

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER,

FEMTE RÆKKE,

UDGIVNE AF

SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

VED

HOLGER FR. RØRDAM,

DR. PHIL. OG THEOL., SOGNEPRÆST.

FEMTE BIND.

KJØBENHAVN.

I KOMMISSION HOS BOGHANDLER G. E. C. GAD.

H. H. THIELES BOGTRYKKERI.

1909—11.

Indhold.

	Side
Biografiske Optegnelser over Biskop Frands Thestrup og hans Familie. Ved afd. Overlærer <i>D. H. Wulff</i>	1
Herman Skeel, en dansk Adelsmand blandt tyske Reformatorer. Af Cand. theol. <i>Helge Haar</i>	20
Bidrag til Kateketembedets Historie især i Christian VI's Tid. Ved <i>H. F. Rørdam</i>	40
Bansættelse af ukendte Forbrydere. Ved Overretssagfører, Dr. jur. <i>L. Holberg</i>	132
Danske, norske og holstenske Studenter ved Universitetet i Heidelberg 1386—1688. Ved Hofjægermester <i>C. E. A. Schøller</i>	138
Aarhus Kirker endnu en Gang. Af Sognepræst <i>P. Severinsen</i>	154
Vartovpræsten Ole Hersleb. Ved <i>H. F. Rørdam</i>	164
St. Bendts Kirke i Ringsted. Af Professor <i>J. Kørnerup</i>	209
Danmarks middelalderlige Kirkeklokker, særlig paa Fyen. Af Arkitekt <i>F. Uldall</i>	226
Kirke- og kunsthistoriske Møder afholdte i Aaret 1909	233
Nordgrønlands ældste Kirkes Historie. Af Førstepræst <i>H. Ostermann</i> ..	236
Danske Studenter ved Universitetet i Tübingen. Ved Pastor <i>N. M. Plum</i> ..	246
Provst Dr. theol. Wolf Frederik Engelbreth. Bidrag til hans Levned. Ved <i>H. F. Rørdam</i>	254
Uddrag af E. Pontoppidans kirkehistoriske Samlinger. Ved <i>samme</i> . 315	315
Kirkehistoriske Bidrag fra Tiden 1733—37. Ved <i>samme</i>	343
Bidrag til Konfirmationens Historie. Ved <i>samme</i>	368
Madame Maria Wulfs født Martens. Et Tidsbillede. Ved <i>samme</i> . 417	417
Den danske Mission i Grønland i Slutningen af det 18de og Begyndelsen af det 19de Aarhundrede. Af Provst <i>L. Koch</i>	454
Kirkelige Brydninger i Aaret 1733. Af <i>Kn. Heibergs</i> Samlinger ved <i>H. F. R.</i>	509
I. Pietisternes Brud med Zinzendorf	509
II. A. G. Spangenberg's Besøg i Kjøbenhavn	526
III. Grev C. E. Stolberg's Besøg ved det danske Hof	535
IV. Den pietistiske Bevægelse i Kjøbenhavn	541
V. Kgl. Konfessionarius Johan Frawen	558
Danske, norske og holstenske Studenter ved Universitetet i Gies- sen 1608—1707. Ved Kredslæge <i>K. Carøe</i>	576
Kirke- og kunsthistoriske Møder afholdte i Aaret 1910	625
<i>J. Kørnerup</i> : Skibby Kirke og dens Kalkmalerier	626
<i>Vilh. Lorenzen</i> : Helsingør Karmeliterklosters Bygningshistorie. 638	638
<i>H. F. Rørdam</i> : Christiern Clausen Skrok	644

	Side
Den 1733 nedsatte kongl. Kommission til Undersøgelse af Klagerne over Pietisterne. Af <i>Kn. Heibergs</i> Samlinger ved <i>H. F. R.</i>	657
Fra svenske Bibliotheker. Ved Dr. phil. <i>Ellen Jørgensen</i>	771
Smaastrykker:	
I. Vicarier ved Kirkerne i Odense. Optegnelse fra 1560. Ved <i>H. F. Rørdam</i>	202
II. Christiani Qvinti Bibel og Baggers Alterbog. Ved Sogne- præst <i>P. Severinsen</i>	206
III. Om den første Kirke udenfor Kjøbenhavns Nørreport. Ved Herredsfuldmechtig Cand. jur. <i>V. Woll</i>	207
IV. Dr. Niels Hemmingsen: Sub. rosa (<i>O. Kalkar</i>)	208
V. Et Universitetsprogram fra 1743. Ved Pastor em. <i>Laurids Nyegaard</i>	397
VI. Om Frederik Boyes »Skatkiste«. Ved Sognepræst <i>A. T. Jantzen</i>	406
VII. Træk af Fortidens Overtro. Ved Postexpedient <i>C. Klitgaard</i> . 409	409
VIII. Afladsbrev til Farstrup Kirke 1473. Ved <i>samme</i>	413
IX. Om Dybe Præstegaards Brand. Ved <i>samme</i>	416
X. Andreas Bussæus's Levned (<i>H. F. R.</i>)	585
XI. Et Brev fra Chr. Machabæus til Henrik Rantzau. Ved Underbibliothekar <i>Carl S. Petersen</i>	589
XII. »Et sælsomt Syn«. Ved <i>C. Klitgaard</i>	591
XIII. Danmarks Berømmelse besungen af en tysk Digter 1737 (<i>H. F. R.</i>)	596
XIV. Om »Breviarium Arhusiense« (<i>H. F. R.</i>)	600
XV. Skrifter udgivne 1729—30 paa Waisenhusets Forlag	602
XVI. Et Forslag til Herrnhuterne om at købe de dansk-vest- indiske Øer (1739)	606
XVII. En Menighed i Præstenød (<i>H. F. R.</i>)	610
XVIII. Gravskrift over Præsten Frederik Monrad i Aagerup. Ved Sognepræst <i>P. N. Petersen</i>	618
XIX. Et Par Præstebiografer. Ved Sognepræst <i>A. T. Jantzen</i>	621
XX. Bidrag til Katekesens Historie. Ved <i>H. F. Rørdam</i>	787
XXI. Bidrag til Slægten Engelbreths Historie. Ved <i>samme</i>	795
XXII. Skrifter och bref af Sven Rosén. Anm. af <i>H. F. R.</i>	807
XXIII. Barselkvinders Indledning i Kirken. Ved mag. art. <i>Hugo Matthiessen</i>	808
XXIV. En Ansøgning paa Rim. Ved Postexpedient <i>C. Klitgaard</i> . 809	809
XXV. Mystikeren og Lægen Hartvig Lohman (<i>H. F. R.</i>)	810
XXVI. Et Vildskud. Af Kommune lærer <i>Henrik Pedersen</i>	812
XXVII. Christian VI's Gengivelse af en Prædiken af J. B. Bluhme. 822	822
XXVIII. Carl Gustavs Skærmebrev for Herlufsholm (<i>H. F. R.</i>)	823
Rettelser og Tillæg	825
Navne- og Sagregister	827

Biografiske Optegnelser over Biskop Frands Thestrup og hans Familie.

Ved afd. Overlærer D. H. Wulff.

I det tidligere selvstændige Aalborg Stifts og Amts offentlige Bibliothek, der nu er sammensmeltet med Aalborg Kathedralskoles Bibliothek og opstillet i Kathedralskolens nye Bygning, findes en Pakke, der er betegnet med Navnet Thestrupiana, og som indeholder en stor Del baade trykte og skrevne Efterretninger, der staa i nærmere eller fjærnere Forbindelse med Familien Thestrup, navnlig Biskop i Aalborg Frands Thestrup, som sandsynligvis har samlet dem, og fra hvem de gennem Etatsraad, Rektor i Aalborg E. Tauber ere gaaede over i det af denne m. fl. stiftede offentlige Bibliothek. De indeholde foruden andet efterfølgende haandskrevne Meddelelser om Biskop Thestrup og hans tvende Hustruer. Der henvises iøvrigt til Giessings Jubellærere I. S. 472 ff. med vedføjede Stamtavle.

I.

M. Frands Thestrups Levnetsløb, indtil han, der var Rektor ved Nyborg latinske Skole, tillige udnævntes til Medhjælper hos Sognepræsten M. Hans Mule, af hvem det er forfattet og oplæst, da Thestrup blev ordineret i Nyborg Kirke Dom. Sexages. den 6te Februar 1681 af Dr. Thomas Kingo, hvilket fremgaar af en egenhændig Tilføjelse af Thestrup efter Slutningen af Haandskriftet.

M. Frands Thestrup, som i Dag til det hellige Præ-
Kirkehist. Saml. 6. R. V.

dikeembede skal indvies, er født i Dalby Præstegaard paa Hindsholm Aar 1653 den 5te Juli af de hæderlige Forældre, hans Fader, den hæderlige og vellærde Mand Hr. Oluf Thestrup, hans Moder, den hæderlige, dyderige og gudfrygtige Matrone Kristine Moth, hvilke som de ved den naturlige Fødsel vidste dem kun at være født en Vredes Søn, have de strax derefter ved Igjenfødselen ladet indlemme ham i Christo at blive en Naadens Arving, og siden baaret Omsorg, at den medfødte onde Natur ej skulde tage Overhaand, men kunde ved en god Optugtelse afvendes fra Lyder og tilvendes til Dyder, hvorfor de og stedse have haft hjemme dygtige Pædagoger til ham, som førte ham til den Profekt, at han Aar 1670 paa Kjøbenhavns Akademi er antagen blandt Studenternes Tal af Rectore academiæ D. Georgio Witzlebio og facultatis philosophicæ decano D. Erasm. Bartholino, hvilket hans første Udtog, der det efter Ønske var afgangen, og han til at bese fremmede Akademier af en særdeles Ven var opmuntret, har han dertil erlanget hans kjære Faders Samtykke og i Juli Maaned begivet sig til det fyrstelige Akademi udi Kiel, hvor, efter at han in album academiæ var indtegnet, han erlangede den Gunst hos Procancellarium Musæum, at han nød sin Kost in convictorio communi blandt dem, som af fyrstelig Rundhed der spisedes.

Imidlertid har han ej forsømt den Lejlighed, han der ved sin Vært Mag. Hendrich Weghorst gaves til at konferere med Professorerne, som han fornemmelig for Inkliination til philosophica søgte hos D. Casparum Franch, logicæ et metaphysicæ Professorem, og Cæsonem Grammium, physicæ Professorem, indtil hans kjære Fader, som fornam, der ej holdtes exercitia i Kommunitetet, syntes raadeligere at hjemkalde ham til vort eget Akademi, efter hvilken sin Faders Vilje han begav sig hjem og forblev der til i Tormaaneden Aar 1672, da han igjen søgte Akademiet og naaede fixum locum i Kommunitetet, som han tilforn var introduceret til.

Imidlertid excolerede han meget philosophica og for den gode Anledning, han havde ved D. Thomæ Bartholini som privati præceptoris saa og D. Borrichii Kollation, og fornemmelig den vidtberømte anatomici D. Stenonii partikulær Information in anatomia havde han slaget sit Sind til studium medicum, dersom ikke hans Faders idelige Formaninger havde holdt ham til studium theologicum, som han derfor og lagde sig efter, og efter foregaaende Examen derudi erlangede Attestation 1673 den 23de April.

Lidet derefter, som Gud bortkaldte hans sal. Fader, forarsagede vel den uformodentlige Død en stor Forandring i adskillig hans Forsæt; men dog blev han ved Kommunitetet, indtil han af den ædle og højagtbare nu sal. Mand Jacob von Fyhren blev begjært at undervise hans Børn, hvilken Begjæring endog vel syntes ham hinderlig i sine egne Forretninger, saa kom dog Mandens Liberalitet ham til at resignere sit Dekanat udi Klosteret og antage samme Information. Men der den velærværdige, nu sal. Mand, D. Rudolf Moth, Vicebiskop her udi Stiftet og Sognepræst til St. Knuds Kirke i Odense, fornam det, da, som han baade før og efter hans sal. Faders Død havde ladet se sin faderlige Forsorg for ham, lod han det og i dette se, at han ikke vilde, han for en liden Gevinst der skulde anvende sin Tid paa andre, og derfor tilbød ham at blive hos sig og anvende sin Tid paa sine egne Studeringer, hvilket hans gode Tilbud han til Michaelis 1674 har taget imod og saa Vinteren over nydt hans gode Konversation, indtil det i Foraaret Aar 1675 behagede Gud ved Døden at bortkalde den hæderlige og højlærde Mand Mag. Johan Lucassen, Rectorem scholæ her paa Steden, da velbe^m hans Fætter tilbød ham sin Tjeneste i at promovere ham til samme Rectorat, og derfor anholdt han og allerunderdanigst om samme hos hans kongelige Majt. Men som da naadigst var paabudet, at ingen uden nogen Grad in philosophia maatte betjene Skoleembede, og Magistergraden da nylig var overstanden, havde han nær bleven udstødt

fra det Tilsagn, ham var gjort, hvis Gud ikke særdeles havde opvakt Raad for disse Uraad, idet at Grosskanceller, da Greven af Griffenfeld, efter M. Kristoffer Hjermand, Sognepræst i Bergen og Provst over Søndmøre Herred i Norge, og M. Michel Faaborg, Sognepræst i Skjeldby i Sjælland deres Sollicitation havde skikket en special Befaling til Rectorem academiæ, da D. Erasmus Bartholinum, at de ved en partikulær Akt skulde annumerere disse i deres faldende Sted ratione officii blandt de for nogle Dage creerede Magistros, hvor han da af Grosskansleren blev gjort delagtig i samme Naade, og derfor efter foregaaende Konferens med de dertil nærværende Professoribus bleve ham summi honores in philosophia konfererede af Decano facult. phil. D. Olao Borrichio, hvorpaa han da erlangede hans Majestæts Benaadning paa Rektoratet her i Skolen og dertil af mig blev indsat den 22de Juni 1675, hvilket Embede han nu paa sjette Aar har betjent med den Flid, som Gud har givet Aand og Kræfter til, og saaledes ladet frugte, at han hvert Aar har matureret nogle af sine Disciple til det kongelige Akademi, som alle der til akademiske Privilegier ere blevne antagne. Hvorfor, som han kjendte Guds Naade, der arbejdede med ham i denne liden Høst, vilde han ydermere i den større tilbyde Gud sin Tjeneste, og som han fornam mig i mit Embede for Alderdom og medfølgende Svaghed at behøve nogen Medhjælper, har han først med andægtig Paakaldelse anholdt hos Gud, at han efter sin Vilje vilde rette hans Tanker enten at begynde eller lade denne Ansøgning, og siden med mit Samtykke gjort Ansøgning hos hans kongelige Majt. om at blive en Medarbejder i Ordet for Nyborg Menighed, og naar samme Kald blev ledigt, han da som Sognepræst det maatte betjene, hvorpaa, som han hans Majt.^s naadigste Konfirmation har erlanget baade at være Vicepastor for Menigheden og Scholæ Rector tillige, saa og succedere Sognepræsten, da har det i Dag behaget hans Højærvær-

dighed vor velbyrdige Hr. Biskop her udi Kirken til samme Embede ham at indvie udi sit Alders 28de Aar.

En anden kort Levnetsskildring af Frands Thestrup,
indtil han blev Biskop i Aalborg.

Frands Thestrup er født til Verden A° 1653 om Midnat før den 6te Juli i Dalby Præstegaard i Fyen, hvor hans Fader var den hæderlige og vellærde Mand, Hr. Oluf Rasmussen Thestrup, Sognepræst til Dalby og Stubberup Sogne, hans Moder den hæderlige og gudelskende Matrone Kristine Moth, hvilke hæderlige Forældre ej alene lod ham strax ved Igjenfødselen indlemme i sin Frelser Christo, men og drog Omsorg for, at han ved en kristelig Optugtelse kunde tiltage i Naade hos Gud, og derfor holdt altid skikkelige og lærde Pædagogos til samtlige deres Børn, ved hvilke han saa forfremmedes, at han Aar 1670 blev sendt til det kongelige Universitet og blev antagen der blandt Studenternes Tal, Rectore magnifico Dr. Georgio Witzlebio et Decano spectabili Doct. Erasmo Bartholino, hvorefter hans Fader behagede at sende ham til det fyrstelige Akademi i Kiel og indsatte ham i Mag. Weghorstes, rectoris scholæ sammesteds, hans Hus, hvor han strax efter ved Procancellarium Musæum erlangede at indtages in convictorio communi blandt dem, som af fyrstelig Rundhed spises. Imidlertid han søgte at forfremmes in Hebræis ved den berømmelige Doct. Wasmuth, in philosophia ved Doct. Cæsonem Grammium, da physicæ Profess., indtil hans kjære Fader agtede det mere fornødent at forfremmes ved vort Fædrelands Akademi, hvorfor han atter sendte ham hid til Foraaret A° 1672, da han blev indtagen i det kongelige Kommunitet og strax derefter i Collegium Walchendorphanum, hvor han saa fortsatte sine Studier, at han undergav sig examini theologico A° 1673 den 23de April.

Samme Aar, som Gud bortkaldte hans sal. Fader,

gjorde den Død Forandring i hans Forsæt, blev dog ved Kommunitetet, hvor han da var bleven Decanus, indtil han af den ædle, nu sal. Mand, Jacob von Fyren blev begjært at antage hans Børns Information, hvorudover han resignerede sit Dekanat i Klosteret og informerede samme Børn, indtil den velærværdige, nu sal. Doct. Rudolf Moth, Vicebiskop i Fyn og Sognepræst til St. Knuds Kirke i Odense, tilbød ham sit Hus for at være des nærmere i Øjesyn til Forfremmelse, som og Gud gav Anledning til ved sal. Mag. Johan Utrechts Død, som var Rector scholæ Neoburgensis, hvor han ved bem. Doct. Moths Befordring af hans kongelige Majt. højlovlig Ihukommelse, Kong Kristian den femte blev beskikket til at være Rector scholæ i Nyborg i Fyn efter hans Majt.s naadigste Brev, dateret Kjøbenhavn den 20de Maj 1675, da ham og samme Tid summi honores in philosophia bleve konfererede af Decauo fac. philos. Doct. Olao Borrichio, rectore magnifico Doct. Erasmo Bartholino, hvorpaa han blev indsat i Nyborg Skole næstfølgende den 22. Juni af hans Ærværdighed Mag. Hans Mule, Sognepræst i Nyborg og Provst i Vinding Herred, hvilken Skole endog han fandt i slet Tilstand formedelst den sal. Rectoris langvarige Sygdom, dog gav Gud Naade, at hans Arbejde derudi blev saa frugtbart, at han hvert Aar dimitterede nogle til det kongelige Universitet, hvilken hans Flid, som be.^{te} ærværdige Provsten, Mag. Hans Mule, saa i hans Skoletjeneste, og da hans Alderdom og Svaghed forhindrede ham at forrette sit Embede, har han efter andægtig Guds Paakaldelse allerunderdanigst gjort Ansøgning til hans kongelige Majt.; at Rector maatte tilføjes ham at arbejde med ham i Embedet, hvorpaa han da af højlovlig Ihukommelse Kong Kristian den femte er kaldet tillige at være Vicepastor i Nyborg og at succedere Sognepræsten, naar Kaldet blev ledigt, efter hans Majt.s derpaa naadigst udgivne Vokationsbrev, dat. Rensborg den 14de Juni 1680, hvorefter han i Jesu Navn af velædle og højærværdig Biskoppen, Doct. Thomas Kingo, til det hellige Embede blev

ordineret i Nyborg Kirke den 6te Februar, dominica sexagesima A° 1681 og blev saa ved Guds Aands medarbejdende Naade stedse i at arbejde baade i Skolen og i Templet.

Som han da i hans Guds tjeneste i Nyborg ved den Anledning af rejsende, der ofte søge Guds Hus, blev mere bekendt, er han efter hans kongelige Majt.^s naadigste Befaling iblandt andre her overfordret at lade sig høre i Slotskirken, da hans Majt. vilde udvælge en Slotspræst i velædle og velærværdige Mag. Johan Adolf Bornemanns Sted, da han og Allehelgensdag i det naadigste Herskabs høje Nærværelse prædikede A° 1683, som hans Majt. dog saa naadig antog, at han Aaret derefter kaldede ham til at være Sognepræst i Nakskov i Lolland i velærværdige sal. Hr. Hans Rostorphs Sted efter hans Majt.^s allernaadigste Vokationsbrev dat. Kjøbenhavn den 4de Marts 1684, hvilket som han ansaa som et guddommeligt Kald, som ham hverken om Stedet eller Mandens Død var noget bekendt, før ham blev tilkjendegivet, at han var kaldet dertil, saa skyndede han sig at komme til den samme Menighed, Gud havde kaldet ham at arbejde udi, saa at han den efterfølgende 27de Marts, som var Skærtorsdag, blev indsat udi Menigheden af den ærværdige og højlærde Mand, Mag. Johan Rasch, Sognepræst til Halsted og Avnede og beskikket Provst i Nørre Herred, hvilken som Gud behagede samme Aar at kalde til sit evige Rige, er han efter samtlige Herredsbrødrenes Vota udnævnt til Provst over Nørre Herred, som han og af Biskoppen blev beskikket til næstfølgende Aar 1685, hvilke Embeder han ved Guds Naade saa forrettede, at han ofte af Biskoppen Doct. Kingo blev anmodet i hans Fraværelse at foretage sig hans Forretninger og fornemmelig efter kongelig Befaling var i en Kommission med hans Excellence, Hr. Gehcjmeraad og Stiftamtmand Hr. Markus Giøe om Nykjøbings Hospitals Sager, som holdtes i Nykjøbing fra den 27de Maj til den 3die Juni 1691.

Samme Tid, som Branderslev Kald, der ved den Kommission om Tiendernes Forandring i Lolland den 17de

April 1668 blev annekteret til Nakskov, ved det at forrige Sognepræst Hr. Kristen Falster forfremmedes til Skjeldby, blev ledigt, har han efter hans Majt.^s højlovlig Ihukommelse, Kong Kristian den femtes naadigste Kaldsbrev, dat. den 20de Juni 1691, samme ved Guds Bistand tillige med Nakskov betjent, indtil Gud behagede at bruge hans Tjeneste i den kongelige Residensstad, hvorhen han er kaldet til Helliggejsts Sogn ved hans Majt.^s naadigste Kaldsbrev, dat. den 16de April 1698, og efterfølgende Skærtorsdag blev indsat af velædle, velærværdige Stiftsprovsten Mag. Dorschæo. I hvilket hans Embede han ikke har søgt med menneskelig Visdoms bevægede Ord at vinde nogen forfængelig Ære, men at han kunde i den Enfoldighed i Christo vise den rette Saligheds Vej, som han derfor har arbejdet paa, at de unge og enfoldige kunde kjende deres Skaber af deres Ungdom, som Gud og har givet Naade til hans Arbejde, at ikke aleneste de unge ved Katekisationen, som han selv, saa ofte muligt var, har forrettet, ere forfremmede, men mange gamle og derved opbyggede, hvilken gudelig Handel har bevæget mange kristelige Sjæle rundelig at uddele af deres legemlige Velsignelse til dette aandelige Arbejdes Forfremmelse, saa at derved er en Skole opbygget ved Helliggejst Kirke, hvor ej alene mange fattige Børn i Guds Kundskab kan opdrages, men og, ved Læreren, Bøn og Korsang i Kirken kan holdes, og Katekisationen vedligeholdes. Hvilken sin elskelige Menighed han vel havde ønsket at arbejde iblandt alle de Dage, Gud vilde lade ham blive paa Jorden, hvis ikke Hyrdernes Fyrste havde selv vist sin Vilje at bruge hans Tilsyn paa andre Steder, idet han efter 28 Aars Arbejde i det hellige Prædikeembede nu ved sin salvede, vor allernaadigste Arvekonige, efter velædle og velærværdige Doct. Jens Bircherod, Biskop over Aalborg Stift, hans Hjemkaldelse til Ærens Rige har kaldet ham til at betjene samme hellige Embede efter det allernaadigste Kaldsbrev, givet udi Florens den 15de April A° 1709.

Dette Kaldsbrev, der blev udstedt paa Kongens italienske Rejse, lyder efter en Afskrift saaledes:

Fr. 4 g. a. v., at vi allernaadigst have beskikket og forordnet, saa og herved beskikke og forordne os elskel. Mag. Frands Thestrup, hidindtil Sognepræst til Helliggejsts Kirke udi vor kongelige Residensstad Kjøbenhavn, til at være herefter Biskop i Aalborg Stift udi vort Land Nørrejylland i afg. Doctor Jens Bircherods Sted og derfor at nyde ligesaadan Indkomst og Rettighed, som hans Formand før ham nydt og haft har; thi skal han fremdeles være os som sin absolute og suveræne Arvekonge og Herre huld og tro, vort og vort kongelige Arvehouses Gavn og Bedste søge, vide og ramme, Skade og Fordærv af yderste Magt, Evne og Formue hindre, forekomme og afværge. I Særdeleshed skal han samme sit hellige Embede trolig og rettelig forestaa og have flittig Indseende med, at Guds Ord prædikens og læres rent og purt efter den augsburgske Konfession alle Vegne udi det ham allernaadigst anbettede Stift, saa og at Kirkerne vel holdes ved Magt, Præsterne fremdrage et sømmeligt Levned, deres Tilhørere og andre til et godt Exempel, Skolerne med gode, dygtige og flittige Lærere, som ere gode for Ungdommen saavel udi Gudsfrygt som boglige Kunster at oplære og undervise, vorde forsynede, de dertil lagte Kapitaler vorde vel administrerede og konserverede og, om muligt, til Skolernes Fremtarv aarlig forbedrede, og hvis af Renterne eller andre Indkomster og Accidenser mellem docentes indbyrdes og docentes og discentes skal uddeles, rettelig bliver distribueret, og Hospitalerne ikke med uværdige Lemmer bebyrdede. Med Læren, Prædiken, Undersaatternes Undervisning, Visitation og andet, som hans Embede vedkommer, skal han sig efter Loven forholde, og sig dertil flittig og uforsømmelig lade finde og ellers i Liv og Levnet saaledes skikke, som det en retsindig og ærekjær Biskop egner og vel anstaar, efter den Ed, han os derpaa allerunderdanigst gjort og aflagt har. Thi byde og befale vi hermed alle

Provster og Sognepræster, Sognedegne og alle andre gejstlige udi fornævnte Aalborg Stift, at de holde og kjende bemeldte Mag. Frands Thestrup for deres Biskop og være ham paa hans Embedes Vegne udi alle tilbørlige Sager hørige og lydige. Ladende det ingenlunde.

Endelig blev han for sin lange og tro Tjeneste be-
naadet med virkelige Etatsraaders Rang ved efterfølgende
Brev, der meddeles efter Originalen:

Til Biskop Mag: Frands Thestrup!

Chr. V. Vor Gunst tilforn. Vi give dig hermed aller-
naadigst til Kjende, at vi allernaadigst have for godt be-
fundet at bevilge og anordne, saasom vi og hermed bevilge
og anordne, at Du herefter maa og skal nyde og have din
Rang udi Sæde og Gang med vor virkelige Etatsraad efter
vor seneste om Rangen allernaadigst udgangne Forordning,
og i saa Maade din Anciennitet at angaa fra den 6te Januar
anno 1711. Derefter Du dig allerunderdanigst kan vide at
rette. Befalende dig Gud. Skrevet paa vort Slot Frede-
riksberg den 28de Maj 1735.

Denne kongelige Naade nød han dog ej ret længe, da
han allerede døde den 17de August s. A.

Desuden findes der en kortfattet, paa Latin affattet
Levnetsskildring af ham indtil Aar 1699; men da denne
intet yderligere indeholder, end hvad ovenfor er meddelt,
er det anset for ufor nødvendent at optage den her¹).

II.

Den meget hæderbaarne og dydædle Matrone, nu salig
hos Gud, Else Mule Hansdatter, hendes meget hæderlige

¹) Det er mulig den samme, som findes i Gl. kgl. Saml. 3022 4to H. F. R.

og højfornemme Herkomst og Indgang til Livet, meget kristelige, gudelige og rosværdige Fremgang i Livet, nu ved hendes saligste Udgang af Livet at holde udi ærbødige Minde:

Da er hun til dette almindelige Liv A° 1658 den 11te Maj udi Odense, hvor hendes Moder da formedelst fjendligt Indfald udi Fyn maatte søge Læ og Fødested, ved en ædel meget hæderlig og højfornem Herkomst frembaaren. Hendes Fader var den velærværdige, meget hæderlige og fornemme, højlerde Mand Mag: Hans Mule, da Sogneprwst udi 'Vejlby i Vendsherred, men siden forfremmet og velfortjent Sognepræst udi Nyborg og Provst udi Vinding Herred, hvis Fader var ærlig og velbyrdig Klavs Mule til Hundslevgaard og Moder ærlig og velbyrdig Fru Birte Rosenvinge, Farfader ærlig og velb. Hans Mule til Nislevgaard og Farmoder ærlig og velb. Fru Mette Kotte. Hendes Moder var den meget hæderlige og dydfornemme Matrone Ellen Kristensdatter, som var højærværdige Dr. Kristen Jensens, højlovlig Ihukommeise Christiani quarti højforordnede Konfessionarius-og S. S. Theolog. Professor paa Kjøbenhavns Akademi, saa og velædle Frue Else Svane deres Datter. Af denne ædle og højfornemme Herkomst og meget hæderlige Forældre, som nu alt for hende er gaaet alt Kjøds Gang og saligt i Herren hensovede, har denne meget hæderlige og dydige sl. Matrone taget sin Oprindelse, hvilke ogsaa have haft Omsorg, at denne deres Ægtekjærligheds Plante kunde blive en ret Guds Plante og derfor betimelig ladet hende indpode i Vinstokken Christo ved Vandbadet i Ordet og der tillige renses af den aandelige Smitte i den hellige Daab, som hun annammede i St. Hans Kirke i Odense af Sognepræsten Mag. Peder Nielsen.

Efter hendes Daab har hendes meget hæderlige og kristelige Forældre fornemmelig haft udi Agt, at de ej alene denne deres Datter Gud udi deres daglige og andægtige Bønner kunde opofre, men endogsaa baade selv saa og ved andre i deres Hus efter Alders Maade flittig holdet

hende til Gudsfrygt, Ærbarhed og de Behændigheder, som sømme Kvindekønnet, udi hvilket hun og saa forfremmedes, at, som det gjorde hende yndig for andre, saa har hun særdeles behaget hendes Moders Morbroder højstærværdigste Ærkebiskoppen, sl. Doct. Hans Svane, som antog hende lige ved eget Barn udi sit Hus i Kjøbenhavn, hvor hun under hans velædle Frues, Marie Fyrens, Opsigt til deres største Fornøjelse tiltog i de Dyder, som af saadan fornem Omgængelse kunde læres. Blev saa igjen hjemfordret til hendes kjære Forældres Hus at tage Haanden i Husholdningen, som hendes Moders Svaghed omsider kastede alt paa hende, den hun og med al datterlig Lydighed antog og saa vel forsynede, at hun ej alene var sin kjære Moder til Ro, men begge sine kjære Forældre til Hjærtens Glæde og deres ganske Hus til Velstand. Hvorudover, som hun var yndet af alle, som vidste at sætte Pris paa de rette Dyder, saa blev hun særdeles som en duelig og dydig Rebekka ved Guds Forsyn tilvist og elsket af hendes nu efterladte højbedrøvede Ægtefælle, ærværdige, meget hæderlige og fornemme højlærde Mand Mag. Frands Thestrup, som da nogle Aar havde været Rector scholæ udi Nyborg og tillige bleven Vicepastor sammesteds, som efter Guds Paakaldelse, fornemme Venners Raad og egen Dydbegjærlighed lod hende begjære til Ægte af hendes meget hæderlige og fornemme kjære Forældre, som og kjærligt tilsagde ham denne deres yndigste og elskeligste Datter den 6te April 1681.

Men som den ubegribelige Gud nu herved havde behaget at sætte en ny Støtte udi denne sal. Matrones kjære Faders Hus, lod han straks derpaa borttage den rette Husets Støtte og ved den timelige Død bortkalde denne sal. Matrones kjære Moder, som skete den 15de November i samme Aar, hvorudover de unge ægteforlovede og i Kjærlighed forbundne Hjærter deres Glæde noget blev sat til Side, og deres Bryllup opholdt indtil A° 1682 den 27de April, da det i mange ædle og højfornemme Folks Nærværelse blev højtideligholdt i Nyborg Præstegaard, efter hvilken

Tid denne sal. Matrone har dog i sin Dydighed og Kjærlighed ej saa aldeles villet være hendes gode Mands, at hun jo ogsaa derhos endnu vilde blive hendes kjære Faders, hvorfor hun og efter hans Vilje tillige med sin gode Kjæreste er bleven i hendes kjære Faders Hus, og der Husholdning i hans Enkestand ham med al datterlig Omhu forestaaet og derudi været ham ikke mindre til Tjeneste end til Trøst, indtil A° 1684, da Gud gav hende et eget Hus at tage vare paa, da samme gode Gud kaldte hendes Kjæreste til en ydermere Husholder i sit Hus og gav ham den Nakskovs Menighed at være Sognepræst til, og i værende Tid er denne sal. Matrone ved Guds Velsignelse baade selv tillige med sin Kjæreste og særdeles hendes kjære Fader glædet ved tvende sine yndige Børnebørn, en Datter og en Søn, at se, dem Gud gav hende at frembære i hendes Faders Hus i Nyborg.

Og som hendes kjære Fader vilde længere have ønsket sig selv daglig glædet og hans Hus trolig forsynet ved denne sal. Matrones videre Nærværelse hos sig, hun ej heller selv gik saa glad bort til sit eget Hus, hun jo og derhos bekymret forlod hendes bedagede Faders Hus, saa har de dog paa begge Sider føjet sig efter Guds Forsyn og Forsorg, og som Orpa fordom ved hendes Husbondes Moder, saa denne sal. Matrone ved sin egen Fader, ej uden fælles Røsts Opløftelse, maattet kysse ham og vendt sig til sit Folk og til sit eget Hus, og er saa med sin gode Kjæreste overrejst og kommen her til Staden og forblevet til nu hendes Dødsdag, imidlertid ved en meget dydig, af hver derfor æret og yndet Omgængelse og fornuftigt Forhold mod hver efter Stand fortjent dette E^otermæle, at alt Folket i Staden véd, hun var en dydig Kvinde, imidlertid og velsignet af Gud som med al ønskelig Velstand i sit Hus saa og med 5 yndige Børn i sit Ægteskab, saa denne sal. Matrones ganske Ægteskab, der med sin efterladte, højbedrøvede Kjæreste har varet udi 14 Aar, 8 Maaneder, 1 Uge og 3 Dage, i Live allerlivsaligst og kjærligt og nu

i Døden beklageligt og sørgeligt, har været frugtbart med 7 Børn, 3 Døtre, af hvilke den ældste, der hun for den særdeles Kundskab, Gud havde givet hende, var yndet af alle, blev ved den timelige Død bortkaldt i hendes ellefte Aar, og 4 Sønner, af hvilke den ældste i sit tolvte Aar med alles Forundring og Ros over hans saa tidlige Fuldkommenhed er forleden Aar bleven antagen i Studenternes Tal paa det kongelige Universitet i Kjøbenhavn og med de andre sine Søkende tillige med deres højbedrøvede Fader sørgelig igjenlever og maa højst beklage saa god og omhyggelig en Moders Død. Trøstens Gud dem alle naadig forsørge og husvale!

Denne meget hæderlige sal. Matrones Levnets Forhold at ommelde, da er hun den dydige Kvinde, hvis Gjæringer selv aabenbar love hende, saa at hun, der var en Fjende af Hykleri i Live, behøver ej heller at hykles over i Døden. Hun har været saa dydelskende, at ikke alene hendes efterladte højbedrøvede Kjæreste med sine smaa kjære Børn maa ved hendes Død savne den, der med en fuld oprigtig Kjærlighed altid havde Omhu for ham og med fornuftigt Forsyn i den sande Gudsfrygt regerede hans Hus, og den, der intet hellere har haft for Øje end sine Børns Optugtelse i Herrens Frygt og skikkelige Sæder, hvorudi som i alt andet hun med hendes efterladte gode Kjæreste altid havde eet Sind; saa falder derfor nu deres Skilsmisse des haardere, som deres Omgængelse saaledes har været des fornøjeligere og kjærligere; men hver, som havde Omgængelse med denne sal. Matrone, maa savne en oprigtig, trofast Ven og eftertænkkelig Raadgiver; særdeles de, som med en eller anden Svaghed vare beladne, fandt hos hende baade Hjælp og Kvæge, og allermest de fattige, som hun holdt for en Skyldighed selv at tilbyde og meddele af det, Gud havde givet hende, baade til deres Ophold, Trøst og Lægedom, og det alt uden nogen farisæisk Ros at søge, saasom alt hendes Sind var uden al Lyst til Verdens Fantasi, men saadant hemmelig hadende udi andre, og derfor

det ingenlunde fordragende hos sig selv, søgte aleneste udi en sagte og stille Aand at tjene Gud og sin Næste, og saaledes døde et kristeligt Dydens Exempel, det og enhver Dydelsker hende villig i hendes Grav ærer hende for.

Sygdommen og paafølgende Død angaaende, da har denne sal. Matrone haft Dyds og Døds Minde stedse hos sig ved et skrøbeligt Legeme, hun nogle Aar har ombaaret, hvilket og med en idelig Hosten er bleven svækket, hvorfor, som det lod sig anse til en Phthisis, har hun ej alene raadført sig med den kongelige Landmedico, højfornemme Doktor Bøhme i Nykjøbing, men ogsaa A° 1695 derfor rejst til Kjøbenhavn og hørt andres Betænkende og fornemmelig hendes elskelige Fætters, velædle, højlærde og højforfarne Licentiat Mule, Prof. publ. ved Kjøbenhavns Akademi, som idelig har derudi baaret kjærlig Omhu for hende; men endelig er hun slet nedbøjet til Sengen forleden den 19de December, da til det forrige kom en særdeles kvindelig Skrøbelighed, der saa aldeles tog Helbred og Kræfter fra hende, at hendes Sind derved ganske forvandedes fra Verden; er dog ej forsømt af den kongelige privilegerede Apotheker her i Staden, højfornemme og velforfarne Sign. Jørgen Jenson, med hvis Medikamenter tjenlig derimod kunde eragtes; men saa var dog Sygdommens Kræfter saa store, at de ingen Lægedom vilde vige, men tog jo mere og mere til at drive denne sal. Matrone til hendes Livs foresatte Maal, hvilket da og den sal. Matrone des mere beredte sig mod og fornemmelig søgte Sjælens Lægedom og den aandelige Trøst, hvilken hun og fandt udi den hellige Nadvere, der hun efter meget yndelig Beredelse og inderlig Attraa med den blev betjent af den meget hæderlige og fornemme vellærde Mand Hr. Povel Rogert, Medtjener i Ordet her til Nakskov og Branderslev Menigheder, ved hvilket hun og af Guds Naade blev saa vel i sit Hjærte styrket, at Døden hverken selv eller ved sit Forbud og svære Sygdom gjorde hende ringeste forsagt i nogen Maade; laa nogle Dage derpaa velberedt hen i største Taalmodig-

hed og Bøn til Gud, vel ønskende, om det maatte være Guds Vilje længere i Livet at øve kjærlig Omgængelse med sin hjærteelskede Mand og længer at have sine uopfødte smaa kjære Børn udi moderlig Opsigt, saasom det ellers skulde være hende en af Dødens største Bitterheder at forlade sin fromme Hjærtemand iblandt saa mange smaa Børn alene og at forlade sine smaa Børn i deres Umyndighed saa mange, det vel og den sal. Matrone mere krænkedes indvortes, end hun lod sig mærke med udvortes, dog derhos i største Ydmyghed for sin Gud undergivende sig hans faderlige Vilje, og saa nær og inderlig som hendes allerkjæreste Mand og Børn gik hende til Hjærte at forlade, saa nær og inderlig til Forsorg og Husværelse henlagde hun dem ved sine dybe Suk udi Guds Hjærte at antage, og saa udi gudelig Beredelse henvendte sig selv til hvilken Side Livsens Dødsens Herre behagede det med hende.

Som da og imidlertid Livet og Døden syntes at stride hos hende, idet man nu til alles og besøgende Menneskers Glæde saa Tegn til Liv og Helbred, nu atter igen til enhveres Vemodighed saa Tegn til Død og Afsked, som saaledes nogle Dage med hverandre omvexlede, indtil at Døden omsider efter Guds Behag blev Overmand og begyndte sin Kamp for Alvor Dagen efter h. 3 Kongers Dag, da denne sal. Matrone kom udi sit sidste Arbejde med Døden, da der og saas hos hende Guds særdeles Naade og Bistand baade ved en sær Frimodighed at overbære Dødens Bitterhed med, saasom den, der havde alt en Forsmag paa den tilkommende Verdens Kræfter, saa og ved en fuld Fornuft og Mæle til sit sidste Suk at kunne beskikke sit Hus, sin Sjæl og sin Jordefærd, den hun selv ordinerede efter sin udi Live elskede Tarvelighed og Ærbarhed, saa at, der hendes højbedrøvede Kjæreste udi denne hendes Kamp med Døden holdt sig til hende, baade for at, saa meget som Hjærtens Vemodighed ikke hindrede, ville styrke og trøste hende med Guds Ord, saa og for at hente sin sidste kjærligste Afsked hos hende, han befandt hende selv saa be-

styrket i sin Gud, at hun fuld af Tro og Trøst og den h. Aands Naade var bekvem til ej alene med Skriftens Ord lydelig at trøste sig selv, men endogsaa udi megen Kjærlighed at trøste ham, dersom hans megen Graad og Vemodighed havde tilstedet ham at tage derimod. Og for at forsikre ham om sin Bestandighed i Gud, da, der han blandt andet erindrede hende om nu fornemmelig at tænke paa sin Jesum og holde hart ved ham, svarede hun lydelig: »Min Hjærte! Tvivler I derpaa? Jeg har alt min Jesum i mit Hjærte, han er min Frelser, og jeg slipper ham ikke. Jeg staar paa ham som en fast Klippe, og ingen skal støde mig deraf.« Udi hvilken faste Tro og Tillid til sin Jesum denne sal. Matrone og strax derpaa ved et sagte Suk overleverede Jesum sin Sjæl, og saa udi Nærværelse og imellem Suk og Taarer af hendes højelskede kjære Søster, hæderdydigste Matrone Anna Marie Melhorn, Mag Rhodes¹⁾, og dydædle Madame Kristine sal. Boldts, som hendes udvalgte saa og nu sidste Venner, salig i Herren hensov, efter at hendes Tid i denne møjsommelige Verden havde været 38 Aar, 7 Maaneder, 3 Uger og 6 Dage, som er denne nu sal. Matrones ganske Aar og Alder.

III.

Bispinde Thestrups, sl. Frue Magdalene Bornemanns Vita.

Vel levet og vel landet er Guds Afregning med sine Børn, han udsender her i Verden som Skibet paa den tumlende Sø. Han indsamler os til sig som Skibet i Havnen. Og vel os, naar Christus saaledes i Livet kan være vor Nordstjerne at sejle efter, at Haabet i Døden kan være vort Anker, Himlen vor Havn.

Saa har denne sal. Frue gennem saa mange Modgangs indskyllende Bølger indhavnet den Glæde, hvis Liv

¹⁾ Præst i Vestenskov og Kappel paa Lolland. Nærmere Efterretninger om denne Mand findes i Ny kh. Saml. III, 170 Not. 2. V, 694—5. Kh. Saml. 3. R. II, 325—6. IV, 377, V, 350. 4. R. IV, 558.

og Død her saa meget des kortere indfattes, som hendes levende Dyder tale efter hendes Død, at hendes Liv var et levende Exempel for alle, hendes Trøst i Døden et Perspektiv for hende selv at se ind til en større Glæde, et Spejl for andre at danne sig selv efter.

Og da er denne, nu sal. Frue, velædle og velbyrdige Frue Magdalena Bornemann, født i Kjøbenhavn den 19de Jan. 1673. Hendes Fader var velædle og velbyrdige Cosmus Bornemann, Juris utriusque Doctor, hans kongelige Majestæts Kancelliraad, Assessor i Højesteret og Konsistorial Collegio, Borgmester i den kongelige Residensstad Kjøbenhavn og Professor paa det kongelige Universitet. Hendes Moder var velædle og velbyrdige Frue Dorothea Worm. Hendes Farfader var velbyrdige Philippus Julius Bornemann, Christiani quarti og Friderici tertii, højlovlige Ihukommelse, Sekretær paa det tyske Kancelli; hendes Morfader den af høj Lærdom og grundige Skrifter vidtberømte Oluf Worm, Medicinæ Doctor og Professor paa det kongelige kjøbenhavnske Akademi. Og at saa berømmelige Stammenavnes Dyder baade paa den fædrene og mødrene Side i saa yndig en Plante ej skulde uddø, blev hun strax ved Daaben indpodet i Vinstokken Christo, paa hvilken Grundvold de og lod hende ved en gudelig Optugtelse og Undervisning efter tiltagne Aar opbygges paa Hovedhjørnestenen Christo til at blive en levende Sten i Guds Bygning, til en Hjælpesten for andre, hvortil de daglig taledede til hende saavel ved eget givet Exempel som ved alvorlige Formaning. Og som intet af dem blev forsømt, hvorved hendes velartende Barndom til alt godt kunde opmuntres, blev ej heller noget forsømt af hende til at opfylde Forældrenes Haab, Vennernes Glæde, sin egen datterlige Pligt, men at hun, som fra Begyndelsen af lod en stille og sagtmodig Aand være sin bedste Prydelse, lod sig tiere finde i sit Bedekammer end i sit Smykkekammer, elskede højere Guds Ord end de dyrebareste Ædelstene, holdt Guds Vilje at gjøre for sin kraftigste Mad, hvorved alting tegnede sig

hos hende til Ærbarhed og Skikkelighed, maatte give Prøve paa, at hun i Guds Skole havde lært at kysse saavel paa Guds tagende som givende Haand, behagede det Gud at bortkalde hendes sal. Fader den 3die September 1692, hvorved Moderen blev sat iblandt de højbedrøvede Enkers og Børnene blandt de sukkende faderløses Tal, blandt hvilke vor salig afdøde som ældste bedst skønnede, hvor stort et Nam Gud havde gjort i deres sal. Moders Bo, hvor stort et Skaar var gjort i Børnenes Glæde.

Men den grundgode Gud, som aldrig nedtrykker med én Haand, han jo igjen oprejser med en anden Haand, lindrede Moderens saa vel som Datterens Sorg ved at bøje den velædle, nu sal. Morten Nielsen, fordm velvise Raadmand i den kongelige Residensstad Kjøbenhavn, hans Hjærte til at begjære hende til sin Ægtefælle, og som Gudfrygtighed og Ærbarhed, Oprigtighed og Yndighed paa begge Sider gik Budet og førte Ordene, blev dette Ægteskab, besluttet i Himmelen, fuldbyrdet paa Jorden efter hendes sal. Moders og Venners Samtykke Aar 1693 den 23de August.

Som da vor salig afdøde førte med sig fra sine Forældres Hus til sit eget Hus alt det, som en dydig Husfrue kunde sire og pryde, ansaa hun saaledes sin Ægtefælle for hendes Hoved og Herre, at hun igjen blev anset af ham for hans Hoveds Krone og Prydelse, der vidste saaledes ved kjærlige og venlige Ord at betage ham Sorgen, naar hans Sind var betynget, saaledes at bære Byrden med ham, naar han var saaret, saa forsynlig at dirigere hans Hus, at der udi dette Ægteskab var saasom en liden Himmel paa Jorden. Himlens og Jordens Gud vilde derfor intet lade mangle udi dette kjærlige Ægteskab til en fuldkommen Fornøjelse; thi han velsignede det med tvende Ægteskabs Frugter, den ene sal. Cosmus Budolph, hvilket saa meget des højere han fra Barndom af var Glæde for Moderens Hjærte, saa meget des højere saarede det ved sin Død; thi da han begavet med særdeles Naturens Gaver, ved Lærdom

og Flittighed havde bragt det saa vidt, at han, med et berømmeligt Testimonio dimitteret af hans Lærere, var bleven antagen blandt de hæderlige studerende Borgeres Tal paa Akademiet, da det behagede Gud at overflytte ham til det himmelske Akademi, da han i en kort Tid fyldte mange Aar og i sine blomstrende Aar den 13de Juni 1712 hastede fra denne syndige Verden til at blive en Medborger i Himlen.

Den anden, Morten Budolph, som ved Skikkelighed i Liv og Levnet med kontinuerlig Flid i sine Studeringer stedse beflittede sig paa at udvise sig imod sin Moder til hendes Dødsdag en ret Benjamin og højre Haands Søn, da han, som født nogen Tid efter Faderens Død, i Begyndelsen var hende en Benoni og Smertesøn; thi Glæden over en naadig Forløsning med en levende Søn blandede Gud med Sorgen over en død Fader, og næppe saa hun Sønnen som en Kopi af Faderen at bære Faderens Navn, hun jo tænkte paa sin Sørgestand, at hun var Enke, hendes Børn faderløse. Anno 1697 den 12te Maj blev da vor salig afdøde sat i den bedrøvelige Enkestand. Sorgen traf Hjertet, saasom det angik hendes halve Hjærte, og formerede det Sorgen, naar hun saa sine smaa Børn som den syge, hvis Sygdom er haardest, naar den ej findes, hvorudi den bestaar (1). Enhver maa dømme, hvor stor en Korsdrager vor sal. afdøde har været, naar hendes daglige Sørgeklæder maatte minde hende om sig selv, som var hovedløs, Børnene, som var faderløse, Tjenerne husbondeløse.

I alt dette skikkede hun sig som et Guds Barn og ret Enke, at hun ej saa' saa meget til Riset, der smertede hende, som til Guds Haand, der styrede det, og derfor lagde Haanden paa Munden tænkende: »Jeg vil ikke oplade min Mund; thi du, Herre, gjorde det«; mod sine Uraad satte Guds uransagelige Raad og Vilje, der tilsteder os ej uden ved Enden af hans Gjæringer at dømme om Guds underlige Husholdning, mod sin egen utilstrækkelige Om-sorg for sine Børns vildtudseende Optugtelse satte Guds

naadige Forsyns Øje, der annammer, naar Fader og Moder forlade.

Som da hendes Liv var ej uden Kors, saa var hendes Kors ej uden Taalmodighed, hendes Taalmodighed ej uden Krone; thi efter halvandet Aars møjsommeligt udstandne Prøve udi Enkestanden, lod velædle og højærværdige Mag: Frands Thestrup, Sogneherre til hellig Gejstes Kirke i Kjøbenhavn, nu Biskop over Aalborg Stift, ved hans Excellence Hr. Gehejmerraad Moth¹⁾ hende begjære til sin Ægtefælle, som efter Raadførelse med vor afdødes sal. Moder og Morbroder, højædle og velbaarne Konferensraad Vilhelm Worm²⁾, og Farbroder, højædle og højærværdige Doct. Henrik Bornemann, af dem samtlig blev samtykket og blev fuldbyrdet ved deres Bryllupshøjtid, holdet i Kjøbenhavn A^o 1698 den 12te December. Og som Lærdom og Forstand, Oprigtighed og Godhed her bleve parrede med hinanden, udviste den sal. Frue i dette Ægteskab ogsaa sin forrige Ægteskabs-Kjærlighed, hvorved hun og glædede sin Ægtefælles Hjærte saa meget des højere, som han daglig fandt sin sal. Kjærestes Else Mule hendes sincer Gudfrygtighed, Fromhed, Vinskibelighed og Forsynlighed, Yndighed og Kjærlighed oplivet i den nu levende, at enhver maatte synes Navnet her alene forandret. Og som den sal. Frue daglig fandt sin Ægtefælles omhyggelige og kraftige Omsorg for alt det, som kunde optænkes hendes Børn til bedste og Velgaaende, lod hun ej heller noget i ringeste Maade savnes paa sin Side til at bære Omsorg for hans Børn, dem hun idelig omvældede og med al mulig Flid i Raad og Daad, ved Ord og Gjæringer antog sig som sine egne, hvorfor hun nu ogsaa saa meget des højere savnes

¹⁾ Gehejmerraad Matth. Moth var Brodersøn af Biskop Fr. Thestrups Moder kristine Moth og altsaa Fætter til Biskoppen selv. Dennes Moder, Kirstine Moth, var forevrigt en Søster til Kristian V.^s Livlæge Povl Moth, hvis Datter Sophie Amalie, senere Grevinde af Samsø, var Kongens Elskerinde.

²⁾ Prof. med.; siden kgl. Bibliothekar og Justitiarius i Højesteret.

af dem som en huld og trofast Moder. At hun da, som saaledes lod se en særdeles Flid og Omhu for dem, som ej efter Naturen vare egne, ogsaa maatte se Guds Velsignelse hos sig ved Formerelse, velsignede Gud dette exemplariske, kjærlige Ægteskab med 3 Døtre, Else Dorothea Thestrup og Else Margrete Thestrup, som begge før deres Moder ere hjemkaldede, og Øllegaard Vilhelmine Thestrup¹⁾, som udi sine velartende og udi alt saa godt Haab givende unge Aar med sin højbedrøvede Fader og sine andre Søskende beklager, at hun saa tidlig maatte miste saa from og dydig en Moder. Den naadige Gud, som er al Trøstens Fader, husvale den højbedrøvede Fader! Ophold ham, gode Gud, i Sorgen, at han maatte trøste sig selv med den Trøst, han tilforn har trøstet andre med, og er det din Vilje, o fromme Fader, da læg Aar til hans Alder, at han med Nidkjærhed kan søge din Ære og med Villighed kan tjene sin Næste! Trøst Børnene, som maa savne saa god en Moder! Lad dem aldrig savne din Trøst, aldrig din Hjælp!

I dette Ægteskab har den sal. Frue udvist sig ej alene en tro Ægtefælle, ved sin Fromhed og Forstand at forbinde sin Mands Hjærte til sig, men endog som en retsindig Kristen ved sin Godhed og kordiale Omgængelse at gjøre sig andre tilforbundne, saa at, der det behagede Gud og Kongen at kalde hans velædle Højærværdighed til Biskop her paa Stedet, og vor salig afdøde som en kraftig Medhjælperinde for ham i hans høje Alderdom medfulgte, da, hvorvel hendes Sorg var i Begyndelsen, at hun maatte skilles fra sit fædrene Sted og Paarørende, har hun dog ved at omgaas sin Overmand med Ydmyghed, sin Undermand med Belevenhed, den fremmede med Raad og Daad, den fattige med Gavnildhed, saaledes tilvundet sig alles Gemytter, at hendes Henfart næppe af nogen uden Vemodighed høres. Hvad er det da at undre, at den sal. Frues

¹⁾ Gift 1721 med Kristian v. Ginkelberg til Linderumgaard.

Død begrædes af Faderen og Børnene, beklages af Vennerne, bejamres af alle, da hendes Liv var et Exempel for sit Kjøen og saasom en Extrakt af alle kristelige Dyder. Om hendes Gudfrygtighed vidner endel hendes Sted i Guds Hus, der sjælden savnede hendes Person, hendes Person aldrig Andagt, hendes Andagt aldrig Hjærte, endel hendes Bedekammer i hendes eget Hus, hvor hun saa ofte talede med Gud i sine Bønner, i Medgang med Taksigelse, i Modgang med et fornøjet Sind, som bedrøvet, dog altid glad i Gud.

Om hendes Ægtekjærlighed vidner den højbedrøvede i Forsamlingen. Hvor ofte lettede hun hans Byrde, lægede hans Saar, glædede hans Sind, fornøjede hans høje Alderdom! Om hendes moderlige Kjærlighed vidne Børnene, at hendes moderlige Hjærte var aldrig uden trøstefulde Ord, hendes Ord aldrig uden Kjærlighedsgjærninger. Om hendes Ven-skab kan vidnes, at hun derudi lod se Fortrolighed, i Fortrolighed Uforanderlighed, i Uforanderlighed Bestandighed. Om hendes Tjenstfærdighed maa billig siges, at hun søgte sin Næstes Ære med sin egen Uro, sin Næstes Magelighed med sin egen Umagelighed, trættede sine Fødder, at en andens maatte hvile sig. Om hendes Gavmildhed vidner de fattige med Taarerne paa Kinderne, med Taksigelse i Munden. Tak, ædle Sjæl, for hver en Læskedrik, for hver en Mundfuld Brød, for hvert et venligt Ord, for hvert et Trin, din Fod har gaaet for os. Din Haand spisede os, din Mund trøstede os, dine Læber talede for os. Men hvi ville vi synes, ved at opregne hendes Dyder, at hugge Saar i Saar for de sørgende, da vel enhver mindes, hvad de udi hende savne, Faderen en kjærlig Ægtefælle, Børnene en huld Moder, den fattige en god Veldæder, Menigheden en andægtig Tilhører. Vi ville alene med et Ord høre, hvorledes vor ædle Frue Bornemann med Mandemod har gaaet sin sidste Fjende, Døden, i Møde. Fra denne Fjende har vor salig afdøde i nogle Aar haft Forbud ved en stærk Kathar, som tidt om Morgenen overilede hende med Op-

kastelser, hvilket og blev Anledning til fuldt Opsigelsesbud, da hun den 8de Juni sidst afvigte, som var Pintse Lørdag, fandt Legemet ilde disponeret af en Nældesot og lod sig derfor aarelade, og, endog hun vel vidste, at paa hvad Sted hun var, var hendes Hjærte den Helligaands Tempel og Bolig, var hun dog her i Guds Hus og Tempel første og anden Pintsedag, da hun til sidste Afsked med denne Menighed tilbagebragte med sig Forklaring over det mod alle Sjælens Anfægtninger hjærtestyrkende Sprog: »Saaledes elskede Gud Verden«. I hvilken Sjælens aandelige Styrke og Legemets store Afmagt hun samme Aften den 10de Juni maatte begive sig til Sengs. Og som hun vel vidste, at, saa længe vi ere i Legemet, maa vi alt flikke og bøde paa disse Lerhuse, indtil de ganske nedbrydes, lod hun til sig kalde den ædle og højfornemme Doktor Frands Reenberg, Medicus practicus her i Byen. Da han fandt hende med et meget svagt Bryst og megen Slims Udspyttelse angreben af en hidsig Feber, som saaledes kontinuerede med megen Vaagenhed og Hovedpine, saa Sygdommen den 16de Juni forandrede sig med nogen ringe Kulde eller Rysten, hvorpaa fulgte en kontinuerlig hidsig Feber med en paafølgende feбри hectica, sparede forbemeldte Hr. Doktor sig mod dette ej nogen enten Flid eller Umage saavel ved ideligt Tilsyn som og ved at præscribere tjenlige Medikamenter, der og i noget lindrede Sygdommens Haardhed. Og som den ideelige Nattevaagen og Hidsighed foraarsagede nogen Sindets Urolighed, blev den 20de tillige Doktor Chemnitius de Strømberg kaldet til Konsultation. Fredagen den 21de tegnede det til Bedring; men som den store Legemets Mathed Lørdagen den 22de kom igjen, tænkte hun i Legemets Sygdom paa Sjælens Lægedom, lod derfor til sig kalde velædle og velærværdige Mag. Claus Christian Reenberg, Assessor i Consistorio og Sognepræst til Budolfi Menighed her i Byen, som betjente hende med Sakramentet, da hun udviste en særdeles Devotion og udi den Trøstetale, som siden blev holdt til hende, tog selv sin Sjælesørg

Ordene af Munden ved at vidne om en sær Aandens Glæde og Hjærtens Fornøjelse med Guds Vilje, i hvilken faste Tro og Taalmodighed hun Sygdommen igjennem i sin største Fantasi sluttede idelig med Vederkvægelse fra Herren, og i Særdeleshed gjorde sig Jakobs Ord familiært: »Herre! Jeg slipper dig ikke, førend du velsigner mig«, saa, hvor haardt Gud tog paa hende, holdt hun dog Gud fast i Tillid. Gav Gud nogen Lindring, kyssede hun Guds Haand derfor, og ved saadan Afvexling med Bøn og Taksigelse, begge opfyldte med Haabet om noget bedre, kontinuerede sin hele Sygdom igjennem med sine Morgen- og Aftenbønner, saa hun ofte, naar hendes højbedrøvede Husbonde med modige og hjærtetrængende Taarer talede til hende, lindrede hans Sorg ved sit faste Tilhold til Gud. Og som hun vel fornåm ved hendes Saar ham Hjærtet saaret, Børnene saa højt sørgende, da, takkende for al kjærlig Omgængelse og op-rigtige Omvælselse i denne hendes Sygdom, overleverede hun dem den naadige Gud til Trøst og Husvælselse, sær-deles ønskende Faderen i sin høje Alderdom¹⁾ Guds kraftige Styrke.

Mandagen den 15de Juli [1715], som var den sal. Frues Forklarelsesdag, holdt hun ved idelig Læsen og Beden sine Tanker alene fast ved det himmelske, hvorudi hun og blev styrket af de hosværende, saa hun favnede Jesum med troende Arme, blev igjen omfavnet af Jesu Naadesarme snart paa den samme Time, da han, vor fælles Frelser, med udstrakte Arme døde for os paa Korset, Klokken mellem 2 og 3 Eftermiddag, da hun overleverede den udødelige Sjæl i Guds Haand, det dødelige Legeme de efterlevende til Jordefærd, som begge have været samlet i Livet 42 Aar 5 Maaneder, 3 Uger og 5 Dage.

¹⁾ Biskop Thestrup var da 62 Aar gl.

Herman Skeel.

En dansk Adelsmand blandt tyske Reformatører og Humanister.

Af Cand. theol. Helge Haar.

Det hænder ikke ofte for den, der beskæftiger sig med Reformationstidens Litteratur i Tyskland, at han støder paa en dansk Mands Navn, der nævnes med Hæder. Man træffer ofte nok i Universitets-Matriklerne danske Navne, — der rigtignok tidt er slemt medtagne af ukyndige Skrivere, — men disse Godtfolk forlader gerne Tyskland lige saa stille, som de er komne. Hvorfra de kommer, hvorhen de gaar, og hvad de har virket, er os hyppigst ganske ukendt.

Desto mere-overraskende er det da at finde en dansk Mand, ovenikøbet en, der ikke hørte til de Lærdes og Digternes Laug, men en dansk Adelsmand, besunget af selve Tysklands Digterkonge, Humanisternes store Lys og Reformationens fuldtro Ven, Eoban fra Hessen.

Den Mand, i hvis Lod denne sjældne Ære er falden, er Herman Skeel. V. S. Skeel har i sit Skrift: »Optegnelser om Slægten Skeel« (1871, Suppl. 1882) samlet de sparsomme og tørre Fakta, som han kendte om denne Mand, og allerede her faar man, trods Kildernes Knaphed, Indtrykket af en ualmindelig dygtig og sympatetisk Personlighed. Til disse faa Oplysninger kan jeg føje et Par nye, der forøger dette Indtryk endyderligere.

Herman Andersen Skeel, en Søn af Anders Skeel til Hegnet og Jungetgaard, maa være født kort efter Aaret

1500, men desværre ved man intet sikkert om hans første Ungdom og Studier i Danmark. Men da han ved sin Immatrikulation i Wittenberg kaldes Vibergensis, er det jo ikke usandsynligt, at han har faaet sin første Lærdom i Viborg Skole i Reformationens første, stærkt bevægede Aar. Det er mærkeligt, at en saadan Mand, der siden steg til kongelig Sekretær, Rentemester og Landsdommer i Nørrejylland, personlig kan være os saa lidet kendt; men foreløbig kjender vi kun et Brev fra ham, hvilket dog giver et saare tiltalende Indtryk af hans Karakter. Ellers kender vi ham kun af andres Omtale; men mon der virkelig ikke skulde kunne fremdrages noget mere om eller af ham? Usandsynligt er det dog, at en Mand, der i en Aarrække levede ved tyske Højskoler, og som der blev kendt af og Ven med flere af Tysklands betydeligste Personligheder, saa ganske skulde have »ladet sig selv uden Vidnesbyrd.«

1531 kom Herman Skeel til Wittenberg. At han just valgte denne By som foreløbigt Opholdssted, behøver i og for sig ikke at betyde, at han eller hans Slægt allerede da var lutherske, vi vil senere se, at ogsaa den ivrige Katolik Anders Bille kunde sende sin Søn ned til dette Reformationens Arpested. Men naar man betænker, at Herman Skeel kom fra Salling, en Landsdel med et godt Navn i dansk Reformationshistorie, saa kan man vist saa temmelig sikkert gaa ud fra, at enten han selv eller hans Familie har været grebet af Reformationens Tanker. Her i Wittenberg boede han flere Aar, og hertil kom han oftere siden hen paa Rejser i Kong Kristian III's Tjeneste. Den 14de Juli 1531 blev han som »Hermannus Schiel Vibergensis« immatrikuleret ved Wittenbergs Universitet sammen med Ericius Holst Ripensis. Hans Studier her kender vi intet til, men da han som gradueret forlod Tyskland efter et fleraarigt Ophold, maa han sikkert være begyndt fra neden i Artist-Fakultetet, idet han dog uden Tvivl allerede i Wittenberg ogsaa har dyrket Theologien.

Ved Pinsetid 1532 fik han en anden ung dansk Adels-

mand som Kammerat ned til Wittenberg; det var Frands Bille, Søn af Lensmanden paa Stegehus, Anders Bille til Søholm. Denne Frands, der er indført i Wittenbergs Universitets-Matrikel som »Franciscus Wylde Danus«, boede først hos en Magister Johannes Bernhardus von Velkyrk, der i sin Egenskab af hans »Præceptor« skrev et endnu bevaret Brev til Faderen om Frands¹⁾. Hvad Grunden var til, at Frands forlod Magisterens Hus, vides ikke, men Rigsraaden, Hr. Anders, bad i hvert Fald Herman Skeel om at tage sig af Frands Bille, tage ham i Herberg hos sig og holde Opsyn med ham. Dette lovede Herman beredvilligt i et Brev til Hr. Anders, det eneste vi har fra hans Haand, opbevaret af Langebek og aftrykt i Gamst's lille Bog om Rosæfontanus (S. 55 flg.). Brevet er interessant baade ved sin varme anbefaling af Rosæfontanus, der just da havde været i Wittenberg, og som maaske nu var paa Vej til Danmark, hvor han gerne vilde have en Ansættelse, men særlig interessant er det ved de smukke Ord, hvormed Herman Skeel ledsager Anbefalingen, og som paa bedste Vis vidner om hans Kærlighed til Fædrelandet: »Beder jeg Eder for Guds Skyld og det hele Lands Bestaaen og Hæder, at I hjælper dertil, at han (Rosæf.) bliver i Landet og fanger at holde sig udaf. Kan I vel selv, kære Herre, forstaa, hvad slig en lærd Mand kan gavne og være Danmark til stor Hæder, fordi vi haver ikke mange lærde Mænd, som er danske. Er det mig tidt bebrejdet af lærde Mænd i Tyskland, at vi haver faa lærde Mænd i Danmark. Men hvis der kommer nogle, som lærde ere, da kan de neppeligen fange deres Føde, og intet til Klæde.« —

Brevet er udateret, og det er vanskeligt nøje at fastslaa Affattelsestiden. Efter 1532, da Frands Bille kom til Wittenberg, og før 1537, da Rosæfontanus fik Ansættelse i Danmark, er det i hvert Fald skrevet. Gamst mener at

¹⁾ Brevet, der er skrevet 20. Januar 1533 er citeret i Gamst: De Petro Parvo Rosæfontano (Hafniæ 1755) S. 26, Anm. 35.

kunne fastslaa Aaret 1536, men giver kun svage Grunde, og da Frands Bille allerede i Aaret 1534 nævnes blandt de fangne Adelsbørn i Malmø (se Biogr. Lexikon II), er Brevet altsaa skrevet inden den Tid og rimeligvis efter 20. Januar 1533, da Brevet fra Magisteren til Rigsraaden blev skrevet¹).

I 5 Aar er Herman Skeel rimeligvis forbleven i Wittenberg, og man kunde vente, at denne Tid kunde have været tilstrækkelig til at erhverve Magistergraden. Denne Grad har han imidlertid næppe faaet i Wittenberg; thi i Marburgs Universitets-Matrikel finder vi ham 13. Nov. 1536 indtegnet som »Hermannus Schoelus Danus« uden noget tilføjet mgr. Sært nok, at han, da han vilde se fremmede Steder, just valgte Marburg, der ellers for Danske synes at have været lidet kendt paa denne Tid; men end mærkeligere er det, at man lige under hans Navn i Matriklen finder Navnet paa en anden dansk Adelsmand, der immatrikuleredes den 13. Dec. 1536. Denne sidste er indført i Matriklen som »Marcus Orne Danus« og maa vel være identisk med den Marquard Urne, der nævnes som Kannik i Roskilde i nogle Breve vedrørende Kapitlet dér fra 1549²). Til ingen af disse Navne staar det eller gængse »nobilis« føjet.

Det er vanskeligt at have nogen Formodning om, hvad der kan have foranlediget Herman Skeel til at ombytte det livlige Wittenberg, hvor der sikkert til Stadighed har opholdt sig en Mængde Landsmænd, med det langt beskednere Marburg. Universitetet her var ganske nyt, stiftet 1527 af Landgrev Philip den Højmodige af Hessen paa Tilskyndelse af Melanchton. Det var luthersk fra sin Grundlæggelse af og var saaledes Lutherdommens første Triumf paa Studierens Omraade.

Men synderlig fremragende Mænd formaaede Landgreven ikke at drage til den nye Højskoles Lærestole.

¹) M. H. t. Brevets Datering se ogsaa H. F. Rørdam i Ny kirkehist. Saml. Bd. I S. 460 Anm. 1 og Bd. II S. 242.

²) Se Rørdam: Historiske Kildeskrifter 2den Række, Bd. II. S. 35 flg.

Blandt Theologerne var Adam Crafft fra Fulda (kaldet Crato) og Johannes Drach fra Karlstadt (kaldet Draco el. Draco-nites) de mest kendte. Af Humanister var den berømte og berygtede Herman von dem Busche og den virkelig betydelige Digter Euricius Cordus en Tid knyttede til Skolen, men de døde begge 1535. Marburgs Universitet var altsaa alt i alt ret fattigt paa »Trækplastre«, indtil det ved Sommertid 1536 lykkedes at lokke Kongen for alle tyske Humanister dertil. Den 1ste September tiltraadte Eobanus Hessus Professoratet i Historie og Poesi efter at have forladt det utaknemmelige Erfurt.

Som en fin Æresbevisning til det unge Universitet udgav Eoban kort efter sin Ankomst sit mest beundrede Værk, tilegnet Philip af Hessen, nemlig sin latinske Oversættelse af Davids Salmer. Man gør sig vanskelig nogen Forestilling om, med hvilken Begejstring Samtiden modtog dette Værk af Eoban, der just da stod paa sin Digtekunsts Tinde. Luther selv skrev til ham: »Du er Digternes Konge og Kongernes Digter« og hævdede, at Eoban maatte have haft den Hellig-Aands Inspiration, da han skrev Værket. Man kan da næppe tro andet end, at det var denne fejrede Lærer, der lokkede Herman Skeel til Marburg.

Hvis denne Antagelse er rigtig, maa det unægteligt siges, at han har haft Heldet med sig, thi han har ikke blot hørt Digterkongens Forelæsninger, men er endog kommet i personlig Forbindelse med ham, optaget i saa nært et Venskab, at Digteren ikke har betænkt sig paa efter sin Sædvane at bede ham om Hjælp i Pengeforlegenhed — om man ellers kan forstaa nedenforstaaende Digt saaledes. I Pengeforlegenhed befandt den store Eoban sig nemlig altid, takket være sit gæstfri, vinelskende Temperament, og naar han taler om Musens Taknæmmelighed overfor Skeels Velgerninger, kan man vist trygt gaa ud fra, at disse Velgerninger har været af mere financier end egentlig litterær Art. — I Aarene 1536—39 førte Eoban et meget selskabeligt Hus i Marburg, og skønt han samtidig var

travlt beskæftiget med vældige Oversættelsesarbejder, fandt han dog Tid til at skrive talrige Smaadigte til sine nærmeste Venner, og blandt disse Digte finder man et med Overskriften: *Hermanno Schelo Dano Equiti*¹⁾. Digtet er efter den selvbevidste Digterkonges Sædvane mere en Lovprisning over denne selv end over Skeel, men man ser dog, at Eoban som en ringe Tak for en udvist Tjeneste sender Skeel sit Digtervaaben: Svanen, der hæver sig op fra en Laurbærkrans og skjuler sit Hoved i Skyerne. Paa Dansk kan Digtet maaske gengives paa følgende Maade, idet jeg dog tilføjer den latinske Tekst:

Hil Dig, Herman, hvis Byrd og Dyd staar Maal med hinanden; endnu ædlere Ry faar Du i Verden derved!

Tag fra din trofaste Ven den ringe Gave, jeg loved', skønt den næppe er værd at bære Navn af en Skænk.

Dog da du altid tilforn saa' først paa Giverens Hjærte, ikke paa den Værdi, Gaven i Penge besad,

saa vil Du ogsaa her ved Svanens straalende Billed' finde, at udi mit Bryst trofast Kærlighed bo'r.

Men da uvisneligt Ry jo grønnes for Digternes Skare, her over grønningen Laur Sangsvanen hæver sig stolt.

Disse Kranse forvist mig gaves af blomstrende Muser; ædlere Ry man ej faar end det fra Musernes Kor.

Men ogsaa dig, min Skeel, vil Musen til Tak for din Godhed skænke et evigt Ry, tvivl du kun ikke derom!

Snart paa en bedre Vis skal mine Camoener dig prise, Tidens Knaphed mig nu hindrede deri. — Lev vel! —

Natales, Hermanne, tuos virtutibus aequans,

Inde decus famae nobilioris habes.

Accipe promissum fidi tibi munus amici,

Vix aliquo dignum muneris esse loco.

Sed quia tu spectare soles, quo pectore dentur,

Non quam sint precio munera missa gravi,

Hic quoque spectabis candoris imagine cygni,

Nunquid in hoc animo candor inesse queat.

¹⁾ Digtet tryktes første Gang i den af Eoban selv besørgede Udgave af hans saml. Digte: *«Farragines duae»* 1539 (se C. Krauz: *Helius Eobanus Hessus II S. 214 flg.*). Jeg benytter Frankfurter-Udgaven af *«Faragines»* fra 1564, S. 567.

Sed quia fama viret nunquam moritura Poëtis,
 Hic viridem laurum sub pede calcat olor.
 Hæc mihi florentes tribuerunt stemmata Musæ,
 Gloria nobilior non aliunde venit.
 Te quoque, ne dubita, charissime Schele, perhenne
 Grata tuis meritis vivere Musa dabit.
 Vive brevi melius nostris celebrande camoenis,
 Nunc tibi scribentem vix brevis hora tulit. —

En saadan Udmærkelse fra Landets uimodsigelig største Digter var noget, som selv de mest fremragende Tyskere ansaa for noget højst attraaværdigt, og vor Landsmand har med Rette kunnet føle sig stolt over Digterkongens lille, sirlige Poëm, selv om det maaske har været fremkaldt ved økonomisk Understøttelse, og selv om det med en Undskyldning for sin Knaphed giver et Løfte paa Fremtiden, som sikkert aldrig er blevet indfriet.

Men Bekendtskabet med Eoban var ikke det eneste, som Herman Skeel sluttede her i Marburg. Dagen før han immatrikuleredes, blev en kendt Mand blandt de tyske Reformatorer, Braunschweigs Reformator, den siden saa ulykkelige Antonius Corvinus (Rabe) indført i Matriklen. Han havde studeret i Wittenberg, var nu Præst i Witzenhausen, 13 Mil nordøst for Marburg, blev kort efter promoveret til Magister og opholdt sig oftere i Marburg, hvor han, vist uden at indehave noget Professorat, var Lærer for Studenterne. Herman Skeel blev hans Elev, og maaske er det denne, der har dannet Forbindelsen mellem Corvinus og Danmark. Tyskeren er jo nemlig en kendt Mand heroppe. En af de lutherske Præsters bedste Haandbøger paa Dansk bar følgende Titel: »Postilla offuer de Søndagis Euangelia, som falde om alt Aarit. For de fattige Sogneprester og Hwsfædre bescreffuen af Antonio Corvino. Och udsæt paa ræt Danske aff Petro Parvo Rosæfontano. MDXXXIX«. Corvinus' Fortale til Bogen er skreven i Witzenhausen 1536, altsaa netop det Aar, da baade han og Herman Skeel kom til Marburg.

Selv om det maaske er Eobanus Hessus og Humaniora,

der har lokket Herman Skeel til Marburg, har vor Landsmand dog altsaa ogsaa dyrket Theologien her, og at han har gjort det med Iver, kan ses af den Yndest, som han har staaet i hos sin Lærer. Denne lod nemlig i Foraaret 1537 en lille Bog trykke i Wittenberg, tilegnet fem af hans Elever, og her finder vi Herman Skeels Navn staaende først, forud for Navnene paa 4 unge tyske Adelsmænd.

Bogen, der findes paa det kgl. Bibliothek, hedder »Expositio Decalogi, symboli Apostolici, Sacramentorum et Dominicae precationis«, og Fortalen til de fem Ynglinge, »nobiles et optimae spei juvenes«, er skrevet i Marburg »quarta post laetare (3: 15 Marts) 1537.« Corvinus lægger dem smukt og alvorligt paa Sinde aldrig at lægge Studierne paa Hylden, men altid at udvise den samme Flid dermed, som de har vist hos ham, og han tilføjer: »I bør lægge Vægt paa til Jeres øvrige Studier at føje Fromhed, thi saaledes vil det ske, at I engang vil blive berømte, ikke saa meget ved Adel som ved Lærdom og Fromhed. Thi hvem vil benægte, at Adel uden disse Ting er en ren Thrasonisme« (Latterlighed)?

At Skeel saa hurtigt har kunnet blive Ven af to saa betydelige Mænd taler til stor Gunst for ham selv. Allerede Eobans Digt var en sjælden Hæder for den danske Adelsmand, og man kan vistnok sige, at Tonen i Corvinus Dedikationsskrivelse vidner endnu mere til Ære for Adressaten end for Forfatteren. Herman har virkelig været blandt de forholdsvis faa Adelsmænd, der stræbte at lade »Byrd og Dyd« svare til hinanden. Mærkeligt er det kun, at han i Fædrelandets urolige Aar ikke følte sig kaldet til at deltage i Reformationsværket herhjemme, der dog sikkert har haft hans Hjærte. Han har jo uden Tvivl været blandt de Danske, der nødig har maattet savnes i en vigtig Tid.

Intet Under imidlertid, at Herman Skeel følte sig vel i Marburg, hvor han var omgivet af baade unge og gamle Venner. Med hvor stor Kraft han har drevet Studierne, kan ikke siges. Eobans Digt til ham kunde jo nok tyde

paa, at han med særlig Iver har dyrket klassiske Studier, ellers vilde han vel dér næppe faa Løfte om Udødelighed ved Musernes Hjælp. Corvinus's Fortale viser, at han i længere Tid maa have dyrket Theologien, thi Corvinus siger dér, at han nu endelig vil opfylde de fem Ynglinges længe nærrede Ønske om Forklaring over de Ting, som Bogen saa giver.

Heller ikke kan man bestemt sige, hvorlænge Herman Skeel er forblevet i Byen. Eobans Digt kan være affattet i Aarene mellem 1536 og 1539 og hjælper os saaledes ikke til nogen Tidsbestemmelse. I Marts 1537, da Corvinus skrev sin Fortale, var Skeel aabenbart endnu i Marburg. Dertil kommer endnu, at man ved at søge længere frem i Marburgs Universitets-Matrikel til sin Overraskelse blandt »*inscripti post corporis Christi 1537*« finder en »*Joachimus Scheel Danus*« noteret paa sidste Plads. Denne Joachim kan ikke være nogen anden end Hermans yngre Broder, Jakob, der senere blev Lensmand paa Vreilev Kloster, Korsør og Skivehus, og som vistnok druknede i Søslaget ved Bornholm den 7de Juli 1565¹⁾. Det er naturligvis Herman, der har draget ham til Marburg, og hvis saa er, da er Broderens Navn i Matriklen det bedste Bevis for, hvor godt Herman har befundet sig i Byen, og det gør det endvidere sandsynligt, at Opholdet her har været længere, end man ellers kunde have været tilbøjelig til at antage.

Paa denne Tid har der altsaa været tre danske Adelsmænd samlet i Marburg, men Triumviratet der har næppe været længe. Marquard Urne og Jakob Skeel ved man

¹⁾ Om ham se V. S. Skeel: »Optegnelser o. s. v.« Herman Skeels Enke, Kirsten Rud, blev ved sin myndige Optræden, som Jakob Skeel aldeles bøjede sig for, Aarsag til, at han i meget bidske Vendinger afskedigedes som Lensmand paa Skivehus (se Kongens Brev hos V. S. Skeel S. 85). Jakob Skeel var i øvrigt en anset Skibsbefalingsmand under Peder Skram, Herluf Trolle og Otto Rud. Døde ugift.

ganske vist ikke mere om som tyske Studenter. Deres Ophold i Tyskland er rimeligvis begyndt og endt i Marburg; jeg har i hvert Fald ikke kunnet finde dem i nogen anden tysk Universitets-Matrikel, hvilket ganske vist ikke er noget aldeles sikkert Bevis for, at de ikke har studeret andetsteds. Dertil kan endnu bemærkes, at Universitets-Matriklen fra Greifswald, hvorhen overmaade mange Danske drog, just fra Slutningen af 1530'rne mangler tre Blade. Sært skulde det imidlertid være, om Herman Skeel, der dog var saa længe i Tyskland, ikke skulde have benyttet Lejligheden til at besøge andre Universiteter end Wittenbergs og Marburgs; Tübingen blev jo siden det almindelige Maal for Skeel'ernes Studierejser¹⁾, men heller ikke her synes han at have været. Der er da al Rimelighed for, at de tre danske Venner fra Marburg er rejst lige hjem til Danmark, selv om Tiden for Hjemrejsen ikke helt sikkert kan fastslaaes. Midt i Aaret 1538 maa Herman Skeel, og vel altsaa ogsaa de andre, have været hjemme, thi den 10 August dette Aar udsteder Kongen Brev til ham paa et Kanonikat i Roskilde²⁾. Heraf mener Thiset i Dansk biogr. Leksikon at kunne slutte, at han allerede paa dette Tidspunkt har været Sekretær i Kancelliet, men Titlen Sekretær for Herman Skeel nævnes i hvert Fald udtrykkeligt først fire Aar efter, og har han alligevel haft den i 1538, maa han vel være hjemkommen noget tidligere end midt i dette Aar, hvilket dog Broderens Navn i Marburgs Universitets-Matrikel synes at gøre mindre rimeligt.

I hvert Fald, 1538 har Herman Skeel været i Danmark og har faaet Indtægten af et Kannikedømme, uden at vi iøvrigt kender hans Virksomhed. Hvori denne end har bestaaet, maa han have forstaaet at overbevise Kongen om sine Evner og sin Brugbarhed, thi det maa dog vel være

¹⁾ I en af Tübingens Kirker findes endnu Ligstenen over en dér afdød Skeel.

²⁾ Se Erslev og Møllerup: Danske Kancelli-Registanter 1535-50 (S. 62).

i Kongens Tjeneste, at Herman sidst i 1540 og i Januar 1541 atter er i Wittenberg, som han havde forladt i November 1536. Maalet med denne Rejse kender vi aldeles ikke, selve Rejsen har vistnok overhovedet ikke før været bemærket, men da vi i det følgende vil finde nok en Wittenbergrejse omtalt i kongeligt Ærinde, kan man vist gaa ud fra, at Kongen ogsaa nu har villet benytte sig af Hermans Kendskab til tyske Forhold og personlige Bekendtskab med Reformatorerne. Kender vi end ellers intet til Rejsen, giver denne os dog Beviset paa, i hvor høj Gunst Herman Skeel stod hos Reformatorerne, og den Ros som disse giver ham, bestyrker os i det gode Indtryk af ham, som Tildragelserne i Marburg har givet. Lige før Herman i Januar 1541 skal tiltræde Hjemrejsen til Danmark, skrev Bugenhagen til sin Ven og Landsmand Peter Suave, der indtog en højt anset Stilling i Danmark, et Brev, som Herman aabenbart selv har skullet overbringe Adressaten¹). Her læses bl. a.: »Reliqua de nobis et nostris potes certo certius cognoscere ex istis, qui ad vos cum hisce litteris veniunt, inprimis ex venerando viro Magistro Hermanno Schielo, quem virum et pium et modestum nos omnes diligimus ut fratrem.« Herman har altsaa i selve de store Reformatorers Kreds formaaet at gøre sig smukt gældende, som han havde gjort det i Marburg. Og een Ting til falder i Øjnene ved de oven anførte Ord: Han kaldes Magister. Naar og hvor han er blevet gradueret, kan næppe oplyses. Naturligt vilde det være at antage, at Magisterpromotionen har afsluttet hans Wittenbergophold, der jo var langt nok til at tage Graden, men, som ovenfor nævnt, havde han den næppe ved sit Komme til Marburg. Maaske har han da taget den her og er rejst lige hjem 1538; hans Navn findes dog hverken blandt de i Wittenberg eller Marburg graduerede. Men at en dansk Adelsmand vender hjem fra

¹) Se Bugenhages Brevveksling udg. af Vogt (Stettin 1888). S. 219. Brevet er skrevet 1541 paa »Epifaniedagens Octave«, hvilket Vogt kalder 16. Januar (!).

Tyskland som Magister, turde være et temmelig sjældent Fænomen, og det viser, at Universitetslivet for ham ikke har betydet nogle bortpjankede men nogle vel anvendte Ungdomsaaar, og Bugenhagens lille Notits danner derfor et kærkomment Supplement til de Oplysninger, vi har om denne gode danske Mands lange Læretid i Tyskland.

For Herman Skeel begyndte ellers 1538, da han kom tilbage til Danmark, den Manddomstid, af hvilken man kunde have Grund til at vente rig Høst efter smuk Saatid. Men det bliver kun til lidt, og for Reformationens Løb i Landet vides han ikke at have virket. Derimod gav hans grundige Uddannelse ham en selvfølgelig Plads ved diplomatisk Hverv, og saaledes kom han vel sagtens dog til at tjene Reformationen, selv om han ganske vist nøjedes med kun at tage sig af dens Udenværker. Kongen søgte jo stadig Raad hos Reformatorerne i Wittenberg angaaende Ordningen af de nye Kirkeforhold, og til at danne Bindeleddet mellem Danmark og Wittenberg kunde han ikke finde nogen bedre end Herman Skeel. Som vi har set, var denne allerede to Aar efter sin Hjemkomst paa Sendefærd til Wittenberg, og næppe hjemkommen har han atter maattet afsted. I Januar 1542 tiltræder han atter Rejsen sydpaa, og hans Ærinde var først og fremmest at faa Johannes Machabæus som Professor til København, hvilket ogsaa lykkedes. Desuden overbragte han Bugenhagen et Brev fra Kristian III¹⁾, hvori denne omtaler ham som »unsernn Secretarien und lieben getrewenn Hermannum Schelenn«. Og endelig har Herman ogsaa medbragt et Brev til Justus Jonas, der drejede sig om at faa ogsaa denne til Danmark, men som kun skulde afleveres til Adressaten, hvis Bugenhagen billigede Planen. Det har Bugenhagen næppe gjort; Planen døde ihvert Fald hen. Men Rejsen selv var et Tillidshverv og viser, at Skeel her i Landet som i Tyskland har formaat at gøre sig gældende som en baade dygtig og paalidelig Mand.

¹⁾ Se Geheime-Arkivets Aarsberetn. I., S. 222 fig.

I dette Brev fra 1542 kaldes Skeel for første Gang »kongelig Sekretær.« I Aaret 1549 kaldes han »vor Rente-mester« i en Sag for Kongens Retterting. Endelig kaldes han 1552 Landsdommer i Nørrejylland¹⁾. Han er med andre Ord hurtigt kommen ind paa Embedsvejen, og dermed synes det at være forbi med en mere ideel Virksomhed. Han fører nu talrige Processer, som han oftest vinder, baade i Jylland og paa Sjælland faar han Præbender, Kanonikater og kongelige Len, og han, der skrev sit smukke Brev til Anders Bille, og til hvem og om hvem Aandens Stormænd i Tyskland skrev smukke Ord, synes i sit Fødeland kun at have efterladt sit Navn paa Retsdokumenter. Skulde han virkelig ikke være traadt i Forbindelse med vore hjemlige Reformatorer? Andet kan man næsten ikke tro; men noget positivt vides ikke derom. I Aaret 1549, da han og hans Brud, Kirsten Rud, i Kongens Nærværelse stod for Altret paa Københavns Slot, blev Vielsen foretaget af Peder Palladius. Bryllupstalen er bevaret²⁾, men den rummer intet andet end den ikke altfor epokegørende Oplysning om det Ondes Virken til det Gode for kristelige Ægtefæller, ikke et Ord om, at Bispen her stod overfor en af dem, der havde siddet ved Reformatorernes Fødder.

Kun kort Tid var det Herman Skeel beskaaret at virke for sit Fædreland. Som vi har set, gjorde hans Evner sig snart gældende, men han kom dog ikke selv til at øge »Landets Hæder« ved at forøge dets lærde Mænds Antal. Reformatorernes Discipel, Humanisternes Ven, tysk Magister, men dansk Adelsmand, Herman Andersen Skeel, døde i en ung Alder i December 1555 uden at have indtegnet sit Navn i dansk Aandshistorie, hvor dog hans Evner og hans Uddannelse synes at kunne have anvist ham en naturlig Plads paa en Tid, der, som han selv sagde, var fattig paa lærde Mænd.

¹⁾ Se Oplysningerne i V. S. Skeels ofte anf. Bog.

²⁾ I den Kall'ske Haandskriftsaml. Nr. 524 paa det kgl. Bibl.

Naar er Herman Skeels Brev til Hr. Anders Bille skrevet?

Det er ovenfor (S. 29, Not.) berørt, at jeg tidligere har syslet med dette Spørgsmaal uden at komme til noget afgjørende Resultat. Ved nu, i Anledning af ovenstaaende Afhandling, nøjere at overveje Udtrykkene i Herman Skeels Brev maa jeg erklære mig for, at Brevet er skrevet i de første Maaneder af Aaret 1533, efter J. B. v. Velkyrks Brev (19. Jan. 1533), men inden Kong Frederik I's Død (10 Apr. s. A.) var kjendt i Wittenberg. Thi at det er denne Konge, der omtales i Brevet, kan næppe være tvivlsomt. Desuden omtales Frands Bille som et Barn («det gode Barn») og hans Moder som levende; men Fru Pernille Krognos døde i April 1533¹⁾, og endelig var Hr. Anders Billes Omstændigheder 1536 — som Gamst (maaske efter Langebeks Anvisning) antog for Brevets Affattelsesaar — af den Art, at han vanskelig kunde klare for sig selv, end mindre hjælpe andre hos Christian III, der ikke uden Aarsag var meget fortørnet paa ham. — Naar jeg tidligere har udtalt mig for det sidst nævnte Aar, da var det, fordi jeg ensidigt havde fæstet Øjet paa Petrus Parvus Rosfontanus, om hvis Væren i Danmark der intet vides, før han 1536 optræder i sin Fødeby Roskilde som Forfatter. Men det er jo baade muligt og rimeligt, at han, efter at være kommen hjem i Begyndelsen af Aaret 1533, i de paafølgende urolige Krigsjaar, ligesom saa mange andre af Reformationens Mænd, har maattet holde sig i største Stilhed, for ikke — som hans Broder Henrik Parvus og som Hr. Anders Bille — at blive indviklet i de voldsomme politiske Brydninger, under hvilke det var saa overordentlig vanskeligt at vælge sit Parti.

H. F. R.

¹⁾ D. blogr. Lex. II, 203. Det er højst sandsynligt, at Hr. Anders Bille netop i Anledning af sin Hustrues Død har taget Sønnen hjem fra Wittenberg og efter Moderens Jordefærd har sat ham i Skole i Malmø for at have ham nærmere ved Hjemmet.

Bidrag til Kateketembedets Historie

især i Christian VI's Tid.

Ved H. F. Rørdam.

„Kateketstillingen er ikke længere tidsvarende,“ skrev for et Par Aar siden en bekjendt kjøbenhavnsk Præst¹⁾. Det kan mulig være saa, men det bør dog ikke glemmes, at der har været en Tid, da man ventede sig store Ting af Kateketerne, og da de bevislig ogsaa gjorde et meget stort Arbejde. De have derfor et vist Krav paa Ihukommelse. — Kateketembedet er, historisk set, Kronen paa den kateketiske Virksomhed, som var øvet længe før Embedets Oprettelse. Begges Historie kan ikke godt skilles ad, og skal derfor ogsaa her behandles under ét, om end begrænset til et kort, men betydningsfuldt Tidsrum.

I.

Kirkekatekisation.

Saa længe den evangeliske Kirke har bestaaet, har den kateketiske Kristendomsundervisning om end under forskjellige Former, været et væsentligt Led i Kirkens Virksomhed²⁾. Men ved Pietismen fik den ny Kraft og kom

¹⁾ H. Ostenfeldt i Dansk Kirketidende 1906, S. 87.

²⁾ For den dansk-norske Kirkes Vedkommende kan navnlig henvises til det meget betydelige Arbejde til denne Sags Oplysning, der er leveret af Oscar Moe i Theologisk Tidsskrift for den norske Kirke. Tredie Række III; jfr. Dr. A. C. Bang, Dokumenter og Studier vedr. den luth. Katekismus's Historie i Norden I-II; K. S. 3. R. III, 463—71, H. Ussing, Kirkeforfatningen i de kgl. danske Stater IV, 1, 763—800.

for en Tid til at øve en meget betydelig Indflydelse til Udbredelse af Kristendomskundskab og Uddybelse af det kristelige Liv. Pietismens Fader, Ph. J. Spener, var jo selv en stor Kateket og betragtede Kirkekatekisationer som et af de kraftigste Midler til Vækkelse og Befæstelse af Tros livet, særlig til at gjøre de kristelige Sandheder levende for Deltagernes og Tilhørernes Hjærter. Det samme gjælder mangfoldige af hans Disciple¹). Hans »Erklärung der Christlichen Lehre nach der Ordnung des kleinen Katechismus D. Martin Luthers« har gennem lange Tider øvet en mægtig Indflydelse paa de lutherske Menigheder i Tyskland, ligesom hos os og i Norge Pontoppidans »Forklaring«, der i det store og hele, som i mangfoldige Enkeltheder, er en tro Gjengivelse af Speners Tanker.

Som de første Vidnesbyrd om, at man ogsaa hertillands omtrent fra Begyndelsen af det 18de Aarhundrede havde faaet Øjet opladt for Sagens Vigtighed, og særlig at det gjaldt at faa den fattige og mest uvidende Kjøbstedungdom under kristelig Paavirkning gennem Kirkekatekisationer, maa nævnes den udholdende og opofrende Virksomhed, som Frands Thestrup og Jacob Lodberg øvede som Præster i Kjøbenhavn og senere som Biskopper, henholdsvis i Aalborg og Odense²). Stiftelsen af »danske Skoler« ved flere af Hovedstadens Kirker og i nær Tilslutning til disse var væsentlig de nævnte Mænds Værk. Dog maa Christen Worm ogsaa nævnes, da han baade som Præst ved Nicolai Kirke og siden som Sjællands Biskop fremmede Sagen med ikke ringe Kraft, skjønt han aldrig var eller blev en Ven af den egentlig pietistiske Fremgangsmaade. — Forordningen af 24. Sept. 1708 viser, at Regjeringen havde

¹) Som en af de ypperste Kateketer hos os fra Pietismens Tid kan Præsten Nicolai Brorson med Føje nævnes (se hans Biografi i Kh. Saml. 3 R. VI).

²) Om F. Thestrup s. foran S. 8., Ny kh. Saml. VI, 841—53., K. S. 3 R. VI, 274. J. Larsen; Bidrag t. Kbhvns. offentlige Skolevæsen Hist. S. 7. Om J. Lodberg s. ndf. S. 60 og K. S. 4. R. V, 346—54.

begyndt at faa Øje for, at det ikke gik an i et kristnet Land at lade Slægt efter Slægt af den fattigste Almue opvoxne uden kristelig Undervisning. Oprettelsen i Frederik IV's Tid af 240 Almueskoler paa de saakaldte Rytterdistrikter (1721) og Waisenhusets Stiftelse (1727) viser i samme Retning.

Det var dog først i Christian VI's Tid, at den egentlige Kateketinstitution kaldtes til Live som en Støtte for Præsternes Virksomhed i de folkerige Sogne, først i Kjøbenhavn og lidt senere i de fleste større Kjøbsteder. Kateketembedets Historie skal paa dette Sted ikke føres ud over den sidstnævntes Konges Tid; dets senere Historie maa henskydes til en anden Tid og en anden Pen¹). Den taber i Interesse, alt som den første Kjærlighed kølnes. I vore Dage har dog Søndagsskolerne paa mange Steder med Held optaget den tabte Traad, skjønt deres Methode vistnok ikke er saa lidt forskjellig fra den, som de gamle Kateketer anvendte.

Ligesom Christian VI i mange andre Henseender har faaet Raad og Tilskyndelse med Hensyn til Kristendommens Fremme i hans Riger fra hans Ven, den fromme og kloge Grev C. E. Stolberg-Wernigerode, saaledes ogsaa hvad angaar Katekisation i Kirkerne og vel ogsaa Ansættelse af egne Kateketer. Greven havde i Efteraaret 1733 været Kongens Gjæst, og de havde sikkert ført mange Samtaler om denne Sag, der laa dem begge saa meget paa Hjærte. Siden udvexlede de hyppig Breve, hvis Indhold for en stor Del drejer sig om det for Kongen saa vigtige Spørgsmaal, hvorledes han bedst kunde fremme det kristelige Liv blandt sine Undersaatter. Da Kongen ved Juletid 1733 havde sendt Stolberg et til ham indkommet anonymt Forslag,

¹) Fortræffelige Antydninger vedrørende Institutionens senere Historie ere, om end i al Korthed, meddelte af Pastor P. Severinsen i Søndagstillæget til «Nationaltidende» (o. fl. Blade) for 13. Maj 1906. Jvf. Nielsen, Kirke-Leksikon II, 743.

kaldet »Ohnmassgeblicher Vorschlag vom heiligen Predigeramt«, og udbedet sig hans Betænkning derover, saa svarede Greven den 7. Januar 1734 og gav i sit Svar Kongen et helt Program for hans Kirkestyrelse, og deri bl. a. ogsaa Forslaget om Indførelse af Katekisation¹⁾. Dette gav Anledning til, at Kongen forlangte en Betænkning af Biskop Worm om, hvad der i det hele kunde gøres, for at fremme kristelig Oplysning blandt det menige Folk, idet der tillige forelagdes ham en til Kongen indkommen anonym Forestilling, hvori Folkets Uvidenhed i kristelig Henseende angives som Grundskaden, hvorfor der særlig gjordes Forslag til Skolevæsenets Forbedring, flittigere Anvendelse af Katekisation og Øvelse af en kraftigere Kirketugt²⁾.

Af Worms Betænkning (dat. 21. Febr. 1734), der væsentlig maa betragtes som en Kommentar til den anonyme Forfatters Forestilling, findes i Arkivet i Wernigerode en tysk Oversættelse, af hvilken K. Heiberg har gjort følgende Udtoget:

At der mange Steder, særlig blandt de gamle, er stor Uvidenhed, er en udisputerlig Sandhed; det gælder om, hvorledes der kan raades Bod herpaa. At overhøre de gamle og graahaarede i Kirken vilde næppe gjøre dem klogere; idet de næppe vilde begribe, hvad en Præst, Degn eller Skoleholder sagde dem; de vilde undre sig, navnlig naar Børn og Tyende vidste bedre at gøre Rede for deres Kristendom. Jeg foreslaar derfor, at de, der vil til Alters, ifølge Lov og Ritual lade sig tegne 8 Dage forinden. En

¹⁾ H. L. Møller, Kong Kristian den Sjette og Grev Kristian Ernst af Stolberg-Wernigerode, S. 73.

²⁾ Den begynder med følgende Ord: »Dominica 5ta post Epiphan. (o: 7. Febr.) 1734, paa den Dag, da jeg af Evangeliet har forklaret og forestillet Tjenernes Ord til Herren: »Vil du, at vi skal gaa hen og luge Klinten op«, vil jeg indgive en Betænkning om Kirkekatekisationen og Kirkedisciplinen. Jeg skjuler kun mit Navn, fordi jeg ikke ønsker, at min Persons Ringhed skal præjudicere Sagens Vigtighed.« (Ark. i Wernigerode).

Præst paa Landet maa kjende sin Menighed og vide, hvem der er mest uvidende; dem kan han enkeltvis lade komme hjem til sig, og med al Flid og Sagtmodighed undervise dem i det allernødvendigste, og hvad de uomgængelig maa vide, før de kan blive delagtige i deres Forlørsers Legeme og Blod. De gamle maa i de 8 Dage fritages for Hovarbejde, idetmindste i den Tid Præsten har tilsagt dem. Herhos maa jeg dog forsikre deres Majestæt, at der ogsaa blandt de gamle paa Landet findes, næsten til Forundring, adskillig Oplysning, og at Uvidenheden dog langtfra ikke er saa stor, som mange tænke, eller som den var for treogtyve Aar siden, da dette Embede allernaadigst blev betroet mig; thi efter den Tid ere mange prisværdige Anstalter trufne, og mangfoldige Skoler oprettede i dette Stift. Af dem, som fra Begyndelsen af besøgte saadanne Skoler, sidder nu en Del ved Gaarde og Huse, og kunne læse i trykte Bøger, hvilket er og bliver dem til en fast utrolig Nytte. Mange af de paapegede Fejl ville forsvinde, naar Skolerne holdes vedlige og forbedres; thi der lærer de alle at læse i trykte Bøger, og kunne hjemme gentage, hvad de have lært i Kirke eller Skole.

Hvad de tolv Grunde til Uvidenhed¹⁾ hos den gemene Mand angaar, bemærkes:

1) Skolerne her ere gode; dog mangler Skoler dels paa Kongens Godser i Odsherred og paa Møen (hvor de dog uden stor Bekostning kunde indrettes), dels særlig paa nogle Godser, tilhørende Proprietærer, som hverken har Villie eller Formue dertil, og hvor Bønderne tilmed ere forarmede, saa de næppe kan betale deres Skatter. Ejerne give ofte mere i Rente, end Godset er værd.

Skoleholderne ere forarmede; men naar de efter 4—5 Aars Tjeneste kunde blive Degne, vilde Degnetjenesten blive forsynet med saadanne, der havde aflagt gode Prøver i Ungdommens Undervisning, og Nyttens vilde være stor;

¹⁾ Herved hentydes til den ovenomtalte anonyme Forestilling.

thi i Guds Kirke kommer det næsten ligesaa meget an paa en god, flittig og erfaren Degn, som paa en god og retskaffen Præst. Selv har jeg altid anvendt Omhu ved Embedernes Besættelse; thi det er og bliver en Fornøjelse at hjælpe de Mænd til Embeder og Tjenester, som med Frugt og Opbyggelse kan betjene dem. Befordres saadanne til Skoleholdere, som ikke kjende deres Kristendoms Grund og rette Katekisationsmaade, er det deres Skyld, som skulde examinere dem. Jeg foreslaar at lade dem, som paa Ryttergodserne indsættes af Amtmænd, Provster og Præster, examineres af Bispen, saa skal, næst Guds Hjælp, saalænge jeg lever, Sagen komme i Orden her i Stiftet. At her har været liderlige Skoleholdere, skal ej nægtes; men de er til dels fjernede, og alle, som ej, efter en eller to Gange at være paamindede, forbedre sig, skulde uden Ret og Dom fjernes.

3) Mange Steder forsømmes Skolegangen. At Forsømmelse af Katekisation og Skole ej er nødvendig, viser Frederiksborg Amt, i hvis Skoler de fleste Unge komme om Vinteren; thi om Sommeren have mange Tjeneste hos en eller anden Bonde. — En Skolemester kan undertiden have 100—150 Børn; men han kan umulig paa én Gang læse for saa mange med nogen Nytte, særlig om de alle tilholdes at komme. For et Bondebarn at sidde hele Dagen i Skolen er for langt og trættende; 2—3 Timer var nok, naar der kun var 40—50 ad Gangen. Nogle Børn have en Mil, ja 5 Fjerdingsvej at gaa, og om Vinteren bliver der da ej Tid til videre Undervisning; tilmed maa Børnene slæbe Mad med den lange Vej. Derfor havde jeg foreslaet Kong Frederik IV at lade Skoleholderen gaa til disse Byer et Par Gange om Ugen. Dette vandt hans Bifald, men blev ej sat i Værk; jeg veed ej hvorfor. Nogle Steder, navnlig i Stevns og Baarse Herreder, ere Skolerne byggede paa saadanne Steder at ingen hverken vil eller kan komme derhen.

4) Mange Tusinde kan vidne, at jeg ved mine Visi-

tatser har ladet Børnene læse og de smaa stave, hvilket har opmuntret til Flid, og jeg kan forsikre allerunderdanigst, at det gaar over min Forstand, hvorledes mange i saa kort Tid have kunnet bringe det saa vidt, som sket er. Det er ogsaa nødvendigt [at Børnene lære at læse], for at de, som det sig bør, kunne prise Gud med Lovsang og lettere fremmes i Erkjendelse af deres Salighedssag.

5) Jeg mener, at Ungdommen [ikke] flittig nok er bleven tilspurgt om Katekismens Mening; thi det værste er, at den læres udenad uden Forstaaelse. Jeg mener, at Børn skal ikke lære Forklaringerne udenad, men sige deres Mening paa deres egen enfoldige Vis. Det er en Mangel, at Børnene ikke fremstilles til Examen og Bekjendelse (?), hvilket kunde ske ved 2 aarlige Forsamlinger af Ungdommen, hvor de, som første Gang skulde forny deres Daabs-pagt, kunde blive antagne.

6) Det vilde hjælpe, om Kongens Lov og Forordning blev efterlevet, saa de unge kom til Katekisation, og de gamle ikke gik for tidligt, se Forord. af 24. Sept. 1708, især 22de Post; men jeg veed ikke, hvem der skal inddrive de befalede Mulkter, om de er at faa, særlig af Proprietærene.

7) Den voxne og i Herrens Legeme og Blod delagtige Ungdom skulde, saa vel som de smaa, hver Søn- og Helligdag, komme til Katekisation; men kun faa af begge Slags kommer. Hvor der er to Kirker, kunde Degnen ved Førstprædiken katekisere før, Præsten ved Sidstjeneste efter Prædiken.

8) Det med Børnenes Forsømmelse i Byerne er rigtig¹⁾, kun i nogle Byer her i Stiftet bliver paa Søn- og Festsdage katekiseret efter Aftensangsprædiken, der ogsaa er den bedste Tid; men man kan hverken faa Borgernes Børn eller deres Tyende til at overvære saadan nødvendig Forretning. Jeg har arbejdet derpaa over 20 Aar, men

¹⁾ Næmlig Bemærkningen herom i den anonyme Forestilling.

forgæves. Naar undtages 2 Kjøbsteder her i Stiftet, nemlig Holbæk og Stege paa Møen, saa kan jeg med fri Samvittighed sige, at der ikke findes halv saa megen Vanart paa Landet som i Kjøbstederne udenfor København, hvilket aldrig er til at ændre, med mindre Magistraten i saadanne Byer lader se sin Forstand, Villie og Autoritet til at drive Borgernes Børn og Tyende til Katekisation; thi Præsterne og deres Formaninger kunne paa de fleste Steder ikke udrette noget.

9) At der ved Provstevisitatserne kun møder 20—30, medens 100, 200, ja 300 indfinde sig ved Bispevisitatserne, forandres ikke, saalænge Forordningen af 20. Februar 1691 ikke efterleves (nemlig at Øvrigheden ikke straffer dem, der have forsømt Kirkeexamen).

10) Her kan jeg ej være af samme Mening¹⁾. I de Byer, hvor der er Skoler, kan alle de, der har besøgt Skolen et Aar, læse i Bog; men hvor der ingen Skole er, kan kun faa læse i Bog; det vilde være betænkeligt at afholde saadanne, der ej kan læse i Bog, men dog vide at gøre Rede for deres Kristendom, fra Nadveren. Paa Landet har jeg truffet Blinde bedre oplyste end dem, der læse i Bog; og forholder man dem Ægteskabet, vil der næppe komme andet ud deraf, end at de henfalde til Letfærdighed²⁾.

11, 12) Om de gamle er talt ovenfor. Ved mine Visitatser har jeg af og til examineret gamle, navnlig saadanne, som jeg har set smile ad Ungdommen, og jeg har da faaet et saa fornuftigt Svar, som jeg næppe havde kunnet vente; undertiden har jeg ogsaa erfaret, at de gamle havde bedre Forstand (∴ vare bedre oplyste) end deres egne Børn.

1) Den anonyme Forf. af Forestillingen maa have foreslaaet, at de, der ikke kunde læse, skulde udelukkes fra Nadveren.

2) Der var paa den Tid adskillige, der mente, at man ved at nægte unge Folk Vielse, naar de ikke kunde læse, bedst kunde tvinge dem til at erhverve denne Færdighed. Biskop Peder Hersleb i Christiania anvendte denne Methode og, som han siger, med Held.

Kirkedisciplinen er ikke en Straf, men en Benaadelse. Visse Synder ønskes straffede paa anden Maade. De, der ere henfaldne til Drukkenskab, der vel med største Ret kan kaldes en Moder til alle andre Synder, har jeg paa forskjellige Steder her i Stiftet ladet afvise fra Nadveren, indtil de bedrede sig og holdt op med at løbe efter stærke Drikke.

Hvad Kirkens og Præstens Autoritet angaar, maa man rette sig efter D. Maj.s Lov; men jeg maa bemærke: 1. Ingen Præst har Lov til at nægte nogen Nadveren for sin egen Sags Skyld, nemlig om der ej er ydet ham en Dags Arbejde i Høsten eller ikke ydet Offer. 2. Ingen Præst maa egenmægtig nægte Nadveren, men i Tvivls Tilfælde sammenkalde Herredspræsterne. Provstens og Præsternes Betænkning kunde da indgaa til Bispen, og han nøje undersøge, om alle gradus admonitionis vare anvendte, og da decidere. — At alle Bisperne skulde samles, er ej raadeligt; thi saa meget veed jeg af Kirkehistorien, at ved saadanne Forsamlinger er mere spredt end samlet. Bisperne kunde jo samle Provsternes Indberetninger om Forsømmelse af Katekisationen, sende en Extrakt til Danske Kancelli, Sagen overlægges grundig, og D. Maj. decidere.

Undervisningen kan ej blive ens i alle Stifter. Vi har her Degne, der i hver Landsby skal læse én Gang om Ugen og om Søndagen katekisere, og som har deres nødvendige Underhold. I Norge har de Klokkere, der kun halvt kan leve deraf. I Jylland har nogle 10 à 20 Rdl. i Løn, andre ej engang, hvad de skal have efter Lovens 2—15—10.

Drukkenskab er, som sagt, Moder til alle Synder; derfor tvinger min Samvittighed og lange Erfaring mig til at sige: Drukkenskab er i Almindelighed Aarsagen til Vanart i Landsbymenighederne, og Grunden dertil er det unyttige og fast utrolige Krohold, som i dette Stift næsten overalt har taget Overhaand udenfor Kjøbstederne, trods Forordningerne af $\frac{4}{6}$ 1689, $\frac{30}{1}$ 1690 og $\frac{13}{3}$ 1710. I disse Kroer,

som næsten er utallige her i Stiftet, øde de deres Penge bort, som de skulde bruge til Skat, Landgilde og Underholdning for Kone og Børn. I saadanne forsupper Bonden Sundhed, Vid og Forstand, ja, Gud give! ikke Sjælen tillige med. Jeg beder D. Maj. afskaffe alle uprivilegerede Kroer, og ved de privilegerede at forbyde Søn- og Helligdagsøl eller Brændevin, undtagen hvad en eller anden rejsende kan trænge til. Saa vilde mange af de vanartede og liderlige Bønder først blive Mennesker og senere Kristne. Bliver den nuværende Tilstand ved, da veed jeg, at de unge i en Time i Kroen lære mere ondt, end de kan lære godt i Kirke og Skole i en hel Uge.

Saa vidt Biskop Worms Betænkning, der sikkert blandt andre Grunde har været en Opfordring for Kongen til Udstedelse af Forordningen af 12. Marts 1735 om »Sabbathens og andre Helligdages tilbørlige Helligholdelse«, og det saa meget mere, som Betænkningen i det hele fandt stærk Støtte hos Grev Stolberg, hvem Kongen tilsendte den for at høre hans Mening om de forskjellige Punkter. Af Stolbergs Udtalelse har Heiberg gjort følgende Udtog efter Koncepten i Wernigerode¹).

Da Biskoppen saa temmelig har gjort Rede for (»erläutert«) alt, saa kun nogle Bemærkninger:

1. At katekisere de gamle (uden foregaaende Privatundervisning) i de unges Nærværelse, vilde, som Bispén siger, føre til Beskæmmelse og Modvillie; dog er det ej

¹) Da Kongen, som det synes, har tilintetgjort alle Grev Stolbergs Breve, maaske for at ingen skulde se, i hvor høj Grad han i sin Kirkestyreelse gik i Stolbergs Ledebaand, er det heldigt, at saa mange af Koncepterne ere bevarede i Wernigerode, som Tilfældet er. Ligeledes er det karakteristisk, at naar Kongen sendte sin Minister sine egenhændige, som oftest af Stolberg inspirerede tyske Udkast til de kirkelige Forordninger, der gennem Kanceliet skulde udfærdiges paa Dansk, saa forlangte han saa godt som altid Udkastet tilbagesendt.

nok, hvad der foretages med de gamle, naar de gaa til Alters; et tertium maa anbefales: Præsterne maa $\frac{1}{2}$ Aar lade de gamle 2 Gange ugentlig, eller saa ofte ske kan, komme til sig, bibringe dem de nødvendigste Sandheder, og saa examinere dem offentlig, dog med Bibeholdelsen af Privat-Undervisningen, f. Ex. én Gang ugentlig.

Grunde hertil (at saadant kan indføres ved kgl. Ordre) ere: a) Examinationen maa til, da mange, naar det kun er privat, vilde unddrage sig, og Præsterne maaske ogsaa være forsømmelige. b) Da de stakkels voxne meget sjældent forstaa et sædvanligt Prædikenforedrag, vilde de saaledes faa reel Nytte af Gudstjenesten. Sagen vil vel i Begyndelsen forekomme noget fremmed, men naar det indføres i hele Landet, og ingen undtages, saa vil det snart blive ligesaa sædvanligt som paa mange Steder i Tydskland, særlig i Hertugdømmet Sachsen, hvor det sker uden al Modstand fra de gamles Side.

2. Biskop Worms Stift har noget forud for andre ved en god Skoleundervisning og Hævning af Uvidenheden hos de gamle; derfor maa man takke Gud, og de andre Stifter bør indrettes paa samme Maade. Dog beror alt paa en Visitats, og de Steder, der, som Bispen tilstaar, endnu ej ere besatte, maa besættes med dygtige Folk.

3. Vil man ej fordærve mange Sjæle i deres Alders Blomst, saa maa der ej ansættes udygtige Skoleholdere, og det kan D. Maj. opnaa uden at præjudicere Patronatsretten, naar D. Maj. undlader at confirmere¹⁾, indtil et dygtigt Subject præsenteres.

4. At Bispen foreslaar, hvor der er mange Børn, at dele dem, saa der ikke er mere end 50, og at undervise i 2 eller 3 Timer, ligesom at Skoleholderen skal gaa til de afsides Landsbyer og holde Skole, finder jeg meget godt og vel ogsaa praktikabelt.

¹⁾ Stolberg har ikke vidst, at Skoleholdernes Ansættelse ikke modtog kgl. Stadfæstelse her til Lands.

5. Hvor Præsterne ej kunne komme igjennem med Bøn, maa man ganske vist gjennem Magistraten lade give Borgerne Paalæg om at sende deres Børn og Folk til Katekisation; men denne bør fjernes fra Middagsstunden.

6. At forbyde dem, der ikke kan læse, at gifte sig, duer ikke; »allein solche nicht sofort zum Abenmahl zu lassen, könnte alsdenn ein guter Antrieb, die Kinder in die Schule zu schicken, werden, wenn man merket, dass nachlässig hierin verfahren wird«.

7. Kirkeboden maa ej anses for en Straf. Mange Uordener vilde følge, naar Præsten fik absolut Magt til heri at gaa til Værks efter Behag; men det er urimeligt, at dør, hvor Kirkeboden endnu findes, den kun bruges contra punctum sextum. En Drukkenbolt f. Ex. sætter Skriften lige med en Horkarl. Jeg raader derfor til, ikke at gjøre Vejen for svær for en samvittighedsfuld Lærer (o: Præst) til for en Tid at afholde fra Nadveren, dog ej som Afvisning, men som Consilium dilationis.

8. Bispens Forslag om Afskaffelse af »der Gottlosigkeit der Krüge und der sonntäglichen Üppigkeiten« anbefales stærkt.

Som man vil se, er der just ikke stor Forskjel paa Worms og Stolbergs Forslag, og de Punkter, hvor Greven gaar videre end Biskoppen, ere aldrig komne til Udførelse her til Lands. Disse Betænkninger give en Forestilling om den Omhu, hvormed Christian VI's kirkelige Foranstaltninger i det hele forberedtes. En udmærket Hjælper i saa Henseende fandt Kongen, da han i Maj 1735 optog J. L. Holstein, hidtil Stiftamtmand i Sjællands Stift og Medlem af Rentekammeret, i sit Conseil og gjorde ham til Oversekretær i det danske Kancelli, hvad han siden var i næsten 30 Aar. Alle Christian VI's senere kirkelige Love og Forordninger ere paraferede af Holstein, og han har vistnok haft en større Andel i deres Form og Indhold, end Tilfældet ellers har været med de fleste af hans Efterfølgere i

Kancellipræsidiets, thi skjønt han maaske kun sjældent har gjort det første Udkast, saa har han dog med sikker Haand antydet den Retning, hvori det skulde gaa, og siden underkastet Sagen en omhyggelig Prøvelse¹⁾.

Dette gjælder formentlig ogsaa Oprettelse af Kateketembedet, der som Udgangspunkt ikke har nogen særlig Foundation, men hviler paa den mærkelige Instruction af 28. April 1736 for Kateketerne ved Bremerholms Kirke, som nedenfor findes meddelt og afgiver et stærkt Vidnesbyrd om den brændende Iver for at fremme Guds frygt blandt Folket, der fandtes hos Christian VI og hans betroede Mænd. Naar der senere ansattes Kateketer, ikke blot ved Holmens Kirke, men ogsaa ved Kjøbenhavns øvrige Hovedkirker og i en Række Kjøbsteder i Danmark og Norge, forpligtedes de til at rette sig efter den nævnte Instruction, ifølge hvilken de skulde være Præsternes Medhjælpere i deres Virksomhed, idet de dog som uordnede ikke kunde forrette de sakramentale Handlinger samt Ægtevielse og kirkelig Jordfæstelse.

Om den nævnte Instruktions Tilblivelse indeholde følgende Ytringer i Breve fra Kongen lidt nærmere Efterretning:

1735, 17. Nov. skriver Kongen til J. L. Holstein, »At Biskoppen (Worm) nu endelig fremkommer med sine Tanker angaaende Kateketerne, er Os kjært at høre.« 8. Dec. s. A.: »Den kjære Gud lade Sagen angaaende Kateketerne blive til sin Ære, og give, at Han (Holstein), Konferensraad Schrøder og Pastor Bluhme maa finde paa noget godt.« 17. Marts 1736: »Biskoppens Betænkning angaaende Kateketerne have Vi læst, og sender herved samme igjen tilbage. Det vil vel være godt, at Han (Holstein) meddeler den til Bluhme og Schrøder, og at disse begge da videre forestille Os, hvad de mener, der videre er at gjøre.«²⁾

¹⁾ Se ndf. S. 78 ff. og Kh. Saml. 5. R. II, 323 ff.

²⁾ Rørdam, Hist. Saml. og Studier II, 222 - 3 230.

Resultatet af disse Overvejelser blev, som sagt, Instruksen for Kateketerne ved Holmens Kirke og dermed Grundlæggelsen af Kateketembedet. Samme Dag Instruksen udstedtes, beskikkedes Præsten i Sandeherrød i Aggershus Stift, Chr. Langemach Leth, der var kjendt som en meget from Mand, til extraordinær Professor i Theologien og Professor i Kateketik ved Universitetet samt Sognepræst ved Trinitatis Kirke. For at faa Plads til ham ved Universitetets Kirke i Kjøbenhavn benyttede man sig af den Omstændighed, at den gamle Stiftsprovst, Mag. Morten Reenberg, nys var død; Embedet ved Frue Kirke var altsaa ledigt. Hertil kaldtes Hr. Niels Dorph, Sognepræst ved Nicolai Kirke, hans Eftermand blev den ivrige Pietistfjende Mag. Hans Mossin, Sognepræst ved Trinitatis Kirke¹⁾, og saaledes var Pladsen gjort ryddelig for Leth²⁾, som slet ikke var spurgt, om han ønskede Stillingen. Men Kongen og hans Raadgivere vilde have ham til Kjøbenhavn og paa en Plads, der gav ham Adgang til at deltage i den theologiske Censur³⁾, da det gjaldt om at have en Mand i Beredskab til at give den »Forklaring af Katekismus«, som E. Pontoppidan efter Kongens Befaling arbejdede paa, det nødvendige »Imprimatur«, som man ingenlunde var vis paa, at enhver af de andre theologiske Professorer vilde yde Skriftet uden at gjøre saadanne Vanskeligheder, at der vilde vækkes en pinlig Opsigt. Det varede iøvrigt længe⁴⁾, inden

¹⁾ Om Mossin har ønsket dette Embede, kan være tvivlsomt, da der paa det hvilede en Pension paa 300 Rdl. til en tidligere afdød Sognepræsts, Mag. Peder Hunderups, Enke.

²⁾ Alle Udnævnelser skete paa samme Dag (28. Apr. 1736).

³⁾ Jvfr. Rørdams Hist. Saml. og Studier II, 279.

⁴⁾ Se det nedenfor under Nr. 23 meddelte Brevudtog. Efter at Leth endelig var kommen, viste det sig, at det var vanskeligt at skaffe ham nogen Løn som Professor Catecheseos, da der ikke var normeret nogen Løn ved Universitetet for en saadan, og Univ.s Patron, Geh.-Raad I. Rosenkrantz, var uvillig til at tage noget af det til Univ.-Bibliotheket henlagte for dermed at lønne den ny Professor, hvad Kongen havde foreslaaet. (Rørdam, Hist. Saml. og Studier, II, 310).

Leth tiltraadte de ham overdragne Stillinger. Om hvorledes han virkede som Professor i Kateketik, foreligger der, saa vidt vides, ingen Efterretninger. I Universitetets Lektionskataloger søger man forgjæves hans Navn. Har han derfor holdt Forelæsninger eller Øvelser, har det været ganske privat, og han har da vistnok som Grundlag benyttet Rambachs og Speners Anvisning til Katekisation, der allerede 1728 var udkommen paa Dansk og siden i flere Oplag¹). Da der ikke var anordnet nogen kateketisk Prøve for de unge Theologer — en saadan blev først paa budt 1792 — og da mange Studenter paa Grund af Fattigdom maatte antage Huslærerpladser strax efter Philosophicum, var det næppe muligt for Professoren at samle en større Tilhørerkreds.

Imidlertid gik Ansættelsen af Kateketer ved de større Sognekirker sin Gang og har sikkert baaret gode Frugter. Den Omstændighed, at dygtige Kateketer efter faa Aars Forløb sædvanlig kaldtes til Præstekald — medens andre af deres samtidige Universitetsfæller maatte gaa og vente maaske i 20 Aar eller nøjes med Skoleholder- og Degnestillinger — kunde vel gjøre Kateketembedet tiltrækkende, i alt Fald for dem, der følte det indre Kald til denne Gjerning. Lønnen (100 Rdl.) skulde just ikke lokke, om end en Del af Kateketerne i Kjøbenhavn tillige fik Kosten i Kommunitetet.

Det kunde bemærkes, at vi undertiden finde »Skolekateketer« nævnedes paa denne Tid, hvilke dog maa adskilles fra de i Regelen af Kongen ansatte Kateketer, der kunne betegnes som Kirkekateketer, fordi deres Virksomhed var knyttet til en bestemt Kirke, i hvilken de ogsaa prædikede; det er nærmest om disse sidste, Talen her er, om end de i det følgende meddelte Aktstykker især fra Fred. IV's Tid vedrøre de førstnævnte Kateketers ligesom ogsaa Præsternes kateketiske Virksomhed.

¹) Bibl. Danica. I, 256

II.

*Udtag af Forordninger og Reskripter fra
Frederik IV's Tid.*

1.

1702, 7. Marts. K. Frederik IV tillader, at Præsident, Borgmestere og Raad i Kbhvn. maa lade bygge en Skole ved Hellig Geistes Kirkegaard, »hvorudi en Skolemester kan bo til at undervise fattige Børn«. — — »Og paa det Haandværks-Drenge og Tjeneste-Piger kunde have Lejlighed til deres Børnelærdom at lære, ville Vi, at de møder udi H. Geistes Kirke om Søndagen fra Kl. 12¹/₂ til 1¹/₂, hvor de af samme Skolemester i deres Katekismus og Børnelærdom skal blive undervist«. (Hofman, Foundationer IX, 239).

2.

1705, 3. Febr. Kgl. Reskr. til Gen. Adm. Løjtn. Ulrik Christian Gyldenløve: Vi give dig hermed tilkjende, at Vi efter dit Forslag for godt befinde, at udi Holmens Kirke bliver indrettet og holdet ugentlig til 12 Slet om Søndagen og hver Onsdag en Katekisation for Ungdommen og andre enfoldige voxne Folk, til Undervisning i deres Saligheds Sager. Hvilket du strax har at kundgjøre Sognepræsten, Mag. Iver Brinck, at han dertil foreslaar en dygtig Student, som efter to Aars gode Forhold sig et Præstekald maa have at vente, om han dette Arbejde vil paa sig tage. (Kbh. Dipl. VII, 739).

3.

1705, 5. Marts. Indstiftelse og Anordning, udstedt af Magistraten i Kbhvn. og Sognepræst Fr. Thestrup, angaaende den ny indrettede Skole ved H. Geistes Kirke. Heri bl. a., at Skolemesteren hver Søn- og Helligdag Kl. 12¹/₂ til 1³/₄ skulde i Kirken undervise Tjenestetyende af begge Kjøen, der ønskede Forklaring om deres Saligheds Sag, i deres Katekismus og Børnelærdom. (Hofman, Fund. IX, 241 f.).

4.

1707, 16. Okt. Frederik IV meddeler efter Ansøgning

af Hr. Chr. Worm, Professor ved Universitetet og Sognepræst ved S. Nicolai Kirke, Stadfæstelse paa Fundatsen for den ved bem. Kirke indrettede danske Skole. — — Tvende Gange om Ugen skal Ungdommen offentlig i S. Nic. Kirke overhøres og undervises. Skolemesteren skal daglig med sin Ungdom holde Morgen- og Aftenbøn i Kirken. (Hofm. Fund. IX, 302 f.).

5.

1707, 22. Juli. Kgl. aabent Brev: Ved den Fundats af 16. Okt. 1706, hvorved en dansk Skole for St. Nicolai Kirkesogn var oprettet, bestemtes, at der to Gange om Ugen skulde holdes Katekisation i Kirken, om Søndag Kl. 11—12 af Skolemesteren, og om Onsdagen Kl. 8—9 af Sognepræsten. Nu havde imidlertid sidstnævnte (Jac. Lodberg) andraget, at han selv havde Lyst til at katekisere om Søndagen, men at Kl. 11 var han lige kommen ned af Prædikestolen og derfor trængte til lidt Hvile, hvorfor han havde foreslaaet, at Katekisationen henlagdes til Kl. 12^{1/2}—1^{1/2}. Dette blev allern. bifaldet. (Kbh. Dipl. VIII, 5).

6.

1708, 24. Sept. Udtog af Forordningen om Betlere.

I, 19. Hver Søndag fra Klokken 12, til det ringer sammen til Aften-Sang, skal de Danske Skolemestere [i Kjøbstederne] møde i Kirkerne (om der er flere end een), Vinter og Sommer, og informere Ungdommen i deres Catechismo, da ikke alene deres egne Discipler skal møde, men og alle andre Dreng og Piger, som ere under deres Sexten Aar, skal komme tilstede; Forholder deres Husbønder dem der fra, skal de for hver Gang bøde til de Fattiges Casse en Mark Danske. Bliver Børnene af Modvillighed selv borte, skal de straffes med Hug af deres Husbønder og, om det er af de Fattiges Børn, af deres Skolemester. Imidlertid Catechisationen skeer, skal enten Sogne-Præsten eller Capellanen være tilstede, at høre om alting bliver vel og ordentlig forrettet; eller om de har selv om Eftermiddagen Prædiken eller ere i andre lovlige Forfald, skal en

af de andre [Fattig]-Inspecteurer være nærværende: Forsømmer de det, naar de ere lovlig advarede, skal de derfor hver gang bøde til de Fattiges Casse ligeledes en Mark Danske. Paa samme Tid skal og alle de, som nyde Almisse og har den Helbred, at de kand komme, finde sig ind i Kirken og paahøre Ungdommens Underviisning, at de kand lære igien det, de have glemt, eller af nyt det, de før ikke have vidst.

I, 20. Og som det befindes, at der ere mange Skolemestere, som ere ganske u-dygtige og u-bequemme der til, skal det herefter ej være tilladt nogen at holde Skole, uden hand tilforn er examineret af Præsten i Magistratens Nærværelse, om hand er selv saa grundet i sin Christendom, at hand kand undervise andre, og der hos kand regne og skrive, saavidt som der til gøres fornøden; Og skal de, som allerede holde Skole, hermed være anbefalet inden 2 Maaneder efter Forordningens Publication at lade sig af Sogne-Præsten i Magistratens Overværelse examinere; hvilket om de forsømmer, da skal det være dem alvorligen forbuden siden at holde Skole, og bør ellers dertil tages fattige Studiosi (osv.).

II, 22. Naar Degnen om Søndagen eller andre Dage holder Catechisation i Kirken [paa Landet], skal ikke alene de Fattiges Børn flittig møde tilstede, men og den gandske Ungdom, i sær de, som ikke endnu haver været til HERRENS Nadvere; de som udeblive om Søndagene, da de ingenlunde uden i sær Nødsfald maa bruges i Husbondens og Forældrenes Tieneste, skal af Degnen optegnes og Præsten leveres; findes da Skylden hos Forældrene, skal de for hver gang bøde 2 β til de Fattiges Casse; er Skylden hos Børnene selv, skal de refses med Riis af Degnen; dog skal Præsten dermed have Tilsyn, at Degnen ikke misbruger denne Myndighed efter sine Passioner, og om Vinteren, naar Dagene ere mørke, Vejene onde, at bære Consideration med dem, som boe langt fra Kirken.

7.

1714, 28. Sept. Kgl. Reskript til Biskop Chr. Worm: Vi give dig hermed allernaadigst tilkjende, at Vi til Katekisationen udi Bremerholms, den Herre Zebaoths og Frederikshavns Citadels Kirker her i København dens Continuation og til samme Menigheders fattige Børns Undervisning udi deres Katekismus og Børnelærdom have funden for godt til Lærernes eller Skolebetjentenes aarlige Løn og Underholdning (for saadan deres Møje og Arbejde efter den Maade), som det ved de andre Kirker her i Staden er anordnet, saa vidt det efter ovenskrevne Bremerholms, den Herre Zebaoths og Citadellet Frederikshavns Kirkers og deres Menigheds) Tilstand ske kan, saaledes allern: at ordinere og bevillige, som følger:

1. At saasom den Person, som ved Bremerholms Kirke er antaget, og nu er Jørgen Malthesen Junghans, aldeles ingen Løn for Katekisationen der udi Kirken hidindtil nydt haver, eftersom Vi den 3. Febr. 1705 allern: har forsikret den der ved Kirken værende Kateket om vores allern: Befordring til et Præstekald efter aflagte 2 Aars Tjeneste, saa skal, til en fattige Børns Skoles Indrettelse ved Bremerhotms Menighed, Bækken for dens Kirkedøre, ligesom det for hvert Sogns fattiges Skole ved de andre Kirker her i Staden sker, fire Gange om Aaret, nemlig 2den Paaske-, 2den Pintse-, 2den Jule- og St. Michaels Dag baade til Højmesse og Aftensang udsættes. Og hvad som i saa Maader paa forskrevne Tider derudi gives, deraf skal aarlig saavel den nuværende som efterkommende Kateket 100 Rdl. tillægges, og det saa længe, indtil samme efter aflagte 2 Aars Tjeneste til en Tjeneste allern: kan blive befordret, hvorimod han skal være forpligtet til sig et bekvemt Kammer der i Sognet at leje, hvor han skal oplære saa mange af Sognets fattige Børn i deres enfoldige Børnelærdom samt Skrive- og Regnekunsten uden Betaling, som det begjærendes vorder og ej fri Undervisning udi den ordinære Bremerholms Sogneskole nyder. Saa skal

han og paa de beskikkede Dage om Ugen, som hidindtil, offentlig katekisere i Kirken. Og hvad da af Bækken-Pengene til overs bliver, kunde Skolens fattige Børn til Brød eller Klæder efter hvers Nødtørft forundes, ligesom de andre Skolers fattige Børn det og her udi Staden nyder.

2. Angaaende den Herre Zebaots og Citadellet Frederikshavns Kirker — — — saa finde vi for tjenligst, at en Studiosus til Katekisationen i disse Kirker og fattige Soldater-Børns Information blev antagen med det Løfte, at naar han da i 3 Aar vel havde forestaaet hans Embede, han da kunde være forventendes med en god Tjeneste at blive aflagt. (Kbh. Dipl. VIII, 331—3).

8.

1718, 4. Marts. Fred. IV gjør vitterligt, at han efter allerund. Ansøgning af Hr. Jacob Lodberg, tilforn Sognepræst til Vor Frue Kirke i Kbhvn., men nu Biskop i Fyns Stift, stadfæster Fundatsen for en dansk Skole for fattige Dreng- og Pigebørn i Frue Sogn. — Om Kirkekatekisation gives følgende Regler:

20. Katekisationen bliver tvende Gange om Ugen efter Fundatsen paa de sædvanlige Tider, Søndag og Tirsdag. Om Tirsdageh katekiserer Sognepræsten selv eller en af hans Medtjenere i den Orden, som hidindtil været haver, og da comparerer baade Skolemesteren og Hørerer med Drengene, og Læremestersken med Pigerne. (Men dette maa Lærerne i alle Maader have Tilsyn med, at Børnene i Kirken skikkelig og andægtig holder sig, og naar de gaar ind eller gaar ud, at da ikke Drengene og Pigerne iblandt hver andre kommer, men Skolemesteren først med Drengebørnene baade gaar ind i Kirken og gaar ud af den, og naar han er inde eller ude, da Pigebørnene først med Skolemestersken skikkelig og ærbar følger enten i Kirken eller ud af den.)

21. Søndags-Katekisationen skal være en Repetits af Tirsdags foregaaende Katekisation, at Skolemesteren igen tager, hvad som han af Præsten har hørt, hvilket baade

ham og Børnene mest tjenligt er. Og skal Hørerens saavel Søndag som Tirsdag være tilstede, og bør Skolemesteren ham undertiden om Søndagen lade selv forrette Katekisationen, at han og i denne hellige og nyttige Forretning kan blive øvet, hvilket hver 4de Søndag ske kunde. (Men for alting skal de vare sig, at de ikke i Kirken retter hverandre eller siger hverandre imod, imens en af dem katekiserer, at der ikke skal komme Forargelse; thi al Admonition og Paamindelse bør at være i deres Kammere alene broderlig, mild og kristelig. Saa maa og ikke Skolemesteren fra Katekisationen selv blive borte og befale Hørerens i sit Sted at katekisere; thi naar han skal opfylde absentis partes, maa det være i høj nødvendig Fald og med Sognepræstens Vidende.) (Kbh. Dipl. VIII, 447—8).

9.

1720, 23. Febr. I Anledning af at Feltprovst ved Hæren i Norge Baltazar Sechman havde andraget, at han efter kgl. Befaling havde overhørt en Del af Regimenterne og hos de fleste havde fundet fast mere Vankundighed end Kundskab i deres Kristendom, befales det Biskopperne i Norge at gjøre den Anstalt, at en ordentlig Katekisation af Præsterne, enhver i sit Sogn, hver Søndag paa $\frac{1}{2}$ Times Tid, saa vel til de unges og vankundiges Underretning i deres Kristendom, som til de gamles Bestyrkelse og Erintring, om hvad de tilforn havde fattet og maaske forglemt i deres Saligheds-Sag, bliver holden, som saaledes nu og siden aarlig skal begyndes ved Paaske og continuere til Michaelis, saasom korte Dage, lang Vej og ondt Vejrligt efter Michaelis vel vil forbyde, at Almuen ej længe kan opholdes i Kirken om Vinteren; saa og ellers Førslag om nærmere Middel, til de unges Forfremmelse og de gamles Bestyrkelse i den rene Kundskab om deres Salighed, til kgl. Resolution at nedsende.

10.

1721, 13. Marts. Biskop Jac. Lodberg i Odense paalægger Præsterne sammesteds hver Søndag at holde

Katekisation i Byens Kirker, Kl. 1—2, og ret indtrængende at lægge Menighederne Sagens Vigtighed paa Hjærte. (Kh. Saml. 2. VI, 358—60).

11.

1721, 28. Marts. Uddrag af Instruktionen for Præster og Skolelærere i Anledning af Oprettelsen af 240 Almueskoler.

Art. 3. I Købstederne udi Danmark skal hver Søndag fra Kl. 12, til det ringer sammen til Aftensang, de danske Skolemestre møde i Kirkerne, om der er flere end én, Vinter og Sommer, og informere Ungdommen i deres Katekismus, da ikke alene deres egne Disciple, men og alle andre Drengene og Piger, som er under deres 16 Aar, skal komme tilstede. Forholder deres Husbonder dem derfra, skal de for hver Gang bøde 1 Mark dansk til de fattiges Kasse; bliver Børnene af Modvillighed selv borte, skal de straffes med Hug af deres Husbonder og, om det er af de fattiges Børn, af deres Skolemester. Imidlertid Katekisationen sker, skal enten Sognepræsten eller Kapellanen være tilstede at høre, om alting bliver vel og ordentlig forrettet; eller, om de selv har Prædiken om Eftermiddagen eller ere i andre lovlige Forfald, skal en af de andre Inspektører være overværendes; forsømmer de det, naar de ere lovlig advarede, skal de for hver Gang bøde 1 Mark dansk til de fattiges Kasse. Paa samme Tid skal og alle de, som nyde Almisser og har den Helbred, at de kan komme, indfinde sig i Kirken at paahøre Ungdommens Undervisning.

Naar paa Landet Degnen om Søndagen eller andre Dage holder Katekisation i Kirken, skal flittig møde tilstede ikke alene de fattiges Børn, men og den ganske Ungdom, især de, som ikke endnu have været til Herrens Nadvere; de som udeblive om Søndagen, da de ingenlunde uden i sær Nødsfald maa bruges i Husbondens eller Forældrenes Tjeneste, skal af Degnen optegnes og Præsten leveres, og findes da Skylden hos Forældrene, skal de for hver Gang bøde 2 β til de fattiges Kasse, men er Skylden hos Bør-

nene selv, skal de revses med Ris af Degnen; dog skal Præsten hermed have Tilsyn, at Degnen ikke misbruger denne Myndighed efter sine Passioner, og om Vinteren, naar Dagene ere mørke, Vejene onde, bære Consideration med dem, som bo langt fra Kirken.

12.

1727, 21. Juli. Instrux for det kgl. Waisenhus. Ifølge Planen for denne Stiftelse skulde der hver Søn- og Helligdags Eftermiddag holdes Katekisation i Kirken over den om Formiddagen holdte Prædiken. Disse Katekisationer kom under Præsten Ewalds Ledelse til at spille en betydelig Rolle i den religiøse Bevægelse i den følgende Tid (jfr. K. S. 3. R. IV, 75. 4. R. III, 561).

13.

1728, 9. Jan. Kgl. Forordning, hvori bl. a. Art. 8.

Huskapellanerne i begge Riger skulle ej alene flittig drive Katekisationen i Kirken, men endog paa visse Tider, som af Biskoppen regleres, drage omkring i Sognene og samle Ungdommen i et vist Hus, for dennem der i deres Kristendom og Børnelærdom troligen at undervise.

III.

Udtog af Forordninger og Reskripter fra Christian VI's Tid.

14.

1732, 11. Jan. Kgl. Approbation paa et Forslag fra Præsterne ved Garnisonens tyske og danske Menigheder i Kbhvn. gaaende ud paa 1) at den hidtidige Alternation med Ugeprædikener maa afskaffes, og for enhver Garnisonsmenighed en vis Dag bestemmes; 2) at Præsterne paa den bestemte Dag maa holde Prædiken i den ene Uge og Katekisation i den næste Uge, hvorved Ungdommen saaledes kan erholde en vis Dag om Ugen til Katekisation, og de gemene (∴ Soldaterne) ligeledes i hver Uge have en Dag, paa hvilken de kunne høre Ordet og bruge Sakramentet.

15.

1735, 12. Marts. Kgl. Forordning om Sabbathens og andre Helligdages tilbørlige Helligeholdelse. Art. 7. Præsterne overalt i Danmark og Norge, baade i Kjøbstederne og paa Landet, skal foruden den Undervisning, som skal ske af Degnene, selv katekisere med Ungdommen i det mindste $\frac{1}{2}$ Time efter Prædiken, og den Præst, som har to eller flere Kirker, skal dog hver Søndag i én af dem forklare Katekismus, og kortelig overhøre Ungdommen i Prædikens Indhold.

16.

1736, 28. April. Instruction, hvorefter Vii Christian den Siette etc. allernaadigst ville, at Catecheterne ved Bremerholms Menighed i Vor Residentz-Stad Kiøbenhavn sig skal rette og forholde:

Som Vi fra Vores Regierings første Begyndelse af ei uden Medynk og største Bekymring have seet og fornummet, hvor stor og almindelig en Fordærvelse i Guds Kirke, som over alt, saa og i de af Gud Os anbetroede Riger og Lande derved foraarsages, at mange og iblant, desværre! de fleste, som kalde sig Christne, fattes baade en sand og levende Guds Kundskab, saa og en hiertelig Frøgt for den altseende Gud; saa og at denne store Brøst til deels og fornemmelig deraf har sin Oprindelse, at Menighederne enten ei med tilstrækkelige Lærere, eller dog ikke med ret aandelige, troe og af Gud selv opvakte Lærere findes forsiunede, som med behørig Flid, Troskab og Forsigtighed kunde viide at bruge den rette Lægedom mod alle Kirkens og Siælens Sygdomme og Tilfælle: Saa have Vi i Vor Regierings Tid med ald Fliid været betænkt paa, at besikke Menighederne gode og af Gud selv lærte Siælesørgere, saa vidt det har været mueligt, og er nu ydermere resolveret og betænkt paa at forøge Lærernes Tal paa de Steder, hvor flere, end hidtil været haver, u-omgiængelig behøves at forestaa Menighederne, og i Særdeleshed at bære retskaffen og speciel Omsorg for enhver

af deres Tilhøreres Siæl og Samvittighed. Da Vi i Særdeleshed finde og bemærke denne sidste Mangel ved Bremerholms Menighed i Vores Residentz-Stad Kiøbenhavn at være, i Henseende til Tilhørernes store Mængde, saa betydelig, at de hidindtil værende ordentlige Lærere næppe har kundet overkomme de offentlige Embeds-Forretninger, som dennem paalagt ere, og altsaa aldeles ingen Tiid eller Leilighed haft tilovers enten til den saa høit nødvendige Catechisations Øvelse eller og til enhver Siæls særdeles Opbyggelse og Pleie, efter dends adskillige Fornødenheder og Tilstand: Saa have Vi allernaadigst for got anseet, ei alene at forordne den Fierde ordentlig Lærere ved samme Menighed, men endog, at beskikke derved trende ordentlige Catecheter, som samme Menigheds Opbyggelse og Fremvekt i det Aandelige saa vel offentlig som privatim kunde befordre. Paa det nu disse af Os beskikkede Catecheter kunde viide, hvorledes de sig i deres Embede have at forholde, saa og hvad dem, enten i deres offentlige Forretninger eller og i Særdeleshed i deres Handlinger med Menighedens Lemmer hiemme i deres Huuse, paaligger og for deres Pligt skal ansees, saa have Vi allernaadigst villet meddeele dem følgende Instruction, hvorefter de sig allerunderdanigst og paa det nøieste have at agte og forholde.

1. Catecheternes offentlige Arbeide i Kirken skal bestaa deri, at de visse Dage om Ugen med et vist Antal Børn af de offentlige Scholer holder Catechismus-Examen offentlig i Kirken, saaledes at de med Børnene gaae ud midt paa Kirke-Gulvet og efter en hiertelig Bøn til Gud om hands Bistand, Aand og Velsignelse, foretager et Støkke af Catechismo, gjør deraf tydelige Spørgsmaal, lader Børnene i dend Rad og Orden, som de staar i, derpaa svare; æsker af dem, som saa vidt ere komne, at beviise Svaret med et Bibelsk Sprog, og værner dem, som kunde have Bibler eller Nye Testamenter, til at opslaae det Sprog, som til Beviis anføres; formere deraf nogle videre Spørgsmaal, og indrette deres Underviisning til Børnene saaledes, at

de lade Børnenes Svar, saa vidt muligt er, gielde, og corrigere dem med Sagtmodighed, om de svare ganske uret, vende alt, hvad læres og svares, paa en Evangelisk og opvækkende Maade ind paa Børnenes Hierte og Samvittighed, og opmuntre dem, paa det aller kierligste, baade til at prøve sig selv, saa og at efterfølge det, som dem siges og læres. Hvorved Catecheten iblant haver at vende sig med sin Tale fra Børnene til Menigheden og at opmuntre dend, at tage alt, hvad hand siger, vel til Hierte. Og paa det Catechisationen, og hvad derved tales, ikke skulde være saa ganske død, mager og kraftsløs, saa bør Catecheten med Flid beraade sig hiemme til hvert sligt et Examen, og endelig slutte denne salige Handling med en hiertelig og kraftig Bøn om dend forehafte Materie.

2. Anbelangende Dagene om Ugen, da Catecheterne skal have deres offentlige Arbeide, saa tager den første Catechet Mandagen, paa hvilken hand med sine Børn |: som Præsterne have af Scholerne til enhver Catechisation at udnævne : kommer i Kirken om Morgenen Klokken Otte, da den sædvanlige Bøn pleier at holdes; og naar da en Morgen-Psalme, og siden en anden paa hands forehavende Materie sig skikkende Psalme er sungen, saa begynder hand sit Arbeide paa foreskrefne Maade, og ender samme i rette Tiid, at ikke Kirkens ordentlige Lærere derved i forefaldende Embeds-Forretninger skulde hindres. Den anden Catechet tager Onsdagen, hvorimod den hidtfl om Onsdagen sædvanlige Prædiken efterdags indstilles, og forholder sig i det øvrige, ligesom om den første Catechet er befalet. Den tredie Catecheta har sin offentlig Forretning om Løvedagen, som dog deri fra de første tvende Catecheters Arbeide er adskildt, at hand bør være præcise Klokken Elleve i Kirken, hvor hand da, efter at een Poenitentze-Psalme er siunget, gaer paa Prædike-Stolen, holder een Tale om Poenitentzen over een dertil sig skikkende Text, og repeterer strax, uden at gaee ned af Prædike-Stolen, alt, hvad hand haver talt, med Børnene, som derfor bør staae lige udfor

Prædike-Stolen, hvilket alt hand saaledes bør indrette, at alt kan være ude præcise Klokken Tolv, naar Skrifte-Stolen begynder, og eftersom denne Poenitentz-Tale skal tiene dem til en Forberedelse, der tænke at gaa til Skrifte og Guds Bord, saa befales Catecheten hermed alvorligen med ald Fliid og under Guds hiertelige Paakaldelse at berede sig til denne Tale, at forebringe alt, hvad hand om Poenitentze, Troen og Nadverens hellige Brug vil sige, paa een ret rørende og opvækkende Maade, at trykke det Enhver af de Siæle, som vil communicere, til deres Prøvelse og Efterfølge saa dybt i Hiertet, som mueligt er, paa det at denne dyre Nadveres værdige Brug, hvoraf Salighed og Fordømmelse henger, derved maatte befordres, og kand Catecheterne enten vexle af med hinanden med at holde denne Tale, eller Præpositus maa udvelge den af dem dertil, som Gud har udrøstet med de beste Gaver at tale Poenitentzens og Troens Ord i Aands Bevisning og med Kraft.

3. Det skal og høre til Catecheternis Arbeide i Kirken, at een af dem, som forstaaer Dansk og Tydsk, prædiker om Søndag Formiddag fra Otte til Ti Slett for Bremerholms Fanger, og igientager Prædiken om Eftermiddagen fra Tre til Fire Slet, ved Spørgsmaal og Giensvar, med dem, hvorved hand tillige bør gaae et Støkke af Catechismo for dem igiennem, og det saaledes, at disse fattige Mennesker, som har styrtet sig selv i Ulykke, kunde bringes til deres Synds Kundskab, en levende Tro til Christum og en sand Omvendelse af Hiertet, Sind og Levnet, og at dem til den Ende til deres Trøst paa en ret Evangelisk Maade forelægges, hvor stor den Salighed er, som de i Christo kan finde, og hvorved ald deres timelig Ulyksalighed kand forsødes.

4. Omenskiønt det er Skole-Børnene, som Catechetæ i Kirken fornemmelig have at catechisere med, saa ville Vi dog ogsaa føie den Anstalt, at der undertiden paa saadanne Dage, da det for Arbeid Skyld kand lade sig gjøre, en viss Division unge Matroser, ogsaa kaldede Opløbere,

skal møde i Holmens Kirke, og lade sig undervise i Troens og den sande Christendoms Grund, hvorved da Catecheten maa bruge Viisdom og Sagtmodighed, og see til at bringe slige arme, uvidende Mennesker meere ved Samtale, Underviisning og Opmuntring, end ved en Mængde Spørgsmaal, til deres Saligheds Kundskab.

5. Hvad nu Catecheternes Privatarbeide og Forretninger i Huusene angaaer, saa skal de vel ei være offentlige Skoleholdere, paa det de ikke skulle hindres i det øvrige, som dem er anbefalet; imidlertid bør enhver Catecheta lade sig af den Præst, hvorunder hand staaer, anvise visse Skoler, over dem hand tillige med Præsten skal have Inspection, og det saaleedes, at hand ugentlig, saa tit som hand kan, besøger disse Skoler og giver Agt paa, hvorledes Skole-Holderen baade informerer og catechiserer, saa og hvorledes hand exercerer sin Skole-Disciplin. Finder hand noget herpaa at mangle eller derved at erindre, saa handler hand derom med Skole-Holderen i Kierlighed og Sagtmodighed, uden at tiltage sig nogen Myndighed over ham, og giver sin Præst Efterretning om alt, ligesom hand det finder, hvilken da redresserer, hvad Catecheten ikke kand forbedre. Catecheta examinerer og selv undertiiden Børnene, opmuntrer dem med Børne-Enfoldighed og sand Kierlighed til det retskafne Væsen, som er i Christo Jesu, og giver derved tillige Skoleholderen et Exempel paa en ret opvækkende og opbyggelig Lære-Maade; hand giver saa vel som Skoleholderen Agt paa Børnene, som gaer i Skole, hvilke der kommer flittig eller og ere forsømmelige, paa det at der, i Henseende til disse sidste, kand skee en Erindring til Forældrene, enten af ham eller af Læreren selv. Naar endelig Børnene kommer ud af Skolen og sættes til een eller anden Profession, saa formaner hand dem hiertelig og tager et helligt Løfte af dem, at de troligen vil forøge den Kundskab, som de have erlanget, fremdeles flittig besøge de offentlige Catechisationer, føre alt, hvad de have fattet og hørt, i en salig Øvelse, og med en ret

hellig Omgængelse pryde Jesu Lærdom, til hviiken Ende hand og gjør en hiertelig Bøn til Gud for dem.

7. Ihvorvel Catecheta ingen Børn ordentlig paa sit Kammer har at informere, saa viiser dog hands Præst de, som skal confirmeres, til ham, saa mange som for Præsten anmeldes, og erindrør derfor Forældrene at sende de Børn, som næste Gang skal til Confirmation, betids til Catecheten, som tager Børnene nogle Timer om Ugen for sig, underviser dem i Sandheds Kundskab, som er til Gudfrøgtighed, og bereeder dem saaledes ved Formaning, Advarsel, Bøn, inderlig Begiering, Underviisning og Opvækkelse for Meenighedens ordentlige Lærer, som siden ligeledes ingen Fliid eller Arbeide paa dem sparer.

7. Efterdi og dend specielle Omsorg for Siælene, naar enhver Tilhører efter Pauli Exempel, Act. 20. især formaner og opvækkes, er det vigtigste Støkke af Prædike-Embedet, men de offentlige Lærere ved Holmens Kirke, formedelst Tilhørernes og de offentlige Forretningers Mangfoldighed, ikke saa fuldkommen kand tage sig den an, som de ellers gierne vilde og burde; saa skal enhver Catecheta lade sig af sin Præst til saadan privat Opbyggelse bruge, som Præsten efter den ham af Gud forundte Viisdom for best eragter, saasom til at besøge Syge og Fanger, at undervise dem, der ere faldne i Vildfarelse eller paa andre farlige Afveie, at handle og tale i Eenrum med een og anden enten motvillig eller hyklerisk Syndere, at undervise fattige og i stor Vankundighed levende Mennesker, at trøste og undervise bedrøvede og anfægtede Siæle. Og siden Huus-Besøgelser er en saare fornøden og opbyggelig Sag, hvoraf stor Frugt i Guds Meenighed kan ventes, idet Lærerne ved den Leilighed kand opvække Forældre og Børn, forlige uenige Ægte-Folk, formane Tienende, Svende og Dreng, undersøge et hvert Huuses Guds-Tieneste hiemme, hvad Bøger der til Opbyggelse læses, og styrke de Fromme i alt godt, saa bør Catecheten og dertil lade sig bruge, dog har den beskikkede Lærere vel at under-

søge, til hvilke af saadanne Privat-Handlinger hand med Nytte kunde bruge sin Catechetam, samt hos hvem hand kunde finde Indgang eller ikke. Og siden denne privat Opbyggelse fornemmelig tilkommer Læreren selv, saa bør hand og selv tage den største Byrde paa sig, og sparsommeligen dertil bruge Catechetam; men hvor Catecheta bliver brugt, maa hand tage sig selv vare, at hand ikke tilegner sig nogen utilladelig Myndighed, paa det hand ikke skulle meere fordærve end opbygge.

8. Alle tre Catechetæ staaer under Provstens Inspection ved Holmens Kirke og skal være hannem ansvarlig for alt, hvad de foretager sig; dog har enhver Lærere sin Catechetam, hvilken hand de Skoler og Forretninger anviser, som ham ellers selv paa sit Embedes Vegne tilfalder at besørge.

9. Naar een Catecheta har tient Trei Aar troe og redelig, saa bliver det ham tilladt at søge om et offentlig Lære Embede, hvormed hand da og allernaadigst skal blive beneficeret; men imidlertid, saa længe hand staaer i denne Tieneste, nyder hand til sin Underholdning, hvad Vi til en Catechete Allernaadigst tillagt have¹⁾. Om nogen frievilligen vil unde ham noget for hands Arbeide med Confirmandis, tillades det ham gierne, men i det øvrige forbydes Catecheterne alvorligen at gjøre sig andre utilladelige Accidentier og dermed at besvære Meenigheden.

10. Catechetæ skal staae indbyrdes i en kierlig Aandens Samfund med hverandre, som de, der føre eet Embede. Til den Ende komme de iblant i Kierlighed tilsammen, tale med hverandre om Herrens Gierning, som de bør drive, opvække hinanden til sand Troskab, og bede hierteligen for og med hverandre, at Gud deres Arbeide ville velsigne.

11. For Meenigheden bør Catecheterne lade deres

¹⁾ Af et Reskript af s. D. til Sjælands Biskop ses, at der tillagdes hver af Kateketerne ved Holmens Kirke 100 Rdl. af Kongens Kasse samt fri Kost i Kommunitetet.

Lys og levende Troe skinne udi en hellig og ustraffelig Omgængelse, saa at de blive dem, som de lære, et got Exempel at efterfølge, og at deres Embede ikke med noget ondt Skin skulle beskiemmes, hvorfor de og skal bære en udvortes ærbar og sømmelig Dragt, gaae i sorte Klæder, med Kappe og liden Krave, og med Fliid vogte sig for kiødelig sindede Menneskers Omgængelse, paa det ikke enten deres Samvittighed eller og deres gode Rygte ved saadanne Selskaber skal besmittes. I det øvrige bør de alle Tider betee sig mod deres foresatte Lærere lydige, ærbødige og hørsomme, mod hver Mand venlige og kierlige, og i særdeleshed mod Skole-Holderne i Meenigheden fredsommelige og ydmyge, paa det de ikke ved at ophøje sig over dem, skulde sønderrive Kierlighedens og Eenighedens Baand, som nødvendig maatte udfalde Læreren til Fortræd, Opbyggelsen til Hinder, de uskyldige Børn til Anstød, og den gandske Meenighed til Forargelse.

Paa det og denne Vores Instruction saa meget meere kand være bekient, og Vores derved havende Intention og Øiemerke opnaaes, saa have Vi allernaadigst funden for got, den ved Trykken til enhver Mands Efterrettelighed at publicere, og skal i Særdeleshed et Exemplar heraf enhver Præst, Catechete og Skole-Holder ved Bremmerholms Meenighed under Vores Kongelig Signet vorde tilstillet, som siden ved Kaldet og Skolen skal forblive og forvares. Hvorefter de Vedkommende sig allerunderdauigst kand viide at rette.

Givet etc. Frideriksberg den 28de April 1736¹⁾.

17.

1736. 28. April. Instruction, hvorefter Vii Christian den Siette etc. Allernaadigst ville, at Præsterne ved Bre-

¹⁾ Instruktionens-Bogen i Rigsarkivet. I Dän. Bibl. I, 374—92 findes en tysk Oversættelse af denne Instruktion, men dat. 2. Novbr. 1736 (sikkert en Fejl).

merholms Meenighed i Vores Residentz Stad Kiøbenhavn sig efterdags allerunderdanigst skal forholde:

Saasom Vi allernaadigst have funden for got saa vel at sætte een a parte Præst ved Søe-Qvæsthuuset, som og at beskikke 3 Catechetas, hvilke efter den dem af os givne Instruction skal komme Præsterne til Hiælp i deres saa vel offentlige som særdeles Embedets Forretninger og hielpe dem at befordre deres anfortroede Meenigheds aandelige Opbyggelse og Beste: Saa have Vi vel det Allernaadigste Haab og Formodning, at hverken de nu værende eller de efter dem kommende Præster og Guds Ords Tienere ved samme Meenighed skal af denne Lettelse tage Andledning til een lastværdig Efterladenhed udi deres Embede, men at de meget meere deraf skal opmuntres, med saa meget des større Nidkiærhed at antage dem saa vel den offentlig Catechisation i Kirken, som den private Omhue for Siælene i Huusene, hvilket de hidindtil for deres mange andre Embedsforretningers Skyld ikke saaledes have kundet iagttage, som de vilde og burde.

Imidlertid og paa det de des bedre maae viide, hvorledes de herefter have at forestaae og indrette deres Embede, saa er hermed Vor allernaadigste Befaling og Villie, at de holde sig følgende Poster allerunderdanigst efterrettelige:

1. Præsten ved Bremerholms Meenighed beholder sin Ordinaire Søndags-Prædiken, men repeterer samme sin Prædiken fra Klokken 1 til 2 med Ungdommen og tager tillige et Stykke af Catechismo for, hvilket hand med Spørmaal og Giensvar med dem gaaer igiennem. Derimod befries hand igien fra sin Fredags-Prædiken, paa det hand des bedre kand iagttage sine øvrige Embeds Forretninger; dog prædiker hand i Kirken over Passionen om Fredagen. Saa har hand og dend fornemmeste Inspection over Catecheterne og seer til, at de deres Embede vel forrette; visiterer derfor Skolerne flittig og anviser sin Catechet med ald Forsigtighed, naar, hvorledes og hvor hand her eller

der kand komme ham udi Embedets private Forretninger og Siælenes Opbyggelse til Hielp.

2. Den første Med-Tiener ved bemelte Meenighed prædiker hver Søndag til Froe-Prædiken over Catechismum for de mange vankundiges, helst Børns og Tienestefolkes Skyld, og det ongefær een god halv Time, og repeterer saa strax derpaa, uden at gaae ned af Prædike-Stolen, ved Spørgsmaal og Giensvar med Børnene, hvad hand har talet. I Ugen prædiker hand om Fredagen, men naar Provsten udi Fasten prædiker over Passionen om Fredagen, saa prædiker den første Med-Tiener om Onsdagen. Hand besøger de Skoler, som ere lagte under ham, har Øie med sin Catecheta og bruger ham med Forstand til Embedets private Forretninger og Siælenes Opbyggelse.

3. Den anden Med-Tiener har sin ordinaire Prædiken om Søndagen til Aftensang over Epistelen, hvilken Prædiken han catechisando med Ungdommen om Søndag Aften fra 5 til 6 repeterer og tager et Stykke af Catechismo dertil.

4. Fremdeles have Vi allernaadigst funden for got, foruden disse nu værende trende Guds Ords Tienere ved denne Meenighed, at forordne den fjerde, som skal have sit ordinaire Arbeide paa Qvæsthuset, hvor hand prædiker, catechiserer udi Syg-Stuerne, besøger flittig de Syge paa deres Syge-Seng og stræber med største Fliid at kunde føre alle dem til Gud, som ere der i Huset. Og eftersom Præsterne ved Holmens Kirke maae afstaae alle de Reve-nüer til ham, som de have haft af Qvæst-Huset: Saa finde Vi det derimod billigt og fornødent, at hand ogsaa betiener Skrifte-Stolen tillige med dem og ved saadan sin Hielp deres Arbeide med den store Mængde af Confitenter letter, saa og i andre Ministerial-Forretninger, saasom at berette Syge etc., kommer dem til Hielp, saa ofte Fornødenhed det udkræver, og hand derom af dem anmodes, hvilket de dog ikke aldeles for intet bør begiere; men tillægge ham noget af det, som de selv nyder.

5. I det øvrige forbliver det med Præsternes Embede og Forretninger, saa vidt ei af Os i forestaaende er anderledes forordnet, som det hidtil været haver. Men saasom der ved de beste Anstalter, der gøres, dog intet vindes, saa længe der ingen Siæle vindes, saa igientage Vi hermed Vores allernaadigste Forhaabning, samt alvorligen befale alle Vore nu værende og herefter kommende Præster ved Bremerholms Meenighed, at de anvende ald den Lettelse, som dem i deres publique Embeds Forretninger hermed forundes, saa at de som troe Hyrder gaaer efter hvert et fortabt Faar, og med Magt befordre deres Tilhøreres Opbyggelse, ved flittig at gaae til dem i deres Huuse, saa og at besøge de Syge og Skolerne, at give Agt paa Catecheternes og Skole-Holderens Forhold, at underviise og opmuntre alle dem, om hvilke de kand befrygte, at de hidindtil i stor Uviidighed og Blindhed er gaaet til Guds Bord, uden at viise noget aandeligt Liv eller Frugt deraf, og paa hvad Maade ellers en Guds Ords Tienere kand viise Troskab og Reedelighed i sit Embede. Til hvilken Ende de og maa i visse Maader deele Meenigheden imellem dem, paa det enhver iblant dem med sin Catecheta kunde med saa megen større Fliid og Nytte forrette sine Huus-Besøgelser. Ligesom Vi det finde fornødent og hermed allernaadigst ville, at de i Sognet værende 7 Skoler saaledes imellem dem deeles, at enhver af dem kand viide, over hvilke af Skolerne hand med sin Catecheta bør have Opsyn.

Skulle Præsterne ved Bræmerholms Meenighed til denne Vores allernaadigste intentions Fuldbyrdelse og Meenighedens Opbyggelse behøve Assistance af Vores Chef eller Betientere ved Søe-Etaten eller Holmen: saa have de saadant ordentlig for Vedkommende at anmelde, da de derpaa kand vente vedbørligen og med ald Eftertryk at blive understøttet. Hermed skeer Vor Villie. Frederiksberg d. 28de April 1736. (Instruktionsbogen i Rigsarkivet).

18.

1736, 28. Apr. Kgl. Reskript til Biskop Worm, om

»efter Din af Os stedse befundne Dexteritet og Nidkjærhed« at sørge for, at Instruktionerne blev bekendtgjort for alle vedkommende, og hele Foranstaltningen rettelig blev sat i Værk, samt at tilholde Kateketerne, deres Pligt i Guds frygt med Troskab, Ydmyghed og Sagtmodighed at efterleve. (Sjæl. Tegn.).

19.

1736, 28. April. Kgl. Bestalling for Christian Langemach Leth, Sognepræst ved Trinitatis Kirke i København¹⁾, til Professor Theologiæ extraordinarius et Catecheseos Professor ved Universitetet i Kbhvn. (Sjæl. Reg.)

20.

1736, 9. Maj. Kgl. Befaling til Sjællands Biskop om, at enhver af Sognepræsterne og Kapellanerne i København skal holde en Kateket, som de skal lønne med 100 Rdl. Hver af Præsterne skal bringe 3 delige og bekvemme Studiosos i Forslag, af hvilke Kongen paa Biskoppens derom gjørende Forestiling selv vil udvælge een for hver af samme Præster, hvilke da og i alt sig have at forholde efter den Instruktion, der er udgivet for Kateketerne ved Bremerholms Menighed. Sognepræsten ved Frue Kirke, N. Dorph, fritages for at holde Kateket, af Hensyn til at Vesterbro nylig er udskilt fra Sognet og henlagt til Frederiksberg Sogn. (Sjæl. Tegn.).

21.

1736, 9. Maj (Gottorp). Kgl. Befaling til Finansdeputationen om indtil videre af den kgl. Kasse at udbetale de tre Kateketer ved Bremerholms Kirke hver 100 Rdl. i aarlig Løn. Men ved Vacance i Præsteembederne ved Kirken skulde det paalægges hver Præst at lønne sin Kateket. (Sjæl. Tegn.).

22.

1736, 16. Juli. J. L. Holstein tilskriver Professor C. L. Leth, at det var Kongens Villie, »at han snarest

¹⁾ Hertil var han udnævnt samme Dag.

mulig indfinder sig i Kjøbenhavn for at tage den ham allern. confererte Vocation som Professor Catecheseos og Sognepræst til Trinitatis Kirke i Kbhvn. i Possession«. (Oversekr. Brevbog).

23.

1736, 25. Aug. J. L. Holstein tilskriver Prof. C. L. Leth: Kongen har bevilliget hans Ansøgning af 31. Juli om »Dilation til at blive i Norge indtil Naadensaarets Udgang«, men Kongen »formoder«, at Leth ufejlbarligen indfinder sig til den Tid for at tiltræde de ham allern. anfortroede Embeder¹). Forøvrigt tilønsker Holstein ham, »at den forehavende Kur maa geraade til hans Helbreds Restitution«. (Oversekr. Brevbog).

24.

1736, 7. Sept. Kgl. Reskript til det theol. Fakultet: Preben Schiøtt, hidtil Hører i Nyborg Skole, skal herefter være første Kateket ved Bremerholms Menighed, hvorfor Fakultetet skal hos Kommunitetets Provst og Økonom drage Omsorg for, at han faar fri Kost i Kommunitetet i Henhold til den kgl. Befaling af 28. Apr. s. A. (Sjæl. Tegn.).

25.

1736, 5. Okt. udgik lignende Breve vedrørende Matthias Worm Seerup og Bagge Ussing, der nu vare kaldede til Kateketer ved samme Kirke (ibld.).

26.

1736, 1. Okt. Oversekr. J. L. Holstein forlanger Erklæring af Mag. Hans Mossin, Sognepræst ved S. Nicolai Kirke, om den af Magistraten paa kgl. Approbation til Klokker og Kateket ved bemeldte Kirke beskikkede Studiosus Henrik Manderup Schurman var duelig til at være Kateket. (Oversekr. Brevbog).

27.

1736, 31. Okt. Christian VI skriver til Bluhme: •Da

¹) Leth havde 26. April 1737 endnu ikke tiltraadt sit dobbelte Embede, hvilket først skete et Par Dage derefter.

vi sidst talte med hinanden om Katekisationen, var Talen ogsaa om at indføre saadant ved Hoffet, hvortil man kunde tage de yngste, smaa Kadetter, som opholdt sig herude¹). Han (Bluhme) foreslog Mandagen; men eftersom denne er Postdag, paa hvilken Vi følgerig sjælden eller aldrig kunne selv være nærværende, saa var det vel bedre at tage Torsdagen dertil«. Det henstilles til Hofprædikanterne, om de vilde skiftes til at katekisere, eller om en af dem vilde gjøre det bestandig. (Mnemosyne IV, 384—5).

28.

1736, 2. Nov. Kgl. Reskript: Bisperne skulle hver i sit Stift indkalde alle Candidatos Ministerii, som søge Befordring til ledig vordende Præsteembeder, og examinere dem om visse (30) Poster, hvoriblandt den sidste er: Om de ere vel øvede i at katekisere.

29.

1736, 2. Nov. J. L. Holstein sender efter Kongens Befaling Hofprædikant E. Pontoppidan en fra en Præst indkommen Forestilling »angaaende Catechismi Lære og en universal Catechisations-Maade«, om Pontoppidan mulig kunde finde noget deri, som han kunde benytte til »den ham anbefalede Catechismi Forfattelse«. (Oversekr. Brevbog).

30.

1737, 4. Jan. Kgl. Reskript til Kbhvns. Magistrat: Endskjønt Kongen ved Reskript af 3. Sept. 1736 ang. Klokkerembedet ved S. Nicolai Kirke havde givet tilkjende, at Magistraten havde at foreslaa Kongen en Person til Klokker, som kunde være Kateket og efterhaanden, naar Pensionerne til to Klokkerenker faldt bort, skulde lønne to Kateketer, hvorpaa Magistraten tilligemed Menighedens Præster paa kgl. allern. Behag havde kaldet Stud. Henrik Mandrupsen Schurman til at være Klokker til S. Nic. Kirke i afg. Povl Danchels Sted, saa havde Kongen dog

¹) D. e., som gjorde Pagetjeneste paa Frederiksberg Slot, hvorfra Brevet er skrevet.

nu fundet for godt, at Klokkeren strax skulde lønne en Kateket med 100 Rdl., hvilken Kateket Kongen vilde antage og beskikke. Magistratens og Præsternes Kaldsbrev af 19. Sept. 36 sendtes derfor tilbage, for at et andet Kaldsbrev efter Kongens forandrede Bestemmelse kunde blive udstedt¹⁾.
31.

1737, 18. Jan. Kgl. Reskript til Finansdeputationen, om at Kateketerne ved Holmens Kirke, Preben Schiøtt, Bagge Ussing og Matthias Seerup, efter derom indgiven Ansøgning (af 15. Dec. 1736) skulde have deres aarlige Løn (100 Rdl.) udbetalt kvartalsvis uden Decourtation. (Sjæl. Tegn.).

32.

1737, 30. Jan. Biskop Chr. Worms Forestilling til Geh. Rd. J. L. Holstein, Oversekretær i Kancelliet.

Høi-Velbaarne Herre. Da Deris Kongl. Majestet Aller Naadigst hafver bevilget, at det med Syfv Slæts Prædikerne i Hellig Geistes Kirke, samt Onsdags Prædickener i Vor Frue, Trinitatis og Nicolai Kirker maae forblifve herefter som hidindtil; Deris Kongl. Majst og desforuden Aller Naadigst hafver fundet for got, at Det Nye Testamente, Davids Psalmer, Salomons Ordsprog og Prædickere kand læses engang hvert Aar i alle Kirker. Saa skulde jeg hermed tilmelde Deris Excellence mine Allerunderdanigste Tanker, hvorledis det best kunde foranstaltis deels med de offentlige Catechisationer og Examinibus, deels med den Hellige Skrifts Læsning i de daglige Chor-Sange, som holdis Morgen og Aften i Kirkerne.

1. Hvad Catechisationerne og Examina i Kirkerne angaaer, da maae jeg Allerunderdanigst anføre min uforgribelige Meening, hvorledis dermed (i Fald Deris Kongl. Majestet saa Aller-Naadigst behager) kunde omgaaes her i

¹⁾ I Henhold til dette Reskript udstedte Magistraten 9. Januar 37 et nyt Kaldsbrev for H. M. Schurman, hvilket under 18. Jan. s. A. fik kgl. Stadfæstelse. (Sjæl. Røg.). Det er kun underskrevet af Magistraten, men ikke af Præsterne.

denne Kongl. Residence, i Kiøbstæderne uden for samme, og endeligen i Kirkerne paa Landet.

a) Her i alle Stadens Sogner ere Danske Scholer indrættede, hvor fattige Børn, uden Betalning, oplæris i deris eenfoldige Børnelærdom, samt, til deels, nyde Klæder og Brød. Saadanne Børn mødte, før sidste store Ildebrand, tvende Gange ugentligen i Kirkerne, hvor de, den eene Gang, nemlig om Søndagen efter Høi Messe, blefve offentlig ofverhørde og underviiste af Scholeholderen (der stedse var en Studiosus, som in Examine Theologico her paa Universitetet hafde gotgiordt sin Kyndighed i den saliggjørende Lærdom). Den anden Gang catechiserede Sogne-Præsten eller, iblandt, Med-Tiennenen. Saaledis vilde det vel og vedblifve herefter og kunde til slig gudelig Forretning, om saa Allernaadigst behager, fastsættis Søndag efter Høi Messe og Tirsdag Formiddag Kl. 12; thi Erfarenheden hafver lærdt, at Onsdagen ei er aadelis beqvem dertil som een Torfvedag, da den fattige Almue, men især Tieniste-Tiunde, hafve eet og andet at tage vare, der hindrer dem fra den Dag at søge Kirkerne og bievaane Catechisationen¹⁾. Men, naar om Søndagen skal catechiseris, da maatte Præsterne (efter Loven pag: 223. art: II.) saaledes indrætte deris Prædikener, at de ei forlængedis ofver een Time; thi

¹⁾ Holstein bemærker: I den Kongl. Residenz Stad skal der catecheseres i alle Sogne Kirker, hvor der er ingen 12. Prædikken, fra Kl. 1. til 2. Samme Catechesation forretter Sogn Præsten eller hans Catechet, hvor Høi Messens Prædikken repeteris. Cateches: holdis j Kirke Gangen, hvor Drengbørn staae paa den eene, og Pigebørne paa den anden Side. Det begyndis med en Psalm, som syngis, og sluttis med en anden kort Vs. eller nogle Vs.; saa begynder ogsaa Catechis: selv og sluttis med en kort Bøn og med Fader vor.

Tirsdagen Kl. 10. til 11. skal det forholdis paa liige Maade. Men samme Catechesation forretter altiid en Catechet, og forklarar Luth: Catech:, hvilken skal indelis j 52 Stykker, saaledis at een hver Tiisdag skal have sin Text; skulde der indfalde en Hellig Dag, kand næste Tiisdag tagis 2. Stykker.

ellers betagis Tiden til den saa fornødne Catechisation, hvilken om mand vilde opsætte til efter Aftensang, da maatte de mørke Aftener om Vinteren hindre En og Anden, som hafde lang Vei hiem, fra at blive i Kirken¹⁾.

Skulde Deris Kongl. Majst^e. Aller Naadigst vilde, at der blefve endnu fleere Dage catechiseret²⁾, da foreslaais dertil Allerunderdanigst Fredag Formiddag, naar Prædiken er til Ende; thi paa den Dag er i alle Kirker Altergang, saa at end og de, der da hafde søgt Herrens Bord, kunde opbyggis ved at anhøre Catechisationen, hvilken om samme Dag maae forrettes af Hørerne i de Danske fattige Scholer, det beroer paa Deris Kongl. Majestets Aller Naadigste Velbehag.

Saa fremt, desforuden, end een Dag beskickis til at catechisere, da vides dertil ingen beqvemmere end Mandag Formiddag, naar Chor-Sangen er til Ende, da enten een af Præsterne eller een Catechetes, hvor Nogen er, hafde sligt at forrætte.

Naar Deris Kongl Majst^e. Aller Naadigst vil, at af Præsten eller Catechete skal forklaris korteligen een vis Text for Forretningen begynder³⁾, da burde det alvorligen befalis, at slig Forklaring ei maatte vare ofver et halft eller heelt Quarter; thi ellers henbringes Tiden dermed, endskiønt den meest behøvis til Catechisationen, og naar een hver gjør sin Tale saa lang, som hannem behager, da er imellem den og een anden Prædicken intet Forskiel, uden at den første taler paa Gulfvet, den anden paa Prædickestolen, som til ingen anden Ende hafver Stæd i vore Kir-

¹⁾ Holstein: Geistligheden skal tilholdis af Biskoppen ei at prædikke sædvanligen over en Time, og kand han, naar de gjøre en Sædvane deraf at prædikke derover, mulctere dem fra 2. til 10 Rdl. til Sogns fattige.

²⁾ Holstein: 2de Catechesationer ugentlig j hver Sogne Kirke ere tilstrækkelige.

³⁾ Holstein: Der behøvis ingen andre Texter, efterdi paa Søndagen Evangelium og om Tiisdagen en Part af Lutheri liden Catechismo tillige med hans Forklaring ere foreskrevne.

ker, end at hver tilstædeværende kand høre den Talende, hannem det ei koster nær saa stort Arbeide at tale af een Prædicke-Stol som paa Gulfvædet.

Om Texterne skal foreskrives de Catechiserende, veed jeg icke, da mand ei vel kand vide, hvad Stykker af den eenfoldige Børne-Lærdom de hver gang foretage dem, og i saadan Henseende derfor ei heller kand passe Texterne efter hvad der skal forhandlis. Imidlertid følger herhos Endeel Sprog af Den Hellige Skrift, i Fald Deris Kgl. Maj^{st.} Aller Naadigst vil, at nogle af dem, tegnede Lit: A, skal paa visse Tider forklar¹⁾. Saafremt Catechisation skeer Søndag og Fredag efter Høi Messe, da skulde jeg allerunderdanigst meene, at, efterdi een Prædicken er holdt og hørdt tilforn, saa kunde den Catechiserende, for at spare Tid, træde til Forretningen uden nogen Texts Forklaring. Men hvor en Catechetes skal forklare en Text for Menigheden, da burde hand tilforn være examineret af Professoribus Theologiæ ved dette Kgl: Universitet samt af dennem kiendt dygtig til at kunde tale ofver eet Sprog af Den Hellige Skrift.

Herhos maae jeg allerunderdanigst andrage, at naar det end kommer i Stand med den Aller Naadigst intendede Catechisation, vil dog samme neppe virke den fornykede Frugt, med mindre flere Scholer for fattige Børn her i denne Kongelige og folkerige Residence indrættis; thi om end Een eller Anden af fattige og eenfoldige Folk, af grofve og u-oplyste Tieniste-Tiunde, møde i Kirken, naar catechiseres, høre de vel, hvad der talis, og begribe maaeskee noget deraf, naar det talis eenfoldeligen, men saa snart de gaae ud af Kirken, er det glemt, saa fremt de ei forud vide Grunden af de guddommelige Sandheder. I hver Sogn er nu een Fattiges Schole, i hver Schole tvende Lærere, men ofver 80. 100. og 120. Børn. Det er

¹⁾ En Liste med 22 Skriftprog af det gl. og ny Test. findes vedlagt.

underligt, at tvende Mennsker kand oplære saa mange, men fast umueligt, at de skulde kunde bestyre fleere. Imidlertid søge dog mange fattige Stæd i de nuværende Scholer for deris Børn, hvor de ei kunde rummis, saa at Nødvendigheden self siger, det fleere vil indrættis. Om deris Kongl: Maj^{st.} vil Aller Naadigst befale, at de i eet og andet Sogn antagne eller herefter antagende Catechetæ skal tillige holde Schole for fattige Børn, og det uden Betalning, sligt veed jeg icke, men det veed jeg, at den Sag er saa stor og gudfrygtig en Konges Omhue værd; thi der kand prædicke mange og catechiseres end fleere Gange, men sligt skeer uden synderlig Frugt, naar det anhøris af dem, for hvilke ingen Omsorg er draget i deris Barndom og Ungdom, saa de kunde lære at kiende Gud, hans Veie og Villie¹).

b) Angaaende Kiøbstæderne uden for denne Kongelig Residence maae jeg reent ud tilstaae, at i de fleeste af dem findes større Grofthed, end Nogen skulde tænke, hvorudofver jeg skulde holde det tienligt, om der alleene blef prædicke hver Søndag og Fredag samt i Fasten som sædvanligt (undtagen i Roeskilde, hvor der om Onsdagen tillige vel vilde prædicke, efterdi der da tillige er Altergang). De øfrige Prædickeener, som ellers i deslige Kiøbstæders Kirker holdis, tilhøris saa got som af ingen. Derimod kunde i saadanne Kiøbstæders Kirker trende Gange om Ugen catechiseres, om Søndagen af Schole-Holderen eller een af den Latine Scholes Lærere (hvor Latine Schole er), om Tisdagen eller Onsdagen af Sogne Præsten og om Fredagen af Medtjeneren eller, hvor ingen Medtjenere haf-

¹) Holstein: Om flere fattige Skolers Indrettelse kand Biskoppen giøre allerund: Forslag, men dertil skal brugis egne Skoleholdere og ingenlunde Catecheter, som med Catechisationer, Huusbesøgelse og alt det, hvad i Forordningen om Catecheter ved Holmens Kirke dennem er foreskreven og hvilket skal være en Rette Snoor for alle andre Catecheter, nok har at bestille.

vis, da af Schole-Holderen¹⁾. Derved bliver dog at agte, det endskiønt sli^g Anstalt føies, vil den dog være til saare liden Nytte, med mindre Kiøbstædernes Magistrat ved Kongelig alvorlig Befalning forbindes, det de tilholde Indbyggerne at lade deres Børn og Tiunde møde i Kirkerne, naar der catechiseres, samt at straffe de udeblivende. Skeer det ei, vil al Anstalt være frugtesløs, hvorpaa Roeskilde Bye kand være et Exempel; thi der lønnis een Catechetes af Domkirken, i hvilken, naar hand forretter sit Embede, da hafver hand fast ingen Tilhørere²⁾. Om nogen Tale før Catechisationen skal holdis i de Kiøbstæders Kirker, der ere uden for Kiøbenhavn, veed jeg icke, dog synis mig, det neppe vil lade sig giøre, uden naar Præsterne eller een og anden Lærere i de Latine Scholer, hvor de ere, catechisere; thi Schole-Holderne ere sielden saa erfarne, at de kunde tale, som de Guds Ord ere værde, de skulde tale ofver.

Ved Kiøbstæderne uden for denne Kongl: Residence erindres og allerunderdanigst, at den største Deel af dem trenger til Scholer, i hvilke Ungdommen kunde oplæris i Begyndelsens Elementer for disbedre siden at fatte og forstaae, hvad talis, naar enten prædickeles eller catechiseres³⁾.

c) Hvad Catechisationen i Kirkerne paa Landet angaar, da vidste jeg icke, dermed nogen anden Anstalt kunde føies, end den, der allereede i Deris Kongl: Maj^{sts} Aller Naadigste Lov og Forordninger er befalet. Paa Landet prædickeles ei uden om Søndage, Hellige- og Maanedes Bededage samt i Fasten, af hvilke Prædickeles ingen kan ned-

¹⁾ Holstein: I Kiøbstæderne paa Landet catechiseres 2de Gange, neml: om Søndag og om Tiisdagen, lige som i K[iøben]havn, og som der findis ingen Catecheter endnu kaldet, forrettis Søndagen af Sogne Præsten og Tirsdag af Skolens Lærere.

²⁾ Holstein: Herom kand Biskopen forfatte et Project, hvorledis det best kand efterlevis, som siden skal tages iagt.

³⁾ Holstein: Naar nogle Latinske Skoler indgaar, kand derfor Danske indrettis.

læggis. Præsterne bør catechisere hver Søndag, og Degnene eengang hver Uge i hver By læse, det er catechisere, for Ungdommen; flere Dage kand den fattige Almue, som iblandt haver Trældoms Arbeide, icke sagne, og naar Hviledagen ei eengang kand sparis fra den til Land-Militien enroullerede Ungdoms Exerccering, hvad Dage skulde da ofverblifve til Catechisation eller deslige¹⁾? Imidlertid kan jeg altid gotgiøre, at Ungdommen af de fleste Landsbyer findes langt bedre oplyst end den i een stor Deel af Kiøbstæderne. Naar og Scholer (som hver Mand ynsker og haaber) indrettes i Sognene, hvor de endnu mangle, og Ungdommen, blandt andet, lære i dem at læse i Bøger, da vil ustridigen Guds Kundskab der kiendelig formeeris.

2. Angaaende Davids Psalmers samt Salomons Ordprogs og Prædickers saavelsom Det Nye Testamentes Bøgers Læsning ved de daglige Chor-Sange, der holdis Morgen og Aften i Kirkerne, da som eendeel af Davids Psalmer ere ganske korte, skulde jeg allerunderdanigst formeene, at, iblandt, flere end een ved Bønnen vil læsis, saaledis som hosfølgende Lit: B. forklarer²⁾, eller paa hvad anden Maade Deris Kongl: Majst. Aller Naadigst maatte behage, hvilket naar skeer, da kand saadan Deel af Den Hellige Skrift i tvende Aar læsis tre Gange³⁾, hvorved jeg følgende allerunderdanigst maae erindre:

a) I denne Kongl. Residence holdis Chor-Sang Morgen og Aften, Mandag, Tisdag, Torsdag og Løfverdag, men om Aftenen eller Eftermiddagen Onsdag og Fredag. Jeg skulde tænke, at om Onsdag Formiddag ligeledes kunde være

¹⁾ Holstein: I Landsbyerne repeteris Evangelium catechisando, ligesaa i Kiøbstæderne, og j Fasten og de Maanedes Bededage Lutheri liden Catechismus.

²⁾ En lang Liste over Fordelingen af Davids Psalmer findes vedlagt.

³⁾ Holstein: Disse Bøger kand indeells af Biskopen selv, dog saaledis, at en hver Dag har sine egne Capitler, og at det endis hvert Aar.

Chor-Sang og Bøn efter Prædicken, som den Dag tilig faaer Ende¹⁾.

Før den sidste Psalme siungis og strax efter Bønnen vilde saa vel Formiddag som Eftermiddag læsis eet Stycke af Den Hellige Skrift, saaledis at der først begyndtes med Davids Psalmer, hvilke naar vare bragte til Ende, da kunde, hver Gang Bøn holdis, læsis et Capitel af Salomons Ordsprog, dernæst af hans Prædickere og endelig af det nye Testamentes Bøger i den Orden, som de følger efter hverandre²⁾.

Paa det Chor-Sangen og Bønnen ei skal vare alt for lenge, vil vel brugis korte Psalmer, undtagen Fredag Eftermiddag i Nicolai Kirke, hvor der da til Erindring om Guds Beskiermelse ofver Det Kongl. Huus og denne Residence, medens Beleiringen varede, siunges den Psalme: O Gud vi lofve Dig, og det efter afg. Obriste Thuresøns Testamente, som dertil hafver henlagt een temmelig Capital³⁾.

I alle Kirker maatte ved Chor-Sangen brugis een og den samme Version af Den Hellige Skrift; thi den eenfoldige Almue forvirres, naar de høre Guds Ord at oplæsis paa den eene Maade i den eene Kirke og paa een anden Maade i den anden. I Vor Frue Kirke kunde Chor-Sangen holdis og Den Hellige Skrift læsis af Collegis i den Latine Schoie, som hidindtil der hafve besørget Chor-Sangen, men i de øfrige denne Stads Kirker vilde vel sligt forrættes af Schole-Holderne og Børnene i de fattiges Scholer³⁾.

b) I eendeel af Kiøbstæderne udenfor denne Kongelig Residence holdis Morgen og Aften Chor-Sang med Bøn, dog ei nær i alle; hvor det ei nu skeer, var det got, om sligt herefter skeede, og ofver alt stedse efter Bønnen

¹⁾ Holstein: approberis.

²⁾ Holstein: Det forholdis med Chorsangen, som det hidindtil skeet er, men der læsis ikkun endnu noged i Biblen, hvilket af Biskopen paa den bequemste Maade kand indeelis, naar der ikkun er Lighed j alle Kirker.

³⁾ Holstein: approberis.

læstis eet Stycke af de Aller Naadigst anordnede Den Hel-
lige Skrifts Bøger. I saadanne Kiøbstæder vilde Chor-
Sangen forrettis af een Dansk Schole-Holdere eller Klocke-
ren, men hvor i slig een Kiøbstad findes meere end een
Kirke, skulde jeg holde det nok, naar i Hofved-Kirken dag-
ligen holdtis Bøn, siden Byerne ei ere af saa vidtløftigt
Begreeb, at Indbyggerne, om de vilde, jo mageligen kunde
søge samme¹).

c) I hvor vel i nogle, men ganske faae, Landsbye-
Kirker dagligen holdis Bøn, saa vil dog sligt paa de fleeste
Stæder neppe findes giørligt, deels fordi Sognefolkene ei
kunde være tilstæde, deels og siden fast ofver alt tvende
Kirker betienis af een Præst og een Degn, saa at i dem
begge ei vel kand skee Bøn²).

Disse mine uforgribelige Tanker skulde jeg hermed
ydmygt tilsende Deris Excellence, som jeg og i allerdybe-
ste Underdanighed indstiller dem til Deris Kongl. Maj^{sts}
Aller Naadigste Velbehag (osv.).

[Holstein tilføjer:] Skulde ellers noget herved endnu
være at erindre og at regulere, kand Biskopen giøre nær-
mere Forestilling til paaventende allernaad: Resolution.
Hvilket alt givis tilkiende ved Kongl. Rescript. Fr:berg
Slot d. 14. Febr. 1737³).

33.

1737, 22. Febr. Kgl. Reskript til Biskop Dr. Chri-
sten Worm.

C. 6^{tus} V. G. T. Eftersom Os allerunderdanigst er
bleven refereret een din Skrivelse til Vores Geheime Raad
i Vores Conseil, Cammer Herre og Ober Secreterer i Vores
danske Cancellie Os Elskelig Johan Ludvig von Hol-

¹) Holstein: approberis.

²) Holstein: I Landsbykirkerne skal der holdis hver Fredag Bøn af
Præsten, hvorfor Annexer ej herved forstaaes; der kand syngis og
læsis ligesom i Kiøbstæderne, dog saaledis at de forreskrevne
Bibels Bøger absolveris efter proportionem.

³) Meddelt af Pastor P. Severinsen efter Indlæg til Sjæll. Miss. 1737
Nr. 98 i Rigsarkivet.

stein, Ridder p.; og hvorved du i Følge af, hvad Vi ved bemeldte Vores Geheime Raad og Ober Secreterer under den 19. Januarii nestavigt haver ladet dig rescribere, angaaende at Vi allernaadigst ville, at det Ny Testamente, Davids Psalmer, Salomons Ordsprog og Prædikkener (sic) kunde læses engang hvert Aar i alle Kirker i Vores Kongl. Residentz Stad Kiøbenhavn, haver givet dine allerunderdanigste Tanker tilkiende, hvorledes det best kunde foranstaltes, deels med de offentlige Catechisationer og Examinibus, deels med den hellige Skriftes Læsning i de daglige Chor-Sange, som holdes Morgen og Aften i Kirkerne i bemelte Kiøbenhavn, som og saa udi Kiøbstæderne uden for, og endeligen i Kirkerne paa Landet; Saa i Anledning af, hvad du derom udi samme din Forestillings første Post haver foredraget, give Vi dig hermed allernaadigst tilkiende; At hvad sig Vores Kongelig Residentz Stad Kiøbenhavn angaar, ville Vi allernaadigst, at i bemelte Kiøbenhavn skal der om Søndagen catechiseres i alle Sogne Kirker, hvor der er ingen Tolf Prædiken, fra Klokken eet til toe. Samme Catechisation forretter Sognepræsten eller hans Catechet, hvor Høymessens Prædiken repeteris. Catechisationen holdes i Kirke Gangen, hvor Dreng-Børn staar paa den eene og Pige-Børn paa den anden Side. Det begyndes med en Psalme, som siunges, og sluttes med en anden kort Psalme eller nogle Versic.; saa begynder ogsaa Catechisationen self og sluttes med een kort Bøn og med Fader vor etc.

Tiisdagen Klokken tie til elleve skal det forholdes paa lige Maade; men samme Catechisation forretter altid en Catechet, og forklares Lutheri Catechismus, hvilken skal inddeeles i 52 Stykker, saaledes at een hver Tiisdag skal have sin Text. Skulle der indfalde een Hellig Dag, kand næste Tiisdag tages toe Stykker. Og da du melder, at Præsterne maatte efter Loven indrette deres Prædikener saaledes, at de ei forlængedes over een Time, for ikke at betage Tiden til Catechisationen; Saa ville Vi, at Geistlig-

heden skal af dig tilholdes, ei at prædike sædvanligen over een Time, og kand du, naar de gjøre en Sædvane deraf, at prædike derover, mulctere dem fra 2 Rdl. til 10 Rdl. til Sognets fattige.

Og angaaende hvad du melder om endnu flere Dage til at blive catechiseret paa og om Texter, da formeene Vi, at tvende Catechisationer ugentlig i hver Sogne-Kirke er tilstrækkelige. Saa behøves der og ingen andre Texter, efterdi paa Søndagen Evangelium og om Tiisdagen en Part af Lutheri liden Catechismo tillige med hans Forklaring ere forskrevne. Angaaende ellers det, du om flere Skoelers Indretning i bemelte Vores Ko: Residentz Stad allerunderdanigst forestiller, i Henseende til de mange fattige Børn, som der findes, og at i hver Sogn er nu een fattiges Skoele, samt i hver Skoele tvende Lærere, men over 80. 100 og 120 Børn, det du anseer at være underligt, at tvende Mennisker kand oplære saa mange, men fast umueligt, at de skulde kunde bestyre flere; Thi er Vores allernaadigste Villie derom, at du Os om flere fattige Skolers Indrettelse allerunderdanigst Forslag haver at gjøre, men Vi ville, at dertil skal bruges egne Skoleholdere, og ingenlunde Catecheter, som med Catechisationer, Huusbesøgelser og alt det, hvad i Forordningen om Catecheter ved Holmens Kirke dennem er forskreven, og hvilket skal være, efter enhver Stæds Beskaffenhed, een Rettesnor for alle andre Catecheter, nok har at bestille.

Og da du angaaende Kiøbstæderne uden for Vores Kongl: Residentz Stad Kiøbenhavn forestiller, at i de fleste af dem findes større Grovhed, end skulde kunde tænkes, hvorudover du formener, at i saadanne Kiøbstæders Kirker tvende Gange om Ugen kunde catechiseres, om Søndagen af Skoleholderen eller en af den Latinske Schoeles Lærere, hvor Latine Schoele er, om Tiisdagen eller Onsdagen af Sogne Præsten og om Fredagen af Medtjeneren eller, hvor ingen Medtjener haves, da af Skoleholderen; Saa er derom Vores allernaadigste Villie, at i Kiøbstæderne paa

Landet skal catechiseres tvende Gange om Ugen; nemlig: om Søndagen og om Tiisdagen, ligesom i Vores Kongl: Residentz Stad Kiøbenhavn, og som der findes ingen Catecheter endnu i samme Kiøbstæder, kand det forrettes Søndagen af Sogne Præsten og Tiisdagen af Skoelens Lærere. Det du ellers melder, at om endskiønt slig Anstalt føyes, ville den dog være til liden Nytte, med mindre Kiøbstædernes Magistrat blev allernaadigst befaleet at tilholde Indbyggerne at lade deris Børn og Tiunde møde i Kirkerne naar der catechiseres, samt at straffe de udeblivende; Thi haver du herom at forfatte et Project, hvorleedes det best kand efterleves, som Vi da saaleedes allernaadigst ville lade foranstalte. Angaaende at Kiøbstæderne uden for Kiøbenhavn, den største Deel af dem, trenger til Skoler, i hvilke Ungdommen kunde oplæres i Begyndelsens Elementer for des bedre siden at fatte og forstaae, hvad tales, naar enten prædikes eller catechiseres; Da naar nogle Latinske Skoler udgaar, ville Vi, at derfor Danske skal igien indrettes.

Hvad du ellers angaaende Catechisationen i Kirkerne paa Landet allerunderdanigst forestiller, ikke at vide derved anden Anstalt at kunde føyes end den, der i Loven og Forordninger er befaleet, saasom paa Landet prædikes ei uden om Søndage, Hellige og Maanets Bededage, samt og i Fasten, af hvilke Prædikener ingen kand nedlægges, Præsterne og bør catechisere hver Søndag, og Degnene eengang hver Uge i hver Bye læse, som er at catechisere, for Ungdommen; Thi ville Vi, at i Landsbyerne med Ungdommen om Søn- og Hellig Dage repeteris Evangelium catechizando, ligesom i Kiøbstæderne, og i Faste og de Maanets Bededage Lutheri liden Catechismus.

Angaaende ellers din Forestillings 2den Post, hvorved du om Davids Psalmers samt Salomons Ordsprogs og Prædikkers saavel som det Nye Testamentes Bøgers Læsning ved de daglige Chor-Sange, der holdes Morgen og Aften i Kirkerne, foredrager allerunderdanigst, at som een-

deel af Davids Psalmer ere gandske korte, formeener du, at, iblant, flere end een ved Bønnen ville læses, saaledes som Bilaget Lit. B. forklarer, eller paa hvad Maade Vi det allernaadigst maatte behage, hvilket naar skeer, da kunde saadan Deel af den Hellige Skrift i tvende Aar læses tre Gange; Da ville Vi allernaadigst, at disse Bøger af dig selv indeeles, dog saaleedes, at een hver Dag har sine egne Capitler, og at det endes hvert Aar. Og som du derved allerunderdanigst erindrer dette, at i Vores Kongelige Residence Stad Kiøbenhavn holdes Chor-Sang Morgen og Aften, Mandag, Tiisdag, Torsdag og Løverdag, men alleene om Aftenen eller Eftermiddagen om Onsdag og Fredag, saa er dine Tanker, at om Onsdag Formiddag ligeledes kunde være Chor-Sang og Bøn efter Prædiken, som den Dag tiilig faar Ende; Saa ville Vi samme din Betenkning hermed allernaadigst have approberet. Hvad angaaer det, at der ved Chor-Sangen, før den sidste Psalme siunges, og strax efter Bønnen ville saavel Formiddag som Eftermiddag læses eet Stykke af den hellige Skrift saaledes, at der først begyndes med Davids Psalmer, hvilke naar vare bragte til Ende, da kunde, hver Gang Bøn holdes, læses et Capitel af Salomons Ordsprog, dernest af Hans Prædikere og endelig af det nye Testamentes Bøger i den Orden, som de følge efter hverandre: Da ville Vi, at med Chor-Sangen skal forholdes, som det hidindtil skeet er, men der læses ikkun endnu noget i Bibelen, hvilket af dig paa den beqvemmeste Maade kand indeeles, naar det ikkun er Lighed derved i alle Kirker. Hvad du ellers derhos allerunderdanigst haver forestillet, angaaende at paa det Chor-Sangen og Bønnen ei skal vare alt for lunge, der da vel ville bruges korte Psalmer, undtagen Fredag Eftermiddag i Nicolai Kirke, hvor der da, til Erindring om Guds Beskiærmelse over det Kongelige Huus og Vores Residence, medens Beleiringen varede, siunges den Psalme: O Gud vi love dig, og det efter afg. Oberste Turesøns Testamente, som dertil har henlagt een temmelig Capital;

Og at i alle Kirker maatte ved Chor-Sangen bruges een og den samme Version af den hellige Skrift, i Henseende til at den eenfoldige Almue forvirres, naar de høre Guds Ord at oplæses paa den eene Maade i den eene Kirke og paa een anden Maade i den anden; samt at i Vor Frue Kirke kunde Chor-Sangen holdes og den hellige Skrift læses af Collegis i den Latinske Skoele, som hidindtil der have besørget Chor-Sangen, men i de øvrige Stadens Kirker sligt vel at ville forrettes af Skoele-Holderne og Børnene i de fattiges Skoeler: Saa give vi dig allernaadigst til kiende, at Vi dette dit Forslag derom hermed allernaadigst haver approberet.

Angaaende Kiøbstæderne uden for Vores Kongelig Residentz Stad Kiøbenhavn deris Kirker, at udi een Deel af dem holdes Morgen og Aften Chor-Sang med Bøn, dog ei nær i alle, og hvor det ei skeer, holder du det at være got, om sligt herefter skeede, og over alt stedse efter Bønnen læses et Støkke af de allernaadigst anordnede den hellige Skrifes Bøger, og at i saadanne Kiøbstæder ville Chor-Sangen forrettes af een Dansk Skoeleholder eller Klokkeren, men hvor i slig een Kiøbstad findes meere end een Kirke, holder du det nok, naar i Hovet Kirken dagligen holdtes Bøn, siden Byerne ei ere af saa viidtløftigt Begreb, at Indbyggerne om de vilde, jo mageligen kunde søge samme: Thi have Vi denne din herom giorte Forestilling ligeledes hermed allernaadigst approberet.

Landsbye Kirkerne angaaende, saa forestiller du om dem, at i hvor vel i nogle, men gandske faa, holdes Bøn, saa ville dog sligt paa de fleeste Steder neppe findes giørligt, deels fordi Sogne-Folkene ei kunde være tilstæde, deels og siden fast over alt tvende Kirker betienes af een Præst og een Degn, saa at i dem begge ei vel kand skee Bøn: Da give Vi dig derpaa tilkiende, at Vi allernaadigst ville, at i Landsbye Hoved Kirkerne skal der holdes hver Fredag Bøn af Præsten, hvorfor Annexer ei herved forstaaes, der kand siunges og læses ligesom i Kiøbstæderne, dog

saaledes, at de foreskrevne Bibelens Bøger absolveres efter Proportion af een længere Tiid.

Skulle eller noget herved endnu være at erindre og at regulere, haver du derom at giøre Os nærmere allerunderdanigste Forestilling til paafølgende Vores videre aller-naadigste Resolution. Friderichsberg d: 22. Feb. 1737¹⁾.

34.

1737, 26. April. Kgl. Reskr. til Biskop Worm: Da Mag. Hans Mossin endnu ikke var indkommen med Forslag, skulde det paalægges ham snarest at bringe 3 duelige og bekvemme Studiosos i Forslag, af hvilke Kongen, efter at have modtaget Biskoppens Betænkning, vil udvælge een til Kateket ved S. Nicolai Kirke. (Sjæl. Tegn.).

35.

1737, 14. Juni. Kgl. Befaling til Biskop Worm om at meddele M. Hans Mossin, at Kongen havde beskikket Henrik Rehling til Kateket ved S. Nic. Kirke, og at Mossin skulde lønne ham med 100 Rdl. aarlig, at udbetales kvartalsvis. Rehling skulde skiftes med And. Balslev til at holde Pønitenseprædikener om Lørdagen Kl. 11—12 til Forberedelse for dem af Menigheden, der vilde gaa til Skrifte og Alters.

Samme Dag kgl. Befaling til det theol. Fakultet om at sørge for, at H. Rehling fik Kosten paa Klosteret. (Sjæl. Tegn.).

36.

1737, 16. Juli. J. L. Holstein til Biskop Worm: Da jeg paa en Rejse igjennem Sjælland for nogle Dage siden har fornummet, at der udi Kjøbsted- og Landsbykirkerne er gjort Begyndelse med den efter Hs. Kgl. Maj^s til D. Højærværdighed under den 22. Febr. sidstleden er-gangne Reskript allern. anbefalede Katekisation og Chor-

¹⁾ Meddelt af Pastor P. Severinsen efter Sjæl. Tegnelser. Biskop Worms Skrivelse af 21. Marts 1737 til Kbhvns. Præster, hvorved ovenstaaende Kgl. Reskript meddeles dem, findes i Afskrift i Ny kgl. Saml. 1160. 4to.

sang: Saa maa jeg berette D. Højærv., at Hs. Maj. venter efter at blive underrettet om de Anstalter, D. Højærv. efter samme kgl. Reskript haver ladet gjøre og reglere, saasom Hs. Maj. vel kunde falde paa de Tanker, at ville derom have en Uniformitet over det ganske Rige Danmark indrettet. Og som det er bekjendt, at der er Steder baade i Sjælland og i de andre Provinser, hvor Præsterne bor ikke ved Hovedkirken, men ved Annexkirken, da det i saa Fald vil blive deslige Præster altfor besværligt at rejse til Hovedkirken for der at forrette Katekisation og Chorsang, saa kunde vel ogsaa denne forekommende Vanskelighed ved Hs. Maj.^s allern. Resolution tages af Vejen, naar D. Højærv. derom indkommer med sit allerund. Forslag. Ligeledes beror det paa D. Højærv.^s Overvejelse og derefter allerund. gjørende Forslag, om ikke den Chorsang, som skal forrettes i Kirkerne Fredag Eftermiddag, kunde udsættes til Lørdag derefter, naar Skriftemaalet var forbi, eller og før Skriftemaalet begyndes. (Oversekr. Brevbog).

37.

1738, 11. Januar. Kirkekollegiet tilskriver Biskopperne: »Saavel det kgl. Patent om General-Kirkeinspektionen som den Kirkeinspections-Collegio allern. givne Instrux tilholder iblandt andet, at den offentlige Gudstjeneste og alt, hvad dertil kan regnes, overalt i begge Kongeriger, saavidt ske kan, paa en uniform og ret opbyggelig Maade skal indrettes. Da det nu har behaget H. Kgl. Maj. ved allern. Reskript til sal. Biskop Worm at befale, at foruden (o: med Undtagelse af) Froprædiken, Højmesse og Aftensang, hvor samme hidtil har været brugelig om Søndag og Helligdage, samt Prædiken om Fredagen, saa og Ugeprædikener om Fasten i Kjøbstederne og paa Landet, og de maanedlige Bededags-Prædikener, skulle alle de øvrige Prædikener afskaffes, og derimod holdes Katekisation i Kjøbstederne om Søndagen og paa de hellige Dage fra Kl. 1 til 2, hvorudi den til Højmesse holdte Prædiken med Ungdommen i Menighedens Overværelse blev repeteret, og

om Onsdagen istedetfor Prædiken ligeledes et Examen over Catechismum: Da paa det H. Maj.^s allern. Villie med des større Sikkerhed og Uniformité kunde overalt sættes i Værk, ligesom sl. Biskop Worm dermed i den kgl. Residensstad har gjort en Begyndelse, saa anmodes Biskopperne saa snart muligt at indberette til Kirkeinspektionen, om der ved nogen Kjøbsted eller nogensteds i det dennem allern. anbetroede Stift maatte findes nogen sær Fundats eller andre Omstændigheder, som kunde hindre forhen anførte H. Maj.^s intenderede Foranstaltning, og da tillige indsende slige Fundatser med sin Betænkning derover. (Rothe, Reskr. III, 1, 311 f.¹).

38.

1738, 18. April. Kgl. Reskript til det theologiske Fakultet, at Christian Bech, der var beskikket til Kateket ved Trinitatis Kirke i Kbhvn., skulde nyde Kosten paa Klosteret. (Sjæl. Tegn.).

39.

1738, 22. Aug. Kgl. Befaling om Indførelsen af Pontoppidans Forklaring over Luthers Katekismus ved Katekisation og Undervisning overalt i Kirker og Skoler, med Anvisning til, hvorledes den kateketisk skulde benyttes. (K. S. 4. R. I, 688—91).

40.

1739, 23. Jan. Skoleforordningen, hvori bl. a.: De Børn, som ej længer gaa i Skole, bør dog siden, saa længe de ere ugifte, og Præsten det eragter fornødent, møde ved de offentlige Katekisationer i Kirken og derfra ej udeblive, endog ikke efter at de ere konfirmerede.

41.

1739, 20. Marts. Kgl. Reskript til Biskop Hersleb, som i Anledning af, at en af Kateketerne ved Holmens Kirke var bleven befordret, havde forestillet Kongen, at

¹) K. S. 4. R. III, 492—3. 500—1. 506—8. 805 indeholder adskilligt om de stedfundne lokale Undersøgelser.

dennes gudelige Intention med disse Kateketer synes at forhindres dels deraf, at en Del Præster ikke vil bruge dem, foregivende, at de ej behøve dem, dels og at en Del af Menighederne ej vil kjendes ved dem eller anse dem uden som andre uvedkommende Studenter, som det og skal være vist, at de kan staa i lang Tid som Kateketer, og den største Del af Menighederne veed intet deraf og kjender dem ikke, fordi de ikke er bleven Menigheden kundgjorte, naar de ere beskikkede, hvorfor Biskoppen foreslaar, at der skal gives dem kgl. Bestalling, der skal forelæses Menigheden ved deres Indsættelse, for at alle kunde vide, hvem Kateketen er, og at han er lovlig kaldet. I den Anledning resolveres, at Sognepræsten skal altid proponere Biskoppen de Personer, som han ved Vacance tilligemed den Præst, som behøver Kateketen, finder due-lige, hvilke Personer siden af Biskoppen foreslaas for Kongen, som da selv af samme udvælger én; men hvad Holmens Kirke anbelanger, da skal sammes Kateketer im-mediate af Holmens Provst, som forhen, foreslaas. Den, som allern. bliver beskikket, haver ligesom andre Geistlige at indstille sig hos Biskoppen med sin Bestalling, til at aflægge sin Ed, hvilken maa foreskrives og indføres i det ny Oplag af Ritualet, og derpaa med Biskoppens Brev efter Loven forskikkes til den Menighed, hvor han skal være Kateket, og han offentlig næste Søndag indsættes, hans Bestalling oplæses, og han Menigheden forestilles, at alle kan vide, hvem han er, og at han lovlig er kaldet, samt de og at tage ham for Fyldest i den Gjærning, han er be-skikket til, baade med at prædike, katekisere og præparere til Konfirmationen, have Tilsyn til Skolerne og besøge Husene, endskjønt alt under Præsternes Subordination. Dog maa Præsten ikke, uden i største Nødsfald, bruge Kateketen til de Prædikener og offentlige Katekisationer og Repetitioner, som ham selv paaligger, og ej lade Confir-mandorum Præparation ankomme saaledes paa Kateketen, at jo Præsten selv, i det mindste nogle Uger førend Kon-

firmationen, jevnlig prøver og præparerer dem, efterat Kateketen har gjort sit Bedste og ligesom dimitteret dem fra sig til Præstens nærmere Beredelse.

42.

1739, 1. Maj. Kgl. Anordning om Nedlæggelse af forskellige Gudstjenester og Indførelse af Katekisation i Steden for: Enhver Biskop skal i det ham allernaadigst anbetroede Stift føje den Anstalt angaaende Prædikeneres Holdelse for den efterfølgende Tid, nemlig: 1) at Præsterne overalt i Kjøbstæderne og paa Landet efterdags have selv, og med behørig Flid, at forrette de enhver tilkommende hidtil brugelige Prædikener til Højmesse og Aftensang paa Søn- og Helligdagene, samt Onsdags Prædikener i Fasten, saa længe de deri ej med Svaghed eller andet af Provsten gyldig eragtet Forfald hindres.

2) At alle Froprædikener om Søn- og Helligdagene, saavel som Ugen igennem, overalt efterdags skal være afskaffede, undtagen i den Kongelige Residensstad Kjøbenhavn og Stifts-Stæderne i begge Riger, hvor Froprædikener paa Søn- og Helligdage holdes, i Henseende til de mange Tyender, som ej just faae Lejlighed at høre Højmassen og Aftensang, der blive derved, saasom i Kjøbenhavn i alle Kirker, hvor de hidtil bruges, men i de øvrige Stifts-Stæder, i een eller, om Biskoppen finder det nødigt, da i tvende af Hoved-Kirkerne, hvor de hidtil ere brugelige.

3) At ligeledes alle ordentlige Uge-Prædikener overalt i Kjøbstæderne og paa Landet aldeles vorde afskaffede, undtagen: a) Fredags Prædikener i Kjøbstæderne overalt, hvor de hidtil have været brugelige, eller i deres Sted er holden Onsdags Prædikener, i hvis Sted, for Uniformitetens Skyld, paa saadanne Steder hver Fredag, som Loven kalder den ordinaire Bededags Prædiken, kunde indføres, og derved holdes Communion. b) Onsdags Prædiken i de store Menigheder i Kjøbenhavn, Aalborg, Christiania og Bergen, hvor Biskopperne skjønne, at Menigheden ej kan nøjes med Fredags Communion om Ugen, samt for de Søfarendes

Skyld i Helsingør. c) Skrifte-Prædiken eller Catechisation, helst om Løverdagen, hvor den er brugelig, eller en anden Uge-Prædiken dertil kan forandres, hvilken da saaledes skal indrettes, at en Poenitentze-Text kortelig, og i det længste en halv Time, bliver forklaret og appliceret, og strax derpaa ved Catechisation for Confitenterne paa det fyndigste til deres Opmuntring repeteret. I Stedet for al anden sædvanlig Uge-Prædiken skal af vedkommende Præst holdes om Onsdagen en Catechisation offentlig i Kirken, hvortil ordentlig, som til anden Gudstjeneste, skal med Klokkerne ringes, ved hvilken Catechisation først skal holdes den sædvanlig Chorsang, ligesom paa andre Dage, og saa Menighedens Ungdom, som sig til den Ende i Kirken maatte indfinde, af Præsten efter foregaaende kort Erklæring over en til Materien sig skikkende Text, hvorved Tilhørerne opmuntres at lægge sig dens Vigtighed paa Hjertet, examineres og med tydelige Spørgsmaal og Forklaringer undervises udi det Stykke af Catechismo, hvorover de den Dag catechisere, og endelig Tjenesten paa sædvanlig Maade med Sang og Bøn sluttet. 4) At dog herunder ej skal forstaas extraordinære Prædikener ved sære Lejligheder eller Ligprædikener etc. ej heller de paa Landet brugelige Maaned-Bededage, hvoraf i det mindste nogle paa de belejligste Tider kunde vedblive. 5) At Tolvslæts Prædiken overalt i Kjøbstederne, hvor de hidtil har været brugelige, ligeledes skal forandres til offentlige Catechisationer, som Catecheterne eller, hvor ingen er, da en af Præsterne selv med Menighedens Ungdom paa den forhen benævnte Maade skal holde, og deri repeterer den til Højmesse holdte Prædiken fra eet til to, dog at Tolvprædiken paa de Steder, hvor der prædikes for en sær Menighed, herunder ej forstaas. 6) Skal Biskoppen dele disse Catechisationer imellem hvert Sogns Lærere og Catecheten, saaledes som han det billigt og gjørligt eragter. 7) Endelig vil H. Maj., at den paa Landet befalede Fredags-Bøn, som skal være uden Nytte, og hvortil ingen sig indfinder, skal

ligeledes henlægges til Løverdagen og holdes før Skriftemaalet til baade Menighedens og især Confitenternes Oplyggelse.

43.

1740, 21. Apr. Chr. VI skriver til J. L. Holstein, der paa en Rejse i Sjælland havde hørt nogle Præster katekisere, men ikke fundet sig særlig tilfredsstillet: »Det vil være meget godt og nyttigt, om Han videre vil overlægge med Kirkekollegiet, hvorledes Katekisationerne paa Landet kunne sættes bedre i Gang, og i den Anledning indkræve Oplysninger fra alle Stifter«. (Rørdam, Hist. Saml. og Studier III, 50, 52).

44.

1740, 2. Dec. Kgl. Befaling til Amtmændene, Greverne og Friherrerne i begge Riger: Der findes endnu hos mange gamle af den gemene Mand og Almue paa Landet en meget stor Vankundighed og Mangel paa den Oplysning, de burde have om Gud og hans Ord til deres Saligheds Forarbejdelse, som for en Del ogsaa kommer deraf, at de paa de fleste Steder ikke blive tilstede i Kirken, medens Katekisationen varer. Derfor befales det Amtmændene (osv.) at lade overalt ved Kirkerne føje den Anstalt og derhen se, at den hele Menighed, undtagen Skrøbelige, Svangre etc., bliver tilstede udi Kirken, indtil Katekisationen er til Ende. (Reskr.).

45.

1740, 2. Dec. Kgl. Befaling til alle Biskopperne i Danmark og Norge, om at tilholde Præsterne, ved flittig Hushesøg eller Katekisation i Kirkerne og kjærlig Undervisning ved alle Lejligheder, at gjøre, hvad de formaa, til de gamles Oplysning, at de kan have en frelst Samvittighed for Gud, samt at beordre Præsterne i Kjøbstederne, at de af Prædikestolen bekjendtgjøre, at alle Tyende og Tjenestefolk skal komme og forblive i Katekisationen, saa længe den varer. Til hvilken Ende, paa det at Menigheden ej alt for længe skal opholdes, Præsterne paa Landet ikke

maa prædike over en Time, og ej katekisere længere end $\frac{1}{2}$ Time.

46.

1741, 13. Januar. Forordningen om gudelige Forsamlinger. Art. 7: De kongelig beskikkede Kateketer maa, foruden deres anden Tjeneste i Menigheden og Konfirmationsbørns Undervisning, holde, naar det af dem begjæres, i deres Logemente eller andensteds Samling af saadanne, som forlange nogen nærmere Vejledning i Kristendom og Opbyggelse af Guds Ord og Gudfrygtigheds Øvelse indbyrdes; dog maa saadan Forsamling aldrig bestaa af nogen Mængde, og ikke af andre end de, som de kjende og tilvisse veed, at det sker i en virkelig gudelig Hensigt; dernæst, at det gives Præsten tilkjende, hvad Tid og Sted det holdes, at han stundom kan indfinde sig og se, at al Ting er ordentlig og opbyggelig.

47.

1745, 2. Sept. Kgl. Reskr. Naar Kateketembedet ved den danske Garnisons Menighed i Kbhvn. bliver vacant, skal det meddeles Biskoppen af Garnisons-Præsten, da Biskoppen haver at melde Vancansen i Kancelliet og tillige foreslaa 2 eller 3 til Embedet.

IV.

Biografiske Oplysninger om nogle af de første Kateketer.

Strax efter at Instruksen for Kateketerne ved Holmens Kirke var udstedt, gik Kongen i Lag med at finde unge Mænd, der egnede sig til denne Gjerning. At han har raadført sig med Bluhme, kan betragtes som givet, og han fik da ogsaa Anvisning paa 3 Mænd, der vare kaldet voxne og vel at mærke tillige afgjort tilhørte den pietistiske Retning. Siden forbeholdt Kongen sig stadig Udnævnelsen af Personen, om han end sædvanlig, i alt Fald hvor han stolede paa vedkommende Præst og Biskop, lod dem gjøre Forslag. Naar et Præsteembede blev ledigt i Kjøbenhavn

eller en af de større Kjøbsteder, hed det sædvanlig i Kaldsbrevet for den ny Præst: »dog at han holder en dygtig Kateket, hvilken Vi vil sætte, og som skal nyde 100 Rdl. af Kaldets Indkomster«¹⁾. Som tidligere er bemærket, var Kateketerne næsten altid uordinerede, dog kunde det ske, at en ordineret Mand blev Kateket, som Hr. Povl With, der i nogle Aar havde været personel Kapellan hos den gamle Provst Huulbech i Stege, hvis Embede han i de to sidste Aar havde forrettet; efter Provstens Død havde han forgjæves søgt Sognepræstembedet, og maatte derfor, for dog at have noget at leve af, tage imod Eftermandens Tilbud om at blive hans Kateket²⁾.

Det er meget sandsynligt, at de unge Hedsporer, som Kongen »satte« til Præsternes Medhjælpere, har været mindre behagelige Medarbejdere for Mænd som Mag. Hans Mossin og andre Hævdere af den strænge Ortodoxi; ja selv Præster, der tilhørte den pietistiske Retning, kunde faa Ubehageligheder paa Grund af deres Kateketers Optræden. Som Exempel kan anføres, at da Stiftsprovst G. Wegersløff i Christiania havde faaet Christen Matthiesen Selmer til Kateket og havde ladet ham prædike første Gang til Højmesse 10de Søndag e. Trin. 1740 i Domkirken, holdt den unge Mand ikke blot en Prædiken paa henved 2 Timer, medens det gjentagne Gange under Mulkt var paalagt Præsterne ikke at overskride 1 Time, for at der kunde blive Tid til Katekisation; men han tiltalte ogsaa sine Tilhørere som »I hovmodige norske Folk«, noget der vakte saa megen Uvillie, at nogle af Menigheden indgav Klage til Kirkekollegiet, som derpaa forlangte en Erklæring fra Stiftsprovsten. Denne forsikrede vel, at Sagen ikke fortjente saa megen Eftertale, helst da Kateketen, inden han forlod Prædikestolen, havde bedet Menigheden tilgive, om

¹⁾ Kh. Saml. 4. R. V, 294—5.

²⁾ Kh. Saml. 4. R. VI 96. 106. Kongen skrev ved Hr. Povl Withs Ansøgning; »Siden Provst Jæger er enig med denne Ansøgning, saa accorderes dette. Frederiksberg 26. Maj 1738«. (Gratialbogen).

der var faldet haarde Ord. Men at Selmer havde brugt den nævnte Tiltale, kunde dog ikke nægtes. Kollegiet resolverede: Wegersløff skal sætte Kateketen til Rette for det brugte Udtryk, og fordi han har prædiket for længe. Selv fik Stiftsprovsten, der for øvrigt var højt anset i den pietistiske Kreds, ogsaa en Advarsel, hvorvel i mildere Ordlag, om at tage sig i Agt og ikke fremtidig lade et saadant ungt Menneske prædike for sig til Højmesse om Søndagen¹).

Gjennemløber man Rækken af de os bekjendte Kateketer fra Institutionens første Tid, da var de saa godt som alle prægede af en vældig Iver for at vinde Sjæle for Guds Rige. At nogle af dem gik vel ungdommeligt og fremfusende til Værks, er en anden Sag. Efter Christian VI's Tid mærker man mindre til Kateketerne. Da det ofte var en tung Byrde for Præsterne og især for de resid. Kapellaner at lønne disse Medhjælpere, ere de vel, efterhaanden som den kirkelige Iver kønedes, bleve fritagne derfor²). I Kjøbenhavn vedblev dog Kateketerne at fungere, om end med Indskrænkning af Antallet og Forandring i Virkemaa-den³). Ved Holmens Kirke, hvorfra Kateketembedet var udgaaet, forblev Tallet paa Kateketerne længst uforandret,

¹) Kirkekollegiets Kopibog. Om Chr. Selmer, der døde som Præst i Bergen 1762, findes videre Efterretninger i H. F. Selmers Stamtavle over Slægten Selmer, S. 67, og hos Lampe og Thrap, Bergens Stifts Biskopper og Præster. I, 98. 310. II, 326. Han er Forfatter af en Del «aanderige Sange», som dog i høj Grad savne «Aand», saa vel mente de end kunne være.

²) Da M. Anders Bredenberg, resid. Kapellan ved Frue Kirke i Kjøbenhavn, 1738 kaldtes til Sognepræst i Holbæk, blev det paalagt ham at lønne en Kateket med 80 Rdl. aarlig. Men da Præsten forestillede Regjeringen, hvor fattig han var, og derfor bad om 3 Aars Udsættelse, blev der tilstaaet ham 1 Aars Ventetid. Om han senere har maattet antage en Kateket, er os ubekjendt.

³) Af J. Møllers Tidsskrift for Kirke og Theologi II, 80 flg. ses dog, at Povl Christian Sinding, der 1772—5 var Kateket ved Nicolai Kirke, som saadan ledede Konfirmandundervisningen for Sognepræsten, Hr. Hans Lemming, i hans Alderdom.

og indtil den nyeste Tid ere Kateketerne ved denne Kirke vedblivende forpligtede til at rette sig efter Instruksen af 28. April 1736, skjønt det er sandsynligt, at mange af dem aldrig lærte den at kjende.

At der henimod Slutningen af det 18de Aarh. ikke tillagdes Kateketembedet sønderlig kirkelig Betydning, synes at fremgaa deraf, at Henrich Ussing, der satte overordentlig stor Pris paa den kateketiske Undervisning og udførligt behandler den i 4de Del af sit Værk »Kirkeforfatningen i de kgl. danske Stater« (1789), slet ikke omtaler Kateketinstitutionen.

Preben Schiøtt (Schytt) var født 29. Marts 1703 i Korsør, hvor hans Fader, Mag. Anders S. var Rektor. Denne blev 1706 Sognekapellan i Nyborg († 1714). Sønnen kom da til at betragte Nyborg som sit egentlige Hjem; han blev 1722 Student fra Skolen her, men maatte strax derefter overtage en Huslærerplads hos Provst B. Sechman, da Sognepræst i Nyborg, hos hvem han var i 4 Aar. 1726 blev han Hører ved Skolen her, og tog 1730, uden at opgive sin Lærer-Stilling, theologisk Attestats. Han maa have gjort sig bemærket baade ved Lærergaver og ved Fromhed, siden Bluhme c. 1736 blandt Præster, han særlig anbefalede Kongen, ogsaa fremhævede Schiøtt som »en ung Mand, Collega ved Skolen i Nyborg, der godt egner sig til Kateket«¹⁾. Han blev da ogsaa den første Kateket ved Holmens Kirke, som Kongen kaldede (^{7/9} 36), og da Embedet som 2den res. Kapellan ved Frue Kirke 1738 blev ledigt, suspenderede Kongen Universitetets Kaldsret og beskikkede Preben Schiøtt uden Ansøgning til dette Embede²⁾. 1747 blev han første Kapellan ved samme Kirke. Han sluttede sig nær til Herrnhuterne, vistnok paavirket af sin Sognepræst, Hr. Henrik Gerner, der var kaldet til Frue Kirke nogle Maaneder efter ham. Men medens Gerner

¹⁾ Kh. Saml. 5. R. IV, 613. ²⁾ Smst. S. 618.

senere (1747) fandt det rigtigt at opgive sit Embede paa Grund af Biskop Herslebs intolerante Optræden overfor den fromme Mand, blev Schiøtt, der dog af Herrnhuterne betegnes som »Broder«¹⁾, i sin Embedsstilling ved Kirken indtil sin Død 1782, højt anset og elsket af de gudfrygtige.

Den Gang Preben Schiøtt blev ordineret til Præst, forfattede han, som Skik og Brug var, en kort Skildring af sit forudgaaende Liv. Den indeholder en mærkelig Beretning om hans Opvækkelse og kan derfor fortjene Plads her som et Bidrag til Forstaaelsen af det Aandens Pinsevejr, som den Gang med vældig Kraft gjennemsusede mange Hjærter, særlig hos den Tids akademiske Ungdom. Skjønt Schiøtt ikke selv berører det, er det rimeligt, at han er bleven paavirket af den daværende Kapellan i Nyborg, Hr. Hans Lemming, der var en af Pietismens mest fremtrædende Ordførere²⁾. I sin Helhed lyder Biografien saaledes:

Ego Prebernus Schytt, natus Crucis oræ anno hujus seculi tertio die 29. Martij, Patre Andræa Schytt, Rectore ibidem, et matre, adhuc superstite, genere Wandalinæ. Hinc, Patre, jam dudum defuncto, Comministro Verbi divini Ecclesiæ Neoburgensis constituto, disciplinæ Præceptorum publicæ ejusdem loci Scholæ commissus usque ad annum h: s: vigesimum 2^{dum} a Rectore mag: Bartholdo Vellejo ad Academiam dimissus sum. Anno seqventi 1723 examen philosophicum sustinui et primam in philosophia Lauream obtinui. Anno 1730 mense Octobri ex jussu Regio |: utinam eo tempore in gloriam Domini |: sub admodum Venerandis Examinatoribus, D^{no} D: Johanne Bartholino et D^{no} J: Steenbuchio, examen theologicum absolvi. Interim, postquam per qvatuor annos admodum Reverendi Dⁿⁱ Sechmanni, tunc temporis Pastoris Ecclesiæ Neoburg: primarij et Nomach: Vindingens: Præpositi, liberos informaveram, 1726 d. 20 Julii in munere scholastico ut Colleg: infimæ classis ibidem ab eodem Rectore, a quo ad Academiam

¹⁾ Kh. Saml. 4. R. V, 591. 634. 645. 660. 5. R. IV, 405.

²⁾ Kh. Saml. 5. R. I, 55 ff.

dimissus, sum constitutus. Hinc, labore decem annorum ejusdem muneris exantlato, Domino meo coelesti per Augustissimum et Clementissimum nostrum Regem A. 1736 d. 7. Sept: me Catechetam hic Hafniæ Eccl: Holmensis vocare, et deniqve, annum et ferè sex menses illo munere perfunctum, ad majus atqve gravius, nempe ut Comministrum Eccl: D: Virginis hic Hafniæ infimum me fragilem et infirmum sine omni mea expectatione atqve ambitu constituere placuit, ad qvòd obeundum ab Eminentissimo et S: Venerabili Episcopo Mag: Petro Hersleb d: h: a: 21 Maj inauguratus sum. Qvòd reliqvum, in Servatoris mei nominis sui laudem hoc addere non erubesco, qvòd anno, ut supra, 1736, cum adhuc Neoburgi eram, dum antea in meo securitatis statu pharisaico, propria justitia fretus, ambulavi, ita ut propter naturalem meam modestiam atqve coram mundo innocentia et honestatis vitam non tantum in mea sed etiam aliorum opinione magnus habitus sim Christianus, qvòd tum, inqvam, ex sua benignitate et summo erga homines amore hujus meæ spiritualis miseria et coecitatis commotus, me ad veram mei et sui ipsius cognitionem perduxerit, et ab illo tempore per spiritum suum suamqve gratiam commiserantem propter se et eminentiam notitiæ sui omnia damnum et pro stercoribus ducere me docuerit, adhuc cupientem et intimè desiderantem in gratia et notitia Domini nostri et Servatoris Jesu Chr^{ti} crescere et nosse charitatem illam Chr^{ti} omni notitiâ supereminentiorem. Juva, Svavissime Servator, ut perpetuè, qvamdiu hic commorer, et mihi ipsi et toti gregi mihi commisso attendam et fidelem me præstem.

Hafn: d: 23 Maj 1738.

Prebernus Andrea Schytt.

Bagge Ussing. Om denne skriver Sønnen, den bekjendte stridslystne, men unægtelig ualmindelig begavede Henrich Ussing, i sin utrykte Selvbiografi¹⁾:

Han var født 4. Juli 1714 paa Herregaarden Ussinggaard ved Horsens, som hans Fader, Niels Jensen, ejede, og efter hvilken Gaard Sønnen tog Navn. 6 Aar gl. kom

¹⁾ I privat Eje. Her lidt forkortet.

han i Huset hos Rektor Falster i Ribe, og kom siden i Latinskolen sammesteds, hvor han modtog en meget grundig Undervisning i de gamle Sprog¹). 18 Aar gl. blev han Student. Ved Universitetet var den lærde Professor Gram hans Orakel. Da han havde taget Attestats (13. Juni 1735 med bedste Karakter) kaldte Falster ham tiibage til Ribe og satte ham til Hører ved Skolen, hvor han var i 3 Aar. Det havde været Falsters Ønske, at han ganske skulde have ofret sig til Skolegjerningen; men han havde i Hovedstaden ved Omgang med adskillige af de saakaldede hellige eller til alvorlig Guds frygt opvakte allerede faaet saa stærk en Lyst til Præsteembedet, at alle Falsters Bestræbelser for at omstemme ham vare forgjæves. Hans Præstelyst og Gaver, forenede med et stille og exemplarisk Forhold, gjorde ham ogsaa snart saa bekjendt for andre af det pietistiske Parti i Ribe-Egnen, at da Kong Christian den 6te opsøgte gudfrygtige Mænd til at besætte de første Kateket-Embeder i Kjøbenhavn, blev min Fader kaldet med to andre som de første til Holmens Menighed, hvor han atter var i 3 Aar, og blev saa kaldet den 1. April 1740 til Sognepræst i Lyndby og Ølsted Menigheder²), hvilket Embede han forestod i 34 Aar til hans Død 1774*. — «I Kjøbenhavn havde min Fader levet i de hedeste pietistiske Tider, og det var Under, at der ikke var smittet mere deraf paa hans Tænkemaade. Thi vel var han streng gudfrygtig, men aldrig indtil Pedanteri og Særsindethed. Selv tog han liden Del i Livets Glæder, men han hverken misundte andre dem eller forbød sine Børn dem, naar de ikke vare stridende mod en stræng Moral og Ærbarhed, og af Hykleri var han en stor Hader. Hans i Begyndelsen af hans Præsteembede noget strænge Sæde- og Gudfryg-

¹) Et ualmindelig pietetsfuldt og smukt Brev fra Bagge Ussing til Rektor Falster, i Anledning af de religiøse Bevægelser blandt Lærerne ved Ribe Skole, findes i Gl. kgl. Saml. 123 Fol. Nr. XVIII.

²) Uden at have søgt Embodet: »me omnino Inscio at improviso«, siger B. Ussing i sit Vita ved Ordinationen.

tigheds-Lære blev efterhaanden mere formildet ved de herrnhutiske Principer, som udbredte sig blandt Pietisterne, skjønt han ingen Del tog i nogen af Parternes Særheder«. (Han døde 29. Juni 1774).

Matthias Worm Seerup var født i Ribe 14. Nov. 1708 og var en Søn af Stiftsprovst Søren Seerup. Han blev Student fra Ribe Skole og var som Student i Huset hos den daværende Sognepræst ved Trinitatis Kirke, Mag. Matthias Anchersen, og tog Attestats 30. Sept. 1730 (med Laud). Siden rejste han udenlands, udgav 1733 i Leipzig »Vindiciæ sacræ Scripturæ«. Har ogsaa besøgt Holland. Efter Hjemkomsten blev han Hører ved Ribe Skole. Her fremtraadte hans pietistiske Anskuelse stærkt ved hæftig Opposition mod hans fordums Husfader, der nu var Biskop i Ribe, og som mente sig slet lønnet for den faderlige Omsorg, han tidligere havde vist ham¹). Da Kapellanen i Hollænderby (Magleby) paa Amager, Matthis Hviid, 1735 blev Holmens Provst, søgte Matth. Seerup det ledige Kapellani. Til sin Anbefaling anførte han, at han som Student med Flid havde lagt sig efter Theologien og de derhen hørende Studier, »saa og i Holland bekommet saadan Kundskab i det hollandske Sprog, at han kan saa vel prædike paa Hollandsk som paa Dansk«²). Dette Embede fik han dog ikke; men 5. Okt. 1736 kaldte Kongen ham til Kateket ved Holmens Kirke. Da der 1738 afholdtes en Konkurrence ved indsendte Prædikenudkast mellem 7 unge Mænd om Pladsen som Ewalds Kapellan ved Waisenhuskirken, fik Seerup alle Direktørernes (med Undtagelse af Prof. M. Wøldikes) Stemmer, skjønt han kun havde indsendt en Disposition og ikke som de andre en fuldt udarbejdet Prædiken³). Sandsynligvis har den Berømmelse, han havde vundet som Kateket, været det afgjørende. Den

¹) Kh. Saml. 5. R. IV, 798. ²) Gratialbogen i Rigsarkivet.

³) Kh. Saml. 4. R. VI, 743—4.

21. Marts 1738 fik Valget kgl. Stadfæstelse. Han blev ordineret i Odense, vistnok fordi den nylig udnævnte Biskop, Ped. Hersleb, endnu ikke var kommen ned fra Christiania. Den 8. Dec. 1741 blev han af Kongen kaldet til Sognepræst i Faaborg og Diernisse. I Kancelliets Indstilling staar han øverst i den lange Række Ansøgere. Som hans Anbefaling anføres hans tidligere Virksomhed og derhos, at han paa Grund af den ringe Løn, han hidtil havde nydt, »med Hustru og Børn derover er geraadet i stor Gjæld«. Hans Hustru, Birgitte Marie Kraglund, var udgaaet fra et pietistisk Præstehjem, Gram i Tørninglen, saa de stemmede godt overens.

I Faaborg var der paa den Tid en mærkelig religiøs Lægmandsbewægelse af separatisk Karakter. Særlig nævnes en »aftakket Garder«, Jeppe Madsen, »der ellers er en læg og ulærd Person, men dog agtes iblandt dem som deres ypperste Lærer«¹). Maaske var det netop af Hensyn dertil, at Seerup blev kaldet herhen, saa meget mere, som der nys havde været et heftigt Røre af Misfornøjelse med Sognekapellanen Jørgen Schmidt, der til Tider havde skikket sig som en gal Mand. I sine Prædikener havde han ved sin Hidsighed og Ufordragelighed været Menigheden til Forargelse, indtil han pludselig fik en saadan Sky for Prædikestolen, at han ikke vovede at betræde den. Da han ogsaa beskyldtes for Usædelighed, var han 1741 bleven afsat²). Hans Eftermand, Laurits Lillelund, der kaldtes efter Anbefaling af Prof. Reuss, var ganske vist af en hel anden Retning; men han var en ivrig Herrnhuter. Naar han paa Prædikestolen tordnede løs: »Den, som tænker at søge Guds Naade ved Bøn og Bod, den vil jeg ligne ved én, der vil søbe Suppe med et Sold«, saa var det som et

¹) Øst, Archiv for Psykologie, Historie, Literatur og Kunst. VIII, 145—50.

²) Helveg i »For Litt. og Kritik« III, 223. Jfr. Wiberg I, 333. Helveg kalder ham urigtig »Kateket«. Det paalagdes Eftermanden at yde ham 50 Rdl. i aarlig Pension.

Slag i Ansigtet paa Hr. Seerup, der netop manede til Bøn og Bod. Forholdet mellem dem kunde derfor ikke blive godt. Seerup betegnede Kapellanen som »særsindet og tværsindet«, og denne tog sig Sognepræstens Udtalelser om ham saa nær, at han en Tid tænkte paa at tage sin Afsked¹⁾. Forholdet mellem disse to, der begge utvivlsomt vare gudfrygtige Mænd, er et karakteristisk Exempel paa, hvor lidt ivrige Pietister og Herrnhutere, der engang havde staaet hinanden saa nær, i Tiden kunde enes. Seerup maatte dog lige til sin Død, 8. Okt. 1753, finde sig i at have denne Mand til Medarbejder.

Andreas Balslev var født 11. Jan. 1712 i Oure i Fyn, hvor hans Fader, Kjeld B., var Præst. 1733 blev han Student fra Odense Skole. Det var paa den Tid, da den religiøse Bevægelse var stærkest i Kjøbenhavn, og alt vidner om, at Balslev i Alvor har sluttet sig til de opvakte Skare, og da han havde tre saa indflydelsesrige Talsmænd som Bluhme, Reuss og Provst Hviid, saa beskikkede Kongen, efter at have hørt ham prædike, ham til Kateket ved Nicolai Kirke 1. Febr. 1737²⁾. Kirkens Sognepræst, hvis Medhjælper han skulde være, var ikke adspurgt. Men da denne var den bekjendte M. Hans Mossin, der ved flere Lejligheder var optraadt som en af Ortodoxiens ivrigste Forsvarere, tog han Anledning af, at Balslev endnu ikke havde taget Attestats, til at indgive følgende Forestilling til Kongen³⁾:

Stormægtigste og Allernaadigste Arve Herre og Konge!

Som det har behaget Eders Kongl: Majes^t allernaadigst at kalde og beskikke en Studiosum navnl: Anders Baslev til

¹⁾ Nyegaard, Kristenliv i Danmark, S. 36—7.

²⁾ Sjæl. Tegn. Samme Dag fik det theol. Fakultet Befaling om at skaffe A. Balslev Kosten i Klosteret, ligesom Kateketerne ved Holmens Kirke, naar han foreviste Skrivelse fra sin Sognepræst. Jvfr Rørdam, Hist. Saml. og Studier. II, 264.

³⁾ Meddelt af Pastor P. Severinsen.

at være Catechet ved S^{ti} Nicolai Meenighed, og samme allernaadigst forordnede Catechet befindes ey at have sustineret Examen Theologicum, ey heller af Biskopen udi den Christelige Troes rene Lærdom er bleven examineret, dog paastaaer ovenbemeldte Catechet ved sit meddeelte allernaadigste Kalds Brevs Foreviiselse for mig, at ieg strax og uden Ophold samt foregaaende Examine hannem som Catechet udi Meenigheden skulde introducere, og ham til en Catechetes Æmbedes Forretning anvise: Da siden Eders Kongl. Majes^{ts} allernaadigste Lov ikke forskaaner nogen Person, der ey tilforn har betient noget geystligt Æmbede og saaledes ey tilforne aflagt Prøver paa deres Duelighed og Døgtighed til samme Æmbeder, enddog de kan have obtineret Eders Kongl: May^{ts} allernaadigste Vocations Brev til slige Æmbeder, efter den udi Guds eget Ord velgrundede Skik og Ordning, som hid til Dags nøye er blevet iagttaget udi vore Menigheder, og udi Eders Kongl: May^{ts} allernaadigste Lov ogsaa anbefalet; Saa forbinder min Samvittighed mig til saadant for Eders Kongl: May^{ts} egen høye Person allerunderdanigst at andrage med allerunderdanigst Forespørsel, om det er Eders Kongl: May^{ts} allernaadigste Villie, at ovenbemældte allernaadigst vocerede Catechet sit Catechetæ Æmbede uden forregaaende lovlige Examine skal tiltræde, helst siden Eders Kongl: May^{ts} hannem allernaadigst meddeelte Kaldsbrev hannem ikke derfra exciperer og derom aldeles intet mælder. Som Eder May^{ts} Øyemærke er meget gudeligt og priseligt ved at forordne Catecheter udi de vittløftige Meenigheder, som især findes i Kiøbenhavn, til at assistere Præsterne udi Deres vittløftige Æmbeders Forretninger og efter Eders Kongl: May^{ts} allernaadigste givne Instrux for Catecheterne fornemmes, at deres Æmbeders Forretninger faaer sin Influx udi de allervigtigste af Præsternes Æmbeders Forretninger, at handle med Menniskers Samvittigheder, og dennem udi alle Slags Tilfælde raadføre, saa kan min allernaadigste Arve Herre og Konge selv slutte, at til saadanne vigtige Æmbeder ikke udfordres unge og ukyndige Personer, men saadanne, som haver Lys og Kundskab og lang Øvelse derudi; thi hvis ikke, kan det snarere blive til større Nedbrydelse end Opbyggelse og mere blive christelige Lærere til

Tynge end til Lettelse. Hvad ieg haver lært af Forfarenhed, andrager ieg allerunderdanigst for Eders Kongl: Mayst; thi Gud er mit Vidne, hvad Sorg ieg udstoed udi Æmbede med den forventte Peter Nicolai Holst. Derfor siden hans og fleres Sværmeri ikke endnu ophører iblandt os, saa forbinder min Samvittighed mig til, samt det dyre Løfte, som ieg haver giort Gud og Eders Kongl: Mayst, ikke at stikke noget under Stoelen, hvoraf nogen Fare eller Forhindring kan ventes til Christi Evangelii reene Løb iblandt os. Derudi ieg ønsker af mit inderste Hierte, at Deres Kongl: Mayst stedse maae see, saalænge Deres Kongl: May^{sts} Kongl: Regimente skal vare, hvilket give Gud! at det maae vare længe og vorde løksaligt, sin høyeste Lyst og Glæde, som findes til min Død

Stormægtigste og Allernaadigste

Arve Herres og Konges

allerunderdanigste Arve-Undersotte

og til Gud troe Forbedere

H. Mossin.

Kiøbenhavn d: 18. Febr. A^o 1737.

Det varede ikke længe, inden Mossin fik følgende Svar (af 22. Febr. s. A.): »Som Vi selv allernaadigst haver hørt Anders Balslev, er det Vores allern. Villie og Befaling, at i Fald du ellers ikke haver noget imod hans Lærdom at sige, du hannem da strax som Catechete udi Menigheden introducerer og hannem hans Catechetes Embede anviser«. (Sjæl. Tegn.).

Da Mossin vel endnu ikke havde hørt Kateketen prædike, kunde han ikke paa dette Tidspunkt anke paa hans Lære, og da Balslev faa Dage efter (28. Febr. 1737) tog Attestats¹⁾, saa maatte Mossin introducere ham, saa nødig han end vilde. Men det blev ikke derved. Imidlertid udgik der 24. Maj 1737 kgl. Befaling til Biskop Worm om at gjøre den Anstalt, at Andreas Balslev, i Henhold til Instruksen for Kateketerne ved Holmens Kirke, hver Lør-

¹⁾ Han var den eneste, der tog Attestats i Febr. 37 (med H. ill.).

dag Kl. 11—12 holder en Pønitensetale til en Forberedelse for dem, som Dagen efter vilde gaa til Alters, indtil Kongen havde truffet sit Valg blandt de 3 Studiosis, som Mag. Hans Mossin skulde bringe i Forslag, og hvoraf Hs. Maj., efter at have hørt dem prædike, vilde vælge én, der saa kunde skiftes med Balslev til at holde den nævnte Pønitensetale¹⁾.

Vi vide ikke, hvem Mossin har bragt i Forslag; men det lader til, at der ikke er taget noget Hensyn dertil; thi den Mand, der blev Balslevs Medhjælper i Afholdelsen af de nævnte Bodsprædikener, Kateketen Henrik Rehling (kaldet 14. Juni 1737), synes ganske at have været af samme Retning som han²⁾. I alt Fald varede det ikke længe, inden den heftige Mossin, i sin ortodoxe Iver og i sin Harmе over at skulle have saadanne Medarbejdere, i den Grad forløb sig, at han i en Prædiken den 4. August 1737 offentlig beskyldte sine Kateketer for at føre falsk og djævelsk Lærdom. Dette ubetænksomme Skridt vakte naturligvis en pinlig Opsigt, og skjønt lignende Ytringer vistnok tidligere vare brugte af ortodoxe Ivrere, havde de dog ikke saa tydelig betegnet, hvem Angrebene gjaldt, og desuden var Stillingen nu en anden, efter at Kongen ved sin Decision af 16. Dec. 1734, i Anledning af Striden mellem de pietistiske og de ortodoxe Præster, strængelig havde paalagt alle Præster at afholde sig fra at bringe theologiske Kontroverser paa Prædikestolen.

Vi skulle dog ikke her videre forfølge den Sag, som efter Kongens Befaling nu rejstes mod Mossin, og som efter en vidtløftig Procedure endte med hans Afsættelse 1738; men kun bemærke, at blandt Sagens Akter³⁾ findes

¹⁾ Sjæl. Tegn. 1737, 5. Juli udgik kgl. Reskr. til Biskoppen, at denne Pønitenseprædiken fremtidig skulde holdes Kl. 2—3, da den Prædiken, som ellers plejede at holdes paa den Tid, herefter kunde ophøre.

²⁾ H. Rehling havde 19. Marts 1736 taget theol. Attestats med Laud.

³⁾ Gl. kgl. Saml. 123, Fol. Nr. XXVI.

Afskrifter af nogle af de Pønitenseprædikener, som Balslev og Rehling havde holdt, og som havde givet Mossin Anledning til hans heftige Udfald. Da det udtrykkelig var paalagt Kateketerne, at gjøre disse Prædikener saa indtrængende som muligt, kan man vel ikke lægge dem til Last, at de havde bestræbt sig for at efterkomme Paalæget, og naar de havde brugt stærke Ord for at advare mod en blind Tillid til den Syndsforladelse, som meddeltes ved Skriftemaalet, med mindre de altersøgende gjorde alvorlig Bod, saa var det kun en Gjenlyd af de Advarsler, som allerede længe havde lydt fra mange af de mest nidkjære Præster.

En Maanedstid efter at Mossins Dom var falden, blev And. Balslev 12. Maj 1738 kaldet til Sognepræst i Stavning ved Ringkjøbing Fjord, hvor han under trange Kaar, men med stor Embedstroskab, var Præst i næsten et halvt Aarhundrede († ^{17/7} 1787). Noget nærmere om hans Kaldelse til Stavning og Virksomhed der er meddelt i K. S. 5. R. IV, 595—6. 598.

Hans Lessøe var født i Juni 1710 i Faaborg, hvor hans Fader, Peder L., var Borger. Efter 10 Aars Skolegang i sin Fødebys lille Latinskole blev han 18 Aar gl. dimitteret til Universitetet af Rektor Grønnegaard sammen med den i disse Samlinger oftere omtalte Otto Krogstrup, der efter et kort men stormfuldt Præsteliv her hjemme gik til Herrnhut og endte som en af Brødremenighedens Arbejdere i Nordamerika¹). Paa Grund af Fattigdom maatte Hans Lessøe snart efter Examen antage en Huslærerplads hos Sognepræsten Hans Fabricius i Rudkjøbing, hvor han forblev i 3 Aar²). Vendte saa tilbage til Kjøbenhavn 1732 for at læse til Filosofikum, som han tog 1733. Fortsatte derefter med theologiske Studeringer. I Jan. 1735 søgte

¹) Kh. Saml. 5. R. II, 190—8.

²) H. Lessøes egenhændige «Vita» ved hans Ordination.

han at blive Lærer ved Waisenhuset, men fik dog ikke sit Ønske opfyldt¹⁾. 1736 tog han Attestats og rejste kort efter med kongelig Understøttelse til Jena, hvor han studerede i henved 2 Aar. Hjemme fra tilhørte han den pietistiske Kreds og blev end mere befæstet deri baade i Jena og ved Besøg ved det fromme Grevehof i Wernigerode. En Mand, der indtog en fremragende Stilling her, skrev i sin Dagbog: »5. Juni 1737 besuchten mich zwei in Jena Theologie studirende redliche Dänen, Hess und Lessøe«²⁾. At Grev Stolberg har fattet Interesse for den unge Mand, ses da ogsaa af følgende Ytringer i et Brev, Christian VI den 24. Dec. 1737 skrev til sin Udenrigsminister, Schulin: »For en Stud. theol. Hans Lessøe kan Han lade et Pas udfærdige. Han er her fra Landet, temmelig stor, og opholder sig hos Grev Stolberg. Denne har forlangt Passet til ham; han er nemlig angest for, at han ellers skal blive hvervet«³⁾. Dette minder os om, hvor stor Faren den Gang var for at blive opsnappet af de præjsiske Hververe, der huserede i Hamborg og navnlig gik paa Jagt efter store Karle til den præjsiske Garde.

Paa Hjemvejen opholdt Lessøe sig en Tid lang i Flensborg, hvor han i Forening med en god Ven holdt gudelige Forsamlinger, der synes at have vakt ikke ringe Opsigt, og at have fremkaldt adskillige Opvækkelser⁴⁾.

Den 3. Juli 1738 skrev Chr. VI til Bluhme: »Lessøe og de øvrige, som ere udenlands, blive længe borte. Jeg vilde gjerne høre dem, naar de komme hjem«⁵⁾. I August s. A. maa den omspurgte have været hjemme, da Kongen den 20de skrev til sin betroede Hofprædikant: »Angaaende

1) Kh. Saml. 4. R. III, 544.

2) A. H. Wallbaums Journal i Arkivet i Wernigerode. (Heibergs Samlinger).

3) Møller, Mnemosyne III, Nr. 100.

4) I Breve skrevne af herrnhutiske Udsendinge omtales Lessøes Virksomhed i Flensborg som betydningsfuld.

5) Mnemosyne IV, 411.

Kateketen i Aalborg lade Vi alt komme an paa Ham (Bl.). Men at sætte Lessøe som Kateket til Aalborg, var vel Skade ifølge de Gaver og Videnskaber, han skal besidde. Han kan vel tjene til noget mere. Lessøe kan Han lade prædike (o: for Kongen), om Ham saa synes, 12te Søndag p. Trin. eller en Onsdag i Forvejen. Den paafølgende 25. August skrev Kongen atter til Bluhme: »Studiosus Lessøe, som prædikede igaar, behager Os særdeles vel: Vi ville nu ogsaa gjerne høre Student Berendts, som i Flensborg tillige med Lessøe har udrettet saa meget godt, dersom han kan opholde sig her saa længe«¹⁾.

Resultatet blev, at Lessøe ansattes som Hofkateket. Allerede tidligere havde Kongen været betænkt paa at indføre Katekisation blandt de unge Kadetter, der gjorde Page-tjeneste, og han havde i den Anledning ført Forhandlinger med Bluhme, Baron Söhlenthal og Grev Stolberg. Af Bluhmes »Allerunterthänigstes Bedenken von einer bey der Hoffgemeine einzuführende Catechisation« kan følgende anføres²⁾:

»Katekisationers Nytte har Erfaring vist. »Predigten sind oft wie ein Platz-Regen, welcher Ohren und Hertzen vorbeby rauschet«. Katekisation derimod er »wie ein sanfter Staub-Regen, der kräftig durchdringet«. B. vil gjerne have en saadan indført ved »den kjære Hofmenighed«, opmuntret dertil ogsaa derved, at »den tidligere saa tro Hofprædikant«³⁾ har holdt saadan Katekisation ikke uden Velsig-nelse. En Vanskelighed er det, at Hoffet flytter og ikke altid er samlet; men baade i Fredensborg og paa Frederiksberg er der bekvemme Hofkapeller. B. vil om Mandagen først gjennemgaa Prædiken fra forrige Dag, dernæst ved Spørgsmaal og Svar grundig indpræge en Hovedartikel af Katekismen. Ved saadan Øvelse vil den holdte Prædiken

¹⁾ Mnemosyne IV, 414—5.

²⁾ Efter Heibergs Afskrift fra Arkivet i Wernigerode.

³⁾ Sikkert den i Unaade afskædigede Joh. Frawen.

blive trykket dybere ind i Hjærtet, og de nødvendige Tros- lærdomme og Levnedsplichter blive gjorte bekendte for gamle og unge. B. tænker sig Spørgsmaalene navnlig hen- vendte til »unsere lieben Edel-Knaben«, og han vil da handle med dem med saadan Moderation, Klogskab og Sagtmodighed, at hverken de eller Menigheden skal stødes. Alle vil have Nytte deraf, idet Tilhørerne hos sig selv kan besvare Spørgsmaalene. Altsaa Mandag Morgen foreslaas, og saa kan en Bøn for det kongelige Huses og alle Stæn- ders Velgaaende forbindes dermed. Hans Kolleger, der har saa meget andet at gjøre, skal selvfølgelig ikke be- sværes dermed. Alt skal ske kort, at Hoftjenesten ikke hindres; Velsignelsen vil være stor«.

Hertil bemærker Söhlenthal, hvem Bluhmes Betænk- ning maa være tilstillet af Kongen:

»Katekisation vil gjøre Nytte; men om den paa Grund af Hoffets særlige Omstændigheder er praktikabel, er noget andet. Det er, som Hr. Bluhme har sagt mig, ikke blot om de faa Pager at gjøre; thi dem kan han examinere paa deres Kammer; »sondern er hat sein Absehen auf die Ge- meine gerichtet, die durch Anhörung solcher Catechisation Unterricht und Erbauung schöpfen könnte«. Men hvor skal Menigheden komme fra? Jeg tror ikke, at Fru Over- hofmesterinden og de øvrige Damer vil bestemme sig til at komme der. Jeg tvivler ogsaa om, at Kavallererne ret meget vil overvære Katekisationerne. Om mange fra Stal- den, fra Køkkenet og ellers fra Livreet vil kunne komme, veed jeg ikke; men det kan ikke nægtes, at det for saa- danne Folk vilde være til stor (ungemein) Nytte, da der mel- lem dem i Almindelighed hersker stor Uvidenhed«.

Da Stolberg fik disse to Erklæringer tilsendt, bemær- kede han hertil: »Katekisation vilde være heldig, og maa- ske veed Hr. Bluhme ogsaa at gjøre Forslag, som kan hæve de af Baron Söhlenthal paapegede Difficulteter«.

Af Chr. VI's Skrivelse til Bluhme (31. Okt. 1736) ses, at Kongen nødig vilde have Mandag valgt til Katekisations-

dag, fordi han paa den Dag skulde besørge sin Post, og derfor vanskelig selv kunde være tilstede, hvorfor han foreslog Torsdagen. Om denne Ændring i Planen er foregaaet, er os ubekjendt. Det maatte vel ogsaa være vanskeligt for Pagerne at huske Søndagsprædiken saa længe. Men naar Kongen tillige henstillede til Hofprædikanterne, om de vilde skiftes til at katekisere, eller en af dem vilde gjøre det bestandig¹⁾, saa er det vel i Længden blevet for besværligt for dem, siden Kongen et Par Aar senere besluttede sig til at ansætte en egen Hofkateket, og det blev, som sagt, Hans Lessøe.

At denne Mand har gjort sin Gjerning blandt Kadetterne til Kongens Tilfredshed, kan næppe betvivles. Men da det var Skik, at naar en Kateket havde været nogle Aar i Tjenesten, befordredes han til Præstekald, saa blev Lessøe, uden at være spurgt eller at have søgt derom, 1741 af Kongen kaldet til residerende Kapellan i Mariager og Sognepræst i Vindblæs. Det var imidlertid en mindre behagelig Overraskelse for den kaldede, som ilede til Kongen og forestillede, at da han var svagelig, turde han ikke modtage dette Embede, der krævede Annexrejser til Hest eller til Vogns, som han ikke mente at kunne taale²⁾.

Da Kongen ved sin Kaldelse af Lessøe vistnok har ment at vise ham sin Velvillie og ikke havde videregaaende kirkelige Planer med hans Forflyttelse, saa gik han ind paa at tage Kaldelsen tilbage. Aaret derefter blev Lessøe derimod Præst i Karise og Alslev, der ligger i en blidere Egn og vel ogsaa var et betydelig bedre lønnet Embede. Det var imidlertid ikke rigeligt Udkomme, men Sjæle, Lessøe ønskede at vinde; men da han — maaske paavirket af sin Sygelighed — gik voldsomt til Værks, naaede han rigtignok kun i ringe Grad sit Maal. Han optraadte nemlig strax som Pietist af strængeste Observans, idet han

1) Se foran, S. 76.

2) Rørdam, Hist. Saml. og Studier. III, 92.

ikke vilde tage nogen til Alters uden først at have udgransket deres Hjærteliv saaledes, at han kunde være forsikret om, at de virkelig vare omvendte. Derved kom han til at afvise nogle af Sognets mest ansete Beboere, og da disse mente sig forurettede, anlagde de Sag imod ham ved Tureby Birk, og en ubehagelig Proces tog sin Begyndelse, som det synes især dreven fremad af Forvalteren paa Juelinge Gods. Anklagen imod Lessøe fik navnlig en skarp Odd derved, at han havde nægtet tvende døende Kvinder Alterens Sakramente. Endnu et andet Punkt kom til: Den gamle Skoleholder i Karise døde. Under hans Svaghed havde en yngre Mand, som Præsten maa antages at have skaffet tilveje, vikarieret, og denne beskikkede Lessøe efter Skoleholderens Død til det ledige Embede, hvorved han tiltog sig en Myndighed, som han ikke med Rette besad, hvad der paadrog ham en meget skarp Irettesættelse af Kirkekollegiet. Sagen blev farligere for ham derved, at General-Admiraløjtnant Greve Frederik Danneskiold-Samsøe, der havde Ejendom i Sognet, optraadte paa Sognefolkens Side. Kirkekollegiet, til hvem det hele indberettedes, kom i ikke ringe Forlegenhed, da man ikke vilde slaa Haanden af Præsten, hvis kirkelige Retning deltes af Flertallet i Kollegiet, men dog ikke kunde billige hans Adfærd i alle Henseender. Man besluttede sig derfor til at gjøre en Indstilling til Kongen om at udstede et Reskript, hvorved det skulde foreholdes Sognefolkene, at Præsten havde haft deres sande Bedste for Øje, og naar de havde noget at klage over ham, burde de henvende sig til hans kirkelige Øvrighed, og ikke til den verdslige Ret. Men tillige skulde det foreholdes Præsten, at han skulde gaa frem med større Forsigtighed¹⁾. Sagen var imidlertid næppe kommen til Ende, da Hr. Hans Lessøe bortkaldtes ved Døden den 12. Dec. 1744, kun 34 Aar gammel.

¹⁾ Gen. Kirkeinspektionens Kopibog II, S. 640, 651, 667, 696, 701—3, 747—52.

Man tør vel paa denne Mand anvende Ordet: »Nidkjerhed for dit Hus har fortæret mig« (Ps. 69,10). Lessøes Hustru overlevede ham i 54 Aar. De havde 2 Børn, af hvilket det ene optoges i Huset hos Præsten Mygind i Dreslette, der i sit Hus havde oprettet en Skole for Børn af tidlig afdøde Præster af pietistisk og herrnhutisk Retning under to herrnhutiske Læreres Vejledning¹⁾.

Laurids Fugl var født 28. Februar 1713 i Faaborg, hvor Faderen var Snedker. Navnet Fugl optog han efter sin Moders Slægt²⁾. 1732 blev han Student fra sin Fødebys Skole. Det var paa den Tid, da det religiøse Røre var stærkt i Kjøbenhavn, og Fugl, der ligesom flere af hans Skolekammerater³⁾ maaske allerede var bleven vakt i Faaborg, kom inden føje Tid i første Række blandt de vakte Studenter. Efter at han ^{25/9} 1738 havde taget theologisk Attestats, blev der strax Anvendelse for ham som Kateket ved Budolphi Kirke i Aalborg, hvortil han, endnu inden han havde faaet Examen, var udset. Den 13. Sept. 1738 skrev Kongen nemlig til Bluhme: »Jeg har allerede udstedt Ordre, at Fugl skal være Kateket i Aalborg«⁴⁾. Først tolv Dage derefter tog han Attestats med Non. cont. og begav sig strax til Aalborg. Samme Aar var Provst Balthazar Sechmann bleven Sognepræst ved Budolphi Kirke. Da denne Mand, der saaledes blev Fugls nærmeste Foresatte, i sin tidligere Virksomhed som dansk Præst ved Garnisons Kirken i Kjøbenhavn, havde gjort sig bekendt som en heftig Modstander af Pietismen, hvorfor Chr. VI betegner ham som »ein gar schlechter Mann«⁵⁾, og havde

¹⁾ Nyegaard, Kristenliv i Danmark, S. 44. ²⁾ Wiberg III, 8.

³⁾ Saasom Hans Lessøe, Brødrene Herløv Frederik og Otto Krogstrup og andre, der alle vare Studenter fra Faaborg Skole.

⁴⁾ Møller, Mnemosyne IV, 417.

⁵⁾ Rørdam, Hist. Saml. og Stud. II, 272: Brev (af 27. Apr. 1737) til J. L. Holstein, hvori tilføjes, at Sechmann vel med Tiden burde sættes andensteds hen. Hans Forflyttelse til Aalborg har derfor næppe været frivillig.

sendt ham til Aalborg for at slippe for ham i Kjøbenhavn, saa kunde Fugl ikke vente sig nogen Støtte hos ham. Derimod fandt han i Biskop Broder Brorson en beslægtet Aand. Da Herrnhuteren Gert Hansen i Efteraaret 1738 besøgte Aalborg, traf han Fugl, hvem han betegner som »en retskaffen Kateket«, og siger, at han og Biskoppen var »af eet Sind«¹⁾, noget der siden kom Fugl til gode, da hans gudelige Forsamlinger med de forøvrigt faatallige opvakte i Aalborg fremkaldte et af de stygge Opløb mod disse, som baade i Kjøbenhavn og andensteds sædvanlig ledsagede det religiøse Gjennembrud²⁾.

Efter at have været Kateket i Aalborg i 2¹/₂ Aar blev Fugl 15. Maj 1741 kaldet til Sognepræst i Saltum og Hune i Aalborg Stift. Biskop Brorson havde varmt anbefalet ham som »en redelig, kristelig og i Sandhed oplyst Lærer, der er vel forfaren og øvet i Guds Veje, samt flittig, omhyggelig og opbyggelig til at føre Sjæle paa Sandheds Vej«. Hvis han blev kaldet til Saltum og Hune, anbefaler Biskoppen Studiosus Johan Müller til Kateket i hans Sted³⁾.

I Saltum tilbragte Fugl sin øvrige Levetid († 10/3 1783), men det blev langtfra en rolig Tid for ham, i alt Fald ikke i Begyndelsen. Ved sit Ægteskab med Kirstine Jespersen, en Præstedatter fra Tømmerby, blev han nær knyttet til den herrnhutiske Præstekreds i Han Herred, som havde sine Hovedrepræsentanter i Præsterne i Klim, M. Anders Langgaard og Hr. Otto Krogstrup, der begge endte som Arbejdere i Brødremenigheden i Amerika, og ligesom disse kunde han ingenlunde komme overens med Flertallet af sine Sognefolk, der fremkom med heftige Klager over hans kirkelige Virksomhed, idet de bl. a. anførte imod ham, at »de unge, som gik til Læsning, ønskede, at de aldrig var fødte, da baade Præsten og hans Tilhængere ideligen tord-

¹⁾ Kh. Saml. 5. R. IV, 621—2.

²⁾ Kh. Saml. 4. R. I, 653 fl., hvor L. Fugls egen udførlige Beretning om disse Uroligheder findes.

³⁾ Grattalbogen i Rigsarkivet.

nede for dem, at de hørte Satan til, saa at de ej alene kom grædende hjem til Forældrene, men ogsaa i Enrum gik ligesom fortvivlede¹⁾. Den gode og fredsæle Biskop Brorson og Kirkekollegiet med fik derfor nok at gjøre med at gyde Olie paa de oprørte Bølger. Rimeligvis er Fugl, som det gik adskillige af de ungdommelige Ivrere, i sine ældre Aar bleven besindigere i sin Optræden, om han end til det sidste bevarede det kristelige Alvorspræg, som havde kjendetegnet ham i hans Ungdom. Den Kreds af troende, nærmest med herrnhutisk Præg, som han havde samlet, uddøde ikke med ham, men omtales endnu 20 Aar senere²⁾.

Marcus Nexøe var født 1712 af Bondeforældre ved den By paa Bornholm, efter hvilken han bar Navn. Det har vistnok været af stærk indre Drift og under mange Besværligheder, at han 24 Aar gl. naaede at blive Student fra Kjøbenhavns Skole 1737. Om han allerede da har hørt til de opvakte Kreds, siges vel ikke udtrykkelig, men det er sandsynligt, da han allerede i Foraaret 1738 efter at have taget Philosophicum blev Lærer ved Waisenhuset. Denne Stilling indtog han i to Aar og var derpaa i et halvt Aars Tid Huslærer hos Stiftsprovst Gerner³⁾. Da der imidlertid var opstaaet en stærk religiøs Bevægelse i Bragernæs og Strømsø (Drammen), og de opvakte der vare meget utilfredse med deres Sognepræst, Hr. Claus Møller, henvendte de sig til Hofpræst Bluhme og bad ham anvise dem en god Kateket⁴⁾. De fik da Anvisning paa Marcus Nexøe, hvorpaa de 24. Dec. 1740 indgav et Andragende til Kongen om at faa denne Mand til Kateket, mod at de

¹⁾ Kh. Saml. 4. R. II, 122—39 samt Aktstykker i Kirkeinsp. Kollegiets Arkiv. Af Nyegaard, Kristenliv i Danmark, S. 44, ses, at Fugl underholdt et af de faderløse Præstebørn, der oplærtes i Dreslette Præstegaard.

²⁾ Kh. Saml. 5. R. I, 293. Jfr. C. Klitgaard, Hvetbo Herred II, 251 ff.

³⁾ M. Nexøes Vita i Ribe Stiftsarkiv (medd. af Pastor John M. Møller).

⁴⁾ Norsk theol. Tidsskr. V, 242 f.

selv lønnede ham. Efter at Ansøgningen var anbefalet af Kirkekollegiet, modtog den (27. Jan. 1741) Kongens Approbation med den Tilføjelse, at Kateketen i alt skal rette sig efter den trykte Instruktion for Holmens Kateketer¹).

Skjønt Nexø vistnok gjorde sin Gjerning med stor Iver og ikke uden Frugt, saa paadrog han sig dog mange Ubehageligheder under sin Virksomhed i Norge, dels fordi han ikke kunde enes med den nævnte Sognepræst, som ikke kunde finde sig i, at Nexøe, uden at spørge ham ad, holdt gudelige Forsamlinger, og dels fordi den religiøse Bevægelse, der oprindelig havde et pietistisk og herrnhutisk Præg, efterhaanden blev meget separatistisk, især efter at den bekjendte Søren Bølle var kommen til Byen. Hans Stiftelse af den Zionitiske Sekt og dennes trange Skjæbne skal dog ikke her fortælles²). Skjønt Nexøe ikke delte Sektens separatistiske Meninger, kunde han dog ikke billige den haarde Forfølgelse, den blev underkastet, og i en Skrivelse af 24. Nov. 1742 til Kirkekollegiet udtalte han dette paa en meget kraftig Maade, idet han hævdede, at den Haan og Mishandling, flere af Sektens Medlemmer havde maattet døje, snarere fremmede end modarbejdede Separatismen, da mange fromme Mennesker derved kom til at betragte dem som forfulgte Trosvidner³).

Den forholdsvis venlige Holdning, Nexøe saaledes indtog overfor de forvildede Sværmere, og hans skarpe, undertiden vistnok vel ubeherskede Bodsprædikener bragte en Del af Byens Borgere til 3. Apr. 1743 at indgive en Klage over ham til Biskop Dorph, som fremsendte den til Kirkekollegiet med Bøn om, at dette vilde tage sig af Sagen. Foreløbig forholdt Kollegiet sig roligt, men i August s. A. blev Sagen taget op. Biskop Hersleb udtalte sig meget skarpt om Nexøe og foreslog, at han strax kaldtes tilbage,

¹) S. A. Sørensen, Zioniterne. En religiøs Bevægelse i Drammen og Omegn i Midten af det 18. Aarh. Kristiania 1904, S. 26 ff.

²) Se herom S. A. Sørensen anf. Skr.

³) S. A. Sørensen, anf. Skr. S. 61—3. ⁴) Smst. S. 84,

og en anden lærd, vel grundet, duelig og gudelig Kateket beskikkedes i hans Sted. Kollegiets Medlemmer Hviid og v. Støcken holdt paa, at Nexøe burde irettesættes, og Præsten Møller flyttes andensteds hen. Bluhme var fuldstændig enig angaaende Præstens Fjernelse, men holdt paa, at Nexøe indtil videre kunde forblive paa sin Plads, da han ikke gjorde fælles Sag med Separatisterne, om han end tog dem i Forsvar mod dem, »der havde skreget og raset imod dem og opirret dem ved deres aabenbare Synder og deres forskrækkelige Misbrug af Sakramenterne«.

Nu begyndte imidlertid Biskop Dorph at lade optage Vidnesbyrd imod Nexøe, og der fremkom adskilligt, der syntes at tyde paa, at han var uforsigtig i sine Udtalelser ved Kirkekatekisationerne og i sin Adfærd; bl. a., at han holdt gudelige Forsamlinger iført Nathue, Slaaprok og kulørte Morgensko samt en »Fjærpalentin, som Fruentimmer plejer at bruge«, om Halsen. Da forskjellige Vidnesbyrd af denne og lignende Art vare indkomne til Kirkekollegiet, indsendte det under 30. Januar 1744 følgende Forestilling til Kongen:

»Alt for lang Tid siden er til General-Kirkeinspektionen indløben adskillige Klager over Kateketen Marcus Nexøe i Bragernæs, dels af endel af Borgerskabet sammesteds, dels og af Stiftamtmanden og Bispen, da Kateketen angives for at handle i mange Maader imod hans Instrux, men fornemmelig imod Forordningen om Forsamlinger, og ikke vil adlyde Formaning eller Advarsel enten af Biskoppen eller andre, til Forbedring.

Vel have vi i den Anledning Tid efter anden baade selv, saa og ved Biskoppen advaret denne Kateket, at han skulde tage sig iagt og ikke gaa videre i sine Embedsforretninger, end som bemeldte kgl. Forordning og Instruks tillader og foreskriver. Men i Steden for at vi ved den mod ham brugte Lemfældighed, som vi ved de adskillige sammesteds forefaldne Uroligheder have befundet os bevæget til, havde ventet, at han omsider skulde komme til

Eftertanke og frafalde sin Egenraadighed, saa maa vi dog nu af en til Eders kgl. Maj. fra Stiftamtmanden og Biskoppen i Christiania under 18de Januar indkommen Memorial, saa og af en Del af Biskop Dorph os tilskikkede Documenter og Attester fornemme, hvorledes denne Kateket vedbliver sin forrige lovstridige Opførsel saavel ved de af ham selv anstillede nombreuse Forsamlinger som og udi den ham anbefalede Katekisation.

Samme Kateket har og havt stor Connexion med de paa Bragernæs befundne Anabaptister, forsvaret og i Breve til General-Kirke-Inspektionen undskyldt dem som gode og redelige Kristne; derhos har han selv meget styrket Separatisterne der paa Stedet, idet han sjelden kommer i Kirke, naar Præsterne prædiker; altid stikler og med Bitterhed offentlig taler mod Lære-Embedet og kristelige Kirke-Skikke, hvilket og Biskoppen har indberettet os med adskillige flere Kateketens anstødelige Talemaader, hvilke og de os af ham tilskikkede Attester ydermere forklarer og i Almindelighed saa meget tilkjendegiver, at det ej er raadeligt at lade Nexøe længere forblive paa dette Sted, saasom det allerede skal være kommet saavidt med ham, at ikke alene de fleste af Menighedens Lemmer have fattet Mistanke til hans Lærdom og derfor ikke vil skikke deres Børn og Tyende længere til Katekisation hos ham, af Frygt at de kunde blive forførte til en falsk Grund at sættes paa i deres Kristendom, men og at desforuden Nexøe ved adskillige antagne forargelige Gebærder og Positurer i Kirken og hjemme i sine Forsamlinger skal have gjort sig saa ridicul i Byen, at Folk raabe efter ham paa Gaden, ikke at tale om, at han efter en medfølgende løs Formeldelse (som dog beraaber sig paa Bevis ved Efterforskning) skal tage Penge, naar han skriver Folk ind i sin Forsamlings-Protokol, og at desforuden Tjenestepiger maa give $\frac{1}{2}$ Rigsdaler om Halvaaret af deres Løn, om de vil gaa paa hans Forsamling.

Saaledes lyde de Efterretninger, vi Tid efter anden og

især tilsidst om Nexøe haver erholdt. Vel tro vi, at en Del Ting, især de, som Almuen ophæver sig med, ere blevne outrerede, som gemenligen de plejer; men saa meget veed vi dog af egen Erfarenhed, at det ikke er saa aldeles rigtigt hverken med hans Lærdom i visse Styrker eller hans Opførsel i sit Kateket-Embede. Og den fornemste Aarsag, hvorfor vi hidindtil nogenledes have set igjennem Fingrene med ham, er denne, at han ved sin fortrolige Omgang med de mange Separatister i Bragernæs og Strømsø, som mest holde sig til ham, skulde efterhaanden faaet dem bragt paa bedre Tanker, i det mindste i udvortes, indifferente Ting; men som endog dette har slaaet os fejl hidindtil, tilmed ogsaa de Lærere i samme Egn, som i Begyndelsen have staaet i stor Fortrolighed med Nexøe, begynder nu at disapprobere hans Opførsel, han og desforuden har gjort sig forhadet og latterlig hos de fleste, saa det ej kan eragtes raadeligt, ham paa dette Sted, hvor de fleste separatistiske Uroligheder er, længere at lade forblive, saa maa vi allerunderdanigst bede, at det allernaadigst maatte behage Eders kgl. Maj. ved Rescript til Biskop Dorph at befale, at Biskoppen skal forkynde Kateket Marcus Nexøe, at han strax skal forføje sig herved til Kjøbenhavn, og lade ham derhos vide, at han der paa Stedet ikke længere maa blive eller komme; da vi siden af ham selv bedre kunde erfare, hvad enten han til et andet gejstligt Embede kan være duelig eller ikke«.

Ovenstaaende Indstilling fik under 28. Febr. 1744 følgende Paategning af Kongen: »Vi approbere denne Fremstilling og vil, at Kateketen Nexøe af Biskoppen skal anbefales straxen at forføje sig herved for at forsvare sig paa de Klager, som mod hannem føres og General-Kirke-Inspektionen om hans Forhold i Bragernæs er bleven tilmeldt«¹⁾).

Da denne Befaling gennem Biskoppen var meddelt

¹⁾ S. A. Sørensen, S. 129—31.

Nexøe, begav han sig strax over Land til Kjøbenhavn, som han formodentlig har naaet i Slutningen af Marts s. A. Præsten Claus Møller fik Valget mellem Afsættelse eller Forsættelse til en afsides Fjeldbygd, hvor der ingen Separatister var; han foretrak det sidste. En senere Præst i Bragernæs skriver 1750 om Nexøe: »Han holdt hver Søndag Morgen offentlig Katekisation i Bragernæs Kirke og hver Onsdag i Strømsø Kirke til almindelig Opbyggelse. Da han blev kaldet til Kjøbenhavn, ophørte Kateketembedet«¹⁾. Af omtalte Udtalelse af ham synes at fremgaa, at han stod Herrnhutismen nær, hvad ogsaa bekræftes derved, at det i en Indberetning (fra 1769) til Menigheden i Herrnhut siges om ham, at han var den første der forkyndte »Evangelium« i Drammen, understøttet af de herrnhutiske »Brødre« Crøger og Bloch, og at han »holdt Privatforsamlinger med megen Kraft og Naade«²⁾.

Saa vidt vi kan skjønne, var det det bedste, der kunde times Nexøe, at han kom bort fra denne Separatistrede, hvor han næsten havde slidt sig op, og kom til at virke under roligere Forhold. Efter at være vendt tilbage til Kjøbenhavn maatte han overfor Kirkekollegiet besvare en Række Spørgsmaal uddragne af de mange Klager over ham. Det lykkedes ham imidlertid at overbevise Kollegiet om, at skjønt han vistnok havde fejlet i visse Henseender, var han dog i Hovedsagen ikke blot en gudfrygtig, men ogsaa en brugbar Mand, hvorfor Kollegiet anbefalede ham til præstelig Befordring³⁾. Kongen, der var villig nok til at bære over med pietistiske Præsters Forløbelser, naar han forøvrigt var overbevist om deres »Redelighed«, kaldte ham derfor den 22. April 1745 til Præst i det lille Hedekald

1) P. N. Hesselberg, Efterretning om Strømsø By, S. 110.

2) Norsk theol. Tidsskrift. V, 242 ff. Da det udtrykkelig i samme Beretning siges, at Opvækkelsen her stammede fra en tidligere Præst, Hr. Stud, saa fremgaar deraf, at »Evangelium« betegner den herrnhutiske Lære.

3) S. A. Sørensen, S. 162—4.

Vorbasse og Grene i Ribe Stift. Han havde rigtignok endnu ikke taget Attestats, da han fik Udnævnelsen, men denne Mangel afhjalp han ved faa Dage efter Udnævnelsen at underkaste sig Examen¹).

Saa drog Marcus Nexøe da over paa Heden, hvor vi ikke skulle følge ham, men kun bemærke, at da han efter 10 Aars Virksomhed her hjemkaldtes, efterlod han Mindet om, at han havde været »ret en Herrens Præst, som med Berømmelse forestod baade Guds Hus og sit eget«²).

Hans Teilman var født 15. April 1705 i Ribe, hvor hans Fader Christen T. var Kjøbmand. Da denne senere flyttede til Hjerting³), var dette Anledning til, at Sønnen fik sin første Skolegang i Varde, som den Gang havde en lille Latinskole. Senere kom han i Ribe Skole, fra hvilken han 1725 blev dimitteret til Universitetet af Rektor Chr. Falster. Som fattig Student maatte han nu i 5—6 Aar søge sit Underhold som Huslærer paa forskellige Steder, inden han kunde vende tilbage til Kjøbenhavn for at tage theologisk Embedsexamen. Her foregik 1730—31 et stærkt religiøst Gjennembrud hos ham, der blev afgjørende for hans følgende Liv⁴). Imidlertid tog han ^{31/7} 1731 Attestats og rejste ikke længe derefter til Trondhjem, hvor han havde faaet en Plads som Hører ved Latinskolen. Det er sandsynligt, at det er Nordmanden Niels Tønder, der den Gang laa i Kjøbenhavn for at søge Befordring og 1733 blev Sognepræst ved Frue Kirke i Trondhjem, som har skaffet Hans Teilman denne lille Ansættelse. De vare aandsbeslægtede, hvad bl. a. fremgaar af deres Antegnelser i

¹) Sørensen siger, at Nexøe tog Attestats 1744. men Examensprotokollen i Univ. Arkiv viser, at det først skete 26. Apr. 1745. (Haud ill.). Det er ogsaa urigtigt, naar det af samme siges, at N. døde i Skodborg; denne Notits gjælder hans Hustru, der overlevede ham i c. 50 Aar.

²) Wiberg III, 620.

³) A. Teilmann, Stamtavle over Familien Teilmann, S. 7.

⁴) Se herom Ytringerne i hans »Vita«, der anføres nedenfor.

Pietisten Lars Dalhoffs Stambog¹⁾. Da Kateketinstitutionen 1736 var kaldet til Live, antog Hr. Niels Tønder sin Troesfælle Hans Teilman til Kateket ved Frue Menighed. Om det er sket efter Præstens eget Ønske eller efter Øvrigheds-Paalæg om at holde Kateket, er os ikke bekjendt. Erlandsen siger, at H. T. »blev i flere Aar holdt som Kateket af Sognepræst Niels Tønder« og at han var den første, der beklædte denne Stilling²⁾.

Kateketembedet var imidlertid ikke noget, man kunde blive i uden i faa Aar. 1738 rejste H. T. derfor ned til Kjøbenhavn for at søge Præsteembede, og da han var villig til at tage til Takke med en ringe Ansættelse, saa blev han 14. Nov. 1738 kaldet til Præst ved Arresthuset i Kjøbenhavn. Inden sin Ordination ^{21/1} 1739 indførte han i den dertil bestemte Protokol følgende »Vita«, der giver nærmere Oplysning om flere Omstændigheder i hans Liv og vidner om det alvorsfulde Blik, hvormed han saa paa sin fremtidige Virksomhed.

Ego Johannes Teilman Ripis Cimbrorum A^o hujus Seculi 5to die 15 Aprilis ex Patre Christierno Teilman, tunc temporis Cive et Mercatore ibidem, et Matre Metta Rafnsøe, oriundus, primum Wardæ quinque annos et dimidium sub Rectore Termanno Termanni prima Studiorum jeci fundamenta; hinc Ripas me contuli, ubi humanioribus instructus literis post quinquennium a Rectore Scholæ Mag: Christiano Falstero testimonio munitus in album Studiosorum Academiæ Havniensis Anno 1725 sum relatus. Spartam deinde susceptam in ædibus Mag: Henrici Pontoppidani, Fridericiensis Præpositi, unum fere annum administravi, Mense Julio Anni 1726 examen sustinui Philosophicæ, in quo cessit mihi Character, ut vocant, Laudabilis. Aliquantulum deinceps temporis filios Dⁿⁱ Caspari

¹⁾ Kh. Saml. 5. R. IV, 361. 363—5. Paa førstnævnte Sted bør Bemærkningen i Noten ang. H. Teilman rettes fra »Kateket« til »Siden Kateket«.

²⁾ A. Erlandsen, Biogr. Efterretn. om Gejstligheden i Throndhjems Stift, S. 83.

Mølleri; Pastoris Høyensis in Sælandia, per integrum annum patruelus Chiliarchæ Nic: Rosenkrantzii Schachii, bienniô, et qvòd excurrit, nepotes Mag:^{tri} Petri Blicheri in Lollandia informavi. Hic dum commorabar, contigit mihi Hafniam venire, ubi me, qvi seriam adhuc nullam animæ curam gessissem, ad aliqvantulam meimetipsius cognitionem Deus optimus maximus perducere dignatus est, nec desiit ab isto tempore me, licet sæpe reluctantem, altam meam docere corruptionem, et nudum ad Christum trahere. Faxit, ut pro tanto in me miserum Beneficio æternas illi gratias referam! Mense Julio anni 1731 absoluto Examine Theologico, in qvo profectum meum haud illaudabilem censuerunt plurimum Venerandi Examinatores Dⁱ Steenbuch et Wøldike, Concionem, ut vocant, dimissoriam, haud illaudabilem a gravissim Coensore Steenbuchio judicatam, seqv: 12mo die Aug. habui. Post deinde Nidrosiæ in Norvegia septem propemodum annos me continui, ibiqve in Schola cathedrali officio Collegæ, posthac vero ad ædem d^e Virginis Catechetæ aliqvandiu functus, tandem Civium, qvotqvot desiderârunt, pueros in privatis ædibus lacte catechetico imbui.

Die 5to Julii præteriti Anni 1738 Hafn: reverso placuit D^{no} meo Coelesti per Regem Serenissimum Pastoris partes in publico Urbis Carcere committere, ad qvòd munus me inauguraturus Nobilissimus Sælandiæ Episcopus Mag: Petrus Hersleb in Examine Theologico et in specie Homiletico vires meas qvantilascunqve exploravit, explorato munus gravissimum die [21. Jan.] 1739 demandavit.

O Jesu, qvi annunciatum Captivis Evangelium venisti, fac, ut solvantur vincula, qvibus adhuc teneor, ut per me e vinculis tenebrarum eripiantur animæ pretioso tuo sanguine redemptæ et mihi commissæ, nosqve omnes in adventu tuo ad egregiam filiorum Dei libertatem perveniamus!

Hafniæ d: 17. Jan: 1739.

Johannes Teilman.

At Teilman har gjort sin bedste Flid med at omvende Fangerne i Arresthuset, tør man være forvisset om, og det fremgaar da ogsaa af et Par overordentlig alvorlige Op-

vækkelses-Skrifter, som han udgav i de Aar, han beklædte denne Stilling. Titelen paa det første lyder:

Friderich Eberhard Collins voldsomme Indtrængelse i Guds Riige, eller den aandelige Israels Kamp, som enhver sand Christen, om hand ellers vil erlange den evige Herligheds Riige, og indgaae i det himmelske Canaan, maa begive sig i. — — — I fire Samtaler beskreven, Med en Fortale af Joh. Georgio Pritio, S. S. Theol. Doctore og Minist. Francof. Seniore. Nu til fleres Opvækkelse og Opmuntring af det Tydske i det Danske Sprog oversat, og til Trykken befordret af Hans Teilman, Præst til Arrest-Huset i Kiøbenhavn, og findes hos hannem til kiøbs. Kbhvn. 1739. 8vo (352 Sider).

Denne Titel ligesom hele Skriftet minder om de Ord, H. Teilman 1733 havde indført i Lars Dalhoffs Stambog, da han med Tilknytning til Matth. 11,¹² havde skrevet: »O naadige Gud, gjør Vold paa vore Hjærter med din Naade, at vi maa gjøre Vold paa Himmelen og rykke den til os!« — Et andet ligesaa kraftigt Opvækkelsesskrift, som Teilman udgav, har til Titel:

Sprog af den Hell. Skrift, som ofte af Verdens-Børn, til Sikkerheds Forsvarelse, og imod den sande indvortes Christendoms saa vel Nødvendighed som Muelighed, pleyer at misbruges, kortelig, men grundig reddede af Philipp Jacob Spener D., Churfyrstl. Brandenb. Consist. Raad og Provst i Berlin. Nu af Tydsk paa Dansk oversatte og til Trykken befordrede af Hans Teilman, Præst i Arrest-Huset i Kiøbenhavn, og hos ham til kiøbs at bekomme. Kbhvn. 1740. 12mo (458 Sider).

I Aaret 1741 forflyttedes Hans Teilman som Sognepræst til Hole paa Ringerige og derfra 1752 til Bragernæs og Strømsø (Drammen). Saa vidt vi kunne skjønne, var Teilman den rette Mand til atter at bringe Præsteembedet i Ære i den af Separatister ilde mishandlede Menighed, som Marcus Nexø med al sin gode Villie ikke havde kunnet magte. En Mand, der havde haft Lejlighed til at

kjende Teilmans Virksomhed nøje, skriver ved hans Død: •Herren lod ham 13. Febr. 1765 beslutte sine 25^{1/2} Aars ivrige og tro Tjeneste i sin Vingaard•¹⁾.

I sit Ægteskab (^{13/9} 1739) med Anne Brøsting havde Hans Teilman 3 Børn, af hvilke Sønnen Christen T. som Præst i Modum gjorde sig meget fortjent af Havekulturen i Norge²⁾. Det gik her, som i ikke faa andre Tilfælde, at Pietisternes Børn slog sig paa det almennyttige.

Frederik Boye er blandt Kateketerne vel den, hvis Navn vil mindes længst. Han var født i Kjøbenhavn 1715, Søn af Guldsmed Christian B. og Hustru Elise Marie Stur. Da Forældrene flyttede fra Kjøbenhavn, blev Sønnen sat i Nysted Skole. Rektoren her, den dygtige Skolemand M. Peder Jonsen, tog sig venligt af ham; men da han blev forflyttet til Nykjøbing F., gik det mindre godt for Frederik Boye. Hans gamle Rektor fik da udvirket, at Drengen kom i Nykjøbing Skole, og saa gik det atter fremad. 1736 blev han Student og tog 1741 theologisk Attestats. Han levede som Privatlærer i Kjøbenhavn, indtil Præsten Ewald 1745 skaffede ham en Plads som Lærer ved Waisenhuset³⁾. Mens han var her, udgav han det Skrift, som har bevaret hans Navn indtil vore Dage. Dets Titel er:

Nogle faa udvalgte og med Blod besprængte Blomster, opsamlede under Jesu Kors, dem især til Trøst og Opmuntring, som i Sandhed elske vor Frelser. Kbh. 1750. (Tilegnelse til Prinsesse Charlotte Amalie, dat. Kgl. Waisenhuus 1. Jan. 1750).

Igjennem mere end 150 Aar er det ene Oplag efter det andet af dette lille, men indholdsrige Skrift udkommet⁴⁾. Det bestaar af et Bibelord til hver af Aarets Dage og et

¹⁾ P. N. Hesselberg, Efterretn. om Strømsø By, S. 111—2.

²⁾ Dansk biogr. Lexikon. XVII, 121. A. Teilmann, Stamtavle over Familien Teilmann, S. 22—3.

³⁾ Fr. Boyes Vita i Bispearkivet.

⁴⁾ Et mig foreliggende Exemplar af tiende uforandrede Oplag er trykt i Odense 1879.

dertil knyttet Vers af Boye selv. Som en Prøve kan anføres hvad der staar under 14. April (den Dag da dette skrives):

Verdens Venskab er Guds Fjendskab. Jac. 4,4.
 Elskes af Verden, og elske igjen,
 Denne Vei fører til Helvede hen;
 Jesus og Verden forenes ei kan,
 Derfor herud af den hykkelske Stand,
 Reent maa dit Hjerte i Kjærlighed være,
 Hyklere rammer al evig Vanære.

Man kommer uvilkaarlig til at sammenligne Boye med den tidligere nævnte Kateket Chr. Selmer, da deres Forfattervirksomhed har megen ydre Lighed; men der er stor Forskjel paa Kvaliteten. Over Selmers »aanderige Sange« er der noget mat udflydende. Boyes indeholde som oftest en æggende Braad, der gjør det forklarligt, at de trods nogen Ufuldkommenhed i Formen har bevaret den Yndest, de strax vandt i opvakte Kredse. Skriftet er ikke bestemt til at læses i større Portioner; men taget saaledes, som Forfatteren har ordnet det: et Bibelsprog og et Vers til hver Dag, og liggende opslaaet Dagen igjennem til gjentagen Indprentning — afgiver det en Opfordring og en Spore til alvorlig Eftertanke over Menneskelivet og dets Maal, der har staaet sin Prøve.

I 5 Aar betjente Boye »det besværlige Embede« ved Waisenhuset; men den Troskab, han i denne Stilling viste, har sikkert været Anledning for Professor Chr. Langemach Leth til at vælge ham til sin Kateket ved Trinitatis Kirke, idet han tillige fik Tilladelse til at faa ham ordineret til personel Kapellan, hvorved han jo kunde være sin noget svagelige Sognepræst til større Hjælp¹⁾.

¹⁾ Det lades sædvanlig uomtalt, at Boye var Kateket (s. D. biogr. Lex. II, 572), men i sit Vita af 1. Nov. 1750 i Bispearkivet siger han: »1750 ad officium Catechetæ et diaconi pro Persona ad SS^{te} Trinitatis Hafniæ ab Eminentissimo Episcopo Ludovico Harboe rite sum inauguratus«.

At Boye har staaet Herrnhutismen nær, er kjendeligt af hans Skrifter; dog vides han ikke at have været »Broder« i deres Societet. Han var i sin Tid en yndet Prædikant, om hvem en talrig Tilhørerkreds flokkede sig. Men han blev ikke gammel. Han døde 1759, vistnok savnet af mange. Fra hans sidste Aar haves fra hans Haand et Skrift, »Skatkammer eller Blomster opsamlede under Jesu Kors«, der ligesom det fornævnte synes at have vundet mange Læsere.

Det vilde ikke være vanskeligt at nævne flere Kateketer fra Institutionens første Tid, som udmærkede sig ved Iver og Duelighed. Den som Konfessionarius og Hofprædikant siden bekendte Frederik Quist, begyndte jo sin Embedsbane som Kateket ved Frue Kirke 1741 og gik derfra — ligesom den fornævnte Matthis W. Seerup — over til Pladsen som Ewalds Kapellan ved Waisenhuset. Sognepræsten ved Nicolai Kirke, Hr. Nicolai Brorson, der selv var en udmærket Kateket, havde en hel Opklækningsanstalt for Kateketer. Sex af hans egne Sønner begyndte som saadanne under Faderens Øjne, og andre dygtige unge Mænd, som Niels Albeck, Gerhard Achthon o. fl. fik deres første Indvielse i Præstegjeringen som Kateketer under Brorsons Vejledning.

Vi skulle dog ikke her gaa videre. Det ovenfor meddelte vil vise, at der fra først af er lagt et stort Arbejde og en stor Iver ind i det Kateketembede og den Kateketvirksomhed, hvortil Christian VI og hans betroede Mænd satte saa store Forhaabninger, og hvorfor der fra Styrelsens Side vistnes saa megen Interesse, at man med Føje kan sige, at der næppe var nogen af den nævnte Konges kirkelige Foranstaltninger, som han ofrede flere Tanker eller omfattede med større Kjærlighed.

Bansættelse af ukendte Forbrydere.

Ved L. Holberg.

Forskellige Forfattere¹⁾ have fremdraget Exempler paa, at Ban, selv efter Reformationens Indførelse, benyttedes hertillands som Retsmiddel under borgerlige Retssager, og man har særlig beskæftiget sig med Bansættelse som Led i Forfølgningen mod ukendte Forbrydere for at tvinge disse til at give Møde for Retten og tilstaa deres Skyld. Det laa jo selvfølgelig nær at drage den Slutning, at dette maatte være »en Levning fra Romerkirken«²⁾, thi Excommunicationssystemet vedblev nok at være i Brug efter Reformationen, her som i Udlandet, men at dette System skulde efter Reformationen være udvidet til nye Omraader, maatte synes meget usandsynligt. Ikke desto mindre er det i en nylig udkommen Afhandling af Rigsarkivar V. A. Secher³⁾ bestemt hævdet, at Bansættelse af ukendte Forbrydere aldeles ikke er kendt i kanonisk Ret. Bansættelse af en Person, hvis Navn ikke vides, forekommer, siges der, ikke i kanonisk Ret, og da heller ikke den tysk-protestantiske Kirkeret, efter Forfatterens Paastand, kender Bansættelse af ukendte Gerningsmand, saa er der for Forfatteren

¹⁾ I nærværende Tidsskrift L. Koch 5. I. S. 387, H. F. Rørdam smstds. S. 760—3.

²⁾ H. F. Rørdam anf. St.

³⁾ »Bansættelse af ukendt Gerningsmand til en Forbrydelse« i Festskrift til Ludv. F. A. Wimmer, Kjøbhvn. 1909, S. 170 flg.

kun een Mulighed tilbage, nemlig at Ansvarret for dette Misbrug af Bannet hviler paa »vor egen protestantiske Geistlighed«. Det siges til Slutningen med megen Bestemt-
hed: »Der kan ikke være Tvivl om, at Romerkirken har mange Slags Misbrug af de kirkelige Magtmidler paa sin Samvittighed, men i dette Tilfælde falder Misbruget paa den protestantiske Geistlighed alene, og denne kan ikke undskyldes med, at den kun fulgte Traditionerne fra Romerkirken«.

Det er en haard Beskyldning, der her rettes mod den danske protestantiske Geistlighed, og der er al Anledning til nærmere at undersøge, om Beskyldningen virkelig kan opretholdes, naar kanonisk Ret og ældre dansk Ret nærmere undersøges.

Hvad først kanonisk Ret angaar, er Sagen ganske klar. Det er saa langt fra, at denne Ret ikke skulde kende Bansættelse af ukendte Gerningsmænd, at tværtimod saadan Bansættelse er lovhjemlet og anerkendt i Praxis. Det Lovbud, der hjemler ukendte Gerningsmænds Bansættelse, findes i Gratians Dekret c 2 Causa V. qv. 1, og det beror paa en Afgørelse af Pave Gregor den store (se Udg. af hans Breve V. 30). En ubekendt Mand havde paa offentlig Sted i en By i Nattens Stilhed (nocturno silentio) henlagt eller opslaaet (posuit) et Skrift, der indeholdt Beskyldninger mod en pavelig Notar. I den Anledning bestemmer Paven, at hvis den ukendte Gerningsmand ikke melder sig og offentlig bekender sin Skyld, skal han være udelukket fra at deltage i Nydelsen af Kristi Legeme og Blod, og da Gerningsmanden ikke kendes og følgelig ikke kan paa sædvanlig Maade underkastes Kirkens Disciplin, saa skal han, hvis han trods saadant Forbud (det mindre Ban) vover at deltage i Nydelsen af Alterens Sakramente, være ifalden Straf af Anathema (det store Ban) og som en Bedrager og Pestbefængt være udstødt af den hellige Kirke. Kom Gerningsmanden senere til Stede i paagældende By og aflagde Tilstaaelse, skulde Bannet falde bort.

Dette Lovbud er ikke bleven staaende som et dødt Bogstav, men er bleven anerkendt og brugt i Praksis, thi Glossen knytter kun enkelte ganske uvæsentlige Bemærkninger til Lovbudet¹⁾, men betragter det ellers som fuldt gældende, og i Literaturen²⁾ anføres Lovstedet ligeledes som værende i fuld Kraft.

Men ikke blot kan det saaledes godtgøres, at kanonisk Ret kender og bruger Bansætning af ukendte Gerningsmænd, det kan ogsaa bevises, at den ældre danske Ret har optaget denne kanoniske Retsregel ikke blot i Kirkeretten, men endog i den borgerlige Lovgivning som Retsmiddel ved Forbrydelser mod de borgerlige Love.

Vi har jo nemlig Skaanske Kirkeret c. 13 (og den sjællandske Kirkerets tilsvarende Bestemmelse): »uarthær man uæghin ok gar ængin man uithær, tha a hin, ær søkiæ uil ni mannum ofna hænder mæth iarne ok sithæu latæ han i ban sætiæ« . . . Fremdeles haves Reglen i Skaanes verdslige Lov c 118: »Warthær man dræpin oc lönæs thæn ær drap, swa at ængin man gar withær, tha stande næste aruæ ofne thræm lanzthingum oc spyri at sannum bana frænde hans. Gar ængin man withær, tha gangæ bann æftir«. . . . eller som det hedder i Anders Sunesens Parafrese »De occulto homicidio«, at den ukendte Gerningsmand »excommunicationis gladio percellatur«.

Selve den Bestemmelse, der efter Reformationens Indførelse her hjemler den gamle Anvendelse af Bansættelse mod ukendt Gerningsmand, røber efter min Mening sin Kilde, thi naar det i Artikler, vedtagne 10. August 1540 af Rigets Superintendenten ved Møde i Kjøbenhavn, hedder: »Statim post commissum aliquod crimen notorium et

¹⁾ Saaledes til Ordene »publice confessus« den Bemærkning, at der jo er Tale om en aabenbar Forbrydelse, »licet persona sit ignota«.

²⁾ F. Ex. Petrus Blesensis i hans Speculum juris canonici (Udg. af Reimer, Berlin 1837, S. 43).

manifestum, etiamsi non sciatur, quisnam commiserit. . . saa minder dette paafaldende om Glossen til det ovenfor nævnte kanoniske Lovbud: »sed hic (loquitur) de manifesto crimine, licet persona sit ignota«, og Fremgangsmaaden med den gentagne Lysning til Ban, inden endelig Bansættelse fandt Sted, er jo ganske stemmende med kanonisk Ret. Den Vaklen, der efter det af Rigsarkivar Secher oplyste fandt Sted hertillands mellem 2 eller 3 Banlysninger, inden Bansættelsen skete, er ogsaa et Bevis paa hele Systemets nøje Sammenhæng med kanonisk Ret. Det er nemlig en fuldstændig Fejltagelse af Forf., naar han paastaar, at der efter kanonisk Ret fandtes ingen fast Regel om, hvor mange Paamindelser, der skulde gaa forud for Bansættelsen. Forf. har kun fundet »et enkelt Sted«, nemlig c 9 V—11 in Sexto, som hjemler 3 Paamindelser, men herved er overset for det første, at dette »enkelte Sted« ikke er et almindeligt Pavebrev eller desl., men en Conciliebeslutning (af Generalconciliet i Lyon 1273), og for det andet, at dette kun er Indskærpelse af Kirkens gamle Ret¹⁾. For at holde os til Danmark kan henvises til hele den Række af ældre Pavebreve, der f. Ex. kan ses samlede i Thorkelins Diplomatarium. Lige fra 1138 og videre ned i Tiden vil man finde, at Paverne idelig indskærper, at inden Bansættelsen sker, skal Vedkommende være »secundo tertiove commonitus«, og vore Bisper fulgte selvfølgelig ogsaa denne Regel, se Absalons Brev af 1171 (anf. St. S. 33), der har samme Regel om secundo tertiove commonitus. Derfor kaldes ogsaa den tredobbelte Paamindelse i egentlig Forstand »monitio canonica«; dette vil Forf. rigtignok benægte, idet han mener, at hver af de enkelte Paamindelser var en monitio canonica, og at dette Udtryk altsaa ikke kunde bruges som omfattende de 3 Paamindel-

¹⁾ I Nødstilfælde, men ogsaa kun i virkeligt Nødstilfælde, kunde Dommeren nøjes med en enkelt Paamindelse.

ser, men dette er en ren Feiltagelse¹⁾. Det er iøvrigt ikke nødvendigt at komme vidtløftigt ind paa kanonisk Rets-Område for at bevise dette, thi man kan af danske Breve paavise, hvorledes der ogsaa her har været fuld Klarhed. Jeg vælger 2 Breve fra 15. Aarh. for at vise, hvor langt ned i Tiden *Monitio canonica* i gammel Betydning iagttoges, nemlig Brev af 12. Septbr. 1413 (Repertorium III 176) og Brev af 9. Juli 1434 (smst. 462). I førstnævnte Brev betegnes der 3 Paamindelser udtrykkelig som *monitio canonica*, og i det andet Brev hedder det: *Si quis hanc constitutionem violare præsumserit, extunc trina monitione canonica precedente ipsum talem volumus excommunicationis sententiam incidisse.* Hvis Dr. Secher havde Ret, kunde der umulig have staaet *trina monitio*, der maatte have staaet *tribus monitionibus canonicis præcedentibus.*

Altsaa: *monitio canonica* er lige indtil ind i 15. Aarhundrede et fast og bestemt Begreb; men der begyndte saa i Praksis at komme nogen Vaklen i Reglen om Paamindelserne, idet mange mente, at 2 Paamindelser var nok, og denne Mening maa have fundet vid Udbredelse, thi ved Tridentinerconciliet (Sess. XXV c 3, Aar 1562—63) blev mindst 2 Paamindelser foreskrevet som Regel. Det er derfor meget betegnende for den Sammenhæng, der er

¹⁾ Glosserne til c 45 og 48 X 5—39 og til c 5 V—11 in *Sexto* behandle det Spørgsmaal: Hvad er *monitio canonica*? og Betingelserne for en saadan *monitio* opregnes. Som første Betingelse nævnes, at *monitio* skal være *trina* (tredobbelt), men den kanoniske Paamindelse opfattes stedse som en Enhed, uanset, at den gentoges 3 Gange. Derimod vil man selvfølgelig aldrig finde en af de 3 Paamindelser i samme Sag betegnet som *monitio canonica*. Der kan ogsaa henvises til det bekendte Værk *Speculum juris Canonici*, der er forfattet af en af Middelalderens berømteste Retslærde Vilhelm Durantis (Udg. Lyon 1540 4°). Man vil her i 3. Bog I fol. 17 v. og i 4. Bog fol. 372 finde ganske samme Lære om *•triplex• monitio*.

mellem Brugen af Bansættelse efter og før Reformationen, at vi her efter denne Tid finde samme Vaklen mellem 2 og 3 Paamindelser som indenfor Romerkirken.

Dr. Sechers Undersøgelse har godtgjort, at uagtet de ovennævnte Artikler af 1540 udtrykkelig foreskrev, at Bansættelse af ukendt Gerningsmand ikke maatte finde Sted i Smaasager (propter rem leviculam), anvendte man dog i Praksis Ban i saa ubetydelige Sager som naar et Svin var slaæet fordærvet eller en Gris dræbt. Man kunde nu paastaa, at dette aabenbare Misbrug var noget, der udelukkende stod for vor protestantiske Gejstligheds Regning, og hvorfor den ikke kunde paaberaabe sig Praksis i den katolske Kirke. Men heller ikke denne Beskyldning kan vistnok opretholdes; thi uagtet den kanoniske Ret bestemt indskærper, at Ban ikke maa bruges i Smaasager, ses det af Petrus Blesensis's foran anførte Værk (S. 43 c 18), at paa den Tid, han skrev (ca. 1180), var man i Praksis begyndt at bruge, hvad Forf. kalder Excommunicationes sub conditione. Af de Exempler, Forf. nævner paa saadanne Bansættelser, nemlig at en Mand bansættes, hvis han ikke inden en vis Frist har betalt en Bøde, eller hvis han ikke møder paa en vis Dag efter Indkaldelse — kan man se, at den katholske Kirkes Praksis¹⁾ allerede den Gang var kommen ind paa at bruge Ban som Tvangsmiddel ogsaa i mindre Sager. Den ringe Virksomhed, som den verdslige Magt i Middelalderen overalt, og ikke mindst hertillands, udfoldede for at skaffe Forurettede Ret, tvang Befolkningen til at ty til Kirkens Retsmidler, og det har vel været omtrent ugørligt med ét Slag at bringe dette Forhold til Ophør ved Reformationen.

Resultatet af denne Undersøgelse er da, at det er bevist, at Bansættelse af ukendt Gerningsmand ikke blot er hjemlet efter kanonisk Ret, men ogsaa er godkendt af ældre dansk Ret som brugelig ogsaa i verdslige Sager.

Den, der desuagtet vil paastaa, at Artiklerne af 1540 indeholde noget nyt paa dette Omraade, maa derfor bevise sin Paastand; men noget saadant Bevis er ikke fremkommen.

¹⁾ Forf. siger udtrykkelig: Hujusmodi excommunicationis modum consuetudo receptit ecclesie.

Danske, norske og holstenske Studenter ved Universitetet i Heidelberg 1386—1668.

Ved C. E. A. Schøller.

Universitetet i Heidelberg blev stiftet 1386. 1559 blev det reformeret efter Melanchtons Anvisning; det virkede i philippistisk Retning til 1573, da det blev luthersk, men fra 1583 af var det udpræget reformert. Af Hensyn til den theologiske Retning, som herskede ved dette Universitet, holdt mange Danske sig borte herfra¹⁾.

Nedenstaaende Fortegnelse er uddragen af Dr. Gustav Töepkes: »Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1668«, Heidelberg 1885—86—93, der med beundringsværdig Flid og Omhyggelighed er udarbejdet efter Universitetets Matrikler i dets Bibliothek i Heidelberg; disse udgjøre ialt 5 Bind, hvoraf de fire første omfatte Tidsrummet fra 26. Nov. 1386 til 22. Decbr. 1662, det 5te Tidsrummet fra 5. Apr. 1704 til 7. Juni 1810. Det egentlige 5te Bind, som blev taget i Brug 22. Decbr. 1662, er forsvundet, sandsynligvis ved Heidelbergs Ødelæggelse af de franske 1693, idet dette som den løbende Matrikel skulde opbevares i den daværende Rektors Hus, der blev et Rov for Luerne, medens Matriklens 4 første Bind sammen med Universitetets Arkiv før Stadens Ødelæggelse var ført bort og først kom tilbage 1700 for atter 1701, da den spanske Arvefølgekrig truede, at føres bort for en kortere Tid. Allerede tidligere havde Arkivet i 27 Aar været opbevaret i Franckfurt, idet det 1624 blev reddet derhen, da

¹⁾ Hist. Tidsskr. 5 R. IV. S. 655.

Heidelberg faldt i Bairernes Hænder; først 1651, da Kurfyrst Karl Ludvig var vendt tilbage til Heidelberg, og Gjenaaabningen af Universitetet stod for Døren, blev det atter høitideligt overleveret til Kurfyrsten. Fra 1630 til 1651 bestod Universitetet ikke. Slutningen af Fortegnelsen, Studenterne fra 1662 til 1668, for hvilken Tid, som nedenfor anført, den egentlige Matrikel mangler, er tagen efter en Afskrift, som tilfældigvis er funden bevaret, rimeligvis fra 1669.

I Professor Dr. Ludv. Daaes: »Ioannis Agricolae Islebiensis Apophthegmata«, Christiania 1886, findes i Fortalen IX—XIV et Uddrag af Dr. Töepkes Værk for danske, norske og svenske Studenter Vedkommende, som imidlertid ikke har kunnet blive aldeles fuldstændigt, da Registeret til Værket først udkom 1893. I nedenstaaende Fortegnelse er de svenske Studenter udeladte, hvorimod de holstenske ere medtagne.

- 1409 Juli—Dcbr. Ulricus de Datia¹⁾, cler. Ripensis dyoc.
(⁴/₇ 1411 baccal. art.).
- 1418 Juni 1419. Nicolaus Johannis de Falstria presbiter
Otoniensis dyoc.
- — Petrus Absolonis de Herdliff²⁾, cler. Lundensis
dyoc.
- 1421 Aug.—Septb. Fr. Wilhelmus Jacobi de Dacia de ordine minorum.
- 1442 Novbr. 9. Johannes Krabe³⁾ can. eccl. Nidrosiensis de regno Norwegie.
- 1453 Juni—Aug. Johannes Petri de Dacia⁴⁾ magister Parisiensis cler. Lundensis. Receptus est ad facultatem art. ut magister 29. Aug. 1453.

¹⁾ Ulrik Stygge, † 1449, Bisp i Aarhus.

²⁾ Peder Axelsen Thott, Erkedegn i Lund, † 1463. (Hist. Tidssk. 5 R. V. 29, D. biogr Lex. XVII, 342).

³⁾ Johannes Stephani Krabbe. Kannik i Trondhjem, Bisp i Skalholt, † 1465.

⁴⁾ Kaldes ogsaa »de Malmoya«, død i Heidelberg 18. Aug. 1464 som decanus facultatis.

- 1453 Juni—Aug. Johannes Prückman (Brockman) de Dacia.
baccal. art. viæ antiquæ 23. Mai 1455.
- 1458 Jan. 16. Fr. Johannes Jacobi ordinis predicatorum
de Dacia.
- 1475 Dcbr. 3. Petrus de Dacia vel Subtilis proprie nuncu-
patus, arcium liberalium magister Parisiensis,
medicinarum doctor, ut ipse dicebat.
- 1565 Juni 27. Petrus Petri, Othoniensis, Danus.
- 1570 Mai 30. Franciscus Rantzowius²⁾. } fratres, Henrici
— — — Brede Rantzowius³⁾. } Rantzowii filii.
— — — Brede Rantzowius⁴⁾, Nicolai filius.
— — — Nicolaus à Bockwalden.
— Juni 2. Andreas Dresselberg⁵⁾ }
— — — Wilhelmus Dresselberg⁶⁾ } fratres, Dani.
- 1572 Juli 23. Desiderius Joannes Faucius Danus⁷⁾.
— — — Jacobus Matthiadis⁸⁾, Arhusiensis Cimber.
— Aug. 8. Joannes Lang, Arhusiensis.
— Sept. 22. Joannes á Barbi⁹⁾, Danus nobilis.
- 1573 Febr. 14. Johannes Rhud¹⁰⁾ }
— — — Canutus Rhud¹¹⁾ } nobiles Dani, fratres.
— — — Isaacus Mauritius¹²⁾, Danus.
— Sept. 28. Andreas Lymuicus¹³⁾, Cimber.
- 1577 Octb. 30. Gottschalkus Wensin¹⁴⁾, nobilis Holsatus.

²⁾ Frants Rantzau til Rantzau, f. 1555, † 1612, Statholder i Kbhvn.

³⁾ Breide Rantzau til Rantzausholm, f. 1556 † 1618, Rigsraad, Stat-
holder i Kbhvn.

⁴⁾ Breide Rantzau, Søn af Claus R. til Niendorff.

⁵⁾ Anders Dresselberg til Vognserup, f. 1543 † 1613, Lehnsmand
paa Aalholm og Holbæk.

⁶⁾ Vilhelm Dresselberg til Vindinge, f. 1545 † 1620, Lehnsmand
paa Ringstedkloster.

⁷⁾ Desiderius Foss, † 1598, Professor, Præst.

⁸⁾ Jacob Madsen Aarhus † 1586, Professor i Theologi.

⁹⁾ Hans Barby, † 1577, uægte Søn af Kansler Andreas B.

¹⁰⁾ Johan Ottesen Rud til Møgelkjær, † 1609, Lehnsmand paa Ørum.

¹¹⁾ Knud Ottesen Rud til Sæbygaard, † 1589.

¹²⁾ Isak Mouritzen, † 1588, Rektor og Kannik i Lund.

¹³⁾ Anders Lemvig, f. 1538 † 1603, Professor i Medicin i Kbhvn.

¹⁴⁾ Godske Antonsen Wensin til Roloffstorff, Amtmand paa Gottorp.

- 1577 Novb. 13. Anthonius Rantzowius¹⁾, Holsatus nobilis.
 1580 Jan. 4. Sigfridus Benedicti, Wiburgensis²⁾.
 1581 Febr. 7. Wolfgangus Dorn³⁾ Holsatus Stormariensis.
 — — 20. Otto Rosenkrantz⁴⁾, Danus.
 — — — Nicolaus Fridagius Hadelensis, præceptor eius.
 — Sept. 9. Laurentius Wensinus⁵⁾, Holsatus.
 1582 Febr. 6. Thomas Finck⁶⁾.
 — — — Thomas Kellinghuusen. } Flensburgenses
 — — — Thomas Vake. } Holsati.
 — — — Thomas Torschmeden. }
 — — — Henricus Joannis. }
 — Aug. 20. Nicolaus von Hagen }
 — — — Otte⁷⁾ } von Qualen inju- } nobiles
 — — — Benedictus⁸⁾ } rati propter } Holsati.
 — — — } ætatem }
 — — — Henricus von der Wusch⁹⁾ }
 — — — Henricus Poguisch. } nobiles
 — — — Caius Ranzowius¹⁰⁾. } Holsati in-
 — — — Wolfgangus Rantzowius. } jurati prop-
 — — — Joachimus von Allenfeldt¹¹⁾. } ter ætatem.
 — — — Caius Rumorius¹²⁾. }
 — — — Jonas Mathiæ, Holsatus, injur. pr. ætatem.

¹⁾ Anton Antonsen Rantzau til Arensburg m. m., f. c. 1560.

²⁾ Maaske Viborg i Finland.

³⁾ Wolfgang Dorn, Borgmester i Wilster.

⁴⁾ Otto Jørgensen Rosenkrantz, f. c. 1560 + 1582.

⁵⁾ Lorentz Lorentzen Wensin, bosatte sig i Baiern.

⁶⁾ Thomas Fincke, f. 1561 + 1656, Professor i Medicin i Kbhvn.

⁷⁾ Otto Josiasen v. Qualen til Nordsee, f. 1566 + 1620, Amtmand i Flensborg, Provst i Preetz.

⁸⁾ Benedict v. Qualen, Broder til foregaaende.

⁹⁾ Henrik v. d. Wisch til Guldenstein († 1642).

¹⁰⁾ Cai Rantzau til Hanrau, f. 1566 + 1607, hertugelig Raad og Amtmand.

¹¹⁾ Joachim Bendixsen Ahlefeldt til Haselsdorff, † i Heidelberg 10. Oct. 1583.

¹²⁾ Cai Rumohr til Røst, f. 1566.

- 1582 Aug. 20. Fridericus et Philippus¹⁾, fratres, hæredes Noruagiæ, duces Slesuici, Holsatiæ e. t. c., comites in Oldenburgo et Delmenhorst e. t. c.
- — — Joannes Ranzowius²⁾, nobilis Holsatus, injuratus propter ætatem. Natus Segebergiæ 14. Febr. 1566, obiit Heidelbergæ 17. Octb. 1582.
- 1582 Septb. 20. Joannes Munch³⁾ } fratres, nobiles Dani.
 — — — Fridericus Munch⁴⁾ } injurati pr. ætatem.
- Octb. 24. Simon Nicolai, Hallenius Noruegianus. Baccal. artium 26. Novbr. 1583.
- 1584 Mai 2. Joannes Dau, Holsatus.
- — 11. Georgius Mass, Crimpensis Holsatus.
- Novb. 21. Laurentius Francisci⁵⁾, Nordwegianus.
- 1585 Marts 15. Georgius Christophorus, Vibergius Danus.
- Apr. 20. Jacobus Andreæ⁶⁾. Otthoniensis Danus.
- Juli 28. Jacobus Biørn de Steinholt⁷⁾, Danus nobilis.
- — — Petrus Sturmius, Arhusiensis Danus.
- 1586 Juli 26. Fransiscus Brochenhus⁸⁾ } fratres } Dani in-
 — — — Georgius Brochenhus⁹⁾ } } jur. propt.
 — — — Magnus Schram¹⁰⁾ } } ætatem.
- Sept. 28. Constatius Balthazarus¹¹⁾, Danus.
- 1587 Apr. 28. Hilarius Quitzou¹²⁾, Danus.

¹⁾ Frederik, f. 1568, † 1587, og Philip, f. 1570, † 1590, Hertuger af Holsten-Gottorp.

²⁾ Johan Rantzau, Søn af Statholder Henrik R. til Breitenburg.

³⁾ Hans Jørgensen Munk til Visselbjerg, f. 1565 † 1616.

⁴⁾ Frederik Jørgensen Munk til Krogsgaard, f. 1566 † 1634.

⁵⁾ Laurids Frantsen (Flør) † c. 1616, Præst til Nannestad.

⁶⁾ Mag. Jacob Andersen, Præst i Kallehave, Student fra Odense 1581.

⁷⁾ Jacob Bjørnsen til Stenalt, f. 1561 † 1596.

⁸⁾ Frants Ottesen Brockenhuus til Vollerslev, f. 1570 † 1616, Secretær i Cancelliet.

⁹⁾ Jørgen Ottesen Brockenhuus til Seberkloster, † 1634, Lehnsmand i Hardanger.

¹⁰⁾ Mogens Skram (Fasti), † 1596, Secretær i Cancelliet.

¹¹⁾ Constantin Baltzersen, Kannik i Lund. (Kirkehist. Saml. 4 R. IV. 321).

¹²⁾ Eiler Henningsen Quitzou til Lykkesholm, † 1640.

- 1587 Aug. 15. **Fredericus Paselicus**¹⁾ } fratres Dani.
 — — — **Nicolaus Paselicus**²⁾ }
 -- Nov. 2. **Georgius Hammerus**³⁾, **Hafniensis Danus.**
 1591 Dec. 27. **Johannes Maierus**⁴⁾, **Flensburgensis Holsat.**
 1592 Marts 31. **Mathias Jacobus**⁵⁾, **Ripensis Cimber, Danus.**
 — Apr. 13. **Johannes Lindenow**⁶⁾, **Danus.**
 — — — **Otto Lindenow**⁷⁾, **Danus.**
 — — — **Willehadus Adamius**⁸⁾, **Danus.**
 — Juni 1. **Martinus Petreus Hegelius**⁹⁾, **Danus.**
 — — — **Andreas Erasmus Bondeus, Arhusiensis Danus.**
 — — 23. **Andreas Abrahamus, Hafniensis Danus.**
 — — — **Hermannus Høyer, Kiloniensis Holsat.**¹⁰⁾
 — Oct. — **Clemens Gandendorp, Holsat.**
 1593 Jan. 27. **Johannes Mule, Fionensis Danus**¹¹⁾.
 — Juzi 13. **Iuarus Frisius, Danus Cimbricus**¹²⁾.
 1594 Apr. 1. **Otto Bannerus, nobilis Danus**¹³⁾.
 — Sept. 22. **Johannes Brahe, nobilis Danus**¹⁴⁾.
 — — — **Johannes Hall(andus), Danus**¹⁵⁾.
 1595 Febr. 21. **Jonas Erasmus Carisius Danus**¹⁶⁾.

1) Frederik Caspersen Paslik til Rønnebæksholm.

2) Claus Caspersen Paslik.

3) Jørgen Hammer, Søn af Professor Claus H.

4) Johannes Mejer, f. 1573 † 1617, Præst i Husum.

5) Mathis Jacobsen, f. 1569 † 1636, kgl. Liviæge, Læge i Aarhus.

6) Hans Hansen Lindenow til Hundslund og Gavnø, f. 1573 † 1642, Ridder, Rigsraad, Lehnsmand paa Hindsgavl.

7) Otto Hansen Lindenow til Borreby m. m. f. 1575 † 1618.

8) Villads Nielsen Adamius, † 1616, Dr. med., Læge i Bergen.

9) Morten Pedersen Hegelund, † 1606, Præst i Vilslev.

10) Antagelig Søn af Kansler Caspar H., studerede endnu 1594 i Heidelberg.

11) Jens Mule, † 1638, Dr. med. i Odense.

12) Iver Jørgensen Friis til Ørbæk og Oxholm, † 1623, Kannik i Ribe.

13) Otto Banner til Giessingholm m. m., † 1625.

14) Jens Pedersen Brahe, † 1598.

15) Hans Jensen Alanus, f. 1563 † 1631, Professor i Kbhvn.

16) Jonas Charisius, f. 1571 † 1619, Secretair i tyske Cancelli.

- 1595 Mai 1. M. Conradus Aslacus, Bergensis Danus¹⁾.
 — — — Johannes Sparre, Danus²⁾.
 — — — Otto Brahe, Danus³⁾.
 — Juni 3. Nicolaus Paselik, Danus⁴⁾. Juramentum sub
 rectoratu doctoris Sohnii præstatum reno-
 uavit, gratis.
 — Juli 14. Alexander Sæsted⁵⁾ }
 — — — Carolus ab Allefeldt⁶⁾ } nobiles }
 — — — Andreas Cassius⁷⁾ } Holsat.
 — — — Hermannus Wertz }
 — Sept. 27. Joachimus Ranzowius⁸⁾ }
 — — — Detlevus Ranzowius⁹⁾ } Holsati.
 — — — Gebhardus Becker, Holsatus¹⁰⁾
- 1598 Oct. — Detlevus Sehested, nobilis Holsat¹¹⁾.
 — — — Georgius Meier, Holsatus.
 — Novb. — Laximanus Guldensternius, Danus¹²⁾.
 — — — Christophorus Ulfeldius, Danus¹³⁾.
 — — — Nicolaus Sinningius, Danus¹⁴⁾.
 — Decbr. — Andreas Bilde, nobilis Danus¹⁵⁾

¹⁾ Cort Aslaksen. f. 1564 + 1624, Professor theol. i Kbhvn.

²⁾ Jens Villumsen Sparre til Sparresholm, f. 1577 + 1632, Ridder, Befalingsmand paa Bahus.

³⁾ Otto Stensen Brahe til Næsbyholm, f. 1578 + 1651.

⁴⁾ Se foran 15. Aug. 1587.

⁵⁾ Alexander Sehestedt til Gùldensteen, + 1617, Provst i Ùttersen.

⁶⁾ Carl Ahlefeldt til Koselau, f. 1576 + 1623.

⁷⁾ Andreas Cassius, f. 1563 + 1618, holstensk Cancellisecretair

⁸⁾ Joachim Henriksen Rantzau til Putlos og Weissenhaus, f. 1576 + 1652.

⁹⁾ Detlev Henriksen Rantzau til Pancker m. m. f. 1577 + 1639, Ridder, kgl. Landraad.

¹⁰⁾ Gebhard Becker, + 1628, kgl. Landskriver i Wilstermarsk.

¹¹⁾ Detlev Jørgensen Sehested til Perdöhl og Bahrenfleet, f. 1578 + 1637 (Ligp. af Richard Bennichius, 1637).

¹²⁾ Laxmand Gyldenstjerne til Duege, + 1655, Landsdommer i Skaane.

¹³⁾ Christoffer Knudsen Ulfeld til Svendstrup, f. 1583 + 1653, Ridder, Rigsraad, Lehnsmand paa Helsingborg.

¹⁴⁾ Niels Clausen Sinning, + 1617, Bisp i Oslo.

¹⁵⁾ Anders Stensen Bille til Rosendal m. m., Ridder, Rigsraad, Lehnsmand paa Helsingborg.

- 1598 Dcbr. 27. Paulus Martini, Ostrupius Danus¹⁾.
 1599 Jan. 2. Axelius Brae, nobilis Danus²⁾ } stipulatione
 — — — Christophorus Iwarus, Danus³⁾ } recepti.
 — — 6. Johannes Julius, Danus⁴⁾, filius Hermanni
 Julii, proregis Gottlandiæ.
 — — — Bartholomæus Johannis, Danus⁵⁾
 — Juli 13. Nicolaus Held, Dithmarsus Holsatus.
 — Oct. 23. Christianus Erixen siue Erius, Danus⁶⁾
 1600 Jan. 2. Tago Tott, nobilis Danus⁷⁾
 — — — Nicolaus Backendorff, Danus⁸⁾
 1601 Sept. 29. Nicolaus Boetius, Dithmarsus.
 1603 Apr. 13. Lucas Johannis Paludanus, Wiburgensis
 Danus⁹⁾
 — — 18. M. Duncanus Burnetus, Danus.
 — Mai 27. Nicolaus Backendorff, Danus. Inscriptionem
 1600 factam repetivit¹⁰⁾.
 — Dcbr. 12. Tancredus Laelius, Danus¹¹⁾.
 1604 Jan. 17. Johannes Sylvester, Flensburg. Holsatus.
 — Mai 14. Johannes Steinhauer, Dithmarsus.
 1605 — 27. Hieronimus Cypræus, Schlesw. Holsatus¹²⁾.
 — Juni 4. Wolfgangus Rumannus, Danus, Colding-
 ensis¹³⁾.

¹⁾ Paul Mortensen Aastrup, f. 1576 † 1619, Bisp i Lund.

²⁾ Axel Pedersen Brahe til Krenkerup, f. 1582 † 1613.

³⁾ Christoffer Iversen, kgl. Renteskriver (Rørdam, Univ. Hist. II, 527).

⁴⁾ Jens Hermansen Juel til Kjeldgaard, f. 1580 † 1634, Rigsraad, Statholder i Norge.

⁵⁾ Bertel Hansen Dalby, Forstander for Duebrødre Kloster i Roskilde.

⁶⁾ Christen Walkendorff til Erikstrup, † 1648, uægte Søn af Erik W. til Glorup.

⁷⁾ Tage Thott til Eriksholm, f. 1580 † 1658, Ridder, Rigsraad, Lehnsmænd paa Børringe.

⁸⁾ Niels Madsen Bakkendrup, Mag., Hovmester hos foregaaende.

⁹⁾ Lucas Hansen Paludan, † 1638, Dr. med., Provinsialmedicus i Viborg.

¹⁰⁾ Niels Bakkendrup, se 2. Jan. 1600.

¹¹⁾ Dankert Hansen Leiel, † 1645, Læge i Kbhvn.

¹²⁾ Hier. Cypræus, Jurist (Cimbria lit. I, 119).

¹³⁾ Wolfgang Hansen Rhuman, f. 1572 † 1637, Prof. i Kbhvn.

- 1605 Juni 4. **Joannes Petræus, Tikouiensis Danus¹⁾**. Blev 23. April 1606 optaget i Collegiet »Casimirianum«.
- Sept. 30. **Hermannus Laterus, Husanus Holsatus²⁾**.
- 1606 Apr. 28. **Seuerinus Andreas Velleius, Cimber³⁾**
- Okt. 5. **Joannes Christiernus Polingus, Danus.**
- 1607 Mai 15. **Nicolaus Johannis, Dithmarsus⁴⁾**.
- — — **Johannes Bruno, Chiloniensis Holsatus.**
- Sept. 26. **Fridericus Knof, Danus⁵⁾**.
- — — **Johannes Knof, Danus⁶⁾**.
- 1608 Apr. 20. **Michael Christiernus, Haffniensis Danus⁷⁾**. Blev baccal. art. 6. Juli 1609, Stipendiarius i Collegiet »Casimirianum«.
- Nov. 1. **Claudius Plumius, Danus⁸⁾**
- — — **Henricus Albertus, Haffnia-Danus⁹⁾**.
- — 2. **Sigfridus Poguuisch, Holsatus nobilis¹⁰⁾**.
- — 15. **Joannes Paschasius¹¹⁾**.

¹⁾ Hans Pedersen (Tikjøb), Mag., Skolemester i Kjøge, siden Kapellan v. St. Nicolai Kirke i Kbhvn.

²⁾ Herman Lather, f. 1583, † 1640, Øconomisk Forfatter, Advocat i Husum.

³⁾ Søren Andersen Vedel, f. 1587 † 1653, Sognepræst i Ribe.

⁴⁾ Nicolaus Johannis udgav 1610 en Disputats i Heidelberg (Møller, Cimbr. lit. 283),

⁵⁾ Frederik Christoffersen Knoff, f. 1579, Mag., Præst i Aasum og Skibersløv i Skaane.

⁶⁾ Hans Christoffersen Knoff, f. 1578 † 1619, Mag., Rektor paa Herlufsholm.

⁷⁾ Mikkel Christensen, f. 1585 † 1637, Dr. med., Læge i Kolding, Fysikus i Bergen.

⁸⁾ Claus Plum, † 1649, Prof. jur. i Kbhvn.

⁹⁾ Henrik Albertsen Hamilton, † i Ægypten, Digter, 1616—19 Secretair i tydske Cancelli.

¹⁰⁾ Sivert Christoffersen Powisch til Haselau m. m., faldt 1626 ved Lutter am Barenberg, dansk Krigscommissair, Provst i Uetersen. Han geraadede 9. Aug. 1609 i Strid og Tvekamp med Christoffer Friis, fordi denne paastod, at P. var dansk, hvad han ikke vilde kaldes.

¹¹⁾ Jens Paaske blev Magister 1608.

- 1609 Apr. 8. Nicolaus Frisius, nobilis Danus¹⁾.
 — — 13. Christianus Julius, nobilis Danus²⁾.
 — — — Christophorus Frisius, nobilis Danus³⁾.
 — Mai 6. Olaus Jacobæus, Danus⁴⁾.
 — — 9. Andreas Schrøter, Flensburgensis Holsat.⁵⁾.
 — — — Fredericus Severinius, Haffniensis Danus⁶⁾.
 — — — Accilius⁷⁾ }
 — — — Hilarius⁸⁾ } Vurne fratres, Lolandi,
 — — — Christophorus⁹⁾ } iniurati propter aetatem.
 1610 Marts 25. Sibertus Blum, Holsatus¹⁰⁾.
 — Apr. 11. Juarus Stubbæus, Danus, magister¹¹⁾.
 — Mai — Georgius Kilianus, Ripensis Danus¹²⁾.
 — Sept. Nicolaus Fossius, Danus¹³⁾.
 — — Olaus Vibergius, Danus¹⁴⁾.
 — Novb. Burchardius Rhudt¹⁵⁾ }
 — — Vincentius Steno¹⁶⁾. } Dani.
 — — Johannes Birchittus¹⁷⁾. }
 — — Burchardus Joannis¹⁸⁾. }
 — Decb. Petrus Johannis, Ripensis Danus¹⁹⁾.

¹⁾ Niels Jørgensen Friis til Farskov, f. 1584 + 1651.

²⁾ Christian Hermansen Juul til Aabjerg, f. 1589 + 1612.

³⁾ Christoffer Jørgensen Friis til Vadskjærgaard, + 1661.

⁴⁾ Oluf Jacobsen, f. 1588 + 1638, Læge i Odense.

⁵⁾ Andreas Schrøder + 1638 (Cimbr. lit. I, 601).

⁶⁾ Frederik Severenius, Læge i Flensborg og Kbhvn.

⁷⁾ Axel Knudsen Urne til Rygaard, f. 1591 + 1626, Landsdommer.

⁸⁾ Eiler Knudsen Urne til Gunderslevholm, Lehnsmænd i Skaane.

⁹⁾ Christoffer Knudsen Urne til Aarsmark, f. 1539 + 1663, Statholder i Norge, Ridder.

¹⁰⁾ Sivert Blome, synes at være identisk med den »nobilis Blum«, som i Juni 1610 paa Torvet i Heidelberg dræbte en v. Sickingen.

¹¹⁾ Iver Stub, + 1611, forhen Prof. ved Kbhvn.s Universitet.

¹²⁾ Jørgen Kjeldsen, + 1640, Præst til Føns-Ørsløv.

¹³⁾ Niels Christtensen Foss, + 1645, Provincialmedicus i Lund.

¹⁴⁾ Oluf Christensen Kjeldsmed, + 1655, Mag., Præst i Viborg.

¹⁵⁾ Burkard Eilersen Rud til Sæbyholm, f. 1592 + 1647.

¹⁶⁾ Vincents Steensen til Steensgaard, f. 1592 + 1657, Landsdommer.

¹⁷⁾ Hans Birket, Mag., Hovmester for B. Rud.

¹⁸⁾ Burkard Johansen, studerede 1611 i Leiden.

¹⁹⁾ Peter Hansen Riber, Mag., Præst i Jølster i Bergens Stift 1623—27.

- 1610 Decb. Paulus Bagger, Danus.
 — — 24. Paulus Rantzovius, nobilis Holsatus.
 — — — Simon Reussen, Krempensis Holsatus.
 1611 Sept. 29. Johannes Andreæ Tausanus, Danus Ripensis¹⁾.
 — Nov. 15. Petrus Sturæus, Hugomæus Danus²⁾
 — — — Laurentius Severinus, Grenovius Danus³⁾.
 — — — Fredericus Andreas Klynus, Ripensis Danus⁴⁾.
 — — — Georgius Munch de Kroxgaard, Danus⁵⁾.
 — — — Juarus Munch de Kroxgaard, Danus⁶⁾.
 — — — Magnus Kaas de Frøstrup, Danus⁷⁾.
 — — — Ericus Kaas de Birckels, Danus⁸⁾.
 — — 21. Nicolaus Friese, Danus nobilis⁹⁾.
 — Dec. 19. Johannes Nicolai, Fonteijo-Danus.
 1612 Marts 2. Johannes Dionitzi, Danus¹⁰⁾.
 1614 Apr. 25. Paulus Rewentlovius, Holsatus.
 — Mai 30. Georgius Jacobi, Danus.
 — — — Casparus Ericus, Noruegianus¹¹⁾.
 — — — Mathias Ipsonius, Danus.
 — Dec. 16. Henricus a Qualen, Holsatus¹²⁾.
 — — — Ancharius Schrøder, Holsatus.
 1615 Apr. 8. Axilius Julius, Danus¹³⁾.

¹⁾ Hans Tausen, Mag., Rektor i Malmø 1616—21.

²⁾ Peter Clausen Sture, † 1623, Dr. theol., Hofpræst.

³⁾ Laurids Sørensen fra Grenaa, † 1659, Præst til Vlvild-Veilby.

⁴⁾ Frederik Andersen Klyne, f. 1589 † 1657. Mag., Præst til Vindinge-Kvislemark.

⁵⁾ Jørgen Munk til Krogsgaard, Haraldskjær m. m., † c. 1655.

⁶⁾ Iver Munk, † 1624, Secretair i Cancelliet.

⁷⁾ Mogens Kaas til Frøstrup og Krabbesholm, f. 1593 † 1639, Lehnsmænd paa Kbhvns. Slot.

⁸⁾ Erik Kaas til Aggersborg og Rævsbjerggaard, levede 1655.

⁹⁾ Niels Friis til Krastrup, † 1639, Lehnsmænd paa Seilstrup.

¹⁰⁾ Jens Dinesen Jersin († 1634) Biskop i Ribe.

¹¹⁾ Casparus Erici Nidrosiensis (1614 ²⁴/₆ Heidelbergæ depositus), indskreven ved Kbhvns. Universitet ¹⁵/₉ 1615.

¹²⁾ Henrik a Qualen til Bosee m. m., f. 1594 † 1667.

¹³⁾ Axel Nielsen Juul til Kongstedlund, f. 1597 † 1664.

- 1615 Apr. 8. Henricus Holckius, Danus¹⁾.
 — — — Hilarius Holckius, Danus²⁾.
 1616 Febr. 3. Matthæus a Jull, Danus³⁾.
 — Mai 29. Ericus Rosencrantzius, nobilis Danus⁴⁾.
 — — — Paulus Andreas, Hafnia-Danus, magister⁵⁾.
 — Oct. 16. Johannes Barnekow, Danus⁶⁾.
 1617 Apr. 18. Antonius Woltreich, Ditmarsus⁷⁾.
 1618 Apr. 20. Henricus Dam, Chilonio-Holsatus.
 — Mai 8. Johannes Boeckerus à Delden, Danus⁸⁾.
 — Juni 3. Magnus Julius, Danus⁹⁾.
 — — — Andreas Claudius, Danus¹⁰⁾.
 1619 Juli 28. Otto á Qualen, eques Holsat.¹¹⁾.
 — — — Nicolaus á Qualen, — — —¹²⁾.
 — Decb. 14. Fridericus à Bochwald, nobilis Holsat.¹³⁾.
 — — — Henricus Albertinus Hamilton, Danus, ephorus¹⁴⁾.
 1620 Juni 15. Magnus ab Arnfeld, nobilis Danus, iniuratus¹⁵⁾.
 — — — Ludovicus Michael, eiusdem ephorus¹⁶⁾.

} fratres ger-
 mani inju-
 rati prop̄t.
 ætatem.

1) Henrik Holck til Ravnholt m. m., f. 1599 † 1633, Greve, keiserl. Feltmarskal.
 2) Eiler Holck til Bustrup.
 3) Malte Juul til Giessinggaard, f. 1594 † 1648, Rigsraad.
 4) Erik Rosenkrantz, † c. 1622, Søn af Jacob R. til Arreskov.
 5) Poul Andersen, † 1628, Mag., Dr. med., Læge i Bergen.
 6) Hans Barnekow til Vidskøfte, f. 1600 † 1630.
 7) Antonius Woltreich, f. 1593 † 1645, Syndicus i Rostok, udgav 1618 en Disputats i Heidelberg (Cimb. lit. I, 743).
 8) Johan Bøcker von Delden, Raadmand i Kbhvn. 1630—33.
 9) Mogens Jensen Juel til Jullingholm.
 10) Anders Clausen, † 1652, Mag., Rektor i Trondhjem.
 11) Otto v. Qualen til Freyenwillen, † 1635.
 12) Claus v. Qualen, Gottorpsk Kammerjunker.
 13) Frederik Christoffersen Buchwald til Knoop, † 1676.
 14) s. 1 Nov. 1608.
 15) Mogens Arenfeldt til Rugaard, f. 1604 † 1671, Stiftamt. i Viborg.
 16) Ludvig Mikkelsen, † 1643, Mag., Præst i Sorø, s. i Odense.

- 1652 Decb. 28. Canutus Urne, filius Sigvardi, nob. Danus¹⁾.
 — — — Christianus Fossius, Danus²⁾.
 — — 31. Jacobus Caspersonius, Danus. Obiit diem
 suum Heidelbergæ 1653.
- 1653 Apr. 22. Antonius Pauli, Dithmarsus, stud. jur.³⁾.
- 1654 Jan. 1. Christianus Reimers, Holsatus.
- 1655 Jan. 17. Conradus Wasmer, Dithmarsus Holsat.⁴⁾.
 — Decb. 27. Georgius Scheel, Danus⁵⁾.
 — — — Albertus Scheel, Danus⁶⁾.
 — — — Otto Scheel, nobilis Danus⁷⁾.
 — — — Nicolaus Hydropolitanus, Danus⁸⁾.
- 1656 Apr. 14. Nicolaus Taube, nobilis Danus⁹⁾.
 — — — Henricus Johannis Holst, Danus¹⁰⁾.
 — — 24. Georgius Johannis Burchardus, Danus¹¹⁾.
- 1657 Febr. 17. Justus Dozemius, Holsatus, legum cand.
 — Apr. 16. Prøbernus Wandalius, Danus, theol. stud.¹²⁾.
 — — — Petrus Johannis Frisius, Danus, theol.
 stud.¹³⁾.
 — Juni 23. Thomas Johannis Brockmand, Hafnia-
 Danus¹⁴⁾.

¹⁾ Knud Siversen Urne til Juulskov, f. 1634 † 1705, Etatsraad.

²⁾ Christian Foss, f. 1626 † 1680, Livmedicus, Assessor i Høiesteret.

³⁾ Han dræbte 16 Juli 1653 i Duel Student Johannes Weber, blev arresteret, men flygtede 1654. Dømt til 1500 Rdr. Bøde, der paa Kongen af Danmarks Intercession blev nedsat til 300 Rdr.

⁴⁾ Conrad Wasmer, f. 1627 † 1705, Etatsraad, Vicecantsler i Glückstadt.

⁵⁾ Jørgen Skeel til Broholm og Arreskov, † 1798, Etatsraad

⁶⁾ Albert Skeel til Katholm, f. 1635 † 1667.

⁷⁾ Otto Skeel til Birkelse, f. 1636 † 1696, Etatsraad, Amtmand i Børglum.

⁸⁾ Niels Vandstad († 1677), Præst i Skamstrup. K. S. 3. II, 621.

⁹⁾ Niels Mandrupsen Due til Halkjær, † i Heidelberg 31. Juli 1660.

¹⁰⁾ Henrik Hansen Holst, Mag. 1649, levede en Tid i Worms, drog 1677 til Norge.

¹¹⁾ Jørgen Burckard, Cancelliraad, 1692 Amtmand i Nyborg og Tranekjær Amter, siden i Lister og Mandal.

¹²⁾ Preber Vandal, f. 1635 † 1699, Præst i Korsør.

¹³⁾ Peder Friis, studerede 1656 i Leiden.

¹⁴⁾ Thomas Brochmand, Søn af Professor Hans B., druknede i Amsterdam.

- 1658 Juni 24. Burgerus Trolle ¹⁾ }
 — — — Oligerus Trolle ²⁾ } Dæni.
 — — — Herlovius Trolle ³⁾ }
 — — — Severinus Mathias, Danus ⁴⁾.
 — Octb. 18. Uldricus Seefeld, Danus ⁵⁾.
 — — — Johannes Helverschow, Danus ⁶⁾.
 — — 30. Claus Rhöde, nobilis Holsat.
 — — — Henrich Rhöde, nobilis Holsat.
 — Nov. 14. Canutus Thot, nobilis Scanus ⁷⁾.
 — — — Georgius Fogh, Danus ⁸⁾.
 1659 Apr. 18. Dethlevius Caius Steinmannus, Holsatus ⁹⁾.
 — Octb. 13. Augustus Fridericus Danckwerth, Holsat.
 — Nov. 17. Jacobus Steinman, Holsatus.
 — — — Detlevus Steinman, Holsatus ¹⁰⁾.
 — — 22. Jacobus Petri, Holsatus.
 1660 Jan. 1. Petrus Matthison, Danus.
 — — — Fridericus Reynkengh, Holsatus ¹¹⁾.
 — Decb. 13. Magnus Marsveyn, Danus ¹²⁾.
 1661 Juni 20. Claudius Sehestedt (Sehefeldt?), Danus.
 — — — Christophorus Ulfeld, Danus ¹³⁾.
 — — — Johannes Burserus, Soranus, med. stud. ¹⁴⁾.

¹⁾ Børge Nielsen Trolle til Trolholm og Tviskloster, † 1676.

²⁾ Holger Nielsen Trolle til Rygaard, † c. 1686, Oberst.

³⁾ Herluf Nielsen Trolle til Snedinge og Vognerup, † 1714, Etatsraad.

⁴⁾ Severinus Mathias Hafniensis blev Student 1657.

⁵⁾ Ulrik Jørgensen Seefeld anføres hos Benzon død som Barn.

⁶⁾ Hans Christensen Helverschow, Mag., † 1668

⁷⁾ Knud Ottesen Thott til Knudstrup og Gaunø, f. 1638, † 1702, Geheimeraad, hvid Ridder.

⁸⁾ Jørgen Lauridsen Fog, † 1710, Præst i Ribe.

⁹⁾ Detlef Kai Steinmann, Søn af Amtsforvalter i Steinburg Jacob S., fik ^{15/10} 1646 Expectance paa et Kannonikat i Slesvig.

¹⁰⁾ Detlev Steinmann, lic. juris, blev 1683 Borgmester i Itzeho.

¹¹⁾ Frederik Reinking, Oldenburgsk Hofjunker, Søn af Didrik R., kgl. Raad og Kantsler i Hertugdømmerne. (C. Arend, Leichpred. über Didr. Reinking, 1665).

¹²⁾ Mogens Jørgensen Marsvin, faldt 1676 som Ritmester ved Lund.

¹³⁾ Christoffer Knudsen Ulfeld til Allesløv, f. 1643 † 1670.

¹⁴⁾ Johannes Burserus, Apotheker i Sorø.

- 1661 Juni 20. Henricus Rantzow, Holsatus.
 — — 30. Johannes Rammel, nobilis Danus¹⁾.
 — Decb. 12. Johannes Vossius, Holsatus.
 1662 Mai 30. Joachimus Brockdorff, nobilis Holsatus.
 — Sept. 28. Benedictus von der Kula, Danus²⁾.
 — Oct. 14. Petrus Windingius Johannis filius, Danus³⁾.
 — — 18. Georgius Pasberg, Danus⁴⁾.
 — Dcbr. 22. Christian Bilde⁵⁾.
 — — — Jørgen Bilde⁶⁾.
 1663 — — Christianus Eybertus Stapelius, Pinneberg,
 Holsat. ⁷⁾.
 — — — Magnus Wedderkopff, Holsatus⁸⁾.
 — — — Henricus Bilenberg, Breitenburgo-Holsat.⁹⁾.
 1664 — — Johannes Matthias Sommer, Itzehoe Holsat.
 — — — Christian Martinus Dorn, Wilstria-Holsat.¹⁰⁾.
 1665 — — Benedictus ab Ahlefeldt, nobilis Holsatus¹¹⁾.
 — — — Wilhelmus von Ahlefeldt¹²⁾.
 — — — Christophorus von Ahlefeldt¹³⁾.
 1666 — — Magnus Wedderkopff, Husio-Holsat., utr.
 iuris doctor. Ad professionem iuris feudalis

¹⁾ Hans Henriksen Ramel til Maltesholm, Løberød m. m., † 1711.

²⁾ Benedict v. d. Kula til Løigtved, Major.

³⁾ Peder Hansen Vinding, f. 1637 † 1684, lic. jur., Assessor i Can-
 cellicollegiet.

⁴⁾ Jørgen Frederiksen Parsberg, † 1691, var 1679 Cornet.

⁵⁾ Christen Lagesen Bille til Havrelykke m. m., f. 1641 † 1714.

⁶⁾ Jørgen Lagesen Bille til Havrelykke, Hofjunker.

⁷⁾ Søn af kgl. Raad, Amtmand i Pinneberg Frants S.

⁸⁾ s. under 1666.

⁹⁾ Henrik Bilenberg, f. 1643 † 1711, grevelig Rantzausk Raad (Zeit-
 schrift der Gesellschaft für Schlesw.-Holst. Geschichte, 34 Bd.
 Tafel 8).

¹⁰⁾ Christian Martin Dorn blev 1670 kgl. Raad i Hertugdømmerne.

¹¹⁾ Benedict Ahlefeldt til Haseldorf f. 1645 † 1697, Gottorpsk Raad,
 Amtmand i Trittau.

¹²⁾ Vilhelm Ahlefeldt til Haseldorf, f. 1646 † 1717, kursachsisk
 Kammerherre.

¹³⁾ Christof Ahlefeldt, f. 1649 † 1683, Gottorpsk Ritmester.

et publici a serenissimo electore vocatus,
receptus in senatum 31. Jan. 1666¹⁾.

1666	—	—	Theodorus Lente ²⁾	} Holsati.
—	—	—	Christian Lente ³⁾ .	
1668	—	—	Hieronymus Moller, Sleswicensis	Holsat.
—	—	—	Hannibal Paulinus, Norwegeois ⁴⁾ .	

¹⁾ Magnus v. Wedderkopp, f. 1637 † 1721, gottorpsk Geheimeraad.

²⁾ Theodor Lente, † i Heidelberg 16. Febr. 1667.

³⁾ Christian Lente til Sarlhusen, f. 1649 † 1725, Overkrigssecretair, Stiftamtmand i Odense, Rdr. af Elefanten.

⁴⁾ Hannibal Poulsen, Rigsgreve v. Løwenschild, † 1691.

Aarhus Kirker endnu en Gang.

Af P. Severinsen.

Litteratur: *A. D. Jørgensen*: Bispekirkerne i Århus. Tillæg XIV i Den nord. kirk. grundl. — *Chr. Kjer*: Aarhus Kirker og Klostre i den katolske Tid. Kirkehist. Saml. 3. V. 673. — *J. Hoffmeyer*: Blade af Aarhus Bys Historie I. 56. — *Trap*: Danmark, 3. Udg. ved Weitemeyer, V. 9. 38. — *L. Fenger*: St. Nicolaus, Hellig Niels og St. Klemens eller om Aarhus' Domkirkes Kor. Kirkehist. Saml. 5. II. 645 — *Hans Olrik*: Danske helgeners levned, 291. — *Vilh. Lorenzen*: Vor Frue Kirke og Hospitalet i Aarhus. 1906.

I ingen anden af vore Stiftstæder er de gamle Kirkeforhold saa lidt klare som i Aarhus. Hvis man vil sammenligne Resultaterne i de ovenanførte Afhandlinger, vil man finde en rig Afveksling af forskellige Kombinationer, hvoraf et Par endda er af ret ny Dato. Ved at tumle lidt med Stoffet er jeg dog kommet til den Opfattelse, at det er muligt at klare Hovedlinjerne i Billedet.

Først bør anføres de forfejlede Kombinationers Hovedkilder.

Den ene er Huitfeldt, som i sin Bispekrønike fortæller, at 1102 sad Biskop Ulkild: »Da vaar bygt en Trækirke ved Stranden paa Bjerget, Tjenesten holdtes udi«. Senere siger han, det var i den, Prins Niels blev begravet. Af dette har Pontoppidan atter gjort Opførelsen af den første Kirke, og han gør den til eet med St. Olufs Kirke¹). Det hele maa indskrænkes til, at Huitfeldt har

¹) Annaler I. 340.

kendt en Notits om en Trækirkes Bygning paa Strandbakken.

Den anden Kilde er en Notits i de Bartholinske Annaler: 1087, St. Nicolaus Arusiae elevatur¹). Hvis hermed skulde være ment en Kirkebygning (Hoffmeyer), maatte der have staaet: Ecclesia St. Nicolai. Her maa være Tale om Helgenlevningers Anbringelse. Kjer tænker sig, at der skal læses 1287 og tænkes paa Begivenheden, da Kannikerne tog Prins Nielses Ben op af Graven og gemte dem i en Blykiste i Bibliotheket for ikke at risikere, at Kongemorderne paa Hjelm røvede dem²). Men Borgen paa Hjelm byggedes først 1290, saa man kommer i ny Forlegenhed ved denne Rettelse. A. D. Jørgensen tænker paa de Levninger af den hell. Nicolaus fra Myra, som Erik Ejegod hentede i Bari 1098, og som siges at være bragt til Slangerup, men ogsaa kunde være fordelt til flere Steder³). Men det bestemt lydende Aarstal bliver rigtignok slemt »omtrentligt« paa den Maade. Bartholin maa jo have skrevet af efter noget, og dette noget maa have handlet om Aarhus, nærmere sagt: om en Helgenlevning i Aarhus. Nu har man utvivlsomt i Aarhus haft noget af den hellige Nicolaus fra Myra. Men da bliver man mistænsom paa Grund af selve Aarstallet. Thi netop 9. Maj 1087 blev denne Helgens Levninger højtideligt overførte til en ny Kirke, — men i Bari i Syditalien. Har Bartholin haft noget gammelt noget om Nicolaus's Dyrkelse i Aarhus, saa har naturligvis denne Begivenhed været nævnt deri. Det er meget fristende paa denne Maade helt at aflive denne Efterretning som gældende Aarhus⁴). Men unægtelig er denne kritiske Antagelse kun en Formodning. Falder den, maa Meningens være, at der i nævnte Aar kom en saadan Levning til Aarhus, og da er der ingen Tvivl om, at det

¹) Script. Rer. Dan. I. 339. ²) Kjer 678. Olrik 313.

³) A. D. Jørgensen 811 og Tillæg XIV.

⁴) Saaledes ogsaa V. Lorenzen, 11.

har været til St. Nikolaj Kirke, som derved har faaet sit nye Navn.

Ingen af disse Notitser kan gælde den første Kirkes Opførelse i Aarhus. Allerede 948 blev Aarhus Bispestad, og den havde da alt i en Aarrække haft en Hellig Trefoldigheds Kirke, bygget før Gorm den Gamles Tid af den i England kristnede Kong Frode¹).

Det næste Øjeblik, da Stillingen kan overses, er den 14. November 1203. Da skænkede Biskop Peder Vognsen til St. Klemens Kirke de øvrige Kirker i Byen, nemlig St. Olufs, St. Nikolaj og Vor Frue foruden Kirken i Haldum. Dette hænger sammen med denne Biskops øvrige Foretagender med en fuldstændig Omorganisation af de kirkelige Forhold i Aarhus. Han havde stiftet et Domkapitel og paabegyndt Opførelsen af en prægtig St. Klemens Domkirke. Efter Tidens Skik bliver saa Byens andre Kirker incorporerede i St. Klemens, saa Sognekaldene tilfalder Kapitlet.

Man faar paa Forhaand det Indtryk, at her er alle Byens Sognekirker taget med, og man ved heller ikke senere om andre. Men her er da Kong Frodes Trefoldighedskirke bleven borte. Det vilde stride stærkt mod Tidens Skik, om den var nedlagt. Den maa have skiftet Navn — ligesom Trefoldighedskirken i Roskilde blev til St. Lucii Kirke.

Vi vil da først forsøge at finde denne gamle Hovedkirke iblandt de nævnede. Der er ikke Tvivl om, hvor vi skal lede.

St. Nikolaj Kirke.

Aarhus By strakte sig oprindelig ikke helt ud til Stranden men laa noget tilbagetrukket inde ved Aaen. Omfanget har ikke været stort. Her inde byggedes ogsaa

¹) Roskildekroniken. SRD. I. 375. J. Olriks Overs. S. 12.

Byens første Kirke, der var Bispekirke indtil Peder Vognsens Tid. Her ligger den nu saakaldte Frue Kirke, der ved Reformationstiden tilhørte Sortebrødrene. Det er tilfulde godtgjort, at denne er den gamle Nikolaj Kirke¹⁾. Og af hellig Nielses Levned²⁾ ved vi, at ved 1180 var denne Kirke Domkirke. Hoffmeyer antager, at det kun har været en midlertidig Værdighed, men dette er en overdreven Vurdering af Huitfeldts Udtryk, at »Tjenesten holdtes« i Biskop Ulkilds Trækirke ved Stranden. Der er intet som helst, der taler imod, at St. Nikolaj Kirke er Byens oprindelige Domkirke og en Efterkommer af Kong Frodes gamle Trefoldighedskirke. Den har skiftet Navn ved at en Relikvie af den hellige Nicolaus fra Myra er blevet højtidelig indført deri. Vi har foran set, at det har sine Vanskeligheder at afgøre, om denne Navneforandring er sket 1187. Gælder den Bartholinske Notits Begivenheden i Bari, ligger Vejen for saa vidt aaben for alle A. D. Jørgensens Formodninger: at Helgenlevningen er hentet 1198 af Erik Ejegod i Bari, at Nikolajkirken i Aarhus er et af de »fem lyse Mønstre af Sten«, som Kongen skal have bygget, og at dette Kongeforetagende er det samme som Kirkebygningen 1102 under Biskop Ulkild³⁾. Dette synes mig dog lovlig raskt. For det første siges det ret bestemt, at det var i Slangstrup, Kongen anbragte de erhvervede Relikvier. Og dernæst, skal man overhovedet regne med Huitfeldts Notits, maa man dog vel antage, at han ikke uden videre har tildiget, at det var en Trækirke ved Stranden, der byggedes.

Men i al Fald maa en Relikvie engang være erhvervet og have givet Anledning til Navneskiftet. Det vil være naturligt at tænke sig det ved en stor Ombygning af Kirken. En saadan kan være sket efter Brand. Ifølge Adam af Bremen brændte Kirken 1065. Det kan ogsaa være sket ved at en mindre Kirke blev afløst af en større, hvad enten

¹⁾ Kjer 679. ²⁾ Olriks Overs. S. 300.

³⁾ A. D. Jørgensen 811.

det nu var af Træ eller af Sten. Kjer vil ikke gaa ind paa A. D. Jørgensens Antagelse, at den omkring 1190 var af Sten, idet det i Pavebrevet 1197 hedder, at Kathedralkirken i Biskop Peder Vognsens Forgængeres Tid var af Træ¹). Dette er dog utvivlsomt kun en mindre nøjagtig Udtryksmaade, som den pavelige Skriver har faaet i Pennen, fordi det ikke var gaaet op for ham, at den trængende Træ-Domkirke i Aarhus ikke har været Domkirke saa længe. Thi der maa menes Klemenskirken. Angaaende Nikolaj Stenkirkes Alder har vi ingen anden Kilde at adspørge end selve Murværket. Og det fortæller os, at Kirken i tidlig Tid har været af Sten. I Hovedskibets nordre Mur sidder endnu i 5—6 Alens Højde et Stykke af den oprindelige Stenkirke med den gamle nordre Indgangsdør. Materialet er utilhugne Kampesten og Kalktuf. Kirken har været som flere af Omegnens Landsbykirker, med et Skib af omtrent samme Udstrækning som det nuværende Hovedskib, og der er Mulighed for betydelig Ælde²).

Da den gamle Biskop Svend var død 1191, kom der en reformerelysten og byggelysten Biskop af Absalons Slægt, den nævnte Peder Vognsen. Og imidlertid var det lille St. Klemens Kapel ude paa Strandbakken blevet et søgt Valfartssted, hvor Rigdomme strømmede ind, og hvor der tegnede til at kunne blive Helligdom for en berømt Helgen af Kongehuset. Han beslutter da, at der skal det nye kirkelige Centrum være om en ny og prægtig Domkirke. Det er ikke noget uhørt. Paa samme Maade havde i Odense St. Albani Kirke maattet vige for St. Knuds og i Ribe vel St. Peders for Vor Frues.

1203 blev den forrige Domkirke da gjort til Anneks af den nye. Endnu senere, men dog før 1246, er den bleven skænket til Dominikanerne, der op ad den byggede deres Kloster og i høj Grad ombyggede selve Kirken. Først synes de at have bygget et nyt Kor og derpaa senere at

¹) Kjer 675. SRD. VI. 387. ²) Lorenzen 10—11.

have fornyet og anseiggjort Skibet (Lorenzen). Den synes derefter ikke mere at have haft Sogn, thi i Ulrik Stygges nye Fordeling af Kapitelsgodset 1427 nævnes den ikke. 1558 hedder det i Overensstemmelse hermed, at der »af gammel Tid« var tre Kannikedomme til tre Sognepræsters Underholdning: Sakristi Præbende for Domkirken, St. Olai Præbende og Vor Frue Præbende for de to andre¹⁾. Og jeg ved ikke af, at der paa anden Maade findes Spor af noget fjerde Sogn.

St. Klemens Kirke.

I Hellig Nielses Levned hedder det (Olrik, 299), at han »valgte sit Gravsted i Trækapellet ved Havet, det Kapel, som Biskop Peder senere med Hr. Pave Innocentius (skal være Cælestinus) III's Tilladelse gjorde til Domkirke og indviede til den hellige Klemens's Ære«. Det blev denne Omstændighed, der pludselig gjorde det uanselige Kapel til en berømt Helligdom. Hidtil havde det vistnok kun været et Skipperkapel og ikke nogen Sognekirke. Skriftets Ordlyd lader det staa uafgjort, om Kapellet havde været indviet til samme Helgen som den senere Domkirke. Men det er der dog ingen Tvivl om. Kapellet paa Strandbakken var helt naturligt indviet til de søfarendes Helgen. Der var endnu en Kirke paa Strandbakken, St. Olufs, saa det er ikke saa sikkert, naar Huitfeld gør St. Klemens Kapel til eet med den Kirke, som byggedes under Biskop Ulkild, og som vel snarere var en rigtig Sognekirke. Men vi veed jo ikke, hvad Huitfeld har haft for sig.

Peder Vognsen tiltraadte sit Embede 1192 og har aabenbart snart dannet sig sine Planer. 1195 skænker han sine Bøger til de fremtidige Præster ved St. Klemens Kirke og 1197 skaffer han pavelig Aflad til at bygge Kirken op af Sten som Domkirke²⁾. Ved denne sidste Lejlig-

¹⁾ SRD. VI. 469. Rørdam: Kirkelove I. 539.

²⁾ SRD. VI. 405. 387.

hed tales der i al Almindelighed om Domkirken, og dermed maa menes Klemenskirken, saa den maa vel alt formelt være gjort til Bispekirke forinden. Under samme Dato fik han Pavens Stadfæstelse paa de 6 første Præbender i Domkapitlet, som han havde stiftet af stedligt Kirkegods og af sit eget rige Gods. Det er vel iøvrigt det samme, som faar sit endelige Udtryk i det før nævnte Stiftelsesdokument af 1203.

Hoffmeyer tænker sig, at Kirken ogsaa i Fortiden har været Domkirke og kun en Tid har været berøvet denne Værdighed. Der er ingen Grund til at tænke sig noget saadant om dette »capellula«. Baade Hoffmeyer og Fenger mener, at Domherrerne skulde have været mod Hellig Niels, hvilket skulde være Grunden til, at Kirken fik St. Klemens's Navn, ligesom det skulde være noget fra deres Side tilstræbt, at Valfarterne tog af. Intet kan være mere fejlagtigt. Domkirkeværdighedens Overdragelse til denne Kirke skyldtes Forventningen om at kunne huse en dansk undergørende Helgen af Kongehuset i den. Og intet stemmede mere med Kannikernes Interesse, end om Valfarterne kunde holdes vedlige. Det opbevarede »Levned« er da ogsaa simpelt hen sammensat af Arbejder, der skulde bevirke hans Kanonisation. Men han blev ikke kanoniseret, og derfor kunde den stolte Stenkirke ikke indvies til ham.

Fenger har udkastet den Tanke, at som Kor skulde oprindelig have staaet en gammel Stenkirke, hvis Kvadre skulde gaa igen i det nuværende Kors mange spredte Kvadre. Men Efterretningen om, at den var af Træ, staa saa udtrykkelig i den ældste Del af Nielses Levned (Olrik 299. 300). Denne Del maa være skrevet, medens Ombygningen endnu var i friskt Minde. For nogle spredte Granitkvadre af ukendt Oprindelse kan man ikke kassere denne Efterretning, især da man saa ogsaa skal tænke sig Pavebullen gælde Nikolajkirken to Aar efter, at der er tydelige Spor af, at Biskop Peder havde Planer med Klemenskirken.

St. Olufs Kirke.

Denne nævnes 1203 og var en Sognekirke indviet til Norges Kongehelgen. De højtidelige Olufsmesser maa have været meget søgte og har endnu deres Eftervirkning i det store »Olufs Marked«. Ved Præbendefordelingen 1427 er Kirken Grundlaget for det niende Præbende¹⁾.

Ved Middelalderens Slutning var Kirken forfalden, og efter Reformationen ansaas den for overflødig. 1548 skal Kirken være falden sammen af Ælde paa Fastelavn's Søndag. 1558 brugtes St. Olai Præbende til at lønne to Kapellaner ved Domkirken med. Kirkegaarden brugtes endnu ind i det 19. Aarhundrede, og paa Grund af Pontoppidans Misforstaaelse troede man længe, at det var her, Prins Niels først blev begravet. Forholdet med det meget omtalte Kors er oplyst af Hoffmeyer.

Vor Frue Kirke.

Ogsaa denne annekteredes 1203 til Domkirken og er altsaa ældre. Den laa paa Brobjerg sønden for Aaen.

Denne Kirkes senere Historie er meget dunkel. I Ulrik Stygges Fordeling af Kapitelgodset 1427 anføres den som ottende Præbende, hvortil ogsaa Hundslund Kirke hørte²⁾. Og 1542 faar M. Thomas Riber, Besidder af Vor Frue Præbende, Elev og Hjortshøj Sognekirker i Erstatning for Vor Frue Kirke, som han oplod til Underholdning for Sognepræsten og Prædikanter sammesteds³⁾. 1558 skal Sognepræsten til Vor Frue Kirke have Vor Frue Præbende⁴⁾.

Man faar altsaa det bestemte Indtryk, at den Middelalderen ud bestaar som Sognekirke med sin Præst, der i det mindste har Rettighederne og Indtægterne.

Alligevel antager man, at Kirken i Middelalderens senere Tid var bleven Klosterkirke for Karmeliternes Marie-

¹⁾ SRD. VI., 469.

²⁾ SRD. VI., 469. ³⁾ Rørdam: Kirkelove I. 209. ⁴⁾ Smst. 539.

kloster paa Brobjerg. I dette Kloster trykkedes 1498 en nu tabt St. Jørgens Historie, hvori det hedder:

„Den salige Jørgen paa Brobjerg, en Bakke i den berømlige Stad Aarhus, drog først ind i et snævert Kapel. Men omsider, efter en god Tids Forløb, saa drog efter Guds Tilskikkelse samme salige Jørgen til sig alle Jomfruers Jomfru, som han over al Maade elskede, Frelserens Moder, for at hun med ham fremtidig skulde staa i et prægtigt og helligt Hus, sammen med de hellige Martyrer Hellig Knud Konge og Hellig Knud Hertug, udmærkede Fædre og Patroner ikke blot for nævnte hellige Konvent men for hele Danmarks Rige, hvor der nu er et meget skønt Tempel, hvori samme højlovede Jomfrus Brødre af Karmeliterordenen bor, som Dage og Nætter i Hymner og Sange priser Frelserens store Gerninger«¹⁾.

Dette er selvfølgelig en poetisk formet Fortælling om Kirkebygning og Alterstiftelse paa Brobjerg. Den forstaaes i Almindelighed saaledes, »at Hellig Jørgensklostrets Karmeliter af Kapitlet har faaet Tilladelse til at benytte den gamle Vor Frue Kirke« (Hoffmeyer). Maaske. Det kunde ogsaa betyde, at Klosteret var begyndt med et lille snævert Kapel, viet til St. Jørgen, men saa havde faaet en større Kirke bygget og nu tillige havde Altere for Vor Frue, Knud Konge og Knud Hertug.

I saa Fald bliver der to Frue Kirker paa Brobjerg, en Sognekirke og en Klosterkirke. Har Klosteret haft Sognekirken, saa har det været paa den mærkelige Maade, at Munkene kun forrettede Vikartjeneste, medens den lovlige Sognepræst sad som Medlem af Kapitlet. Dette ser lidet sandsynligt ud.

I al Fald bliver for meget sat sammen, naar Hoffmeyer ogsaa gør St. Jørgensgaarden til eet med Karmeliterklosteret og Sognekirken.

Snart efter Reformationen maa Frue Kirke være bleven opgivet. Den har vel været en lille upraktisk Bygning

¹⁾ Bruun: Medd. fra det St. kgl. Bibl. I. 79.

af den gamle Landsbykirketype. Sortebrødrenes store Prædikenkirke var meget bedre, og den har man faaet. Men Sognet hed Vor Frue Sogn, medens Klosterkirken vel aldrig i daglig Tale kaldtes St. Nikolaj men kun Sortebrøderkirken. Saaledes flyttede vor Frues Navn da til den foruds Nikolaj Domkirke.

Mere kan vistnok ikke siges med det Stof, der er offentliggjort. Men man skulde tro, at der af Regnskaber, Skattelister o. lign. kunde fremdrages saa meget, at der kan gives bedre Besked en Gang.

Vartovspræsten Ole Hersleb.

En Alvorsmand fra Pietismens Tid.

Ved H. F. Rørdam.

Naar en Mand, om hvis Redelighed der ikke kan være Tvivl, bliver Offer for sin Overbevisning, maa hans Skjæbne vække vor Medfølelse, om vi end maaske ikke kunne billige hans Fremgangsmaade. Dette gjælder den i Overskriften nævnte Mand, som formentlig nok kan fortjene, at Akterne i den Sag, der voldte hans Fjernelse fra det ham betroede kirkelige Embede, fremdrages.

Ole Hersleb var født 14. Maj 1691 i Stods Præstegjæld i Trondhjems Stift, hvor hans Fader, Mag. Christopher Hersleb († 1721), var Præst samt Provst i Indherred¹). Moderen, der hed Sofie Borch († 1718), omtales som en meget from Kvinde²). Begge Forældrene tilhørte Slægter, der oprindeligt stammede fra Jylland. Tre af deres Børn blev Præster, nemlig Jacob, der blev Faderens Eftermand³), Peder, den siden navnkundige Biskop,

¹) Erlandsen, Geistligheden i Trondhjems Stift, S. 324. Her og andetsteds (D. biogr. Lex. VII, 395) angives 1695 som Ole Herslebs Fødselsaar. Men ovenanførte Datum findes i den theologiske Examinensprotokol i Konsist. Arkiv. Ved hans Indskrivning som Student 16. Maj 1713 angives hans Alder dog som 19 Aar (Birket Smith, Kbh. Univ. Matr. II, 368).

²) Zwergius, Siell. Clerisie, S. 381.

³) En Søn af denne er den Peter Lorents Hersleb, Præst i Brønshøj og Rødovre, hvis interessante Selvbibliografi er meddelt i Kh. Saml. 3. R. II, 651 ff.

og Ole, der her skal omtales. Sin første Undervisning fik sidstnævnte i Hjemmet, hvor hans Broder Peder, der alt var theologisk Kandidat, underviste sine yngre Sødskende. Senere blev han sat i Trondhjems Skole, fra hvilken han 1713 afgik til Københavns Universitet, ledsaget af sin nævnte Broder, der snart efter, nærmest mod sin Villie, af den gamle Nordlænding, kgl. Konfessionarius Dr. Peder Jespersen, blev skudt ind i en Præstegjerning, der, takket være hans egne sjældne Evner og utrolige Flid, skulde føre ham til de højeste Stillinger i den dansk-norske Kirke.

Til Privatpræceptor fik Ole Hersleb den lærde Professor Søren Linstrup; men forøvrigt blev hans akademiske Bane ikke lang, da han allerede 18. Juni 1715 tog theologisk Attestats med Haud ill. under Professorerne Trelund og Steenbuch, der en Maanedstid senere tildelte ham samme Karakter for hans Dimisprædiken. Kort efter begav han sig til sin fjerne Hjemstavn¹).

Det er os ikke bekendt, hvad han foretog sig i de ti følgende Aar, indtil han 1. Marts 1726 blev kaldet til Præst ved Vartov Hospital. Der var kun tre Ansøgere om Embedet, og Ole Hersleb stod sidst paa Listen; men den Tilføjelse: »Han er Hofprædikant Ped. Herslebs Broder«, har sikkert afgjort Sagen, da Kongen tilføjede: »Vi bevilige allernaadigst, at Ole Hersleb dette Kald skal confereres«²).

¹) Fr. Barfod, Danmarks Gejstlighed III, Sp. 120.

²) Gratiaiprotokollen i Rigsark. De andre Ansøgere vare: 1. Hr. Marcus Giøe [Andersen], »der paa 5te Aar har betjent Embedet ved Børnehuset og Pesthuset upaaklagelig baade i Liv og Lærdom, og hvis Indkomst har været saa ringe, at han Vinter og Sommer maa gaa til Fods ud til Pesthuset for at forrette Tjenesten«. Senere Præst i Nykjøbing p. M. 2. Mag. Chr. Dorschæus (Søn af Stiftsprovst, Mag. Johan D.) med Laud. til Attestats og Dimis: Blev for øvrigt s. A. resid. Kapellan ved Trinitatis K. i Kbhvn. »Den livlige Dorschæus« kalder hans Eftermand P. N. Holst ham (Kh. Saml. 5 R. IV, 694 Not.).

Det er højst sandsynligt, at Ole Hersleb i sine Kandidataar er bleven stærkt paavirket af Lektor Thomas von Westen i Trondhjem, hvis pietistiske Anskuelse han ganske delte. Hans melankolske Temperament har vistnok derved faaet Næring, saa meget mere som han ogsaa var svagelig af Helbred. Sin Hengivenhed for v. Westen lagde han for Dagen ved at udgive nogle af dennes efterladte religiøse Poesier under Titel: »Den sjungende Gudstjeneste hjemme i Huset« (uden Trykkested) 1731¹). Samme Aar maatte Hersleb paa Grund af sit svage Helbred søge om Rejsetilladelse for at underkaste sig en Kur, som det fremgaar af følgende Andragende til Biskop Worm:

Højædle og højærværdige,
Højgunstige Hr. Biskop!

Mit Legems svage Constitution efter Doctorum beste Befindende udfordrer en stærk Legems Bevegelse, hvilken jeg ønskede helst at kunne foretage fraværende og derhos tillige at betjene mig af den Sundheds Brønd, som er udi Skaane, hvortil behøves en Tid af 6 Uger; derfor jeg underdanigst beder Deres højædle Højærværdighed, i Betragtning af Sundheds Fornødenhed til det hellige Embede, gunstigst vilde tillade mig at rejse fra min Menighed paa 6 Ugers Tid fra St. Hans Dag at regne.

Til St. Hans Dag faar jeg selv betjent min Menighed, baade sengeliggende og andre, med det højværdige Sakramente. Jeg har her paa Stædet min Fætter²), en rætsindig og føjelig Guds Mand, som i min Fraværelse vil paatage sig at besørge Menigheden i alle Tilfælde og opvarte Guds Tjeneste, og den Tilforladdenhed, jeg har til min Fætters flittige Opsyn, opmuntrer mig en stor Del nu at paatage

¹) Bibl. Dan. I, Sp. 341. I Nyerups Litt. Lex. S. 248 bemærkes, at Skriftet er oftere oplagt.

²) Formodentlig M. Ejler Christoffer Kaasbøll, da Kap. v. Frue K., siden Sgpr. v. Helliggeist Kirke.

denne Rejse. Jeg haaber, at Deres højædle Højærværdigheds altid beviste faderlige Godhed mod mig beforder min Velfært med sin gunstige Tilladelse. Jeg forbliver udi skyldigste Soumission

Deres højædle Højærværdigheds
min højgunstige Hr. Biskops
underdanige og lydige Tjener

Ole Hersleb.

Kjøbenhavn d. 14. Juni Anno 1731.

Da den herrnhutisk-pietistiske Bevægelse, særlig fra Aaret 1731 af, tog Fart i Kjøbenhavn, var O. Hersleb en af dem, der blev stærkest inddragen i det aandelige Røre. Han lærte Zinzendorf personlig at kjende under dennes Besøg i Kjøbenhavn og var en flittig Deltager i de gude- lige Forsamlinger¹⁾; han var en Ven af E. Ewald, ligesom han stod Peter Nicolai Holst nær, hvem han — maaske paa Grund af sin Svaghed — ofte havde brugt som Aften- sangsprædikant i Vartov, inden Holst (1730) var bleven Kapellan ved Trinitatis Kirke²⁾. Sin Bolig havde Hersleb i Kattesundet hos Spisemesteren ved Waisenhuset, J. P. Piper³⁾, der ligesom Holst hørte til de urolige Sjæle, der gjennem Pietismen naaede til, som Separatister, at vende det bestaaende Kirkesamfund Ryggen.

Det var Skriftestolens Mislighed, der voldte Hersleb saa mange bekymrede Timer, at han tilsidst gjorde det Skridt, der — som Herrnhuterne sagde — gjorde ham ubrugelig i den danske Kirke⁴⁾. — Da den bekendte Joh. Brunsmann († 1707) var Præst ved Vartov, havde der været Lemmer af Hospitalet, der gjorde Præsten Livet surt, fordi han, der dog stod Spener nær, ikke gik dem vidt nok⁵⁾. En Menneskealder senere havde Bladet tilsyneladende

¹⁾ Kh. Saml. 5. R. IV, 296. 298. 766.

²⁾ Danske Saml. IV, 103.

³⁾ Se ndf. S. 188.

⁴⁾ Kh. Saml. 5 R. IV, 406.

⁵⁾ G. L. Wad. Rektorerne paa Herlufsholm, S. 193.

vendt sig; thi nu klagede en Del af Hospitalets Beboere til Fattigdirektionen over, at Hersleb ikke under Haandspaalæggelse havde villet tilsige dem Syndsforladelse i Skriftestolen. Om de Grunde, der efter mange pinlige Overvejelser havde bevæget den samvittighedsfulde Præst til dette Skridt, har han selv givet Forklaring, som det følgende vil vise.

1.

Ole Herslebs Erklæring i Anledning af den mod ham rejste Klage¹).

5. Juni 1733.

Effterat ieg nu har været Præst paa ottende Aar, og Gud best veed, med hvad Frøgt og Samvittigheds Nød ieg har forrettet mit Embede og forsøgt alle Ting med Varsel og Formaning, hemmelig og aabenbare, i Skrifte-Stolen og udenfor, at overtale Vankundige, Drankere, Vellystige, Skiende-Giester, Bandere, Bagtalere, Hadefulde, Kiødelige og Hyklere, at de vilde kiende deres Synd, omvende sig til Gud, paa det de kunde frelses ved Jesu Christi Fortieneste, Aand og Naade; men maa dog fornemme, at Omvendelses Ord er paa de fleste spildt, saa at end ikke aabenbare Syndere, som leve tvertimod Christi Tro, Exempel, Kierligheds og Fornægtelses Regler, vil høre andet, end at de ere i Naade hos Gud, at de ere ikke Tørker eller Hedninger, men saadanne, som have gaaet til Skrifte hos saa mange Præster og faaet Syndsforladelse, de behøve ikke nu først at omvendes. Jeg har da længe tænkt, at den eneste Aarsag bestod i deres Vankundighed, og derfor har allevegne arbeidet paa alle Maader at forklare Guds Naade og Omvendelse, som aldrig bør skilles ad. Jeg har længe tænkt, at Hovedaarsagen var denne, at de daarligen omfløttede og brugte Guds Naade til Sikkerhed, Christi Fortieneste til en Frihed for Kiødet, ligesom Christus selv har spaaet: De skulle ikke alle, som sige Herre, Herre, komme

¹) Orig. i Rigsarkivet, Indlæg til Sjæl. Tegn. 4. Juli 1733, Nr. 254.

ind i Guds Rige, men de, som gjøre min Faders Villie, Matth. 7, 22. Der skal mange Lærere og Tilhørere sige: Have vi ikke ædet og drukket for dig, og lærde du ikke paa vore Gader? Luc. 13, 26. Og derfor har ieg ved al Leilighed vidnet, at Guds Naade tugter os, at vi skal forsage det ugudelige Væsen etc. Tit. 2, 12, 13. Hvorledes Christi Blod rensar vore Samvittigheder til at tiene den levende Gud. Ebr. 9, 14. Hvorledes at de, som have Deel i de dyrebare Forjettelser, bør rense sig selv fra al Kiøds og Aands Besmittelse. 2. Cor. 7, 1. Hvorledes at de, som kiende Talsmanden, der er bleven en Forligelse for al Verdens Synder, bør holde hans Bud, ellers ere de Løgnere. 1. Joh. 2, 2.

Men alt dette kand de høre paa, lade mig sige, og dog aldrig det allermindste bekiømrer sig videre derom. Indtil ieg nu af alle Omstændigheder er overbeviist derom, at Haands-Paalæggelsen og Absolution-Formulen er Aarsag, hvorfor de kand høre alle disse Formaninger, lade dem saa passere for Sandhed og dog aldrig rette sig derefter, ja tænker, det er aldrig saa meent dermed, at de skulle rette sig efter dem, men meener, de har Naade, eftersom Præsten dog absolverer dem, lægger Haand paa dem, uagtet hand siger dem, hvad Guds Naade fordrer af dem og bør virke hos dem, som staaer i Naaden. Dette kand man af al deres Omgængelse og Ord forstaae; thi kand de aldrig begribe, hvortil et retskaffent Liv og Levnet skal være; de faaer dog Synders Forladelse. Dernest seer man, at de høre alt Retfærdigheds Ord ligesom et Folk, der vilde gjøre Retfærdighed, Es. 58, 2. Men det ringeste, man paastaar, at de skulde gjøre derefter, da forbitres de derover, ligesom det var noget urimeligt. De seer io, at Præsten saa ofte absolverer dem og forlader dem deres Synder, endskiønt hand ligesaa ofte lader sig forstaae med, at de ere ikke saadanne, som de burde være. I Begyndelsen satte de sig rent op imod min Formaning, vilde slet ikke gjøre noget Løfte, knapt ieg kunde

faae saadanne halve Ord af dem, at jeg kunde skride til Absolutionen og Haands-Paalæggelsen; derved har ieg io styrket dem i de Tanker, at naar de kuns hørte Ordet, saa var det nok, saa fik de Synders Forladelse. Siden vare de resolute nok til at love mig, hvad ieg efter deres Tilstand kunde legge dem for, eftersom de meente, at det var kun et Løfte, ieg fordrede. Men siden, naar ieg har da erindret dem i deres Forseelser om deres Løfte, da har det været dem saa nbegribeligt, som de enten aldrig havde hørt noget eller aldrig havde troet og forstaaet, at de burde love det for at rette sig derefter; men naar de fik Haands-Paalæggelse og Absolution paa deres Løfte, saa var alting vel bestilt. Siden har de virkelig, da de merkede, at Løftet ogsaa burde holdes, naar ieg haver forelagt dem Salighedens og Forjettelsernes Orden, med en sagte Stemme under min Tale exciperet, sagt ney, hemmelig, refuteret mig stille udi Skrifte-Stolen, menende, at hvad de der sige, det staaer fast, og naar Præsten kun absolverer dem, saa staaer alting vel til. Andre igien har merket af deres Væsen og Forhold, at Guds Ord i min Tale stridde imod dem, have derfor efter Absolutionen raisoneret i samme Time med mig, ligesom de vilde ikke lade det legge paa sig, og gaae dermed ud af Skrifte-Stolen; hvad ieg har lagt paa deres Samvittighed, kaldet det Skrøbelighed, som ieg har kaldet svare Synder, undskyldt grove Synder med anden deres Forhold og med andres Synder, som de syntes var verre, ja sagt derhos, at aldrig nogen skal kunde bevise dem saadant over. Andre, som har hørt deres Synder nævne i Skrifte-Stolen, har sat sig op imod mig, saa ieg knap har vundet saa meget med dem, at de har tilstaaet, de ere vel noget skrøbelige, men naar de igien har merket, at de har faaet Haands-Paalæggelse etc., da har de strax efter sagt: Nu gjorde det got, o ieg gjorde dig Uret, kiere Fader, skrifte mig altid haardt, det er got for min Siæl. Men har ieg siden erindret dem derom, saa har de ikke forstaaet det.

Et Menniske, som var aabenbare bekiendt for en Drukkenbolt og særdeles gammel, havde Bud efter mig for at betiene det, da det var haardelig sygt; ieg kom derpaa, men maatte foreholde det sin Synd og derfor fik det knapt til at sige: Gud, vær mig Synder naadig. Dog beraabte det sig paa andre. Til Slutning maatte ieg med stor Qval absolvere den samme, men ieg var ikke kommen tree Skrit fra hende, før hun klager for de gratulerende, at hun maatte lige saa gierne staaet aabenbare Skrifte. De sige til hende: O, det var jo got, I fik dog Synds Forladelse; saa recolligeerte hun sig og sagde: Ja det var sandt, hand bør at sige os Sandheden; og saaledes døde hun to Timer derefter. Jeg er derfor forsikret paa, at denne Syge er over det hele Land. Jeg er forsikret paa, at jeg selv med Absolutions-Formulen og Haands-Paaleggelsen gjør det til Nol og intet, som ieg prædiker om Omvendelse og Bedring. Jeg er forsikret paa, at de største Patroner for Skrifte-Stolen og Haands-Paalæggelsen, dersom de enten havde Tiid til at prøve deres Tilhørere, eller at de ikke vare i den fordømmelige Tanke, at Haands-Paaleggelsen gir alle Mennisker Synds-Forladelse, som begierer den, saa skulle de nok af Sagen selv overbevises om, at det er en falsk og skadelig Ting. Jeg forskrekkes ved at tænke paa den forbigangne Tiid; Gud veed, ieg veed ikke at forsvare det og forfærdes, naar ieg tænker paa alt, hvad der er passeret for Modtvillighed og mange andre grove Ting i Skriftestolen, som aldrig kand undgaaes, saalænge saadant skall være. Men allermost overbevises ieg om Absolutiøns og Haands-Paaleggelsens Urigtighed af deres mange Udflugter, Undskyldninger, Indvendinger og Indbildninger, tvertimod Guds Ord, Advarsel og Formaning.

Det er langt fra, at ieg tænker, at der er ikke Forladelse for Bodfærdige og Troende, for Christi Skyld, men ieg har i alle mine Prædikener altid lagt Jesu Forsoning til Grund og Aarsag. Jeg nægter ikke, men er vis paa, at en Christi Tienere, som er en ret Forligelsens Tiener,

har io Magt til at forlade bodfærdige Syndere deres Synder, og det saa virkelig, som de forlades i Himmelen. Jeg er vis paa, at en Christi Tiener kand ogsaa i Særdeleshed og in specie forlade bodfærdige deres Synder, naar hand ved Guds Aand kand prøve et Menneske at være alvorlig overbeviist om sine Synder og haver en Afskye til dem, og det saa virkelig, som Christus sagde til den Verkbrudne: Vær frimodig, dine Synder ere dig forladne, og det efter de Sprog Matth. 18 og Joh. 20. Men det er ieg vis paa, at det ikke skeer ved Absolutions-Formulen eller Haands-Paaleggelsen, hvilket Christus aldrig har befalet, eller Apostlerne beviist, eller brugt har været i to Hundrede Aar og længere efter Apostlernes Tider; men saadant kand skee med Skriftens Trøst og Forjettelsernes klare Application og ved Aandens Overbeviisning for Samvittigheden af Guds Ord.

Men det er Aarsagen, hvorfor ieg ikke længer kand bruge den Absolution og Haands-Paaleggelse, fordi ieg er overbeviist om, at Menneskene meere lider paa den Paaleggelse og Formul end paa Guds Ord; fordi ieg dermed gjør fremdeles al Formaning til Omvendelse, Bedring og Tiltagelse udi Jesu Naade og Kundskab unøttig og u-nødvendig for dem. De fleste Mennesker ere ubodfærdige, vankundige og modtvillige til Bedring; nu kand man ikke sætte alle disse fra Sacramentet, dertil er os ingen Magt given, og det vilde i visse Henseender gjøre større Larm. Jeg er da forsikret om, at ingen Lærere, det ieg skulde troe, er saa forblindet, at hand tænker, at vi kand give ubodfærdige Mennesker Synders Forladelse ved Haands-Paaleggelse, men hand heller maa smigre for sig, at hand ikke kiender dem, og at de ere bodfærdige udvortes, at hand kand ikke see dem indvortes i Hiertet, hvilket alt er dog kun en løs Kalk, thj vil man kun, som man bør, saa kand man let af deres Ord høre, hvad Christendom de meener. Men enhver christelig Siel seer vel, at ved Absolutions-Formulen og Haands-Paaleggelse styrkes Ubod-

færdige i deres Ubodfærdighed, saa at de aldrig kan begribe, at Præsten meener noget med sin Formaning til Omvendelse, og hvorledes de kand være i en slet Tilstand, naar Præsten dog forlader dem deres Synder, hvad hand dog ellers siger til dem, hemmelig eller aabenbare, før eller siden. Jeg kand heller ikke see, at den nu forkietrende Verden kand kalde dette kiettersk, thj ieg har aldrig seet, at de Calvinske lastes derfor af nogen, endskiøndt vi klager over dem i Henseende til Naderens Sacramente. I Tydskland, Sværrig, paa mange andre Lutherske Steder bruges ikke Absolutions-Formul og Haands-Paaleggelse, og dog har ieg hverken hørt eller seet, at de, som letsindig forsvare Absolutions-Formulen og Haands-Paaleggelsen, har beskyldt dem for Uret. Jeg vil ikke tale om, at Luther selv har tit gaaet til Guds Bord uden foregaaende Skriftemaal, men derimod, at han har udtrykkelig befaleet, at ingen Tilhørere maa lade sig tvinge til Naderen, endsige til Skrifte-Stolen. Meget mindre bør man tvinge en Siælesørger mod sin Samvittighed og Erfarenhed at giøre Skade med saadant, at bedrage Folk med Haands-Paaleggelsen, og in Specie mod den apostoliske Skik at bruge Formulen. Det er langt fra, at ieg kand være forsikret om een Deel, at de ere Guds Børn, saa ieg in Specie kand forsikre dem derom, helst saa uvillige, som de ere til at lade sig prøve, og modtvillige til at tilstaae Guds Ord, der viser, hvilke der ere rette Christne, eller ikke er det.

Det er laugt fra, at jeg hermed afskaffer den Skik at handle med enhver i Særdeleshed, før de gaaer til Guds Bord, og der at udlegge for dem Salighedens Orden, der at applicere Guds Naade, Christi Fortieneste og Forjettelser paa dem efter deres Tilstand og bede med dem efter enhvers Nød og Anliggende. Jeg tænkte en Stund at behjælpe mig med at vare dem ad første Gang efter Christi Befaling, anden Gang ogsaa, og siden tage nærmere Løfte; men just dette overbeviiste mig om, hvor aldeles umueligt det er at gaae længere frem i denne fordervede Tiid paa

forrige Maade; thj en Deel saae ieg da, hvad ieg til sidst kom til at gjøre, nemlig afsette alle dem fra Sacramentet, som ikke beviiste en kiendelig Forandring, og da kom de fleste til at blive afsatte; een Deel maatte ieg deraf vist fornemme, hvor lidet de agtede deres eget Løfte, men holdt at være allerede nok, at de havde lovet det, efterdi de fik og faaer dog Absolution og Haands-Paaleggelse.

Jeg er ogsaa af nogle faa i min Meenighed, som alvorlig har omvendt sig til Gud, forsikret, at de aldrig efter deres Omvendelse have anseet min Haand som tilforn, men vel mine Ord. Jeg er ogsaa forsikret om, at den halve Deel alt er overbeviist om, at de ingen Skade tage deraf, men har kun hørt sig for, om [jeg agter at udelukke dem fra særdeles Samtale og Trøst af Guds Ord, hvilket ieg ikke vil. Jeg kræver Gud til Vidne, at nogle |: hvilket har været mig en stor Samvittigheds Beskiæmmelse :| har spurt mig, hvorledes ieg med en god Samvittighed forlod enhver sine Synder. Jeg har derpaa sagt: Ney, ieg forlader dem ikke. Da siger de, som spurte: Jo, thj naar de foreholder dem deres Synder og deres Løfte i Skrifte-Stolen, da svarer de andre dem: Vi har io faaet Synds-Forladelse.

Jeg forsikrer paa, at mange af mine Tilhørre ere blevne glade ved, at de har faaet at høre, at der skeer ligesaa paa andre lutherske Steder; ieg forsikrer paa, at der skall kun findes faa, som jo samtykker det, alleneste de ønsker at faae en kongelig Befaling, thj ellers, sige de, ere vi anseete for andre Folk som et særdeles Folk; nogle sige af sig selv, at det er kommet fra Pavedømmet. Forunderligst er det, at ikke een er utaalmodig derover, uden de, som ieg oftest og alvorligst har maattet vise deres farlige Tilstand af deres U-Kierlighed og urolige Gemytte, og disse har været ude i Byen hos andre og faaet fat paa det Sprog 2. Tim. 1, 6, hvilket de falskeligen anfører imod mig. Det samme har gjort nogen Uro iblandt dem og sat alle tvilraadige igien, dog godvillige, i de Tanker, at de maae parere den gamle Skik og Orden. Saa er det klart

og bart, at alt Hykleriet kommer fra Skrifte-Stolen, Absolutions-Formulen og Guds Naades uforsigtige Application. Ja, ieg har selv gjort dem underlig til Sinds, ved det ieg udj 7 Aar haver hyklet for min Samvittighed og dem; men ieg har svaret, at ieg først vilde lære at kiende dem ret, og de burde igien lære at kiende mig. Dersom ingen kommer at ophitze dem, saa forstaaer de det strax lettelig, thj de hænger meere paa Sædvaner end paa Guds Ord, og det er just Aarsagen, hvorfor det maae unddrages dem, som gjør, at de mindre troer Ordet og Forjættelserne end en Skik og Sædvane. Gud regiere deres Hierter, som skulde raade Bood herpaa! Menniskenes Vildfarelse i den Fald hænger sandelig blot af andres Uforsigtighed og falder, naar der bruges Forsigtighed igien. Derfor indfalder ieg til Facultas Theologica her ved Kiøbenhavns Universitet med ydmyg Devotion, foreliggende dem som for Guds Øyne efterfølgende Spørgsmaal, og begierer derpaa saadant Svar, som de for Guds Dom agter at vilde forsvare:

1.) Om de mener, at Christus og Apostlerne eller deres Efferfølgere i de tvende første Hundrede Aar og derefter have med Haands-Paaleggelse eller en vis og almindelig Absolutions-Formul forladt bodfærdige Syndere deres Synder?

2.) Om Christi Befaling: Hvilke I forlade Synderne etc. Joh. 20 et Matth. 18. handler om nogen vis Absolutions-Formul og Haands-Paaleggelse? Og om den ikke uden saadan Absolutions-Formul og Haands-Paaleggelse kand efterkommes? item, Om ikke den vedtagne Maade, at absolvere alle uden Forskiel, bare paa en privat eller og vel paa slet ingen Bekiendelse, uden videre at kræve først Beviisning af deres Tro og Omvendelse, er aldeles imod Christi Ord og Meening?

3.) Om der kand foreskrives en Lærere og Siælesørger uden Forskiel at absolvere alle Slags Mennisker, baade dem, som hand vist kan vide at være bodfærdige, og dem hand ikke kand kiende, uden efter deres Ord;

skiønt hand ellers ikke finder Christi Livs og Døds Kraft og hans Exempels Efterfølgelse udi dem?

4.) Om vi, i Fald vi end kunde sette nogle gandske vankundige eller gandske ugudelige fra Sacramentet, om vi da ikke dermed kun styrker Hyklere og alle dem, som vel ikke falde under den verdslige Dom, men ere dog ligesaa kiødelige og modtvillige mod den sande Christendom, som bestaar i en levende Troes, Haabes og Christi Kierligheds Beviisning og sande Efterfølgelse?

5.) Om ikke en retsindig Lærere, der ei gierne vil bedrage nogen, ej heller besmitte sin egen Samvittighed, kand gjøre sit Embede langt bedre Fyldest, uden nogens Fare eller Skade, naar hand i Almindelighed viser sin Tilhørere, ja og enhver især, naar Omstændighederne det udkræve, hvorledes de skall prøve sig efter Guds Ord, og af hvad for Kiendetegn de visseligen selv kand og bør slutte, om de ere bodfærdige eller ubodfærdige, igienfødde eller u-igienfødde, og paa ingen gjør nogen speciel Application til Trøst |: som ikke heller er skeet af de første Christne :| uden hand først har beviist sig i Gierningen at være bodfærdig og hand in statu tentationis trænger dertil?

6.) Om ikke til alle Tider de redeligste og retsindigste Christi Tienere have anseet Skrifte-Stolen for en utaalelig Byrde? Og om det kand være ret at besvære nogens Samvittighed med saadan en Gierning, der langt bedre kand indrettes efter Christi Sind til langt større Nøtte for Meenigheden, og som aldeles nu er imod Christi og Apostlernes Sind, Viis, Ord og Gierninger?

7.) Om den ikke har et svart Regnskab at gjøre for Gud, der saa klarligen seer, at hand ved saadan Maade at absolvere paa forfører saamange Siele, og styrker dem i deres Mund-Tro og kiødelige Sikkerhed?

8.) Om det ikke er deres Pligt, som ere Guds Meenigheds Tilsuins Mænd, at see derhen, at bedre og gavnligere, ja med Christi Sind meere overeenstemmende Andstalter giøres og indføres, hvorved baade redelige Læreres

Samvittigheder kand lettes, og der paa en bedre Maade kand sørges for Tilhørernes sande Velfærd og Salighed?

Herren selv regiere dennem, som er sat dertil, at see ret efter Christi Kirkes Skade, og til at handle retsindig, retfærdig og kierlig med alle saarede Samvittigheder og mod mig, som ikke har forhastet sig, men i 7 Aar gaaet elendig og nu ikke længere kand handle mod Erfarenhed, mod Samvittighed, mod Christi, Apostlernes og alle redelige Læreres Overbeviisning.

Ole Hersleb,

Sogne Præst til H. Aa. Hospital.

Kiøbenhavn d. 5. Junij 1733.

2.

O. Herslebs Ansøgning til Kongen om, i Henhold til foranstaaende Erklæring at fritages for retslig Tiltale¹⁾.

6. Juni 1733.

Stormægtigste, Allernaadigste Arve Konge og Herre!

Omendskiønt ieg, førend ieg kom i det hellige Prædike-Embede, med Hiertens Frygt har seet og erfaret den Byrde, en retsindig Christi Tienneres Samvittighed ved den almindelige Absolutions Formul og Haandspaaeggelse i Skriftestolen var paalagt, saa har ieg dog haft den Ærbødighed for den vedtagne Skik og Ritual, at ieg har tænkt, at der maatte være noget Expedient, hvorved en retsindig Lærere kunde redde sin Samvittighed og sine Tilhøreres Siæle fra det Anstød og Fald, saadan almindelig Absolution og Haandspaaeggelse foraarsager ham og dennem. Men da ieg, siden Gud har sadt mig i Embedet, nu paa 8de Aar har forsøgt det paa alle Slags Maader, med alt det, som Guds Ord og Evangelii Naade samt Christi og Apostlernes Viis og Maade har givet mig Anledning til, og tillige med megen Samvittigheds Angest og Pine rettet

¹⁾ Orig. i Rigsark. anf. St.

mig efter den vedtagne Skik med Absolutions Formulen og Haandspaaleggelse, saa er ieg omsider af Guds Ord, Christi Sind og egen Erfaring bleven fuldkommen overbeviist i min Samvittighed, at ieg udi Skriftestolen gjør alt Guds Ord om Omvendelse og Bedring til intet, ved det ieg tilsiger alle og enhver, der ikke for aabenbare Ugudelighed kand falde under verdslig Øvrighed, deres Synders Forlaldelse med den vedtagne formel Absolution og Haandspaaleggelse, endskiønt der ikke findes hos dem det, som ieg efter Guds Ord foreligger at bør findes hos alle dem, som har Naade hos Gud.

Og da det ikke har været mig mulig længere at udholde denne Samvittighedens Angest, saa har ieg for ikke vitterlig at besmitte min Samvittighed, forføre og skade mine Tilhøreres Siæle, og i Skriftestolen nedbryde, hvad ieg ved Ordet og Undervisning ellers kunde vente at opbygge hos dem, endelig, omendskiønt ieg havde tænkt, indtil den tilstundende Høst og efter Deres kongl. May^{ts.}, Gud give, lyksalige Tilbagekomst at lade det beroe; dog, da nogle Syges Communion kom paa, under Forretningen maattet af Samvittigheds Nød og Trang udi Guds Navn resolve til at lade denne Absolutions Formul og Haandspaaleggelse i Skriftestolen fare, som noget, ieg i min Samvittighed var bleven overbeviist om at være imod Guds Ord, Christi og Apostlernes samt den første christne Kirkes Viis og Maade, de uomvendte, kiødelige og sikke Menniskers Siæle til Fordervelse, hvormed ieg ikke tvivler paa jo mange retsindige Lærere istemmer, at de anseer den sædvanlige Maade at absolvere paa for en utaalelig Byrde og Samvittigheds Pinebænk og for mange Tusinde arme Siæle meget skadelig, som har og bragt det til adskillige Tider og paa adskillige Stæder derhen, at denne Maade at absolvere paa i heele protestantiske saavel lutherske som reformerte Fyrstendømmer og Meenigheder er bleven afskaffet.

Nu er det vel saa, at med denne min Behandling ikke

aleene de, som ieg paa saadan Maade har betient, ere vel fornøjede, men end og de fleeste af min Meenighed har dermed været tilfreds, indtil de af nogle ugudelige og oprørske ere forførte og giorte frygtagtige og tvivlraadige om Sagen, saa ikkun nogle faa har beteed sig modtvillige. Men paa det ieg ikke skulde tage Frihed imod den vedtagne Skik, omendskiønt ieg, for at befrie min Samvittighed for vitterlig Synd imod Guds klare Overbevisning, har, før ieg havde self tænkt det, maattet gribe hertil, ligesom det og vil falde mig af samme Aarsags Skyld umuelig længere og i Fremtiden at continuere paa den sedvanlige Maade, saa er det, at ieg udi denne min Samvittigheds Nød indflyer udi allerdybeste Ydmyghed til Deres kongl. Maj^t som Kirkens Fosterfader, med den allerunderdanigste Bøn, at Deres kongl. Maj^t ej allene i Almindelighed vilde bære landsfaderlig Omsorg for, at den heele Sag med Skriftestolen maatte settes i en bedre Stand til saamange under Byrden sukkende Samvittigheders Lettelse, og den hos os saa saare forfaldne Christendoms Oprettelse, og dernest, hvad mig og min Sag angaar, at Deres kongl. Maj^t for Guds og hans Kirkes Skyld vilde beviise mig den Naade, og i Naade ansee og oversee denne min Gierning, som af Samvittigheds Trang er skeet, og som har intet andet til Grund uden Guds Ord, Samvittigheden og et Ønske at føre det mig betroede Embede redeligen og effter Christi Sind og til større Nytte; og at deres kongl. Maj^t allernaadigst ville anbefale Facultas Theologica her ved Kiøbenhavns Universitæt at foretage sig denne Materie og effter nøye Examination at decidere udi den, som til den Ende udi det allerunderdanigst vedlagde Skrift ; hvilket ieg allerunderdanigst beder, Deres kongl. Maj^t for Sagens Vigtigheds Skyld allernaadigst vilde lade sig forelæse ; kortelig har deduceret og med sine Quæstioner nedlagt, og paa den Maade allernaadigst befrie for en ellers mueligt entstaaende vitløftig Proces, hvortil ieg hverken har Midler eller Legems Kræfter, paa det at denne for Guds Kirke

høyvigtige Sag saaledes kunde allernaadigst forhielpes til en hastig Ende, som Gud lade blive til sin Ære og de dyrekiøbte Siæles Redning og Frelse.

Jeg forventer en allernaadigst bønherlig Resolution og med alle Velsignelsers allerunderdanigste Ønske over Deres kongl. Maj^t og høye Medfølge, til min Dødsstund forbliver

Deres kongelige Majestæts

min allernaadigste Arve Konges og Herres

allerunderdanigste ringe Arve-Undersaat

og tro Forbedere hos Gud

Ole Hersleb,

Sogne Præst til H. Aa. Hospital.

Kiøbenhavn den 6. Junii A^o 1733.

3.

Fattigdirektionens Skrivelse til Biskop Chr. Worm om at tage sig af Vartovslemmernes Klage¹).

9. Juni 1733.

Højædle og højærværdige, højtærede Hr. Biskop.

Hvad Klagemaal en Del af Hellig Gejstes Hospitals Lemmer til os have indgivet over deres Sognepræst, Hr. Oluf Hersleb, og hvorledes han, efter at vi havde sendt det til hans Besvaring, sig derover haver erklæret, sligt vilde Deres højædle Højærværdighed behage udførligere at fornemme af indsluttede Originaler, saavel af Klagen²) som Erklæringen; ligesom vi nu ej paatvile, at Hr. Oluf Hersleb jo efter det, som i hans Erklæring anføres, hos Deres Højærværdighed yderligere end for os haver exponeret, hvad egentlig Sammenhæng det med denne Affaire haver, saa ere vi og aldeles forsikrede om, at Deres højædle Højærværdighed, saavel i Kraft af Deres høje Embede som efter indhentet grundig og tilforladelig Oplysning om Sagens

¹) Orig. i Sjællands Bisparkiv (nu i Landsarkivet).

²) Denne Klage er ikke funden.

rette Beskaffenhed, vil paatage sig at lempe det derhen, at de skrøbelige kan blive trøstede, Forargelse forebygget og Guds Ære fremmet; des Aarsage vi og denne Sag til Deres Højærværdighed, som den, det egentlig tilkommer, hermed vilde have tilstillet, der vi stedse forblive

højædle og højærværdige

højtærede Hr. Biskops

tjenst beredvilligste Tjenere

V. Lerche. N. Slange. Joh. Frawen.

Directions-Commissionen d. 9de Junii 1733.

J. G. Sekman.

Udskrift: Højædle og højærværdige Hr. Christen Worm,
Biskop over Sællands Stift.

4.

Biskop Worm foreholder O. Hersleb det uforsvarlige i hans Adfærd og opfordrer ham til at bruge den forordnede Absolutionsform¹).

19. Juni 1733.

Velærværdige og højlærde Hr. Pastor.

De Herrer Directeurer over de fattiges Væsen have d. 9. hujus tilskrevet mig og sendt en Del af Helligaands Hospitals Lemmers skriftlige Klagemaal over Deres Velærværdighed, dateret 4. hujus, saa vel som Deres Velærværdigheds Erklæring af 6. dito, af hvilken samt Deres Velærværdigheds Brev til mig, dateret 5te hujus, jeg meget ugjerne fornemmer, hvorledes De have skriftet en Del svage i Deres Menighed uden Haands Paaleggelse samt uden at tilsige dem deres Synders Forladelse i Navn Gud Faders, Søns og Helligaands, paaskyden, at De ikke kunde gjøre imod Deres Samvittighed og klare Overbevisning om Sjæleskade.

Uanset jeg nu d: 6. sidstafvigte haver foreholdet Den-

¹) Sjæl. Bispearkiv (nu i Landsarkivet for Sjællands Stift).

nem saadan Deres Forseelse, samt for ej at overile Dennem, hidindtil undet Dennem Tid at overlægge en saa magtpaaliggende Sag bedre, saa vil jeg dog til Overflod i al Sagtmodighed hermed foreholde Dennem, hvad Forvirring De have forvoldet i Guds Menighed, og hvor meget De have gjort Dennem selv skyldige.

Deres Velærværdighed vilde betenke den dyre Ed, De have aflagt for mig, da De bleve indviede til det hellige Embede. Ved saadan Eds anden Post ere De forbundne med al Flid at arbejde paa, saavel at den himliske Lærdom, begrebet i Profeternes og Apostlenes Skrifter samt vor Kirkes symboliske Bøger, prædiktes troligen for Deres Tilhørere, som at intet sker imod vor Kirkes Anordninger. Begge Dele have De overtraadt og dermed brudt Deres Ed, thi foruden at den hemmelige Afløsning grunder sig paa Guds Ord, saa beholdes den efter vore symboliske Bøger; og Skriftemaal uden Haands Paalæggelse samt den i vor Kirke brugende Absolutions Form strider øjensynligen tvært imod Kirke-Ritualet. Pag: 145. 146 etc:

End vilde Deres Velærværdighed erindre sig, hvorledes Deres kongl: Maj^{ts}. allernaadigste Lov, Libr: 2 Cap. 1 Art. Pag. 204, allernaadigst forklarer, at den Religion skal i Kongens Riger og Lande alene tilstædes, som overenskommer med den hellige bibelske Skrift, det apostoliske, nicæniske og Athanasii Symbolis, og den uforandrede, Aar et tusind fem Hundrede og tredive overgivne, augsburgiske Bekjendelse og Lutheri liden Catechismo, og De ikke desmindre af egen Myndighed og uden al Føje have begyndt at betjene enfoldige, svage og skrøbelige Mennesker paa en Maade, der saa lidet stemmer overens med Guds Ord, som den er aabenbar stridende imod den augsburgiske Bekjendelse og Lutheri liden Catechismum.

Hvad Deres Velærværdighed, da de talede med mig, forebragte til at undskylde Deres Omgang i denne magtpaaliggende Sag, finder jeg ikke af mindste Vigtighed, thi De lode Dem forlyde, at den hidindtil hos os brugte Ab-

solutions Maade gjorde Syndere sikkere, som saaledes satte deres Lid til den, at de derefter henlevede i deres forrige Overtrædelser; men hvorledes kan Deres Velærværdighed vide saadant, hvilket De faar at overlade til hannem, som alene ransager Hjerterne og prøver Nyreterne; tvert imod burde Kjærlighed, der haaber alle Ting, overtale Dem til at have bedre Tanker om Deres Tilhørere.

Overalt, om end en i sig selv nyttig Ting misbruges, er det derfor ikke sagt, at dens Brug skal afskaffes. Adskillige kan i det højværdige Altarets Sakramente æde og drikke dem selv Dommen, dog vil vel ingen, at vor Frelasers allerhelligste Legem og Blod for den Aarsags Skyld skal nægtes Guds Menighed. Det kjære Evangelium, som er en Guds Kraft til Salighed for hver den, der tror, vorder en og anden en Dødslugt til Døden, ikke desmindre bliver det dog vel prædiker indtil Verdens Ende.

Deres Velærværdighed vilde da vel overlægge denne min sagtomdige og velmente Erindring, tilstaa den af dem begangne store Forseelse, samt herefter bruge saa vel Haands Paalæggelse som den i vor Kirke efter Guds Ord, vores symboliske Bøger og Guds Salvendes Befalning anordnede Absolutions Form. Skulde De deri, imod al min Forhaabning, endnu findes vejerlig, da nødes jeg til uden længere Ophold at gjøre mit Embede og skride til, hvad jeg meget nødig vilde. I hvilken Henseende jeg udbeder mig Deres allerforderligste Svar herpaa, tilynskende Dennem Guds Naade samt hans gode Helligaands Oplysning, og stedse forblivende

Deres Velærværdigheds
beredvilligste Tjenere

Chr. Worm.

Kjøbenhavn d: 19. Junii 1733.

5.

O. Hersleb angiver for Biskoppen sine Grunde til, at han ikke kunde efterkomme dennes Opfordring¹).

22. Juni 1733.

Højædle og højærværdige Hr. Biskop!

I skyldigste Underdanighed takker jeg for Deres højædle Højærværdigheds Skrivelse af 19. Juni, hvorpaa atter igjen følger min Samvittigheds Svar og Erklæring, og vil jeg ydmygst bede, Deres højædle Højærværdighed ikke vil kalde det egen Myndighed, hvad jeg af Samvittigheds Nød har været tvungen til at gjøre, hvorover jeg endnu venter mig en naadig Gud, hvilken jeg daglig vil bede om Forladelse, for jeg i saa mange Aar har gjort det, som har været mig til Samvittigheds Nag og Plage, skjøndt jeg med Gruelse tænker paa alt, hvad jeg har lidt imidlertid og især de mange Sjæle, jeg er skiltes ved.

1. Er jeg forvisset i min Samvittighed og overbevist af Guds Ord, at denne Maade absolute at absolvere paa, enten jeg har Vished paa Tilhørernes Omvendelse eller ikke, er ganske stridig mod Guds hellige Ord, Christi og Apostlernes Lærdom og den første kristne Kirkes Skik.

2do Har jeg af 7 Aars Erfaring lært, at de fleste misbruger det til Sikkerhed og Ubødfærdighed, og at jeg selv derved har gjort alle mine Forestillinger af Guds Ord om Omvendelse og Bedring kraftesløs hos mine Tilhørere, ligesom jeg mente intet dermed, eller det var kun noget, som jeg burde sige og hørte med til Skriftemaalet, eftersom jeg dog altid tilsidst tilsiger dem absolute Syndernes Forladelse.

3do Lyver jeg og det, som forskrækkeligere er, udi den hellige Trefoldigheds Navn, naar jeg absolute og med fingeret Vished forlader dem deres Synder i Navn Gud Faders, Søns og den Helligaands, som slet ingen Omvendelses Vished kan give mig.

¹) Orig. i Sjæl. Bispearkiv (nu i Landsarkivet).

4to Jeg har ofte selv hørt dem trodse mod mine nye Paamindelser, ja trods andre, som har erindret dem om deres Løfte og Bedring efter Skriftemaalet, at de har svaret, de har jo faaet deres Synders Forladelse! Er det ikke en død og doven Aand, som kan have ført i saadan Tilstand?

Hvad sig angaar den Ed, jeg har gjort, at holde alle Constitutiones, da bliver jeg ved den bare Sandhed; først har jeg aldrig set det Stykke før i Ritualen |: ti det er en saa rar Bog :| førend jeg stod paa Skammelen for Biskoppen, og da tænkte jeg mindst ikke paa alle Constitutiones og allermindst paa absolute Absolutions Formul til alle Mennesker. Siden veed Gud i Himmelen, at jeg aldrig har tænkt, at det var imod Ed, og fik heller ikke Tid at tænke derpaa den Tid, jeg begyndte; altsaa er det et peccatum ignorantiae og en Oscitance, som jeg vil afbede hos Gud dagligen. Jeg veed vel, at jeg er saaledes brødt af Eden og endeel Eders Maader, saa jeg begjærer nok Tid en anden Gang. Vi vide ogsaa, at Lutherus maatte gjøre imod sin Ed, da han lærte, hvad bedre skulde gøres. Deres Højærværdighed! udi den hellige Trefoldigheds Navn at forlade Folk sine Synder mod bedre Vidende, det er en Ed, som jeg skader andre Sjæle ved; den bevare mig Gud fra at gjøre oftere, lige saa vel som fra al anden Mened.

Hvorledes jeg synder imod de benævnte symboliske Bøger, kan jeg ikke se; thi der handles vel om Syndernes Forladelse, hvilken jeg prædiker hemmelig og aabenbare, men ikke om absolut Absolutions Formul til alle og enhver. Lutherus i sin liden Cateches viser klarligen, at man skal have visse Bodfærdigheds Tegn, inden man saa vist og fast forlader Synden i den hellige Trefoldigheds Navn; og dersom Lutherus holder det for en absolut nødvendig Ting, hvad han i Chatechesen siger, saa er Lutherus imod Lutherum; thi ikke een men mange Gange siger Lutherus, at man ikke skal lade sig tvinge til Skriftestolen, ja at den skal afskaffes, dersom der gøres en Lov af den.

Jeg agerer heller ikke en Hjertekjendere, naar jeg ikke er vis paa mine Tilhøreres Omvendelse; Guds Ord giver os saadanne Tegn, hvormed sande troende skal bevise deres Kristendom end ogsaa for Spottere, meget mere for redelige Sjælesørgere, helst mig, som daglig kan se og høre til mine Tilhørere. Efter de Tegn bør jeg gaa og dømme og handle med mine Tilhørere.

Ikke heller strider det imod Kjærlighed at dømme Tilhørere efter deres kjendelige Tilstand. En Christi Tjener er en Dommere, og hvorledes skal jeg dømme uden efter Tegn. En Christi Tjenere skal give Agt paa Menigheden, hvortil? uden for i Kjærlighed at give enhver Varsel, Raad og Trøst efter hvers Tilstand. En Christi Tjenere skal dele Ordet rettelig, og det endda udi almindelige Prædikener, at enhver kan kjende sin Del.

Kjærligheds Apostel Johannes dømmer saa: Hvo, som gjør Synd, er af Djævelen; hver den, som er fød af Gud, gjør ikke Synd; derudi er Guds Børn og Djævelens Børn aabenbare. Men over saadan Kjærlighed, der siger Fred, hvor der er ikke Fred, og trøster Guds Folk og bedrager dem, raabes skrækkelige Truseler udi Guds Ord.

At Sakramentet ikke kan tages fra Guds Menighed, og at Evangelium bør prædikes indtil Verdens Ende, skjønt de misbruges, derom har jeg aldrig tvivlet. Evangelium prædiker jeg ved Guds Naade ved alle Lejligheder, hemmelig og aabenbare, for ubodfærdige, hvilke jeg lokker og drager ved Naaden, for bodfærdige, hvilke jeg styrker med Naaden og Forjættelserne i Christo; men med Skriftestolens Misbrug er det anderledes, thi Sakramentet og Evangelium misbruger Tilhørere, men uden min Skyld, og saa har jeg fri Haand at advare dem derom og dog prædike Evangelium, som Lutherus klager og raader; men med absolut Synders Forladelse til enhver misbruger Præsten Evangelium og bedrager sine Tilhørere og kan ikke tale derimod, uden han vil lære dem, at al Ting skal siges og høres og intet gjøres.

Deres højædle Højærværdighed med utallige andre retsindige Christi Tjenere tilstaar i sin højstærede Skrivelse Skriftestolens Misbrug. Gud er mit Vidne, jeg begjærer intet andet, end dens Misbrug maa afskaffes, saa beholder jeg gerne dens rette Brug: at advare Tilhørerne, bevæge dem til Bodfærdighed, opvække Troen udi dem til Guds Naade og styrke de kleinmodige med Forjættelsernes Forklaring om Guds Naade og Christi dyrebare Fortjeneste.

Hvad Ritualen angaar, da veed jeg vel, at det er imod Ritualen at absolvere uden Haands Paalæggelse, men jeg var overbevist af Guds Ord og Erfarenhed, at det var Sjæleskade at absolvere med absolut Vished, hvor jeg var uvis om sand Bodfærdighed, og altsaa nødte min Samvittighed mig til at adlyde Gud mere end Menneskene; thi ellers paa saadan Maade bliver der mange peccatores mod Ritualen, som absolverer conditionaliter, ja har raadet mig til samme; men jeg ser vel, at det kun er en blaa Dunst for Samvittigheden. Overalt havde jeg ikke sat mig for at begynde, inden jeg havde søgt Hans Majst: derom; jeg tror heller ikke, at Ritualen forpligter til at absolvere alle og enhver absolute uden Vished om deres Bodfærdighed. Tilmed har jeg i denne Post retirered mig underdanigst til Hans kongl: Majst: med allerunderdanigste Afbedelse for det, som synes være sket mod Ritualen, og haaber allernaadigst Bønhørelse. Jeg venter af Deres højædle Højærværdighed den Tid og Langmodighed, som Deres Højærværdighed udi sin højstærede Missive har lovet, samt udbeder mig Deres højædle Højærværdigheds Betænkende over min Samvittigheds anførte Aarsager, hvilken, naar mig gunstigst communiceres, jeg i Enrum vil for Guds Aasyn nøje prøve efter Guds Ord og min Samvittighed, og venter jeg saa meget mere, at Deres højædle Højærværdighed bifalder dette mit petitum, saasom ikke det ringeste til min Samvittigheds Sag udi Deres Højærværdigheds forrige har været meldet.

Jeg havde vel for andre Embedets Forretninger be-

høvet længere Tid at besvare Deres højædle Højærværdigheds Brev, men som jeg ved Deres Højærværdigheds Tjener nylig er bleven erindret om Svar, kan jeg ikke længere opholde Deres højædle Højærværdighed, men til Slutning vil jeg af Hjertet ønske Deres højædle Højærværdighed af Gud oplyste Øjne at se paa Menighedens Tarv og Trang og den Skade, Skriftestolen i Guds Kirke har voldet.

Jeg forbliver Deres højædle Højærværdigheds
underdanige Tjener

O. Hersleb.

Kjøbenhavn d: 22. Junii 1733.

6.

Stiftsprovst Morten Reenberg suspenderer ifølge Biskoppens Ordre Ole Hersleb fra hans Embede¹⁾.

29. Juni 1733.

Efter den til mig ergangne Ordre fra høj Øvrighed d. 29. Juni 1733, nu i Dag er, maa jeg tilmælde Deres Velærværdigheder Magr. Christian Kølichen, Sjælesørger for Vor Frue Menighed, og Hr. Jacob Vulf, Sjælesørger til Helligegjestes Menighed, at de straxen uden Ophold vilde med dette Dokument forføje sig til hans Velærværdighed Hr. Ole Hersleb, Præst til Vartov eller Helligaands Hospital, og med dette tilsige ham Suspension fra hans Æmbede, saaledes, at han sig indtil videre intet befatter med at prædike Ordet, betjene Sakramenterne eller forrette noget andet, Prædikeembedet vedkommende, i Vartov eller Helligaands Hospital. Dette vilde velbemelte mine kjere Brødre i Æmbedet, Magr. Christian Kølichen og Hr. Jacob Vulf, straxen ankyndige for vedkommende Hr. Ole Hersleb, som siges at skulle logere hos Spisemesteren til Vajsenhuset, boende i Kattesundet; som og tillige med dette overleveres et vidimeret Copi under min Haand af hvis,

¹⁾ Sjæl. Bispearkiv (Landsarkivet).

som her skrives, samme at levere til bemeldte Hr. Ole Hersleb og, i Fald han skulde ikke findes der, da at lades det vidimerede Copi til Verten i Huset, at det vedkommende Hr. Ole Hersleb kan blive leveret; men hvis benævnte hans Velærværdighed Hr. Ole Hersleb skulde forefindes, da hannem dette at forelæses og anmodes, at han dette Original-Instrument selv vilde paategne, og hannem derved Copien forestilles og overleveres eller og der paa Steden lades. Som og at begge forbenævnte Guds Mænd, Magr. Kølischen og Hr. Vulf, her paa Originalen vilde tegne og med Navn attestere deres Forretning nu i Dag, som bemeldt er.

Formiddagen d. 29. Juni 1733.

Copien vidimeret af *Morten Reenberg*
Præpositus loci.

7.

*O. Herslebs »Erklæring« (paategnet ovenstaaende Suspension),
hvorved han frasiger sig sit Embede.*

30. Juni 1733.

Erklæring.

Efterdi min Intention aldrig har været at forrette mit Æmbede imod Ritualen, ej heller at paatvinge nogen (som ikke i sin Samvittighed maatte finde samme Nag) min Mening, saa har jeg taget min Tilflugt til hans kongl. Majest: og begjeret Samvittigheds Frihed herefter og allernaadigst Pardon for det, jeg i min Samvittigheds Nød har imod min Villie og Forsæt maat gribe til.

Men da jeg af foregaaende mig forkyndte Suspension maa slutte, at det formodentlig ikke har behaget hans kongl: Majest: at tillade mig med saadan Frihed mit Æmbede at forrette, ej heller fra hans Højærværdighed Biskopen efter min skriftlige Begjæring de dato 22. Juni Raad og Undervisning i Sagen og Overbevisning af Guds Ord til min Samvittigheds Lise er kommen, da for at forekomme

al Proces og Vidtløftighed frasiger jeg mig herved aldeles det mig hidindtil betroede Præsteembede, i Fald mig ikke den allerunderdanigste ansøgte Frihed vorder allernaadigst bevilget og min Mening af Facultate theolog: samt suprema Majestate bifalden.

Hvilket jeg hermed giver tilkjende, paa det denne Sag ikke skal opvække videre Foranstaltning, mig (som ellers ved Æmbedets Fratrædelse min Samvittigheds Byrde er vorden entlediget) til nogen Vidtløftighed.

Kjøbenh: d: 30. Junii 1733. *Ole Hersleb.*

Velædle højærværdige H. Magister Morten Reenberg.
Stiftsprovst og Sognepræst til V: Frue K: à Kjøbenhavn.

8.

4. Juli 1733.

Til Biskoppen over Siællands Stift, Herr Christen Worm.

C. VI^{tus}

V. G. T. Efftersom vi meget ugieerne har fornummet, at Herr Ole Hersleb, Sogne-Præst til Hellig Aands Hospital i vores kongelige Residentz-Stad Kiøbenhavn, har understaaet sig, for saa viit Haands-Paaleggelse og Absolutionen i Skrifte Stolen angaar, fra den i vores Riger allernaadigst anordnede Ritual og derudi fastsadte Kirke-Skik og Orden at viige og derudi Forandring at giøre, da dog saadan hans Forhold er stridig imod den af ham ved hans Embedes Tiltrædelse til os aflagde Eed; saa er nu hermed til dig vores allernaadigste Villie og Befaling, at du fornævnte Hr. Ole Hersleb for dig kalder og ham i vores høye Navn vores besønderlige Mishag over forbemeldte hans Adfærd tilkiende giver, samt af hannem positive æsker og begiærer, at hand strax og paa Stædet, uden ringeste Udflugt, Indvending eller Exception, skriftlig forbinder og reverserer sig til, at hand efterdags i Skrifte-Stolen med

Haands-Paaleggelse og Absolutionen, samt ellers i alle andre hans Embede vedkommende Forretninger, stricte vil og skal rette sig effter vores allernaadigst udgangne Ritual, Lov og Forordninger, da vi hannem denne af ham begangne Forseelse, af særdelis medfødt kongelig Mildhed og Naade, for denne Gang ville have eftergivet. Men skulde hand herudi findes veigerlig og ikke strax denne Forpligt ville udstæde, da haver du hannem at declarere, at hand eò ipso fra det ham anbetroede Embede er removeret og afsadt, saa som vi ham ogsaa i saa Fald derfra hermed remove og afsette, og haver du os da en værdig og retsindig Person, som til Embedet i hans Sted kan anordnes og beskikkes, til vores nærmere allernaadigste Approbation, forderligst at foreslaa, og dermed skeer vor Villie. Befalendes dig Gud.

Skrevet etc. Christiania den 4. Julii A° 1733.

Da ovenstaaende kongl. Reskript naaede Kjøbenhavn, blev Ole Hersleb 25. Juli 1733 kaldet til Biskoppen, og Kongens Resolution ham meddelt. Da han imidlertid blev ved sin Beslutning, erklæredes han for endelig afsat, og samtidig blev Præsten ved Børne- og Pesthuset Jens Winther Kisbye udnævnt til hans Efterfølger, ventelig af Fattigdirektionen, som var Patron for Vartov¹).

Undersøge vi, hvad Grunden var til, at Christian VI, der siden viste saa stor Hensynsfuldhed overfor Præster som Ewald, Holst, Reuss o. a., der nærede samme Betænkeligheder som Ole Hersleb m. H. t. Afløsningens Form, saa har Provst L. Koch ment, at det var fordi Hersleb

¹) I Den danske Kirkes Historie efter Reform. 2. Udg. II, 25 siger L. Helveg, at Biskop Worm da var Formand i Fattigdirektionen. Dette er dog ikke Tilfældet. Worm kom først efter Joh. Frawens Afsættelse (Dec. 1733) ind i »Direktionens Kommission« og har som 3die Medlem (efter V. Lerche og N. Slange) undertegnet »Vartov Hospitals Reglement til Guds Frygts Øvelse«, dat. 15. Maj 1734, hvoraf samtidigt Tryk findes i Landsarkivet (Indkomne Sager til Sjæl. Biskop 1734).

ikke nøjedes med at forlange en personlig Begunstigelse, men tillige androg paa en Forandring af Kirkelovene¹⁾. Mulig har dette medvirket; men Hovedgrunden var dog sikkert en anden, nemlig ikke blot den, at Kongen under hele Sagens Forløb var i Norge, men særlig, at han paa dette Tidspunkt endnu ikke var kommen saaledes under Grev Stolbergs Indflydelse, som Tilfældet blev, da Stolberg i Efteraaret 1733 kom til Kjøbenhavn. Naar man kender den Vending, der fra dette Tidspunkt foregik i Christian VI's kirkelige Holdning, tør man med Grund formene, at hvis Hersleb havde tøvet med sin Vægning mod at følge Ritualet, til Kongen var kommen hjem, saa var der nok fundet en eller anden Udvej for ham til at slippe for i Flæng at tilsige Nadvergjæsterne i Vartov Syndsforladelse under Haandspaalæggelse, og han var ikke bleven nødt til at nedlægge sit Embede²⁾.

Der foreligger forskjellige Vidnesbyrd om den Opsigt og den Deltagelse, som Ole Herslebs Skæbne vakte. And. Hojer skriver 7. Juli 1733 til en Ven: »Med Hr. Hersleb har jeg hjertelig Medynk, som med en Mand, hvis Sinds Skrøbelighed er bekjendt, og som jeg anser for at være in statu tentationis (i: bestedt i en Fristelse), og Kirkehistorien viser, hvor mange, endog af vore bedste Theologer, der ere falden i denne Fristelse om Skriftestolens Farlighed«³⁾. Hojer billiger dog ikke O. Herslebs Adfærd. Det samme gjælder dennes Broder, Biskoppen i Christiania, der forgjæves havde søgt at holde ham tilbage og at bibringe

¹⁾ Dansk biogr. Lex. VII, 395.

²⁾ Naar L. Koch (Kristian VI, 157) finder det sandsynligt, at Biskop Peder Hersleb har stemt Kongen (under dennes Ophold i Norge) for en mildere Fremgangsmaade mod de Præster, der gjorde sig Skrupler i Henseende til Absolutionen, saa kan jeg ikke tiltræde denne Formodning; thi er Kongen allerede paa dette Tidspunkt bleven anderledes stemt end forhen, saa maatte Formildelsen først og fremmest være kommen Biskoppens Broder til gode. Men dertil er der ikke mindste Tegn.

³⁾ Kh. Sml. 5. R. III, 184—5.

ham samme Betragtning, som Biskoppen selv hyldede, nemlig, at skjønt den sædvanlige Skriftemaalspraxis var ganske forkastelig, maatte man dog rette sig efter Ritualets Forskrift. saa længe Øvrigheden ikke havde foretaget Forandring deri¹).

Da Rygtet om Ole Herslebs Afsked var naaet til Christiansø, skrev Henrik Langhorn den 4. Aug. 1733 til Madam Wulfs i Kjøbenhavn: »Hils inderligen og hjerteligen den kjære Hr. Ole Hersleb fra mig. Jeg hører, at han skal være af med sin Tjeneste. Gud gjøre ham tro, bestandig og oprigtig til at følge Jesum, i hvad Veje han vil føre ham paa, saa skal han erfare til Slutning, at Gud fører sin Børn underlig, dog herlig«²).

Af et Brev, som Professor J. F. Reuss 13. Juni 1733 (altsaa inden Herslebs Sag var kommen til Ende) skrev til sin »allerdyrebareste Broder« i Herrnhut (vist Spangenberg) kan følgende hidsættes³):

»Theurester Bruder! Nun ist hier wieder alles in Bewegung. — — Ich glaube, es werde sich nun bald aüßern, wie das rechte Wesen allhier Raum und Freyheit gewinnen solle; nun bin ich noch mehr bestärket. Wider die Bibel, welche im Waysenhouse allhier ediret worden, haben die Prediger viel und gewaltig geeyfert, und nun ist fast die ganze Stadt wegen des Beichtwesens rege. Der liebe Hersleb (Prediger in Warthou) ist schon viele Jahre über die Beichte u. Absolviren unruhig gewesen; nun hat er endlich eine Sache gewagt. — — Er hat denen beichtenden die Hand nicht mehr aufgelegt, und die Absolutionsformul nicht mehr gesprochen, nachdem er vorhero vieles

¹) Kh. Sml. 5. R. IV, 692.

²) Kh, Sml. 4. R. I, 651.

³) Efter Heibergs Afskrift fra Arkivet i Herrnhut. Brevet begynder med nogle Bemærkninger om Herrnhuternes Mission i Vestindien, hvortil de fromme i Kbhvn. knyttede store Forventninger: »Hr. Baron von Söhlenthal und Söhlenthalin meynen, es sey dies eine gute und wichtige Gelegenheit das Reich Jesu auszubreiten«.

tentiret, aber bey allem augenscheinlich gesehen hatte, dass sich die armen Leuthe blindlings auf die blosze Handauflegung und Absolutions-formul verlassen. Anfangs waren die Leuthe so zufrieden; bald aber wurden einige schwierig, und diese brachten das ganze Warthou auf, dass die Sache zu förmlichen Klagen gediehen. Der liebe Hersleb hat die Sache also bald in einem unterth. Memorial an den König, der nun in Norwegen ist, gebracht; darum kann nun hier weiter nichts geschehen und vor sich gehen. Indessen ist alles in Bewegung. Man eifert wieder die Pietisten; man klagt, es solte den armen Leuthen die Sünden nicht mehr vergeben werden; man behauptet mit Eyfer was die priesterliche Absolution vermöge. Die Wahrheit aber wird nach und nach nun auch von andern Zeugnis überkommen, und der gute Hersleb nicht allein bleiben. Der liebe Ewald wird bald mit eingewichelt werden. Ich habe hie und da (wo daran Gelegenheit war) nach meinem Gewissen die Wahrheit ausgesagt, und werde es auch ins künftige, wie Gott mir seinen Willen zeigen wird, getreulich thun. Ich werde ein ausführliches Bedencken über die Sache aufsetzen. Gott lencke die Herten derer, welche helfen und welche rathen sollen. (Videre om at Gud vil hjælpe, og selv om det koster en og anden hans Tjeneste, saa vil mange, som hidtil gik hen i Blindhed, faa Øjnene op).

I et lidt senere Brev (af 27. Juni 1733) til Spangenberg ytrer Reuss sig, som følger¹⁾:

»Die Materie von denen Versamlungen, wie weit man dabei zu pariren habe, wollen wir nun ruhen lassen, weil ich dermahlen nicht finde, dass es dermahlen derjenige Weg sey, auf welchem allhier Jesus seine Sache unter uns

¹⁾ Efter Heibergs Afskrift fra Arkivet i Herrnhut. Brevet begynder ligesom det foranførte med Omtale af den vestindiske Mission og med stærk Ros over Herrnhuteren Nitschmann, »an dem der Hr. Obercammerherr (C. A. v. Flessen) die Gnade Jesu und die überschwengliche Kraft Gottes bewundert«.

befördern wolle. — — — Mit uns allhier steht es nun so, dass Gefahr und Hoffnung einander die Wage halten. Nun haben Hersleb und Ewald würccklich declarirt, sie können nicht mehr absolviren. Unser lieber und treuer Söhnlenthal ist jetzt recht brünstig im Geiste und will für die Sache Jesu und für seine Knechte leyden. Gott hat hie und her Eingang gegeben; doch ist Leyden das nächste. Nitschmann wird von der Sache mehrere und ausführlichere Nachricht geben«.

Blandt E. Pontoppidans Collectanea (Thottske Saml. 736 Fol.) findes en Afskrift af følgende Brev, der vel ikke udelukkende handler om Ole Hersleb, men dog helt igjennem er farvet af den Stemning, som hans Bortgang fra Præsteembedet har fremkaldt hos beslægtede Sjæle. Forfatteren ses at have været Præst paa Als, og det var Pontoppidan paa den Tid, saa det er rimeligt, at Brevet er skrevet af ham. Som man vil se, er der foretaget nogle Udstregninger i Afskriften for at udslette de Spor, der kunde lede Læseren til at opdage, hvem Forfatteren var. Naar Brevet er skrevet til Bluhme, maa man antage, at Forf. har vidst eller antaget, at Bluhme betragtede Sagen fra samme Synspunkt som han selv¹⁾. Tillige ligger den Formodning nær, at det er Bluhme, som har foranlediget, at Pontoppidan snart efter kaldtes til Slotspræst paa Frederiksborg.

Anno 1733.

A Mons. Bluhme²⁾.

Keinen Brief habe jemahls an Ew. Hochwohl Ehrw. abgehen lassen, der aus so bekümmerten Hertzen geflos-

¹⁾ Blandt de mange utrykte anonyme Indlæg angaaende Skriftestolen og Absolutionen, som fremkom i den følgende Tid, anføres i «Catalogus scriptorum in re Pietistica publicatorum» blandt Pontoppidans Collectanea (Thottske Saml. 736 Fol. p. 535 ff.) som Nr. 24: «Unvorgreifliche Gedancken vom Beichtwesen (Autore Pastore Regis Bluhmio)».

²⁾ Overstregtet i Afskriften.

sen ist, wie dieser. Gott weis, wie süß mir die Hoffnung Zions von jeher gewesen, und wie sich meine Seele Tag und Nacht sehnet nach den Vorhöfen meines Gottes. Ach wie habe mich gefreuet, wann ich von Zurichtung des Kalcks und der lebendigen Steine, ja der Erweckung Kinder Abrahams aus Steinen, an Ihrem Ort etwas gehört habe. Die natürliche und nach meiner Geständniß halb närrische Patrioten-Liebe und Freude hat sich in die geistliche gemischt, und so sehr ich das Schicksal meines Vaterlandes bedaurte zu der Zeit, da ich vor wenig Jahren fast wenig apparence zu einiger Aufklärung unsers Kirchen-Himmels ersahe, so überschwencklich ist hingegen meine Freude gewesen, da ich, absonderlich seit ein Paar Jahren, aus Ihrer und anderer Freunde Gottes Zuschrift, eine mehrere Hoffnung besserer Zeiten zu schöpfen angefangen. Aber auch wie werde ich itzo in meiner Seelen danieder geschlagen allein durch die Worte Ihres wehrten Schreibens, da es heist: Der treuen Zeugen werden immer weniger, item, post plura: Wer weis, ob nicht andere aus Trieb ihres Gewissens mit der Zeit gezwungen werden dem Herrn Hersleb nachzufolgen. Dieses wolle doch der Anfänger und Vollender unsers Glaubens um seiner heiligen Wunden willen in Gnaden abwenden; und obwohl ich weis, Sie bedürfen meines Raths und Erinnerung nicht, der ich so arm und elend bin, dennoch beschwöre Sie¹⁾ hiermit im Nahmen des lebendigen Gottes, und wie mir deucht, auf seinen Antrieb, dass Sie sich auch durch diese Zeilen ermuntern lassen, denjenigen Fleis zu verdoppeln, mit welchem Sie vermuthlich albereits getrachtet haben die wankende Gemüther zu befestigen. Gott weis, ja er weis, ich schäme noch scheue mich der Bande meines Jesu nicht. Sein Creutz ist mir kein Ergerniss, sondern ein Ehren-Zeichen, und richte den redlichen Herrn Hersleb keinesweges in allem dem, was mit ihm vorgegangen.

¹⁾ Afskriften har: beschweren sie.

Gottes Wege sind gewiss darunter verborgen. Allein ich muss gestehen, so schwach ist mein Glaube, dass da vorhalte, wenn noch mehr treue Zeugen, da ihrer nur wenig sind, denselben Weg zu gehen sich entschlieszen, wird das Reich unsers Jesu hier zu Lande unglaublich groszen Anstosz leiden. Die dem Sathan und seinen Gliedern hieraus entstehende Freude könnte man ihnen noch wohl gönnen, denn solches gehöret mit zu ihrem Theil und ist kurtz. Ich weis, sie werden es in der Länge nicht treiben; allein was mich bekümmert, ja fast zagend macht, ist das gewiss zu besorgende Ergerniss derer kleinen Kinder, die an Jesum zu glauben angefangen, und ein so groszes Erdbeben nicht aushalten werden, zumahl wann ihre Leiter dahin sind, und sie zum Raub den Feinden übergeben. Ich rechne nicht mit Gott nach der Vernunft, sage aber doch: womit wird man doch solchenfals saltzen. Ist dann unter allen Bedencken des Seel. Speners in dergleichen Materie keines, das meine Mitstreiter an ihrem Ort beruhigen kann. Ich bitte, ja ich bitte flehentlich, spannen Sie nochmahls alle Kräfte an. Gott wird Ihr Schild und groszer Lohn seyn, so Sie sich als ein Schild gebrauchen lassen die genug geschlagene Wunden Zions ex quacunqve parte zu decken und schützen. Was ich kann, das wil ich, nehmlich in meinem Winckel Fürbitte thun. Ich sage: in meinem Winckel, und erinnere mich itzo Ihres und einiger andern Freunde Anschlag von einer so genannten Beförderung meiner Wenigkeit. Ach wie wohl sitze ich, und wie ungeru wäre ich itzo ein Glied des Copenhagischen Ministerii. *Feriantque summos fulmina montes.* Die Welt ist auch wohl hier nicht allerdings mit mir zufrieden. Gott gebe, dass ichs ihr auch nimmer recht mache. Aber in der hiesigen Welt weis mich *pro mea rusticitate* noch einiger Maaszen zu schicken, und komme mit Gott hindurch, hoffe mich einige Seelen durch Gottes Gnade mit mir hindurch zu führen. Wenn Gelegenheit hatte ein Stück aus meinem Amts-diario Ihnen vorzulesen, hoffe, Sie wür-

den sich mit mir über den Seegen des Himlischen Vaters innig freuen. Nun, die Welt lass immer murren! Ich habe die dänische Kirche in falschem Frieden eingeschläfert von Jugend auf gekannt. Itzo ist des Menschen Sohn gekommen ein Feuer anzuzünden und das Schwert auf Erden zu bringen. Ich hoffe, er wird wissen den Streit zum Sieg auszuführen, nur seine Streit-Knechte müssen keine Gelegenheit suchen den Rücken zu kehren, da sie an einen gefährlichen Ort postiret sind. Der Punct im Ritual von absoluter Absolution ist allerdings sehr bedencklich auch mir jeder Zeit gewesen, so gar dass davon mit meinem Nordburgischen Herrn Collegen¹⁾ vorhin schriftlich, doch amice, tractiret habe. Ich declarirte ihm aber, dass [ich] den Punct vorsätzlich übertreten würde, welches auch jeder Zeit thue, und den Trost solcher gestalt verclausulire, dass einige beichtende noch ohnlängst geklagt, es wäre itzo wenig Trostes im Beichtstuhl zu holen. Nun, was wir nicht von Christo²⁾ empfangen, können wir nicht geben. Er giebt ja aber weder in V. oder N. T. einige Gnaden-Verheisung anders als sub conditione poenitentiae et fidei. Gehen wir weiter, so gehen wir ausser Ordre, und wird und das Ritual an jenem Tage freylich nicht schützen. So mir auch Summus Legislator dieses pro arbitrio imponiren solte³⁾, würde lieber durch Gottes Gnade die Kappe als den Gehorsam gegen Gott fallen lassen. Wollen denn zarte Gewissen hierüber eine allergnädigste Erklärung Serenissimi⁴⁾, so wünschte doch hertzlich, solches geschähe mit allergröster Circumspection, auf dass man zu keiner ferneren Unruhe Anlass gebe.

¹⁾ Præsten i Nordborg Hans Christian Brandt (•Nordburgischen• er siden overstreget).

²⁾ Oprindeligt var her tilføjet: sondern von Antichrist (senere overstreget).

³⁾ I Parenthes er tilføjet og siden overstreget: »NB. ich habe mir das Ritual beschoren«, altsaa den Anklage, der kunde rejses mod Forfatteren.

⁴⁾ Hertugen af Pløen og Nordborg (Ordet er senere overstreget).

Könnten Sie aber mit so vielen andern redlichen Männern ohne dehm ihre Seele stillen und glauben, quod mens legislatoris, quæ sola est obligans, allerdings eine Art von Condition erlaube, ja erfordere |: confer Rituale p. 148 Lin. 10, ubi verba: om de i Troen omvende sig :|. Könnten Sie, sage ich, damit friedlich seyn, ach so möchten Sie noch manchem Anstosz entgehen. Doch manum de tabula, wann von anderer Leute Gewissen die Frage ist.

Die¹⁾ verlangten Äpfel von so guter Sorte, als sie hier zu haben sind, sollen gewis erfolgen; doch wirds noch einige Wochen anstehen, bis eine beqvähmere Gelegenheit finde. Von Bezahlung dürfen Sie nichts gedenken, quod hæc inter nos. Ich gebe das nicht einmahl für ein Pfand der Freundschaft aus. — — — Vielleicht werde durch gewisse Umstände veranlasset künftigen Frühling Copenhagen noch mahl zu sehen. Indessen bitte mir inständigst die Liebe aus, dass so bald etwas weiter in Kirchen-Sachen vorgefallen, Sie mir auch Part davon geben. Alle Kinder und Freunde des Höchsten an ihrem Ort grüße ich von Herten durch Ihren Mund, der ich in treuer Liebe bin und bleibe Euer etc.

Om O. Herslebs Levned efter hans Frasigelse af Præsteembedet er kun lidet bekjendt. Almindelig siges, at han gik til Herrnhut, og det er vel saa; men at han har faaet »Naadsensbrød« der, som der ogsaa siges²⁾, er lidet sandsynligt. Kun dette vides med Vished, at da de ortodoxe Præster i Jan. 1734 overfor den kongl. Kommission fremkom med deres Klager over Pietisterne, var Hersleb blandt dem, som der førtes Klage over; men han var da ikke mere tilstede i Kjøbenhavn og kunde derfor ikke svare til Beskyldningerne. Hos Herrnhuterne blev han næppe længe. Rimeligere er det, at han har søgt til Pietisterne i Halle

¹⁾ Alt det følgende er igjen overstreget.

²⁾ Helveg, Den danske Kirkes Hist. efter Ref. 2. Udg. II, 25.

med hvem han bedst stemmede, og til Grev Stolberg paa Wernigerode. At Greven har forsøgt at formilde Christian VI's Uvillie imod ham, synes nemlig at fremgaa af et Brevudkast i Rigsarkivet. I dette Brev af 25. Januar 1735 til Stolberg ytrer Kongen sig nemlig paa følgende Maade:

»Wen der weggejagte Prister Herslöff wolte beständig bleiben in seiner Bekäntnis und Beraüung, so ist es gewis, dass er viel gutes stiften könte; aber ich fürchte das Contrarium«.

Senere er Ole Hersleb dog kommen tilbage til Kjøbenhavn, hvor hans Broder, som 1738 blev Sjællands Biskop, vel var i Stand til at yde den enlige, ugifte Mand det fornødne til hans tarvelige Underhold. Hans Liv randt stille hen. Det eneste Spor af litterær Virksomhed fra hans Side i dette Tidsrum er et ganske lille Skrift med Titel:

De første Trin til og i en sand Christendom. Es. 35 v. 8. Imprimatur. At denne Aprobation saaledes findes i Facultatis Theologicæ Protocoll, vidner herved som bemælte Facultatis Notarius Marcus Wøldike. Sælges allevegne indbunden for 2 β . Kbhvn. Trykt hos Christoph Georg Glasing. (Uden Trykkeaar. 24 SS. i 12mo).

Paa Forsatsbladet findes skrevet: »O. Hersleb« (som det synes med dennes egen Haand) og saa med en anden omtrent samtidig Haand: »Forfatteren til denne liden Bog er Hr. Ole Hersleb, forhen Præst til store Wartow i Kjøbenhavn, som af nogle Samvittigheds Scrupler sagde sig selv fra sit Præste-Embed«.

Paa Titelbladets Bagside findes følgende:

Til Læseren!

Man mærker, at ikke alleeneste de Mod-Villige, naar de ikke længer kunde komme med Giensigelse og Udflugter; Men ogsaa God-Villige Siæle, spørge med Kummer, hvad skal man da gjøre, at man kand blive saadan¹⁾ Chri-

¹⁾ Man skulde have ventet: sand.

sten? Dennem vilde man nu eenfoldig svare og viise Veyen ved disse Tolv Trin, hvert Trin stadfæstet af den hellige Skrift. Dernæst meere bekendtgjort af vor Cateches og Kirke-Psalmer; Til sidst lidet udførligere forklaret. GUD velsigne det paa enhver; GUD bereede de Opliuiste saaledes, at de bekymrede Siæle kunde finde hos dem vis Adgang, Raad og Hielp i deres Saligheds Sorg! AMEN.

Vi indskrænke os til her at anføre Bogens første »Trin«, der lyder: »Flye for alt hvad din Samvittighed siger dig at være U-ret, og gør alt det, den siger dig at være got« — i Sandhed ikke noget daarligt Trin at begynde Vandrigen med. I hele denne lille Bog er der intet Spor af Sværmeri eller Herrnhutisme¹⁾.

Ole Hersleb angives at være død 1760²⁾. Han overlevede altsaa sin Broder, Biskoppen, i 3 Aar.

¹⁾ Et Exemplar af dette meget sjeldne Skrift findes i Hjelmstjernes Samling.

²⁾ Worm, Lex. over lærde Mænd. III, 334.

Smaastykker.

I.

Vicarier ved Kirkerne i Odense.

Optegnelser fra 1560.

Ved *H. F. Rørdam.*

Den 9. Februar 1560 udgik der kgl. Befaling til Hr. Christen Povlsen, Prior i S. Knuds Kloster i Odense, af følgende Indhold: Da der skal have ligget mange Vicarier og meget Altergods til S. Albani og vor Frue Kirker i Odense, som nu underslaas, saa man ikke veed, hvem der er forlenet med det, skal Prioren i S. Knuds Kloster undersøge dette og give Kongen skriftlig Underretning derom¹⁾.

Af den Indberetning, som Hr. Chr. Povlsen, en ved Troskab og Duelighed fremragende Klosterforstander²⁾, afgav, findes blandt E. Pontoppidans Samlinger³⁾ en Afskrift, som her skal meddeles:

Fortegnelse paa de Vicarier, som kan udspørges at have ligget til Klostere⁴⁾ og Kirker udi Odense.

Først et Vicarie udi St: Knuds Kirke, som Christiern Pedersen, Domprovst udi Viborg⁵⁾, havde, og hvis Gods der laa til, det solgte hans Hustru og Børn efter Kgl.

¹⁾ Kancelliets Brevbøger 1556—60, S. 361.

²⁾ Se D. biogr. Lex. XIII, 242.

³⁾ Thottske Saml. 736 Fol., p. 584—6.

⁴⁾ Det er dog kun om Altere i Kirkerne, der her er Tale; men baade St. Knuds og St. Hans Kirke vare jo Klosterkirker. Det er for øvrigt sandsynligt, at der før Reformationen har været flere Vicarier, end her opregnes.

⁵⁾ Saml. t. Fyens Hist. og Topog. IV, 65 f. D. biogr. Lex. XII, 611—2.

Maj.s Tilladelse, og udaf saadan Godsес Rente blev der 24 Mark lovet til Skolen, som aarlig Aar kommer ud.

Et andet Vicarie *ibid.*, som Jørgen Gyldenstjerne havde¹⁾, og hvis Gods der laa til, haver Jesper Krafse og hans Medarvinger annammet til dennem, mod at det lange Stenhus paa St. Knuds Kirkegaard haver Prior til St. Knuds annammet forskr. Jesper Krafses Brev paa 15 Mark danske aarlig Aar at udgive efter Fundatsens Lydelse; og for saadan Penge kjober Prior Sko og Klæder og deler det ud iblandt fattig Folk efter gammel Sædvane.

Hr. Severin Lett, som endnu lever, haver et Vicarie i forskr. St. Knuds Kirke²⁾.

Hans Bang [havde] tvende Vicariier i fornævnte Kirke, som nu vacerer³⁾.

Hr. Niels Thomesen [havde] et Vicarie *ibid.*, og det Gods haver Hr. Johan Bjørnsens Arvinger⁴⁾ taget til dennem.

Endnu tvende Vicariier i fornævnte Kirke, som laa baade til St. Anne Alter, og to Præster holdt den Tjeneste, og det Gods tog Niels Bilde og Knud Ebbesen til dennem.

Vicariier i St. Albani Kirke.

Først et Vicarie, der laa til det elænde Alter, og af den Rente, dertil laa, haver Borgmester og Raad tillagt Skolemester hvert Aar 50 Mark, og desforuden ligger der til samme Alter 33 Mark og 4 Skilling, og de Penge lader Borgmester og Raad oppebære. Men hvor de bliver, det veed jeg ikke, og til samme Alter ligger to Landsgaarde, den ene udi Gjesterløv, som Hans Unnekors haver, og den anden udi Nerduv (o: Næraa), som Jørgen Kotti⁵⁾ haver; men om de er pantsat eller solgt, det veed jeg ikke.

¹⁾ Danske Mag. IV, 161 f. 5. R. I, 223 ff.

²⁾ Se Ny kh. Saml. VI, 256 ff.

³⁾ Hans Bang havde været Sekretær hos Fyns Biskop Knud Gyldenstjerne (Danske Mag. 5. R. VI, 301 f. Danske Kancelliregistr. 1535—50, S. 12).

⁴⁾ Jvfr. D. biogr. Lex. II, 362.

⁵⁾ Raadmand i Odense (Ny kh. Sml. VI, 256 ff.

St. Gertruds Alter *ibid.* og hvad der laa til er under Borgmester og Raad, som mig er foresagt.

Et Vicarie *ibid.*, som Hr. Werner¹⁾ havde til St. Karine Alter, det haver Jomfru Anne Marsvins²⁾.

Kjøbmands Alter i forskr. Kirke laa nogen Gaarde til her udi Odense, som Borgmester og Raad haver Herlighed over, og deraf er Capellan til St. Alban tillagt 17 Mark hvert Aar.

Hellig tre Kongers Alter der sammesteds, hvad Gods dertil laa, tog Jomfru Anne Marsvins.

Hr. Rasmus Eriksen, som endnu lever, et Vicarie der sammesteds for St. Anne Alter, som han fik efter Mester Johan Valkendorp.

Item den Gaard, Anders Kock i bor.

Item den Gaard, Mads Guds Hustru i bor.

Item den Gaard, Søvren Skomager i bor.

Item den Gaard, Hans Borge i boede.

Item den Gaard, Kjeld Rommer i boede.

Vicariier udi St. Hans Kirke.

Først Hellig tre Kongers Alter, og hvis Gods der laa til, som var 18 Ørte Korn og 3 Skr. Smør, det haver Ebbe Munk og Ejler Eriksens³⁾ Arvinger taget.

Et andet Vicarie i forskr. Kirke, som kaldes de Gyldestjerners Alter, og hvis Gods der laa til, haver de Gyldestjerner taget, som Hr. Knud Rose⁴⁾ haver sagt for mig.

Vicariier i vor Frue Kirke.

Et Vicaria, som laa til St. Ibs Alter, og det Gods haver Michel Persens⁵⁾ Arvinger taget.

¹⁾ Hr. Verner Albertsen Grotte, s. Ny kh. Saml. V, 503 f., VI, 715. Danske Mag. 5. R. VI, 33. 45.

²⁾ Ny kh. Saml. V, 503 f.

³⁾ Rigsraad Ejler Eriksen Bølle til Nakkebølle († 1534).

⁴⁾ En af de gamle Klostermænd i St. Hans (s. Danske Kirkelove I, 294).

⁵⁾ Borgmester Michel Pedersen Akeleje.

Et Vicarie der sammesteds, som Per Lauridsens Søn havde, og laa til hellig Kors Alter, og hvad Beskedenhed (o: Beskaffenhed) der er med, det veed Johan Friis¹⁾.

Et Vicarie der sammeeteds, som Hr. Hans Clemitsen²⁾ havde, og er nu lagt til hvilken der er Capellan.

Et Vicarie der sammesteds, som Hr. Ib Jensen havde og laa til St. Gertruds Alter³⁾, og samme Vicarie kommer Kgl. Maj. nu til at forlene, og ligger der ikke mere Rente til end 24 Mark danske, og dersom Kongen vil unde Læsemesteren det, da er hans Hr. Faders Brev dermed fuldgjort⁴⁾.

Et Vicarie der sammesteds, som Hr. Jacob Knudsen⁵⁾ havde og laa til det Alter, som kaldes Provst Wamer⁶⁾, og det Gods haver de Wamer⁶⁾ taget til dennem.

Et Vicarie der sammesteds, som laa til St. Karine Alter; og det Gods haver Fru Jutte⁷⁾ taget.

Et Vicarie der sammesteds, som Niels Skriver havde og laa til St. Andreæ Alter, og veed jeg ikke videre, end det haver altid ligget til [vor Frue] Provsti.

Et Vicarie der sammesteds, som Hr. Niels Poulsen⁸⁾ havde, og det Gods haver Hr. Joachim Lykke⁹⁾ taget.

Endnu et Vicarie der sammesteds, som Hr. Werner

¹⁾ Kongens Kansler.

²⁾ Tidligere Præst i Gislev (Danske Kancelliregistranter 1535—50, S. 27. Danske Mag. II, 76).

³⁾ Kancelliets Brevbøger 1556—60, S. 361 Vedel Simonsen, Odense II, 2, 121—2. Danske Mag. II, 76.

⁴⁾ Jvfr. Danske Kirkelove II, 12.

⁵⁾ Af Adel (Danske Kancelliregistr. 1535—50, S. 12). Havde været Dronning Christines Kapellan. Præst i Nyborg, siden i Skamby. Kaldes ofte Joachim K. (Ny kh. Saml. V, 504—5. 515—6. Saml. t. Fyens Hist. og Top. IX, 176, Not.).

⁶⁾ Utydelig skrevet. Kunde maaske læses: Wonner.

⁷⁾ Vistnok Fru Jytte Podebusk, fhv. Biskop Knud Gyldenstjernes Hustru.

⁸⁾ Tidligere bispelig Generalvikar og Oldermænd i Præstegildet (Ny kh. Saml. VI, 256).

⁹⁾ Dansk biogr. Lex. X, 512.

havde og laa til St. Mortens Alter, og det Gods haver Jomfru Anne Marsvin¹).

Endnu et Vicarie der sammesteds, som laa til St. Laurids Alter, og hvad Beskedenhed der er med, det vide Borgmester og Raad, og hvis Breve og Fundats der er paa, de staa hos Borgmester og Raad.

Endnu et Vicarie der sammesteds, som laa til St. Anne Alter, og af den Alters Rente er Capellanen tillagt 7 Mark, som Johan Friis veed med videre, hvor derom er.

Om disse forskrevne Vicarier er kommen til rette Arvinger igjen med nogen Rettergang, det veed jeg ikke.

II.

Christiani Qvinti Bibel og Bagers Alterbog.

At P. Severinsen.

Som bekendt forberedtes med stor Ostentation en ny Bibeloversættelse, som skulde bære Christian den Femtes Navn²). Biskop Bagger var Sjælen i den. Papir var købt, Penge indkrævede, og saa faldt det hele hen. Ordren udstedtes 19. Juni 1683. 1691 henvistes de indkrævede Penge til Christianshavns Kirke. Særlig i Aarene 1684—85 arbejdedes der flittigt, men dog vist ogsaa i endnu et Par Aar.

I denne Tid falder ogsaa Bagers Arbejde med Alterbogen, hvis Fortale er undertegnet 18. Februar 1688. Nu viser en Sammenligning med Alterbogsteksten, at hverken den gamle Kirkebibel fra 1633 eller den resen-svanningske Bibel er brugt. Slægtskabet er størst med den sidste. Jeg synes ikke, der kan være Tvivl om, at Bagger her har

¹) Ny kh. Saml. V, 503 f.

²) Scharling og Engelstoft, Nyt Theol. Tidsskrift VII, 351. C. J. Brandt: Vore danske Bibelovers. Hist. 55.

foregrebet Begivenhederne og taget Perikoperne af den endnu utrykte Christiani Qvinti Bibel, der jo skulde staa ved Siden af Landsloven, Rituallet, Alterbogen og Psalmebogen som Monument over den store Reformkonge, hos hvem »Naturen intet glemte«.

Christiani Qvinti Bibel har altsaa dog paa en Maade været i Brug i nogle Menneskealdre.

III.

Om den første Kirke udenfor Kjøbenhavns Nørreport.

Af *V. Woll*.

I Værket »Kjøbenhavn, historisk topografisk beskrevet ved L. Both« (Kjøbenhavn 1865) findes en som Pl. II betegnet Grundtegnning af »Kjøbenhavn i det sextende Aarhundrede«. Samme er gjengiven i Carl Bruuns »Kjøbenhavn«, hvor den betegnes som »den ældste Grundtegnning af Kjøbenhavn fra Frederik II's sidste Regeringsaar (efter et Kort i det st. kgl. Bibliothek)«.

I Gjengivelsen hos Both vises udenfor Fæstningsværkerne en Del Bygninger og Haver (disse ere ganske udeladte hos Bruun).

Det kan maaske interessere — jeg har i hvert Fald ikke hidtil seet den Anskuelse fremsat — at en af de paa Tegningen udenfor Nørreport viste Bygninger utvivlsomt er den i 1566 opførte »Kirke, som stod paa den nye [1546 anlagte] Kirkegaard«, der omtales i Ny kirkehistoriske Samlinger I, Side 354 og 383—387, jfr. Rørdam: Univ. Hist. II S. 725 og Bruun, Kjøbenhavn I, Side 321—323. — Grundtegningen svarer ganske til den paa sidstnævnte Sted givne Beskrivelse. Man seer et med Plantning indhegnet firkantet Areal, beliggende ved Landevejen tæt udenfor Nørreport.

Omtrent midt paa Pladsen ligger en langagtig Bygning i Retning Ø. V. med Korrunding mod Ø. — Kirkegaardens Port er vist i det sydvestre Hjørne og tæt ved denne det hos Bruun omtalte Hus for Graveren.

Aalborg, 8. Marts 1909.

IV.

Dr. Niels Hemmingsen: Sub rosa.

Rosen var hos Romerne et Symbol paa Tavshed, hvorfor man brugte at hænge en Rose under Loftet i Spisesalen for at minde om, at det, som der taltes om ved Bordet, var sagt i Fortrolighed¹).

I Kalkars Ordbog tii det ældre danske Sprog (II, 251 b. og III, 616 a.) anføres flere Exempler paa, at Talemaaden »under Rosen« ogsaa brugtes i ældre Dansk.

Samme Forf. har meddelt os følgende:

I Skriftet »Morsus Diaboli« II, 27 omtaler Nic. Heldvaderus »den Rose, som Dr. Nicolaus Hemmingius lod hænge over sit Bord, paa hvilken Indskriften var saaledes:

Quisquis in hac mensa rosea recubare sub umbra

Expetit, abstineat futilitate levi.

Os laudat roseum, roseasque quoque diligit aures²),

Efferat et nunquam quod rosa casta vetat«.

¹) Salmonsens Lexikon, »Sub rosa«. I Joh. Visings Afhandling »Rosen i Forntiden och Medeltiden« (i den Letterstedske Fornings Tidsskrift 1893, S. 435 ff.) er denne Anvendelse af Rosen dog forbigaaet.

²) Meningen er: Hvad der tales med »Rosen«-Mund, bør høres med »Rosen«-Øren.

St. Bendts Kirke i Ringsted.

Foredrag ved det kirkehist. Møde i Ringsted den 9. Juni 1909.

Af J. Kornerup.

For mere end otte hundrede Aar siden vandrede en lille Flok Benediktinermunke ind i Ringsted. Deres ældgamle Orden var allerede i det sjette Aarhundrede stiftet af den hellige Benedikt af Nursia, »St. Bendt« kaldte de ham i Danmark, og endnu ligger Stamklosteret, hvor han er begravet, Monte Cassino, paa en høi Klippe imellem Rom og Neapel. Det er dog sandsynligt, hvad flere Forfattere har ment, at Munkene i Ringsted kom fra England, hvorfra saa mange Geistlige indkaldtes, især fra Danelagen og Northumberland, hvor man forstod Dansk. Saxo melder ogsaa, at allerede Knud den Store stiftede flere Smaaklostre i Danmark.

Da Munkene kom til Ringsted, blev de vel modtagne af Danerkongen, Sven Estridsen, der rimeligvis anviste dem Pladsen her til at bygge deres Kloster. Han kan derfor betragtes som dets Stifter. Til Minde om Monte Cassino valgte Munkene det høitliggende Ringsted med den vide Udsigt over Midtsjælland; thi som det hedder i et latinsk Digt fra det tolvte Aarhundrede:

„Højen var kærest for Benedikt,
men Dalen for Bernhard“¹⁾).

Dette passer godt med, at St. Bernhards Munke, Cistercienserne i Naboklosteret Sorø, valgte Dalen ved Søen til deres Bosted.

¹⁾ H. Olrik: »Absalon« I, 115.

Men ogsaa Biskoppen af Roskilde, Sven Nordmand, eller »Norbagge«, som Anders S. Vedel kalder ham, kom dem til Hjælp omkring Aar 1182. Saxo fortæller, at han byggede en Kirke for dem, indviet til Vor Frue. Ved Gravninger i Gulvet i St. Bendts Kirke¹⁾ har man fundet betydelige Grundvolde og Rester af Sven Norbagges Kirke, som har ligget i det nuværende Midterskib og haft en Længde af omtrent 60 Alen og en Bredde af knap 14 Alen. Det synes at have været en Kirke med et enkelt Skib, hvortil sluttede sig et aflangt firkantet Kor med halvrund Alterniche i Øst. Murene var med Undtagelse af en Grundvold af Kamp opført af hugne Fraadsten, det samme Bygningsæmne, hvoraf den ældre Roskilde Domkirke og Vor Frue Kirke i samme By var opførte. Der er saaledes her den skønneste Overensstemmelse imellem de historiske Efterretninger og de fundne Grundvolde²⁾.

I den gamle Kirkes Kor blev Knud Lavard begravet 1131, og tæt Øst for ham 1182 hans Søn, Valdemar d. 1ste, 1173 dennes Søn Hertug Christoffer paa Kongens høire Side og Dronning Sophie 1198 paa hans venstre. Alle disse Grave laa foran det gamle Høialter og indenfor Rammen af den fundne Apsis. Naar nu alle Forskere, der har skrevet om St. Bendts Kirke er enige om, at det nuværende Kor og det store Tverskib maa have staaet færdigt i 1170 ved den høitidelige Kirkefest i Anledning af Knud Lavards Ophøielse til Helgen, og dertil kommer, at der er en Øgning i Murværket Vest for det nuværende Skibs østligste Fag, turde der være Grund til at formode, at Biskop Svens Fraadstenskirke for største Delen har staaet en liden Tid, indtil man fik Midler til at fortsætte Byggeriet mod Vest. Hermed vilde det passe, at Valdemar d. 1ste paa den gamle Pergamentstavle, »Tabula ringstadiensis«, med Munkenes Fortegnelse over Kongegravene kaldes: »Ampliator hujus ec-

¹⁾ H. Storck: »St. Bendts Kirke i Ringsted« 1909.

²⁾ Ifølge de gamle Kildeskrifter havde Biskop Sven ogsaa bygget disse to Kirker

clesie«, dennes Kirkes »Udvider«, ikke Ombygger eller Fuldfører. Ved Nedbrydelsen af Fraadstenskirken synes Munkene at have brugt nogle af Kvadrene; thi fra det omtalte østligste Fag, som har Murstens Sokler, ses Sokler af Fraadsten med skraa Kanter under Hovedskibets Piller.

Knud Lavards Begravelse i den gamle Kirke, Rygtet om de mange Jertegn, som skete ved hans Grav, og Sønnens, Valdemars, Bestræbelser for at faa ham udnævnt til Helgen, gav Anledning til den nuværende Kirkes Opførelse, denne Bygning, som nu har genvundet sin oprindelige Skønhed og faaet sine Mure styrkede, takket være Prof. Storck, der med varsom Haand og efter omhyggelige Undersøgelser har løst denne vanskelige Opgave.

Da Kong Valdemar hjalp Munkene med at opføre St. Bendts Kirke, var et nyt og praktisk Bygningsæmne, Teglstenen, netop kommet i Brug i Danmark. Den Vægt, Tiden lagde paa dette Fremskridt, ses bl. a. af Indskriften paa den Blyplade, der i 1855 fandtes i Kong Valdemars Grav¹⁾. Teglstenen fik en betydelig Indflydelse paa de arkitektoniske Former, og det er en mærkelig Kendsgerning, at de ældste Teglstenskirker i teknisk Henseende overgaar de senere. Murstenene i Ringsted Kirke har ikke vor Tids glattede og slikkede Udseende, men er for en stor Del let riflede paa Kanterne og var ikke bestemte til at overhvidtes inde i Kirken eller dækkes med Kalkpuds. De har et smukt Farvespil med røde, gule og mørkbrændte Sten, som giver disse Mure og Vægge et saa ejendommeligt malerisk Præg. Under Kirkens Istandsættelse blev man derfor nødt til at give en Del af Koret og Tverskibet en ny Beklædning udvendig og fjerne den uheldige ensfarvede, der var sat op 1868.

Vi vil nu kaste et Blik paa Kirkens Arkitektur og undersøge Skibets oprindelige Udseende. Fra først af har dette, saavel som Tverskibet og Koret, været dækket

¹⁾ Worsaae og Herbst: »Kongegravene i Ringsted Kirke« 1858.

af Træloft. Kun Sideskibene og Apsiderne var hvælvede. Midterskibet minder endnu om de gamle Basilikaer. En Række runde Buer med kraftige Halvsøiler bærer Sidevæggene, hvis store Flade nu kun afbrydes af enkelte fine i Væggene indskaarne Rundstave. Derover var en Række temmelig tæt siddende rundbuede Vinduer. Det hele har gjort et ejendommeligt alvorligt Indtryk, medens Træloftet var der, og en Del af Vinduerne endnu ikke var dækkede. Halvsøilerne har trapezformede Kapitæler, og deres Fodstykker har høitsiddende Ringe med smuktdannede Hjørneknopper forneden¹⁾. Der findes endnu i Danmark fra det tolvte Aarhundrede en lille Kirke, hvis Skib er i samme Stil som St. Bendts med de runde Arkader og de samme Halvsøiler, Kapitæler og Fodstykker. Denne Kirkes Skib er dækket med Træloft, Sideskibene hvælvede. Det er nemlig den af Kridtsten opførte Stubbekøbing Kirke.

I Aaret 1241 eller 42 brændte Ringsted Kloster og Kirke, og ved dens Istandsættelse, som varede nogle og tyve Aar, blev der indbygget Hvælvinger i Spidsbuestil i Stedet for de brændte Lofter. Langs Skibets Sidemure opførtes der nu en Række svære Vægpillen som Bærere for Hovedbuer og Skjoldbuer. Den omtalte Vinduesrække i Højkirken, som tidligere har været lidt lysere end nu, blev nu afbrudt ved, at fire af Vinduerne paa hver Side af Højkirken blev dækkede af de indbyggede Hvælvinger og tilmurede, hvad man kan se udvendig.

Ved Kirkens nylige Istandsættelse viste det sig, at disse Hvælvinger var slet byggede, langt ringere og maaske lidt yngre end de i Tverskibet. De var næsten faldefærdige, hvorfor det blev nødvendigt at tage dem ned og bygge nye, hvis man ikke — som der var Tale om — vilde dække Skibet med et Træloft. Prof. Storck havde da den meget heldige Idé at befri Skibets Sidemure for de omtalte svære Vægpillen ved at lade de nye Hvælvingsbuer bæres af høit-

¹⁾ Se •Kongegravene i Ringsted K. •. Tavle VI, Fig. a.

siddende Udkragninger, hvorved Skibet vandt i Bredde og lod Arkaderækken træde smukt frem saadan som den var før 1242¹⁾.

Vestfaçaden, som efter den ulykkelige Brand 1806²⁾ skammelig var bleven reven ned tilligemed et helt Fag af Kirken, blev tilligemed Faget genopført i den næieste Overensstemmelse med den gamle Stil, og St. Bendt fik nu igen sin oprindelige Længde: 100 Alen. Kunstneren havde det Held at finde et Par Tegninger af vestre Gavl, tagne før 1806, som kom ham til Nytte ved Løsningen af denne Opgave. Den nye Gavl er bleven et af St. Bendts Kirkes skønneste Partier, hvis rene Rundbuestil med de tre smalle Vinduer, Hovedportalen og de smaa Nicher med Søjler staar i den bedste Harmoni med Kirken.

Søndre Sideskib, der ved Kirkens Mishandling 1816 havde faaet Hvælvinger af Træ, fik nu nye Stenhvælvinger i Lighed med de gamle i nordre Sideskib. Nordre Sideskib, hvis Vinduer var bleven udvidede og forvanskede 1816, fik igen sine gamle smukke Vinduer, og de klodsede Murstivere fra senere Tider erstattedes med de oprindelige lette Lissener, hvad der var af en udmærket arkitektonisk Virkning.

Kirken har oprindelig ikke haft noget Taarn, men kun ligesom Sorø Klosterkirke et lille Træspir, en »Tagrytter«, over Korset; men omtrent ved Aar 1475 under Abbed Byrge blev det nuværende Taarn opført ovenpaa de fire Buer og Centralhvælvingen. Mesteren for dette Taarn, som blev bygget i Spidsbuestil, var »kunstforstandig Mand, Mathias fra Køge, Borger i Roskilde«. I 1806 brændte det Spir i Renaissancetil, som dengang stod over Taarnet. Det høist uheldige flade Tag, som blev sat op 1816, er nu afløst af et høit pyramideformet Spir. Betragter man Østfaçaden med de fem Apsider og deres Taglinier, maa man vistnok ind-

¹⁾ H. Storck: »St. Bendts Kirke i Ringsted«, 1909, 9.

²⁾ Th. Hansen: »Ringsted Kirkes Brand 1806«, Kirkehist. Saml. 4de Række, 2. Bind, 751.

rømme, at ingen anden Form paa Spiret vilde have passet bedre sammen hermed.

De fire Kapeller ved Tverskibets østre Sider, som med Undtagelse af Apsiderne endnu stod 1816¹⁾, blev da nedbrudte, og de fire Rundbuer, der aabnede sig fra Kapellerne ind imod Tverskibet, blev tilmurede. Ligeledes blev Buerne, der fra de to nærmest op til Koret stødende Kapeller havde ført ind til dette, tilmurede²⁾. Ved Gravning udenfor de omtalte lukkede Buer fandtes Grundvoldene af de fire Kapeller, som i Modsætning til Kapellerne i Sorø viste sig at have været sluttede med smaa Apsider, hvori der rimeligvis har staaet Altere til Ære for St. Bendt og tre andre Helgener. Flere gamle murede Ligkister fandtes under Gulvet i disse Kapeller. Ved Hjælp af de omtalte Grundvolde kunde de fire Kapeller genopføres paa det nærmeste saaledes, som de har set ud fra først af. Tomheden i Hjørnerne imellem Tverskibet og Koret forsvandt, og Kirken genvandt et glimrende Bygningsmotiv, et Relief, som man ikke ser paa nogen anden Kirke i Danmark; kun Skade, at det grimme tarvelige Raadhus spærrer Udsigten dertil³⁾.

Korets halvrunde Slutning har udvendig omtrent paa Midten en kraftig Rundstav og Vinduer ligesom i to Etager. Man har derfor formodet, at den øverste Del ovenover Rundstaven hidrørte fra en senere Forandring. Prof. Storcks

¹⁾ Se Titelvignetten til Værket •Kongegravene i Ringsted K. •.

²⁾ Ved Betragtning af den smukke Radering af Kirken i 1858 i Værket om Kongegravene føler man Tomheden efter Kapellernes Nedbrydning i Hjørnet imellem Koret og nordre Korsarm.

³⁾ Den med Ringsted K. omtrent samtidige eller rettere lidt ældre Vitskøl Klosterkirke, stiftet af Valdemar d. 1ste 1158, nu en af Nationalmuseet restavreret Ruin, havde 9 smaa Apsider efter franske Forbilleder, men dens Anlæg var forskelligt fra St. Bendts. Ligesom i denne var Koret, Tverskibet, der var endnu lidt større end St. Bendts, tilligemed Skibets nærmeste Fag opført under Valdemar d. 1ste, og først i Spidsbuetiden fortsattes Bygningen mod Vest. Hele Klosterkirken var 85 Alen lang, altsaa kortere end Ringsted. Kirken i Esrom hørte til samme Gruppe af vore ældste Teglstenskirker.

Undersøgelse af Murværket har dog vist, at dette ikke er Tilfældet. Iøvrigt kan man, hvad Rundingens Ydre angaar, paavise en meget lignende Apsis i den omtrent samtidige Ruin af Klosterkirken i Lehnin ved Brandenburg¹⁾.

St. Bendts Kirkes Glanspunkt er dog det storslaaede Tverskib, som gør en overraskende Virkning, naar man træder ind ad den nordre Portal. Omtrent ved Aar 1420 var Koret blevet udvidet mod Vest og en Række Munkestole med Paneler²⁾ og Mure opførte i Tverskibet, som derved blev overskaaret paa en uheldig Maade. Prof. Storck havde nu den gode Idé at flytte Munkestolene op i Højkoret og rive Murene ned. Virkningen var overraskende, da det store Rum blev frit, og Arkaderne ind til de fire Sidekapeller med deres smukke Halvsøjler aabnedes. Intet Steds i Danmark findes der Mage til dette Tverskib, der i Størrelse overgaar dem i Ribe, Viborg og Sorø. Kun Aarhus Domkirkes Tverskib er større fra Nord til Syd, men staar i arkitektonisk Henseende tilbage for St. Bendt, fordi dets oprindelige Stil og Proportioner forstyrredes og forandrede i den senere Middelalder.

Det er vidunderligt at tænke sig, at i Hovedsagen saa Tverskibet saaledes ud ved St. Hansdagstid i Herrens Aar 1170, da den uforglemmelige Kirkefest fandt Sted her ved Knud Lavards Ophøielse til Helgen. Hele det store Rum var fuldt af en Skare af de bedste Mænd i Danmark. Oppe i Højkoret stod til venstre for Alteret Kongens Højsæde, og der sad Kong Valdemar d. 1ste, hans Dronning Sophia og deres syvaarige Søn, Junker Knud, (den 6te). Ligeoverfor til højre for Alteret sad den alderstegne Erkebiskop af Lund Eskil og hos ham Biskop Absalon af Roskilde, Kongens trofaste Ven, endvidere Erkebiskop Stephan af Upsala, der fra Rom havde medbragt Pavens Tilladelse til Knud Lavards Udnævnelse til Helgen. Endvidere var Biskop Helge af Oslo

¹⁾ O. Stiehl: «Der Backstelnbau romanischer Zeit in Oberitalien und Norddeutschland», 1898.

²⁾ Ganske lig dem i Roskilde.

og syv danske Biskopper og talrige Geistlige tilstede. Eskil reiste sig og lod Knuds Ben tage op af Graven, svøbe i Silke og nedlægge i et forgyldt Helgenskrin paa Høialteret, hvortil Munkene i Esrom havde foræret Kong Valdemar Guldet. Munkene i Ringsted sang en Hymne, og hele Forsamlingen raabte: »Lovet være den Herre Jesus Kristus, som gjorde den hellige Knud til Sjællands Værnehelgen!«

Derefter blev den unge Prins Knud kronet og salvet som Tronfølger af Erkebiskop Eskil. Valdemar skænkede Klosteret Privilegier, Eskil og Absalon Ejendomme og Indtægter.

Det er den rene, ædle romanske Stil, Rundbuestilen, der hersker i St. Bendts Kirke, den udmærkede Holdning og Harmoni, der her er opnaaet mere ved de gode Proportioner i hele Anlægget end ved Rigdom paa Ornament, som er anvendte med stor Sparsomhed. Og dog gør de fyldige Halvsøjler, Apsiderne, Portalerne og de ejendommelige Friser under Tagskægget en Virkning, der langt overgaar vore gothiske Kirkers med deres smaalige Profiler og magre opløbne Proportioner. I St. Bendt kender man den store og sikre Kunst, der forstaar at virke med faa og simple Midler.

Det Spørgsmaal trænger sig nu frem: hvorfra er denne smukke Stil kommen? Hvilke Forbilleder haves? Hvem var Bygmesteren?

Ja, al kirkelig Kunst kom jo til os fra Syden, hvor den havde blomstret i flere hundrede Aar, medens Norden endnu henlaa i Hedenskabets Mørke. Det var Munkene, især Benediktinerne, der bragte baade Kristendom og Kultur ind til Danmark, hvor man først byggede Kirker af Træ, senere af hugne Sten, Kamp, Fraadsten og Kridtsten, indtil man i Valdemar d. 1stes Tid naaede hen til det praktiske Bygningsæmne: Teglstenen.

Forskerne er enige om, at dette Fremskridt kom fra Norditalien især fra Lombardiet. Vel havde Romerne ligesom Oldtidens Folk brændt Teglsten, tynde fliseagtige Sten,

men denne Fabrikation synes i lang Tid at være glemt, indtil man i Lombardiet optog den paany og brændte de saakaldte Munkesten. Fra det 11te Aarhundrede byggede man her en Mængde skønne Kirker og Klostre med disse Sten, f. Ex. den navnkundige St. Ambrosio i Milano. Fra Norditalien udbredte Teglstenen sig snart til saadanne Lande, som manglede Sandsten eller andre Brudsten, og da navnlig til Nederlandene og Nordtyskland især de brandenborgske Egne. Herfra maa Danskerne have lært at brænde Sten, og endnu staar der i Brandenburg adskillige smukke romanske Kirker, der viser sig at være i Familie med St. Bendt i Ringsted. Dog er maaske kun én af dem ældre end denne, nemlig den imellem Aarene 1147—52 opførte Benediktiner Nonne Kirke i Jerichow, som endnu har sit Træloft over Skibet, hvis Sidemure bæres af murede Søjler og rundbuede Arkader, og hvis Halvsøjler i Korset har det samme trapezformede Kapitæl, som vi finder i Ringsted. Jerichow er en Korskirke med tre Apsider. Kirken i Arendse, en Benediktiner Nonne Kirke, bygget 1182—1208, altsaa yngre end St. Bendt, saavel som Kirken i Diesdorf ved Magdeburg, bygget c. 1188, har ligeledes tre Apsider.

Fra disse sidste kan vor Kirke altsaa ikke have laant noget, men betragter man nærmere den ualmindelig rene Stil og flere Enkeltformer i St. Bendts Kirke, faar man et bestemt Indtryk af en direkte arkitektonisk Paavirkning fra Norditalien. Selv tyske Forskere mener at have set dette¹). »Hovedgesimsen i Ringsted«, bemærker O. Stiehl, »hviler paa brede Konsoler, der ligner dem paa Apsis i St. Ambrosio i Milano«. Ogsaa i Bologna findes det ejendommelige Tandskifte med de runde paa Kant stillede Sten, som ellers ikke forekommer i Danmark. Ved en nærmere Undersøgelse i Norditalien vilde man maaske finde flere Ligheder. I Tyskland synes der ikke at forekomme 5 Apsider, idetmindste ikke mellem Teglstenskirkerne.

¹) O. Stiehl: »Der Backsteinsbau romanischer Zeit besonders in Oberitalien und Norddeutschland«, Leipzig 1898, in folio.

Men nu Bygmesteren, den udmærkede Kunstner, der har ledet Opførelsen af St. Bendts Kirke? Historien har desværre ikke optegnet hans Navn, men der er al Grund til at antage, at det har været en Benediktiner. I denne Ordens Klostre dyrkedes jo Bygningskunsten, og Udlandets Historie fortæller om mange Munkekunstnere. Naar Benediktinerne drog ud for at grunde nye Klostre i et Land som Danmark, hvor ingen forstod, hvorledes en Kirke eller et Kloster skulde bygges, maatte de hjælpe sig selv. Den ovenfor nævnte Kirke i Diesdorfs Historie fortæller om en Munk, Broder Iso, at han var dens første Arkitekt, og at han med utrættelig Iver arbejdede baade Dag og Nat paa Bygningen. Det var ogsaa almindelig Skik i Middelalderen, at man forskrev saadanne berømte Kunstnere fra Klostrene. Det er ikke usandsynligt, at Abbeden i Ringsted kan have indkaldt en italiensk Benediktiner til at lede Arbejdet ved Bygningen af St. Bendts Kirke; men bevise det kan man ikke.

I Valdemarernes Tid var Klosterkirken Kongehusets Gravsted. Her hviler 21 kgl. Personer, bl. a. Valdemar d. 1ste med Dronning Sophia, Knud d. 6te, Valdemar Sejer med den fromme Dagmar og den skønne Bengerd, den unge Valdemar d. 3die med sin Dronning Eleonora, Erik Menved og Dronning Ingeborg under den prægtige Gravplade, der antages forfærdiget i Flandern, og den svenske Kong Birger og hans Dronning, Margrethe, som døde 1341 og var den sidste kongelige Person, som blev begravet i Ringsted. Munkene har med Nøiagtighed paa et Pergamentsblad, som nu hænger paa Væggen i et af Kapellerne ved søndre Korsfløi, den saakaldte Tabula ringstadiensis, optegnet hvor enhver af disse hviler. De havde ogsaa i levende Live beriget Klosteret baade med Gods og Penge, og Munkene satte en Ære i at have deres Grave i Kirken.

Den Undersøgelse af disse Grave, som Kong Frederik d. 7de foretog og personlig ledede i September 1855, og som er skildret i det smukke Værk »Kongegravene i Ringsted«, gav jo et meget interessant Udbytte, bl. a. den be-

kendte Blyplade i Valdemar d. 1stes Grav, Dronning Bengerds Hoved og Haarfletning m. m. Alt dette er saa bekendt, at jeg kan forbigaa det; men jeg skal omtale en senere Undersøgelse, som Direktøren for Nationalmuseets 2den Afdeling, Dr. Møllerup, foretog 1901 af Kong Erik Plovpenning's Grav¹⁾, som man ikke havde villet aabne 1855, fordi den laa under Alterbordet; men da dette under Kirkens Restavrering blev flyttet op paa sin gamle Plads i Høikoret, var der Leilighed til at undersøge den.

Den 9de August 1250 var Kong Erik bleven myrdet efter hans Broder Abels Befaling paa en Baad paa Slien, og hans Lig kastet i Vandet. Nogle Fiskere fandt Liget og bragte det til Sortebrødrenes Kloster i Slesvig By; men det var, som om Kongen ikke kunde finde Ro i Graven. Han blev først flyttet til »Nonnernes nye Kirke« og derfra paa Biskoppens Befaling bragt til St. Peters Domkirke, hvor der paa hans Ligsten blev indhugget: »Hic jacet Ericus Rex magni Regis amicus«, Her ligger Kong Erik, den store Konges (Kristi) Ven. Men syv Aar efter Eriks Død lod hans Broder Kristoffer d. 1ste Liget med Magt bortføre til Valdemarernes Gravsted, Ringsted Kirke.

Ved den omtalte Undersøgelse viste det sig, at hans Gravkiste var af en ganske ejendommelig Beskaffenhed. Der var to murede Kister, den ene ovenover den anden; den underste var trapezformet ligesom de ældre Kister fra det 12te og 13de Aarhundrede, men den indeholdt ikke Kongens Ben, fordi disse atter var flyttede i 1520 paa den roskildske Biskop Lage Urnes Foranstaltning og lagte i en lille Kasse og indmurede i Korets nordre Væg bag en Kridtstensplade med et af Biskoppen forfattet pynteligt latinsk Vers:

*Illustris Danie princeps Rex divus Ericus,
flumine fraterno livore necatus et ense,
quem variis signis scelerum decoraverat ultor
Christus et hac raudi relibi iussit humo.*

¹⁾ W. Møllerup: »Nationalmuseets 2den Afdeling«, 1908, 132.

Ovenpaa Kong Eriks Grav var der muret en anden, en Slags muret Kasse, paa hvilken Dr. Mollerup formoder, at der kan have ligget en i Træ udskaaren Statue af Kongen¹). Piedestalen var hvidtet paa Siderne og har raget op over Gulvet. Igennem et Par smaa Huller har man kunnet titte ind i Graven, maaske for at Pilegrime kunde putte fromme Gaver derind. Det lykkedes Dr. Mollerup at optage det fundne Stykke af den øverste Gravkiste, som nu forvares i et af Kapellerne ved søndre Korsarm.

Erik Plovpenning havde i levende Live ikke været yndet af Folket vel nærmest paa Grund af den forhadte Plovskat, men neppe var han myrdet, førend der udbredte sig det Rygte, at han var en hellig Mand, og man mindedes ham, der var Valdemar Sejers og Bengerd's Søn, som »en smuk og ridderlig Herre, der havde været vennensæl mod alle«²). I sin Dødstime havde han skriftet og faaet Syndernes Forladelse, og han havde været en Ven af Munkene, f. Ex. af Graabrødrene i Roskilde, i hvis Kirke han havde ønsket at blive begravet iført en af deres Kutter. Dette i Forbindelse med hans sørgelige Skæbne bidrog til, at Munkene erklærede ham for Helgen. Han blev dog aldrig anerkendt som saadan af Paven; men der fortælles, at der skete de mærkeligste Jertegn ved hans Grav, saa at der strømmede Pilegrime fra hele Norden til Ringsted for at bede og søge Hjælp der. En smuk Klokke blev støbt i 1336, som det i Indskriften hedder »til Ære for den hellige Erik«, og hængt op i Kirkens Taarn³).

¹) I Slesvigs Domkirke fandtes der tidligere en Træstatue af Kong Erik. »Man lod gøre hans Billede af Træ, som forvaredes i Kapitelhuset, og hvor han forestilles med et blegt og blyagtigt Ansigt, udslagne Haar, sort Skæg og bundet paa Hænder og Fødder, lang Kappe lige til Anklerne, spidse Sko som Horn, Guldbælte om Livet«. Cypræi Annales episcop. Slesv. p 58. Suhm Danm. Hist. X, 150.

²) »Homo pulcherrimus & mittissimus miles, omnibus supra modum amabilis«. Script. rer. Dan. II, 634.

³) I Nationalmuseets Arkiv findes et Aftryk af Indskriften. Klokken, som rimeligvis tog Skade ved at styrte ned under Kirkens Brand 1806, blev omstøbt 1833.

I den nøieste Forbindelse hermed staar de Kalkmale-
rier, som under Restavreringen afdækkedes paa Hvælvingen
under Taarnet og med megen Omhu opfriskedes af Hr. Mads
Henriksen. Paa en af Hvælvingens Kapper sidder Kirkens
Helgen, Knud Lavard, i sit Højsæde. Han har Glorie om
Hovedet, velsigner Folket med den ene Haand og har i den
anden en Fane med udtunget, »splittet«, Flag ligesom paa
Ringsted Klosters ældste Segl¹⁾. Ovenover ham har der
uden Tvivl staaet: »Sanctus Canutus dux« med store Ma-
juskelbogstaver. Nu er der kun »DUX« tilbage. Til venstre
begynder en Skildring i mindre Billeder af Erik Plovpenning
Lidelseshistorie. Der synes over det første at have staaet
HIC · REX · ERIC', og man ser Kongen siddende ved et Brædt-
spil i en Bygning, medens en anden Person staar bag ham.
Historien melder, at Erik spillede Brædtspil med en hol-
stensk Ridder paa Møvenborg i Slien, hvor Hertug Abels
Borg stod, da Erik blev greben af dennes Mænd. Til højre
staar en Præst foran et Alter med en Kalk. Foroven staar:
HIC · CANTUR ·, hvilket synes at sigte til, at Kongen efter sin
Begæring fik Lov til at skrifte for en Præst, førend han
skulde dø for Morderens Økse. Nedenfor ses atter en Borg,
hvori flere Personer sidder.

Paa den næste Kappe ses Erik Glippings Dronning,
Agnes, som 1304 blev begravet i Kirken. Hun sidder paa
en Trone og bærer Krone og Scepter, og i venstre Haand
holder hun en Bønebog, hvorpaa staar AVE MARIÆ. Hun
har ingen Glorie. Foroven læses:

D̄M̄A : AGNES : Q̄ND̄ : REGIN̄A : D̄ANORVM :

»Fru Agnes, engang Danernes Dronning«. Til venstre ser
man tre af Abels Mænd, der fra en Baad kaster Kong Eriks
Lig i Slien. Hans Hoved er skilt fra Kroppen. Til højre ses
en Baad med de tre Fiskere, som fandt Liget og trak det
op af Vandet. Indskriften er: TOLLUNT · HIC : REGIÆ : MEM(BRÆ)
o: »Her drage de Kongens Legeme op«.

¹⁾ »Kongegravene i Ringsted«, S. 18.

Paa næste Kappe sidder Kong Erik i hele sit kongelige Skrud paa sin Trone med Scepter, Krone og Rigsæble, ganske som paa vore gamle Kongesegl, men som »den hellige Erik« har han en Glorie om Hovedet. Mærkeligt er det, at Indskriften paa dette Billede stemmer med den ovenfor omtalte paa hans Gravsten i Slesvigs Domkirke. Der staar nemlig:

(ER)ICVS : REX : KŪS : AMICVS ·

KUS ∅: Kristus, »Kristus var hans Ven«.

Det fjerde Billede forestiller Kristus og Jomfru Maria siddende paa et Højsæde. Han holder en Bog i Haanden og velsigner sin Moder. I Forhold til sin Tid, Begyndelsen af det fjortende Aarhundrede, er hele denne Hvælvingsdekoration et smukt Arbejde. Dog er Figurtegningen meget stiliseret, men Skildringen af Kong Erik Plovpenning's Død er højst mærkelig ved sin Overensstemmelse med Historien.

Kalkmalerierne i Koret, hvilke jeg i 1879 afdækkede for Nationalmuseet, er rimeligvis lidt yngre og udførte af en anden dygtigere Kunstner. De tre Figurer i Apsis er holdt i en stor Stil. De er 5¹/₂ Alen høje, malede med en sikker Haand i store flydende Linier, der er let indridsede i den vaade Kalkpuds paa italiensk Manér. Billedet af Jomfru Maria, som den kronede Dronning med Jesusbarnet paa Armen, er ikke uligt de senbyzantinske Madonnaer i Italien. Til højre staar en smuk og mægtig Kongeskikkelse, som ikke kan være nogen anden end Knud Lavard, der bærer Scepter og Krone som Obotriternes Konge¹). Ogsaa Resterne af en bred Frise, høit oppe paa Korets Sidevægge med en Række siddende Konger og Dronninger, der ligge begravne i Kirken, er udført i en stor smuk Stil. Imellem de siddende ses det gamle danske Kongevaaben, de tre himmelblaa Leopardere i guldgult Felt men uden Hjerter.

¹) Se min Afhandling i Karl Madsens »Kunstens Hist. i Danmark«, S. 22, med Billedet af Knud Lavard. I Nærheden af Ringsted, i Vigersted Kirke, har jeg ligeledes fremdraget for Nationalmuseet et Par Kalkmalerier med Knud Hertug.

Over Vaabenskjoldene ses Hjelme med krumme Horn prydede med Paafuglefjer. Under Kirkens Restavrering fandtes endvidere paa Korsets Hjørnepille en Figur, der forestiller den fordrevne svenske Kong Birger. BYRGERVS:REX · staar der ovenover ham, og han holder et Skjold med det gamle svenske Kongevaaben, Folkunge Vaabenet, en gul opreist Løve i blaa Felt med tre gule Skraabjælker. Birger flygtede med sin Familie ned til Danmark til sin Svoger Erik Menved, som gav ham Spikeborg¹⁾ ved Skelskør til Lehn. Han døde der 1321 og blev begravet her i Koret. Derefter kan Billedets Alder bestemmes.

Benediktinernes Klosterbygninger er desværre helt forsvundne. Allerede paa Resens Kort over Ringsted omtrent fra 1670 ser man ikke Spor af dem, men man véd, at der har stødt op til Kirkens søndre Side. Baade mod Syd og mod Vest træffer Spaden paa gamle Murstensgrunde. Op til Kirkens søndre Sideskib stødte den firkantede Klostergaard, omgiven af en Buegang, der uden Tvivl paa det nærmeste har lignet den, der stod ved Sorø Kirke lige til Opførelsen af Akademi Bygningen, den saakaldte Fratergaard²⁾, som aabnede sig med runde Buer og Smaasøjler ind imod Gaarden ligesom i Klostrene i Italien. Her i Ringsted ser man endnu to tilmurede Døre udvendig paa søndre Sideskib, Indgangene til Buegangen. Den vestlige Dør er smukt profileret i Rundbuestil, den østlige har spids Bue fra en senere Tid. Som sædvanlig ved Klostrene har de øvrige Bygninger bestaaet i Celler for Brødrene, fælles Sovesal, »Dormitorium«, og Spisesal, »Refektorium«, Abbedens Bolig, Bibliotheket, Ragestuen, hvor Brødrene blev kronragede, Køkkenet, Fadeburet og Portnerboligen foruden Urtegaarden og Abildgaarden m. m.

Her levede Munkene og deres Abbed, som var en mægtig Prælat. En af dem var endogsaa Medlem af Rigets

¹⁾ I 1908 fandtes Rester af Mure udenfor Skelskør, hvor Spikeborg har staaet.

²⁾ »Danske Mindesmærker«, 1. Bind, Tavle XXXIV.

Raad. Kirken var forbeholdt Munkene, thi Ringsted By havde sin egen Sognekirke, St. Hans, der blev nedbrudt i Frederik d. 2dens Tid.

Tidlig og silde færdedes Munkene indenfor St. Bendts Kirkes Mure. De havde nok at gøre. Der skulde holdes Ottesang, Høimesse, Aftensang og Vigilier, og saa skulde der synges Sjælemesser i det uendelige for St. Knud og Valdemarernes Slægt, Klosterets Velgørere, ringes med Klokker, tændes Vokslys osv. Sjælens Frelse laa Datidens Mennesker tungt paa Sinde. Selv Valdemar Atterdag, der dog ikke var nogen særlig kirkelig Mand, tænkte paa sin Sjæls Frelse, da han laa for Døden paa Gurre den 24. Oktbr. 1375. Ved Testamente, der optegnedes fire Dage efter hans Død af Excecutoren, Olav Bjørnson Ridder, bestemte Kongen, at Abbeden i Ringsted skulde have 50 Mark i hvid Mønt for at holde et »Anniversarium« eller en aarlig Messe paa hans Dødsdag foruden en daglig Messe. Paa den aarlige Fest skulde Abbeden styrke og forfriske Brødrene ved tre Retter Mad og en Tønde tysk Øl¹).

I Munkenes Bibliothek har der uden Tvivl været adskillige værdifulde Haandskrifter, som er gaet tabt. Jørgen Seefeldt, der havde Godset Ringsted Kloster som Lehn under Svenskekrigen, havde her samlet et for hin Tid stort Bibliothek paa 30,000 Bind, da Kong Carl Gustav, som boede hos ham, behandlede det som Krigsbytte og skænkede det til Corfiz Ulfeld, hvorefter det spredtes. Det er sandsynligt, at der i Seefeldts Bibliothek har været sjældne Bøger fra Klosterets Tid²). Nede i Schlesien i Baron v. Richtshofens Bibliothek blev der i vore Dage gjort et mærkeligt Fund af et Pergaments-Haandskrift fra det tolvte Aarhundrede, indeholdende Knud Hertugs Historie, første Gang trykt i 1858. Det indeholder bl. a. Læsestykker, som brugtes ved Messer til Ære for St. Knud. Det er af mange Tegn kendeligt, at Forfatteren har været en Benediktinermunk.

¹) Rigsarkivet, Langebeks Diplomatarium.

²) Worsaae: »Kongegravene«, S. 43.

Bogen, som vides at have været kendt i Ringsted i tidligere Tider og var et savnet Kildeskrift, synes efter alt at dømme at være forfattet i Ringsted Kloster¹⁾.

En væsentlig Del af Munkenes Forretninger bestod i deres Sang i Koret. Derfor hørte man baade ved Dag og Nat, naar man nærmede sig Klosterkirken Brødrenes Sang. I Middelalderen har Munkesangen gjort et mægtigt Indtryk paa Folket. Forstod man end ikke den latinske Text til Davids Psalmer eller andre Hymner, vidste man dog, at det var fromme Bønner til Gud og Kristus, og selve Tonerne talte paa en sælsom og betagende Maade til hine naive Mennesker og udtrykte Stemninger, som Ordene ikke formaa at give, men som snarere lød som kom de fra Englene.

Som et Vidnesbyrd om Munkesangens Magt har man en lille Fortælling om Knud den Store, der meget yndede Benediktinerne i Ely. En Dag, fortælles der, kom Kongen med nogle af sine Hoffolk og Hirdmænd sejlene paa den lille Flod, der løber forbi Klosterkirken, da hørte han pludselig Munkene syngende, og han blev saa begejstret, at han digtede nogle Vers, hvoraf kun et enkelt er bevaret:

„Sødt kvad de Ely Munke,
da Kong Knud kom roende:
„Ror mine Mænd nær Land,
lad os lytte til Brødrenes Sang“²⁾.

Jeg kan ikke slutte disse Bemærkninger uden at føle Trang til at udtrykke den Glæde og Beundring, alle vi, som elsker vort Lands nationale Mindesmærker, føler ved at se St. Bendts Kirke saa smukt og solidt restavreret ved en udmærket Kunstners Flid og Indsigt. Vi, ikke mindst det kirkehistoriske Selskab, som idag holder Møde her, bør ikke glemme ved denne Lejlighed at fremføre vor Tak til Regeringen og Rigsdagen, som har bevilget Midlerne til Kirkens grundige Istandsættelse.

¹⁾ H. Olrik: •Knud Hertug•, S. 115.

²⁾ A. D. Jørgensen: •Den nordiske Kirkes Grundlæggelse•, I, 447.

Danmarks middelalderlige Kirkeklokker, særlig paa Fyen.

Foredrag ved det kirke- og kunsthistoriske Møde i Aarup
d. 21. Juli 1909.

Af F. Uldall.

I Gregor af Tours' Skrifter fra sidste Halvdel af det 6te Aarh. omtales et Signum, hvormed der blev givet Tegn til Gudstjenestens Begyndelse samt til de 7 kanoniske Tider, og som bevægedes med et Reb¹⁾. Der kan ikke være nogen Tvivl om, at der hermed menes en Kirkeklokke. Fra det 7de Aarh. møde vi mange Spor af kirkelig Brug af Klokker; i det 8de ere de bekjendte i England, og derfra kom de til Tydskland. Disse Klokker vare imidlertid sædvanlig kun smaa og forfærdigede af sammennittede Jernplader. I Irland skal der endnu findes nogle af disse ældgamle Klokker. Formen var forneden i Plan aflang ottekantet og blev opad mere oval eller cirkelformet. Ved Undersøgelse af Klokkerne i Sct. Zeno di Verona fandt jeg i 1904 en meget sjelden, lille Malmklokke, der er støbt med de nævnte Klokker af Jernplader som Forbillede og som formodentlig ogsaa gaaer tilbage til det 7de Aarh.

Til Danmark kom Kundskaben om Malmklokkerne over Tydskland og Nederlandene i det 12te Aarh. Presbyter Theophilus giver allerede i det 11te Aarh. en udførlig Fremstilling af, hvorledes man da støbte Klokkerne. Hans Klokker havde Bikubeform, og der er endnu bevaret i Europa mindst 16 af denne Art, af hvilke vi have en enkelt,

¹⁾ •Glockenkunde von Dr. Heinrich Otte•, 2det Opl., S. 9.

der altsaa er en stor Sjældenhed, i Smøllerup imellem Skive og Viborg. Klokken er støbt med fordybet Indskrift, og denne Indskrift, der som altid i den tidligere Middelalder er paa Latin¹⁾, lyder i Oversættelse:

Dette Kar af Malm velsign og beskyt det o Gud²⁾.

Den er altsaa uden Aarstal, men maa regnes til det 12te Aarh. Fra denne Tid og navnlig fra det 13de Aarh. er levnet en Del romanske Klokker her i Landet, der have en temmelig langstrakt Form, runde Hanke, og ere uden Indskrift. Som Exempel paa disse viser jeg en Tegning af Klokken i Stagstrup i Thy³⁾. Fra Slutningen af det 13de Aarh. have vi en smuktformet Klokke i Slangstrup, der prydes af 4 paa fri Haand paa Klokke modellen modellerede Lillier, som have Støvdragere. Saadanne Lillier forekomme ikke i Tydskland, men minde derimod meget om Italien, saa det er ret sandsynligt, at Klokken kan være støbt af en Munk eller Lægbroder fra dette Land. I Slutningen af det 12te Aarh. var der i Slangstrup et Nonnekloster af Cistercienserordenen. Af de romanske Klokker uden Indskrift ere kun faa tilbage paa Fyen, dog kan nævnes Skeby og Langaa.

Den trediestørste Klokke i Sct. Knuds Kirke i Odense er den ældste daterede i Danmark. Formen er endnu romansk. Indskriften i Majuskler lyder i Oversættelse:

O Ærens Konge kom med Fred Aar 1300.

Peter og Paul være hilsede i Glæde.

Adam.

Efter Aarstallet følger et Par Ord som det, saavidt vides, hidtil ikke er lykkedes Nogen at tyde. — »Adam« maa være Støberens Navn.

¹⁾ I Reglen har jeg meddelt de latinske Indskrifter i dansk Oversættelse.

²⁾ Se angaaende denne og de øvrige nedenfor nævnte Klokker Værket »Danmarks middelalderlige Kirkeklokker« af F. Uldall, Kjøbenhavn 1906.

³⁾ Denne Klokke er dog omstøbt 1887.

Støberen Olavs Hinrici har efterladt sig en Gruppe paa 13 Klokker, blandt hvilke skal nævnes den mindste i Rolfsted Disse Klokker have som Regel Indskriften:

AVE MARIA GRACIA PLENA

og ere forsynede med et Aftryk af Støberens Sigil, i hvis Midte sees en lille, aflang Kirkeklokke.

Fra Begyndelsen af det 14de Aarh. have Klokkerne den gothiske, bredere Form, sædvanlig med kantede eller rigere udsmykkede Hanke. Dette gjælder saaledes f. Ex. Anders Lavrsøns Arbejder. Vi kjende af disse 11 Klokker især i Skaane, en enkelt fra Sjælland og Fyen. Den Sidste er den lille Klokke i Sct^e Katharine-Kirke i Lumby.

I Slutningen af det 14de Aarh. kom Minusklerne i Brug her i Landet i Klokkeindskrifterne. Jeg skal saaledes nævne Stormklokken i Rudkjøbing, der er støbt omtr. 1400 af Olgv Jvrgensvn, og hvis Indskrift lyder:

alpha + et + dens + et + homo + a + rex + glorie + veni + cum + pace.

Indskriftens Begyndelse angives ved Aftryk af Støberens Segl, i hvis Midte sees hans Støbermærke.

Endel Klokker fra det 15de Aarh. prydedes med større eller mindre Relieffer af Christus, Madonna eller forskellige Helgener. Dette er eksempelvis Tilfældet med den af Mester Cort i 1424 støbte Klokke i Sct. Jørgens Kirke ved Svendborg. Paa den ene Side af Klokkelegemet vises Madonna staaende paa en Konsol, med Krone paa Hovedet, hvilket er omgivet af Glorie, bærende Jesusbarnet paa venstre Arm og holdende en Lillie i høire Haand. Paa den modsatte Side af Klokken sees Kirkens Værnehelgen, Sct. Jørgen, iklædt Rustning og stødende sin Lanse i Dragens Gab.

Klokken i Sct^e Marie-Kirke i Ørslev i Vends Herred, der skriver sig fra 1426, er støbt af Hinricvs Nicolai, der har sat Aftryk af sit Sigil paa samme og anbragt hele Englehilsenen som Indskrift.

Klokken i Sct. Nicolai Kirke i Krogsbølle, som er støbt 1420, har oprindelig været bestemt til Jerne Kirke ved Esbjerg, hvad der fremgaar af dens Indskrift. Den mindste Klokke i Humble paa Langeland, som støbtes i 1430 af Nicolaus Eskilii (Niels Eskildsøn) viser os den forkortede Englehilsen og det danske Rigsvaaben, hvilket sidste vi ogsaa gjenfinde paa Søsterklokken i Tolstrup ved Horsens fra samme Aar.

Forskjellige Steder her i Landet findes Klokker i Nærheden af Havet eller seilbare Aar, der i den 2den Fjerdedel af det 15de Aarh. ere støbte i Nederlandene og førte ad Vandveien til deres Bestemmelsessted. De danne en Gruppe af 12 Stkr. og Støberens Navn »Kort« finde vi angivet paa en enkelt, nemlig i Dänischenhagen ved Ekernførde. Denne Klokkes Indskrift slutter:

afanna ◊ hete ◊ ik ◊ Kort ◊ de ◊ ghot ◊ mik ◊
Aarstallet er 1435.

Som fælles for denne Gruppe er et lille Skjold med en flakt Ørn, der angiver Indskriftens Begyndelse. Det er det ældste Vaaben for Byen Kampen i Holland, der i Middelalderen var bekjendt for sine duelige Klokkestøbere. Sandsynligheden taler desaarsag for, at Klokkerne hidrøre fra denne By. Blandt de Fynske skal særlig nævnes Frørup, hvis Klokkelegeme prydes med et stort Relief af Madonna, hvortil ogsaa Indskriften slutter sig, naar den lyder:

annō ◊ dnī ◊ m ◊ rrrr ◊ xxxix iar na der hørt
xpī in de ere godes unde vnser leuē vravē.

Magister Hermannus (Mester Herman), hvis Støbermærke er en Krone indeni et Skjold, var en meget anset Mand og nævnes som Borgermester i Lund. De fleste af de 11 Klokker, vi kjende, der stamme fra ham, findes i Skaane, en enkelt, nemlig den lille i Tanderup ved Aarup skal særlig nævnes her. Dens Indskrift lyder i Oversættelse:

*I Herrens Aar 1443. O Ærens Konge Christus
kom med Fred! Mester Herman.*

Den lille Klokke i »Sct^a Karen med den blaa Kaabe« i Mesinge er et Arbejde af Magister Lavrinius fra 1492. Han er rimeligvis Værkfælle til den foregaaende Støber, da han fører samme Støbermærke som denne.

Blandt nordtydske Støbere, der have arbejdet her og i Skaane i det 15de Aarh., maa nævnes Hans Ghyse, fra hvem den lille Klokke i Ullerslev skriver sig. Dens dels latinske dels plattyske Indskrift oversættes:

O Konge, gode Christus, kom med Fred. O Gud forbarme Dig. 1433.

Den største Klokke i Vor Frue Kirke i Nyborg, »Hosianna«, (før fejlagtig kaldet »Mariaklokken«), er støbt 1450, og har et Støbermærke, som vi oftere træffe paa Kirkeklokker i Mecklenburg-Schwerin, saa det er meget sandsynligt, at den unavngivne Støber skriver sig derfra. Paa Klokkelegemets ene Side findes et lavt, men stort Relief af Madonna med Krone paa Hovedet; hun vises staaende og holdende det nøgne Jesusbarn paa venstre Arm. Som en Glorie udenom Hovedet er anbragt Indskriften

virgo maria iova¹⁾.

Lige under Madonnabilledet sees et lille Relief af Sct. Olaf med en mægtig Hellebarde i høire Haand.

Paa Klockens modsatte Side fremstilles et tilsvarende Relief af Johannes Evangelist oprækkende høire Haand til Velsignelse og holdende Giftbægeret i venstre. Omkring Hovedet staaer:

sanctus iohannes.

Lige under dette Billede sees et lille Relief af en siddende Madonna.

Den mest bekendte Klokkestøber her hjemme i den senere Middelalder var Peter Hansen fra Flensborg, i daglig Tale kaldt »Peter Glockengeter«. Han støbte

¹⁾ Læs: »iuva«.

oprindelig Klokke til Sønderjylland, men udbredte sig siden over Nørrejylland og Fyen. Vi kjende 40 Klokker, der ere udgaade fra hans Haand. Han har særlig arbeidet for Odense og Omegn. »Mellemklokken« i »Vor Frue Kirke« i nævnte By bærer saaledes Indskriften:

I Herrens Aar 1493. Jesus af Nazareth, Jødernes Konge. Hjælp Jesus, Maria! saa beder jeg, hjælp hellige Anna selv tredie! Mester Hans Urne, Provst i Odense, Kristian Mule og Lavritz Thygesen vare Kirkeværger paa den Tid, Amen. Mester Per Hansen, Gud naade hans Sjæl, som støbte mig.

Denne Mesters Klokke ere ofte prydede med store Relieffer. Saaledes sees her Treenigheden og Christus paa Korset mellem Maria og Johannes.

Paa Søsterklokken, »Tolvklokken« i Sanct Hans Kirke i Odense, staaer:

Ære være Gud i det Høie og Fred paa Jorden (og) i Mennesker en Velbehagelighed. Vi love Dig, vi velsigne Dig, vi tilbede Dig, vi lovprise Dig, vi takke Dig. Aar Tusinde, fem Hundrede, fire derfra. Hr. Hans Bruun lod mig gjøre, idet Peter støbte mig til Guds og den hellige Erkeengel Michaels Ros. Klokken er altsaa fra 1496.

Fyen har i Middelalderens Slutning havt en Støber, der var hjemmehørende der, nemlig Povel Grydestøber i Middelfart. Han har været en indfødt dansk Mand; thi han anvender, medens Latinen hidtil har spillet Hovedrollen i Indskrifterne, sædvanlig det danske Sprog. Oftere finde vi hans Arbejder prydede af smaa Relieffer, der dog ere temmelig grove. Paa Klokken i Guldbjerg læse vi:

hælp gud oc sanct hans povel gridstøber melfaredid anno domini 1507.

Den store Klokke i Sct. Mortens Kirke i Skovby og Stormklokken i Vor Frue Kirke i Svendborg høre ogsaa til hans Arbejder ligesom et Par Klokker i Veileegnen. Paa den Førstnævnte af disse staaer:

I Herrens Aar 1504, til Ære for Treenigheden og den hellige Morten blev dette Værk fuldendt Sct. Budolfi Dag¹⁾ paa Sognepræst Niels Jacobsens Tid.

Blandt Reliefferne paa Klokken skal nævnes det af Kirkens Værnehelgen, Sct. Morten, der vises til Hest og delende sin Kappe med Sværdet, for at den Fattige kan skjærme sig mod Kulden. Den Sidste sees dog ikke.

»Grydestøbere« og Klokkestøbere vare Eet. Paa enkelte Klokker har Støberen endog anbragt Gryder som Støbermærke.

»Vor Frue Kirke« i Nyborg har en interessant »Vægterklokke«, som er udført af den sjællandske Støber Oluf Kægge og bærer følgende Indskrift:

I Herrens Aar 1523. Maria, Naadens Moder, Barmhjertighedens Moder, beskyt Du os mod Fjenden og modtag os i Dødens Time.

Hvad der især giver denne Klokke Betydning, er dens mindre Relieffer, af hvilke et viser Biskoppens Intronisation σ : den høitidelige Anbringelse i Bispesædet. Bispestaven holdes i den venstre Haand, og et Par svævende Engle paasætte Mitraen²⁾. Over Hovedet er en Baldakin. Et andet Relief viser Monstransen. Originalen til Reliefferne er Pilgrimstegn, sædvanlig af Bly eller Tin, der hjembragtes af Pilgrimmene fra de hellige Steder, som de havde besøgt, og som de befæstede paa deres Hat eller Kappe.

Paa Klokkelegemet sees endelig et stort Kors dannet af Aftryk af 1 større og 4 mindre Mønter, de sidste de saakaldte Klippinge.

Den store Klokke i Sct. Vilhelms Kirke i Gislev, der skriver sig fra samme Støber som den nysnævnte »Vægterklokke« og har tilsvarende Relieffer, bærer følgende Indskrift:

I Herrens Aar 1523. Hjælp Jesus, Maria, Moder Anna og alle Helgener og hellige Vilhelm, Kirkens Patron. Amen.

¹⁾ Den 17de Juni.

²⁾ Jeg har den berømte Kjender af kirkelig Archæologi, Prof. Domkapitular Schnütgen i Köln, at takke for denne Forklaring.

Det har langtfra været mig muligt i den korte Tid, der bar staaet til min Raadighed, at omtale alle de middelalderlige Klokker, som findes paa Fyen. Mine Tilhørere ville dog vistnok have faaet Indtryk af, at der endnu er Meget tilbage, der fortjener at fredes med Omhu, og at vore gamle Klokker ved nøiere Betragtning ikke sjeldent bringe os Efterretninger af religiøs eller historisk Art, som vi nu ikke ville kunne erhverve ad anden Vei.

Kirke- og kunsthistoriske Møder afholdte i Aaret 1909.

Aarets første Møde holdtes d. 2. Juni i **Ledøje** Kirke, der ved sin særegne Bygningsform frembyder megen Interesse, da det er den eneste Dobbeltkirke, der nu findes her i Landet. Helligaands Kirken i Visby paa Gulland, der nu er en Ruin, har i sin Tid været en Dobbeltkirke (s. J. Magnus Petersen, Minder fra min Virksomhed paa Arkæologiens Omraade 1845—1908, S. 62 f.). For øvrigt søgtes Mødet ved Formandens, Dr. H. F. Rørdams, Indledningsforedrag særlig knyttet til den nys forløbne Pinsefest i Henhold til det 1908 ved Mødet i Ribe af Bestyrelsens Medlem, Docent J. Oskar Andersen, fremsatte Forslag¹). Musæumsdirektør Dr. W. Møllerup gav derpaa en meget oplysende Fremstilling af Kirkens Bygningshistorie. Til Slutning talte H. F. Rørdam om de kirkelige Minder, der knytte sig til Ledøje-Smørum Sognekald²). Ordet formede sig tilsidsi til en Mindetale over Provst Aleth Hansen, hvis sidste kirkelige Virksomhed var knyttet til dette Sted, men hvis mest mindeværdige Arbejde laa i Sønderjylland, me-

¹) Kh. Sml. 5. R. IV, 627.

²) Jvfr. Kh. Sml. 4. R. III, 325 ff.

dens han endnu stod i sin Manddoms fulde Kraft som Provst i Angel¹).

Det næste Møde fandt Sted 9. Juni i **Ringsted** i den saa overordentlig skjønt restaurerede St. Bendts Kirke med Foredrag af H. F. Rørdam og Prof. J. Kornerup. Senere talte Højskoleforstander H. Rosendal i St. Hans Kapel om Knud Lavard, hvis Navn i særlig Grad er knyttet til Ringsted. — Prof. Kornerups Foredrag findes meddelt ovenfor efter Talerens Manuskript.

Aarets 3die Møde holdtes i **Nyborg** Kirke d. 20. Juli. Formanden knyttede sit Indledningsforedrag til Peder Palladius's »Nyttelige Bog om S. Peders Skib« (1554), der indeholder den første paa Dansk affattede Fremstilling af Kirkens Historie lige fra Verdens Skabelse indtil Forfatterens egen Tid²). Taleren gjorde opmærksom paa, at denne Bogs Skildring af de store Farer, Kirken gennem Tiderne har været udsat for, til en vis Grad er foranlediget ved Mindet om en meget farefuld Rejse, som Palladius ledsaget af den gamle Ridder Jakob Trolle og hans Søn, den siden navnkundige Søhelt Herluf Trolle, paa St. Hansdag 1543 gjorde fra Nyborg til Korsør, da et pludselig opkommet stærkt Uvejr satte deres Liv i overhængende Fare, idet Sejladsen dog tilsidst endte med, at de, skjøndt i en meget forkommen Tilstand, bragte deres lille Skude ind i Korsør Havn. — Efter dette Foredrag gik Forsamlingen over i Præstegaarden, hvor Arkitekt C. M. Smidt for de i Haven samlede Tilhørere forklarede de mærkelige Levninger af Fortidens Arkitektur, der i den nyeste Tid ere fremdragne i Præstegaarden og dens nærmeste Omgivelser³).

Efter at være vendt tilbage til Kirken fortalte H. F. Rørdam spredte Træk af Nyborgs kirkelige Historie gjen-

¹) Jvfr. Kh. Saml. 4. R. III, 211 ff.

²) Jvfr. Kh. Saml. 3. R. VI, 194.

³) Herom har Hr. Smidt for ikke længe siden leveret en Artikel i Tidsskriftet »Arkitekten«. Mulig kan der senere i Kh. Saml. fremkomme en nærmere Meddelelse om Emnet.

nem Tiderne, og endelig holdt Docent J. Oskar Andersen Foredrag om Nyborg i Middelalderen, særlig om den store Kirkestrid i 13de Aarhundredes Slutning, der endte paa Danehoffet i Nyborg 1303¹).

Det 4de Møde holdtes efter Opfordring af Hofjægermester H. C. Cederfeld de Simonsen til Erholm i Aarup Kirke d. 21. Juli. Efter Formandens Indledningsforedrag talte Arkitekt Fr. Uldall om vore ældste Kirkeklokker, særlig i Fyn. Foredraget, af hvilket et af Taleren meddelt Uddrag ovenfor er aftrykt, oplystes ved talrige ophængte Afbildninger af gamle Klokker samt Aftryk af Indskrifterne paa samme. Derefter talte H. F. Rørdam om den religiøse Bevægelse i første Del af det 18de Aarh. og om Personligheder fra denne Egn, saasom Amtmand Hans Simonsen og Bartholomæus Bertelsen (senere adlet de Cederfeld), der paa forskellig Maade fik Lejlighed til paa en Maade at gribe ind i Begivenhedernes Gang i dette bevægede Tidsrum²).

¹) Referater af Foredragene findes i Nyborg Avis for 21. Juli 1909.

²) Jvfr. Kh. Saml. 5 R.-IV, 71 f., 80 ff. Dansk biogr. Lex. III, 483. Naar Bartholomæus Bertelsen i Kh. Saml. 5. R. III, 209 er omtalt som Sekretær og »Læsemester« hos Grev Stolberg i Wernigerode, saa har Hr. Provst Cederfeld de Simonsen i et Brev til Red. gjort Indsigelse imod Brugen af sidstnævnte Betegnelse. Hertil er at svare: Ligeftrem beskikket til »Læsemester« er B. B. vistnok ikke; men da han bl. a. havde den Bestilling at oversætte de mange danske, særlig kirkelige, Aktstykker, som Christian VI sendte Greven, og da vel ogsaa at forelæse Greven sine Oversættelser, saa kan han ved en og anden Lejlighed være betegnet som »Læsemester« i Betydningen »Forelæser ell. Lektor«.

Nordgrønlands ældste kirkes historie.

Af førstepræst **H. Ostermann.**

I Grønland lærer man at regne med smaa tal. Selv om de enkelte præstegælds eller sognes befolkning ikke er saa helt faatallig endda — fra 8-900 til 15-1700 mennesker — er dog hele det mægtige lands samlede indbyggerantal kun saare ringe — godt 12000 —, og de boede pladser er hver for sig tyndt befolkede. Mange har under 50 indbyggere, de fleste under 100 og kun forholdsvis faa naar op derover. Endogsaa flere af kolonistederne som Ritenbenk, Godhavn og Christianshaab, har ikke over 100 indbyggere. De faa steder, hvis indbyggerantal naar op til 3-400, regnes derfor af Grønlænderne selv for storstæder. Og ogsaa vi danske, der heroppe efterhaanden lærer at se »forholdvis« paa alt, synes, at 3-400 er en vældig stor befolkning paa ét sted. Til disse »stor-stæder« hører kolonien Jakobshavn.

Jakobshavn, der ligger omtrent midt i Diskobug- tens østlige del paa godt 69° nordlig bredde, har, vistnok paa grund af sin beliggenhed ved isfjorden, hvor en mægtig bræ udskyder sine ismasser, altid været et rigt og godt fangststed. Fra den første kolonisering og indtil nu har der altid været fuldt op af baade fisk — hellefisk og fjordtorsk — og havdyr — sælhunde og hvidfisk —, ligesom der til visse tider af aaret er god jagt paa søfugle. Paa grund af dette forhold har der altid boet mange mennesker ved dette sted. Paul Egede, der fra den i 1734 anlagte koloni Christianshaab besøgte det første gang i vinteren 1737, siger desangaaende: »Her fandt jeg den

største samling af folk, jeg har set i Grønland, omtrent 20 temmelig store huse, som en bondeby«.

Som rimeligt var, henvendte derfor missionærerne ved Christianshaab snart deres tanker paa denne store befolkning og begyndte at arbejde iblandt den, i den første tid dog kun ved hyppige besøgsrejser fra hovedmissionsstationen. Missionsarbejdet havde god fremgang, der opstod en dybtgaaende religiøs vækkelse, og allerede ca. 1745 har der sikkert været en temmelig stor kristen menighed ved Jakobshavn. Dog kom der først omkr. 1750 fastboende missionær dertil, omtrent samtidig med, at stedet indrettedes som fast koloni : handelssted med fastboende købmand og blev kaldt Jakobshavn efter den mand, der dengang indehavde handelen paa Grønland, Grønlands »patron« Jakob Sewerin.

Paa grund af den store befolkning ved Jakobshavn, og da menigheden stadig voxede ved hedningers daab blev de almindelige grønlænderhuse snart for smaa til at holde gudstjeneste og skole i. Efter at der var kommen fastboende missionær, har utvivlsomt hans stue været benyttet ialt fald til Gudstjenester. Men ogsaa denne har kun lidt forslaaet til samlingssted for en større menighed. Og det blev derfor snart et brændende spørgsmaal at faa forsynet Jakobshavn med et passende forsamlingslokale for menigheden. I alle tilfælde har det været paatænkt allerede mange aar, før den nuværende kirke blev til. Men i den tid »red man ikke, den dag man sadlede«. Dengang havde den grønlandske mission trange tider. »Det almindelige octroyerede handelskompagni«, der 1750 havde overtaget handelen paa Grønland, var pligtig at lønne missionens personale og forsyne pladserne i Grønland med de fornødne lokaler til beboelse, skole og Gudstjeneste. Iøvrigt lededes missionen af missionskollegiet, til hvilket alle indberetninger, forslag til nyanskaffelser, til udvidelse af missionen, til ansættelse af lærere etc. indsendtes. Kollegiet havde derefter at afhandle alle spørgsmaal nærmere med handels-

kompagniet. Men dette opfyldte kun meget mangelfuldt sine forpligtelser overfor missionen, og angaaende spørgsmaalet om nyanskaffelser, især saadanne, som krævede nogen be- kostning, kunde missionskollegiet være vis paa at møde modstand og modvilje — og oftest var det da selv ikke energisk nok til at drive paa sine retmæssige fordringer.

Allerede i 1747 var det af Jakob Sewerin bleven lovet, at Jakobshavn skulde blive forsynet med en ordentlig bolig for missionæren, en bolig, hvori der tillige kunde holdes Gudstjeneste og undervisning (sé Fenger: Hans Egede og den grønl. mission, pag. 257). Men dette løfte blev aldrig opfyldt i tilstrækkelig grad, hvilket kan ses af de stedse gentagne klager og forlangender om et forsamlingssted, som vedblev at lyde forgæves i over 30 aar.

Det var da under de forhaandenværende omstændig- heder nærmest et under, at det omsider lykkedes at faa en saa stor og stadselig bygning som Jakobshavns kirke opsendt og opført, og naar det lykkedes, skyldes det, saa- vidt ses kan, én mand, nemlig viceprovst Sverdrup ved Jakobshavn. Denne mand arbejdede i sin besværlige gær- ning i Grønland — han skulde stadig berejse og visitere hele Nordgrønland, noget, der dengang frembød utallige vanskeligheder — fra 1764 til 1788, ialt 25 aar, det læng- ste, nogen dansk missionær har været i Grønland lige til nu afdøde præst og seminarieforsøger N. E. Balle, der virkede i Grønland fra 1865 til sin død 1900.

Provst Sverdrup rastede ikke, før det lykkedes ham at skaffe Jakobshavn det saa haardt tiltrængte forsamlings- hus. Især fra omkr. aar 1770 er han begyndt at arbejde energisk derpaa. Det hedder nemlig i missionskollegiets brev til ham af 1. maj 1772: »om forslaget til et evropæ- isk huses oprejsning for den Jakobshavnske mission tænke vi, at der bedst kan handles ved Deres hjemkomst«; — Missionær Sverdrup var nemlig i Danmark paa permission 1772—73. Allerede dengang maa der have været tale om, at den omskrevne bygning skulde være en kirke, thi paa

en lille kirkeklokke, som for tiden hænger i Egedesmindes kirke, staar: »skænket til Jakobshavns kirke 1773 af købmand Abraham Falck«.

Imidlertid er sagen ikke bleven gennemført under provstens ophold i Danmark, thi 1773 skriver missionskollegiet saaledes: »intet skulde blevet os kærere, end at have sét Dem efter ønske forsynet med et retskaffent forsamlingshus og bolig for dem selv ved Jakobshavn«, men, staar der videre, handelskompagniet »har ikke været at formaa til at gøre den dertil udfordrede bekostning og blot lovet at beordre købmanden til at anskaffe og opbygge et efter grønlandsk maade« 3: et hus med mure og tag af sten og græstørv med indvendig bræddebeklædning.

Dette sidste løfte er nu imidlertid ikke engang blevet opfyldt, i hvert fald ikke strax. 1776 skriver nemlig kollegiet, at »købmand N. N. allerede i aaret 1773 er bleven beordret til at besørge — — — et forsamlingshus, hvortil og de fornødne materialier bleve opsendte«¹⁾, og senere staar der i samme skrivelse, om provsten »ellers vilde med købmand N. N. overlægge, af hvad størrelse den bygning af ny skulde være, og om det for varigheds skyld ej var bedst at opføre den af kampesten, hvortil koloniens folk kunde formaas i deres ledige timer«.

Men det synes virkelig, som om det ofte omtalte tarvelige forsamlingshus overhovedet aldrig er bleven opført; det synes, som om købmanden paa egen haand har anvendt de til huset opsendte materialier. Dette var forøvrigt ikke uhørt i de tider (jfr. f. ex. Fengers bog: Hans Egede o. s. v., pag. 296). Det hedder nemlig 1777 i skrivelse fra kollegiet: »om forsamlingshuset have vi tilskrevet den kgl. handels-direktion, og derpaa under 14' aprilis sidst faaet til gensvar: hvad det omskrevne skole- og forsamlingshus ved Jakobshavn angaar, da er man villig til

¹⁾ Udhævet af mig.

at faa sammes opbyggelse besørget efter direktionens løfte i 1773, naar det kunde opføres paa grønlandsk maade, men skal det være af kostbarere bygning, vil det komme an paa, om collegium vil bekoste samme, paa hvad maade det da skulde indrettes, da handelen i den fald ikke kan paatage sig at gøre bekostning paa et saadant hus, da saadant efter den hidtil brugelige indretning med missionen ikke er sædvanligt«. Og fremdeles hedder det endnu af 7' maj 1778: »efter handels-direktionens skrivelse til os sidst afvigte aars 14' aprilis, som vi i 4de post i brev til Dem sidst har anført, havde vi ventet, at direktionen havde foranstaltet det tit omskrevne missionshus paa grønlandsk vis istandsat; men da vi nu af Deres skrivelse maa slutte, at det ikke maa være skét, have vi paa ny erindret direktionen derom; men have uventet faaet tilsvaret, at det var istandsat, til hvilket at bevise direktionen har ladet følge saavel ekstrakt af, hvad den i aaret 1776 har tilskrevet købmand N. N. desangaaende, som hans svar derpaa, samt ekstrakt af denne købmands inventarie-regnskab og journal dette hus betræffende¹⁾, og — siger direktionen til slutning — »ikke desmindre skulle til bemeldte købmand indeværende aar afgaa igentagne ordres at lade fuldfærdige, hvad derpaa endnu maatte fejle, hvilket dog ikke kan formodes at være af nogen betydning«. Denne skrivelse, der giver anledning til ret uhyggelige slutninger med hensyn til vedkommende købmands redelighed, viser to ting. For det første, at det omtalte forsamlingshus ikke eller næppe kan være bleven opført, og for det andet, at handelsdirektionen i meget vid udstrækning holdt haanden over dens funktionærer, hvad der maa antages at være grunden til, at disse næsten altid med friskt mod modarbejdede missionen og lagde den hindringer i vejen paa alle maader, ja ofte tillod sig ting overfor den, som stærkt nærmede sig det kriminelle. —

¹⁾ Udhævet af mig.

Den sidst citerede skrivelse-passus slutter missionskollegiet med disse ord: »vi vide ellers ej, om samme hus ej kunde bero, indtil den forventede kirkebygning kom over, i hvilken just bliver den lejlighed, som dette hus skulde bruges til» (∴: forsamlingssted for menigheden). Dette betyder, at sagen nu er traadt ind i et helt nyt stadium. Endelig er bægeret løbet over; provst Sverdrups taalmodighed er omsider bristet, og han er bleven træt af at vente paa, at handelsdirektionen skulde bekvemme sig til at opfylde sin forpligtelse med hensyn til det ofte omskrevne forsamlingshus. Han har saa besluttet at forsøge at skaffe det tilveje ad anden vej. Ved at fremstille sagen for den grønlandske menighed og lægge dem den indtrængende paa sinde har han faaet dem til at gøre sammenskud af grønlandske produkter, — spæk og hvalbarder — til hjemsendelse og salg i Danmark, og derved selv at paatage sig omkostningerne ved en kirkes opførelse. Dette maa være paabegyndt nogle aar før kirkens opsendelse eller ca. 1775, idet der allerede i 1778 kunde hjemsendes for ca. 500 rigsdaler varer. Missionskollegiet har da formodentlig paataget sig at gøre udvej for hele den behøvende sum, til den kunde blive fuldt tilbagebetalt fra Grønlænderne; thi at dette oprindeligt har været meningen, kan ses af den skrivelse, hvori kirkens opsendelse meddeles, hvilken jeg senere skal anføre.

Produktindsamlingen maa som sagt være paabegyndt nogle Aar før kirkens opsendelse, og ansøgning om at faa kollegiets hjælp ved et laan til kirkebygningen maa være hjemsendt senest i 1777, thi i skrivelse af 17' februar 1778 hedder det: »vi have herved alene kortelig med denne hastige og uventede lejlighed villet underrette Dem om, at den kgl. handels direktion for det første ej har kunnet føje anstalt til den forlangte kirkes overbringelse, men har lovet saadant saasnart muligt, maaske med første lejlighed!« Men naturligvis skete det ikke med første lejlighed. I skrivelse af 8' maj s. a. hedder det nemlig

videre: »i gensvar paa vores igentagne erindring til handels-direktionen om at faa kirkebygningen med de til høst afgaaende hvalfangere overført, have vi faaet følgende: Det vil blive aldeles umuligt, i hvor gjerne vi end ønskede, at det kunde lade sig gøre (mon? man har ialt fald efter det forudgaaende grund til at tvivle), at faa materialierne til ommeldte kirkebygning udførte til høsten med hvalfanger-skibene, som til Jakobshavn skal afgaa¹⁾«. Grunden angives at være den, at skibene skal lades med proviant til kolonierne, noget som det ellers ikke var handelskompagniets stærke side at sørge tilfredsstillende for (se Fengers bog f. ex. pag. 269, 306 o. fl.).

Kirken maatte altsaa vente paa bedre tider. Disse kom nu allerede aaret efter, 1779, men rigtignok saa sent paa aaret, at der næppe har kunnet gøres ret meget ved kirkens opførelse den sommer. Det hedder i skrivelse af 20 august: »den til kolonien Jakobshavn forlangte kirkebygning sendes nu med skibene Kongenshaab og Julianehaab, og, siden de til dens bekostning at bestride hjemsendte 27 fade spæk og nogle hvalbarder kun er udbragt til 498 rigsdaler 57 sk., men bekostningen beløber ialt til ca. 2000 rigsdaler, vilde De end videre besørge et sammenskud til det manglende«. Tillige opsendtes til provsten regningerne fra alle de haandværkere, som havde leveret arbejde til kirken. Heraf ses det klart, at meningen har været, at Jakobshavns menighed selv skulde bestride alle omkostningerne ved kirkebygningen.

Kirken kom saaledes til Jakobshavn i efteraaret 1779 — aarstallet staar i taarnets vindfløj — men det trak længe ud med dens fuldførelse, nærmest paa grund af, at de endnu resterende materialier ikke rettidig kunde blive opsendt med handelens skibe. Det hedder endnu 1781 i skrivelse fra missionskollegiet, at den kgl. handels direk-

¹⁾ Udhævet af mig.

tion »har meldt os, at de til kirke-bygningen af Dem (∴ provsten) rekvirerte materialier ej førend til næste foraar kan vorde overførte«, og 1782 meddeles det provsten, at »saa følger og hermed det videre til kirke-bygningen forlangte efter hoslagte fortegnelse«. Hermed er vel saa omsider alt tilbehør kommet til landet, og kirken er antagelig bleven fuldført og indviet enten i efteraaret 1782 eller i foraaet 1783.

I henhold til missionskollegiets skrivelse af 20' august 1779: »Den for kolonien Jakobshavn i Grønland her hosfølgende kirke-bygning faar det navn Zion«, blev kirken kaldet Zionskirke, ligesom den 6 aar ældre kirke ved Holstensborg i Sydgrønland, den ældste i hele landet, kaldes Bethel.

Zionskirken er en stor bygning, opført af svære tømmerstokke, der er lagt ovenpaa hinanden. Midt over taget hæver sig et slankt taarn, der oprindeligt var betydelig lavere, men som i 1884 blev forhøjet en halv snes alen. I taarnet er nu kun én klokke; den ovenfor omtalte lille ældre klokke er i 1833 overført til kirken i Egedesminde.

Kirken er udvendigt maalt $36\frac{1}{2}$ al. lang og $16\frac{1}{4}$ al. bred; det er saaledes en selv efter danske forhold ret anseelig kirke, større vel end de fleste landsbykirker hjemme. Tidligere var der i vestenden indrettet en bolig, der oprindeligt var bestemt til præstebolig, hvortil den dog aldrig har været brugt paa grund af umuligheden af at opvarme den. Ved en hovedrestauration, som kirken underkastedes i 1907, blev denne lejlighed dels inddraget i kirken, dels indrettet til forhal og lighus. Kirkens indvendige længde er nu ca. 30 alen. Den er saaledes meget rummelig, men temmelig lavloftet. Loftet bæres af to rækker træsøjler, 6 i hver række. Paa hver sin side af alteret er indrettet sakristi og orgelrum. I kirken findes endnu to oprindelige lysekroner af venetiansk glas; en tredie var ituslaaet allerede omkr. 1825 (sé Missionær Kraghs dagbog II, pag. 133). Altertavlen var et rædselsfuldt maleri af nadveren;

nu er dette ophængt paa en sidevæg og erstattet af en afstøbning af Thorvaldsens Kristus. —

Det kan synes at være en mægtig stor kirke til en menighed paa knap 400 mennesker, — saa mange indbyggere er der nu i Jakobshavn, og der har vel næppe nogensinde været flere. Bedømt efter danske kirkegangsforhold maa kirken vel derfor siges at være endog meget stor. Men efter grønlandske kirkegangsforhold er dette ikke tilfældet. Ved højtiderne kan befolkningen magelig fylde den, og selv paa almindelige søndage plejer den at være mere end halvt fuld. Grønlænderne er flinke kirkegængere og for det meste andægtige og opmærksomme tilhørere; i den retning er der intet at klage over heroppe; hvad det derimod skorter paa, er personlig tilegnelse af kristendommen og menighedsfølelse. Men meget tyder paa, at dette vil komme.

Zionskirken ved Jakobshavn har utvivlsomt haft en stor betydning, ikke blot for selve den tilhørende menighed, men især i dens første tid ogsaa i langt videre kredse, idet den har virket som en slags pionér for kristendommen, dengang da endnu de fleste af Diskobugtens Grønlændere var hedninger. Og at menigheden elsker deres kirke, har de tydelig vist ved de ofre, de har bragt for dens anskaffelse og udsmykning. Som ovenfor omtalt, var det oprindelig meningen, at alle omkostningerne ved kirkens opførelse skulde udredes af menigheden. Dette er nu imidlertid ganske vist ikke sket fyldest.

Missionskollegiet erindrer gentagne gange om denne menighedens forpligtelse, men dog slaar det efterhaanden af paa sine fordringer, som naar det allerede i 1781 hedder: »i betragtning af de store bekostninger, som kirkebygningen medtager, maa vi igentage vores erindring til Dem, om paa det kraftigste at formane og opmuntre alle vedkommende til at gøre noget sammenskud af spæk til nogenledes erstatning«. Der vedblev da ogsaa i de følgende aar at indkomme bidrag. Foruden de ovenfor

nævnte i 1778 hjemsendte varer blev der hjemsendt i 1782 24 tdr. spæk, i 1786 4 tdr. spæk, i 1787 7 tdr. spæk og 26 hvalbarder, og i 1789 af provst Sverdrup efterfølger, missionær Grewe, 9 tdr. spæk. Foretages beregning efter den for det først hjemsendte indkomne sum, kan det vel siges, at menigheden selv har bestridt ca. halvdelen af kirkens bekostning. Og det maa dog siges at være ganske godt af en menighed, som dengang næppe har overskredet 250 medlemmer.

Naar hertil føjes, at menigheden senere, henimod slutningen af det 18de aarhundrede, i missionæren Jansens tid (han hjemgik 1801), forpligtede sig til at hjemsende hvert andet aar to tdr. spæk til anskaffelse af lys og alterlys til kirken — noget som dog vistnok er ophørt igen allerede omkr. 1810 under og paa grund af de ved krigen fremkaldte urolige og uordnede forhold (jeg har ikke kunnet finde noget bevis for hjemsendingen af dette spæk senere end 1807) — saa tør det nok siges, at datidens Jakobshavnske menighed har lagt stor iver og offervillighed for dagen overfor deres kirke.

Endnu skal kun tilføjes, at ved kirkens hovedrestauration i 1907 sammenskød menigheden under stor tilslutning en efter forholdene ret stor sum, for hvilken der, med tilskud fra »den grønlandske kirkesag« hjemme, anskaffedes bl. a. to lysekroner, 6 væglampetter og Kristusfiguren til alteret. Saaledes har den nuværende menighed ved Jakobshavns Zionskirke paa en smuk og harmonisk maade fortsat traditionen fra fædrenes dage.

Jakobshavn, i september 1908.

Danske studerende ved Universitet i Tübingen.

Ved Niels Munk Plum.

Optegnelsen er foretaget i Tübingen i Maj 1906. For Tiden indtil 1550 blev benyttet: Urkunden zur Geschichte der Universität Tübingen 1476—1550 (Tüb. 1874). Matriklen 1550—1694 er ført i pragtfuldt indbundne Pergamentbøger, øjensynligt Afskrifter ved professionelle Skrivere; Haandskriften skifter kun med flere Aars Mellemrum og er altid tydelig og smuk. Fra 1614 findes imidlertid den originale Matrikel, skrevet paa almindeligt Papir og ofte med særdeles slet Skrift. Mellem de to parallele Lister 1614—94 findes ofte Afvigelser, Afskriveren har tit læst galt og undertiden helt glemt enkelte Personer. I Papireksemplaret findes Navnene ret ofte egenhændigt skrevne, hyppigt da med Tilføjelsen *m(anu p(ropria)*. Først sent angives de studerendes Alder regelmæssigt, oprindeligt anførtes den kun, naar de studerende, fordi de ikke var fyldt 16 Aar, fritoges for at aflægge den sædvanlige Universitetsed. — Edens lød:

Ego N. N. juro, quod ab hac hora inantea ero fidelis vniuersitati Tüwingensi eius comodo promouendo, et incomoda pro posse precauendo, ipsiusque vniuersitatis Rectori pro tempore existenti, vel illius vices gerenti, in licitis et honestis obediens ero, statutaque et ordinationes, tam edita quam edenda, statum meum concernentia, firmiter obseruabo, sic me deus adiuuet et sacrorum euangeliorum conditores

Euwang. {
Johannis. In principio erat verbum &c.
Luce. Exiit edictum a Cesare Augusto &c.
Mathei. Liber generationis Jesu Christi &c.
Marci. Initium ewangelii &c.

Markus er først senere føjet til og mangler ogsaa ellers i de ældre Edsformularer. (Urkunden, S. 458).

Immatrikulationsgebyret anføres kun sjældent; sædvanlig kun naar det helt eller delvis er eftergivet. Gebyret var sædvanlig 6 Sch., fra 1538 13 Kreuzer.

En stor Del af de danske Adelsmænd. optræder med Præceptor og Famulus, disse er kun medtagne, for saa vidt som de sikkert eller med stor Sandsynlighed har været Danske. — En Del af de biografiske Oplysninger skyldes Hr. Pastor A. Jantzen, Gjentofte. Om de mange i Listen forekommende danske Adelsmænd er det i Regelen anset for overflødigt at tilføje Henvisninger, da de fornødne Oplysninger om dem nu let findes dels i Dansk biogr. Lexikon, dels i Dansk Adels Aarvog. De Adelsmænd, hvis Navne ere mærkede med *, og om hvilke gode Oplysninger ere meddelte af G. L. Wad i Pers. Tidsskr. IV, 311—3, vare optagne i »Collegium illustre« (Fyrsteskolen) i Tübingen (s. Hist. Tidsskr. 4. R. IV, 36).

1537, 12. Apr.	Mathias Hacus Danus ¹).	
1559, 16. Apr.	Joannes Franciscus Ripensis Danus ²).	
— —	Albertus Bech Danus.	
1564, 5. Nov.	Arnoldus Huitfeld	} fratres.
— —	Jacobus Huitfeld	
— —	Carolus Kirninous ³).	
— —	Joannes Lindeno.	
— —	Joannes Michaelis ⁴).	
1568, 24. Juli.	*Andreas Dresselberg	} Dani fratres.
— —	*Guilhelmus Dresselberg	

¹) Siden Prof. v. Kbh. Univ. (D. biogr. Lex. VI, 441—2).

²) Hovmester for Alb. Beck, siden Prof. med. v. Kbh. Univ. (D. b. Lex. V, 279).

³) Carl Kyrning (ell. Kjørning), se Rørdam, Ar. Hvitfeldt, S. 11. 15. 17—8.

⁴) Hvitfeldternes Hovmester. Blev den første Rektor for Herlufsholm (s. N. kh. Saml. VI. 154 ff. D. b. Lex. XI, 329).

- 1570, 22. Aug. Magnus Göie }
 — — Falco Göie. } Dani.
 — — Ericus Langius. }
 — — Severinus Schütz¹⁾. }
- 1573, 7. Apr. Joannes Ruth } fratres et Dani.
 — — Canutus Ruth }
 — — Ysac Mauritius Danus, præceptor eorum²⁾.
- 1576, 21. Febr. Christianus Fries Danus.
 — 18. Dec. Paulus Nicolai Valensis Danus.
- 1577, 4. Juni. M. Joannes Seuerinus Choldingensis
 Danus³⁾.
- 1578, 14. Apr. Joannes Oldorphiostanus ex Dania⁴⁾.
 — 23. - Paulus Horterus Alsensis.
 — 1. Juni. Jacobus Schuaningius Danus⁵⁾.
 — 2. - *Truderus } Biorno, fratres Dani.
 — 2. - *Jacobus }
 — 28. Juli. Petrus Hegius⁶⁾. } Dani.
 — — Melchior Wolfstain⁷⁾ }
 — Okt. Eschillus Christiani Danus⁸⁾.
- 1579, 29. Maj. Fridericus Schuaningius Danus⁹⁾.
 — 7. Aug. Jacobus Troll Danus.
 — — Burgerus Troll Danus.
 — 9. Okt. Mag. Andreas Kragius Danus¹⁰⁾.

¹⁾ Søren Skøtt var Hovmester for de nævnte unge Adelsmænd (s. N. kh. Sml. V, 249 ff.) siden Præst i Grenaa.

²⁾ Isak Mouritsen blev Rektor i Lund (D. b. Lex. XI, 500).

³⁾ M. Jens Sørensen (Harthe), Præst i Kolding † 1612.

⁴⁾ Hans Lauridsen Olderup, siden Præst ved Frue K. i Aarhus.

⁵⁾ Jacob Svaning, siden Kannik i Lund. Søn af Historieskriveren Hans Svaning. Jvfr. N. kh. Saml. III, 664.

⁶⁾ Peder Høg, siden Rektor i Viborg (Kh. Sml. 3. R. IV, 530 f).

⁷⁾ Melchior Ulfstand til Kjærgaardsholm, † 1617 (s. Kh. Sml. 3. R. I, 289. Pers. Tidsskr. 4. R. I, 128).

⁸⁾ Døde 2. Nov. 1621 som Provincialmedicus i Odense (Rørdam, Hist. Saml. og Stud. III, 107—25).

⁹⁾ Broder til ovennævnte Jacob S. Døde 14. Jan. 1587 i Wittenberg. (Jvfr. Kancell. Brevb. 1588—92, S. 857).

¹⁰⁾ Siden Prof. v. Kbh. Univ. (Rørdam, Univ. Hist. III, 508—21).

- 1579, 9. Okt. Bassius Ericus Danus¹⁾.
 — 20. Okt. Petrus Ivo Wiburgensis Danus²⁾.
 1580, 8. Feb. Corficius Grub Norweganus³⁾.
 — 16. Juni. Laurentius Joannes Mulus Danus⁴⁾.
 — 28. - Christianus Achilleus Danus Stengeropius (I)⁵⁾.
 1581, 18. Apr. *Otto Rosenkrantz Danus nobilis.
 1582, 26. Okt. Joannes Magnus Danus⁶⁾.
 1583, 28. Aug. Thomas Wilhelmus Danus⁷⁾.
 1587, 30. Jan. *Georgius Spiegel Danus.
 1597, 29. Okt. *Gondeus Lano } utrique Dani
 — — *Ticho Lano⁸⁾. } nobiles fratres.
 1607, 12. Apr. Axilius ab Arenfeldt Danus.
 — — Otto Blickfeldius Danus⁹⁾.
 — 22. Apr. Elias Eisenbergius Danus¹⁰⁾.
 — 4. Okt. *Canutus }
 — — *Hilarius } Guldenstern, Equites
 — — *Henricus } Dani fratres.
 — — Johannes Aquivallinus Ripensis, præceptor¹¹⁾.
 — — Johannes Petri Ripensis, famulus.
 1613, 19. Apr. Manderupius Georgius Taube Danus¹²⁾,
 quia minorennis stipulata manu promisit.

¹⁾ Mon ikke Peder Basse Eriksen til Sørup († 1639), for hvem And. Krag formodentlig har været Hovmester.

²⁾ Siden Dr. med. Læge i Viborg. Jvfr. N. kh. Sml. III, 663—4.

³⁾ Se N. kh. Sml. III, 662. Pers. Tidsskr. 4. R. I, 128.

⁴⁾ Blev 1590 Sekretær i Kancelliet. Var rejst bort fra Tübingen med Gjæld (Kancell. Brevb. 1588—92, S. 288).

⁵⁾ Chr. Akeleje til Skinnerup (nu Ulriksholm) N. kh. Sml. III, 662.

⁶⁾ Formodentlig den Jens Mogensen, som 1586 blev Sekretær i Kancelliet (Grundtvig, Medd. fra Rentekammerarkivet 1873—76, S. 185).

⁷⁾ Th. Villumsen, siden Lektor i Lund (D. biogr. Lex. XVIII, 611).

⁸⁾ Brødrene Gunde og Tyge Lange (s. D. b. Lex. X, 24. 47).

⁹⁾ Søn af Chr. Ottesen Blichfeld, Sgpr. v. Frue K. i Aarhus. Han var Hovmester for Axel Arenfeldt (om hvem s. D. b. Lex. I, 315). Blev siden Rektor i Viborg † 1625.

¹⁰⁾ Siden Prof. v. Kbh. Univ., tilsidst Præst i Besser p. Samsø († 1635).

¹¹⁾ Hans Vandal, siden Biskop i Viborg († 1641), var Gyldenstjerner-nes Præceptor i 10 Aar (Kh. Sml. 3. R. V, 95).

¹²⁾ Mandrup Dues Personalialia findes i Pers. Tidsskr. 2. R. III, 111 ff.

- 1613, 19. Apr. Michael Christianus Hafniensis Danus, præceptor nobilis¹⁾.
 — 21. Sept. *Paulus Schinckel } nobiles Dani
 — — *Nicolaus Schinckel }
 — — et Erasmus Suenonis²⁾ præceptor.
 — 22. Sept. Fridericus Klein Danus³⁾.
 — — Jacobus Finchius Danus.
 1614, 29. Okt. Otto Blickfeldius Danus, præceptor⁴⁾.
 — — *Lago Brock Danus, nobilis.
 1619, 14. Maj. Jacobus Sperlingius Danus⁵⁾.
 — — Cornelius Hamsfortius Danus⁶⁾.
 — 25. Okt. Laurentius Petreius Danus⁷⁾.
 1620 ? *Magnus Arndfeld de Rugard, nobilis, Cymber.
 — 26. Sept. Ludovicus Michaelius, Cymber australis⁸⁾.
 1624, 3. Febr. Christophorus Johannis Alburg. Hafnia-Danus⁹⁾.
 — 5. Maj. Ericus Pors, nobilis Danus.

1) Mich. Christensen, siden Dr. med., Læge. Hans Levned i Pers. Tidsskr. 2, R. II, 273 f. I Hist. Tidsskr. 4. R. IV, 36 Not. kaldes han ved en Fejltagelse M. Madsen. Var M. Dues Præceptor.

2) Siden Præst i Faxe, † 1645 (Kh. Sml. 4. R. I, 703 ff.).

3) Frederik Andersen Klyne, siden Præst i Vindinge (nu Fuirendal) † 1657. Historiske Optegnelser af ham i Danske Mag. III, 306 ff. Vistnok var han Præceptor for Jac. Fincke, der senere blev Prof. v. Kbh. Univ.

4) Se ovf. u. 12. Apr. 1607. Nu var han Hovmester for Lave Brock.

5) Jac. Sperling, siden Sgpr. v. S. Knuds K. i Odense († 1658), var Hovmester for Brødrene Skeel, der studerede ved Coll. illustre (Hist. Tidsskr. 4. R. IV, 36 Not.), men ikke vare immatrikulerede v. Univ. Da Christoffer Skeel døde, satte Faderen, Rigsadmiral Albert Skeel t. Fusingø, Sønnen 1623 et Mindesmærke i Stiftskirken i Tübingen, som endnu findes indmuret i Taarnrummet.

6) Siden Apotheker i Odense (s. Rørdam, Hist. Kildeskr. I, 695).

7) Siden Rektor p. Herlufsholm, og endelig Sgpr. i Nykjøbing F. († 1655).

8) Ludv. Mikkelsen (Tisdorf) døde 1643 som Sgpr. v. Frue K. i Odense. Var formodentlig Præceptor for M. Arenfeldt, der døde 1671 som Stiftamt. i Viborg.

9) Siden Præst i Christiansstad i Skaane (Kh. Sml. 3. R. IV, 554).

- 1624, (5. Maj). Nicolaus Petreus Arbilesius Danus¹⁾.
 1627, 26. Sept. Johannes Pauli Castro-Sylvanus, Cymbria-Danus.
 1630, 19. Aug. Petrus Jonas Carisius Danus²⁾.
 1642, 14. Apr. Jacobus Schlick Dano-Stedensis (!).
 1652, 10. Maj. Steno Bilde. }
 — — Georg Taube. } Dani.
 — — Nicolaus Fries. }
 — — Christophorus Taube. }
 — — Ericus Brockenhaus. }
 — — Christianus Ostenfeld³⁾. }
 — — Petrus Ostenfeld. }
 — 25. Juni. Henningius Falckentorf, Eq. Danus.
 — 21. Juli. Otto Scheel }
 — — Michael Vibe⁴⁾. } Dani.
 — 26. Dec. Henricus Bille, Eq. Danus.
 — — Fridericus Giese⁵⁾.
 1653, 21. Juli. Johannes Windt } Nobiles
 — — Joachimus Fridericus Windt⁶⁾. } Dani.
 — — Seuerinus Scheffring (!) Danus.
 1654, 18. Nov. Georgius Skeel, Albertus Skeel et Otto Skeel, fratres germani, nobiles Dani, politioris literaturæ studiosi, eorumque Ephorus Nicolaus Hydropolitanus⁷⁾, Philosophiæ et Theologiæ studiosus.

¹⁾ Siden Prof. theol. v. Kbh. Univ. (s. D. b. Lex. I, 381). Han var Præceptor for Erik Pors (Vinding, Acad. Haun. p. 307).

²⁾ Siden Diplomat, † 1683 (D. b. Lex. III, 439). Var en Tid Alumnus i Kloster Maulbronn i Nærheden af Tübingen.

³⁾ Senere Prof. med. og Univ.-Bibliothekar i Kbh. († 1671) D. b. Lex. XII, 464. Vistnok Hovmester for nævnte adelige.

⁴⁾ Søn af Biskop Mads Jensen Medelfar, Præceptor for Otto Skeel. Blev adlet 1679. Naaede de højeste Stillinger i Staten (Kh. Sml. 4. R. V, 36. D. b. Lex. XVIII, 504).

⁵⁾ Fr. Giese, der var Henr. Billes Hovmester, blev siden Sekretær i Skatkammerkollegiet, Amtmand, Opretter af Giesegaard (D. b. Lex. VI, 19).

⁶⁾ D. biogr. Lex. XVI, 7.

⁷⁾ Niels Vandstad døde som Præst i Skamstrup. Hans Levned i Kh. Sml. 3. R. II, 622 ff.

- 1660, 21. Apr. Georgius Wickmanni Hasenbardus Hafnia-Danus¹⁾.
 — 7. Nov. Peter Matthiesen Danus.
 1661, 24. Apr. Georgius Skelius Due.
 — — Bernhardus Taube²⁾.
 — 31. Maj. Laurentius Gonsager Ripa-Danus³⁾.
 1662, 17. Febr. Joh. Petrus Hoyer Hafnia-Danus, L. L. & Polit. stud.
 — 29. Apr. M. Olaus Vielkius Cron⁴⁾ } Hafnia-Dani lin-
 — — M. Olaus Erics Thormius⁵⁾ } guarum studiosi.
 1666, 1. Okt. Johannes Fridericus Gerstorff, nob. Danus.
 — — Nicolaus Höjer, Lic. jur., ejus Ephorus.
 1669, 27. Sept. Martinus } Theocari Rostenstand⁶⁾, Cimbr.
 — — Petrus } Dani. Theol. Studiosi.
 1681, 6. Juli. Christoph de Haugwitz. nobil. Danus, Polit. stud.
 1732 ? Petrus Sommer Danus.
 1740, 18. Juli: Christianus Hee Danus⁷⁾.
 — — Henricus Flindt Laalandus⁸⁾.
 1741, 26. Okt. Franciscus Thestrup Stampe, Hafn.-Danus⁹⁾.
 1761, 23. Juli. Jacobus Lindemand Garboe, Hafn.-Danus¹⁰⁾.
 1763, 10. Maj. Birgerus Risbrich, Fiono-Danus¹¹⁾.

¹⁾ Fik Udnævnelse som Prof. designatus ved Gymnasiet i Odense, men døde allerede 1670 (Wad, Rekt. p. Herlufsholm, S. 91).

²⁾ Bernt Due til Krastrup († 1699), Broder til ovennævnte Jørgen Skeel Due til Sønderkov († 1701).

³⁾ L. Gonsager besøgte Tübingen som Famulus hos Hans Rantzau. Døde som Præst i Jelling 1703.

⁴⁾ Oluf Nielsen Fielchecrone, s. Kh. Sml. 4. R. I, 794 ff.

⁵⁾ Oluf Torm, siden Slotspr. p. Frederiksborg († 1698).

⁶⁾ Peter Tøgersen Rosenstand blev senere Ritmester og Ejer af Hessel. Pers. Tidsskr. 4. R. I, 149.

⁷⁾ Blev Prof. i Mathematik v. Kbh. Univ. † 1781 (D. b. Lex. VII, 198).

⁸⁾ Blev Landsdommer, Konferensraad, adlet 1768, † 1781.

⁹⁾ Feltpræst 1743, Sognepr. t. S. Mikkels K. i Slagelse 1746, † 1762.

¹⁰⁾ Præstesøn fra Tikjøb, Legationssekr. i Konstantinopel † 1771 (Giessing, Jubell. II, 1, 312).

¹¹⁾ Blev Prof. i Filosofi v. Kbh. Univ. † 1809.

- 1763, 10. Maj. Ludovicus Erics Pontoppidan, Havn-Danus¹⁾.
 — 24. Juli. Immanuel Christian Grave²⁾. } von Dramen
 — — Erik Immanuel Grave³⁾. } in Norwegen.
 1771, 15. Maj. Christianus Friedericus Reuss, Hafniensis,
 Medicinæ Professor extraordinarius⁴⁾.
 1775, 23. Maj. Magnus Hofman Sevel Danus⁵⁾ æt. 25, Theo-
 logiæ Studiosus. Pater fuit Secretarius
 et Notarius Publicus civitatis Aalbourg.

¹⁾ Søn af Prokansler P., Skibspr. paa Toget til Algier 1771, Pr. i Haram i Bergens St., siden i Hvidbjerg i Thy, † 1782. (Norsk Luth. Ugeskr. 1877, 2, S. 145.

²⁾ Søn af den bekendte norske Præst og Oldgransker Chr. Grave, døde 1820 som Præst i Savde i Telemarken. (D. b. Lex. VI. 194).

³⁾ Broder til foregaaende (Pers. Tidsskr. 2. R. II, 281).

⁴⁾ Søn af Prof theol. i Kbh., senere Kansler for Univ. i Tübingen, J. F. Reuss.

⁵⁾ Blev Professor, Direktør for Blaagaards Seminarium, entl. 1796 † 1818 (Vor Ungdom 1895, S. 615).

Provst, Dr. th. Wolf Frederik Engelbreth.

Bidrag til hans Levned.

Ved **Holger Fr. Rørdam.**

Hvem der i Livet har kjendt den Mand, hvis Navn staar over disse Linier, vil næppe undre sig over, at en af dem, som ved Blodets Baand var og endnu ved kjærlig og taknemmelig Erindring er knyttet til den gamle, elskværdige Hædersmand, kan have Lyst til at fremdrage et og andet til Oplysning om hans Levned.

Slægten Engelbreths ældre Led.

Knud Engelbretsen, den første os bekendte Stamfader, var født 1701 i Christiania; men Slægten siges at være en Bondeæt fra Trondhjemsegnen. Han blev Herredsskriver i Hads og Ning Herreder i Aarhus Stift. I en Indberetning fra 1731, som Stiftamtmanden afgav om Retsbetjentene i Stiftet, omtales han som en dygtig Mand, der gjorde god Fyldest i sin Stilling¹). Han boede i Odder Sogn, og her døde han i Juli 1767. Han var gift med Marie Elisabeth Worsøe, født 1709, begr. 4. Decbr. 1751, Datter af Søren Larsen Thestrup (f. 1663 † 1723), Godsinspektør paa Sødringholm, Ejer af Øen Vorsø (ell. Vaarsø) i Horsens Fjord, Søvind Sogn²), og Hustru Johanne Marie Møller († 1723). I Odder Kirke satte Sønnen Søren En-

¹) Hübertz, Aktstykker om Aarhus III, 165. Saml. t. jyske Hist. og Topogr. VI, 278,

²) Krog, Efterretn. om Viborg, S. 154. Naar han undertiden nævnes som Ejer af Hovedgaarden Sødringholm, kan dette ikke være rigtigt. Gaarden laa under det daværende Grevskab Løvenholm.

gelbreth og Sødskende 1792 et Monument over Forældrene. I sit Ægteskab havde Knud Engelbretsen otte Børn, og blev gennem disse Stamfader til en stor Efterslægt. Skjønt der ikke her skal gjøres Rede for denne i dens mange senere Forgreninger, skal Børnene dog kortelig nævnes¹⁾:

1. Søren Engelbreth, om hvem mere nedenfor.

2. Johanne E., gift med Møller Neldeblad.

3. Bolette E., gift 3. Aug. 1759 i Fjellerup Kirke med Søren Mønsted, Foged og senere Forpagter paa Mejlgaard, til sidst Ejer af Hovedgaarden Hessel i Aalsø Sogn † 1786. Hun døde 14. Nov. 1794.

4. Dorthea Sofie E. født 1738 † 1778. Gift med Møller Rasmus Finsteen. (Blandt hendes Efterkommere var den bekendte Politiker, Cand. jur., Redaktør Jens Finsteen Gjødvad).

5. Johanne Kirstine E., gift med Degnen Langberg i Odder. En Søn af dem var Knud Engelbreth Langberg († 1833), Justitsraad, Dispacheur i Kbhvn., hvis Dattersøn var Digteren Christian Knud Frederik Molbech.

6. Edele Frederikke E. (f. ²³/₉ 1742 † ²⁶/₂ 1832), gift 1. med Christian Henrik Selchou (f. ³/₁₂ 1718 † ¹⁵/₂ 1788), Ejer af Benzonslund, en født Schlesier; 2. med Kommerceraad Lund, Borgmester og Byfoged i Holbæk.

7. Øllegaard Sofie E. († Febr. 1803, 54 Aar gl.), gift 1. med Assessor Andreas Ladorph til Mørkegaard, 2. med Kammerraad Hviid til samme Gaard.

8. Engelbreth Knudsen Engelbrethsen, der senere antog Navnet Møller, Guldsmed i Trondhjem. 3 Gange gift. Stamfader til en talrig Efterslægt.

Søren Engelbreth var blandt ovennævnte Børn vistnok den ældste. Han var født 1733 i Landsbyen Fillerup ved Rathlousdal i Odder Sogn (døbt 13. Sept. s. A.). Efter at have taget dansk-norsk juridisk Examen ⁴/₉ 1761 med

¹⁾ Jfr. Lengnicks Stamtavle over Knud Engelbreths Efterslægt.

Karakteren »bekvem«, blev han konstitueret som Sørenskriver i Selbo i Norge og købte Selbo Kirke. Men da han ikke blev virkelig Sørenskriver, solgte han Kirken og drog til Danmark, hvor han blev Fuldmægtig hos Amtmanden over Vordingborg og Tryggevælde Amter, Gehejmerraad Wolf Veit Christoph v. Reitzenskein, en ædel Personlighed¹⁾, i hvem han fandt en udmærket Velynder, hvis Anbefaling det vistnok skyldtes, at han 30. Sept. 1768 udnævntes til Amtsforvalter i Antvorskov og Korsør Amter med Bolig i Korsør, hvor han 1774 tillige blev Borgmester. Men allerede 1775 blev han paa Grund af sin bekjendte, ualminnelige Indsigt i Landboforholdene kaldet til den anselige Stilling som Kommittet i Rentekammeret med Titel af Kammerraad. Vistnok er det Grev Joachim Godske Moltke, der var første Deputeret i Finanskollegiet med Rentekammeret, som har draget ham frem. Efter Moltkes Ordre konciperede han senere den bekjendte, betydningsfulde Forordning af 4. April 1781 om Jordfællesskabets Ophævelse. Imidlertid var han 1779 bleven virkelig Justitsraad og var fra nævnte Aar til 1782 tillige Medlem af General-Vejkommissionen, i hvilken Moltke ogsaa havde Sæde²⁾. Hans nøje Forbindelse med den nævnte Mand, der imidlertid var bleven Statsminister, bevirkede dog, at da Moltke efter Regeringsforandringen 1784 gik af fra sin Ministerpost, trak hans Fald ogsaa Engelbreths med sig, idet denne 1785 afskediges fra sin Post som Kommittet i Rentekammeret. Samtidig udnævntes han dog til General-Revisor ved Talloetteriet, senere tillige Direktør for det Reiersenske Fond, hvortil Etatsraad Niels Lunde Reiersen († 1785) sikkert selv havde udset ham. I disse Stillinger forblev han til sin Død 6. Novbr. 1801. Alt tyder paa, at han har været en meget duelig og hæderlig Mand. Den 5. Maj 1769 havde han æglet Jomfru Mette Teilmann (f. 24. April 1743 † 24. Dec. 1804), Datter af Kammerraad, Amtsforvalter i Vordingborg

¹⁾ Dansk biogr. Lex. XIII, 620. ²⁾ Smst. IV, 512.

Amt Andreas Teilmann og Hustru Anna Neergaard fra Førslevgaard¹⁾.

Iblandt gamle Papirer er fundet et trykt Blad med nogle Vers, forfattede af Viktor Kristian Hjort, Præst ved Holmens Kirke (død som Biskop i Ribe), med Titel:

Ved Justitsraad Engelbreths Grav.

Afsynges den 12te November 1801 af Børn fra de Skoler, som nyde Hielp af Rejersens Legat, for hvilket den Afdøde var Exekutor.

Versene lyde saaledes:

Med Vemods Savn eg dybe Smerte
 Henfarne! krandse vi din Grav.
 Du bar til os en Faders Hjerte,
 Du Lyst og Kraft til Flid os gav,
 Fred med dit Støv, du ædle Mand!
 Din Daad kun Himlen lønne kan.

I vore Hjerter staaer dit Minde;
 Din Iid var Uskylds Held og Gavn.
 Her vore Takketaarer rinde,
 Vor Dyd velsigne skal dit Navn.
 Fred med dit Støv! Til Gud du gik,
 Og der din Daad Belønning fik.

Af Søren Engelbreths Ægteskab var der to Børn, begge Sønner. Den ældste af dem, Andreas Teilmann Engelbreth, født 26. Februar 1770, blev 1786 ved privat Dimission Student med Udmærkelse; men hans Levnedsbane blev ikke lang, da han allerede døde 23. Juli 1787, som Følge af at han havde faaet et Kolbestød for Brystet, som en Skildvagt havde tilføjet ham i den saakaldte Posthusfejde mellem Officerer og Studenter, hvilket skal være sket, uden at det unge Menneske havde givet nogen Anledning til Strid²⁾. I »Adresse-Contorets Efterretninger« for 1787, Nr. 156, findes følgende Mindeord over ham:

¹⁾ A. Tellmann, Stamtavle over Familien Neergaard, S. 18.

²⁾ Hist. Tidsskrift. 3. R. III, 325.

Læsere
 erindre Dig ved denne Kiste,
 som gemmer Støvet
 af
ANDREAS TEILMANN ENGELBRETH,
 at Udødelighed er Din Lod!
 Han var fød den 26 Februarii 1770,
 blev Student 1786,
 tog Examen Philosophicum den 13 Julii 1787,
 og døde den 23 Julii samme Aar.

Ær
 i Hans Støv, Du Efterlevende!
 en udmærket Flid i Studeringer!
 Ømhed i Venskab¹⁾!
 Kierlighed mod Forældre!
 Lydighed mod Gud!
 og
 lær af Hans Exempel,
 Du Unge!
 at Du aldrig for tidlig
 kan beskæftige Dig med Tanken om Din Død!

Det var et haardt Slag for Forældrene, der nu maatte samle deres Kjærlighed om deres eneste efterladte Barn, Sønnen

Wolf Frederik Engelbreth²⁾.

Han var født i Korsør 11. April 1771, baaret til Daaben 20. s. M. af Frøken Rohveder, opkaldt efter Faderens

¹⁾ I et senere Nr. af samme Blad (Nr. 159) har en af den afdødes Venner (L. T. Lyfler) i stærke Ord udtalt sig om hans ædle Vennesind, bl. a.

En Ven som Du, saa trofast, saa oprigtig,
 Er nu ukjendt for mig og mange fleer.

²⁾ Blandt min afdøde Faders, Dr. theol. H. C. Rørdams, efterladte Papirer findes en Nekrolog over hans Svigerfader, Provst W. F. Engelbreth. Den er aldrig bleven trykt, men Brudstykker af den ville her blive benyttede, da den tildels støtter sig til Engelbreths egne Meddelelser, i ethvert Tilfælde til et mangeaarigt fortroligt Kjendskab til Manden.

Velynder, Gehejmerraad Wolf Veit v. Reitzenstein. I sin Ungdom kaldtes han sædvanlig Frits¹⁾. Da Faderen 1775 forflyttedes til Kjøbenhavn, kom Sønnen til at voxte op i Hovedstaden. Forældrene holdt Privatlærere²⁾ til deres to Sønner, der gjorde saa god Fremgang, at de samtidig bleve dimitterede til Universitetet 1786. Andreas var da 16 Aar og Wolf Frederik kun 15 Aar, hvilket synes at vidne om tidlig Modenhed. Saavel ved Examen Artium som ved Philosophicum, som W. F. E. tog 1787, fik han Laud. Jeg har hørt fortælle, dog ikke af ham selv, at det havde været hans Ønske at studere Medicin, men at han efter sine Forældres Villie blev Theolog. Vist er det, at han alle Dage interesserede sig for Lægevidenskaben, ligesom han havde erhvervet sig ikke ringe Indsigt deri og sædvanlig havde et lille Forraad af Medikamenter for at kunne yde fattige i sin Menighed nogen Hjælp i forekommende Tilfælde.

Kun 19 Aar gammel tog Engelbreth 20. Juli 1790 theol. Attestats (Haud. ill.) og prædikede snart efter for Dimis. Men det var ikke hans Hensigt at standse sine Studier paa dette Punkt. Meget mere skulde der nu ret tages fat. Hans Forældres heldige økonomiske Forhold tillod ham at følge sin Tilbøjelighed. Der var paa den Tid, ved J. C. G. Adlers, D. G. Moldenhawers, A. C. Hviids og navnlig Andreas Birchs kritiske Studier, vakt en betydelig Interesse for Fastsættelsen af det Ny Testaments Grundtext ved Sammenligning af alle forhaandenværende gamle Haandskrifter baade her og i Udlandet. Ogsaa Engelbreth blev greben af Lysten til at arbejde henimod dette Maal. Men først maatte der lægges en bredere Grundvold for hans filologiske Studier, og dertil var et Besøg ved fremmede

¹⁾ I et endnu bevaret Brev af 1792 fra en af hans Venner nævnes han dog Wolf.

²⁾ Som W. F. Engelbreths Lærere mindedes han Cand. theol. Sandberg, derefter U. A. Rohde, der endte som Rektor i Nyborg, og endelig Cand. th. Gørtz, alle formodentlig Nordmænd, hvad i alt Fald Rohde var.

Universiteter og Bibliotheker af Vigtighed. Det blev da i Sommeren 1791 besluttet, at den 20aarige unge Mand paa sine Forældres Bekostning skulde tiltræde en længere Udenlandsrejse.

Inden Bortrejsen fra Hjemmet forsynede Engelbreth sig efter den Tids Skik med en Stambog — udmærket smukt udstyret — foran i hvilken anbragtes Silhouetter af hans Forældre. En Række af E.s Lærere ved Universitetet forsynede Bogen med venlige Afskedsord, saasom J. C. G. Adler, D. G. Moldenhawer, Thomas Bugge, Andreas Gamburg, Jac. Baden og Børge Riisbrigh. De vidne om de gode Forhaabninger, man nærede om Bogens Ejer. Riisbrigh, den bekendte Professor i Filosofi, skriver bl. a. »I prænobilissime et doctissime, mihique amicissime, quo tua te virtus vocat, i pede fausto!« Blandt dem, der tog venlig Afsked med E. inden Rejsen, kan nævnes den bekendte Forfatter af »Store og gode Handlinger« (da Kommitteret i General-Toldkollegiet, endte som Gehejme-Statsminister), der skrev følgende Ord:

Held følge dig, min Ven! paa Bølgen og paa Landet!
 Erfaring sanke du og Klygt og Drift til Dyd!
 Den reiser altid slet, som reiser efter andet;
 Og misbrugt Ungdoms Sværm blev aldrig Manddoms Fryd.
 Kiøbenhavn d. 19. Aug. 1792. *Ove Malling.*

Nævnes kan ogsaa P. Th. Holm, der ligesom Engelbreths Fader var knyttet til Ledelsen af Tallotteriet, og hvis Søn Chr. Fr. Holm (død som Konferensraad og Departementschef i Finansministeriet) siden blev E.s Svigersøn. Endvidere den lærde Sognepræst ved Garnisons Kirke, Prof. Herman Treschow. Ogsaa adskillige af E.s yngre Venner, som Hans Høxbroe (Fader til den bekendte Politiker), Peter Sølling, J. R. Zeuthen, Rasmus Winther (alle senere Præster), B. H. Kopp, V. N. Mangor (med Silhouet) o. a. medgav den unge Mand deres gode Ønsker, da han stod færdig til for længere Tid at forlade Fædrelandet.

Rejsen gik over Kiel til Göttingen. I Kiel dvælede Engelbreth nogen Tid for at lære Professor C. G. Hensler at kjende, der ligesom de tidligere nævnte danske lærere med Iver havde kastet sig over Studiet af Haandskrifter, der kunde yde Bidrag til Fastsættelsen af Bibeltexten. Ved Afrejsen fra ham 31. Aug. 1791 forsynede han E.s Stambog med nogle Mindeord, og saa gik Rejsen videre til Göttingen, hvis Universitet den Gang paa Grund af de udmærkede Lærere, som vare samlede der, og de fortræffelige akademiske Indretninger, havde draget en Skare af Studenter til sig, hvoriblandt ikke faa fra Danmark¹).

I Göttingen tilbragte Engelbreth over 1¹/₂ Aar, og denne Tid, som han altid senere tænkte tilbage paa med Glæde, blev overordentlig betydningsfuld for ham. Hans fortræffelige Evner fik her ret Lejlighed til at udfolde sig. Han fordybte sig i theologiske, filologiske, særlig orientalske, Studier under Vejledning af Mænd som G. J. Planck, J. G. Eichhorn, Th. C. Tychsen, C. G. Heyne, G. H. Feder og G. C. Lichtenberg. Plancks lærerige Forelæsninger over Kirkehistorien mindedes han siden stedse med stor Interesse. Ved sit elskværdige og livlige Væsen vandt han en stor Vennekreds blandt de studerende. Et Vidnesbyrd derom foreligger i hans Stambog, der indeholder ikke mindre end 43 Mindeord fra göttingske Lærere (saasom alle de ovennævnte) og medstuderende; hvoriblandt mange Landsmænd, saasom Gregers Wad (senere Prof. ved Kbh. Univ. † 1832), H. H. Falbe († 1830 som norsk Statsraad), P. H. Graah († 1830 som Højesteretsassessor), Malthe Chr. Møller (bekjendt Litterat † 1834), Iver Quistgaard († 1829 som Borgmester i Kbh.), L. H. Tobiesen (f. i Husum, Dr. phil. i 1793 i Göttingen, Privatdocent i Kbhvn., Lærer ved Christianis Institut, Astronom, russisk Hofraad, † i Kronstadt

¹) I Danske Saml. V, 6 ff. har Dr. P. W. Becker givet fortrinlige Oplysninger om Universitetet i Göttingen i den sidste Del af 18de Aarh. Jvfr. Udvalg af L. Engelstofts Skrifter III, 56 ff.

1839¹⁾, Joh. Erik v. Berger († 1833 som Professor i Filosofi i Kiel), Frantz H. Müller (Kemiker, »den kgl. Porcelænsfabriks Skaber« † 1820), Vincent Lerche, Schack Stafeldt, af hvem der i Stambogen findes et længere dansk Digt, samt flere. Særlig maa fremhæves den unge Baron Preben Bille-Brahe († 1857 som Greve til Hvedholm) og hans Hovmester Fr. Stoud († 1823 som Etatsraad); thi med Bille-Brahe sluttede Engelbreth et Venskab, der holdt sig gennem Aarene, og han blev hans Ledsager paa hans videre Udflugter, som vi siden skulle se.

I Stambogen findes følgende karakteristiske Antegnelser af de to sidstnævnte:

Huustavlen.

Det bør sig en Biskop at være ustraffelig, een Qvindes Mand, ædrue, sædelig, skikkelig.

Gött. d. 24. Feb. 1793.

Erindre ved denne Sentens
Deres
oprigtigste og hengivneste Ven
Bille Brahe.

At gaae til Wien fra Göttingen
Er ligesom fra Aanders Rige
Ned til det Jordiske at stige.
Her er man lutter Aand, min Ven;
Der faaer man Legeme igjen.

Med Hoved fuldt og Tarme tomme
At leve har dog ingen Art.
Gud styrke hver, som paa sin Fart
Igennem Verden hid maa komme!
Vi takke ham, vor Tiid er omme.

Göttingen d. 22. Marts 1793.

Fr. Stoud.

De mange fremmede Navne skulle ikke her anføres; dog kunde det maaske fortjene at bemærkes, at blandt

¹⁾ Denne og andre Oplysninger til Stambogen skyldes Hr. Pastor A. Jantzen.

disse findes adskillige ret betydelige Personligheder, saasom Præsten ved St. Nicolai Kirke i Göttingen, Joh. Fried. C. Graeffe, der efter nogle græske Strofer af Digteren Bion tilføjer: »Haec paucula ideo scripsi, ut quamvis a nobis remotus, teorisque longinquis degens aliquid saltem haberes, Tecumque portares, cujus lectio Te admonere possit, a Te hic eum relictum esse, qui semper erit Tui amantissimus«. Vistnok har Engelbreth jævnlig været denne Mands Tilhører i Kirken.

I Begyndelsen af April 1793 brød Engelbreth op fra det kjære Göttingen, hvor den legemlige Kost synes at have haft sine Mangler, men den aandelige var desto bedre. Der findes en Antydning om, at han har tænkt senere at vende tilbage dertil¹⁾. Rejsens Maal var foreløbig Wien. Hans første Station paa Rejsen blev Leipzig, hvor han bl. a. lærte den bekjendte theologiske Professor J. G. Rosenmüller at kjende, som skrev i hans Stambog. Derfra skete en Udflugt til Halle for at hilse paa den theologiske Professor J. Aug. Nösselt. I Dresden dvælede Engelbreth en 14 Dages Tid, og der kan ingen Tvivl være om, at han med Iver har studeret det berømte Billedgalleri. Kunstnernavne som C. Toscani (med Billede i Stambogen) tyde i den Retning. Den Kjærlighed til Kunstens Værker og Forstaaelse af dem, som siden er betegnende for Engelbreth, er maaske først ret bleven vakt ved Besøget i Dresden.

Her stødte han sammen med Bille-Brahe, hvorpaa de i Forening begav sig til Wien, der holdt dem fast i et Par Maaneder, som af Engelbreth benyttedes til Granskning ikke blot af Kejserstadens Mærkværdigheder, men ogsaa af Bibelhaandskrifter i Bibliotheket. Blandt Mænd, som han har gjort Bekjendtskab med, kan nævnes den i sin Tid ret bekjendte danske Legationssekretær i Wien og Kunstelsker

¹⁾ Den ovenfor nævnte Falbe skrev i Stambogen: »Saa vidt som jeg veed, saa tænker vi nu at komme tilsammen i Wien. Men hvor er det mueligt, at Engelbrechts Hu kan stande igien til Göttingen?«

Georg Nic. Nissen¹⁾. I Wien traf han ogsaa den berømte danske Vetrinær, Dr. med., Professor P. C. Abildgaard, og hans Ledsager, en ung Staldmester von der Maase. I Forning med disse to samt Bille-Brahe og Stoud gjorde Engelbreth nu i August—September 1793 en Rejse gjennem Baiern og Schweitz. Mindet om denne fornøjelige Tur, der tildels foregik til Fods, gjennem skjønne Egne fremkaldte endnu i hans høje Alderdom livlige Skildringer af hvad der paa Rejsen var set og oplevet.

Over Bern gik Turen til Genf, hvor E. saa de franske Revolutionstropper og det bevægede Folkerøre, som paa den Tid herskede i Staden. Gjennem Valliserlandet fortsattes Rejsen til Turin, hvor Selskabet for en Del opløstes. Her skrev ovennævnte Abildgaard d. 14. Okt. 1793 følgende i E.s Stambog:

Iblandt de gode Ting, som jeg paa Reisen vandt,
 Jeg tæller ogsaa den,
 At jeg i Dig en troe og ædel Landsmand fandt,
 Og at Du blev min Ven.

Denne Udtalelse er saa meget mere smigrende for E., som Abildgaard var en meget anset Videnskabsmand, der efter sin Alder kunde være hans Fader.

Fra Genua gik E.s Rejse tilsøs til Livorno, og derfra over Florents til Rom, som var hans Rejses Maal.

Opholdet i Rom blev af særlig Betydning for ham, navnlig fordi han der kom i Forbindelse med den for sin Kjærlighed til danske Studerende og Videnskabsmænd bekendte Kardinal Stefan Borgia. At de tilhørte forskjellig Konfession, synes ikke at have voldet noget Anstød. Bekjendt er den Anekdote, at da J. C. G. Adler 1780 kom til Rom, og anbefalet af den pavelige Nuntius Guarampi i Wien aflagde Besøg hos Borgia, omfavnede denne ham med de Ord: »De er luthersk, men vi ere Brødre; thi

¹⁾ Dansk biogr. Lex. XII, 294. Engelbreths Stambog.

Luther var en af vore; jeg yder dem mit hele Venskab¹⁾. I et Brev fra Rom ytrer L. Engelstoft (1804): »Cardinal Borgia er en Mand, som man læser Godheden ud af Øjnene, og han ser gjerne, at hans Gjæster vil snakke, disputere og være muntre. Politiken, Religionen og Døden ere tre Materier, som man ikke berører i hans Nærværelse, og han selv ligesaa lidt²⁾).

Et Brev, som Engelbreth nogle Maaneder efter sin Ankomst til Rom skrev til Abildgaard, der imidlertid var rejst til Spanien³⁾, fortjener formentlig at meddeles, da det viser, at saa megen Pris E. end satte paa de døde Skatte, Pavestaden gjemte, var det levende pavelige Rom ham dog nærmest en Vederstyggelighed.

Rom den 15de Januar 1794⁴⁾.

Blot Deres Godhed henflyer jeg til for at erholde Tilgivelse for den Forseelse, jeg har gjort mig skyldig i, at lade saa lang Tid forløbe, inden jeg i nogle Linier aflagde min Taksigelse for al den Godhed, De, allerhøjstærede Hr. Professor, udviste imod mig, den Tid jeg havde den Ære at rejse i Deres Selskab og ved Deres undervisende Samtaler at samle en rig Skat af nye Ideer. Inderlig har det glædet mig af Deres Brev til von der Maase at erfare, at Hr. Professoren lykkelig haver tilendebragt Deres Sørejse fra Genua til Barcelona, og at De befandt Dem frisk og vel i et, efter Deres Beskrivelse, paradisisk Land; og højst behagelig skal den Efter-

1) Kbhvns. Skilderl 1823, S. 984 (efter Literarisches Conversations-Blatt).

2) Udvalg af L. Engelstofts Skrifter III, 304. Jfr. Fr. Münter, Cardinal Stephan Borgia, 1805. (Særtryk af »Minerva«).

3) Legationssekretær G. N. Nissen i Wien havde i et Brev af 21/1 1793 til Zoega bebudet Abildgaards forestaaende Komme til Rom; men denne havde, vistnok af Helbredshensyn, forandret sin Rejseplan, og var sejlet til Barcelona. A. D. Jørgensen har i sit Mindeskrift over Zoega, S. 226, hvor et Brudstykke af Nissens Brev meddeles, uden Grund antaget, at Nissen har forvexlet Prof. P. C. Abildgaard med Maleren N. Abildgaard.

4) I den her benyttede Udgave af Brevet i J. K. Høsts »Clio« I, 2, 157 ff. er Aarstallet ved en Fejlskrift angivet som 1793.

retning bestandig være mig, at Spaniens og Portugals milde Clima haver havt en stor og velgørende Indflydelse paa Deres Højvelbaarenheds Helbreds Tilstand og lagt Aar til Deres Dage, til Held for Deres Familie, til Gavn for Deres Medborgere.

Rom, denne de nyere Kunsters Fostermoder, er nu Samlingspladsen næsten for alle her i Italien værende Danske, Billebrahe og Stoud med iberegnete, som ankom hertil i Forgaars Aftes, efterat Billebrahe har maattet forblive i Genua to Maaneder, hvor Æsculap og Hygæa forgæves anvendte deres Guddomskraft paa i kortere Tid at bringe ham saavidt, at han kunde forlade Genua og rejse til Italiens skønnere Steder. Jeg formoder, at von der Maase har i sine Breve til Deres Højvelbaarenhed talet om Rom og dets Indvaaneres Sæder og Tænkemaade, og da jeg omtrent kender hans Mening i denne Sag, hvori vi ere ganske enige, tror jeg at kunne forbigaa denne Sag med Taushed, for ikke at falde Dem Hr. Professor besværlig med en Repetition af et Raisonnement, som allerede er Dem bekendt. Hvad Roms videnskabelige Tilstand angaar, da ser det sørgeligt ud. Vel havde man Grund til at formode, at her, hvor Kunstneren dannes ved at studere de Mindesmærker, som Alderdommen efterlod, ogsaa Videnskabsmænd kunde skabes, da hine herlige Levninger af en bedre, mere oplyst Alderdom maatte være dem en Spore til at gøre sig den og dens Skrifter bekendt; men intet mindre. Uvidenhed er Roms Symbolum, og denne Gudinde dyrkes her overalt. Klostrene, hvori Munkene havde saa megen Lejlighed til at dyrke Videnskaberne, da de der finder det for Videnskabsmanden saa nødvendige lærde Otium, ere hin Gudindes første Templer. Paa Bibliothekerne, hvoraf her ere adskillige og ikke slette, finder man faa eller næsten ingen, og finder man nogle, kan man være temmelig forvissat paa, at deres Studium gaar ikke udenfor de Ting, som ere nødvendige til at kunne gøre nogle lærde, intetbetydende, unyttige Alfanzerier med. Her er et Universitet, som fører det stolte Navn Sapienza; men Sapientia er flygtet derfra for lang Tid siden. Man taler med Latter og Foragt derom, og trækker ikke engang paa Skuldrene over, at denne Musernes Planteskole er i en saa usel Tilstand. Saa sjældent, som en Comet lader sig

se paa vor Jords Horizont, saa sjælden lader en sand Videnskabsmand sit Lys skinne i Rom. Den ringere Klasse af Romerfolket er ligesaa stolt som uvidende; som indbildte Descendenter af hine gamle Romere, hvis Bud den største Del af den bekendte Jord adlød, tro de sig ophøjede over alt Arbejde, og blot skabt til at bestille — intet. Overtro eller maaske bedre blind Tro er den Tømme, hvormed Paven og hans Raad styrer sin Stat, og da blind Tro og Kundskab aldrig kan forenes sammen, saa følger deraf, at Anstalter maa være trufne, hvorved den første kan grundfæstes, og den sidste aldrig komme for Lyset, og finder man ogsaa Midler til at opnaa disse Hensigter ypperlig valgte i Roms Skoler, end hvilke intet uslere kan tænkes. Alt gaar blot der ud paa ret at indprente Ungdommen hine Sætninger, som ere den romerske Religions og især den pavelige Magts Støtter. Sand Religions Undervisning er ubekendt saavel *in re* som af Navn. Hvad jeg i disse faa Linier har talet om Roms videnskabelige Tilstand, er ikke en Dom, som er grundet paa egen Erfaring, men er fornemmelig uddragen af Samtaler med en Mand, hvis flere Aars Ophold i Rom har givet ham Lejlighed til nøje at kende Roms videnskabelige Forfatning, jeg mener vor lærde Landsmand *Zoega*, en Mand, som med et ædelt Hjerte besidder en overmaade stor Skat af Kundskaber, og som, skønt adskilt fra sit Fædreland, vil aldrig ophøre at gøre det Ære. —

Hertil kan føjes følgende Ytringer i et omtrent samtidigt Brev fra ovennævnte v. d. Maase til Abildgaard, hvori Tilstanden og Befolkningen i Rom bedømmes i ikke mildere Ordlag: »*Zoega* er bekjendt som den ypperste Lærde i Rom. Han fortryder meget det Skridt, han har gjort¹⁾. Konen er ikke saa smuk, som man har sagt. Jeg beklager højlig den brave Mand; thi jeg elsker ham meget. Han er saa fornøjet i vort Selskab. Hvor det gjør ham

¹⁾ Næmlig at han havde ægtet en Romerinde og var gaaet over til Katholicismen.

ondt, at De ikke er kommen. Hver Søndag kommer de Danske, som er i Rom, til ham¹⁾.

Zoega var den Tids største Kjender af de gammel-ægyptiske Dialekter, og i ham fandt Engelbreth en Læremester, som med den største Velvillie hjalp ham tilrette med hans Studier og gav ham Vejledning til Forstaaelse af det koptiske Sprog, hvorved han banede Vejen for sin Landsmand til Granskning af de mærkelige gamle Bibel-fragmenter, som Kardinal Borgia i sin Egenskab som Propagandaens Sekretær havde skaffet sig gjennem de under ham sorterende katholske Missionærer i Ægypten. I Rom, hvor Kardinalen skaffede Engelbreth Adgang til det vatikanske Bibliothek, og i Borgias eget berømte Museum i Velletri i Volsker-Bjergene studerede den unge danske Mand nu med største Iver, og det lykkedes ham i høj Grad at vinde den fornemme og lærde romerske Herres Yndest, hvis Aand og Hjerte han siden omtalte med den største Berømmelse. »Jeg blev behandlet som en Søn«, sagde han stedse, naar han berørte sin italienske Rejse. Et kobberstukket Billede af Kardinalen, som Engelbreth efterlod sig, og som nu er min Besiddelse, er sandsynligvis en Gave til ham fra Borgia selv.

Efter at have studeret et halvt Aars Tid i Rom, kom der imidlertid Meddelelse fra Hjemmet om, at man ønskede snart at gjense den kjære Søn. Dette meddelte Engelbreth til Kardinalen, der saa en Dag sagde til ham: »Har du ikke Lyst til at forlænge dit Ophold her?« Jo! var Svaret, dersom min Fader vil tillade det. »Jeg skal skrive«, sagde Borgia, og saa skrev han til Justitsraaden i Kjøbenhavn, og Tilladelsen kom. Da Borgias Brev er bevaret i dansk Oversættelse, som Torkel Baden i sin Tid har forfattet efter Originalen, skal det her meddeles med enkelte Forbedringer i Stilen, men uden Forandring af Indholdet:

¹⁾ Høst, »Clio« I, 2. S. 160.

Titel.

Det Bekiendtskab, ieg har gjort med Hr. Frederik Engelbreth, Deres værdige Søn, som De maaske veed, ieg har søgt at udmærke med min Opmærksomhed og at hjælpe i alle hans literære Undersøgelser, saavel for hans egen Skyld og paa Grund af hans Talent, som formedelst min besynderlige Agtelse for den danske Nation, giver mig Mod til at bede Dem om at tilstaa benævnte deres Søn et længere Ophold i denne Hovedstad, for at fuldende de literære Arbejder, som han her har foretaget sig. Efter min Opmuntring lægger han sig efter det coptiske Sprogs Studium og har begyndt med at afskrive en Del bibelske Fragmenter paa ældgammelt Pergament i benævnte Sprog, som jeg fra Thebais har ladet komme hid. Skulde han nu afbryde dette Arbejde, for at rejse hjem til sit Fædreland, saa vilde han høste liden eller ingen Nytte deraf, da han derimod vilde høste den største, naar han kunde fuldende Arbejdet, og vende tilbage til Kjøbenhavn, kyndig i det coptiske Sprog, og forsynet med en saa rig Samling af gamle bibelske Monumenter i den coptisk-thebaiske Dialect. Dette Arbejde vilde optage ham hele indeværende Aar, og han kunde med det tilkommende Aar betids være færdig til at rejse hjem og udmærke sig i den literære Republik ved at udgive Frugten af sine Arbejder, som ikke mindre vilde geraade ham selv til Ære, end Dem, da Sønnens Ære tillige er Faderens. Det Forslag, som jeg har gjort ham, har behaget ham meget; men da han er en lydig Søn, har han villet, at jeg hos Dem skulde forskafe ham den godhedsfulde Tilladelse. Jeg haaber imidlertid, at de Grunde, jeg har anført, ville bestemme Dem til at føje ham, og jeg vil ansee det for en udmærket Yndest, som endnu mere skal forbinde mig med Deres Søn, hvem jeg lover det mest oprigtige Venskab, som jeg nu og tilbyder Dem, underskrivende mig med Fornøjelse Deres o. s. v.

Rom den 24. Maj. 1794.

*S. Card. Borgia*¹⁾.

Den Adgang, som Borgia havde skaffet Engelbreth til det den Gang lidet tilgængelig vatikanske Bibliothek, be-

¹⁾ J. Baden, Kbhvns. Univ.-Journal II, 123.

nyttede han til at samle og excerpere hvad der hørte til hans Studier. Han samlede ogsaa Bidrag til Birchs paa-tænkte Udgave af det Ny Testamentes Apokrypher¹⁾, foruden nogle Samlinger paa egen Haand til det Gl. Test.s Text. Imidlertid var det lærde Studium i Rom og Forskningen i de gamle Haandskrifter dog ikke den eneste Gjenstand, som sysselsatte ham. Han anvendte ogsaa Flid paa Studiet af Kunstens Værker, som der i Rom var saa rig Anledning til. Og blandt Kunstnerne fandt han ikke faa Venner, i hvis Selskab han tilbragte mange behagelige og forfriskende Timer i deres daglige Forsamlinger i Caffè greco. Overhovedet var en mangesidig Udvikling og Uddannelse for Engelbreth Frugten af hans Besøg i Rom. Under Opholdet her foretog han ogsaa en Udflugt til Neapel og var saa heldig her at se et Udbrud af Vesuv.

Engelbreths Omgang med Kunstnerne i Rom har efterladt sig ikke faa Minder i hans Stambog, og de fleste af dem have foruden nogle Afskedsord udført smukke Tegninger i Bogen. Nævnes kan af danskfødte: P. L. Gianelli (Stempelskjærer, født i Kjøbenhavn 1767 † 1807), Joh. Herman Cabott (Maler, f. i Kbh. 1756 † 1814); af fremmede: Bassi (Tegning af det indre af en Kirke), D. Cardelli (Amor og Psyche), O. C. Giörvell (svensk), Guiseppe Fabreja o. a. P. Paolino synes at have været Engelbreths medstuderende i det koptiske Sprog, da han har indført en Sentens i dette Sprog, der gjengives saaledes paa Latin: »Cui bonus socius, illi speculo non est opus«.

I Rom betraadte Engelbreth for første Gang Forfatter-

¹⁾ I Fortalen til »Auctarium codicis apocryphi N. T. Fabriciani«, (1804) siger Birch: »Collationem codicis latini. Evangelium Nicodemii complectentis, una cum Sylloge observationum ad Protevangelium Jacobi, ex duobus codd. Vaticanæ bibliothecæ congestis, nec non upographon libri inscripti περιοδοι Ιωαννου auctore Prochoro, amice mihi obtulit vir doctissimus Engelbreth«. — I Birchs »Variæ Lectiones ad Textum Act. App., Epp. Catholicarum et Pauli« (17:8), Proleg. p. XV omtales et Uddrag af en Codex Borgianus, som Engelbreth havde meddelt ham.

banen, idet han, maaske efter Borgias Ønske, i ethvert Tilfælde med hans Minde, udgav et Skrift angaaende Cardinalens store og mærkelige Samlinger, under Titel »Lettre à Mr. le Medicin Allioni sur les beaux arts et en particulier sur le cabinet d'antiquités et d'histoire naturelle de S. E. Msr. le Cardinal Borgia à Velletri. Rome 1795«. Her hjemme anmeldtes Skriftet kortelig i Badens Univ.-Journal (II, 139) med den Tilføjelse: »hvorefter man har at vente en Catalogue raisonné af Cardinalens Kopto-Thebaiske Haandskrifter ved Hr. Friderich Engelbreth«. Der skulde dog hengaa en Række Aar, inden det lykkedes Engelbreth at faa frem for Lyset, hvad han med udholdende Flid og sproglig Indsigt havde samlet til dette Emne. — En anden Frugt af hans Granskninger i romerske Samlinger kom ogsaa først senere frem, nemlig en udførlig Beretning om Kong Frederik IV's Ophold i Bologna i Aaret 1709, som E. fandt i det Albinske Bibliothek og senere i Oversættelse meddelte til »Danske Magazin«¹).

Efter at den unge danske Videnskabsmand havde tilbragt omtrent halvandet Aar i Rom, kom endelig Tiden for hans Opbrud fra »den evige Stad«, der trods saa mange indtrængende Kaldelser fra Hjemmet fastholdt hans trofaste Lærer og Velynder G. Zoega indtil hans Død 1809. Med Engelbreth skulde det dog ikke gaa saaledes, skjønt Opholdet i Rom altid vedblev at staa for ham i en egen Lysglans. Baandet, som knyttede ham til Hjemmet, var dog det stærkeste. Den 20. April 1795 skrev Borgia i hans Stambog, og d. 27. Zoega²). Det var et Tegn til, at Afskeden var nær for Haand.

Da Budskabet om, at Engelbreth snart agtede at bryde

¹) Nye D. Mag. IV, 85—103.

²) Samme Dag skrev en vis »Müllertz« en dansk Afskedshilsen i Bogen, maaske den »Jens Christian Müllertz« fra Kjøbenhavn, Søn af Christian M. »magister eqviturum«, der ²⁰/₁₁ 1799 blev indskreven ved Universitetet i Frankfurt a. d. Oder (Kh. Saml. 5. R. I, 760).

op fra Rom, naaede hans Fader i Kjøbenhavn, var denne praktiske Forretningsmand strax betænkt paa at skaffe den hjemvendende Søn en god Ansættelse. Og da Præstekaldet i Lyderslev og Frøslev i Stevns Herred var blevet ledigt ved Præsten N. V. Buchs Død i de første Dage af Maj 1795, saa satte Justitsraad Engelbreth sig i Bevægelse for at faa Sønnen kaldet til dette Embede. Kaldsretten til Præsteembedet udøvedes paa den Tid af Grev Joachim Godske Moltke til Bregentved. Her laa Vejen banet for Justitsraad Søren Engelbreth, der, som vi have set, stod i et nært Klientforhold til sin tidligere Chef i Finansstyrelsen. At han havde korresponderet med Sønnen om Sagen, inden han paa hans Vegne indgav Ansøgning om Embedet, er lidet sandsynligt. Sagen er den, at Sønnen havde forladt Rom, inden Kaldet var blevet ledigt. Han maa dog vistnok før sin Bortrejse have meddelt sine Forældre, hvilken Vej han agtede at følge, og hvor Breve kunde træffe ham, saa det vilde være dem muligt at sætte sig i Forbindelse med ham. Det vil imidlertid ses, at det er mindre korrekt, naar L. Engelstoft siger: »Provst Engelbreth i Lydersløv blev egentlig kaldet dertil paa Grund af Cardinal Borgias Recommandation. Ved den Lejlighed bemærkede En, at man vel havde vidst før, at alle Veje førte til Rom, men ikke, at Vejen til Lydersløv gik gennem Rom«¹⁾. Det er meget sandsynligt, at Borgias tidligere meddelte Skrivelse til Justitsraad Engelbreth, der var publiceret af J. Baden, kan have tjent til stærk Anbefaling for den unge Kandidat; men til Præst havde Borgia ikke anbefalet ham, meget mere er det rimeligt, at han hellere havde set, at E. var bleven længere Tid i Rom for at fuldende de Arbejder over de koptiske Bibelfragmenter, hvortil han med Flid havde samlet Bidrag i Kardinalens Museum, og til hvis Bearbejdelse han vel endnu kunde behøve Zoegas kyndige Vejledning.

¹⁾ Hist. Tidsskrift udg. af den norske hist. Forening 2. R. IV, 323.

Nok er det, at Engelbreth havde forladt Rom, inden han kunde vide noget om, at det nævnte Præstekald var ledigt. Rejsen gik over Bologna til Venedig, hvor han standsede og forblev en Maanedstid for at benytte Bibliotheket. Her samlede han i derværende Haandskrifter Bidrag til Birchs tidligere omtalte Arbejde¹⁾, foruden egne Studier. Han tilbragte daglig Tiden fra Kl. 6 Morgen til Kl. 2 Eftermiddag i Bibliotheket. Derpaa forfriskede han sig i Selskab med den danske Maler Christian Horneman († 1844, af hvem der findes en smuk Tegning i Stambogen) og i Omgang med flere tyske Kunstnere²⁾. Her i Venedig bivaanede han ogsaa Dogefesten, Republikens Formæling ved Adriaterhavet.

Endnu d. 8. Juni 1795 var Engelbreth i Venedig, hvor han vel har faaet Underretning om det Skridt, Faderen havde gjort til hans Bedste. Imidlertid kan man dog ikke sige, at han hastede med at komme hjem. Hans næste Station var Augsburg, hvor han modtog Efterretningen om at han d. 12. Juni 1795 var kaldet til Sognepræst i Lyderslev og Frøslev. Vi have ikke nogen Udtalelse af ham selv om, hvorledes han optog dette Budskab. Vel muligt, at han havde ønsket endnu en Tid at fortsætte det frie Studereliv — han var jo endnu kun 24 Aar gammel — men paa den anden Side stod hans kjære Forældres Ønske om at se ham i en fast Embedsstilling, og endelig var Præstens Gjerning jo det Maal, han havde sat sig ved at studere Theologi.

I Augsburg opholdt Engelbreth sig saa længe, at han bl. a. fik Lejlighed til at stifte en venskabelig Forbindelse

¹⁾ I Prolegomena (p. XIX) til Birchs «Variae Lectiones ad textum Apocalypseos» omtales en Codex i S. Marcus Bibliothek i Venedig, af hvilken Engelbreth havde meddelt ham Uddrag.

²⁾ Af saadanne forekommer i Stambogen Rutberdt Menott fra Riedlingen i Østerrig, F. Steinmann, J. Fick, Johs. Conrad Falcke fra Nürnberg, Adolf Paulus Benz fra Augsburg og Georg Christoph Degeler fra Nürnberg.

med de forbundne Familier Bachmeyer og Krauss, hvoraf flere Medlemmer, deriblandt Fru M. E. F. Bachmeyer fødte Krauss d. 26. Juni 95 forsynede hans Stambog med højst venkabelige Udtalelser. Fra Augsburg gik Rejsen til Erlangen, ved hvis lutherske Universitet han gjorde Bekjendtskab med flere ansete Theologer, bl. a. H. C. A. Haenlein, den bekjendte Forfatter af en meget skattet Indledning til det Ny Test.s Skrifter, og G. C. F. Seiler¹⁾.

Den sidste os bekjendte Station paa Rejsen var Göttingen, hvor Engelbreth var i Tiden omkring den 19. Juli. Men der har vel ikke været megen Tid til at besøge gamle Venner. En Del af Studenterne, med hvem han havde taget Afsked 1793, vare vel allerede bortrejste; men af Professorerne vare de allerfleste endnu i Virksomhed. Tiden rakte dog neppe til mange Besøg. Kun eet nyt Navn føjedes ind i den lange Række, Stambogen indeholder, F. Lach, «étudiant en belles lettres», der med et Citat af Fenelon udtaler sin Glæde over at have gjort Engelbreths Bekjendtskab.

I Kjøbenhavn har man vistnok med Utaalmodighed ventet den kjære Søn, der nu havde været borte næsten i 4 Aar, og det kan man være vis paa, at der har været Glæde i Forældrenes Hus, da han endelig, frejdig og sund paa Sjæl og Legeme, atter befandt sig i Familiekredsen.

Et Familiesagn fortæller, at Engelbreth allerede inden sin Udenlandsrejse havde fattet Kjærlighed til en ung fader- og moderløs Pige, Conradine Maria Lund, født 1773, Datter af Christian Frederik Lund, Materialforvalter ved Holmen²⁾, men at hans Forældre ikke syntes om Forbindelsen, maaske fordi de ønskede deres eneste Søn en Hustru af mere anset Slægt, og derfor havde mindre imod, at han begav sig paa den lange Rejse, under hvilken der

¹⁾ s. Fallesen, Theol. Maanedskrift 1807, II, 523 f.

²⁾ Han var født 1737 og døde 1791. Moderen, Margrethe Eleonore f. Schade, var død 1786. Conradine Lund var Forældrenes yngste Barn (Erslev, Forf.-Lex. Suppl. I, 411).

i ethvert Tilfælde vilde være Tid og Lejlighed for ham til nøjere at prøve Dybden af sine Følelser. Men da disse ikke forandredes under hans lange Fraværelse, gav de, i deres Glæde over hans lykkelige Hjemkomst, deres Minde til, at han maatte ægte den Pige, han elskede. Da vi forøvrigt kun vide saa lidt om denne unge Kvinde, der saa snart atter gik bort, kan det, i det mindste for Engelbreths Efterkommere, formentlig ikke være uden Interesse at læse følgende tilfældigt bevarede Brev, der giver et tiltalende Billede af hende. Brevet er fra den Tid, da Brylluppet nærmede sig, medens Engelbreth levede med en Husholderske i Præstegaarden.

Elskede Fritz!

Tusinde Tak for Dine kjærkomne Breve, og tilgiv mig, at jeg ikke skriver saa ofte, som jeg ønskede. Adskillige Ting, som i denne Tid er forefaldne, er Aarsagen. Kjære Fritz, er det nu galt igen? Mig synes, det er kort siden jeg skrev Dig til. Taalmodighed er en herlig Ting, og jeg vil ønske Dig en liden Del deraf. Hvad skal jeg sige? I fordums Tid fik jeg Brev to Gange om Ugen, og nu faar jeg næppe eet, og maa dog lade mig nøje. Gjør Du ligesaa! Hvorom skal jeg skrive? At jeg elsker Dig, er Du overbevist om. Nyt fra Byen veed jeg kun lidet selv og mindre, som kan interessere Dig. Du ønsker at vide, hvorledes min høje Naade lever. Var det ikke saaledes? Maa jeg spørge, hvor mange Naader Deres Velærværdighed har? Bedste Fritz, jeg vil prøve din Taalmodighed lidt i Frierdagene; thi nu er min Tid at regjere, og da den er saa kort, fortryder Du ej paa, at jeg benytter mig deraf, og til din behagelige Efterretning kan jeg lade Dig vide, at jeg lider vel og fornøjet, og hvor kan man andet i det skønne Vejr. Nu et Par Ord om Jomfru Falster. Jeg formoder, at Dine Forældre har tilskrevet Dig deres Tanker i Henseende til hende, og haaber jeg, Du ikke er derimod; thi hendes Karakter og min er ganske uoverensstemmende. Hun er herskesyg, ødsel og fremfusende, og vil blande sig i Ting, som hun ikke forstaar, og opirrer derved Folkene, som foraarsager Dig

Ærgrelse. Jeg kan ikke nægte, at første Gang, jeg saa hende, tabte jeg al Agtelse for hende og troede, hun var bedre skikket til Soldat end Jomfru, og jeg veed ikke bedre, end Du sender hende til Byen istedenfor den Rekrut, Du skal levere, for paa den Maade at blive skilt ved hende. Det er kun lidt Spøg; men mit Ønske er dog, at hun maa komme bort. I Henseende til Papiret har jeg et Mønster, som er rødt med nogle faa grønne Blomster, og som mig synes er meget kjønt og lysner tillige. Jeg har ikke haft Tid at gaa til Henriques, og veed ikke, om det er hos ham at bekomme; men jeg haaber det. Saa snart jeg faar at vide, hvor meget dertil behøves, skal jeg købe det. Med den oprigtigste og ømmeste Kjærlighed henlever jeg

Kjøbenhavn d. 17. Juni 1796.

Din tro
Conradine.

Udskrift: Velædle og Velærværdige Hr. Wolf Friderich Engelbreth, Sognepræst for Lydersløv og Frøsløv Menigheder
à Lydersløv.

Da Engelbreth endnu ikke havde fyldt sine 25 Aar, kunde han ikke strax overtage Præstegjerningen i det Embede, hvortil han var udnævnt. Sagen blev da ordnet saaledes, at en forhenværende Missionær i Grønland, Fred. Chr. From, konstitueredes til indtil videre at betjene Embedet. Imidlertid blev Engelbreth i Efteraaret 1795 ordineret af Biskop Balle efter at have underkastet sig den kateketiske Prøve (med Laud), hvad han ikke tidligere havde haft Lejlighed til, da denne Prøve endnu ikke var foreskreven, den Gang han tiltraadte sin Udenlandsrejse.

Om Tilstanden i det Embede, Engelbreth snart skulde tiltræde, vide vi vel ikke meget, men der er dog bevaret en Indberetning til Biskop Balle fra Provsten i Stevns Herred, der antyder, at Formanden har været en duelig og samvittighedsfuld Præst. Den lyder saaledes:

Underdanig Promemoria.

Efterat Provst Buch i Lyderløv paa nogen Tid havde fundet sig saa svækket, at han ikke uden Hjælp kunde gaa fra Præstegaarden ind i Kirken, og maatte lade sig bære af og paa Vognen, naar han rejste til Annexet Frøsløv, hvor han dog saa vel som i Hovedsognet lige til det sidste forrettede alting selv, og vilde ikke betjene sig af hans Nabo Hr. Haahrs Tilbud at være ham behjælpelig, behagede det Gud igaar mod Aften at ende hans Dage, og at give ham Hvile efter hans utrættelige Arbejdsomhed. Man kan vel sige, at han arbejdede sig til Døde, og jeg tror, at, endskjønt han har naaet en høj Alder, ikke langt fra 80, han ved mindre Anstrængelse i sin Alderdom vilde have bragt sin Alder meget højt. For denne Gang tilfalder Grev Moltke paa Bregentved Jus vocandi; thi sal. Provst Buch blev kaldet af Wemmetofte

— — —. underdanig

Magleby d. 5. Maj 1795.

J. Lintrup.

Præstegaardens Tilstand har vel næppe været videre tiltalende. I alt Fald vides det, at Engelbreth siden idetmindste tildels ombyggede den og saaledes fik indrettet den rummelige og hyggelige Bolig, som siden var hans og hans Families Hjem i næsten to Menneskealdre, og fra hvilken hans talrige Efterslægt har saa mange kjære Minder.

Da den unge Præst i Foraaret 1796 selv havde tiltraadt Embedet og faaet alt i en foreløbig Orden, holdt han 24. Juli s. A. Bryllup med sin »tro Conradine«, hvis livlige Aand sikkert har lyst godt op i Præstegaarden. Hun skjænkede ham Aaret efter (20. Maj 1797) en Datter, der fik begge sine Bedstemødres Navne: Mette Margrethe. Men Moderens Helbred blev svagt, og efter et Aars Forløb lagdes hun i Graven († 22. Maj 1798) kun 25 Aar gammel.

I »Adresse Contorets Efterretninger« 1798 Nr. 153 læses følgende Mindeord over hende:

En Tanke
ved den Grav, som gjemmer
det Jordiske
af
Madame CONRADINE ENGELBRETH
født LUND.

Som Rosen i sin Flor henfalder,
Omkastet af en Hvirvelvind,
Saa du i Ungdoms favre Alder
Blandt Dødens Skygger kaldes ind;
Men Dyder dig, o Rose! gave
At opnaae evigt Foraars Hiem,
Og hist i Verdnens Faders Have
Med Pragt paa nye at spire frem.

Engelbreth sad nu tilbage som Enkemand med det lille moderløse Barn. At det har været et haardt Slag for ham saa tidlig at skilles fra sin Ungdoms elskede, er mere end sandsynligt. Hans Venner havde ondt af ham i hans forladte Ensomhed, og udsøgte derfor en ny Hustru for ham. Han havde ganske vist aldrig set hende, lige saa lidt som hun ham. Men Vennernes Anbefaling paa begge Sider afgjorde Sagen. Og da saa Engelbreth fremstillede sig i sin tilkommende Hustrus Hjem, var Sagen snart ordnet til alles Tilfredshed¹⁾. Denne Begivenhed sætter os tilbage i en svunden Tids Forhold; men Enkemanden fik aldrig Anledning til at fortryde, at han fulgte Vennernes Raad.

Den 18. Januar 1799 blev W. F. Engelbreth i Snesere Kirke ægteviet til den 19aarige Jomfru Kirstine Marie Petersen. Hun var født 20. Maj 1779 og Datter af Godsejer

¹⁾ En Gang for mange Aar siden, da jeg besøgte mine Bedsteførelde i Lyderslev, spurgte jeg min Bedstemoder om hendes Slægt, og deriblandt ogsaa om, hvorledes hun var bleven kjendt med sin Mand. Saa fortalte hun mig ovenstaaende, og da hun skildrede det Indtryk, hans smukke Personlighed havde gjort paa hende, gik der en Solstraale over den gamle Bedstemoders Ansigt.

Hans Petersen til Engelholm og Hustru Inger Engel. Om Hans Petersen († 1803) vides, at han var født af fattig Bondeslægt i Hammer Sogn¹⁾, og der fortælles, at da han som ung Knøs en Gang vogtede Faar for Ejeren af Skovbygaard i Snese Sogn, faldt han i Søvn og havde da den Drøm, at han en Gang skulde bygge en Herregaard paa det Sted, hvor han laa. I Tiden skete det underlige, at Drømmen virkelig gik i Opfyldelse. Da han var kommen lidt videre end til Faaredrengens beskedne Stilling og havde tjent nogle Skillinger, begyndte han en Handelsvirksomhed ved at opkjøbe og sælge af Landmandens Produkter, som han førte til Kjøbenhavn, og ved Orden og Sparsommelighed, og vel ogsaa ved usædvanligt Held og Handelsdygtighed naaede han endelig saa vidt, at da Regeringen 1774 lod bortsælge en Del Krongods under Vordingborg Godsdistrikt og deriblandt Skovbygaard, saa købte Hans Petersen for 30,120 Rdl. dansk Courant Gaarden, hvortil der den Gang laa c. 36 Tdr. Hartkorn Hovedgaardstaxt og 240 Tdr. Htk. Bøndergods samt Lundby Kirke- og Kongetiende²⁾. I Aarene 1784—85 lod han saa opføre en ny Gaard, som han efter sin Hustru³⁾, der vel ogsaa havde bragt ham en Del af de fornødne Midler, kaldte Engelholm. 1796 købte han ogsaa Oremandsgaard i Allerslev Sogn for 50,400 Rdl. d. C. Ved hans Død 1803 »købte« hans Søn, Kancellisekretær P. B. Petersen, begge Gaardene for 200,000 Rdl.⁴⁾.

1) 3die Søndag efter Paaske 1734 havde Peder Jensen i Hammer-Torup († 1750) en Søn til Daaben i Hammer Kirke; han fik Navnet Hans og blev den senere Ejer af Engelholm.

2) Trap, Danmark, 3. Udg. II, 933.

3) Inger Engel (f. 1740 † 1810) var en Datter af Jakob E., Gaardejer i Rødstofte i Østeregesborg Sogn. Hun havde tidligere været gift med Bendix Malling og havde af første Ægteskab en Søn, Jakob M., senere Ejer af Stensby Gaard og Mølle ved Vordingborg, som Faderen maaske allerede har ejet, og som i ethvert Tilfælde gik i Arv til hans Efterkommere i flere Generationer. (A. Teilmann, Stamtavle over Familien Neergaard. S 38).

4) Trap, Danmark, 3. Udg. II, 940.

Da Søsteren, Engelbreths Hustru, var Medarving, blev hendes Mand for en Tid Ejer af Oremandsgaard, men fik kun Sorg og Bekymring af denne Ejendom, som han i den ulykkelige Pengekrise 1812—3, da saa mange Kapitaler gik tabt, maatte lade den bortsælge ved Auktion, og den hele Herlighed smeltede sammen til noget forholdsvis lidet. Paa noget lignende Maade var det gaaet Engelbreth med Arven efter hans velhavende Fader, der døde 1801; thi da Formuen fornemmelig var anbragt i Søassuranceaktier, skete det ved den store Søskade 3. Novbr. 1801, at næsten alt gik tabt. En rig Mand blev Engelbreth altsaa ikke, men i sit Embede og ved sit Avlsbrug havde han dog sit gode Udkomme, og maatte end disse store Tab i Øjeblikket nedslaa ham, voldte de ham dog ingen blivende Græmmelse. Hans faste Tro gav ham den Forvisning, at Gud ogsaa deri havde ledet alt til det bedste for ham.

Med den ny Hustru begyndte et nyt Liv i Lyderslev Præstegaerd. Men alle, som have kjendt hende, ville vidne, at hun var sin Mand en trofast, forstandig og »husraadig« Ægtefælle i de 63 Aar, de fik Lov til at leve tilsammen, og at hun med en til Ærefrygt grænsende Kjærlighed søgte at rette sig efter alle hans Ønsker, ligesom hun ogsaa ved sit jevne og rolige Sind virkede velgjørende paa ham, naar Sorger og Bekymringer af forskellig Art truede med at forstyrre hans Sindsro.

Angaaende Engelbreths første Virksomhed i Præstegjæringen gives Ordet til hans Svigersøn og fortrolige Ven, Dr. H. C. Rørdam, der siger: »Det var naturligvis en meget gennemgribende Livsforandring for den unge Mand, da han ombyttede det frie Rejseliv i Udlandet, den daglige Omgang med Videnskabsmænd og Kunstnere, og lærde Studier i Bibliothekerne, med den stille Virksomhed som Landsbypræst. Mennesket lever een Gang sit Liv i Ungdomsalder, det fri og frejdige Ungdomsliv, ofte rigt bevæget for det indvortes Menneske; Duft og Sødme suges af Blomsterne, ligesom Sommerfuglen flager fra Urt til

Urt i den skjønne, blomsterrige Vaartid. En Gang lever Mennesket det friske, modige Ungdomsliv, og saa er Timerne henrundne. Man ser tilbage med Længsel, og ikke sjeldent fremstille Billederne fra Ungdomslivet i den senere Alder sig som solbeskinnede Dage uden Skyer og Skygger; men det er i mange Henseender ikke stedse virkeligt. Og det er dog Livsfylden i den unge Mands Bryst, som higer efter Virksomhed og Alvor, efter Arbejde og Umag. Man maa træde ind i Forhold og Stillinger, hvor det praktiske Livs Baand gjør sin Nødvendighed og Ret gjældende«.

»Engelbreth traadte ind i den gejstlige Stand med en rig videnskabelig Dannelse, med en skøn Begavelse baade med Hensyn til Aand og Hjerte, og — hvad der var et uberegneligt Gode, især i den Menneskealder, hvori hans første Embedsaar faldt — med kristelig Sands, med kristeligt Sind og Tro. Det laa imidlertid i Sagens Natur, at han ikke kunde begynde sin Gjerning i Ordets Tjeneste med den bestemte Tro og Bekjendelse af vor Herres Jesu Christi Evangelium, som han senere blev ført til gjennem Prøvelse og Modnelse i Tidens Løb. Det var umuligt for den unge Mand under Tidens daværende uhyre Forvirring, medens alle Elementer i Kirke og Theologi bruste som i en Stormtid. Engelbreth kunde ikke begynde sin præstelige Gjerning uberørt af Tidens skjæve Retning og nedbrydende Aand, saa meget mindre som hans livlige Sind maatte i meget samstemme med den yngre Slægt. Men Gud havde skjænket ham den Velsignelse, at han fra sine Forældres Hus kunde medbringe en Ærefrygt for det hellige og en dyb Ærbødighed for Guds Ord, om end dets Vidnesbyrd ikke paa alle Punkter stod for ham i det rette Lys«.

»Det kan ikke være tvivlsomt, at Engelbreths Moder, Mette Teilmann, har haft en betydelig Indflydelse paa Sønnens kristelige Retning og har været en Støtte for ham, saa at han ikke, som saa mange yngre Mænd led Skibbrud paa Troen i hin Vantroens og Fornægtelsens Tid,

der henrev saa stor en Del af den studerende Ungdom. Han havde ogsaa i sin Moders Brødre, de to hæderværdige Præster Hans Teilmann i Tølløse og Peter Teilmann i Tostrup¹⁾, tvende Støtter, der ved deres Indflydelse og Exempel maatte bidrage til at styrke deres Søstersøns kristelige Retning i Tro og Bekjendelse. Meddelelsen af disse Linier kan tale derom ikke blot som en vel grundet Formodning, men som en sikker Kjendsgjerning, fordi hans egen Barndomstid var paavirket af Stemningen i hin Familierekreds²⁾. Han kan endnu mindes, at ved Sammenkomster af Familiens Medlemmer hos de to Brødre Teilmann var Samtalens Gjenstand i Regelen kristelig Betragtning og Undersøgelse angaaende theologiske og kirkelige Spørgsmaal, Oplysninger af Guds Ord o. a., ligesom han ogsaa klart kan mindes, at en alvorlig Stræben efter kristelig Embedsførelse, saa vel med Hensyn til Prædiken som til Sjælepleje i Menigheden, var den Aand, hvori disse Mænd virkede. Saadanne Mænd som de to nævnte Brødre Teilmann og lignende i deres Tid vare Redskaber til den kristelige Tros og det kristelige Livs Forplantelse fra Slægt til Slægt.

»Der anvendtes imidlertid ingen aandelig Tvang i den Kreds, hvorfra Engelbreth udgik. Den unge Slægt fik Sandheden at høre i Samtaler, som ikke bestemt vare lagte an paa at fremkalde Omvendelse, men just derfor tiltalte de yngre desto mere paa den fri Erkjendelses Vej, ligesom de ældres Exempel ved en daglig kristelig Livsorden havde sin store Betydning for de unge. Det kan sikkert — næst Guds naadige Styrelse — antages, at denne Paavirkning fra den ældre Slægt har bidraget til at holde den unge Mands Hjerter fast ved Kristendom og Tro i en vanskelig og farlig Tid. At Moderens Guds frygt og kjærlige Omsorg for Sønnens aandelige Vel har haft en betydelig Indflydelse

¹⁾ Se Kh. Sml. 3. R. II, 376 ff (s. Reg.).

²⁾ H. C. Rørdams Moder var en Datter af ovennævnte Hans Teilmann.

paa Engelbreth i hans unge Aar, fremgik af Ytringer i hans høje Alderdom, da han med megen Kjærlighed dvælede ved sin gudfrygtige Moders Minde. Han gjemte og brugte i sin Alderdom en lille Andagtsbog, hvori hun som ung Pige havde tegnet sit Navn tilligemed et fromt Hjertesuk om Styrkelse fra Gud for hendes Sjæl til at vandre Gud til Behag og sig selv til Salighed.

Saa vidt Svigersønnens Beretning.

Et ret mærkeligt Vidnesbyrd om den Yndest og Anseelse, Engelbreth snart vandt blandt sine Embedsbrødre og Foresatte, er det, at han allerede 1799, kun 28 Aar gammel, valgtes til Herredsprovst, da den hidtilværende Provst, Hr. Jens Lintrup i Magleby og Holtug, en, som det synes, fremragende dygtig Mand, paa Grund af Øjensvaghed ønskede at trække sig tilbage fra Provsteforretningerne, der krævede meget Skriveri. Paa den Tid bestod endnu den fra Reformationens Dage nedarvede Orden, at Provsten valgtes af Herredets Præster, idet den endelige Afgjørelse, særlig i Tilfælde af Uoverensstemmelse, var lagt i Biskoppens Haand. Endnu ere Præsternes Vota bevarede, af hvilke følgende kunne anføres: Provst Lintrup skrev, idet han gav Engelbreth sin Stemme: »Vel er han den yngste Mand i Herredet; men, saa vidt jeg har lært ham at kjende, er han en virksom og ordentlig Mand, samt nøjagtig i sine Forretninger, ligesom han er vederhæftig, som heller ikke er en uvigtig Egenskab for en Provst«. Præsten B. C. Lund i Hellested, der er bekjendt som en from Mand og en Ven af Herrnhuterne, skrev: »Jeg stemmer paa Engelbreth, dels i Henseende til, at han som ung, frisk Mand bedst formaar at bære de dermed forbundne Embeds-Byrder, dels og formedelst hans gode Gemyts Character og øvrige Qualiteter, som uden Tvivl fremdeles vil befordre god Orden i Herredet med Enighed og Fred«. Præsten Fr. Chr. From, der havde været Hjælpepræst i Lyderslev og nu var Sognepræst i Liile-Hedinge, skrev:

»Jeg stemmer paa den unge, brave Præstemand Hr. Engelbreth, der visselig vil blive den anden Provst Lintrup«.

Resultatet blev, at E. fik alle Stemmer uden sin egen (han havde stemt paa F. H. Palludan i Strøby), og da Biskop Balle føjede sin Stemme til Præsternes, var Sagen afgjort, i hvilken Anledning E. skrev følgende til Biskoppen:

Deres Høyærværdigheds Skrivelse til de Herrer Præster i Stevns Herred og til mig har jeg haft den Ære at imodtage, og med det samme at erfare, at Deres Høyærværdigheds og mine Herreds Brødres Valg paa en Formand istæden for vor forrige saa værdige Formand, Hr. Provst Lintrup, er faldet paa mig. —

Skiønt jeg er fuldkommen rede til at erkiende enhver af mine Herrer Brødre værdigere til dette Embede end jeg selv, saa bliver det mig dog altid et stort Bevis, at jeg ikke ved mine Handlinger har gjort mig uværdig til Deres Høyærværdigheds og mine Herrer Brødres Agtelse, som fordrer min fuldkomneste Taknemmelighed. Med redelig Flid og fast Haab til Guds naadefulde Bistand skal jeg stræbe efter paa bedste Maade at opfylde de Pligter, som mit Embede fører med sig, at ikke Deres Høyærværdighed og mine Herrer Brødre skulde finde Aarsag at fortryde deres Valg, og jeg bevare en god Samvittigheds Vidnesbyrd inden i mig. Jeg vover ogsaa at haabe, at Deres Høyærværdighed tillader mig, at jeg som uerfaren tør i kritiske Tilfælde nærme mig til Dem for at modtage fornøden Vejledning. — —

Lydersløv d. 23de Aug. 1799.

W. F. Engelbreth¹⁾.

En Række endnu bevarede Breve fra E. til Biskop Balle vidne om, at han har varetaget Provsteembedets Forretninger med samvittighedsfuld Orden. Det samme gjælder hans Præsteembede. Som Exempel i sidstnævnte Henseende kan følgende Tilfælde nævnes. Der var en 23 Aar gammel Karl i hans Sogn, der ikke havde kunnet konfir-

¹⁾ Orig. i Sjæl. Bispearkiv (nu Landsarkivet), hvor Præsternes Vota ogsaa findes.

meres paa Grund af hans fuldstændige Uvidenhed og Uvillie mod overhovedet at lære noget, end ikke de allerførste Begyndelsesgrunde af Læsning, skjønt han just ellers ikke var Idiot. Engelbreth paatog sig da selv det utaknemmelige Arbejde gennem et halvt Aar eller mere at forsøge at lære ham at stave og ellers at bibringe ham nogen Kundskab; men uden Resultat. Man skulde synes, at dette Arbejde kunde han have overladt til Skoleholderen, men denne havde allerede forsøgt sine Kræfter, og da Fyren endte med at udeblive fra Skolen, havde han heller ikke kunnet udrette noget¹⁾.

Et andet lille Træk fra Engelbreths første Præstetid, vidnende om hans levende Deltagelse i Medmenneskers Nød, er af Fr. Nygård (o. 1887), efter en af de ældste Sognebeboeres mundtlige Meddelelse, optegnet saaledes²⁾:

»Det var Nytaarsmorgen 1803. Der blæste en forrygende Storm. Et hollandsk Skib strandede paa Højstrup Rev i Lyderslev Sogn. Der ligger en lille By, Lund kaldet, noget nedenfor ved Stranden i samme Sogn. Bønderne i den har fra gammel Tid været en kraftig Slægt. De Lund Bønder stod udenfor og saa' Strandingen. Og strax blev der gjort Forsøg af dem paa at sætte ud fra Lund Strand med en Baad for at komme de Skibbrudne til Hjælp. Men Baaden blev stadig af det stærke Bølgeslag kastet mod Land igjen. Bønderne blev derfor enige om at læsse Baaden op paa en Vogn og køre om til Stranden udfor Højstrup. Herfra gik de saa atter ud for at hjælpe de Nødlidende. Præsten Engelbreth var imidlertid kommet til Stede. Han gik stadig frem og tilbage paa Strandbredden og vred sine Hænder, men i Bøn til Gud. Ogsaa her blev Bøndernes Baad første Gang slaaet mod Land. Fra Skibet hørte de stadig Klageraab. Men nu forsøgte andre af de

¹⁾ Engelbreths Skrivelse af 24. Jan. 1806 til Biskop Balle (i Landsarkivet).

²⁾ Hist. Månedsskrift for folkelig og kirkelig Oplysning, udg. af P. la Cour o. fl. VIII, 190—2.

Lund Bønder at naa derud. Engelbreth gik bestandig frem og tilbage og bad. Men da Baaden flere Gange saa' ud til at være kuldsejlet derude paa det oprørte Hav, og da Tilskuerne i Land tilsidst var enige om, at det nu var ude med dem, saa bød Engelbreth dem Guds Fred og tog hjem for at holde Nytaars-Prædiken i Kirken. Her holdt han da Bøn for de Sjæle, som han troede var omkommen i Bølgerne. Men det viste sig, at Lykken alligevel havde været med dem. De fik frelst syv Mand af det hollandske Skibs Besætning. Paa Kaptajnen nær frelstes de alle. Skibsdrengen drev om paa en Planke, men blev grebet i Nakken og blev taget op i Baaden. Medens det øvrige Mandskab rejste hjem til Holland, blev han i Lund til sin Dødsdag.

Da Engelbreth fik at vide om den lykkelige Redning, priste han i et Mindedigt de Lund Bønders Heltedaad. En Opskrift af dette Digt har ikke været til at finde. Men for et Par Aar siden levede der en gammel Kone i Lund, en Datter af en af dem, som var med Nytaars-Morgen 1803, hun kunde med stor Livlighed gengive Sangen. Og hun havde en egen Tone, hvorpaa den blev sunget.

Præsten Engelbreths Mindedigt lød saaledes:

Lyd højt min Glæde, stem min Sang
til Fædrelandets Hæder,
at selv den ringe Bondemand,
som sjældent Hav betræder —
da han saa Manden stedt i Nød,
saa heltemodigt Bølgen brød,
stormodig trodser Storm og Død
og den Søfarne frelser.

Der stod et Skib for faldne Ror,
løsrevne Sejl og Master,
dets Mandskab ingen Redning ser,
da Bølgen det antaster.

Det saa' de Mænd fra Højstrup Gaard,
de Baaden ud af Revet faar,
men Baaden ind mod Landet slaar
og trodser deres Styrke.

I Venner kjær! I Dødens Stund
vi Brødre bi mon stande,
saa talte Bønderne fra Lund
og satte ud fra Lande.
De modig gjennem Bølgen brød
og lykkelig den Glæde nød
at bringe gjennem Storm og Død
de ubekjendte Venner.

Hvor finder Frankrig, Engeland
til slig en Handel Mage,
som her i Danmark, hos den Stand,
hvis Sønner er saa brave,
at selv de søuvante Mænd
begive sig paa Bølgen hen
og komme glade hjem igjen
med syv befrelste Venner.

Hav Tak, hav Tak i ædle Mænd
blandt Danmarks kjække Sønner!
I hædres med Medallien,
som ædel Daad belønner.
Og hver en Sømand paa sin Stavn
skal sjunge højt om eders Navn,
Hans Hurraraab i hver en Havn
skal signe eders Minde.

Det er ikke usandsynllgt, at Versene har lidt noget Havari i de mange Aar, i hvilke de ere forplantede ad mundtlig Vej. Men forøvrigt var Befolkningen i Stevns Herred ikke ukjendt med denne Bevaringsmaade af folkelig Poesi, som bl. a. fremgaar deraf, at da Svend Grundtvig

begyndte at indsamle gamle danske Folkeviser, fik han »en fortrinlig Række af Optegnelser« fra en Dame, som ikke ønskede sig navngivet¹⁾; men denne Dame var en af Provst Engelbreths Døtre.

Som Provst i Stevns Herred faldt det i Engelbreths Lod 1802 at indsætte den til Sognepræst i Spjellerup og Smerup kaldede Kandidat Jacob Peter Mynster i dennes Annexkirke, der ligger i Stevns Herred, medens Hovedkirken ligger i Faxe Herred. I denne Mand, der sad inde med saa stor Begavelse og saa alsidig videnskabelig Udvikling, vandt Engelbreth siden en Ven, med hvem Omgangen var til megen Glæde og Bestyrkelse for ham. Mynster har jo selv, med Henblik til Brydningstiden i sit aandeligt Liv, sagt: »Engelbreth var en Mand af Kundskaber og videnskabeligt Drift. I vort Samlivs Tid uddannede vi os med hinanden, og jeg tror, at ethvert Fremskridt, jeg gjorde i kristelig Erkjendelse, ogsaa blev hans. Han var en formuende Mand, havde en vakker Familie, et godt Bibliothek, og anskaffede sig stedse flere Bøger, som ogsaa kom mig til Gavn²⁾. Saaledes havde jeg dog een, med hvem jeg kunde tale om de Anliggender, som ikke hørte til Dagens Konversation«³⁾. — Efter at Mynster 1811 var kaldet til Kjøbenhavn, indleddedes en Brevvexling mellem dem, der fortsattes gennem en lang Aarrække og giver betydelige Bidrag til Kundskab om de aandelige, videnskabelige og kirkelige Strømninger her i Landet og tildels ogsaa i Udlandet. Var den ene af dem kommen i Besiddelse af et mærkeligt theologisk Skrift, meddelte han det gjerne til den anden, idet han udtalte sin Dom derover, hvilket kunde give Anledning til en lærerig skriftlig Tanke-

¹⁾ Danmark gl. Folkeviser udg. af S. Grundtvig I, Forord S. XII.

²⁾ At Engelbreths vel forsynede Bogsamling ogsaa i den senere Tid har tildraget sig Opmærksomhed, ses af E. H. Tregders Haandbog for Reisende (1824) S. 274, hvor »Provst Engelbreths betydelige Bibliothek« nævnes som noget mærkeligt.

³⁾ Mynster, Meddelelser om mit Levned, S. 147.

udvexling. At Mynster især var den meddelende, var en naturlig Følge af hans Ophold i Hovedstaden og lettere Adgang til de bedste Kilder¹).

En anden Nabo, med hvem Engelbreth kunne forhandle videnskabelige og theologiske Emner, fik han, da C. A. Bjørn 1799 blev Præst for det nærliggende Vemmetofte Kloster²). Ellers var han jo mest henvist til Brevvexling med Fagfæller, og blandt disse især G. Zoega i Rom og Fr. Münter i Kjøbenhavn. Zoegas Breve vise, at Engelbreth ingenlunde havde lagt sine koptiske Studier paa Hylden³). Men Vanskelighederne ved at skaffe Resultaterne for Lyset vare store, bl. a. fordi de krævede Anskaffelse af et tilstrækkeligt Apparat af koptiske Typer.

Fra Aaret 1803 haves i L. M. Wedels »Indenlandske Rejse« (II, 141—2) følgende Bemærkning om Lyderslev: »Den nuværende Præst, Hr. Engelbreth, har rejst meget og opholdt sig i Rom, og været særdeles yndet af den lærde Cardinal Borgia. Præstegaarden er overmaade smuk, nys opbygget og skjønt møbleret. Anlægget i Haven lover noget ikke just almindeligt. Her er en prægtig Kornegn og velhavende Bønder, især i Lund, der ligger nær ved Stranden, hvor Skibe undertiden forulykker« — vistnok en Hentydning til den ovenfor omtalte Stranding.

I sin Biografi af Arkæologen P. O. Brøndsted fortæller Mynster, hvorledes han gjorde Bekjendtskab med denne interessante Personlighed, der ogsaa var en Ven af Engelbreth. Mynster mødte Brøndsted første Gang i Kjøge, hvor de tilbragte en behagelig Aften med hinanden. Samtalen forlængedes til ud paa Natten, og næste Dag fulgtes de ad til Spjellerup, hvorfra Brøndsted, som Mynster siger, »drog

¹) Se Mynsters Breve til Engelbreth i Kh. Saml. 4. R. IV. Enkelte af sidstnævnte Breve til Mynster er meddelte af dennes Søn i hans Udgave af Faderens Breve.

²) Se Mynster, Medd. om mit Levned, S. 147.

³) F. G. Welcker, Zoega's Leben II, 291—1. 300—1. 304—8.

til min Nabo og vor fælles Ven, Provst Engelbreth i Lyderslev«. Sammededs fortæller Mynster: »1804 foretog Brøndsted den første af sine mange Rejser i Udlandet. Han ledsagede nemlig sin Ven og Frænde¹⁾, Provst Engelbreth, paa en Baderejse til Driburg. Her var hans livfulde Omgang til Opmuntring, saavel for hans Rejsefælle, som for andre Badegjæster under det ellers ikke interessante Ophold. Rejsen til Driburg gik over Hamburg og Hannover; siden besøgte Cassel og Göttingen²⁾. Om Engelbreth deltog i den sidste Del af Rejsen, fremgaar dog ikke bestemt af Beretningen, men er ret sandsynligt.

Grunden til, at Engelbreth gjorde den nævnte Rejse, var en Nervesvækkelse, hvoraf han i sine yngre Aar led — vistnok en Følge af Overanstængelse. Følgende Ansøgning til Biskop Balle giver nærmere Oplysning bl. a. om Rejsens Udstrækning i Tid, og om hvorledes E. havde tænkt at faa sit dobbelte Embedes Forretninger besørgede under sin Fraværelse:

Underdanigst!

Da jeg, for at see mig restitueret efter en langvarig og tildels endnu ikke overvunden Svaghed, ønskede at gjøre en Rejse til Tydskland for dels ved Rejsen selv, dels ved Brug af Badet i Pymont eller Nenndorf at vinde igjen min Helbred, henvender jeg mig i pligtskyldig Underdanighed til Deres Højvelbaarne Højærværdighed med underdanigst Begjæring, at Tilladelsen til denne Rejse, som jeg om kort Tid ønskede at tiltræde, maatte mig i 3 à 4 Maaneder forundes, mod at jeg lod Embedet i min Fraværelse besørge af en ordineret Mand, saaledes at Menigheden ej skulde have nogen Aarsag til Anke. I Henseende til de provstelige Forretninger i min

¹⁾ Det er os ikke bekendt, hvorledes Engelbreth stod i Slægtskab med Brøndsted. Men dennes ældre Halvbroder, Gert J. Br. (om hvem mere ndf. 294 ff.), hørte til Engelbreths nærmere bekendte og besøgte ham i Lyderslev, hvor han 10/3 1797 skrev i Stam-bogen (den sidste Antegnelse i samme).

²⁾ Mynster, P. O. Brøndsteds Biographi, S. 11—12.

Fraværelse, da tager jeg mig den underdanige Frihed at foreslaa Hr. Nannestad i Storehedinge til under mit Ansvar at forestaa de med Provstiet forbundne Forretninger. Vel kunde det synes, at det maatte være en Fornærmelse for Sognepræsten i Storehedinge, Hr. Wøldike, at han ej af mig foresloges; men dels haver Hr. Nannestad som min Slægtning¹⁾ og Ven oftere i min Svagheds Tilfælde understøttet mig med sin Hjælp, ikke blot ved Skifter²⁾, men og ved andre provstelige Forretninger, dels er han Assessor i Skifteretten og haver megen Øvelse i de til Provstiet henhørende Forretninger. Derksom jeg nu vil forbigaa ham i dette mit underdanige Forslag, maatte det synes, som var jeg misfornøjet med det, jeg hidtil havde betroet ham for mig at besørge. Jeg tror heller ikke, at hans Stilling i Storehedinge som Capellan kan være nogen Aarsag til at vælge en anden i hans Sted, da han tillige er Sognepræst i Højrup, og her ej er Spørgsmaalet om hans Udnævnelse til endelig Provst, hvorved mueligt Sognepræsten kunde tro sig fornærmet, men kun om Udnævnelse til, om jeg saa maa kalde det, min Legatus a latere. — Min underdanige Begjæring er derfor til Deres Højvelbaarne Højærværdighed, at Hr. Nannestad maatte constitueres i min Fraværelse til paa mine Vegne at besørge de provstelige Forretninger, forsaavidt de ej kunde udsættes til min Hjemkomst, som jeg formoder, i September. Jeg lader tillige medfølge Ansøgning til det Kongelige danske Cancelli om Rejsepas, som jeg underdanigst beder af Deres Højvelbaarne Højærværdighed atterteret.

Kbhvn. d. 25. Maj 1804.

W. F. Engelbreth³⁾.

¹⁾ Det er os ikke bekjendt, hvori dette Slægtsskab bestod. Men F. E. Nannestads Fader var fra Trondhjems Stift, hvorfra ogsaa Engelbreths Slægt stammede.

²⁾ Paa den Tid vare Provsterne endnu Skifteforvaltere i Præsters og Degnes Dødsboer.

³⁾ Orig. i Landsarkivet. I en Skrivelse af 26. Maj s. A. beder Engelbreth Bogholder Strøm at underrette Biskoppen om, at Besørgelsen af de præstelige Forretninger i hans Fraværelse vilde blive overtaget af Hr. Schrøder, personel Kapellan hos sin Fader, Provst Schrøder i Ringsted.

Medens Engelbreth var paa Baderejsen, kom Biskop Balle paa Visitats til Lyderslev, hvorom i hans Visitatsbog findes følgende Antegnelse:

„1804, 22. Juli: Lyderslev og Frøslev.

Sognepræsten, Hr. Provst Engelbreth, var med kgl. Tilladelse rejst til Badet for at faa sin Sundhed ophjulpet. I hans Sted prædikede Capellan pro persona Hr. Schrøder . . . tydelig og opbyggelig. Han catechiserer og messer godt. Degnen Msr. Drabitzius¹⁾ synger meget godt og catechiserer fermt. Ungdommen udviste i Almindelighed god og forstandig Kundskab“ (osv.).

Skjønt det næppe kan betvivles, at Rejsen i Brøndsteds Selskab har været til megen Oplivelse for Engelbreth, bragte den ham dog ingen varig Helbredelse. Derved modnedes hans Beslutning om at frasige sig Provstembedet, der til Tider kunde volde ham ikke ringe Besvær. Han havde allerede foreløbig talt med Biskop Balle om Sagen. Men skjønt denne nødig vilde give Slip paa paa ham, fastholdt han sin Beslutning, saa meget mere som hans daarlige Helbredstilstand gjorde en ny Baderejse fornøden. I den Anledning tilskrev han Biskoppen følgende Brev:

Underdanigst!

Saa smigrende end Deres Højvelbaarne Højærværdigheds ytrede Tilfredshed end er for mig, saa vover jeg dog, ledet af flere Grunde, underdanigst at gjentage min Bøn om Deres højgunstige Samtykke til ikke for nogle faa Maaneder at maatte overdrage Provstiets Forretninger til Hr. Nannestad, men at maatte nedlægge dem for stedse, og overgive mit Embede som Herredets Formand til den, mine Herredsbrødre maatte vælge,

¹⁾ Siden 1796 var Student Melchior Augustinus Drabitzius (forhen Sognedegn i Hjembæk og Svindinge) Sognedegn i Lyderslev og Frøslev samt Skoleholder i Lyderslev. Han var gift med Anna Teilmann, Datter af Engelbreths Morbroder, Præsten Hans Teilmann i Tølløse.

og Deres Højvelbaarne Højærværdighed autorisere. Thi Haab om nogensinde at erholde fuldkommen Helbred har jeg for lang Tid siden opgivet, og ingenlunde vover jeg at haabe mere end nogenledes taalelig Helbred, og det endda kun maaske. Og om jeg end *favente Deo* ved Rejsen naaede denne, vilde jeg dog dermed kun være lidet skikket til at udføre mere, end hvad mit Kald som Præst for en talrig Menighed kunde fordre af mig, og jeg med redelig Villie vil gjøre, saalænge Gud under mig Kraft dertil.

Trykket af Nervesvaghed skylder jeg desuden mig selv og min talrige Familie at undfly Bryderier saa meget mueligt; thi disse, som en anden med et stærkere Nervesystem vilde betragte med Ligegyldighed, blive ofte højst krænkende for den nervesvage, og hvor ofte kan ikke Provstiets Forretninger give Anledning dertil, og gjøre for den svage Byrden langt tungere, end den virkelig er.

Dersom, hvilket jeg har Grund til at formode, Hr. Nannestad kunde blive udnævnt til Herredets Formand, har han dog selv det Haab, at det skulde befordre hans Forflyttelse, og hvormeget vilde jeg ikke ønske det for ham som min Ven.

Disse ere de Grunde, hvorfor jeg gjentager min underdanige Ansøgning om at maatte blive cntlediget fra Provstiets Forretninger, og haaber af Deres Højvelbaarne Højærværdigheds Deltagelse i mit Vel, at den maa finde Deres Højgunstige Samtykke.

Lydersløv d. 6te Marts 1806.

Underdanigst
W. F. Engelbreth¹⁾.

Resultatet blev, at E. i Foraaret 1806 nedlagde Provsteembedet, og at F. E. Nannestad overtog Forretningerne, efter at Herredspræsterne havde givet ham deres Stemme²⁾.

¹⁾ Orig. i Landsarkivet.

²⁾ Nannestad opnaaede 1809. efter i 20 Aar at have været resid. Kapellan i Storeheddinge og Sognepræst i Højrup, endelig den af ham højlig attraaede Befordring, da han blev den afsatte Henrich Ussings Eftermand i Lille Lyndby og Ølsted. Herredsprovsteembedet blev nedlagt 1807, da Præsten M. F. G. Bøgh i Præstø (1810 i Hørfølge) blev Amtsprovst i Præstø Amt.

Nu kunde E. tiltræde den paatænkte Rejse, over hvilken han har efterladt en udførlig Dagbog.

For hundrede Aar siden havde man større Lyst til at føre Rejsedagbøger, end de fleste nu har, da man i største Hast med Jernbanerne gennemfarer store Strækninger. Den Gang maatte man som oftest liste sig frem til Fods¹⁾ eller med simple Befordringer ad daarlige Veje, hvorved man dog fik Lejlighed til at gjøre mange lagttagelser, som nu undgaa den Rejsendes Opmærksomhed. Vi have i vor Litteratur flere Prøver paa Dagbøger fra hin Tid. Et klassisk Exempel er Baggesens Labyrinth; ogsaa L. Engeltofts og andres Rejsebreve indeholde gode Prøver paa Dagbogstilen. Engelbreths Dagbog, der har ikke ringe Lighed med A. C. Hviids »Udtog af en Dagbog holden i Aarene 1777—80«, kan vel ikke stilles i Linie med ovennævnte, særlig fordi hans Rejses Maal var saa begrændset, men den indeholder dog adskilligt, der karakteriserer Forfatteren og viser, at han havde aabent Øje for alt, hvad mærkeligt han fandt paa sin Vej. Et kort Uddrag af denne Dagbog skal derfor her meddeles. Særlig kan fremhæves Engelbreths Møde med Adam Øhlenschläger og Samliv med ham mod Slutningen af Rejsen.

Dag-Journal

holden af W. F. Engelbreth, Aar 1806.

Torsdagen d. 8de Maj om Morgenen Kl. 9 rejste jeg i Selskab med Brøndsted²⁾ og Zeuthen³⁾, som vare mødte

¹⁾ Et ret mærkeligt Exempel paa den Tids Fodvandring afgiver den som Statsminister siden bekendte Greve Conrad Rantzau til Breitenburg, der som ung Mand, kun ledsaget af en Tjener, gennemvandrede en stor Del af Europa.

²⁾ Gert Johannes Brøndsted var 1800—08 Præst paa Askø. Om ham findes meget i »Portrætmalerens Dagbog«, udg. af Jul Clausen og P. Fr. Rist. Han var ældre Halvbroder til den berømte Arkæolog P. O. Brøndsted.

³⁾ Jens Rasmus Zeuthen var 1798 til sin Død 1814 Præst paa Fæmø (s. foran S. 260).

Aftenen før i Steensbymølle¹⁾, til Vordingborg. Under behagelige Vennesamtaler med disse mine gamle Venner gled Tiden muntert til Vordingborg Færgegaard, hvor vi ved et Glas god Rinskvind drak sjællandske Venners Skaal, og under en herlig Medbør stod fra Land for at sejle til Femø i en stor med Dæk forsynet Sejlsbaad tilhørende en Mand paa Femø, og gled Skibet langs den dejlige Kyst med hastig Fart, da det kulede raskt. Præsten Zeuthen havde taget noget Proviant og Vin med sig, som vi satte i Requisition, men fandt, at Folkene havde fortæret det meste deraf. Imidlertid var der dog nok til at mætte vor Hunger, og under Spøg og Latter erindrede vi det gamle Ord-sprog: Den Mad, der er paa Skibet, føder Folket. En ved Navn Thustrup, Degn paa Askø, var med, en homo loquacissimus; men da vi vidste hans Svaghed, indlod vi os saa lidt som mueligt med ham. Om Eftermiddagen Kl. 3 kom vi til Femø, hvor Præstens Vogn mødte os, for at kjøre os op. Øen er ganske skovløs, men synes at være af en god Jordart. Den har 2 Byer, Nørre- og Sønderby; de ere udskiftede; men da de som Selvejere nødigt vilde flytte ud, og kun 2 i den ene og 6 i den anden bekvemmede sig dertil, havde deres Jorder faaet en smal, langstrækkende Form, som i mange Henseender aldrig kan blive Besidderne fordelagtig. Kløversæden er højst ubetydelig, dog saa jeg en skøn Kløveravl hos en Mand, men efter Præstens Sigende og den eneste, som ret bekymrede sig derom. Bygningernes gode Tilstand synes ellers at forraade Velstand hos Beboerne. — — Efter at have spist et Vennemaaltid hos min gamle Ven fulgtes vi ad til Askø, hvorhen vi havde strygende Vind; over de saakaldte Drænge bleve vi dygtig skumplede. Grunden om Askø gaar meget langt ud, og næsten $\frac{1}{2}$ Fjerdingsvej maatte Brøndsteds Vogn møde os ude i Stranden. Kl. halv 9 kom vi til Askø Præstegaard, en liden Residens, men hvor vi mødte det bed-

¹⁾ Her boede en Halvbroder til Engelbreths Hustru (s. foran S. 260).

ste, der kan møde en i et Hus indtrædende, en blid Kone, min Vens rare Charlotte. Til langt ud paa Natten bortsladrede vi Tiden i Vennesamtaler, da vi endelig forføjede os til Hvile.

Fredagen den 9de. Det smukke, blæsende Vejr vedvarer, og skrap Kulde med det. Askø er vel saa bar som Femø, og Beboernes maadelige Bygninger tilkjendegive mindre Velstand, som ogsaa er Tilfældet. Femø er omtrent 1 Mil lang og toner højt i Søen; men Askø er mindre med langt udstrækkende Grunde. Paa Femø er 42 Gaarde, men paa Askø kun 14 hele og nogle faa halve og $\frac{1}{4}$ Gaarde. Folket paa Askø er vildt, og Brøndsteds redelige Bestræbelser for at fremme det gode finder megen Modstand, især i Henseende til Skolevæsenet, som dog nu ved Brøndsteds vedholdende Bestræbelser er ret godt organiseret, og Ungdommen inddelt i Classer, af hvilke Præsten læser for den første. Men Fortrydelsen mod Præsten var saa stor, at de vovede at tilskrive ham, at det var bedre, der var hængt en Møllesten om hans Hals, og han var sænket i Havets Dybhed. Sed constantia omnia vincit. Imidlertid er han hjertelig kjed af at omgaas disse Mennesker, med hvilke han slet ikke kan harmonere, saa meget mindre som Birkedommer Montagne paa Fejø, deres jordiske Gud, er hans Uven og ophidser dem til at sætte sig mod Præsten, hvor de kunne. Jordbunden paa Askø er god for Hvede og paa nogle Steder for Rug — denne sidste stod slet, og den første ikke godt. En Del pløjede Rugen om, som laa oven paa Jorden med Rod og alt, hvilket formodentlig kom deraf, at da de pløje deres Jorder, selv hvor de ere lette, for ofte, gjøres Jorden derved askeagtig, saa den paa dette Blæsenborg flyver fra Sæden, og lader den med Rod og alt bar over Jorden c : uden Redning. Bønderne vil her ikke vide af Udskiftning, og derfor er Kvægdriften i Særdeleshed usel; ellers frembringer Øen god Hvede og Rug; men da den kun paa nogle Steder er leret, pløje de den saa ofte, at den sandagtige Jord

bliver derved asket og enten løber eller blæser fra Rødderne. Præsten Z. med hans brave Kone forlod os om Eftermiddagen for at krydse tilbage til Femø. Vi traf Aftale med en Baadfører, den anden Formiddag at føre os til Oureby, og Aftenen tilbragte vi under Vennesamtaler, fornemmelig religiøse, om Bibelens Vigtighed og Værd til at trøste, opmuntre og lede Mennesket, som stedse hernede maa vandre i Tro og Haab, om han skal finde Tilfredshed.

Løverdagen d. 10de. Blæsten vedbliver. Kirken paa Askø er en lille daarlig Kirke, lav med Fjælleloft, og indeholdende intet mærkværdigt, det maatte da være en Chr. 3's Bibel og nogle under Loftet hængende gamle Skibe. Kl. 12 forlod jeg Brøndsteds elskværdige Familie, og da han venskabelig havde lovet Følgeskab til Nysted, stak vi fra Land med god Vind og kom snart ind under Lolland; men her blev Vinden haard, og den saa vel som Strømmen os imod, saa vi længe maatte krydse, indtil vi endelig kom til Indløbet af Sakkjøbing Fjord, hvor Ourebygaard ligger meget vakkert. Det maa være en stor Herregaard, thi der er ved den opbyggt prægtige Magaziner. Tilhører Kammerherre Kaas Lehn. I Byen vilde vi have en Vogn for at kjøre til Sakkjøbing; men alle vare, som en Pige paa godt Lollandsk sagde, enten til Plovs eller til Skovs, og vore Bestræbelser var forgjæves. Heldigvis traf vi en Mand, som med et Par Smaakrikker kjørte Vand ned til Skibene, og med ham accorderede vi at føre vort Tøj, da vi selv vilde gaa til Byen, som ligger kun en lille halv Mil derfra. Vi drak The i Kroen, og marscherede da i god Mag til Sakkjøbing. Jorden lod overalt til at være meget frugtbar og stærk, og Vintersæden af Hvede stod ret godt. Herlige store Bindingsværks- og Stenhuse bygger Kaas Lehn til sine Husmænd. Paa den anden Side Fjorden saa man Nielstrups mægtige Skove, som tilhøre Kammerherre Hardenberg, der bor paa Krænkerup.

Sakkjøbing er en lille ikke meget betydelig By. Hos en Kjøbmand, hvis Navn jeg har glemt, fik vi et Glas god

Rinskvin; jeg expederede et Brev til min Kone og gik derpaa med Brøndsted hen at bese Kirken, som var ret lys og smuk. I Choret fandtes 2de Ligstene over Riddersmænd og deres Hustruer; den ene var Jacob Hvitfeld med Frue, Elisabeth Friis; den anden, hvori Stilen var langt ældre og haardere, kunde vi ikke læse videre paa, end Jacobo, da det var Munkebogstaver og meget udslidt. I Sacristiet var et Par Tavler, hvorpaa stod Kirkens Velgjøreres Navne og nogle Efterretninger om Skolen. 2de Portrætter af Præster med underskrevet, den ene: mindst her, den anden: mest hisset. I Saxejøbing arbejdes for nærværende Tid paa at opmuddre Fjorden, som vilde være meget gavnligt for Byen; men Arbejdet gaar langsomt, og Opsigten skal ikke være synderlig. — Det forekom mig, at de lollandske Physionomier ere meget runde og se ikke ulige store graa Ærter. — Fra Saxejøbing til Nysted er 2de stærke Mile. Vejen løber ned forbi Krænkerup, siden blev Egnen meget bar. Jeg fandt ellers i Almindelighed Bøndernes Møddinger meget smaa, som forundrede mig, da de i dette fede Land dog sikkert maa avle meget Foder; men formodentlig brænder de det, som saa mange andre Steder. Et Par Steder saa' jeg store Bunker af Qvikgræs, som var revet af Markerne og lagt op ved Husene, formodentlig ogsaa bestemt til Brændsel, og som forekom mig meget følgeværdigt. Hen imod Nysted begyndte man igjen at faa Øje paa nogen Skov, og Kl. 9 kom vi til Nysted og tog ind hos Mackeprang, hvor vi fandt os ret vel. Adskillige lystige Fyre i et Sideværelse gjorde megen Støj, først med Sang, siden med Skraal. Da M. begjærede mit Pas for at levere det til Inspektøren over Smakken, og det var paa Latin, tog en af disse Fyre sig paa at udtyde ham noget af dets Indhold, og undlod sig da saaledes: Hr. W. F. E. heder altsaa Junkeren, og nu slog han en stor Fløjtetralle med Munden med det Udtryk: For S . . . han er Provst. Hvorved vi fik os en god Latter i næste Stue. M. gjorde Undskyldning, at han nu, som ofte, var beruset.

Søndagen den 11te efter Thevand gik vi ned til Jagten, og jeg tog Afsked med min brave Ven B. og steg i Jollen med en Lübecker Handelsbetjent, en Jøde og hans Søn og en Landsoldat. Smakken er et nyt, meget vel indrettet Skib, hvor der er dobbelt Kahyt med gode Køjer og i den fornemste en lille Kakkellovn. Skipperen forsynede sig med noget Brød, som efter hans Sigende var det bedste i Nysted; men særdeles uselt var det. Nysted tillige med Nysted Slot eller Christiansholm, en stor Bygning med et Taarn, hvorpaa der synes indrettet som et Observatorium, ligger ret skjønt ved Strandbredden og tager sig meget godt ud fra Søen. Længe maatte vi krydse for at komme ud mellem de mange Grunde, som kun lader et lille Sejlerum aabent. Endelig kom vi ud af Grundene og vandt rum Sø. Med sultne Maver fortærede Lübeckeren og jeg noget daarligt Spegeskinke og det over al Beskrivelse slette Brød; men Hunger er den bedste Kryderi paa Maden; thi det gled hurtigt ned. Sejladsen gik meget godt ved jevn, staaende Medbør; vi beholdt Femern paa højre Haand. Skipperen trakterede os med et Fad Ærter og Oxekjød, som jeg fandt ret velmagende. — Kl. 5 omtr. ankrede vi $\frac{1}{4}$ Mil fra Heiligenhaven; thi for Grundene kan man ej komme nærmere. Med en stor Baad bleve vi satte i Land og tog ind til Mad. Meyer strax ved Stranden. Da jeg havde drukket The, besøgte jeg Toldforvalter Moritzen, Mad. Rodes Fader, og fandt der en meget vakker Familie, i hvis Selskab jeg ret behagelig tilbragte et Par Timers Tid. Den øvrige Aften tilbragte jeg med at skrive.

(Over Oldenburg og Neustadt rejste E. 13. Maj til Lübeck, hvor han blev et Par Dage, som han med overordentlig Flid benyttede til saa vidt mulig at gennemgaa alle Lübecks Mærkværdigheder, særlig dens Kunstsager, af hvilken han i sin Journal har givet udførlig Beskrivelse og Bedømmelse).

Torsdagen d. 15de. Efter at have gjort alt færdigt i Lübeck rejste jeg bort mellem 6 og 7. Vejen er Sand,

men et smilende Landskab ser man paa den meklenborgske Side, Floden Vackenitz, Skoven, den herlige Gave (?), som nu pryder alt. — — Jeg saa nogle Meklenborger-Piger, hvis Dragt ret behagede mig: smaa tætsluttende Huer med smalle fremstaaende Kniplinger, brune tætsluttende Livstykker og stakkede Skjorter — sunde og muntre saa de ud. Herre Gud! Man ser saa mange af uselt Udseende og bedrøvelige Miner, at man maa vel fryde sig, naar man ser nogle, som fulde af Sundhedskraft kunne synge: Freuet euch des Lebens etc. — I Landsbyen Grünau gjorde min Kusk et Øjeblik Holdt, og da jeg hørte Byens Navn, tænkte jeg strax paa Vosses herlige Luise med »der ehrwürdige Pfarrer von Grünau«. Rejsen til Ratzeburg er meget skjøn, da man har Floden, Ratzeburgersee, herlige Bøgeskove, Høje og Dale, som giver hele Omegnen et meget skjønt Udseende. Hertil kom ogsaa det overmaade gode Vejr, da det var en fuldkommen Sommerdag, og mange vandrede i fuld Puds til Herrens Hus. Da først faldt det mig ind, at det var Christi Himmelfartsdag, og det gjorde mig ondt, at jeg ej kom i Kirke paa denne for Christne festlige Dag; thi en opbyggelig Prædiken hører jeg med sandt Velbehag; men Guds Ord maa da være deri; thi disse Prækephilosofier kjender jeg for godt til just at agte dem synderlig højt, og at høre dem i Prækener anstaar mig ikke, thi den Præst, som indretter sin Præken kun efter nogle faa enkelte, medens Pluraliteten gaber og forstaar intet, er enten af dem, som ere opblæste af egen Vidskab og foragte den største Del af sine Tilhørere, for at en enkelt skal høre og beundre hans philosophiske Orden og Tydelighed og høje Aands Flugt, eller det er en, som i Grunden betragter Christendom og den hellige Skrift som noget, kun Pøbelen bør holde sig til, men som dog finder, at et godt Levebrød under foragtet Christendoms Kaabe er vel en Hyklermaske værd.

(Fra Ratzeburg gik Rejsen over Lüneburg og Celle til Hannover, som E. naaede 17. Maj. Af Bemærkninger under

hans Ophold her kan følgende anføres): Om Eftermiddagen travede jeg omkring paa Volden. Betragtede nøje Leibnitz's Monument — et prægtig philosophisk Hoved. Glædede mig over nogle smaa Børn, som legede. Det er mig et inderlig behageligt Syn at se smaa Børn. Her falder mig min egen Børneflokk i Tanker, og altid ender Tanken med min gode lille Conradine¹). Algode Gud! lad mig samles hist med hende, den fromme, uskyldige, salige i det Bedre! og stille Vemod gyder sig over mit hele Væsen. — Gik siden ud til General Walmodens Havehus for at bese hans Kunst- og Malerisamling (der beskrives). Gik siden ind paa et Tractørsted, hvor mange vare samlede, deriblandt nogle Studenter fra Göttingen, hvis Tale om Studenterstreger bragte mig hin Tid, som jeg altid tænker mig med stille, inderlig Glæde, i Erindring. Naar jeg undtager min Families Kreds, ved jeg intet Sted, min Sjæl dvæler med saa megen Inderlighed ved, som ved Göttingen, selv ikke det herlige Rom; muligt fordi jeg veed med Vished: der kommer jeg aldrig mere; men om Göttingen har jeg dog Haabet: der kan jeg dog komme hen til gamle, agtede Lærere.

Søndag d. 18de Maj. Efter at have sovet en dygtig Søvn, som jeg efter disse Dages Strabadser havde nødig, fik jeg mig en god Kop The, klædte mig paa og gik i Kirke, in neuer Kirche, som er strax ved. Her ere Kirkerne ikke saa tomme som hos os. Præsten prækede over Dagens Evangelium, men hans Præken behagede mig ikke, paa et Par Steder nær. Den var for tør, ingen ret Følelses Ild, og meget lidt af Guds Ord, som dog efter min Overbevisning giver Præstens Tale Fynd og gjør, at den trænger ind til Hjertet. Om jeg tiere skulde gaa i Kirke i Hannover, gaar jeg ikke did. Her læses ikke Fadervor før Prækenen. Efter Prækenen takkes Gud for de Koner, som ere

¹) Denne Datter, opkaldt efter E.s første Hustru, var død i en Alder af o. 3 Aar.

forløste, og nævnes enten det er en Dreng eller Pige. Der læses ingen Herrens Velsignelse til Slutning. Præsten har en sort Kjole med en Kappe bag. — — Endnu haabe mange Hannoveranere, at Preussen ikke beholder Hannover; paa hvad Grund maa Gud vide; thi jeg ser ingen, hvorfor de ikke skulde beholde det. Hørte ved Bordet, at General Walmoden vil sælge sit Havehus med Have og hele sin Samling for 60,000 Dlr.

(Fra Hannover begav E. sig til det egentlige Maal for Rejsen, Bade- og Kurstederne Nenndorf, Pymont og Driburg, hvor han tilbragte c. 1½ Maaned. Han foriæller udførligt om Opholdet her, om Egnen og dens Befolkning, og om de Mennesker, han traf, deriblandt adskillige betydelige Personligheder, med hvem han havde behagelig Omgang under den ellers trivielle Brøndkur, deriblandt en Caspari, som han kjendte fra sit tidligere Ophold i Göttingen. Lyspunkterne i hans Tilværelse var de Dage, da han fik Breve fra sin med varm Kjærlighed omtalte Hustru, der kunde melde, at alt stod vel til i Hjemmet. Som Prøve kan følgende, skrevet kort efter Ankomsten til Driburg, anføres):

Løverdagen d. 14. Juni. Et Brev fra min elskede Hustru satte mig i særdeles godt Humør. Gud være evig lovet, alt er vel hjemme. Talt paa Apotheket med Lægen i Driburg, Dr. Becker, en ung Mand, som lader til at have gode chemiske Kundskaber. Efter Kl. 4 gik jeg til rothem Hausse, forbi Mollen Satzen, i hvis Nærhed der skal være en Svovl-Kilde. Vinterkornet omkring Satzen staar usædvanlig godt. I Skoven kom jeg i Snak med en Hyrde, som drev en Flok, som han sagde omtr. 100 St., og græssede i den Del af Skoven; men naar jeg undtager det om 100 Køer, forstod jeg næsten slet intet af hvad han sagde, et yderst barbarisk Sprog. Efter en ret behagelig Tour gennem Skoven kom jeg til rothem Hausse, der ligger meget behageligt om Sommeren i en stor med Skov og Bjerger omgiven Eng; men ensomt maa der være

om Vinteren. Manden var en morsom Mand. Da jeg havde drukket mig et Glas fortræffeligt Vand, som var ægte Qvægelse for mig, stoppede jeg min Pibe og fulgte med Mandens Datter, ved Navn Therese, til en Kilde, som ligger i Engen 1 Fjerdingvej derfra, og skal have nogen Lighed med Driburg. Det smager næsten som Driburger Vand, men synes at indeholde langt mere fix Luft; muligt det kommer af de mange forraadnede Vegetabilia, som ligge i den; thi den er ganske fuld af Mudder; naar jeg stak min Stok ned igjennem Mudderet, vældede den fixe Luft meget stærkt op. Gik derfra hjem i al Magelighed. Datteren kjendte mig igjen, at jeg havde været der for 2 Aar siden, og at hun havde vist os Vej (jeg var der med Præsten Friderici). Det var en herlig Aften, da jeg gik hjem, og den varme Dunst, som laa over Dalen, bebudede en varm Morgen. Overvundet af Sønnen gik jeg i Seng henimod Kl. 10, efter længe at have staaet i mit Vindue, glædet mig over den herlige Udsigt i Dalen Driburg og det graa Iburg, hvis Spids man kan se, og anstillede Betragtninger over Fortid og Nutid. Da bestred de stridbare Saxer fra Iburg Frankerne under Carl den store, ligesom rimeligvis Slaget mellem Herman og Varus ikke er holdt ved Pyrmont, men i Nærheden af Driburg — og nu hersker her Dumhed, Svinskhed i højeste Grad, Uselhed, og Germanernes Sønnen stønne tungt under Gallernes Aag. — — Det er skrækeligt alt det Betleri, der hersker; man kan ikke gaa 10 Skridt uden at forfølges, og forfølges uophørlig af Betlere.

Mandagen d. 16de. Qvælt uophørlig af Faarekyllinger, som rundt omkring intonerede en Concert, kunde jeg kun lidet sove, og følte desuden mit gamle Onde, jeg nu længe har været fri for, saa først mod Morgenstunden faldt Sønnen ret over mig. — — Havde en lang Samtale ved Bordet med Secretair Schrader om Religion og Religionstvivl og Aarsagerne til den Overhaand tagende Indifferentisme, som tildels skyldes den nyere Theologi. Spadserede kun

lidet, da jeg har besluttet at bade mig ogsaa om Eftermiddagen, dog kun $\frac{1}{2}$ Time; gik mig efter Aftensmaden en lille Tour i det dejlige Vejr. Excerpterede den øvrige Del af Aftenen; men det gik kun maadelig; thi jeg blev meget søvning efter Badet.

Tirsdagen d. 17de havde et Besøg af Hofmedicus Jordan, som kom igaar; hans Kone er ikke med; har faaet Tvillinger. Han raadete mig at vedblive den dobbelte Badning. Spadserede om Formiddagen til det nedlagte Trap-pister-Kloster, som nu er en Pagtning tilhørende Hr. von Siersdorff, som ejer et Gods her, paa hvis Grund Brønden ligger. Dog har han denne i Pagt af Regjeringen, i de første 20 Aar for 20 Louisdorer, siden 40 Ldr. og til Staden Driburg omtr. 5 Ldr., bekræftet baade af Fyrsten og Landstænderne, saa den preussiske Regjering ikke har kunnet tage Brønden, saa gjerne den end ønskede det. Her var en meget øde, sumpig Egn, da Fyrst-Biskop Fyrstenberg havde for 100 Aar siden begyndt at tage sig af Brønden. Men det geraadede igjen i Forfald, og Brøndens Renomé forsvandt. Da Hr. v. Siersdorf købte Brønden, havde en Mand den i Pagt og havde engang forsendt omtrent 10,000 Bout. Der var et uselt Hus bygt over den med et Par Kamre og et Par Badekar; det var alt; von Siersdorff lod Brønden rense [og] fuldkomment beklæde. Den er 18 Fod dyb. Lod bygge et Skantet Brøndhus, som Omegnens Folk vilde bestorme, fordi det skulde lukkes om Aftenen, men faldt i Rolighed, da nogle bleve straffede. Forsendelsen af Vandet er nu mellem 60 og 70,000 Bout. Deres Skadelyst gik i Begyndelsen saa vidt, at i en Nat blev alle unge til Alleer plantede Træer omhuggede. Siden har Hr. v. Siersdorff immer forøget Anlægene, men maa nu aarlig bygge til, da Brøndgjæsternes Antal aarlig voxer. Saaledes har han, siden jeg var her sidst, tilbygget et Galleri, hvor der er en Gang neden under, og oven over store Værelser til høje Personer, som og ovenover igjen Værelser til Domestiker, og desuden en skøn Bygning

af Sten, hvor han selv vil bo i nederste Etage, og den øverste indrettes til fyrstelige Personer. Gjorde om Eftermiddagen en Visit hos Fru von Siersdorff, spadserede siden til min Badetid. Befandt mig for øvrigt ikke vel; min Mave er meget utilfreds, uden at jeg veed Aarsagen.

Onsdagen d. 18de Juni fandt mig meget ilde efter at have drukken The, saa nu blev Aarsagen tydelig for mig, hvorfor jeg saa længe har fundet mig ilde, og jeg maa nu lade min Thedrikken fare. Efter Jordans Raad valgte jeg Bouillon. Besteg efter Badet Steinberg, som ligger strax ved Brønden. Det er temmelig højt, synes at bære Spor ovenpaa, at der fordem har staaet en Borg, dog er det kun maaske. Man har derfra en ret vakker Udsigt over Driburger-Dalen og et Par omliggende Dale, og jeg gav min Fantasi frit Spillerum i den friske Bjergluft. — — Gjorde siden Bekjendtskab med en ny ankommen Brøndgjæst, Amtsskriver Flügge fra det Hannoverske, en meget artig ung Mand, men som ser meget svagelig ud. Aftenbadet var temmelig koldt at stige ud af, og jeg frøs ikke lidt. En lille Tour efter Aftensmaden paa Rosenberg og Vejen til Brakel gjorde mig igjen varm. Men Arbejdet ved Hjemkomsten vilde slet ikke gaa, thi jeg blev strax søvning, og da det var koldt, gik jeg tidlig i Seng. — —

Fredag d. 27de. Morgenen varm og skøn, men Eftermiddagen regnfuld. Læste Hr. v. Siersdorffs i højeste Grad interessante Bemerkungen auf einer Reise durch die Niederlande nach Paris, som er rig paa de fineste Kunstbemærkninger og mange andre Efterretninger. Den er en brugbar Haandbog for den, som rejser til Paris og ønsker at gjøre sig nøjere bekjendt med det vigtigste blandt den ubyre Mængde, som findes der.

Lørdag d. 28de. Vejret tegner til Bedring. Hr. v. Siersdorff er en meget lunefuld¹⁾, interessant Mand. Han ønskede gjerne Driburger-Vandet mere bekjendt i Danmark,

¹⁾ D. e. fuld af Lune.

og jeg lovede ham i den Henseende at gjøre mig al Umage. Tilbragte Eftermiddagen hos Hofmedicus Jordan med en Lhombre, hvor ogsaa v. Siersdorff kom. Spadserede i den skjøne Aften i Alleen.

(Den 1. Juli 1806 forlod Engelbreth Driburg. Kuren var til Ende, og nu vilde han se sig lidt om, inden han drog hjem. Over Cassel, hvis Billedgalleri og øvrige Mærkværdigheder udførlig beskrives, kjørte han gennem skjøne Egne til Eisenach. Her lade vi atter Dagbogen tale):

Den 6. Juli Kl. henimod 10 saa' vi Eisenach i Dalen og det høje Wartburg knejsende over det. I en romantisk Dal ligger den lille By ved Floden Ness, som i flere Arme gennemskjærer Dalen og om Vinteren svulmer højt, hvorfor ogsaa store, prægtige Broer ere byggede over den. Ret udenfor Byen var et stort Terrain, hvor Frugttræer vare plantede i Rader, og under dem græssede Gjæs og Kalkuner og Kyllinger. Det morede mig meget; og at saaledes Frugttræer kan staa paa fri Mark, viser hos Mængden en højere Grad af sand Kultur. Tog ind zum halben Mond, hvor jeg klædte mig lidt om, gik ud at se de smukke sachsen-weimarske Chasseurs trække paa Parade, mørkegrønne med Kasker, meget vel monderede, Officererne ligesaa med gyldne Skerfs. Feltmusikken var skøn. Drev siden efter min gl. Manér omkring i Byen, som og er smuk. Husene smaa gammeldags, paa Torvet et hertugeligt Slot og enkelte ret vakre Bygninger hist og her i Byen. Alle Husene ere hvidt anstrøgne, renligt og net ser det ud overalt, og man glæder sig ret derover, naar man kommer fra det over al Beskrivelse skidne Westphalen. — — Om Eftermiddagen gik jeg til Wartburg. — — — Besaa det Kammer, hvor Morten Luther sad, da han maatte opholde sig paa Wartburg. I Værelset hænger hans Portræt, af Lucas Cranach, men meget beskadiget. Ved et Hul i Muren skal Blækpletten have været, men nu er den ganske udjevnet. En Legion af Navne trindt omkring. Her var det, den sande store Mand udarbejdede den største Del af

sin Bibeloversættelse, foruden andre smaa Skrifter, og hvis varme Phantasie og brændende Iver for det gode lod ham øjne Djævlle ligesom Fjender og Modstandere omkring sig. I den lille Kirke betraadte jeg med inderlig Følelse den Prækestol, fra hvilken den djerve, redelige Luther talte Sandheds varme, kraftige, til Hjertet trængende Sprog, og mit Ønske var: Gud lad mig være Sandheden tro som han i Live; min Død vorde som hans!

(Den 7. Juli naaede E. Weimar, hvis Kunstakademi han besøgte og gjorde en Del Optegnelser om de derværende Kunstværker. Stedets største Tiltrækning — Göthe — fik han ikke at se, da han var i Carlsbad. Den næste Dag naaede han Jena og tog ind i »die Sonne« paa Torvet). »Her erfarede jeg strax, at vor berømte A. Øhlenschläger opholdt sig, og ilede ufortøvet at gjøre hans Bekjendtskab. Vi holdt vor Aftensmad tilsammen, og han forelæste mig de 3de første Acter af et Stykke, hvis Idee er taget af Sæmunds Edda«. (E. gjengiver nu udførlig hele Gangen i det, som Øhlenschläger havde forelæst ham af Tragedien »Baldur hin gode«).

Onsdagen d. 9. Juli (besøgte E. den berømte Theolog Griesbach). »Han bor paa et Landsted strax udenfor Jena, hvorfra man har en dejlig Prospect af Omegnen, saavidt en lille Dal vil tillade det. Han var endnu ikke kommen fra sine Forelæsninger, men kom strax efter, og fandt jeg i ham en blid, elskværdig Olding. Han kjendte mig og takkede mig for mine Bidrag til hans Udgave af N. T¹). Han glædede sig over at have endt sin Udgave, som dels andre Omstændigheder, dels Svaghed saa længe havde hindret ham i at fuldende. Han talte meget om Nyttens af at conferere Patres, især Cyrillus Alexandrinus, hvoraf vel Wetstein [og] Matthæi havde samlet, men der er endnu vel en stor Efterhøst. Jeg lovede den blide Olding at besøge

¹) Formodentlig de »Fragmenta pervetusta codicis græcosahidici Borgiani«, som Griesbach omtaler i sin Udg. af N. T. (Lips. 1805) Fortalen, S. XXIV.

ham igjen i Aften. Expederede Brev hjem, drev omkring i Staden og gik Kl. 7 til Griesbach og passerede Aftenen særdeles behagelig paa dette hans skønne Landsted, hvorfra man har en smuk Prospect over Jena hen mod Bjergene, som den dalende Aftensol herligen oplyste i gyldent Skjær. Vi talte om Digteren Schiller i Anledning af et meget lignende Pastell af denne Tydscklands store Kunstner, som stod paa hans Bord. Han beklagede meget denne sin Vens tidlige Død, og sagde, at han ikke blot som Digter, men ogsaa som Menneske fortjente den største Agtelse. Vi tumlede siden om i Lentekens Wüsteneyen til Kl. henimod 10, da jeg forlod disse elskværdige Folk. Spadserede $\frac{1}{2}$ Times Tid ensom langs den Graben i den herlige, skønne, stille Aften. Studenternes Tal er i Jena særdeles aftaget. Universitetet tæller næppe 300 Studerende. Dels berømte Professorers Afgang, dels Fyrsters Indskrækning, at indfødte skal studere paa Lands-Universiteterne, dels Striden for nogle Aar siden er Aarsag heri.

Torsdagen d. 10. Juli. Formiddagen tilbragt hjemme og hørt adskillige herlige Stykker af Øhlenschläger. Gik om Eftermiddagen en Tour ud i Dalen langs Floden Saale, fandt herlig Engbund og en behagelig Spadseretour mellem Pil og Elle. Siden spiste til Middag hos Boghandler Frommann, en vakker, dannet Mand; hans Kone røbede sin Smag i hendes Domme. Øhlenschläger har jeg at takke for dette behagelige Bekjendtskab; vi skulde have spist der tilsammen; men han maatte til en Major Knæbel. Anordnede en Vogn til Leipzig for 14 Thr., fri for alle Omkostninger. — —

Fredagen d. 11. Juli. Efter at have bragt vor billige Regning i Orden rejste A. Ø. og jeg fra Jena i det herligste Vejr og passerede en meget interessant Egn til Rottenburg forbi, som ligger paa et Bjerg udover Saale Floden, som slynger sig gjennem Dalen, i hvis Skjød en anden By ligger. Siden bliver Egnen prosaisk. Kom om

Eftermiddagen til Weissenfels, som ligger ved høje, stejle Bjerge. Byen er vakker, har et fyrsteligt Slot. Vi opholdt os her ikke længe; kjørte siden ad en meget god Chaussee til Lützen, som ligger paa den uhyre Slette, som omgiver Leipzig og gjør Prospecterne ganske danske. Udenfor Lützen mod Leipzig staar den store Mands, Gustav Adolfs, Minde, hvor han faldt, en oprejst Kampesten omplantet med italienske Popler. Mindet er simpelt, men uforgjængeligt som Heltens Navn. Jo nærmere vi kom Leipzig, jo mere viste det sig, at vi nærmede os en temmelig betydelig Handelsstad, og vi bleve snart enige om at blive her en Dag over og da først rejse til Dresden. Vi tog ind i Hotel de Saxe, hvor vi fik smukt Logis, brillant Aftensmad og et meget godt Glas rød Vin. Ø. gik strax paa Comedie, men kom snart hjem.

Løverdagen d. 12. Juli. Tog os en Lejetjener og gik først paa Promenaden, som løber langs udenom Stads-muren, snart dannet i engelske Partier, snart som dobbelte Alleer, som er yderst behageligt. Kjøbte nogle Kobberstykker; men de fleste vare franske, kun faa italienske. Fik hos en Opticus et Par gode Brillen, som jeg længe har søgt om. (Videre Beskrivelse af Leipzig, især S. Nicolai Kirke og S. Johannis Kirkegaard med »den ædle Gellerts Grav«). Accorderede 2de Pladser i en Lohnkutsche for 11 Dlr. til Meissen. — —

Søndag d. 13. Juli. Med et ikke just indtagende Rejse-selskab af 2de Jøder, som saa temmelig banditagtige ud, forlod vi (o: E. og Øhlenschläger) Leipzig Kl. 2. Det gik langsomt. Jeg gik et dygtigt Stykke Vej, som kostede mig endel Sved. Jøderne vare daarlige, den ene i Milten, den anden i Bryst og Mave; men de bad flittig. Kl. 7 kom vi til Oschatz. Vi tog ind i et Værtshus paa Torvet, hvor vi fandt os ret vel. Det er en kjøn lille By. Kl. 9 slog Tappenstregen, og en ret vakker Feltmusik drog over Torvet. Ø. holdt sig til de ret vakre Piger i Huset og havde

en hel Del Spøg med dem. Jeg læste en Times Tid i Lichtenberg¹).

Mandagen d. 14. Juli. Herligt Vejr. Kl. 3 slog Reveillen, og jeg stod op, da vi skulde rejse Kl. 4, og kom dog ej bort før Kl. 5. (Samme Dag naaede de rejsende over Meissen til Dresden. I Meissen besaa de Domkirken, hvis Kunstværker beskrives. Det første, de gjorde efter Ankomsten til Dresden, var at forhøre sig om B(røndsted) og K(oes), som de dog ikke fandt, da de paa den Tid endnu ikke havde forladt Kjøbenhavn²). »Mit Haab om at træffe dem sank mærkelig«, skriver Engelbreth, og dermed afbrydes Dagbogen).

Grunden til, at E. ikke førte sin Journal til Ende, var maaske den, at han, da Brøndsted og Koes senere vare kommen tilstede, i Forening med dem foretog en længere Fodtur i det sachsiske Schweitz. De vilde have haft Øhenschläger med paa Turen; men han var for doven til en saa anstrængende Vandring, og havde desuden andet at gjøre, som han selv fortæller i et Brev til H. C. Ørsted, dat. Dresden d. 31. Aug. 1806, hvori det hedder:

»Jeg havde været en Maanedstid i Dresden og boede sammen med min danske Landsmand Provst Engelbreth som Mand og Kone, da endelig Brøndsted og Koes kom. De have nu atter været borte i en fjorten Dage med Engelbreth paa en Rejse i Riesengebirgene, hvorhen jeg ikke gad og ikke vel kunde følge dem, da jeg havde meget at bestille, nemlig at slutte min Oversættelse af Aladdin og at skrive Baldur hin Gode og Thors Rejse, paa det Engel-

¹) Georg Christoph Lichtenberg (f. 1742 † 1799) Professor i Fysik i Göttingen (s. foran S. 261), berømt Litterator, bekjendt for sin glimrende og vittige Stil. Hans samlede »Vermischte Schriften« udkom 1801—6 i 9 Bind.

²) Af Mynsters »P. O. Brøndsteds Biographie«, S. 14, ses, at de to nævnte Videnskabsmænd ikke før 1. Aug. 1806 forlod Kjøbenhavn.

breth kan bringe det med sig til Kjøbenhavn. Disse Arbejder ere nu alle færdige og fuldendte«.

I sine Erindringer har Øhlenschläger fortalt, hvorledes han selv paa en meget lettere Maade fik disse Naturskønheder at se (da han af en Amtmand indbødes til at

W. F. Engelbreth 1810.

følge ham paa en Kjøretur til Töplitz). Beretningen herom slutter Ø. med følgende Ord:

»Jeg sad allerede flere Dage rolig hjemme igen ved mit Skrivebord, da mine Landsmænd endelig kom tilbage fra deres Fodrejse, og traadte ind i Stuen, saa solbrændte som Tatere. — »Ej!« raabte jeg, »er I endelig her igjen. Almægtige Gud! hvorledes ser I ud? Rübzahl har jo sværtet Eder til Morer«. — »Men saa have vi ogsaa set

noget», svarede Brøndsted med stolt Selvbevidsthed. — »Og om jeg nu havde set ligesaa meget som I, skjønt jeg alt sidder flere Dage her igjen ved mit Arbejde»? Jeg fortalte dem mit Eventyr. — »Jo større Skjælm, jo bedre Lykke!« raabte de Alle. Kort derpaa rejste Engelbreth til Danmark, og jeg, som først havde isinde at tage til Wien og til Italien, besluttede at ile over Weimar til Paris med Koes og Brøndsted, for at blive i deres Selskab¹⁾.

I Begyndelsen af September 1806 er Engelbreth altsaa kommen hjem. Det lader til, at den lange Fodvandring i den skønne Bjergegn og i Venners Selskab har haft den gunstigste Indflydelse paa hans Helbred; thi fra den Tid af høres intet mere om den Nervesvaghed, som i adskillige Aar havde hvilet tungt paa ham.

Indføjede Billede af W. F. Engelbreth i hans 39te Aar er tegnet af hans Ven, Miniaturmaleren Christian Horneman, under et Besøg i Lyderslev Præstegaard i Sommeren 1810²⁾.

Tillæg.

Biskop A. Birch i Aarhus til W. F. Engelbreth.

Aarhus den 7de Novbr. 1815.

Deres Velærværdigheds lærde Arbejder, som jeg tilligemed Deres ærede Skrivelse af 2den d. M. har havt den Fornøjelse at modtage, og hvorfor jeg aflægger min forbindligste Tak, have bragt mig en gammel Ven i Erindring og fornyet Minderne om de behagelige Samtaler, jeg har haft med Dem saavel i litterarisk som antiquarisk Henseende. Det er netop 20 Aar, siden jeg gjorde Deres første Bekjendtsskab, som siden er bleven fortsat ved Deres Møder i Roeskilde³⁾ og de Bidrag, De behagede at give mig til mit Auctarium af de apocryphi-

¹⁾ Oehlenschlägers Erindringer. II. 72. 81. 85.

²⁾ Den originale Tegning har nemlig følgende Signatur: »Horneman ad vivum delin(eavit) Lydersløv 18. Juli 1810«.

³⁾ A. Birch havde, inden han blev Biskop i Aarhus, været Domprovst i Roskilde, hvor Engelbreth mødtes med ham ved de aarlige Landmoder.

ske Bøger til det N. Testamente. Hvad jeg i sidste Henseende skyldte Deres Venskab, har jeg taknemmeligen meldt i Fortalen til mit Arbeide¹⁾, og hvis De ikke heraf har modtaget et Exemplar, maa dette skrives paa Regning af Deres Fraværelse fra Fædrelandet, der netop falder i Aarene 1804—6, i hvilken Periode mit Skrift blev publiceret.

Prochori vita Johannis²⁾, hvoraf Deres Velærværdighed havde den Godhed at overlade mig til Afbenyttelse den Afskrift, De har gjort af en Vaticansk Codex, har jeg hidtil omhyggelig bevaret som et Depositum, der tilhørte min Ven. Jeg giver mig den Ære herved at tilstille det til sin Ejermannd i samme gode Forfatning, hvori det er blevet mig leveret, og ved at bevidne Dem min Tak for Deres Godhed tillader jeg mig at fersikkre, at Aarsagen, hvorfor Mss. ikke tidligere er blevet Dem leveret, maa fornemmeligen søges deri, at De, paa den Tid mit Arbejde udkom, var fraværende fra Danmark. Siden har det henlagt (!) ubenyttet blandt mine Collectanea, da Omstændighederne ikke have tilladt mig at fortsætte mit Auctarium til det N. T. apocryphiske Bøger, og saaledes bleven glemt, indtil det nu ved Deres ærede Skrivelse bringes i min Erindring.

At Deres Velærværdigheds Arbejde over Viisdommens Bog vilde berige Litteraturen med et nyttigt Værk over en Bog, der unægtelig fortjener nogen Opmærksomhed, kan jeg ikke et Øjeblik drage i Tvivl, og vil end mere overbevises herom, naar jeg faaer gjennemlæst det ganske³⁾. Bretschneiders Skrifter over Apocrypherne ejer jeg alle og har glædet mig over, at denne Mand har valgt den hidtil ikke noksom dyrkede Mark, der rigtig bearbejdet maatte give en riig Høst; imidlertid maa man ikke glemme, at Br. i Drusii Commentair

¹⁾ Se foran S. 270. 273 Not.

²⁾ Prochorus var en af den kristne Kirkes første Diakoner. Den ham tillagte Levnedbeskrivelse af Apostelen Johannes, hvis Discipel han skal have været, er en Samling af apokryphe Fabler (s. Hamberger, Nachrichten von den vornehmsten Schriftstellern vom Anfange der Welt bis 1500 (Lemgo 1758) II, 127.

³⁾ Om dette Skrift skal gives nærmere Oplysning, hvis det lykkes mig at fortsætte disse biografiske Bidrag til W. F. Engelbreths Historie.

over Syrachs Bog (jeg ejer denne sjeldne Bog) har fundet en Forarbejder, hvis rige Skat af Kundskaber han kunde benytte, og ogsaa troligen har benyttet.

Nu vilde jeg ønske, at jeg kunde sende Deres Velærværdighed, til Gjengæld for Deres Gave, et litterarisk Arbejde, som kunde interessere den lærde Mand; men da dette ikke er Tilfældet, tillade De mig at vedlægge et Exemplar af mit Forsøg til Analyse af den Ev. Christelige Lærebog — quia nihil habemus majus. Ved at læse min Fortale, vil de erfare min Hensigt med dette Arbejde, og De vil forbinde mig ved at meddele mig Deres Tanker om de Steder, hvor jeg ikke har været heldig i at behandle Tingen saa hensigtsmæssig, som den burde behandles: ethvert godt Raad og motiveret Bemærkning vil være mig meget velkommen.

Med udmærket Agtelse og under Ønsket af Vedvarelsen af Deres Velærværdigheds Venskab er jeg

Deres ærbødig hengivne

S. T. Hr. Provst Engelbreth.

A. Birch.

Uddrag af E. Pontoppidans kirkehistoriske Samlinger.

Ved **H. F. Rørdam.**

Ved Gjennemsyn af Kirkehistorikeren E. Pontoppidans Collectanea i Thottske Saml. 736 Fol. fandt jeg foruden meget, der er litterært bekjendt og for en Del benyttet i Pontoppidans Annal. eccles. Dan., adskillige Stykker, der formentlig fortjene at drages frem for Lyset. Et og andet hentet fra denne Kilde er allerede meddelt i Kh. Sml. (saasom 5. R. IV, 88—9. 780—99. V, 193—99. 202—6).

1.

Doct. Joh. Wandalinus junior († 1710) var en meget nidkjær Patriot, som slattes blandt andet af hans Døds nærmeste Anledning, nemlig den Tidende om de Danskes ulykkelige Expedition i Skaane. Han sagde forud, at dersom den Sag faldt ulykkelig ud, overlevede han ej den Sorg, hvilket og viste sig Natten efter Fastelavns Søndag, da den slette Tidende ankom, og Dr. Wandal strax tog sin Helsot af Sorg. Han synes at have været Speners Læremaade nærmere end nogen anden paa samme Tid¹⁾, men saa bøjelig, at Dr. Masius in publico consessu altid fik ham overtalt. Dertil kom nogen Smag i hidsig Drik. Udi Tydskland blev han højlig æstimeret.

¹⁾ Dette stadfæstes bl. a. ved Wandals Approbation (1706) af L. Winslows Oversættelse af D. Dykes »Hjertets Selvbedragelse« (s. Kh. Saml. 5 R. II, 364).

2.

Der Hoff-Prediger [Marcus] Müller, nachmahls Bischof zu Bergen, ward anno 1721 suspendiret, weil er kurtz nach der Vermählung Fried. 4 mit Anna Sophia die Historie Uria etc. erklärhte und sehr unzeitig applicirte oder rechter applicable machen wolte. Sein neuer Collega Ge: Conradi bath ihn wiederumb ins Ambt¹⁾.

3.

Efterfølgende Love for et efter Pontoppidans Tilskyndelse oprettet Præstekonvent paa Als have Interesse, fordi de hos os i det mindste tildels betegne noget nyt. Der havde ganske vist allerede fra gammel Tid af været holdt Præstemøder eller Kalenter²⁾, men neppe noget, der i saa høj Grad ligner vor Tids Præstekonventer som det alsiske Selskab til Sandheds og Guds frygts Fremme, hvis Love her skal meddeles.

Leges societatis de indaganda veritate, quæ ad
pietatem facit.

1. Die Brüderschaft verpflichtet sich unfehlbar monatlich ein Mahl ihre Versammlung zu halten. Der eigentliche Tag aber soll jedes Mahl in der nächste vorhergehende Versammlung abgeredet und determiniret seyn.

2. Den Ort der Versammlung betreffend soll derselbe wexel-weise bey denen sämtlichen Interessenten seyn und nach einem bewilligten Reglement ordentlich umbhergehen.

3. Da diese Versammlung keinen andern Endzweck hat, als die Ehre Gottes und unsere Erbauung aus seinem Wort, als soll auch von derselben weit entfernt seyn alle Absicht auf Tractamenten in Essen und Trinken, als worin das Reich Gottes nicht bestehet, und wird kraft dieses Gesetzes dem Wirth der Versammlung ernstlich verbothen

¹⁾ Jfr. Pont. Ann. IV, 244—5.

²⁾ Se t. Ex. Ny kh. Sml. I, 142 ff.

seinen Gästen andere Tractamente vorzusetzen als etwa ein Trunk Bier oder Thee mit einem Butter-Brodt des Abends.

4. Welches *Membrum Societatis* ohne erhebliche Ursache die Zusammenkunft versäumet, wird af 8 A., die denen Armen des Orths zum besten kommen, mulctiret. Erhebliche Ursache aber soll nichts anders heisen als entweder unvermuthliche Ambts-Geschäfte oder Leibes Schwachheit.

5. Die Verrichtung der Societæt soll keines weges in fruchtlosen Discourirren oder andern so genannten Zeit-Vertreib bestehen, sondern in einer liebreichen und Gottseeligen Unterredung und Erörterung solcher Materien, die entweder mittel- oder unmittelbahr dem Reiche Gottes angehörig sind.

6. In sonderheit sollen *themata colloqvii* seyn 1. gewisse bedenkliche *loci Scripturæ*, die von einem jeden nach Belieben zur Ventilation vorgestellet werden. 2. *Dubia Theologica*. 3. *Casus conscientiæ*, absonderlich die sich in hiesigen Gegenden zutragen, item alles was zur Erleuchtung, Erweckung, Warnung und Consultation über die behutsame und ernstliche Führung des Predig-Ambts dienen kan. 4. Eine Relation vom Wachstumb des Reichs Gottes unter uns, und von der Frucht des Worts in jeder Gemeinde, so weit in Erfahrung gebracht werden mag. 5. *Historia litteraria* und guter, absonderlich neuer Bücher Bekanntmachung, also dass wann dieses oder jenes *Membrum* seit letzterer Versammlung einen guten Autorem kennen gelernet, oder etwas ungemeines, das *notatu dignum* heisen kan, gelesen hat, communiciret man solches zu allgemeiner Erbauung und Vergnügung. 5. Diejenige *dubia bibl., theologica* oder *casuistica*, welche nicht auf ein Mahl zu aller Satisfaction solviret werden können, ziehet ein jeder bey seiner Heimkunft in genauere Betrachtung, und consuliret darüber seine Bücher, ob in den selben etwas bündiges von der Materie anzutreffen, in welchem Fall

man bey nächster Zusammenkunft die Sache wieder vornimmt und seine Meinung sagt.

7. Die einzige Grund-Regel, nach welcher sämmtliche Brüder in dieser Conferentz sich zu richten haben, ist die Liebe, so dass eines Theils alle propositiones und objectiones mit Freundlichkeit geschehen, und andern Theils dieselbe mit Sanftmuth angehört und aufgenommen werden.

8. Der eigentliche Haupt-Zweck beregter Societæt ist die Erkenntnis der Wahrheit zur Gottseeligkeit. Daher ist jedes Membrum schuldig und gehalten, ohne sectirische Partialitæt, und in recht brüderlichen Vertrauen, über alle vorkommende Materien seine wahre Hertzens-Meynung zu entdecken, es sey die selbe denen allgemeinen placitis Theologorum mit oder zuwider. Und da die Wahrheit keine gefährlichere Feinde haben mag, als præjudicia vel personarum vel temporum, so sollen dieselbe ein für alle Mahl unter uns in dergleichen Conferentz abgeschaffet seyn, und die Worte Pauli fleiszig in Betrachtung gezogen werden: Wir können nichts wider die Wahrheit, sondern für die Wahrheit. Da auch nach Erfordern desselben Apostels diese Wahrheit in der Liebe, die nicht argwönisch ist, sondern das beste hoffet, zu untersuchen ist, als soll niemanden verdacht werden, wann er proponendo vel objiciendo ungewöhnliche Dinge vorbringet, und darf er nicht befürchten etwa mit einer übeln Suspicion graviret zu werden, als wäre dasjenige, was er exercitii vel informationis gratia vorbringet, ein Beweis von seiner Geringschätzung der allgemeinen Lehre unserer Kirchen. Kurtz, wann nur, wie allerdings supponiret wird, in fundamento, sc. Christo, rechte Einigkeit sich findet, so soll in præterfundamentalibus illimitata libertas philosophandi seyn.

9. In diese Societæt werden als Membra keine andere aufgenommen als Prediger und geschickte Studiosi Theologiæ, wann selbige zugegen sind und es verlangen.

10. Diese Leges Societatis werden jedem Membro zu

Nachricht schriftlich mitgetheilet, und jährlich ein Mahl in publico concessu laut verlesen.

Hakenberg¹⁾ den 12. Nov. 1731.

4.

Copenhagen d. 9. Febr. 1732.

Am Donnerstag haben Ihre Hochwürden der Herr Bischof Worm alle Geistliche dieser Stadt in seinen Hause convociren lassen, ohne zu wissen, was aufs Tapet gewesen; indessen soll gewiss seyn, dass ihnen eine Königl. Ordre vorgelesen worden. Selbigen Tages ist auch der Stadt Magistrat versamlet gewesen, welcher ebenfals eine Königl. Ordre erhalten; von dem Inhalt wird man negstens etwas zu melden Gelegenheit haben²⁾.

5.

Ædle og højlærde Dn. Præposite³⁾!

Efter D. Kgl. Maj.s allern. til mig ergangne Befaling vilde Dn. Præpositus saa snart muligt, og om ske kan, i Morgen kalde for sig alle det Kgl. Communitatis og Collegii Regii Alumnos, samt i højsthem. D. Kgl. Maj.s høje Navn advare og befale dennem, at de, under H. Kgl. Maj.s Unaade og anden Straf, entholde dem fra deslige Opløb her efter, som det for nogen Tid er sket af dennem i et eller flere Huse, hvor visse Folk, under Paaskud at holde deres Andagt, vare forsamlede⁴⁾. Jeg bærer derfor ingen Tvivl, at jo Dn. Præpositus alvorligen formaner Deres Communitetets og Regensens Alumnos, at de denne D. Kgl. Maj.s allernaadigste Villie allerund. efterleve, som jeg og herpaa vil vente Dn. Præpositi Svar (osv.).

Kbhvn. d. 10. Febr. 1732.

C. W. Worm.

¹⁾ I Hagenbjerg paa Als var E. Pontoppidan Præst 1726—34.

²⁾ Jfr. Kh. Saml. 5. R. II, 320—1. IV, 758—9.

³⁾ Mag. Frederik Nannestad, Regens- og Kommunitetsprovst.

⁴⁾ Jfr. Kh. Saml. 5. R. IV, 288—91.

6.

Copia und Extracht eines Schreibens de Dato Copenhagen
d. 18. Martii 1732.

Die verlangte Historia pietismi Havniensis ist diese:

1. Vorwichenes Jahr hielt sich hier bey der Crönung auf der Sachsische bekannte Graf Zinzendorf, so mit einigen frommen Seelen privatim hin und wieder sich erbauete, welche Erbauungs-Versamlungen nach seiner Abreise continuirten bis zu Anfang dieses Jahrs, da der Widerspruch des hiesigen Ministerii so starck wurde, dass schon de Semina von Tumult und Spaltungen ausgestreuet wurden, weswegen der König sapientissimo consilio seine Autoritet interponirte.

2. Specialia, was in den Versamlungen vorgegangen, kann nicht berichten, weil ich nimmer da gewesen, und dem hören-sagen nicht traue.

3. Damit aber der König die Contradiction der Priester, so das Volck durch das pro et contra-predigen erschrecklich verwirrten, möchte aufheben, befahl Er, dass das gantze Ministerium Havniense beym Bischoffe versamlet diesen Befehl sich vorlesen lassen solte, das nemlich kein Priester hinführo in cultu publico vor den Ohren des Volcks sich unterstehen solte zu reden neque pro neque contra von den beschrienen Versamlungen, bey Straffe der Suspension oder nach Befinden der Remotion. Dieser Befehl wurde auch von den Helden, so die bella Domini geführt hatten auf der Cantzel, mit Furcht und Zittern angenommen.

Sie werden fragen: 1. Was hältstu von der gantzen Sache? Resp: Iliacos intra muros peccatur et extra¹). 2. Hastu dich nullo modo darin gemischt? Resp. negando. Ich [habe] gnug an drey Kirchen; könnte ich nur meine N. dahinein predigen ohne des N. Stöcke, wolte ich zu-

¹) D. e. Der er Fejl paa begge Sider.

frieden seyn¹); noch überdem in Versammlung zu gehen, würden Sie angesehen haben als ein opus supererogationis²). 3. Quid sentis de Zinzendorfio? Resp. Præclare. Er ist gelehrt und eifrig, und siehet den Schaden Josephs recht ein; ob aber das rechte Pflaster von ihm zubereitet sey, solches wollen wir dem zu richten überlassen, der Augen hat als Feuer-Flammen etc.

7.

Efterfølgende Beretning om de pietistiske Bevægelser er formodentlig afgiven til Pontoppidan, der i Marts 1734 endnu var Præst paa Als og var meget interesseret for at erfare, hvorledes det gik med det aandelige Røre i Hovedstaden (s. foran S. 119). Men det er ikke saa let at sige, hvem Forfatteren er; men aabenbart har det været en Mand, der saa' paa Bevægelsen med ikke ringe Sympathi. Skjønt det meste af Beretningen for saa vidt er bekjendt fra andre Kilder, har det dog sin Interesse at se, hvorledes Forholdene skildredes af en samtidig og, som det synes, nogenlunde upartisk Iagttaget, der dog ikke altid har vidst rigtig Besked.

Hafnæ 1734 in Martio.

Pro Memoria.

1. De norske Bishops [Hagerups og Herslebs] Correspondents³) var anstødelig for alle.

2. Fraülein Seidewitz Correspondents med Biskop Hagerup angaaende hans Prædiken i Almindelighed og Skriftestolen i Særdeleshed. Brevene roulerede ogsaa og gav Anledning, at Dominica Esto mihi [7/3 1734] blev slagen paa Helliggjestes Kirkedør disse ironiske Ord blandt

¹) Da Navnene blot ere antydede med Bogstaver, er det hele blevet dunkelt. Maaske er dog Meningen den: Kunde jeg kun faa min Menighed til ret flittig at søge Kirken uden Politiets Medhjælp, vilde jeg være tilfreds.

²) D. e. som en mindre nødvendig Sag.

³) K. S. 5. R. IV, 690 ff.

andre flere: Fraülein S. har dog havt Ret og meget grundig besvaret Biskop Hagerups Brev.

3. Dominica Septuagesima var slagen paa adskillige Kirkedøre: Hvo som vil blive ved den nye hellige Tro, indfinder sig bevidste Sted til den bestemte Tid.

4. Udi alle løgnagtige Beskyldninger, Skandskrifter etc. observerede man særdeles saadanne Traits de malice, som gav tilkjende, man allermest stræbte at alarmere Hoffet og den verdslige Øvrighed imod den forhadte Sect.

5. Udi næstforrige Aar skal nok en Forordning til at forbyde Conventicula have været under Pressen. Dog den kom aldrig for Lyset¹⁾, men i dens Sted fik Politimester en speciel Ordre, som obligerede mere ham end Publicum, der ikke var advaret, uden man vilde sige, den Forordning af A^e 1706 om de Særsindede²⁾ var nok til at obligere dem.

6. De 3 Matroser, som mødte hinanden og skjendtes, ja tilsidst sloges om Troen, da den ene sagde sig at være af Holmens, den anden af Waisenhusets, den tredie af den Runde Tro³⁾.

7. Efter at den Forordning de elencho nominali Pietist: var in Novembri [1733] bleven publiceret, bleve Præsterne, som ikke endnu ret kunde bare sig, atter advarede af Bispem.

8. Studenterne bleve in Octobri [1733] af Prof. Steenbuch som Rect. Magnif. paa Communitetet advarede i Kongens Navn, at hvis de ikke herefter lod sig opmuntre baade til Alvorlighed, den sande Gudsfrygt og deres Studeringers Fortsættelse, skulde de ikke have mindste Befordring at vente. Hinc quidam eorum ad Patronum⁴⁾ scripsit:

¹⁾ K. S. 5. R. IV, 756 ff.

²⁾ K. S. 5. R. II, 318—9.

³⁾ Ved •Runde-Kirke• var P. N. Holst Præst (Kapellan); ved Holmens K. Andr. Wældike, og ved Waisenhuset E. Ewald.

⁴⁾ Geh.-Raad Iver Rosenkrantz.

Hvad skal nu en fattig Karl gjøre (sc. nu han ikke maa være doven eller ugudelig). Jeg vil studere Medicin.

9. In Septembri faldt vor Frue Taarn ned, og da fik Pietisterne Ro i en Uges Tid, eftersom al Snak blev henvendt paa denne Sag, som og var forunderlig nok. NB. Hollænderne scopticerede sigende: Deres Orme vare komne her hen og havde opædt Fundamentet.

10. Nogle liderlige Mennesker, ex. gr. Piper og Hviid, begge ab officio remoti¹⁾, har holdt sig til dem, særdeles den første af dem, som nu er holden for rasende galen og sat i Slutteriet, mens nylig per intervalla havde speciem pietatis. NB. Han spurgte meget om tilkommende Ting, talte om det ny Jerusalems Tilkomst, Satans Capeller ved Siden af Guds Kirke.

11. Gichtels Theosoph. Sendschreiben saavelsom Jac: Böhmes Skrifter forvirrede mange godvillige Sjæle, og bragte nogle aldeles ad Separatismum, blandt hvilke var de, jeg har kjendt for fromme Mennesker; man maa beklage deres Forvildelse, af hvilken jeg ved Samtaler har stræbt at bringe dem, men forgæves. NB. Deres fornemste Objectioner er: Guds Rige er inden i eder; Fodetvätten obligerede ligesaa vidt som Alterens Sacrament; de uværdiges Admission; den foregaaende Skriftegang.

12. Uanset man ikke kan nægte, der jo af visse Lægfolk kan være extravageret noget in factis vel dictis privatis, saa er dog vist, at man ikke kan sige, Lærdommen selv ved Prædiken eller Bøger at være forandret. Hr. Evald har havt stærke observatores, som og i Commissionen frembragte adskillige Beskyldninger mod ham, men tillige saadanne, som var bekvemme til at vise, ej hannem, mens hans Anklagere, at være heterodoxe, og at attackere gamle Sandheder som nye Vildfarelser, saa de forraadte sig selv ved Anklagelsen. Imod nogle andre offentlige Lærere blev

¹⁾ Pet. Chr. Piper, forh. Præst i Udbynedre (K. S. 5. IV, 178 ff.) og Ped. Jac. Hviid, forh. Præst i Horne og Aadal (Ny k. Saml. IV, 407 ff.).

ej mindre forskellige Beskyldninger af samme Natur fremført for Commissionen.

13. Kongen har gjort alt det, en christen Øvrighed burde i slige Omstændigheder, særdeles med Commissionen at anordne, og sig dens Forretning imellem hver Session (som holdtes ugentlig 2 Gange fra November til April Maa-ned exclusive) at lade forelæse. Assessores var Gehejme-raad Holst, Etatsraad Schrøder, Etatsraad Schulin; ex brachio ecclesiast: Biskop Worm, Prof: Steenbuch, Wøldike, Reuss.

14. Madame Wulf, Hr. Evalds Svigermoder, var særdeles fameus i de Dage; hun var i hver Mands Mund og led, at man falskelig beskyldte hende at have døbt Børn for 6 Skilling, uddelt Sakramentet, ladet sig tilbede, med Penge bekjøbt dem, som vilde slaa sig til Pietisteri. Jeg har hørt af hendes egen Mund, at der somme Dage var kommen 6, 8, ja vel flere i hendes Hus, sigendes, at de vilde nok tage ved den nye Tro, hvis de kunde faa 10 Rdl., som de havde hørt, andre har givet.

15. Det Skrift om de 8 Saligheder, i hvilket findes nogle anstødelige Talemaader, siges med en vis Præsts Fortale at være trykt. Det blev confisceret, og den, dets Tryk paa et andet Sted havde befordret, ab officio pædagogi orphanotroph. removeret¹⁾. Det tredobbelte Speil²⁾ blev kaldet speculum fanaticum.

16. De gamle Løgne om Horeri blandt Pietisterne blev her opvarmet. Ex: en Mand var hemmelig fulgt efter sin Hustru til Christianshavn og havde fundet hende nøgen staaende paa et Bord, hvor man øvede sig i Selvfornægtelse ved at se hende.

17. Det formente Broderskab af visse Sjæle, som havde 5 Forstandere, er ikke in totum, mens dog in tantum, ugrundigst (!); dets Øjemærke: at give hinanden Directions

¹⁾ K. S. 5. R. III, 694 ff.

²⁾ E. Pontoppidans «Heller Glaubenspiegel» (1727).

og Raad til at handle viselig og ikke falde i Lasternes Snare, samt einer Wahrnehmung in der Liebe.

18. Almuen var saa heftig oprørt og forbitret, at hver Dag taltes om Mord og Blodbad. Nogle spaaede, at der in Martio skulde blive et Blodbad paa Amagertorv.

19. Hr. Holst fik først kgl. Dispensation qvoad formulam absolutionis og Frihed til at afvise de anstødelige fra Skriftestolen. Men omsider bad han, man ganske vilde forskaane ham for Skriften og Absolveren, hvilket saaledes blev indgaaet, at han af sin Løn gav saa 500 til en Substitutum, og beholdt selv ikkun 300 Rdl.

20. Hr. Olaus Hersleb til Vartov brød først ud med sin Besværing mod Skriftestolen, og blev i Kongens Fraværelse 1733 in Julio, efter indhentet Ordre, afsat. Han var en stor Melancholicus, saavel som og Hr. Holst.

21. Den Student Søren Lintrup, Pædagogus i Hospitalet til Herfølge, extravagerede in Jan. 1734, da han med Slaaprok og Nathue gik paa Prædikestolen at lære offentlig og, som nogle sige, men ej for troligt antages, sagde blandt andet: Broder Hansen (sc. Gert Hansen, en gammel Student, som opholdt sig hos ham), hvad siger du mere hertil; jeg veed ikke, hvad jeg skal sige. Han blev af Direktørerne strax for Kongl: Majestæt angiven og a munere removeret¹⁾. Om ovenbemeldte Gert Hansen fortælles adskillige Urimeligheder, ex: gr: at han ved sin Omvandring i Sjælland blandt andet engang udstrakte sig over en død Mand for at give ham Liv igjen efter Profeten Elisæi Exempel²⁾. Han var tilforn Pædagogus i Waisenhuset, men blev afsat, da han 1733 foretog sig en Rejse per pedes til Halle, hvilket blev udlagt som en Valfart eller Pilegrims-Gang. Han tillige med Søren Lintrup skal have

¹⁾ Herom nærmere Efterretning i K. S. 4. R. VI, 72 f. (Lin. 3 f. o. rettes II til I).

²⁾ Fra en haandskreven Kilde vides, at det her anførte gjælder Præsten M. Christen Rømer Aagaard i Bringstrup, der dog ikke var død, men i mange Aar sengeliggende.

affectedet nogen Singularitet i Klædedragt; me judice non malo animo errarant.

22. Udi adskillige danske Byer udenfor Kjøbenhavn fandt initio Anni 1734 nogle svage motus Sted. Ex: gr: i Aalborg, hvor en Student¹⁾ begyndte nogle Forsamlinger, som syntes Magistratui ecclesiastico et civili at være for-dægtige, saa man strax kaldte ham for Consistorio, og da han sig ikke saaledes erklærede, at man med hans Svar var fornøjet, fik han consilium abeundi og maatte strax pakke sig bort af Byen. Udi Haderslev skal adskillige Gange være holden conventicula domestica, som i lige Maade alarmerede Egnen, men bleve snart dæmpede. Udi Odense var samme Rygte; men da man saa' sig om, var det intet andet, end at en from Borger havde efterlevet en Husfaders Pligt og med sit Tyende ved deres sædvanlige Aftenbøn brugt nogen usædvanlig Alvorlighed i Formaning etc. og deslige. Udi Korsør, Kalundborg og andre sjællandske Steder var ogsaa Rygte om et udstrøet Pietisteri, men bestod i Fabelværk²⁾. Ved Hds. Majestæt Enkedronning Annæ Sophiæ Hof paa Clausholm var og kort tilforn, nemlig Anno 1733, en Student, som for særdeles Meninger, item at han i Prædiken havde anstillet en altfor skarp Selvprøvelse, blev dimmiteret fra Pagernes Information, som ham havde været betroet.

23. Man sagde, at de Svenske saavel som Hamborgerne gjorde offentlig Bøn for os paa Prædikestolen.

8.

Fra Trondhjem relateres, at afvigte 28. Dec. 1734 blev i Nærværelse af Stiftamtmanden, Biskopen, Byens Magistrat og de 12 Mænd, samt øvrige Indvaanere af alle Stænder, det ny oprettede Waisenhus indviet, da Capellanen til

¹⁾ Jesper Støvring.

²⁾ Det var dog ikke »Fabelværk«, at der i Korsør var ret stærke pietetisk-separatiske Bevægelser (s. Kh. Sml. 5. R. IV, 110 f.). Vedrørende Kalundborg se ndf. S. 366.

Domkirken, Hr. Johan Plate, holdt en Tale over de Ord af Psalm. 41, 2. s. 4: Salig den, som forstaar sig paa den nødtørfelige etc.¹⁾. Dette Hus tog sin Begyndelse Anno 1719, da der efter Fjendens Invasion grasserede stærk Sygdom, der foraarsagede, at mange fattige Børn blev fader- og moderløse, hvilke at besørge Byens 12 Mænd tog sig saaledes an, at de samlede Almisser af alle formuende Indvaanere, og gjorde selv det videre behøvende Forskud til at købe Hus og anskaffe Forflegning og Information for 16 til 18 fattige Børn. Siden har Gud Tid efter anden mere og mere velsignet dette Værk, saa Huset er i sidstleden Sommer bleven dels ved Bygninger formeret, og Oeconomien bragt i saadan Stand, at 50 Børn med 2de Skolemestere, Spisemoder og behøvende Tjenestefolk derudi kan logere og underholdes. Saa vidt man veed, er dette det første Waisenhus, som i Norge er bleven indrettet.

9.

Efterfølgende Brev, der beretter om en Episode i den vidtløftige støttrupske Sag, mangler Forfatternavn. Den Tilbagekaldelse af Morten Støttrups Vildfarelser, hvorefter her fortællendes, blev ikke af lang Varighed (s. Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. II, 40 ff.), og Sagen mod ham endte med Landsforvisning 1738. Men naar der i Dansk biogr. Lex. XVI, 548 siges, at hans senere Skjæbne er ubekjendt, saa forholder det sig dog ikke saa. Efter sin Forvisning drog han til Herrnhut, hvor man dog ikke vilde have noget med ham at gjøre paa Grund af hans stærkt fremtrædende Separatisme; siden søgte han Forbindelse med Erickssons Selskab i Holland; men heller ikke her fandt han et blivende Sted (s. Kh. Sml. 5. R. IV, 72 ff.). Tilsidst slog han sig ned i Hamborg, hvor han ernærede sig som Instrumentmager. Her traf den bekjendte dansk-norske Skribent

¹⁾ Denne Tale udkom 1742 i Trykken, ledsaget af en historisk Indledning af Biskop Ejler Hagerup.

Jac. Nic. Wilse ham 1776. Han var da en gammel Mand; men sine separatistiske Anskuelse fastholdt han i Hovedsagen endnu (s. J. N. Wilse, Reise-Iagttagelser III, 423 ff.).

Viborg d. 15. Februarii Ao. 1735.

Som jeg veed, at den gode Provst Brandt paa Nordborg er iblandt dem, der sukker over den Splid, der er i Guds Menighed, og beder Gud med os andre, han vil frelse sit Folk og snart gøre Ende paa det onde, kan jeg ikke efterlade at bede mon cher fils kundgøre ham denne Beretning, hvor Gud saa underlig har udført vores Sag, og gjort dem, der kom som vore arrigste Fjender, til vores sande Tros Bekendere igen.

Her i Viborg har opkastet sig i Oktober Maaned 2de af de uden Tro skinhellige falske Lærere, nemlig en Studiosus ved Navn Morten Støtterup og hans Broder, en Sadelmagersvend fra Kjøbenhavn, hvilke gav sig strax til at holde Forsamlinger, hvor de forklarede af det ny Testamente paa den Maade, de havde lært udi Satans Skole. Dette i saa liden en By blev strax kundbart, hvorpaa Præsten, i hvis Menighed det skete, og Provsten, Tychonius, toge en Del af de Folk for sig, der havde været i denne Undervisning, og udspurgte af dem, hvorledes og hvad han havde lært, hvorpaa de fik at vide, at han fordømte ganske alle de Skikke og den Maade, vi i den lutherske Kirke læres paa, og med mange søde Ord, bevægelige Expressionser, og utallige bibelske Sprog, samt stor Andagt, tilsagde dem Salighed ved den Lærdom, han førte, hvilken gik ud paa de højværdige Sakramenters Brugs Afskaffelse, den augsburgske Confessions, Luthers Catechismi og Kirke-Ritualens Forkastelse, med stor Smæhlen og Bespottelse over vores Gejstlighed. Dette tilstod han selv med største audace, og da de havde saa viist at holde ved, gav Provsten og Hr. Hertzberg Hs. Højærværdighed Biskop Trelund det tilkjende, som da lod disse kalde for sig, og i al Viborgs Gejstligheds Nærværelse tilspurgte ham, om han til-

stod disse Punkter, hvilke han da ligeledes, ja endnu flere Vildfarelser, med største audace for Biskoppen tilstod; og skønt Hs. Højærværdighed med al Sagtmodighed søgte at bringe ham i andre Tanker, blev han dog stift og halsstarrigt paa sin Mening, og disputerede, tværtimod den Slags Folks forrige Principper (thi de plejer ikke at ville indlade sig i nogen Disput), med stor Veltalenhed, hvorpaa Biskoppen da forviste ham og hans Broder Byen og Stiftet. Men han kerede sig kun lidet derom, holdt 2de Aftener efter Rad atter Forsamling igen, mere nombreuse end før, og virkede hos en Skole-Person i Viborg, at han forlovede at gaa i Kirken, sigendes, han ikke med en god Samvittighed kunde høre vore Præster. Dette gik da alt for vidt og kunde have faaet farlige Sviter, og da Biskoppen af Hr. Hertzberg igen fik Relation derom, begjærede Hs. Højærværdighed Arrest paa Støtterup af Magistraten, hvilket han dengang undgik ved sin Retirade. Men som Biskoppen frygtede, at han paa andre Steder skulde søge at udstrø sin højfarlige Lærdom og forføre Almuen, skrev Hs. Højærværdighed til alle Provsterne i sit Stift Advarsel om denne, hvilket blev communiceret alle Herreds-Præster, som og alle, Gud havde æret, vare aarvaagne paa deres Vagt; og som denne stærke Fanaticus kom til en Landsby, hvor hans Forældre boede, fik han strax hans Fader og Søster i hans Mening; men hans Moder blev standhaftig i sin Tro, og gik til Præsten og gav det an, hvorpaa de tog ham fat (saasom han og havde samlet nogle af Almuen der sammen) og førte ham arresteret til Viborg, hvor der blev, efter Stiftamtmandens og Biskoppens Anstalt, holdt Provsteret til at føre og besvare Vidner, og alle Præsterne i Viborg gik fra og til ham i hans Arrest og disputerede med ham. Saa, Gud være æret, er det omsider falden saa vel ud, at han har afstaaet alle sine Vildfarelser, givet skriftligt Svar paa alle de Punkter, de har tilspurgt ham, fortrudt sin grove Synd, afbedet den hos

Gud og Mennesker, og skal nu i den Kirke, [hvor] han har søgt at forføre Menigheden, staa aabenbare Skrifte.

Gud lade nu mange flere, der har fulgt denne Synders Vildfarelser, og følge hans Bod og Omvendelses Exempel, og bevæbne stedse vore Gejstlige, der kommer slige Folk for, at deres Igendrivelse saa vel lykkes som disses.

Jeg glemte at melde om den Sadelmagersvend; han har kun af Enfoldighed aveuglement fulgt sin Broders Lærdom, og kom af sig selv i Arresten; thi da sad han og arbejdede paa Landet, og nu hans Broder har forandret sig, følger han ham lige saa blindlings igen, sigendes, nu tror han og det samme som sin Broder.

10.

Følgende Brev fra den foran S. 105—7 omtalte Matth. Worm Seerup til en »Broder« giver nærmere Oplysninger til hans i Kh. Sml. 5. R. IV, 795 og 798 omtalte Sammenstød med Biskop Matthias Anchersen.

Hjærte-allerkjæreste Broder!

Saa vel som man af Erfarenhed kan kjende Guds Hus-holdning med sine Børn i Naadens Rige og hans overflø-dige Velgjerninger imod dem, saa vel kan man paa den anden Side se Satans mystiske Rige og hans stratagemata i det samme mod Verdens Børn. Efter jeg havde efter Eders gode Raad indsendt et Brev til H. H. Biskoppen og deri forsvaret de tvende Talemaader i enfoldig Kjærlighed, har det behaget H. H. at indkalde mig, og i Magister Ter-pagers og Fogs Nærværelse vilde gjøre Ende paa Sagen. Han stræbte nok at ville gjøre det til intet, som jeg havde skrevet; men Sandheden var saa tydelig, at den ikke lod sig vel refutere; han slog omkring [sig] med den gamle Baldvinum in Epist. Pauli, og læste en hel Ramse op for mig de tristitia mundana, hvorom jeg dog slet intet havde skrevet eller talt i min Prædiken. Det kom mig for lige-som med Ægyptens Troldkarle; da de ikke vilde tage Mo-

ses Gjæringer for Guds Fingers Gjæringer, gjorde de noget for de omstaaende, som hos dem alene kunde have speciem veritatis; men hos Moses og Aron vandt de slet intet derved. Dog kan jeg sige det, at han talte mere med mig end imod mig; han sagde, at der var Bod til og ogsaa Strid udi den; men derfor maatte man ikke sige Bodskamp; Pönitenses Kamp maatte jeg nok sige (det er vel det samme). Han tilstod, at et Menneske burde fortvivle i sin Omvendelse om sine egne Kræfter, og at det tjente ham til Salighed; men dog skulde man ikke kalde den en salig Fortvivlelse. Han concederede, at der var naturlige Mennesker til, men nægtede, at der var naturlig Tilstand til. Ak, hvor forblinder ikke Mørkhedsens Fyrste sine Undersaatte, at de ikke kan se Evangelii Sandheder! Endelig, da han havde gjort i al Venlighed en Formaning til mig, spurgte han mig, om jeg nu var overbevist; men jeg tav stille og rystede med mit Hoved (thi Magister Fog og Meller havde hjærtelig bedet mig, at jeg ikke skulde sige noget, hvorved han kunde oprøres). Hvorpaa han siger, at dersom jeg vilde holde mig fra disse bevidste 3 Talemaader, saa skulde det være mig tilladt igjen at prædike. Hvorpaa jeg svarede nej; men det vilde jeg love ham, at jeg ved Guds Naade ikke skulde bruge nogen Talemaade, som var imod Guds Ord og den augsburgske Confession, hvorpaa han strax rakte mig sin Haand, og de andre To som Vidner lagde deres derpaa. Jeg fornåm nok, at han var mere en peine for at faa det i Rette igjen, end jeg, hvortil uden Tvivl Fru Grevinde Schack har været Aarsag. Nu, Gud forbarme sig dog over ham! Som jeg nu stod op og vilde gaa bort, sagde han, at han nu vilde give mig et godt Raad, sc. naar jeg nu prædikede, kunde jeg bede Menigheden, at de ikke vilde tage det ilde op, at jeg havde brugt disse Talemaader, saa forsikrede han mig, at han vilde være min Ven, og naar jeg gjorde Ansøgning om noget, da vilde han paa det bedste recommendere mig. Jeg smilede hertil og svarede intet. Nu Gud

ske Lov, det har Ende med mig! Tusinde Tak, kjære Broder, for den Umage, I har havt hermed. Vær saa god paa mine Vegne at takke den kære Guds Mand Professor Reuss og Pastor Bluhme. Gud velsigne dem for deres gode Raad; han dagligen rodfæste og grundfæste dem i Christo, saa at deres Lys længe maa skinne for Menne-skene, og de være Christi gode Lugt iblandt os. Nu er en ny Larm opkommen. Falster har forbudet Kinast¹⁾ at læse og forklare Bibelen i femte Lectie, hvilket Gert²⁾ har været Skyld udi (hvorom Piper nok skriver). Nu, Gud velsigne og bevare min hjærte-kjære Broder, det ønsker hans tjenstberedvillige Ven og Broder i Herren

Ribe mens. Decemb. 1735.

Matth. Seerup.

P. S. Mons: Kinast har for nogen Tid siden skrevet et Brev til Eder, som uden Tvivl ligger paa Kjøbenhavns Posthus, saasom han ikke vidste, hvor I var. Han tilligemed andre Guds Børn hilser Eder alle. Vær saa god og hils alle Guds Børn fra mig. Far vel!

11.

Som en Prøve paa den mærkelige Skriftkundskab, der kan fandtes hos Lægmænd, som vare grebne af den religiøse Bevægelse i Trediverne af det 18. Aarh., kan følgende Brevvexling tjene. Sagen angik Præsten i Gjentofte-Lyngby og en af hans Sognemænd, der ikke vilde gaa i Kirke eller til Alters; den stod længe paa, og afsluttedes først, da Kongen 3. Apr. 1737 tilskrev Geh.-Raad J. L. Holstein, som følger:

»Dem Supplicanten (Chr. Hansen), der nicht in die Gentofter Kirche gehen will, kan sein petitum wohl zugestanden werden, und darf nicht weiter in der Cancelley

¹⁾ Da Hører ved Ribe Skole (s. Kh. Sml. 5. R. IV, 549 ff.).

²⁾ Herrnhuterne Gert Hansen og Dines Piper havde været i Ribe efter at have gjort det Besøg i Kjøbenhavn, hvorom er fortalt i G. Hansens i K. S. 5. R. IV, 434 ff. meddelte Brev af 18. Okt. 1735.

oder Conseill vorgekommen werden, weil er kein eigentlicher Separatist¹⁾.

Velagte Christen Hansen!

Regiment-Skriveren, ædle Hr. Thomas Hansen, har ved Skrivelse af 18de hujus tilsendt mig velærværdige og vellærde Hr. Mangors til hannem over Eder indkomne Besværing, hvorudi han andrager, at I samt Hustru og Tjenestefolk siden først i Aaret 1732, da I kom der til Sognet, haver afholdt Eder fra Alterens Sacramente og Kirkegang, og da han den 13de hujus haver indkaldet Eder, og udi hans Medhjælperes Overværelse foreholdt Eder Lovens og Hans Maj^s allernaadigste Befalings Indhold, skal I have kaldet saadant Eders Foretagende for en Samvittigheds-Frihed, samt hverken vilde lade Eder bevæge til Sacramentets Brug eller Guds Ords Hørelse, med videre, som I samme Tid skal have svaret. Men da sligt er aldeles uforsvarligt, samt højst strafværdigt, saa haver I forderligst og udførligen at tilmelde mig Aarsagen til saadan Eders, Hustrues og Tjenestefolks Frahold fra Alterens Sacramente samt Kirkegang. Jeg er eders velvillige

v. Holstein.

Kjøbenhavn den 20de Januar 1735.

Deres Excellence, højvelbaarne Hr. Gehejmeraad, naadige Herre. Da jeg sidstleden den 21de Januar var hos Regiment-Skriveren, ædle Hr. Thomas Hansen udi Brønshøj, blev mig leveret Deres Excellences Skrivelse, hvoraf jeg erfarede, at Præsten til Gentoft, Hr. Mangor, havde givet Regiment-Skriveren tilkjende, hvorledes han den 3die Januar havde indkaldet mig til sig, og udi hans Medhjælperes Overværelse foreholdt mig min samt Hustrus og Tjenestefolks Afhold fra Kirke og Sacramentet, samt Loven og hans Maj^s allernaadigste Befalings Indhold,

¹⁾ Rørdam, Hist. Saml. og Studier II, 270.

hvilket videre fra Regiment-Skriveren til Deres Excellence er indberettet. Og som Deres Excellence i samme sin Skrivelse befaler mig med forderligste at give mine Aarsager tilkende; saa har jeg da i muligste Skyndsomhed efterfølgende forfattet.

Jeg har aldrig enten til- eller fraraadet min Hustru eller Tjenestefolk at gaa enten til Kirke eller Alters, men overladt det til dem selv og egen Forsvar. Men hvad mig er angaaende, da finder jeg ikke i det hele ny Testamente nogen udtrykkelig Befaling om at gaa enten til Skrifte eller til Alters, ja ikke heller nogen absolut Befaling om Kirkegang; men Christus siger: Den Time kommer og er nu, naar de sande Tilbedere skal tilbede hannem i Aand og Sandhed; thi og Faderen søger efter saadanne, som Ham saaledes tilbede, Joh: 4, 23., og i det 21. Vers siger Frelseren: Tro mig, at den Time kommer, naar I hverken paa dette Bjerg ej heller i Jerusalem skulle tilbede Faderen; og atter i det 24. Vers: Gud er en Aand, og de hannem tilbede, bør at tilbede i Aand og Sandhed; og i det 6te Cap. v: 45 siger han: Der er skrevet i Propheterne: De skal alle blive lærte af Gud; hver derfor, som hører af Faderen og lærer, han kommer til mig. Og Paulus til de Ebræer 8,10: Jeg vil give min Lov i deres Sind, og jeg vil indskrive den i deres Hjærter, og jeg vil være dem en Gud, og de skal være mig et Folk, og ingenlunde skal de lære hver sin Næste, og hver sin Broder, sigendes: Kjend Herren etc. Desligeste om Kirken handles i Apostlenes Gjæringer 7 Cap: 48 v.: Den højeste bor ikke i Templer gjorte med Hænder; derfor siger og Apostelen Paulus 1 Cor: 6,19: Vide I ikke, at eders Legeme er den Helligaands Tempel, som er i eder, hvilken I have af Gud. Dette kan nu paa mangfoldige Steder i den hellige Skrift videre bevises, hvor den christen Kirke eller Guds Tempel er, og hvad den christen Kirke egentlig er. Den, mener jeg, er der, hvor de udi Jesu Christi Kærlighed forenede Mennesker er forsamlede, som kan ses i Apost. Gjærn. 4 Cap: 32 v:

Men deres Mangfoldighed, som troede, havde eet Hjærte og een Sjæl. Saa ere og Frelserens egne Ord disse: Hvor 2 eller 3 er forsamlede i mit Navn, der er jeg midt iblandt dem, Matth. 18 v. 20; og her finder jeg ingen Forskel paa Sted.

Nu hvad Syndernes Forladelse angaar, da veed jeg, at ingen kan forlade Synder uden Gud; tilmed siger Christus selv: Kommer hid til mig alle, som arbejde og ere besværede, jeg vil give eder Hvile, Matth: 11,28. Her viser han mig jo ikke til nogen anden, end til sig selv; eller hvem mon der vel skulde kunne lære mig bedre, end Christus selv lærer mig, som er Vejen, Sandheden og Livet? Der kommer ingen til Faderen uden ved mig, siger han, Johs. 14,6.

Men hvad Sacramentet angaar, da er det ikke min Sag at indlade mig i nogen Dispute derom, hvad det er eller ikke er; men den Nadvere, som Christus holdt med sine Disciple efter Paaskelammet, og de første Christne ved deres Kærligheds Maaltider, tvivler jeg ingenlunde paa, jo har havt sin Nytte og Opbyggelse for og iblandt dem; thi de holdt den iblandt sig som et Kærligheds og Fornøjelses Maaltid til at ihukomme Herrens Død, indtil han kommer. Men ingen udtrykkelig Befaling finder jeg om, naar eller hvor eller hvor ofte, idet der staar: Dette gører saa ofte, som I drikke det, Vers 25. Jeg finder der ikke heller, at den hellige Skrift fordømmer nogen, om de ikke bruge det, men derimod finder jeg forskrækkelige Domme over dennem, som misbrugte det og gjorde det almindeligt; som er at se 1 Cor: 11,29. Ebr. 6 Cap. 4. 5. 6, 10 Cap. 26 og 27 v; hvilke Sprog var, den Tid da jeg ansaa Altergang for Herrens Nadveres Brug, første Aarsag til min Afholdelse fra Altergang eller Sacramentet. Men nu lader jeg mig nøje med Christi Ord, som umuligen kan lyve; thi han siger: Det er Aanden, som levendegør, Kødets gavner intet. De Ord, som jeg taler til eder, er Aand og Liv, Joh: 6,68. Saa siger ogsaa den, som hedder Amen,

det trofaste og sanddru Vidne, som er Guds Creaturs Begyndelse: Se! siger han, jeg haver staaet for Døren og banket, dersom nogen faar hørt min Røst og opladt Døren, vil jeg gaa ind til hannem og holde Nadvere med ham, og han med mig, Aab: 3,20. Og efterdi jeg nu baade tror og veed dette, hvorfor skulde jeg da endnu længere løbe omkring at søge Christum uden for mig, Es. 55,2, og derfor vil jeg følge det Raad, som Paulus lærer mig, da han siger, at de skulle søge Herren, om de dog maaske kunde føle og finde ham, endog han er sandelig ikke langt fra enhver af os, thi i hannem leve vi og røres og ere vi; efterdi vi ere da Guds Slægt, skal vi ikke mene, at Guddommen er lig ved Guld eller Sølv eller Sten, ved et Billede, som er gjort efter Kunst, efter et Menneskes Optækelse, Ap. Gern. 17de Cap. 27, 28 og 29 v. Efterdi da nu Christus lærer saa flittig at vaage og bede, at I ikke skulle indkomme i Fristelse, Matth. 26,41; tillige lærer han, man skal bede i Aand og Sandhed, Joh: 4, saa siger han og Matth: 7,7: Beder, saa skal eders gives, leder, saa skulle I finde, banker, saa skal eders oplades. Siden stadfæster han jo sine Ord med en tydelig Lignelse i det 21de Vers, at vi desto bedre kan forstaa og tro, hvad han siger: Dersom I da, som ere onde, vide at give eders Børn gode Gaver, hvor meget mere skal eders Fader, som er i Himmelen, give dem gode Gaver, som hannem bede. Er da Bønnen aandelig, saa er og Føden aandelig; ogsaa har det indvortes Menneske sin Væxt deraf, og derfor er det ganske urigtigt, at nogen siger til mig: Se her, eller se der er Kristus. Min Frelser har lært mig saaledes, at jeg hverken skal tro det eller gaa derhen, Matth: 24,23.

Jeg overlader iøvrigt min Sag i min Guds Villie, og forbliver Deres Excellences underdanige Tjener.

Klampenborg d. 26. Januarii 1735.

Christian Hansen.

Deres Excellences højrespektive Skrivelse og Befaling af 14 hujus, angaaende at jeg i Dag til Deres Excellence

skulde udsende de Bevisligheder, hvorved jeg agter at justificere og fralægge mig den Beskyldning, velærværdige Sognepræsten udi Gjentofte, Hr. Christian Mangor, ved skriftlig Efterretning og Attest til Regimentskriver-Stuen udi Brønshøj haver indsendt, betræffende at jeg som en modvillig og genstridig Sabbats-Overtræder vorder anset, formedelst jeg med mit ganske Hus hverken søger Kirke eller bruger Sacramentet, haver jeg erhholdet, hvorpaa hørsommeligest til underdanig og allerydmygst Svar og Erklæring følger kortelig:

At jeg en Gang forhen (af hvad Nidkærhed, Omhyggelighed eller Aarsag jeg igen paa ny saaledes beskyldes og bliver søgt, henstiller jeg til Hr. Mangors eget bedre Overvejende og christelige Betænkning) paa samme Maade udi Aaret 1735 er vorden søgt, og af Hans Excellence daværende Stifts-Befalingsmand, Højvelbaarne Hr. Geheimraad og Overkammerherre von Holstein bleven tiltalt ved Skrivelse af 20. Januarii ejusdem Anni, hvorpaa mit skriftlige Svar og Erklæring af 26de ditto underdanig er fulgt, som begge her hos, rigtig copierede, til Deres Excellences naadige Consideration og nærmere Underretning allerydmygst insinueres. Ved hvilket berørte mit underdanige Svar og Erklæring jeg da saavelsom nu formodede og haabede for videre merbemeldte Hr. Mangors anførte Klagemaal og Angivelse at skulle vorde befriet, helst da højbemeldte Hans Excellence Hr. Geheimraad von Holstein saa meget mere højgunstig considererede og befandt, ej noget mod merbemeldte min til hannem givne Erklæring at kunne siges, og tilmed refererede mig, at det hverken er Hans Kongelige Maj^s eller nogen anden Øvrigheds Villie at herske eller tvinge nogen imod sin Samvittighed, som forholder sig i Stilhed, hvilket jeg indtil denne Dag og upaaanket af alle haver gjort. Men Hr. Mangor paany, som forberørt (aldeles uden nogen ringeste foregaaende Advarsel eller Tiltale udi Mindelighed) fornøjer sig endnu fremdeles med at paaføre mig ny Paaankninger og Klagemaal som en modvillig

og genstridig Sabbats-Overtræder med videre, hvilket nærmere at omrøre jeg denne Sinde sparer for ej at incommodere Deres Excellence med for megen Vidtløftighed; men om den videre og udførligere Explication og Erklæring af mig endnu maatte udfordres, er jeg alle Tider saa redebon og færdig som forbunden til efter Deres Excellences naadige Ordre med samme vedbørlig at indkomme, som den, der med al optænkelig Respect og største Submission stedse lever og forbliver Deres Excellences, høj- og velbaarne Hr. Kammerherre og Stiftsbefalingsmand, naadigste Herres underdanigste og allerydmygste Tjener

Christian Hansen.

Bellevue d. 17. Aprilis Anno 1736.

12.

I sin Selvbibliografi fortæller E. Pontoppidan om sin Virksomhad som dansk Hofprædikant og deriblandt følgende¹⁾:

»Blandt unge Folk og ringere Betjente [ved Hoffet] vare Nogle, som af deres uligesindede Foresatte maatte lide noget Uret og Overlast for Christendommens Skyld; endogsaa i saa from en Konges Hofstat, endskjønt Nogle, om end ikke alle, led det med den Taalmodighed, jeg havde ønsket. Engang gik de Foresattes Ubillighed saavidt, at den højsalig Konge committerede ved skriftlig Ordre Oberhofmarchallen, Gehejmraad Gram, og mig til at indkalde alle Klagende af det Slags, da der ogsaa blev raadet Bod paa een og anden Uorden, og seet saavel paa en retsindig Gudsfrygts eftertrykkelige Forsvar, som paa den fornødne Subordinations Vedligeholdelse«.

Om denne Sag findes følgende Aktstykker:

Pro Memoria.

1. Am Hofe entstehen Secten und Trennungen, wo-

¹⁾ J. Møller, Tidsskrift for Kirke og Theologie IV, 166.

durch die Gemüther gegen einander erbittert, und der tägliche Umgang verdrieslich gemacht wird.

2. Forschet man nach der wahren Ursache solches Unheils, so wird sich keine andre finden, als diejenige Gewalt, welche gewisse Hof-Bediente sich anmaszen, diesen und jenen, der ihnen ein Heyliger, das ist in ihrer Sprache ein Heuchler, heissen muss, aus dem gantzen Hauffen auszunehmen und so zu characterisiren, dass fast kein ehrlicher Mensch, in specie keiner von ihren Dienern oder Undergebenen, mit ihm sprechen oder umbgehen darf, sondern ihn als einen gefährlichen Menschen meiden muss, und zwar unter harten Bedrohungen.

3. Diese deutliche Diffamation unschuldiger und sonst ungescholtener Leute streitet nun offenbahr mit der bürgerlichen Gerechtigkeit, sie streitet mit dem Sinne Gottes in dieser Absicht, da nemlich Psalm 15 v. 4 ausdrücklich gebothen wird, gottesfürchtige Leute zu ehren; sie streiten mit dem Endzweck des evangelischen Predigamts, welcher ist, den Glauben und die Gottseeligkeit jedermann anzupreisen, mit hin diejenige, welche sich wollen weissen lassen, zu grösserem Ernst im Christenthum, als der sich beim groszen Hauffe befindet, anzuführen. Dahingegen hat jenes Bedrohen und Schimpfen derer, die unserer Ermahnung Raum geben, wenigstens unsträflich wandeln und so wenig einer Heuchelei als Boszheit überführet werden, keinen andern Endzweck, als die erweckten aber unbestigten Seelen scheu zu machen, bei denen übrigen aber einen Riegel für das Hertz zu schieben, damit sie dem durch uns verkündigten Wort Gottes kein Gehör geben, sondern in ihrer Unbuszfertigkeit bleiben und umkommen.

4. In Betrachtung dieses letztern müssen wir drei Hof-Prediger unser indirecte geschimpftes und verdächtig gemachtes Amt mit Seufzen verrichten, und können uns auch so viel weniger entschlagen, denen bedrängten Seelen das Wort zu reden, als selbige, wann sie verführet seyn

solten, über uns als über Verführere klagen, und wir also doppelt strafbar sein müsten.

5. Den qvæstionirten Umgang an sich betreffend vermeinen wir, es werde sich in der Untersuchung befinden, dass die für verdächtig angesehene Personen unserer, absonderlich seit einem Viertel-Jahr, öfters wiederholten Ermahnung nachgekommen, indem sie absonderlich mit Frauens-Leuten allen den Umgang sorgfältich gemieden haben, der einigen Verdacht oder bösen Schein veranlassen könnte. Auch ist es eine ganz ungegründete Imputation, dass unter Manns-Leuten selbst eine Art von verdächtigen Conventiculis gehalten, und darin mit Erklärung Heylicher Schrift oder sonst im geringsten ein Lehramt affectiret worden.

6. Wenn aber zufälliger Weise zwo oder drei Seelen, die mit einigem Ernst auf ihr ewiges Heil bedacht sind, und also Gottes Wort lieben, incidenter davon gesprochen oder einander ermahnet und ermuntert haben, Gott und den Nächsten zu lieben, vermuthen wir nicht, dass solches von jemand übel gedeutet werden könne, es wäre denn zugleich gesagt, dass da alle andre Compagnien und Discoursen, auch die auf ein bloz eiteles und unnützes Geschwätz, wo nicht auf noch sündlichere Arten des Zeitvertreibs, auslaufen, frey stehen müssen; Gottes Wort, und was aufs Geistliche gehet, allein aus dem Gespräch derer, die Gott bekennen, verwiesen und cum infamia proscribirt sein sollte, welches wir von dem Sinne Eurer Exellence himmelweit entfernt zu seyn festiglich vertrauen.

E[rik] P[ontoppidan] im Nahmen des

Hoff-Ministerii d. 1. Junii 1737.

Den 2. Julii ward auf Königl. Befehl vom Herrn Marschalln Gram und mir E. P. ein Protocoll gehalten über die Aussage derer vorgeforderten Kläger, sc: Pagen-Informator Scharfenberg, Silber-Pop Holmann und Keller-Schreiber Bugge, so auch derer von ihnen angeklagten

jungens Leute. Da man sich nun vorgestellet hatte, es würde etwas hier vorkommen, welches wenigstens dem Ansehen nach denen Malcontenten favorable seyn, und auf Seiten ihrer untergebenen einen bösen Schein geben konte, fand sich doch dieses nicht ein Mahl, wie aus gedachtem Protocoll genugsam erhellet, und unstreitig wird, man habe sich bemühet eine Ursache zu finden, wo gar keine gewesen.

(Den her paaberaabte Protocol findes ikke afskreven; derimod findes følgende)

Decision.

Hans Kgl. Maj. haver allern. behaget selv at igjennemse og læse det foranstaaende Forhør og derpaa i Naade befalede os Vedkommende at bekjendtgjøre, at D. Maj. højligens forundrer sig over en og anden Disorden, som her ved Hoffet skulde foraarsage allehaande Ulydighed og Selvraadighed hos deres Underhavende og Betjentere, der har understaaet sig med samme deres Besværing og Klage saamegen Bruit at gjøre og Hans Maj. samt andre Vedkommende der med saa tidt og ofte at forurolige. Efterdi det nu ved dette Forhør har vist sig, at samme Personer dertil saa utilstrækkelig og ringe en Føje haft haver, og ej har vidst at forebringe det allerringeste, hvor ved deres Besværing og Alarm kunde vinde mindste Fynd eller Probabilitet: Thi er derfor Hans Kongl. Maj^s. allernaadigste Befaling, at samme Personer saavel som enhver her efterdags bruger mere og bedre Forsigtighed i at anklage og beskyldte deres Næste for Uorden, enten her ved Hoffet eller anden Steds. Vil Hans Kongl. Maj. aldeles ej vide det allerringeste og ej tillade, at nogen, det være sig hvem det være vil, skal, i saa vidt det ej strider imod Guds Ord og Samvittigheden, dispensere sig fra den Lydighed, han enten sin Herre eller den, som hannem i andre Maader kan være foresat, er skyldig, og derved forsømmer noget af det, som hannem kan tilkomme at forrette. Ej heller at Folk

af Mand- og Kvindekjøn tilsammen skal understaa sig at holde nogen Forsamling. Saa skal og ingen fordriste sig til at exercere noget Læreembede, enten med at udtyde Skriften eller bringe dybe og tvivlagtige Spørgsmaal paa Bane. Men derimod vil Hans Kongl: Maj: ej heller have forbudet, langt mindre at andre skal hindre, at jo de Folk, som med hinanden er bekjendte og saa at sige tjener tilsammen, enten af en Hændelse eller par Dessein undertiden maa komme sammen, og naar de af deres Forretninger ej haver noget at forsømme, da paa en sømmelig, ærbar og christelig Maade sjunge en gudelig Psalme, bede en andægtig Bøn, tale om Guds Ord og de Prædikener, de i Kirken høre, samt formane og opmuntre hinanden til en alvorlig Gudsfrygt og et sandt christeligt Liv og Levnet. Hvorover Hans Kongl. Maj., saa længe derved ej andet eller uanstændigt passerer, ej nogen ubetænksom Klage og Besværing mere vil taale eller ustraffet lade. Skulde for det øvrige nogensinde, foranmeldte Omstændigheder angaaende, nogen Slags Misforstaaelse imellem en Husbond og sine Tjenere eller anden Principal og sine underhavende forefalde, saa er sluttelig Hans Kong: Maj^s allernaadigste Villie og Befaling, at begge Parter samme deres Tvistighed for Hofprædikanterne eller en af dennem tilkjende giver, som der over saadan Explication, hvor ved al Misforstand kunde hæmmes, haver at gjøre, eller og des angaaende, efter Sagens Beskaffenhed og deres derom meldede Efterretning, nærmere Remedier og Foranstaltning haver at forvente.

Fredensborg d. 7. Julii 1737.

F. Gram. E. Pontoppidan.

13.

Under Aaret 1739 fortæller Pontoppidan følgende:

Als man zu Laurwigen erfahren, dass der fromme Kopenhagische Professor u. Prediger Hr. Leth nach seiner Frauen todlichem Hintritt auch dem Tode gantz nahe gekommen, ja von den bewährtesten Medicis als incurable

und gewiss des Todes angegeben worden, versamlete Gert Hansen, ein alter Studios: Theol.; einige Seelen und sprach: Wir wollen Gott umb sein Leben anrufen. Als dieses von allen Anwesenden innbrünstig geschehen, sprach gedachter Studiosus: Hr. Leth wird diesmahl nicht sterben, sondern leben und viel gutes ausrichten. Dieses ist also erfolgt.

Kirkehistoriske Bidrag fra Tiden 1733-37.

Ved **H. F. Rørdam.**

Efterfølgende Smaastykker ere væsentlig af samme Art som dem, Pontoppidan har samlet, og indeholde ny Bidrag til Kundskab om aandelige Strømninger i de bevægede Aar i Christian VI's Tid, der i kirkehistorisk Henseende har saa megen Interesse.

1.

I Kh. Sml. 4. R. III, 65 er blandt andre Bidrag til Waisenhusets ældste Historie omtalt, at Præsten Ewald 1733 ansøgte Direktionen for Waisenhuset om Fritagelse for at betjene Skriftestolen. Hans Ansøgning fandtes ikke i Stiftelsens Arkiv, men er siden funden blandt J. L. Holsteins Papirer paa Ledreborg (Nr. 398 Fol.), hvorfra den hidsættes.

Deres Excellence, Høyædle, Høyærværdige etc.

H: Directeurer for det Kongel: Waysenhuus!

For de Høye H: Directeurer for det K. Waysenhuus maae jeg, efter at jeg længe, tid efter anden, mere og mere haver overvejet denne sag for Gud, give til kiende,

at jeg ikke finder mueligt at fare fort paa den sædvanlige Maade at absolvere en hver, som forekommer mig i Skriftestolen, og in specie med Haandspaalægelse i den treenige Guds Navn at tilsige hver især sine Synders Forladelse.

Det er mig umueligt at kiende hver især saa nøye, at jeg kunde have nogen tilstrekkelig vished om deres Siels oprigtige tilstand for Gud, og at blive forvissed om, at de alle og enhver findes iblant de i sandhed gienfødtes tal; uden hvilket dog efter Guds Ord og Christi Lærdom ikke nogen især bør eller kand gives Forsikring om Naade og Synders Forladelse. Men skeer det alligevel, at man uden tilstrekkelig Forvisning derom forkynder enhver, som kun det begierer, Naade, Trøst og Synds Forladelse, i hvor vel man mangegange haver største Aarsag at tvivle paa deres sande Bodferdighed, Omvendelse og Gienfødsel, saa er det

1. jo at tiltage sig en Magt, som ingen Steds haver nogen Grund i Guds Ord, eller af ingen Exempel kand fremvises enten af Christo eller Apostlerne eller den første christne Kirkes Lærere, hvilke vel have trøstet dem, som de i Sandhed have funden at være bodfærdige med Evangelio, og raadet dem til Omvendelse, Troe og Alvorlighed i deres Christendom, men aldrig med eller uden Condition tilsagt nogen paa sin bare Bekiendelse og Begjæring sine Synders Forladelse, allermindst saadane, som have levet endogsaa i udvortes Synder, Lunkenhed, kiødeligt Sind og Affecter etc.

2. er dette jo den største Stytte for Hykleri og Bedrageri hos de allerfleste, ja hos alle dem, som ikke ere i Sandhed bodfærdige, ihvorvel de søge baade at indbilde sig selv og deres Lærere det, som paa denne Maade ved deres Bedrageri lader sig overtale til med en falsk trøst, som dem ikke tilkommer, at bedrage dem ydermere, og tilsige dem den Synds Forladelse, som endnu i den tilstand ikke hør dem til. Thi det er mere end nok bekiendt, at den eenfoldige og kiødeligsindede Hob meer seer paa den absolute, som hand tilsidst mener sig at faae, som den

hør(er) efter retsindige Læreres trohiertige Formaninger og Advarsler.

3. Herved nedbrydes og svækkes alle de Sandheders Kraft, som retsindige Lærere forelægger dem til deres egen Prøve og Randsagelse, hvoraf de aleneste kunde og burde komme til nogen Vished om deres Sjeles tilstand. Thi eftersom de mene sig i Skriftestolen at faae deres Synders Forladelse, saa gjøre de ikke mindste reflexion mere paa det Omvendelses Ord, som dem forkyndes, og kand ikke bilde sig ind, at det gøres behov at tage dem til Hjerter, eftersom de jo dog faar det, som de sig ynske, nemlig deres Synders Forladelse.

4. Paa denne Maade bliver retsindige Lærere, skjønt mod deres intension, dog som af en fornødenhed for Folkets Blindheds og Vanartigheds Skyld, og fordi de absolvere paa en Maade, som Christus ikke har lært eller befaleet dem, ja som er stridig med Christi Sind og Lærdom, et Middel og Redskab til deres tilhøreres Ubodferdighed, Lunkenhed, Søvnagtighed og Sikkerhed, i det saadane, som ej burde have mindste Forsikring om Naade og Synds Forladelse, dog af Præstens Ord ved Absolutionen ganske trøstigt styrke sig selv i den indbildning, at alting staaer vel til med dem, og at deres udvortes Bekiendelse var en sand Omvendelse, deres selvgiorde troe og tillid en af Guds Aand virket troe, og deres lunkene Forsæt eller Løfte til at bedre deres levnet den sande Helliggiørelse o. s. f. og saaledes river de uden frygt og uden videre Betenkning Helligdommen til sig, som dog ey hør for hunde, og de Perler, som ey høre for Sviin.

5. Siele, som i deres Christendom endnu ey ret ere befæstede, forarges herved, og komme i den tanke, at der maaske ikke ligger saa meget Magt paa at tage saa nøye Vare paa deres Christendom, eller at forarbejde sin Salighed med Frygt og Bevelse; idet de see, at saadanne trøstes og absolveres uden Forskiel, som dog ere i en langt slettere tilstand, end som de; ja at Præsten forkynder dem

Naade og Synds Forladelse, som dog efter hans egen Lærdom ikke burde trøstes med sligt.

6. Dette blir i ligemaade sande Guds Børn til en Forargelse, naar de seer, at uden Forskiel onde og gode, ja aabenbar ugudelige og rette Verdens Børn, ligesaavel som de, der af gandske Hierte søge at vandre for Guds Ansigt i Troe og Lydighed, faar Fortrøstning om Naade og Synds Forladelse, og bliver deelagtiggjorde i de hellige ting, da de dog mange gange er den sande giørlige Christendoms Foragtere og Forhaanere. Hvilket altsammen med mange andre onde ting, som heraf flyde, letteligen kunde i mange Maader forekommes, naar der kunde skee en liden Forandring i en Kirke-skik, som vel er af god Mening bleven vedtagen, men i Forfarenheden findes saa skammeligen at misbruges.

Men vil man sige, at absolutionen er at forstaae sub conditione veræ poenitentia, saa maae jeg enten udtrykkeligen i Skriftestolen sige dem det, at dersom de ikke ere saadanne i Sandhed bodferdige Mennsker, saa gavner Absolutionen dem saa aldeles intet, at de meget mere formere kun deres Skyld ved deres Hykleri; eller jeg maae ikke sige det.

Skeer det første, saa er min absolution i Sandhed ingen absolution, og den, som begiærer den, har deraf ikke nogen Forsikring om sin Synds Forladelse mere ved min Haands paalæggelse og absolutions formul, end som hand desforuden kand have, naar han efter det Omvendelsens Ord, som ham prædikes og foreholdes, prøver sig selv. Og er det derfor da en unyttig gierning, en Misbrug af Guds helligste Navn, som man forkynder absolutionen udi, den dog maaskee confitenten ingenlunde er værdig eller beqvem til at tage imod, og lige saa stor en Uvished for densamme, ja vel en større, end som han havde, før han kom til Skriftestolen. Ihvorvel det var hierdeligen at ynske, at det maatte tjene de fleste til en større Uvished og til en Opvækkelse af Ubodfærdigheds og Sik-

kerheds Søvn. Dog er dette ingenlunde scopus af absolutions formula, og kand ey heller per se derved obtineres, men lettere forhindres. Thi de eenfoldige, vankundige, sikkere og uagtsomme Siele blive derved tilsidst gerne rolige og nok trøstede, at dem Haanden paalægges, og de høre absolutions formul, idet de fast troer, at dette er et vist tegn paa, at Læreren samtykker deres tilstand at være god. Derfor gavner denne conditionata absolutio aldeles intet, og er desforuden plat imod vor Kirkes Ritual, som siger, at jeg skal absolvere: non optando, nec addendo conditionem veræ poenitentiae; hvilken at efterleve vi dog med Ed have forbunden os til.

Skal man derfor lade conditionen borte, og absolvere saaledes, som Ritualet udkræver, saa agter jeg, at det er baade stridigt med Christi lærdom og retsindige Læreres Samvittighed, og tiener til at lyve i Herrens Navn, og at bedrage saa mange af Tilhørerne, som ikke ere i Sandhed bodfærdige, saa som tilforn er sagt.

Af disse og endnu flere Aarsager og Motiver, som jeg forbigaar, hvilke vel hidindtil som oftest have ængstet mit Hierte, men dog ved allehaande andre Forestillinger ere blevne gjorde kraftsløse, er jeg ved Guds Naade endeligen kommen til den visse Slutning, at det er ikke sømmeligt, at en redlig Christi tjener og troe Huusholder over hans hemmelige ting paa saadan sædvanlig Maade farer fort at misbruge Guds Navn og det hellige Forligelsens Embede. Derfor jeg i Herrens Navn haver besluttet ikke mere hermed at besmitte min for saadanne tings skyld beængstede og mig desværre anklagende Samvittighed. Men eftersom jeg dog med Ed haver forbundet mig til at rette mig efter Kirkens Constitutiones, og det i Fremtid vil falde mig umueligt at holde denne Ed; Saa er min ydmyge Bøn til de høye H: Directeurer, som have kaldet mig til dette Embede, at de ville tage min tilstand herudi og Christi Menigheds tarv, ja Guds og vor Herres Jesu Ære, hvis Sag dette er, til Hierte; og, paa hvad Maade mueligt blive kand,

frie mig fra denne Samvittigheds byrde, enten selv eller, om det ikke mueligt kand være, ved en aller underdanigst forestilling og intercession til Hans Kongel. Majestæt.

Dette troer jeg, at om jeg havde consensum superiorum, jeg skulde faa alle mine Tilhøreres Samtykke derudi, at handle med dem efter min Samvittigheds Overbevisning af Guds Ord, uden at bruge ved hver især Haandspaalægelse og specielle application, da jeg ikke nægter nogen af dem offentlig eller i særdeleshed at undervise, advare, paamine, straffe og trøste, som deres tilstand kand udkræve. Thi derunder lide de bodfærdige ingen Skade, som dog kand finde trøst nok af Evangelii Ord, som dem i den rette Orden bliver forelagt, i hvilken Orden de af gandske Hierte jo selv altid søge at findes. Men Ubodferdige og Hyklere kunde da eftertrykkeligen tiltales og afskrekkes fra deres syndige Veye. Og om jo nogen fandtes in statu tentationis, der behøvede en besynderlig Undervisning, trøst og application af Naadsens Ord, saa kunde der findes aparte leylighed nok til.

Den trofaste Konge og Menighedens Hyrde Jesus tage sig selv sin saa jammerlig fordervede og forstyrrede Menigheds tilstand til hierte, og være selv deres Forsvar, som alleneste ynske af gandske hierte at befordre hans Ære. — Jeg imidlertid venter, at de høye H: Directeurer gunstig overveye denne Sag og søge at frie mig fra en byrde, som længere at bære er mig utaaleligt og umueligt; og om det er Guds Villie, at jeg længer skal tiene Waysenhuset, da at sætte mig i den stand, at jeg kand med Frimodighed, og uden Samvittigheds Stød forestaa dette Embede. Jeg befaler Gud min Sag, som veed, at jeg herudi ikke søger mit eget, men det hvad hans er, og venter paa, hvad det behager ham, efter hans allene vise Raad, at gjøre med og af mig. Imidlertid ynskede jeg herudi med det første at faae nogen Lettelse, og at vide, hvad der er for mig at gjøre, eftersom Communionen forestaar, og jeg ey tør gaae der ind udi, før det kand skee paa en Maade,

som er ikke stridig med Christi Sind. Viisdommens og Herrens Frygtes Aand regiere i dette som i alle andre ting de H: Directeurers hierter til det, som meest kand tiene til Guds Ære og de mig anbetroede Sieles sande Velfærd. Jeg imidlertid forbliver med al respect

De høye H: Directeurers

tienskyldigste tienere

Kiøbenhavn d: 21. Juny 1733.

E. Ewald.

Da den »Lettelse«, Ewald her søgte om, kun midlertidigt og under Frawens Modsigelse blev ham tilstaaet af Direktionen¹), indgik han 11. Novbr. 1733 med et Andragende til Kongen, hvori han bad om Fritagelse for at absolvere andre end dem, om hvis Redelighed han var overbevist, »for at jeg ikke skal blive delagtig i fremmede Synder«, og foreslog i den Anledning en Udvej, som nu synes os ret naturlig, men den Gang var noget fremmed, nemlig en Sognebaandsløsning. Han skrev nemlig:

»Saa beder jeg altsaa D. K. Maj. allerunderdanigst, at D. K. M. for det første i Almindelighed vil tillade mine Skriftebørn, at de maa have Frihed til at gaa til Skrifte og Kommunion andensteds, hvilket desuden ej er usædvanligt hos de andre Menigheder, at man fra én Menighed gaar til en anden. Saa kunde det maaske ogsaa være heldbringende, om D. K. M. allern. vilde tilstede saadan Frihed, at enhver, som er bekymret for sin Salighed, for saavidt det ej sker af »eigenen Absichten«, men af Redelighed, kan gaa til Kommunion hos den Sjælesørger, til hvem han har mest Tillid, og som han mener er bedst til hans Opbyggelse, for med ham at forhandle om sin Sjæls Tilstand«²).

Denne Udvej fandt dog ikke Bifald paa allerhøjeste Sted; men derimod greb man til at paalægge Ewald at

¹) Exner, Efterretn. om det Kgl. Vajsenhus, S. 19. L. Koch, Kristian VI's Historie, S. 157.

²) Efter en tydsk Oversættelse i Wernigerode Arkiv (Heibergs Saml.).

holde en Kapellan, der kunde udføre de Forretninger, han ikke selv dristede sig til, hvorom er fortalt i K. S. 4. III, 65 ff.

Ewalds Andragende synes for øvrigt at have givet Anledning til, at Kongen afkrævede hver af sine tre Konsulenter i kirkelige Sager, Bluhme, Söhlenthal og Stolberg, Betænkning over Skriftemaalssagen i Almindelighed. Bluhme indleverede, som den første, sine »Unvorgreifliche Gedancken vom Beicht-Wesen und den dabey vorfallenden Gewissens Scrupeln, in Frag und Antworten verfasst«. Skjønt han heri indrømmede de Misligheder, der fandt Sted ved den sædvanlige Betjening af Skriftestolen, tog han den dog til en vis Grad i Forsvar, men gjorde Forslag til dens Forbedring¹).

Söhlenthal ytrede angaaende Bluhmes Betænkning, at han vel fandt Slutningen god, »mir deucht aber, das da der Author den Beichtstuhl so beschaffen findet, als er ihn da beschreibet, so hätte er die Mühe sparen können ihn so weitläufig zu defendiren«.

Stolberg, der ikke var ganske enig med nogen af de fornævnte, forment dog, at Bluhmes Betænkning var vel overvejet, og en Del af Söhlenthals Indvendinger mod hans Bevisførelse besvaredes.

Da Konsulenterne ikke vare enige, synes Kongen at have forlangt en ny Erklæring. Bluhme formulerer saa nærmere sit Forslag til Skriftestolens Forbedring i »Bedencken betreffend die Misbräuche des Beichtstuhls und deren Abstellung«. Söhlenthal finder Bluhmes Forslag utilstrækkeligt: »Saa længe Absolutionen forbliver almindelig og formularisk, er al Hjælp »Schein- und Schatten-Werk«. Altsaa mere Undervisning, og bort med den bestemte Formular. Stolberg skriver: »Dieses andere Bedencken, den Beichtstuhl und dessen Misbräuche betreffend, ist freilich,

¹) Bluhmes Betænkning, der er meget lang, findes i Ark. i Wernigerode. Det er vistnok den samme, som nævnes ovf. S. 159 Not.

wie der Herr Baron v. Söhlenthal geurtheilet, viel zu generel, und kommt auf die Hauptsache nicht. Denn wenn alle die vorgeschlagene Anstalten angeordnet würden, bliebe doch der härteste Knoten, wie man sich gegen die beichtenden selbst, die von so mancherley Beschaffenheit sind, recht zu verhalten habe¹⁾.

Nogen Enighed opnaedes altsaa ikke, og Følgen blev, at Kongen heller ikke foreskrev nogen ny almindelig Regel med Hensyn til Absolutionen. En saadan krævede nemlig en Ritualforandring, og skjønt der fra 1735 af var megen Tale om en saadan, og der vel ogsaa arbejdedes derpaa, endte det hele dog med, at Christian VI lod det blive ved det gamle²⁾. Derimod fulgte han det Raad, som Stolberg i sin Tid havde givet ham i følgende Ord³⁾:

»Die Sache selber betreffend, so leuchtet mir immer mehr ein, wie nöthig I. K. Maj. gute, fromme Prediger haben, und bitte desfalls allerunthänigst keine Zeit zu verabsäumen. Mit dem Baron Söhlenthal bin ich in dem Beichtwesen nicht einerley Sentiment. Wenn man was gutes ausrichten will, muss man nicht mit Ceromonienwesen anfangen, und ist nur an die beklemte Geistlichkeit eine Declaration nöthig, von dem Rituale conditionale absolviren zu dürfen, wenn sie desfalls bey I. K. M. sich melden«. — Det er faktisk den Udvej, som er brugt indtil denne Dag af mange Præster, om end den kirkelige Øvrigheds Tilladelse just ikke altid er erhvervet.

2.

I Aaret 1732 kom den 25aarige Grev Henrik (VI)

¹⁾ Heibergs Uddrag fra Ark. i Wernigerode.

²⁾ Helveg, Kirkens Hist. eft. Ref. 1. Udg. II, 95 ff. 2. Udg. II, 67 ff.

³⁾ Udateret Koncept i Ark. i Wernigerode, hvor ogsaa findes fra Stolbergs Haand: »Kurtzer Entwurf einiger Gedancken, wie der Beichtstuhl sowohl als die Dispensation des H. Abendmahls dergestalt einzurichten und zu handeln sey, dass ein rechtschaffener Knecht Gottes dabey ohne Quaal und Verletzung seines Gewissens bestehen könne«.

Reuss her til Landet¹⁾. Han var en Søn af A. H. Franckes Ven, den fromme Greve af Reuss-Köstritz²⁾, og tilhørte ligesom Forældrene den pietistske Retning. I Arkivet i Herrnhut findes en Kopi af følgende Brev fra den unge Grev Reuss til Greven af Castell³⁾, dat. Kjøbenhavn 18. Okt. 1733. Brevet giver et interessant Indblik i Forholdene kort efter Chr. VI's Hjemkomst fra Norge, paa en Tid, da baade Grev Stolberg-Wernigerode og Herrnhuterer A. G. Spangenberg, der i deres theologiske Standpunkter afveg ikke lidt fra hinanden, befandt sig i Kjøbenhavn. En Oversættelse af Brevet hos Lundbye, Herrnhutismen i Danmark, S. 53, synes at hvile paa en mindre god Text, da nogle Fejl have indsneget sig i den.

Extract Schreibens von VI^{te} Gr. Reuss, d. d. Copenhagen
d. 15 8br. 1733, an Gr. v. Castel.

Touchant l'affaire du Comte Zinzendorf j'en ai été suffisamment éclairci par le Comte de Stolberg. Aussi ai je été present aux conferences, qu'il a eues avec Mr. Spangenberg. J'ai admiré la solidité et la douceur, avec la quelle ils ont disputé, et je suis persuadé, que il ne sera point sans effet. Le Roi fait imprimer un edit, ou il est defendu de precher a l'auenir contre les Pietistes. Quoique cet edit ne soit pas encore publié, les Ecclesiastiques commencent pourtant deja à se decrier publiquement contre ce venin heretique. Ils refusent d'obéir au Roi, puisque dans le spirituel ils ne dependoient que de Dieu. Ce fera l'occasion, ou on verra, que ce sont les Orthodoxes, et non pas les Pietistes, qui s'opposent aux ordres du Roi, et qui per consequant sont nuisibles à la Souveraineté. Enfin tout est icy en crise, et tant ce que j'en ose ercrire est, que peut être Vous entendrez en peu de tems de grands changements (etc.).

¹⁾ D. biogr. Lex. XIV, 19.

²⁾ Kh. Sml. 5. IV, 610.

³⁾ Kh. Sml. 5, III, 815.

3.

Til de overilede Embedsbesættelser, som Christian VI af og til foretog, maa vistnok regnes hans Kaldelse 1733 af Præsten N. Dorph fra Vang i Norge til Sognepræst ved Nicolai Kirke i Kjøbenhavn, der førte til, at Kongen, vistnok for atter at komme af med ham paa en sømmelig Maade, nogle Aar efter (1738) maatte gjøre ham til Biskop i Christiania, efter at Dorph i Mellemtiden sidst havde været Sognepræst ved Frue Kirke i Kjøbenhavn og Stiftsprovst¹⁾. I følgende Brev anbefaler han sig til Biskop C. Worm.

Højædle og højærværdige
højgunstige Hr. Biskop!

Iblandt de store og mange Benaadninger, hvilke vor allernaadigste Konge haver allernaadigst behaget at tillægge sine Undersaatter i Norge, som i dette Aar ere blevne glædede ved deres kongelige Majestæters allernaadigste Nærværelse, erkjender jeg med allerunderdanigste Ydmygheden at være iblant de største, som hans kongl: Majestæt allernaadigst haver tillagt mig, idet jeg uden min ringeste Ansøgning er bleven kaldet og beskikket til at være Guds Ords Lærere for Christi Menighed til St. Nicolai Kirke udi Kjøbenhavn, til hvilken store Naade det derforuden haver allernaadigst behaget hans kongl: Maj: at legge denne, at mig efter gjorde allerunderdanigste Ansøgning er allernaadigst permitteret at forblive i Norge indtil førstkommende Foraar, paa det jeg kan have Tid til at samle og afgjøre de til min Nedflyttelse fornødne Ting. Dette fordrister jeg mig herved allerydmygeligst at anmelde Deres højædle Højærværdighed, og derhos allerydmygeligst udbeder mig Deres højædle Højærværdigheds gunstigste Patrocinium, paa det jeg derved maatte finde Oplysning til at forstaa det, jeg ikke kan vide, og Bestyrkning til at forestaa det, jeg ikke

¹⁾ Se Dorphs karakteristiske Brev til Biskop And. Wøldike i Viborg angaaende sine Forflyttelser i K. S. 5. III, 213 ff.

formaar, saasom jeg efter underdanigste Pligt skal ved Guds Aands Bistand beflitte mig saa at forholde mig i det mig allernaadigst anbetroede Embede, at jeg maa finde Sted iblandt Deres højædle Højærværdigheds Clericie, og ikke aflade at bede, at Gud ville velsigne Deres højædle Højærværdighed i mange Aar med fuldkommen Sundhed og Styrke til sin Ære og sin Kirkes bedste, forblivende udi største Submission

højædle og højærværdige,
højgunstige Hr. Biskops
allerydmygeste Tjener og Forbeder
Niels Dorph.

Wangs Præstegaard d: 21. Oktobr. 1733.

4.

Man har mangfoldige Breve vedrørende kirkelige Forhold, udgaaede under Geh.-Raad J. L. Holsteins Navn i hans Egenskab som Oversekretær i Kancelliet¹⁾; om de alle ere konciperede af ham selv, er vel et Spørgsmaal, men i ethvert Tilfælde ere de ikke skrevne med hans Haand. Det interesserede mig derfor en Gang at finde nogle faa til Biskop Worm stiledede Breve fra Holsteins Stiftamtmandstid, skrevne med hans egen Haand og endnu bærende Præg af, at han ikke var ganske sikker i Behandlingen af det danske Sprog, hvad han dog senere blev. De have Karakteren af Privatbreve, og med Undtagelse af det sidste skrive de sig fra den Tid i Aaret 1734, da Holstein var paa sin Bryllupsrejse til Vrejlevkloster²⁾. Da nogle af Brevene savne Datering, er det usikkert nøjagtig at angive den Orden, hvori de bør stilles.

¹⁾ Næmlig i »Oversekretærens Brevbøger» i Rigsarkivet.

²⁾ Rørdam, Hist. Saml. og Studier II, 178—9. I D. biogr. Lex. II, 43 siges, at Holstein holdt Bryllup 1733. Nærværende Breve vise, at 1734 er det rigtige Aar, som det ogsaa angives i Adels-Aarbogen.

a.

HøyÆdle og HøyÆrværdige Herr Biskop.

Kongen hár befalet mig meegen (!) alvorligen, at jeg skulde tillige med Eders HøyÆrværdighed see dertil, at den Sag imod Mad. Wulff kom til ende, saa snart muligt er¹⁾, og kunde vi vores Betænkning in forma sententiæ efter H. K. M^s befaling tilskikke hannem til allernaad: Aprobation. Som jeg nu ey tvifler, at Eders HøyÆrv. hár faaet j dag Provstens²⁾ Svar, saa venter jeg vores relation til Kongen med det første til Wreilefkloster p. Aalborg, thj som De vide mine Tanker herom, saa skulde jeg formeene, at Ed. HøyÆrv. kunde nok straxen underskrive originalen, fordj tiden kunde vindes derved.

Jeg har funden mangfoldige tiggere paa Veyen, og fortiener Willumsen³⁾ nok een erindring; thi der j egen vare de fleeste. Vi maa være betænkt derpaa, at det ey tager overhaand igien, og vil jeg udbede mig deres gode betænkning, og hvad for Anstalter derom kand gøres før j veyen (!), thi mand maa ej bie dermed, ellers er der ingen Raad til. Jeg forbliver med al estime og consideration

Eders HøyÆrværd^s
Tienstskyldige Tiener
J. L. Holstein.

b.

HøyÆdle og HøyÆrværdige Herr Biskop.

Jeg finder det høy fornøden, at der skeer een allerunderdan. Forestilling til Kongen om at forebygge dend at frygtende Indførsel i Herlufsholms Gods. Vilde Eders Høy-

¹⁾ Denne Sag gjælder vistnok de mod Mad. Wulfs under den store Kommission ang. de pietistiske Stridigheder i de første Maaneder af Aaret 1734 rejste Beskyldninger.

²⁾ M. Morten Reenberg.

³⁾ Formodentlig Jørgen Willumsen, Ridefoged i Sørø Amt.

Ærv. forfatte en Project dertil, saa skal jeg søge Leilighed at tale viidere derom med Eders HøyÆrv. Jeg forbliver
Eders HøyÆrværd.

Tienstberedvilligsts Tiener
J. L. Holstein.

c.

Wreilefkloster d. 12. May 1734.

HøyÆdle og HøyÆrværdige
Høytærede Herr Biskop!

Deres Høyærværd: ærede Skrivelse af d. 4. hujus har jeg vel erhholdet tillige med vores allerunderdanigste Fore stilling til Kongen om den beviste Sag¹⁾; Jeg finder slet indtet imod alt det, hvad Eders Høyærværd: skriver mig derom, derfor har jeg ogsaa straxen befordret det til deris Kongel. Maiest., mens om Kongen nu aprobeerer Vores allerunderdanigst Forslag, saa bliver det første Spørsmåale, hvem der skal være actor j denne Sag, og føre Sagen imod Forpagteren Hans Møller. Jeg seer ingen anden dertil end Fiscalen eller Provsten, som har indberettet alt dette, og vil jeg udbede mig herom deres tanker med det allerførste.

Ved Kongens Hiemkomst vil jeg haabe at Amtsbetienterne sørger derfor, at Herskabet ey bliver overløbendes af de omløbende bettler, thi jeg har talt med Dem derom, men mand skulde vel giøre rette Anstalter, hvor saadanne bettler kunde hensettis, forat arbeide og fortiene deres Underhold, og har jeg slet indtet imod Eders Høyærværd: project at sætte dem til Møen²⁾, om det ikkun behagede

¹⁾ Gjælder vistnok Herlufsholm, for hvilken Stiftelse Holstein og Worm 18. Januar 1732 vare blevns beskikkede til at »paatage sig Bestyrelsen i Skoleherrens Sted«, men hvor de økonomiske Forhold vare i fuldstændigt Forfald.

²⁾ D. e. i det der nys oprettede Tugthus i Stege. En sørgelig Udvej! De gjentagne Klager fra hin Tid over det Overhaand tagende Tiggeri, som Kongen skulde forskaanes for at besværes af, vidner om den store økonomiske Elendighed, som den Gang herskede blandt Almuen i By og Land.

Dem at give mig nogen nærmere efterretning og bedre Oplysning, hvorleedes De formeener, at det kunde lade sig giøre.

Jeg takker Eders Høyærværd: for deres gode Ynske til mit forehavende; brylluppet er fastsæt med Guds Hielp her j Kirken til d. 18. hujus, og skal jeg siden snart tænke paa min Hiemreyse, saaledes at jeg vist for Pintsedag skal være hiem igien. Jeg forbliver altiid med meegen consideration

Deres Høyærværdigheds
Tienstskyldige Tiener
J. L. Holstein.

d.

HøyÆdle og HøyÆrværdige
Herr Biskop.

Jeg har j gaar efterseet alle documenterne angaaende H. Jægers Sag¹⁾ tilligemed Eders Høyærv: forfattede og mig tilsendte votum derudj. Men jeg seer ikke, at H. Nicolaj Jæger kand dømmis under Gen: Fiscals tiltale, som een, der har voren H. K. M. befaling ulydig; Jeg vil ej entrere j Sagen selv, thj saa synes mig, at per sanam consequentiam sec: pag: 869. Art: 4. Amtmanden ej eengang kunde tillade deslige Sager paa dend tiid, men jeg vil ikkun blive derved, som Ed: Høyærv. tager Sagen, og saa maa jeg frit bekiende, at jeg er af de tanker, at den første Kongel. befaling af d. 28. Nov. 1732 er ophævet eller formildet ved den senere befaling af d. 6. Febr. 1733, som henviiser Sagen til Landemodet, hvilken ogsaa er udkommen efter Præstens demonstration, derfor seer jeg ikke, at hand har forseet sig imod Loven L. 1. C. 1. Art. 6. og kand ej derefter dømmes. Jeg tilstaaer gierne at Præsten havde anderleedes kunde føret sig op j denne Sag, og at han

¹⁾ Om Sagen mod Nic. Jæger, Præst i Elmelunde, findes udførlige Efterretninger i Kh. Sml. 4. R. V, 213 ff., som suppleres med her-værende Brev, der viser, at Holstein har holdt sin Haand over Manden.

ikke har tagen de foreskrevne gradus admonitionis j agt, som det sig burde, og derfor maa hand ogsaa til rette settis, men efter foregaaende fundament ej tiltales af Gen: Fiscalen, hvilket jeg ej ønskede af adskillige Aarsager. Jeg er derfor af dend meening, at saasom hand ej har observered de foreskrevne gradus admonitidnis, men af egen autoritet formeenet disse folk lønlig Skriftemaal, siden saaledes givet Anledning til denne proces, og endelig j visse maader har talet Landets Øvrighed for nær, at hand burde give 12 R^r til Amtmands Sterfboe og 20 R^r til de fattige Præste Enker, og for resten bliver jeg gandske eens med Eders Høyærv: Jeg ønsker af mangfoldige Aarsager, at dette finder Ed: Høyærv: aprobatation, og at vj kunde komme ud af denne Sag. Jeg er altid

Eders Høyærv.

dienstberedvilligste Tiener

J. L. Holstein.

d: 22. Jun. 1734.

5.

Da den separatistiske Bevægelse i Kjøbenhavn havde faaet Vind i Sejlene ved de i K. S. 5. IV, 48 ff. omtalte Svenskeres Besøg i Efteraaret 1734, maa der fra en eller anden Autoritet (maaske Kongen selv) være udgaaet de fire nedenfor anførte Spørgsmaal til flere, som antoges at kunne give Besked om Sagen. En Besvarelse af Spørgsmaalene fra en Mand, der betragtede Separatisterne med Sympathi, er meddelt i K. S. 5. IV, 51 f. Senere er en anden Besvarelse af Spørgsmaalene funden blandt J. L. Holsteins Papirer paa Ledreborg (Nr. 398 Fol.), som her følger.

1. Was sind die jetzigen Separatisten für Leüte?
2. Wie weit gehet ihr Separatismus? Verlassen sie auch ihren bürgerlichen Stand?
3. Haben sie auch besondere Lehr-Sätze, und wie lauten sie?

4. Wie ist ihr Leben und Wandel beschaffen, und wohin wenden sie sich?

Paa disse Spørgsmaal findes følgende Svar:

1. Hvad de nuomstunder Separatister ere for Folk, da ere de meste unge Personer, som Studenter, Haandværksfolk, Skriverskarle og Krambosvende, tilligemed andre, som Koner og Piger af Borgerstanden, saa og (som siges) nogle Borgere, som vel blive ved deres borgerlige Næring, naar den er saa beskaffen, at den kan øves med en god Samvittighed til en daglig og ringe Nødtørfthighed foruden at gjøre Uret; men mestendel saadanne Kunster og Haandværker, som tjene til Pragt, Hoffærdighed og Yppighed, disse abandonnere en Del af dem.

2. Separere de sig fra den nu brugelige Kirketjeneste fast udi alle Ting, og holde sig alene til den hellige Skrift, uden at regardere noget paa den Augsburgske Confession. Men hvad Troens Artikler angaar, da tro de lige med de andre Lutherske efter det Niceniske Concilium.

3. Saa og foragte de den udvortes sig tilregnede Christi Fortjeneste og holde sig alene til den indvortes Christi væsentlige Retfærdighed, som de sige er den indvortes nye Fødsel, hvorom meldes Joh. 1 v. 13. Saa og sige de, at den saakaldede sacramenterlige Nadvere er ikkun indstiftet af Christo som til hans Ihukommelse, Døds Forkyndelse og til en Kjærligheds Forbindelse imellem Christi Lemmer, og vægre dennem ved at søge Salighed udi det samme. Men det Christi Ord: Det er mit Legeme etc., det hentyde de alene paa det aandelige og levende Himmelbrød, Joh. 6. De nægte og den Ugudeliges Lærdom til Saligheds Nytte, og uden det holde og haardt over ikke at gjøre Ed, saasom de paastaa, at det gaar imod Christi Befaling og Bud.

4. Deres Liv og Levned er godt og ustraffeligt efter Christi og den hellige Skrifts Indhold, og klæde sig slet og ringe en Del af dem. Ikke heller vides, at de have udi Sinde at vende sig til nogen anden Sect eller Religion,

ikke heller til noget andet Sted, end hvor de maatte tolereres, saasom disse ikke holde nogen Forsamlinger, men enhver af dem for sig selv frygter Gud, saa vidt han bedst kan. — Dette er det alt, hvad man af dem har kunnet bringe udi Erfaring.

6.

Ovenfor, S. 164 ff, er der meddelt nogle Efterretninger om Vartovspræsten Ole Hersleb, angaaende hvis Skjæbne efter hans Bortgang fra Embedet Efterretningerne kun ere sparsomme. Blandt de Afskrifter, Heiberg har erhvervet fra Arkivet i Herrnhut, er imidlertid fundet en Rejseberetning fra den bekjendte Herrnhuter Gert Hansen, skreven i Januar 1736, hvori Herslebs Ophold i Halle omtales og Bidrag ydes til hans Karakteristik. Da Beretningen ogsaa i andre Henseender ikke er uden Interesse, skal den her i sin Helhed meddeles.

Fernere Nachricht von Pipers und Hansens Reise bis nach Herrnhut.

Von Flensburg gingen wir auf Husum, da fanden wir Brüder. Der das Wort unter ihnen führte und wird immer besucht von den andern, der gefiel uns am schlechtesten; die andern waren herzlicher, einfältiger, und nahmen eher so was an, waren auch in ihren Worten kräftiger, da hingegen der das viele Wissen hatte, redte leere Worte ohne Nachdruck und Herzlichkeit. Da fürchtete ich mich wiederum vor dem vielen Wissen und so weiter. — In Friederickstadt trafen wir die schwedischen Brüder an¹⁾; sie nennen sich Freunde, die hatten uns gern bei sich, arbeiten nur für sich, nicht für andre ausser ihre Gesellschaft, nicht um Lohn, wollten angesehen sein wie die Jünger Christi, die nichts mehr mit der Welt zu thun hat-

¹⁾ Af K. S. 5. IV, 71 fremgaar, at Gert Hansens og Dines Pipers Ophold hos Erickssons Selskab i Frederiksstad varede fra 12. til 17. Januar 1736.

ten, und lassen sich vom Heilande lehren; da wünschte ich ihnen, dass sie auch wirklich in seiner Schule sein möchten, und hernach wie die Jünger seine Zeugen werden. Das war ihnen lieb, so möchten sie es gern; aber wenn man Einwendungen machte wider ihre Sachen, war nur Streit da. Sie wollen innerlich zu schaffen haben an ihnen selbst. Da warnte ich für wilde Gedanken, für leere, unnütze Phantasien, und wenn sie nicht mehr Gnade und Kraft hätten innerlich zu arbeiten, sie doch probiren möchten, durch äussere Arbeit den unnützen Speculationen zu wehren. Das nahm man auch an. Es werden nicht viele unter den 89 Seelen Grund haben, doch sind einige liebe Seelen darunter. Gottes Fürsorge sei über sie, im wenigsten, dachte ich, sind sie des Brots so wohl wert, als alle die, welche man überall bleiben lässt. Sie wollten, wir sollten an sie schreiben.

In Horst, 5 Meilen jenseit Hamburg, fanden wir unsere Brüder Conrad Lange, Waiblinger, Philipp Dill etc. sie waren, wie sonst die Herrnhuter, ordentlich, still, einträchtig. Der Pastor Christensen hat ihnen eine Stube eingeräumt in einem Armenhaus, und herbergt sie des Nachts in seinem Hause. Der Mann war mir zur Lehre; es ist bei ihm was Gutes gewesen, aber nun kommt er nicht damit aus bei den Brüdern, sie lassen ihn gern im Frieden, aber er kann sie nicht ansehen und anhören, ohne dass sein Grund ja dadurch muss gerüget werden. Er wollte ihnen dienen und behülflich sein, und muss doch in seinem Herzen was von ihnen leiden, möchte deswegen nicht allzugern sie bei sich haben. Es ist wohl nicht anders, als dass man muss bös werden, wenn man so lange ist gutscheinend gewesen, auf dass man sich selbst recht mag kennen, fühlen, beugen, elend und klein werden, und aufs neue ein armer Sünder werden, wie von Anfang, und dem Heiland seine Ehre und Gebühr geben.

In Hamburg lernte ich aus der lieben Schäferin, einer Schneiderwitwe, ihrer Erzählung von ihrer Bekeh-

rung, wie der Heiland sich selbst der Seelen darbietet, um unser Stab, Gerechtigkeit und Hülfe zu sein, an den wir uns allein halten können. Hernach hatten wir einen trocknen Weg ohne Brüder bis Magdeburg, wo wir Steinmetz¹⁾ sahen und hörten, aber gingen nicht zu ihm; er wusste Dinge zu reden, die zum Grunde gehörten, aber wie er nach 20 Jahren noch muss in solchem Kampf stehen wider die Sünde, das hörte ich nicht gern. Da wir noch bei Satza waren, war das merkwürdig: wir liefen in der Irre bei finstrer Nacht und dreckigtem Wege, da rief mir ein junger Knabe mit Weinen zu; wir wurden also ihm zum Trost, er aber mir zum Wegweiser bis durch das Thor; da war der Stadt Syndicus bei der Hand, und als er unsere Pässe gesehen hatte, ging er mir selbst mit seiner Leuchte vor bis an das logement, wollte uns auch selbst aufgenommen haben. Da machte der Heiland uns eine Ehre, aber es hiess bei mir nichts, denn es war nicht des Syndicus seine Sache, der Heiland spielte mit uns. In Schortewitz bei Mag: Sommer fanden wir Bruder Oettinger; er sagte, er hätte zwar dem Hrn: Grafen versprochen nach Herrnhut zu kommen, aber diesmal findet er sich geschickter für die Studenten in Halle, wo er wilens ist über die Bibel cursorie zu lesen. Zu seiner Zeit wird er wieder zu uns kommen.

Wir gingen auf Halle um Herzlebs willen; Bruder Piper war zwar nicht geneigt dazu, aber dieweil ich immer Herz dazu hatte, loosten wir, und kriegten: »Ja«, es ging auch gar gut da. Br: Piper hatte Zahnschmerzen, und hielt sich deswegen zu Hause; inzwischen war ich bei Verschiedenen. Baumgarten²⁾ liebt unsre Gemeine, hält seine Stunden hübsch genug, und nicht ohne Segen; aber immer Schade, dass die schönen Wahrheiten werden nur gesagt, und die Seelen an dieselben nicht geleitet. Ja

1) Se K. S. 5. III, 786.

2) Siegmund Jacob B. se Nielsen, Kirkeleks. I, 238.

auch bei so schönen Wahrheiten dächte mich, dass Gott und Christus ward nicht recht verkläret, denn man hört vieles vom Christenthum und von Uebung der Gottseligkeit, aber ich fürchte sehr, dass der Grund, die lebendige Erkenntnis im Herzen von Gott selbst und Seinem lieben Sohn, sei nicht da, wie es billig sein sollte. Herzlieb war gar freundlich, hat in Halle vieles gelitten; er meint, sie haben ihm Halle sauer machen wollen; ihn däucht, als er in Herrnhut war, dass er mit Fleiss auf allerhand Proben von den Brüdern ward gesetzt, und dass er also nur musste leiden und Geduld haben und zu allem stille schweigen, welches er zuletzt nicht vermocht hat; er wäre bei solcher Geduld bald von Sinnen gekommen. Durchs Loos ging er weg. Nachdem hin und wieder alles ward durchgeredt, kann ich mit Wahrheit sagen, ich spürte rein kindliche Liebe in seinem Herzen gegen Herrnhut; und er hat gewünscht, von ihr angefasst zu werden; er meinte, sie hatten ihn ja unter sich, sie hätten alles aus ihm machen können. Er gestand, er wäre hochmütig, eigensinnig und sehr unordentlich, aber er verliess sich bei diesem allem auf seine Redlichkeit, und dass er in einer Gemeinde war, die ihn entweder wegweisen oder verbessern sollte. Nun redte er vielmal davon, dass er wollte mit mir gehen, aber mein Herz stimmte nicht völlig da mit ein, und da wir loosten, hiess es, er soll bleibe, wo er ist. Doch denkt er nach Herrnhut zu kommen, wenn der Heiland ihm's zu seiner Zeit gönnen will.

Ein paar Brüder aus Halle, die uns begleiteten, und einige in Leipzig wollten, man sollte ihnen die Sache von Marschall deutlich machen, wie es doch möglich wäre, dass man solches von Herrnhut hören könnte. Da hiess es: man hat ihn eingeladen, man hat ihn länger aufgehalten, als er selbst wollte, und man ist doch so gar unzufrieden damit, dass er der Gemeinde Unkosten verursacht hat, etc. Man hat unter einem fremden Namen und als von einem andern Ort Briefe geschrieben, und das nicht

an ihn selbst, sondern erst an die Arnoldin Warnung gethan, wenn Leute wollten auf Unkosten der Gemeine es machen wie der Hr: Marschall; darnach einen andern Brief geschrieben an einen andern, welcher, wenn man einfältig wollte handeln, sollte an Marschall selbst geschickt werden. So hiess es daselbst. Ich ging zum Marschall und liess ihn mir alles erzählen. Da fand sich's, dass er in der Erzählung dieser Sache ist zwar unvorsichtig gewesen, aber bei andern lautet es nur härter als aus seinem Munde; er hat die Gemeine zärtlich lieb, er sah es alles für eine Probe an von dem lieben Heilande; er hofft, er würde sich noch besser darinnen finden. Nachdem er in einem Brief dem Hrn: Graf alles selbst erzählt, und wiederum Antwort gekriegt, hat er's weiter niemanden erzählt.

Wir logirten bei Mag: Philippi; Herzleb brachte uns zu ihm. Piper blieb zu Hause wegen seiner Zahnschmerzen, und ich ging zum Dr. Wibacker. Nachdem er Mag: Philippi und mir erzählt hatte, was für eine Erklärung er über das XI Capitel an die Corinther im 1ten Brief wollte ausgehen lassen, und wollte die Raben, die den Herrn anrufen¹⁾, nicht natürliche Raben sein lassen, dieweil er meinte, es könnte nicht wahr sein, dass die Gott anrufen; und durch die Creatur Röm: 8., die sich mitsehnet und mit in Aengsten ist und der Eitelkeit unterworfen ist, wollte nicht andre Creatur verstehen als die Engel alleine. Da sagte ich: er sollte nicht so geschwind mystisch sein, sondern uns, die wir noch so vernünftig handeln, eine Leiter geben erst, worauf man steigen könnte zu seiner Mystic, er sollte erst das stehen lassen, was jedermann bald siehet und wahrnimmt, hernach könnte er seine Sache dazu setzen und weiter gehen.

Mag: Philippi that uns viele Liebe, behielt uns 2 Nächte bei sich, redte im Anfang als der, die Form hat, was zu wissen wäre, aber hernach verachtete er nicht das geringe, was wir ihm sagen konnten.

¹⁾ Ps. 147, 9.

Nun kommen wir wieder zu unserm Herrnhut; nehmet uns in eure Ruhe und Arbeit wieder ein, in eure Liebe und Gebet und Danksagung. Ich hoffe, dass ich nun schmachtend bin, nun labe und fülle mich mein Heiland und seine liebe Gemeinde.

Ich muss noch ein Wort schreiben, was ich bei der gemeinschaftlichen Reise gelernt habe. 1., Die Eigenschaften, worinnen Brüder von einander am meisten unterschieden sind, mögen zur Harmonie kommen; also muss ich meinen Bruder nicht richten, oder nach meinem Sinn zurechte machen, sondern lieben und tragen, und gerne sehen, dass ein Bruder andre Eigenschaften habe als ich. 2., Ich habe bisweilen mir was angenommen von meinem Bruder, welches ich darnach habe erfahren, es sei entweder sein Fehler oder seine besondere Gabe, und bin also darauf gebracht, dass ich für meine Person muss durch die Gnade das werden, was ich werden soll; werde ich durch Nachäffung einem Bruder gleich in etwas, das fällt wieder weg als eine Sache, die in mir keinen Grund noch Wurzel hat. Der Heiland will sich selbst in einem jeden bilden. 3., Verschiedene Höhen habe ich bei mir erkannt; aus verschiedenen Dingen habe ich Höhen gemacht, dieselbigen wird die treue Liebe wahrnehmen, und mir noch die übrigen zeigen, denn ich hasse nun von Herzen alle Höhen, denn ich habe auf der Reise deutlich verstanden, wie der liebe Heiland ist auf keine Höhe gestanden, sondern bei aller seiner Vortrefflichkeit ist von Herzen demütig gewesen. — Solcher Sachen hätte ich mehr zu erzählen, aber ich breche ab, und sage, wie ich meinen ganzen Zustand befinde: 1., Einigermassen werde ich nüchtern von den Stricken des Satans und sehne mich nach einer solchen Erlösung, da der liebe Heiland mich frei machet zu seinem völligen Eigentum, worin er allein mit seiner Gnade waltet. 2., befinde ich fast immer, wie der Vater unsers Herre Jesu Christi, und Sein lieber Sohn will in mir sich verklären ued lebendig sich zu erkennen geben,

worinnen die liebe Gemeine mir forthelfen wolle mit ihrem Gebet und mit der Gnade, die in ihr ist.

Der grosse Gott, und unser Heiland, sei gelobet in der Gemeine, Amen.

Naar det ovf. S. 200 er sagt, at Ole Hersleb forblev ugift, saa er det ikke rigtigt, da en af hans samtidige, Litteraten Wille Høyberg, meddeler den triste Efterretning om ham, at han »siden efter Hjemkomsten til Fædrelandet giftede sig med en gemen og vanfør Kjærling og gik omkring som en halv Stodder«¹⁾. Af Trinitatis Kirkebog fremgaar, at han ved sin Død 1760 var 67 Aar gl. Derefter bliver vel hans Fødselsaar 1693, hvad der passer med Aldersangivelsen i Univ.-Matriklen²⁾.

7.

Om religiøse Forhold i Kalundborg er fundet følgende Vidnesbyrd fra den bevægede Tid.

Den veldømmende Læsere Jesu Fred og Kjærlighed!

Efter korte hafte Samtaler med Christen Rasmussen, ærlig Borgermand i Kalundborg, som beklager sig, af sin Sognepræst, Hr. Peder Paludan, at være beskyldt for et galt Menneske, kan ej andet for hans nærværende Tilstand efter min Samvittighed og Skjønsomhed bevidnes, end at han jo har en naturlig Forstand (saa vidt et naturligt Menneske kan fatte, dømme og slutte), eftersom han efter sin Tilstand for Sjælen veed at tage imod det Sandheds og Saligheds Ord, hvilket jeg efter Guds eget aabenbarede Ord foreholder ham om Menneskens dybe Fordærvelse, om Oprejsning ved den Herre Jesum, om Saligheds Midler og om Omvendelses og Troens Orden, hvilken Orden han be-

¹⁾ Rahbek, Hesperus IV, 106.

²⁾ Disse Bemærkninger skyldes Hr. Pastor A. Jantzen.

klager at have forhen saa lidet hørt om. Dette bevidnes efter Begjæring af

*Andreas Knie*¹⁾, S. S. Minist. Candidato.

Testerer jeg iligemaade *Lauge Baggeseu Rold*,

Philos. Baccal.

Kjøbenhavn,
d. 15. Juli 1737.

Ligeledes *Andreas Christensen Møller*,

Philos. Baccal.

8.

Da Pladsen tillader det, hidsættes endnu følgende Notits fra en lidt senere Tid:

Pontoppidan fortæller i Udkastet til Fortsættelsen af sin Kirkehistorie²⁾ under Aaret 1744: »Det var nu blevet Mode for mange velmenende af Læg og Lærd at rejse til Herrnhut eller Marienborn, og fandtes alene af Studenter i dette Aar 12 udi Seminario Marienbornensi sub auspiciis Layritzii. Nogle adelige Fruentimmer, Officerer, ja Præster, rejste til Marienborn; af disse søgte nogle kongl. Tilladelse, men fik Afslag, andre drog uformærkt paa egen Haand, andre sendte deres Børn did«.

¹⁾ Blev 1738 Præst i Nautrup i Salling og 1748 i Tødsø paa Mors.

²⁾ Ny kgl. Saml. 737 Fol.

Bidrag til Konfirmationens Historie.

Ved **Holger Fr. Rørdam.**

Skjønt Luther forkastede Romerkirkens Konfirmations-sakrament¹⁾, har der dog ligefra Reformationens Dage været følt Trang til en kirkelig Handling, der kunde give de barnedøbte Lejlighed til før deres første Altergang offentlig at aflægge en kristelig Bekjendelse. Herom ytrer M. Jørgen Jensen Sadolin i sin Forklaring til den første danske Katekismus af 1532, at de unge Folk burde kunne gjøre Rede for deres Børnelærdom, «naar de rettelig blive firmede, det er stadfæstede og tagne for Fulde at være rette Kristne, der maa annamme det hellige Alters Sakrament og være lodtagne udi andre den hellige Kirkes almindelige Goder»²⁾.

Siden høre vi fra Tid til anden Vidnesbyrd, dels om at ansete Kirkelærere som Niels Hemmingsen, Hans Povlsen Resen o. a. have udtalt sig i samme Retning³⁾, dels at nogle Præster have foretaget en saadan Konfirmation, inden de unge stedtes til d. hell. Nadvere. Det sidste skete navnlig fra den Tid af, da Pietismen havde begyndt at finde Indgang her i Landet. Den første Biskop,

¹⁾ Om dette Sakramentes Form hos os findes en gammel Beretning meddelt i Ny kh. Sml. II, 605 f. Jfr. Nord. Kirkeleks. II, 827.

²⁾ Kierkegaard, Nord. Tidsskr. for christel. Theologi III, 227. Rørdam, J. J. Sadolin, S. 27.

³⁾ J. Møller, Mnemosyne IV, 215 ff. C. Engell i Ugeskrift for Skolen I, 273 f. Treschow, Danske Jubel-Lærere, S. 62. Danske Kirkelove III, 165. Ussing, Kirkeforfatn. IV, 2, 119 ff. og flere nyere Skrifter.

som paa denne Tid gjorde Skridt i Retning af Indførelse af Konfirmation som en almindelig Kirkeskik, var Dr. Chr. Rud. Müller i Odense, der 1706 paalagde sit Stifts Provster og Præster at undersøge, om Konfirmation for de unge efter Oldkirkens Ritus lod sig indføre allesteds; i bekræftende Tilfælde vilde han nemlig sætte sig i Forbindelse med de andre Biskopper, for med dem at søge Kongens Bevilling dertil. Det lader imidlertid ikke til, at Sagen har fundet vedkommendes Bifald, da man navnlig var betænkelig ved, uden Hensyn til den historiske Udvikling, at søge tilbage til Oldkirkens Skik¹).

Biskop Müller har vistnok dermed ladet Planen falde. Naar det for øvrigt netop var denne ellers ikke meget fremtrædende Mand, der havde fattet Tanken om almindelig Konfirmation, maa Grunden søges i, at han, der var en Flensborger af Fødsel og tidligere havde været Præst i Holsten, var kjendt med Forholdene i disse Egne, hvor Planen om Indførelsen af Ungdommens Konfirmation var ikke saa lidt videre fremskreden end her til Lands²). Det var da ogsaa en Holstener (J. W. Schrøder) og en Slesviger (J. B. Blume), der gav Stødet til, at Christian VI ved Forordningen af 13. Januar 1736 førte Sagen igjennem i Danmark og Norge, ligesom han under 9. Marts 1733 paa Generalsuperintendent Conradis Forslag havde paabudt Konfirmationens Indførelse i Slesvig og den kongelige Del af Holsten.

I Norge havde Biskop Peder Hersleb vist, at Sagen laa ham paa Hjerte ved det mærkelige »Forslag«, han Juleaften 1732 udsendte til Christiania Stifts Præster, om »hvordan det herefter kan forholdes med dem, som første Gang begjære at antages til Guds Bord«, hvilket førte til, at der fra 1734 af, i alt Fald i mange af Stiftets Sogne,

¹) Bloch, Den Fyenske Geistligheds Hist. I, 144. 148. Kh. Sml. 4. R. VI, 803.

²) J. Møller, anf. Skr. IV, 218. Pont. Ann. IV, 655. Ny kh. Sml. VI, 124—5.

holdtes Konfirmation¹). I Waisenhusets Kirke i Kjøbenhavn holdtes i Foraaret 1735 den første Konfirmation²). Det var paa en Maade ogsaa fra denne Stiftelse, at Stødet til Indførelse af en almindelig Konfirmation af Ungdommen her i Landet og Norge udgik, idet en af Stiftelsens Direktører, Etatsraad J. W. Schrøder, sendte Kongen et (tydsk) Skrift angaaende Sagen. Da denne havde svaret og takket for Bogen, med Tilkjendegivelse af, at han intet hellere ønskede, end at Guds Rige maatte blive udbredt blandt hans Undersaatter, saa tilskrev Schrøder ham som følger:

Ew. königl. Maj. dancke ich unterthänigst für die eigenhändige allergnädigste Versicherung von dem richtigen Empfang des übersandten Buchs, und preise dabey demüthigst den König aller Könige, dass Er Ew. königl. Maj. einen solchen Sinn gegeben, dass Dieselbe nichts mehr wünschen, als dass sein Reich nicht nur in Dero eigenen so theuer erkaufften Seele, sondern auch bey Dero anvertrauten Unterthanen ausgebreitet werden möge. Er befestige Ew. königl. Maj. nach seiner ewigen Liebe in diesem gottseeligen Vorsatz und schencke Denenselben viele rechtschaffene, fromme, weise, erfahrne u. aufrichtige Männer, die willig und geschickt seyn, ein so herrliches u. ihm so gefälliges Werck unter seinem göttllichen Segen und Ew. königl. Maj. kräftigen Beystand und Vorschub mit rechter Weissheit, Fürsichtigkeit und Freudigkeit getrost anzugreifen und zu seines allerheiligsten Namens Ehre, vieler Seelen Errettung und Ew. königl. Maj. beständigen Vergnügen glücklich hinauszuföhren. Verhoffentlich würde zur Erlangung dieser Christ-löblichen Absichten nicht wenig beytragen, wenn es Ew. königl. Maj. alleyn gefallen mögte, die an vielen wo nicht den meisten Orten in Holsteinischen und Schleswigschen schon gebräuchliche

¹) Theol. Tidsskrift for den evang. Kirke i Norge. VIII, 57—61 (jvfr. VII, 331—3). Zwergius, Siell. Clerisie, S. 388.

²) Kh. Sml. 4. R. III, 544—5.

Confirmation auch in hiesigem Reiche einzuführen, indem es oft einen grossen Eindruck u. vielen Nutzen bey jungen Leute hat, wenn sie vor dem erstmahligen Gebrauch des h. Abendmahls ihr Glaubens-Bekäntnis vor der versammelten Gemeine öffentlich ablegen und zu gleich ihren in der ersten Kindheit gemachte Tauf-Bund unter nachdrücklicher Anrede eines treuen Predigers selbst erneuern. Erhält man gleich nicht bey allen was man hiedurch sucht, so haben sie doch desto weniger Entschuldigung, wenn sie nicht redlich vor dem Herren wandeln oder ihr Christenthum mit Ernst treiben, und die Regenten so wohl als die Prediger können dabey in ihrem Gewissen desto ruhiger seyn, weil sie gethan, was sie zum wahren Seelen Heyl ihrer Unterthanen u. Zuhörer dienlich zu seyn erachtet. Nechst dem möchte es auch ein schönes Hülfsmittel seyn, das gute bey manchen Seelen zu erwecken und befördern, wenn denen Leüten die Bibel oder zum wenigsten das Neue Testament und andere erbauliche Bücher in die Hände gebracht, und insonderheit denen armen, die dergleichen selbst nicht bezahlen können, umsonst ausgetheilet würden¹⁾, wie solches an verschiedenen Orten schon versuchet, und dadurch viel gutes gestiftet worden. Ich überlasse aber alles Ew. königl. Maj. allergnädigster reifferer Überlegung, und bitte unterthänigst nicht ungnädig zu deüten, dass auf einige allergnädigst gegebene Veranlassung mich erkühnet, dergleichen allerunterthänigste wohlgemeinte Vorstellung zu thun, der ich Ew. königl. Maj. fortwährenden Gnade mich demüthigst empfehle und unter hertzlicher Anwünschung alles leiblichen, geistlichen und himmlischen Seegens mit tiefester Ehrerbietung beharre

E. k. M. — —²⁾.

Copenh. d. 19. Sept. a. 1735.

¹⁾ Det er sikkert første Gang, denne Tanke er fremsat hos os.

²⁾ Naar Underskriften fattes, kommer det af, at det er en Konzept, der dog nu findes blandt Kongehusets Sager i Rigsarkivet.

P. S. Da ich dieses bereits geschrieben und zur Versiegelung fertig gemacht hatte, eröffnet mir der Geheime Rath von Holstein zu meiner nicht geringen Ermunterung, dass Ew. königl. Maj. schon allergnädigsten Schluss gefasset, dasjenige ins Werck zu setzen, was ich wegen der Confirmation allerunterthänigst vorgestellet. Ich verehre hierunter die göttliche Direction, dass mir solches eben an dem Tage kund werden müssen, an welchem ich mit diesen Gedancken umgegangen und selbige aus wohlmeinenden Hertzen Ew. königl. Maj. allerunterthänigst vorzutragen, mich unterwunden. Es wird mich solehes desto mehr erwecken um nach Ew. königl. Maj. allergnädigsten Befehl hierüber mit dem Hof-Prediger Bluhme je eher je lieber zu reden, und so dann nebst demselben meine wenige Gedancken über diese wichtige Angelegenheit zu Ew. königl. Maj. allergn. Beurtheilung allerunterthänigst darzulegen, wozu der Herr selbst Licht u. Gnade geben wolle.

Herpaa svarede Kongen:

Monsieur.

Sein Schreiben vom 19ten September habe gestern wohl erhalten. Ich neme es Ihm gahr nicht übel, sondern viel mehr wohl, dass Er mir erinnert, was Er dienlich findet zur Ausbreitung des Reiches Gottes. Was die Confirmation der Kinder betrifft, beziehe mich auf dem, was Geheimteracht Holst Ihm gesagt hat. Was die Austheilung der Bibeln betrifft, finde solches recht gut, bin auch hier zu gantz willig, wen nur weiss erst, ob solche zu haben sind, wie viel er meint, dass wohl zum ersten nöthig wähen, und letztlich, wie viel es kosten könnte. Der Herr aber seegne dieses und richte seyn Reich selber bey uns auf. Ich bin zeitlebens

Monsieur

Friederichsburg
d. 21ten Sept. a 1735

Votre tres affectione
Christian R.

Pour le Conseille d'Etat Schröder.

Herpaa fulgte Schrøders Svar, som følger:

Ich erkenne es mit allerunterthänigsten Danck, dass Ew. königl. Maj. meine wohlgemeinte Vorschläge so gar gnädig aufzunehmen geruhet, bedauere aber, dass ich dem allergnädigsten Befehl wegen eines zu entwerffenden Projects, wie es mit der Confirmation am erbaulichsten einzurichten seyn möchte, in dieser Woche nicht nachleben kan, weil der Hof-Prediger Bluhme in derselben mit so vieler Arbeit überhäuffet ist, dass er auf diese Sache zu dencken sich nicht im Stande befindet. Ich habe sonst meine Gedancken schon einiger Massen gefasset, auch sie heute dem Geheimen Rath von Holstein zum Theil eröffnet, und ihm insonderheit gewiesen, wie es mit der Confirmation in der Grafschafft Oldenburg nach Anweisung der dortigen Kirchen-Ordnung und des daselbst eingeführten Hand-Buchs gehalten werde. Erhält mir nun der Herr Leben und Gesundheit, so will ich in der bevorstehenden mit dem Hof-Prediger Bluhme hierüber ausführlicher sprechen und so dann nebst ihm das anbefohlene Project allerunterthänigst verabreden, und nachdem es entworfen, demüthigst übersenden. Indessen nehme ich mir die Freyheit, eine erweckliche Vorstellung beyzulegen, die der Cantzler Pfaff in Ansehung der Catechisation und Confirmation gethan, als die letzte a. 1723 im Würtembergischen eingeführet worden¹⁾, welche Ew. königl. Maj. verhoffentlich in Dero gottseeligen Vorsatz noch mehr bestärcken würde, wenn es Dero überhäuffte und wichtige Geschäfte erlauben solten dieselbe durchzulesen oder Ihnen vorlesen zu lassen.

Da Christian VI ikke plejede at gaa til en vigtig kirkelig Foranstaltning uden først at have raadspurgt sine tre kirkelige Konsulenter, Bluhme, Söhenthal og Stol-

¹⁾ Pfaff, «Kurze Anweisung zur Confirmation», hvilket Skrift ogsaa anprises af P. Hersleb i hans Epistola pastoralis 1737.

berg¹⁾, havde han allerede sat Sagen i Bevægelse, som det fremgaar af følgende Betænkninger²⁾.

Bluhme udtalte sig, som sædvanligt under slige Forhold, med Udførlighed i følgende

**Allerunterthänigstes Bedencken von Einführung der
Kinder-Confirmation.**

Unter den vielfältigen Anordnungen, wodurch man in der Kirche die Aufnahme des Reichs Jesu zu befördern gesucht hat, findet sich auch die sogenannte Confirmation der Kinder, die zum erstenmahl zum Heil. Abendmahl gehen wollen. Man verstehet aber keinesweges hierunter die Papistische Firmung, welche für ein Sacrament ausgegeben wird; sondern) die Confirmation, davon die Rede ist, bestehet in einer menschlichen Ordnung, da diejenigen Junge Leute, welche nun ein Verlangen haben, zum Tisch des Herrn sich zu nahen, nachdem sie von dem Prediger vorhero einige Wochen eine zulängliche privat Information in ihren Häusern genossen, öffentlich in der Kirchen vor der Gemeine dargestellt, aus allen Stücken Christlicher Lehre examiniret, und ihres Tauf-Bundes erinnert werden. Sie wiederholen sodann solchen Tauf-Bund, und was ihre Gevattern ehemahls in ihrem Nahmen bey ihrer Taufe zugesaget haben: sie versichern dessen Festhaltung mit einem Handschlag, und verheisen in der erckanten Evangelischen Lutherischen Religion beständig zuverharren.

Folglich werden Sie in solchen Tauf-Bund von dem Prediger mit Auflegung der Hände confirmiret, und zur Beständigkeit im Glauben erwecket. Dabey wird vom Prediger und der Gemeine hertzlich über sie gebethen und ihnen die Freyheit gegeben zum Abendmahl zu gehen. Solcher Gebrauch ist einer von den ältesten, so in der Kirche gestiftet worden. Man findet in den ersten seculis

¹⁾ Se foran S. 113—4. 350—1.

²⁾ Findes blandt Heibergs Samlinger fra Arkivet i Wernigerode.

des Neuen Testaments Gewohnheiten, die mit der Confirmation die genaueste Verwandtschaft haben. Sie ist nicht eine papistische Erfindung; dahero mann bey der Reformation gesucht, dasjenige davon wegzunehmen, was der Sauerteig des Aberglaubens dabey verdorben. Dabenebst hat sie auch an und vor sich dergleichen Nutzbarckeit, dass mann billig derselben Einführung an allen Orten wünschen mögte. Denn wie sie Gottes Ehre und die Erbauung der Kirche Gottes überhaupt zum Zweck hat, so werden auch dadurch die Junge Leuthe zur fleissigen Erlernungen der Göttl. Wahrheiten angehalten, die unverfälschte Reinigckheit der Lehre befördert, die Gemeine, welche bey der Confirmation gegenwärtig ist, durch solche Handlung, wie die Erfahrung beweiset, in einer Hertzlichen Bewegung zum guten gesetzt; und ihres eigenen Glaubens-Beckentnisses erinnert. Die Confirmandi selbst werden dadurch zu einem desto grösseren Fleiss in der Glaubens-Einigheit erwecket: ihre wiederholte solenne Absagung der Welt, und die Zusage Gott getreu zu bleiben, thut zu der Zeit einen kräftigen Eindruck in ihr Gemüth, da die Lüste der Welt ihnen sonderlich gefährlich sind. Hat der Vortrag des Göttl. Worts zu einer Zeit Eingang in die Seele, so geschiehet solches bey der Confirmation. Das zusammengesetzte und hertzl. Gebeth der gantzen Gemeine über die Confirmandos kan auch nicht ohne sonderbaren Nutzen seyn, anderer Früchte dieser heiligen Handlung zugeschweigen.

Wann nun ein jegliches Mittel zu Erweiterung des Reichs Christi billig zuergreifen ist, so mögte mann billig wünschen, dass auch eine so heilsame Sache, als die Confirmation ist, in den hiesigen Königreichen mögte eingeführt werden. Es haben schon vorhinn die Beherscher dieser Cronen fur gut befunden, in Dero Hertzogthümern Schleswig und Hollstein solche Confirmation zu introduciren, gleichwie auch sonst an den mehresten Orten der Lutherschen Kirche selbige gebräuchlich ist. Man findet unter

den Reformirten Lehrern, die sonst den Ceremonien feind sind, etliche, die den Nutzen der Confirmation erkennen, und desfalss in öffentlichen Schriften wünschen selbige eingeführet zu sehen. Und im Englischen Kirchen-Ritual siehet man die Massgebung, wie sie in der Englischen Kirche geschehen müsse. Zwar trägt man billig ein Bedencken in der Kirche neue Ritus aufzubringen; doch die Bedencklichkeit ist so gross nicht, wenn man bey solchen Ceremonien an und vor sich nichts böses, bey deren Gebrauch nicht mehr Schaden als Vorthail, und im Gegenheil noch vielen Nutzen siehet. Wenn also unser Allergnädigster König huldreich geruhen würde, (aus Landes-Väterlicher Vorsorge für das Wohl der Kirche, zur Beförderung der Erbauung und Gottseeligkeit,) die obgedachte Confirmation derer, die zum erstenmahl zum Tisch des Herrn gehen wollen, in dero) Königreichen einzuführen: so würde der Allerdhöchste die dabey lautere und gute Absicht und seelige Bemühung nicht ohne augenscheinliches Seegen und Belohnung seyn lassen. —

Af Söhlenthals Betænkning kan følgende fremhæves: Konfirmationen, der anbefales af Spener og andre Sandhedsvidner, er god og bør indføres. Men beklageligt er det, at alle den Slags gode Kirkeskikke under de fleste sædvanlige Læreres Hænder blive tomme Ceremonier uden Aand og Kraft. Ellers er dette min Hovedsætning: Saa længe der i vor Kirke som Lærere ingen Guds Mænd er, som i sand Aandens Kraft og med ret Alvor føre Sjælene til den Herre Jesus, saa længe kan ved gode Forordninger og Anstalter i Almindelighed den store Hob ikke i Sandhed forbedres. Men skal blot i nogen Maade vor højlovede Frelsers Rige udbredes i D. K. Maj.s Riger og Lande, saa maa vel de faa retskafne Lærere have Frihed til at arbejde paa Sjælene paa enhver Art og Maade, som de finde passende, uden dog derved at give Anledning til Uordener. Dertil vilde Husandagter bidrage særdeles meget, naar en

saadan Christi Tjener paa en dertil passende Tid holdt private Opbyggelsesmøder, hvortil saa mange maatte indfinde sig, som han kunde huse i sit Kammer. Syngetimerne («die Singstunden») i Halle ere begyndte saaledes, og Hr. Frawen har endog ofte talt om, at Præsterne skulde gjøre noget saadant. Den lille Hob af Jesu Christi Efterfølgere vilde da ogsaa have Tilladelse til at forsamle sig i et ringe Antal og at opbygges paa deres Tros allerhelligste Grund. Det vil ved Guds Naade snart vise sig, hvilket stort Træ der kan voxe op af dette Sennepskorn, og hvor mange Maader Mel denne Surdej kan gjenneysyre. Frugterne deraf vil vise sig i den salige Evighed.

Stolberg er enig med Söhlenthal med Hensyn til Nyttens af Opbyggelsesmøder; men han vil, at Konfirmation skal overværes af «en overordnet». Selv om Handlingen ej ret kan administreres af en uomvendt Lærer, saa vil dog Folket faa flere Kundskaber («so bleibt doch eine bessere Pädagogie unter dem Volck»); naar der saa kommer en from Lærer, kan han gjøre det bedre, og man vil ikke bebrejde ham, at han begynder «noget nyt».

Medens Sagen saaledes drøftedes af Kongens Raadgivere, maa Schröder og Bluhme have været flittig selsatte med Udarbejdelse af en Konfirmationsordning, da de allerede den 27. September vare færdige med deres Udkast, ^{til Kongen} (der gennem Kancelliets Præsident, J. L. Holstein, tilstilledes Kongen. Det skal ikke meddeles her, da den endelige Forordning om Konfirmationen er en saa godt som ordret Oversættelse deraf. Kongen fandt det meget godt paa et enkelt Punkt nær, der dog vistnok kun berode paa en mindre heldig Udtryksmaade, hvorpaa han 30. Sept. paalagde Holstein at æske Biskop Worms Ytringer derom¹⁾), hvad Udkastet Koncipister for øvrigt allerede havde foreslaaet.

¹⁾ Rørdam, Hist. Saml. og Studier II, 220—1.

Biskoppens meget udførlige Erklæring er dat. 15. Novbr. og indeholder adskillige Betænkeligheder ved Forslaget. tillige henstiller han til Hs. Maj. »om det ej kunde synes tjenligt, at dermed endnu i nogen Tid henhvilede, indtil de daarlige og ugrundede Tanker kan komme den enfoldige Almue af Hovedet, ved hvilke en stor Del af dem, uden Føje, indbilde sig, at adskilligt i vor Kirkes uskyldige Ceremonier skal forandres; thi hastes der for meget med denne Anstalt, da maatte de, ihvorvel uden Aarsag, tænke, at sligt var en Begyndelse til Forandringen, hvilken urimelig Mistanke kunde betage En eller Anden den Andagt, som de burde føre med sig til en saadan gudelig Forretning«¹⁾).

Over disse Indvendinger afgav Schrøder og Bluhme efter Kongens Ønske en Erklæring, hvori de søgte at vise, at de alle vare ubeføjede. Med Hensyn til en Udsættelse af Sagen bemærkes: »At udsætte denne saa gavnlige Sag, og det for Menigmands Skyld, der frygter alle Slags Forandringer, tilraade vi ingeniunde; thi da maatte man længe vente og bortdø, førend man fik anordnet noget Godt til Bedste for vort kjære danske Zion. Thi Menigmand vil stedse af de alleruskyldigste Ting præsumere noget Ondt«²⁾).

Den 16. Dec. 1736 skrev Kongen til Holstein: »Bluhmes Betænkning har Vi læst og har intet videre derved at bemærke. Haandspaalæggelsen kan altsaa finde Sted«³⁾).

Hvad det sidste Punkt angaar, havde Kongen nemlig næret Betænkelighed, da han var bange for, at man derved skulde fristes til at tillægge Konfirmationen en sakramental Kraft og derved berøve Daaben noget af dens Betydning⁴⁾).

Samme Dag Kongen havde tilskrevet Holstein oven-

1) Hele Worms Erklæring er trykt i Mnemosyne IV, 236—53.

2) Trykt (i dansk Oversættelse) i Mnemosyne IV. 254—63.

3) Rørdam, Hist. Saml. og Studier II, 224.

4) Dette Punkt havde allerede været til Behandling i Direktionen for Waisenhuset ved den første Konfirmation her i Marts 1735 (Kh. Sml. 4. R. III, 544—5).

anførte Linier, kunde denne, der var en hurtig Expedient, forelægge Majestæten til Underskrift, et Reskript til samtlige Biskopper i Danmark og Norge og til Bluhme¹⁾ af følgende Indhold:

Christian VI.

Saasom Vi, efter god og grundig Overlæggelse, haver fundet, det at være vore kjære og tro Undersaatter, og især den efterhaanden opvoxende Ungdom, til Nytte, Gavn og Opbyggelse, at den i saa mange evangeliske Menigheder, saavel som og i vore egne Hertugdømmer og Grevskaber, allerede indførte og brugelige Børns Confirmation eller offentlige Bekræftelse i deres Daabs Naade, deres nemlig, der første Gang vil gaa til Herrens Bord, ogsaa bliver indført og kommer i Gang udi begge vore Riger, Danmark og Norge, endel paa det man kan opvække Ungdommen til desmere at forberede sig til saa helligt et Værk, som Alterens Sacramente er, og opmuntre dem til en bestandig Troskab i den Naade, som de har annammet i Daaben, men endel og at man kan føre de Fuldroxne deres Daabspagt og fordum gjorte Løfte til Gemyt, og paa saadan Maade mage det saa, at den ganske Menighed kan derved kraftig blive opbygget: Saa byde og befale Vi Dig hermed allernaadigst, at Du med forderligste ser bemeldte Confirmation efter hosfølgende foreskrevne Maade indført i alle de Menigheder, som Dig er betroet at have Tilsyn og Indseende med, at Du sender hver Provst en Copi deraf, og befaler dem i vort Navn at give alle Præsterne i deres Herreder en Copi deraf, og at se til, at denne gode og nyttige Anstalt udi alle Menigheder, baade af Lærere og Tilhørere, altid og i alle Stykker bliver efter den foreskrevne Regel iagttaget, og at der bestandig bliver holdt derover. Og haver Du Os strax allerunderdanigst at indberette, at dette vores allernaadigste Rescript er Dig til-

¹⁾ Som Overhofpræst havde Bluhme nemlig bispelig Myndighed over Hof- og Slotsmenighederne i Kjøbenhavn med Frederiksberg, Frederiksborg, Kronborg og Fredensborg.

hænde kommet. Dermed sker vor Villie. Befalende Dig Gud. Skrevet paa vort Slot Frederiksberg den 16. Decem-ber Anno 1735¹⁾.

Det kan synes paafaldende, at Biskopperne fik denne Meddelelse, inden den egentlige Forordning endnu var udstedt; men det skulde maaske, som L. Koch formoder²⁾, være en Art Erstatning for, at de (Worm undtagen) vare holdte udenfor alle Forhandlingerne om Sagen.

At Forberedelserne for øvrigt endnu ikke vare til Ende, ses deraf, at Biskop Worm samme Dag (16. Dec.) fik Belling om at indgive »Project« til den Bøn, der skulde bruges ved Konfirmationen, som han da ogsaa indsendte 23. Decbr.³⁾, og at Kongen 5. Jan. 1736 skrev til Holstein: »Projectet til Indledningen (introitus) til den trykte Forordning angaaende Konfirmationen approbere Vi«⁴⁾.

Da Forberedelserne saaledes vare bragte til Ende, udkom den bekjendte Forordning af 13. Januar 1736 om Indførelse af almindelig Konfirmation af Ungdommen i Danmark og Norge. Til at begynde med var den ingenlunde alle tilpas. Herom ytrer Pontoppidan: »Ligesom alt andet nyt maatte den i Begyndelsen gennemgaa adskillige Kritiker af dem, der vilde have, at alting skulde blive ved det gamle, endogsaa den gamle Adam selv. Nogle vrangvillige og ondskabsfulde Mennesker udsprede det Rygte, at den gamle Daab var ikke kraftig nok, man skulde døbes paany; andre sagde, den gamle Daab kunde ikke være gyldig, uden den blev herved bekræftet og stadfæstet, da dog Forsættet var kjendelig nok, at ikke Daaben skulde stadfæstes,

¹⁾ Sjæl Tegn. Mnemosyne IV, 264—6 efter det til Biskop Chr. Rasmus i Odense rettede Brev. J. Møller mener, at det er en Følgeskrivelse til Forordn. af 13. Jan. 1736, hvad Dateringen modbeviser. Det gjælder derimod den (Møller ubekjendte) foreløbige Meddelelse til Biskopperne af den endnu ikke udstedte Forordning.

²⁾ L. Koch, Kristian VI's Hist. S. 191.

³⁾ J. Møller, Mnemosyne IV, 264.

⁴⁾ Rørdam, Hist. Saml. og Studier II, 227.

men de døbte stadfæste og igjentage deres Forpligtelse til at efterleve Daabens Pagt. En vis lærd Mand skrev *Confirmatio Confirmationis*, og vilde efter første Anseelse vindicere dens Uskyldighed; men andre holdt det for en Modsigelse, skjønt fin og halv uformærket¹⁾.

Forfatteren af det nævnte Skrift var den bekendte Stiftsprovst i Viborg, Christen Lassen Tychonius. At han har indsendt sit Manuskript til Kongen, ses af dennes Brev af 16. April 1736 til Holstein, hvori det hedder: »Skriftet af Provsten i Viborg tilsender Vi Ham (Holstein); Vi har ikke haft Tid at læse det«²⁾. Havde Kongen haft Tillid til Tychonius, vilde han sandsynlig have fundet Tid til at lade sig Skriftet forelæse. Holstein maa vel heller ikke have fundet Behag deri, da det forblev utrykt og nu kun foreligger i Afskrifter³⁾. Det bestaar af 14 Indvendinger mod den ny Forordning, lagte en Embedsbroder i Munden, med udførlig Gjendrivelse af dem. Det lader til, at Indvendingerne have vakt megen Opmærksomhed, da der findes flere særlige Afskrifter af dem i vore Manuskript-samlinger, hvoriblandt følgende:

Nogle Objectioner imod den af Hs. Kgl. Maj. forordnede Confirmation.

1. Har aldrig nogen Præst lært eller har kunnet lære Confirmationens Natur og Beskaffenhed⁴⁾.

2. Er denne Skik kommen fra Pavedømmet, saa ingen evangelisk Lærer kan med god Samvittighed følge den.

¹⁾ E. Pontoppidan, Collegium pastorale practicum, 2. Udg. S. 455.

²⁾ Rørdam, Hist. Saml og Studier. II, 231.

³⁾ Bl. a. i Kallske Saml. 476. 4to. Titelen lyder:

•*Confirmatio Confirmationis*, eller Enfoldig Betænkning af Guds Ord, den hellige Kirkes Skikke, Luthers Reformations Orden og en oplyst Fornuft, hvad der kan og bør holdes om de Unges Bekræftelses Skik, Ret og Opbyggelighed. Af Confirmationens Lydige Tjener.

⁴⁾ Se ndf. S. 383 Besvarelsen af denne Indvending.

3. Har den ikke Biskopperne, som Gud har betroet sin Kirke, deres vel overvejede og samtydige Consens.

4. Har den ikke Guds eller Christi og Apostlernes Befaling, Forjættelse eller Exempel.

5. Har den ikke været brugelig i den første Christi Kirke, som alene bør regnes til Apostlernes Død, og aldrig uden Forargelse kan bruges for de voxne, som i deres Barndom ere lovligen døbte.

6. Giver den en Scrupel for de enfoldige, som enten maa tro, vor Lærdom at være urigtig, da den saa længe har taalt denne Urigtighed og Mangel, eller tvivle om deres egen Salighed, siden de mangler denne Indvielse.

7. Giver den Anledning til Splid og aandelig Hovmod hos de unge, som kunne rose sig af en hellig Haandspaalæggelse, frem for de forrige.

8. Har alle Lærerne gjort Ed paa Ritualen og den Augsburgiske Confession, som ej melder derom, hvorfor vi ej maa antage noget, som er fremmed for den.

9. Mange protestantiske, evangeliske Kirker og Lande agnoscere den ej mere end Paven og hans Commando.

10. De unge, som ej har Skoler, og næppe kan læse de 5 Parter i Catechismo, skal kunne lære disse Spørgsmaal og denne Examen.

11. Saadan Confirmation behøves aldeles ikke, siden vi har faaet Haandspaalæggelse i Daaben, og har Examen god nok før Alterens Sacramente, efter vor Lov og Ritual.

12. Man maa ej vige de i vore Tider indsnigende falske Brødre, som uden al Tvivl har udvirket alt dette Værk til vor Kirkes og Rituals Præjudice, og derved kan sigte til videre Indpas at gjøre i vor gamle Lærdom.

13. Den passer sig just ej paa Dominica Quasimodogeniti, som aldrig har været forundt nogen særdeles Ceremoni og Fordel for andre.

14. Lutherus har ej været Patron, men en bitter Fjende og Hader af Confirmationen.

Tychonius's om stor Lærdom vidnende Gjendrivelse af disse »Objectioner« er for vidtløftig til her at gjengives. Det maa være nok med at anføre Svaret paa den første Indvending.

»Hr. Broder har Medlidenhed med Præster og Lærere, som befales at skal lære andre Confirmationens Natur, Beskaffenhed og Virkning, da de selv aldrig har lært den, vist nok aldrig har haft den i noget Collegio, Lectiebog etc., aldrig er examineret derom af nogen Theologo eller Biskop, ja har faaet Aversion for den fra Ungdom af og paa Academiet, som for en pavelig og antichristisk Skik etc. Men slige Præster ere hellere at laste end at ynke. Lad dem blive hart ved Læsningen og Lærdommen, 1 Tim. 4,18, lad dem anvende derpaa den Tid, som enten spildes eller ilde anvendes, saa kan de læse hos Gerhardum i hans Loc. Tom. 4 p. 578, og endnu mere i hans Confess. Cathol. Tom. 3 p. 545, hos Schertzer, Loc. 3 p. 339, hos Quenstedt part. 4 p. 88, hos andre, og allerbedst (foruden vor gode Biskop Brochman, Syst. T. 2 p. 2028 sq.), hos den store Chemnitium, Exam. p. 348—461, Edit. Genev., herlige Ting om Confirmationen, hvor de i Anledning af dens Igjendrivelse, forsaavidt den er papistisk, viser dens rette Brugs Ælde, Ære og Tilladelighed, forsaavidt den er christelig og opbyggelig. Og saa kan de blive oplyst om, at der virkelig er og i langsommelig Tid og mange Seculis har været noget til i Guds Kirke, som er nævnet og kaldet med det Navn af Confirmation, hvoraf det tydske Firmung og Firmelung har sit Navn og Oprindelse, og hvorom iblandt de Reformerte Dallæus i et eget Skrift om Confirmationen, som dens Fjende, og Bingham, Loc. 12, som dens Ven, men iblandt Papisterne selv Bellarminus, Controv. T. 2, part. 2 p. 146—206, ere værde at læse, som de, der har sanket sammen alt, hvad enten Historien eller Fædrene har derom, alt hvad Lutherus og Chemnitius har derimod, og hel vel kan nytte, naar man har Messie Ka-

steskovi ved Haanden, Matth. 3,12, til at skille Avnerne fra Hveden«.

Skjønt Kongen havde henlagt Tychonius's Skrift, der vel ogsaa var ham for lærdt og for bestemt havde fremhævet Indvendingerne mod Konfirmationen, var det dog i høj Grad hans Ønske, at Sagen selv paa den bedste Maade og i videste Kredse skulde anbefales, hvorfor han lod Holstein i »Hs. Majestæts høje Navn« skrive til Biskopperne om at udarbejde udførlige Hyrdebreve, hvorved den ny Foranstaltning til Kirkelivets Fremme anbefaledes til »Provster, Præster, Degne og Skoleholdere«. Noget saadant havde Biskop Worm allerede foreslaaet i sin tidligere omtalte Betænkning og tilbudt at forfatte »et lidet Skrift i vort danske Tungemaal, hvorudi forklares Konfirmationens Natur, Øjemærke og Nytte«, et Forslag, som fuldstændig var tiltraadt af Bluhme¹). Tilbudet blev da ogsaa modtaget.

Allerede i Foraaret 1736 havde Worm gennem Holstein indsendt et saadant udførligt Skrift; thi den 16. April skrev Kongen til sin nævnte Minister: »Das Buch vom Bischoff folget hiemit wieder zurücker. Wir haben solches gelesen; es ist wohl ein und anderes darin, so besser gewesen wäre aus zu lassen. Lass Er es doch Schröder und Bluhme sehen, damit sie ihr Sentiment darüber sagen können«²).

Da Bogen var indleveret i Haandskrift, har den inden Trykningen modtaget adskillige Ændringer, som følgende Skrivelse viser:

Til Biskop Hr. Christen Worm.

Højædle og højærværdige Hr. Biskop!

Det Skrift, Deris Højærværdighed, før Bortreisen fra Kiøbenhavn, til mig haver leveret, betreffende Ungdommens

¹) Møller, Mnemosyne IV, 253. 262.

²) Rørdam, Hist. Saml. og Studier. II, 231.

Confirmation i deris Daabes Naade, haver ieg Hans Kongelig May^t allerunderdanigst overleveret, som samme haver igiennem læst, og befalet mig at tilsette, hvis Deris Høyærværdighed finder paa adskillige Stæder at være anført, hvilket allerhøyst bemelte Hans May^t allernaadigst vil, at skal paa de marquerede Stæder saaledes insereres og forandres, men skulde Deres Høyærværdighed finde, at noget feilede i Connexionen af det, som er bleven tilsat, saa kunde Deris Høyærværdighed det saaviit remedere, at Connexionen blev rigtig, uden at Sensus blev anderledes, end in margine er noteret. Iligemaade maa ieg herved erindre: at ved bemelte Skrifts igiennem Læsning er det befunden, at nogle af de derudi allegerede dictis scripturæ ikke efter den Bibel, her er bleven brugt for samme at eftersee, har været paa de citerede Stæder at finde, hvilket muelig kand være kommen deraf, at den Version, som hans Høyærværdighed har betient sig af, og denne have været underskedlige; imidlertid vilde Deris Høyærværdighed lade sligt eftersee, og, naar det var rigtig befunden, lade Skriftet trykke; udi det øvrige, som det er Hans May^{ts} allernaadigste Villie, at alle Biskopperne enhver i sit Stift, skal i een Pastoral-Skrivelse til alle udi Stiftet værende Præster, Klokkere, Skolemestere og andre, som med Confirmationen haver at bestille, underviise dem om Confirmationens Brng og Nytte, og hvorledes Lærerne, for at oplyse baade de Unge og Gamle, sig skal forholde, haver Hans kongelig May^t allernaadigst befalet mig, at tilmelde Deris Høyærværdighed, at De det Brev, som af Dem i saa Maader for Deris Stifts Geistlighed blev forfattet, havde tillige at annectere een Erindring, hvor kaaldsindig Forberedelsen hidindtil gemeenlig er paadreven for dem, som første Gang admitteres til den hellige Nadvere, idet man meestendeelen har ladet det derved beroe, een eeniste Gang at kalde dem for sig, denem nogle Spørsmaal af Cateehismo at forelegge, og dem strax derpaa til den hellige Nadvere at antage, uden enten deris Siæles indvortes Grund at udforske, ret at randsage

om deris Hierters Tilstand for Gud, eller at drive paa den sande Hiertets og Sindets Forandring. Thi omendskiønt Gud alleene kiender det forborgne i Menniskenes Hierter, saa er det dog een Læreres Pligt, saa meget som mueligt er, af de udvortes Kiendetegn at prøve, om Aanderne ere af Gud, eller ey? og ved sin udvortes Underviisning drive paa den indvortes Hiertets og Sindets Forandring, hvilket, om det end hidindtil af mange Lærere kand være skeet, saa kand det dog ingenlunde nægtes, at det jo, om ikke af de fleeste, saa dog af een stoer Deel er bleven efterladt og forsømt. I samme Pastoral-Skrivelse skal ogsaa Lærerne opmuntres, Confirmationen paa saadan een klar og levende Maade, som udi Hans Mayst allernaadigste Forordning er foreskreven, at forrette, og hvad derudi ikke udførlig nok er bleven forestilt, som ey heller har kundet skee efter alle sine Omstændigheder, skal Lærerne, som ere pligtige at kiende deris Meenigheders Tilstand, efter den Gave, som er given enhver, med Trøst, Lærdom og Formaning eftertrykkeligen og utrettelig, under Guds ventende Bistand og Velsignelse, bemøye sig at arbeide baade paa de gamles og unges Oplysning i Guds sande Frygt. Naar saaledes foranmelte Pastoral-Skrivelse af Deris Høyærværdighed er bleven forfattet, og dette foranførte dertil føyet, saa og efter Hans Mayst allernaadigste Befaling først Hans May^t tilstillet, kunde det siden trykkes, enten for sig selv a parte, eller annecteres dette forskrevne og herhos følgende af Deris Høyærværdighed forfattede Skrift, og efter at nogle Exemplarer deraf til Cancelliet er bleven indsendt, til Deris Høyærværdigheds underhavende Geistlighed, som med Confirmationen haver at bestille, uddeles. Jeg forbliver (osv.).

Slesvig d. 30. Maji A^o 1736.

J. L. v. Holstein.

Efter at Worms Skrift havde modtaget de af Holstein antydede Rettelser og Tilføjelser, udkom det i Trykken under følgende Titel:

Et velment Sende-Brevf angaaende den Gudelig Confirmationens Forretning, affærdiget efter Kongelig Allernaadigst Befaling til samtlige Provster, Præster, Degne og Schole-Holdere i Siellands Stift, af Christen Willumsøn Worm. Kbhvn. (uden Trykkaar, 167 Sider i 8vo).

Skriftet indeholder unægtelig en Del, som uden Skade kunde være udeladt, da det bedre havde passet i en almindelig Opbyggelsesbog. Men for øvrigt anbefaler Biskoppen Præster, Lærere og Forældre saa indtrængende som mulig at lægge Ungdommen Handlingens Alvor paa Sinde. De om Pietismen stærkt mindende Udtryk i Holsteins Brev anvender han dog ikke.

Da det i Holsteins ovf. meddelte Brev var paalagt Biskoppen at forfatte endnu en Pastoral-Skrivelse, der paa «en klar og levende Maade» viste, hvorledes Præsterne skulde udføre Konfirmationen i Overensstemmelse med den kongelige Forordning, saa maatte Worm atter tage Sagen op og forfatte et nyt Skrift, der, efter ligesom det forrige at være underkastet Kongens og Holsteins Censur, udkom under følgende Titel:

Om Børne-Daabens Fornødenhed, og Confirmationens Nytte. Kbhvn. (uden Trykkaar, 100 Sider i 8vo).

Dette andet Skrift staar i Henseende til klar Besvarelse af den stillede Opgave ikke saa lidt over det første, og vil endnu kunne læses med Bifald af enhver, der erkjender Rigtigheden af de to i Titelen fremhævede Sætninger. Skriftet vidner om, at skjønt Worm oprindeligt havde haft Betænkeligheder ved, hvad vi vel kunne kalde Indførelse af tvungen, almindelig Konfirmation, saa har han dog fra sit orthodoxe Stade gjort sit Bedste for at give Børnedaabens sakramentale Ære og Forrang, og Konfirmationen, hvad der kan tilkomme den som en god og gavnlig Kirkeskik, naar den udføres paa den rette Maade.

I Holsteins ovf. anførte Brev berøres, at der til samtlige Bisper i Danmark og Norge var udgaaet kgl. Befaling,

om at de skulde udfærdige Pastoralbreve til deres underhavende Præster og Lærere og deri belære dem om Konfirmationens »Brug og Nytte«. At denne Befaling er efterkommet, kan jo ikke betvivles. Vi have saaledes den vel affattede »Epistola pastoralis«, som Biskop Jacob Kærup i Christianssand 3. Aug. 1736 udsendte i sit Stift i Henshold til Ordre af 17. Apr. og 23. Maj s. A. modtagne gennem Holstein¹⁾).

Hvis Biskopperne vilde lade deres Hyrdebrev trykke, maatte de først indsende dem til Kongen, for at kunne blive gennemgaaede og rettede før Trykningen. Dette var saaledes Tilfældet med Biskop Mumme i Aalborg. Han tilhørte den pietistiske Retning, og hans Skrift fandt derfor ogsaa i det hele allerhøjeste Bifald, men adskillige Ændringer maatte Holstein dog paalægge ham at foretage, inden Skriftet kunde udkomme — som følgende Skrivelse viser:

Til Biskop Christoph Mumme.

Velædle og Høyærværdige Hr. Biskop!

Hans Kongelig May^t haver ieg allerunderdanigst refereret det af Deris Høyærværdighed forfattede og ved deris Skrivelse til mig af den 20. Augusti udi næstafvigte Aar indsendte Skrift, kaldet Anledninger²⁾), hvorledes opbyggeligt er i Werk at stille den kongelig allernaadigste Forordning af den 13. Januarii 1736 om Confirmationen og den tilvoxende Ungdoms Bekræftelse i Daabens Naade. Da dette af Dennem forfattede Skrift er befunden med en særdeles Flid at være udarbejdet og at indeholde meget got, saavel hvad Confirmationen selv og dens Nytte, Art og Nødvendighed angaar, som og hvad der kand tiene til Efterretning baade for dem, som skal confirmere, og dennem, som skal confirmeres; men een Ting finder mand at være dreven lidet for høit, nemlig at Helliggiørelse, Fornyelse og

¹⁾ Theol. Tidsskrift for den evang.-luth. Kirke i Norge (1863) VI, 61—73.

²⁾ o: Anleitungen.

gode Gierninger ikke hører tillige til Daabens Pagt, men følger først derpaa. Nu bliver det vel en afgjort Sandhed, at gode Gierninger ei virkelig løber ind i Daabens Pagt, saasom Naadens Pagt¹⁾; Men af dette følger dog ikke, at Løfte om en ny Lydighed ikke ogsaa henhører til det i Daaben gjorde Løfte; Sagen er klar: man lover Gud ny Lydighed, ikke anderledes end i Poenitentze man lover og tilsiger Gud, at man vil gjøre hans Villie og trakte efter Helliggiørelse, ikke saaledes, at man derved ville erhverve sig Guds Naade, eller man ville være from, at hand maatte blive os naadig; Nei: men saaledes, man vilde, om Gud efter sin Forjettelse vil være os naadig, gjøre sig deelagtig i hans faderlige Kierlighed og Godhed, og om hand gjør os got, saa vil man være ham lydig, efter den Naade og Kraft, som hand dertil vil forleene os; kortelig, man lover visselig ikke Helliggiørelse og gode Gierninger som en Condition, der skal opfyldes, førend man indgaar den Pagt og antager Guds Naade, men man tilstaar og bekiender for Gud, at man finder sig skyldig, efter saadant gjorde Løfte og oppebaarne Naade, at udviise og bringe disse Frugter, og forbinder sig altsaa til at være flittig til gode Gierninger. Da det nu befindes, at dette af Deris Høyærværdighed forfattede Skrifts største Force og Kraft bestaar udi de mange skønne catechetiske Spørsmåale og Svar, ved hvilke Daabens Pagt og Forbund og mange derhen hørende Troes Articler blive oplyste og gjort tydelige, saa at baade Lærerne²⁾, der skal informere dem, som skal confirmeres, deraf kand tage den skønneste Anledning, ved Spørsmåale vel at skille de vigtigste Troens Articler fra hinanden, som ikke er enhver given, og de, som skal confirmeres, kand finde de grundigste Svar paa de fremsatte Spørsmåale, og kunde saaledes, naar de rettelig have fattet og begrebet Spørsmåalene, blive over Maade vel grun-

¹⁾ Dette søges nærmere godtgjort, men i saa uklare Udtryk, at de her forbligaa.

²⁾ c: Præsterne.

dede udi Saligheds Kundskab; Og den af Biskop Worm herom forfattede Pastoral Skrivelse thetice er bleven udført, og Biskop Hørsleb har tracteret denne materie parænetice, saa haver allerførst bemelte Hans May^t allernaadigst befaleet mig at tilkiendegive Deris Høyærværdighed, at De havde denne Deris Pastoral Skrivelse som en aparte Tractat at indrette, og derudi Spørsmålene, som til denne Confirmation-Examen kand bruges, saaledes at forfatte, at alle Troens og Leve-Pligter, der ere fornødne at viides af den, som skal confirmeres, efter deris Høyærværdigheds Methode, ved Spørsmåle og Giensvar, blive fra hverandre separerede, og det paa den Maade, at Spørsmålene, som handle e. gr. om Poenitentze, Troen, Daaben etc. blive fra hinanden adskilte, og med deris særdeeles Titul betegnede, dog at det alt, saa meget mueligt, tydelig og eenfoldig bliver exprimeret, paa det at ikke alleene Læreren kand have een tilstrækkelig Underretning, hvorledes hand bør informere og præparere dem, som skal confirmeres, hvorpaa der sandelig haves Mangel hos flere, end mand skulle troe og tænke, saa at alt, hvad der spørges, er gandske tørt, magert og elendigt, men end og at confirmandi selv kunde, foruden deris ordentlige Catechismum, ogsaa læse denne Underretning, og derved præparere sig til Examen; Da Deris Høyærværdighed ligeledes, ved at indføre de til Confirmationen henhørende Materier, nu Informationen til Examen bliver viitløftigere, havde noget udførligere at handle om Fornyelsen og Helliggjørelsen, end udi den af Dem forfattede Pastoral Skrivelse skeet er, saasom denne Articul ogsaa er een Hovedpunct, hvorom Confirmandi bør underrettes og for een blind Tillid til deris Daab advares og præcaveres. Thi det staar fast, at ved det Løfte, der gøres i Daabens Pagt, hvor Diævelen og alle hans Gierninger og Væsen afsiges, indfattes og forstaas i lige Maade uden ald Modsigelse dette, at man lover og tilsiger at flye Synden og at beflitte sig paa Hellighed og gode Gierninger, ikke derved at forskaffe sig selv Daabens Naade, men

desto meere at forbinde sig, sit gandske Liv og Levnet efter den at fremdrage, sin Taknemmelighed for dens Erlangelse beviise, og under største Vindskibelighed tage sig vare for det, som os samme kunde berøve.

Af dette foranførte erfarer saaledes Deris Høyærværdighed Hans May^{ts} allernaadigste Intention angaaende det af Dem om Confirmationen opsatte Skrift, som ieg herhos tilbage sender, og naar det, som oven er melt, er bleven i Agt taget, ville Deris Høyærværdighed det igien indsende og tillige lade følge sit Betænkende, hvor de formeente, at det best kunde trykkes, enten her eller i Aalborg, hvor tvende Bogtrykkere nyelig have faaet Priveligum sig at nedsætte, saa fremt de, som man haaber, der skulle være etablerede, naar Skriftet var færdig.

Jeg forbliver (osv.)

Cancelliet i Khavn d. 23. Martii 1737.

J. L. von Holstein.

Paa Grund af Biskop Mummets snart efter paafølgende Død er Skriftet ikke udkommet. En bedre Skjæbne havde derimod det af Biskop Peder Hersleb i Christiania forfattede Hyrdebrev, skjønt ogsaa dette blev underkastet en omhyggelig Granskning, inden det kom for Lyset, som følgende Skrivelser vise.

Til Biskop Mag. Peder Hersleb.

Høyædle og Høyærværdige Hr. Biskop!

Det Skrift, som Deris Høyærværdighed haver forfattet og mig tilsendt, betreffende Confirmationen, haver ieg Hans Kongelig May^t allerunderdanigst overleveret, og som allerhøyst bemelte Hans May^t samme Skrift allernaadigst haver approberet, dog at det efter hosfølgende Notata bliver forandret, saa giver ieg mig den Ære, hermed at tilbage sende baade Skriftet og bemelte Notata, da Deris Høyærværdighed, naar Skriftet saaledes er indrettet, ville behage det til Eftersyn at nedsende, som derefter, uden viidere Censur, kand trykkes, hvortil Hans May^t sin allernaadigste

Concession vil lade meddele, og finder Hans May^t det tienligst, at Skriftet i Christiania bliver oplagt, hvor Deris Høyærværdighed dermed kand have den fornødne Indseende. Udi det øvrige ville Deris Høyærværdighed, naar Skriftet til Eftersyn bliver nedsendt, tillige lade tilbage følge de Dennem tilsendte Notata in originali.

Jeg forbliver med megen Consideration

Høyædle og høyærværdige

Hr. Biskops

Hafniæ d. 17. Novemb. 1736.

J. L. von Holstein.

Til Biskop Mag. Peder Hersleb.

Høyædle og Høyærværdige Hr. Biskop!

Hvad Deris Høyærværdighed udi Deris meget ærede Skrivelse af den 28. Novembr. udi næstafvigte Aar, i Anledning af hvis jeg dennem under den 17de nest forhen havde tilskrevet, haver erindret, angaaende den af dennem forfattede Pastoral Skrivelse, er alt tillige med Pastoral Skrivelsen i sig selv bleven Hans Kongelig May^t allerunderdanigst refereret, og haver allerførst bemelte Hans May^t allernaadigst befalet mig, at til melde Deris Høyærværdighed, at hverken Autor til det Skrift, confirmatio confirmationis kaldet¹⁾, eller Skriftet selv, udi Deris Høyærværdigheds Pastoral Skrivelse maatte mentioneres eller anføres, saa som deraf kunde reise sig een forargelig Striid, hvoraf Guds Kirke kunde faae meere Skade end Nytte at forvente; Thi siden dette Skrift, der synes at være meer imod end for Confirmationen, skal have funden stor Indgang udi mange Gemytter, som ikke ere for det gode, saa holdes det baade nødvendig og billig, at samme Skrift realiter bliver refuteret, og kand saaledes de Stæder udi den af Deris Høyærværdighed forfattede Pastoral Skrivelse, hvorudi Autor og Skriftet selv bliver anført, udelades, og hvad paa Skriftet og dets Autor er indrettet, sættes impersona-

¹⁾ Se foran S. 381 ff.

liter og i Almindelighed appliceres paa Sagen selv, da denne Pastoral Skrivelse saaledes hverken taber sin Kraft eller det Øyemærke, hvortil den er skreven; Efter hvilke Omstændigheder da udelades alt det, som er anført paa Pag. 11, 12, 13 og 14, fra de Ord Pag. 11, men at fingere etc. indtil Pag. 14. Men endskiønt ieg ikke agter her at skrive etc. Pag. 28, maa de Ord, hvilket Autor til det forbemelte Manuscript etc. udelades, og impersonaliter saaledes settes: hvilket billigen merkes og anføres, for at igiendrive dem, som kunde ville etc. Naar Pag. 37 de Ord Lin. 7: efterdi ieg seer, at iblant etc. indtil at dersom intet maatte skee uden deres etc. udelades, og det foregaaende med det efterfølgende bliver saaledes sammen føjet: Det er at sige, at aldrig nogen Forbedring skulde skee i noget Stykke; Thi dersom intet maatte skee uden Geistlighedens Overensstemmelse, saa skulde aldrig noget godt skee, og den Tanke etc., saa kand alt det andet blive staaende, ligeledes maa Pag. 38 efter forrige Satz de Ord: Men det rette Argument, hvormed Autor etc. indtil: Naar ieg etc. aldeles udelades; Pag. 58 Lin. 10 kand alleeneste de Ord: e. g. de scrupler, som Autor til foromtalte skrevne Tractat har forestillet sig, udelades, saa følger alting i god Orden. og Pag. 36 Lin. 2 vil Stryckii Skrift de jure Sabati udelades, siden samme indeholder mange anstødelige Ting, og Deris Høyærværdighed kunde blive anset for samme at billige og bifalde.

Dette er da, hvad Hans Kongelig May^t allernaadigst haver funden for got at vil have forandret udi denne Pastoral Skrivelse, som jeg giver mig den Ære hermed at tilbage sende, at Deris Høyærværdighed vilde lade samme med oven anførte Forandringer reenskrive, og, naar det under Deris Høyærværdigheds Opsigt var reenskreven, og bragt udi een ret Form, samt med een ordentlig og convenable Titul af Deris Høyærværdighed forsynet, vilde De det igien indsende, da Hans May^t allernaadigst vil lade be-

sørge, at det her bliver trykt, og at det derefter paa behørig Stæder kan blive distribueret.

Jeg forbliver med megen Estime

Hafnø d. 27 Martii 1737.

J. L. v. Holstein.

Til Biskop Mag. Peder Hersleb.

Høyædle og Høyærværdige Hr. Biskop!

Af Deris Høyærværdigheds til mig under 13 passato indløbne Skrivelse haver jeg allerunderdanigst refereret Hans Kongelig May^{ts}, at De, ifølge af Hans May^{ts} allernaadigste Resolution, som ieg Dennem udi Skrivelse af den 27de Martii sidstleden communieerede, haver ladet omskrive det af Deris Høyærværdighed forfattede Pastoral Brev og derudi accurat observeret alle de til Forandring foreskrevne Puncter, samt at Deris Høyærværdighed ønskede helst, at det maatte trykkes in octavo, og at det jo før jo heller maatte komme ud; og som allerhøyst bemelte Hans May^t derpaa allernaadigst haver resolveret, at Skriftet skal trykkes i det Kongelige Waysenhuus, i den Format, som det af Biskop Worm opsatte Skrift er trykt udi, og De haver begiert, og at Deris Høyærværdighed 200 Exemplarier og vel nogle fleere, om De det begierer, til at uddeele skal tilsendes, saa vil jeg Deris Høyærværdighed saadan Hans May^{ts} allernaadigste Resolution til Deris Efterretning hermed have notificeret. Jeg forbliver med megen Estime

Cancelliet d. 30. Aprilis 1737.

Joh. Ludv. v. Holstein.

Som man ser, er det et ret betydeligt Arbejde, Kongen og hans Omgivelser har lagt ind i Granskningen af de indsendte Manuskripter for at faa dem til nøje at svare til de Tanker, man havde ved Konfirmationsforordningens Udstedelse. For en saa selvbevidst Mand, som Hersleb var, har det vel ikke været saa ganske behageligt at gjøre de mange paapegede Forandringer i hans Skrift; men Kon-

gen, »vores Josias« (som Hersleb kalder ham), maatte lydes, og saa udkom da:

Epistola Pastoralis eller en venlig og velmeent Erin-drings- og Opmuntrings-Skrivelse til det Vel-Ær-værdige, Hæderlige og Vel-lærde Præsteskab udi Aggershuus Biskops-Dømme, efter Kongel. allernaadigste Befaling skrevet, og siden, efter Høyst-bemeldte Befaling til Trykken hengivet af Peter Hersleb. Kbhvn. 1737 (156 Sider i 8vo).

Skriftet, der vidner om, at Hersleb paa den Tid stod Pietismen nærmest, er for øvrigt præget af hans vældige Energi og store Varme for Sagen. Det er store Krav, han stiller til Præsterne, idet han dog fremhæver, at de nu vilde faa heldigere Arbejdsvilkaar end tidligere, da de nu kunde støtte sig til Kongens Befaling, medens de tidligere havde været udsatte for store Ubehageligheder, naar de vilde hævde, at de unge skulde have et vist Maal af kristelig Kundskab, inden de kunde stedes til Herrens Bord. Hos Præsterne kræves dog nu stor Anspændelse af Aandens Kræfter for at gjøre Fyldest. Tillige fremhæves med Styrke, at det gjaldt for dem om ved Mildhed og Venlighed at vinde Børnenes Tillid og Hengivenhed, for paa den Maade at skaffe Ordet Indgang i de unges Hjærter. »Det vil«, siger han, »være fornøden, at I fra Begyndelsen af søge at sætte dem i en stor Fortrolighed til Eder, og iblandt vise dem, at I selv ere rørte, nu til en inderlig Compassion over dem, nu til en Sorg for dem, nu til en Hunger efter deres Salighed, saa at I endogsaa med Taa- rer og megen Graad¹⁾ formane dem, men aldrig med Haardhed eller Beskjæmmelse gjør dem sky og afspændige«.

Som enhver Foranstaltning, der stiller ny og hidtil ukjendte Krav til Befolkningen, havde Konfirmationen adskillig Modstand at overvinde. Udgaæet fra den pietistiske

¹⁾ Disse Ord ere fremhævede af Hersleb selv. Noget saadant fortælles jo om Grundtvigs Konfirmandundervisning i hans stærkt bevægede yngre Aar.

Kreds betragtedes den med Uvillie af dem, der holdt paa det gamle eller var religiøst ligegyldige. Almuen har vistnok gennemgaaende følt den som en Byrde. Men i Forbindelse med Almueskolerne og den kateketiske Undervisning, der fulgte i Konfirmationens Spor og støttede den, har den ny Foranstaltning utvivlsomt bidraget betydeligt til Udbredelse af kristelig Oplysning blandt Folket¹). Det bedste Forsvar for Konfirmationen var de Præsters Virksomhed, som formaaede at gjøre denne kirkelige Handling kjær for Børnene, deres Forældre og Menigheden. At der har været saadanne, kan ikke omtvistes²).

Forordningen af 13. Jan. 1736 »angaaende den tilvoxende Ungdoms Confirmation og Bekræftelse i deres Daabes Naade« udkom samtidig i særligt Tryk, der indføjedes i Kvartudgaven af »Kong Christian den Siettes allernaadigste Forordninger og Aabne Breve«. I Johan Wandalls Samling af Kgl. Forordninger (osv.), Aalborg 1782, I, 80 ff. findes ogsaa et fuldstændigt Aftryk af Forordningen. I senere Samlinger af kgl. Reskripter vedrørende Gejstligheden findes mere eller mindre udførlige Udtog af samme.

¹) Se Pontoppidan, Ann. eccl. Dan. IV, 75 og sammes Coll. past. practicum, 2. Udg. S. 455 f.

²) Et smukt Exempel fra den første Tid er, hvad der fortælles om Nic. Brorsons Konfirmandundervisning (Kh. Sml. 3. R. VI, 672—4. 682—3).

Smaastykker.

V.

Et Universitetsprogram fra 1743.

Ved *Laurids Nyegaard*.

Nedenfor meddeles i Oversættelse et af det københavnske Universitets daværende Rektor, Dr. med. Georg Detharding, i 1743 udstedt Program i Anledning af den bergensiske Lector Theologiæ Edvard Londemanns Hustrus Død. Programmet er sikkert ikke forfattet af Detharding, men efter den efterladte Ægtefælles Udkast sat i Stil af Universitetets Notarius, som Skik den Gang var.

E. Londemann (1680—1749), der, efter præstelig Virksomhed, 1727 var bleven Professor i Filosofi ved Københavns Universitet og 1732 Lektor i Bergen, var selv ikke uvant med at forfatte lignende Udgydelser. Hans eneste literære Frembringelse bestod i sirlige og smigrende Lykønskingsvers og Trøstebreve. Han havde til Gengæld Greb paa at samle Formue, ejede et Gods i Jylland og købte — efter sin 2den Hustrus Død — Baroniet Rosendal i Bergens Stift, hvorefter han lod sig adle under Navnet Rosencrone. Om hans 2den Hustru, Anna Christina Nyegaard, ved hvis Død Programmet her udstedtes, meddeler dette selv alt, hvad der vides.

Londemanns og hendes — ogsaa i Programmet nævnte — Søn var den senere Gehejmeraad og Statsminister, Grev Marcus Gerhard Londemann v. Rosencrone, der, efter A. P. Bernstorffs Afskedigelse 1780, blev, i Følge den præjsiske Kong Frederik II's Anbefaling, af Guldberg kaldet fra Gesandtposten i Berlin til Minister for det udenrigske Departement, men som da ogsaa maatte dele Guldbergs Skæbne i

1784, hvorefter han aldrig senere indtraadte i Statstjenesten, men tilbragte sin Tid med Studier i Historie, Statsvidenskab og Filosofi. Uden større Begavelse var han en fint dannet Mand og ualmindelig agtet og elsket for sin ædle og redelige Karakter og for den Støtte, han ydede Videnskab og Kunst. Ved Testamente af ham og hans Hustru, f. Hjelmstierne, er den Hjelmstierne-Rosencroneske Stiftelse oprettet efter deres Død¹).

I hvert Fald har da Anna Christina Nyegaard Krav paa at mindes for sin Søns Skyld. Dethardings Program er trykt paa et stort Blad med sort Rand, c. 59 Centimeter langt og c. 46 Centimeter bredt. Det Eksemplar, jeg har benyttet, findes i det i Statsbibliotheket i Aarhus indlemmede Bibliotheca Wegeneriana. Originalen vil der kunne efterses. Jeg har oversat det (selvfølgelig er det affattet paa Latin), da det saaledes vil kunne nydes af flere som et udmærket Eksempel paa Datidens Stil i slige Frembringelser. Overskriften lader jeg dog staa paa Originalsproget.

Rector Regiæ Universitatis Hafniensis
GEORGIUS DETHARDING

Medicinæ Doctor & Profess. Publ. Ord., Facultatis atque Collegii
Medici Decanus, Adessor Consistorii.

Hvad vi paa Tidens Strøm henleve mellem Haab og Frygt, dele vi mellem Glæder og Sorger. Saaledes gaar det til, at vi, som maa være rede til begge Dele og ikke kunne taale nogen af dem uden en ligelig Blanding af den anden, lære at bære dem begge med et roligt Sind, idet vi vekselvis prøves i dem. Derigennem føle vi, at, hvor kraftigt end det Liv er, vi leve her, saa er det dog ikke det, som opfylder vore Ønsker og tilfredsstiller den bedre Del af Mennesket, eller stiller hint Savn efter det uendelige, hvormed vi alle fødes. Saaledes først — tilskyndet ved Følelsen af Ulykker og ved

¹) S. M. Gjellerup: Jens Dinesen Jersin, S. 234 ff. Dansk biografisk Lexikon XIV. S. 176 ff. Personalhistoriske Samlinger 5. R. V, 219.

den ufuldkomne Nydelse af i Sandhed flygtige og forgængelige Goder — rykkes den u dødelige Sjæl, ligesom paa hine Vinger, opad for at søge efter det evige, søge Himmelen, og hviler sødt i Gud alene. Bort da med Vantroen, der søger sin Grund i de menneskelige Forholds Usikkerhed, bort med Overtroen, og lad hin indklage Gudernes Uvilje, denne anklage Skæbnens Ublidhed. Lad dem beholde deres Galskab for sig selv, som, fordi onde Skæbner plage de gode, og de ikke sjelden se de bedste kæmpe med mange og store Genvordigheder, til sidst drive Frækheden saa vidt, at de rent ud tage Gud ud af Tingenes Natur. Fornuftens Sejr er Religionens Triumf. Begge byder at ære dette Universums naadige, vise og hellige Styrer, som, idet han ene har Forstand paa, hvad os angaar, fordeler alt i en saa velgørende Blanding, at vi, som ere stillede paa denne Verdens Skueplads, et al Tid usikkert Sted, og i en udsat Stilling, saa meget mindre tage i Betænkning at opløfte vore Sjæle og vore Haab til Himmelen, som det nærværende Livs Vilkaar, hvis Genvordigheder intet kan opveje, ikke har levnet os andet til en grundfæstet Lykkes Fuldkommenhed end alene Forventningen om et bedre. Staaende paa dette Grundlag og væbnet med dette Skjold, holder Troen ud til Enden; ud af Modgang tager den Mod, Kræfter, Hæder; den overvinde allehaande Hindringer, ja endogsaa de hjemlige Sorger, der, efter et gammelt og sandt Ord, siges at være større end Taarerne. Blandt dem kan ingen tungere tænkes, ingen haardere nævnes, mene vi, end naar Døden adskiller Ægtefolk, hvem dette deres Forhold alene bar, hvem én Sjæl, fordelt i to Legemer, ved gensidig Kærlighed og fælles Vilje havde forbundet i en saadan Enighed, at den, som efter Gud Herrens Vilje sidst maatte forlade sin Vagtpost i Livet, med Rette kunde klage over, at han i levende Live var berøvet Halvdelen af sin egen Sjæl, i hvert Fald med saa megen Grund, som han med Sandhed kunde gøre gældende, at han i samme Grav nedlagde, hvad Naturen havde dannet ypperligt og beundringsværdigt, hvad Chariterne havde formet indtagende og yndigt, og hvad der i Dyd maatte kaldes stort og udmærket. Ak! hvor vanskeligt er det her for den retfærdige, der dog har Fromheden selv til Leder, at holde Maade med Sorgen!

Hvor svært taalmodigt at bære dette saa store og ved intet Middel erstattelige Tab! Og ogsaa dette er dog Fortrinnet ved den hellige Religion, som vi bekende, at den mildner Sorgen og Kummeren over deres Død, som have været os kære, og overbeviser os med de urokkelige Grunde, som Apostelen Paulus, med beundringsværdig Vægt i Sagen selv og med Værdighed i Udtrykket, fremsætter 1 Thess. IV, 13 f: (Saaledes har Naaden skænket os, som ere Kristne, hvad Naturen har nægtet de øvrige; og hvad der ikke kan udføres ved Kunst, det gør Troen af sig selv. Idet Hedningernes Lærer gennemfører sin Bevisførelse paa det Sted, hvorom vi tale, slutter han det saaledes: *ὥστε παρακαλεῖτε ἀλλήλους ἐν τοῖς λόγοις τούτοις*). Ved at erindre os denne Formaning ledes vi til saadanne Betragtninger, at de kunne trøste en ved hans Hustrus Død bedrøvet og nedbøjet Ægtemand, en saadan Hustru, at man i hende alene med Rette kan finde alle de Fortræffeligheder, som ellers enkeltvis kan pryde og være til Anbefaling for andre Kvinder og gøre dem værdige til Ære, Ros og Beundring, saa fuldt og rundeligt forenede, at Døden ved denne Lejlighed synes at have villet vise det mest mulige, den formaar med Menneskeslægten. Ti hvad enten vi tænker paa Legemets Skikkelse og Ansigtets Værdighed, som man ikke kan forestille sig prægtigere, eller paa Sjælens Anlæg og Evne, eller endelig paa Sæderne og Livets hele Holdning, var alt dette her saa sjeldent og saa udmærket, i saa høj Grad overgaaende det almindelige, at vi ikke tage i Betænkning at paa-staa, at Kvinder, udstyrede med lignende Gaver og af Naturen saa straalende af Dyder, i et helt Aarhundrede kun ville frembringes i et meget lille Antal, bedre (om overhovedet saadanne opstaa) end ikke kunne attraaes i vore Bønner. Vi fremsætte dette, ikke blot fordi vi stole paa Ægtemanden selv (ti hvo vil mene, at denne, ogsaa efter Hustruens Død, altfor heftigt har givet efter for den ømme Kærlighed, hvormed han elskede hende, mens hun levede!), men efter alles Mening, saa mange som højagtede hendes Sjæls oprigtige Fromhed, hendes naturlige Blufærdighed og hendes med Værdighed og Takt ligeligt blandede Elskværdighed, hendes milde og rolige Sind, der lige saa let og villigt tog Hensyn til de fattiges

Trang som til Vennernes Ønsker, hint i Samtaler med Salt krydrede Vid, hin i alle Bevægelser yndige Anstand, i alt Arbejde beundringsværdige Dygtighed og fuldendte Klogskab i Styrelsen af Husvæsenet, kort sagt saa mange som næved skuede den hele Forening af Dyder i det saa skønne Legeme. Og hvo vilde nu (Lector, din Tro!) være en saa umenneskelig Dommer, at han ikke vilde undskylde det, om ogsaa den Mand, som havde mistet en saadan Hustru, vilde blive greben af en utaalmodig Smerte og sukke med hint Digterens Ord: *Quis desiderio sit modus aut pudor tam cari capitis?* Dog, den berømmelige og højærværdige Mand, som Talen her er om, trænger ikke til denne Undskyldning; ti hans Sorg over Tabet af denne uvurderlige Skat er af en saadan Beskaffenhed, at det paa ham kan kendes, hvor stor Kærlighedens Magt er; han bærer den, som det kan ventes af den, der baade er Filosof og, hvad mere er, Kristen og, hvad mest er, Theolog af Fag. Han udbad sig vel af os dette Skrift, for deraf at hente nogen Mildnelse i Sorgen, naar han paa Prent ved Siden af Navnet saa' den i alle Retninger fuldkomne Kvindes — ak, en Gang hans Hustru! — Billede og Levnedsløb sikret mod Forglemmelse og overgivet til Efterslægtens Ihukommelse. Vi opfylde herved, efter som Sæd er, den fromme og retfærdige Bøn og paabyde, at Navnet paa den ædle og i Dyder fuldkomne Kvinde

ANNA CHRISTINA NYEGAARD

skal være ukrænkeligt, og ligesom vi, saa vidt Pennen formaar det, ovenfor har malet hendes Billede og ydet hendes ypperlige Egenskaber Ære, saaledes ville vi nu fremstille Hovedpunkterne i hendes Liv. Født i det 11te Aar i det Aarhundrede, vi henslide, saa hun Lyset d. 7de Februar i Ribe Stift i Nørrejylland, i Præstegaarden i Resen Sogn, hvori, som i Nabosognet Humlum, Sjælesorgen dengang omhyggeligt varetoges af den velærværdige Peter Nielsen Nyegaard. Over denne Fader glædede hun, vi tale om, sig; i Sandhed ogsaa over Moderen, Gjertrud Elisabeth Jersin, der var født paa et hæderværdigt Sted som Datter af den højærværdige Jakob Jersin, S. S. Theol. Doct. og Biskop i Christiansand i Norge,

og Adelheid Burchardt, en udmærket Kvinde, idet hun paa fædrene Side til Bedstefader havde den højærværdige Jens Dinesen Jersin, S. S. Theol. Doct. og Ribensernes gejstlige Forstander, der har gjort sig udødelig fortjent af Kristendommens Sag, som han bestræbte sig for at fremme saavel ved Eksempel og Tale, som ogsaa i Skrifter, der aldrig vil forgaa og ere fyldte med god Frugt; men paa mødrene Side en lige saa højærværdig Mand, Johannes Burchardt, S. S. Theol. Doct. og en meget aarvaagen Forstander for det samme Ribe Stift. Hvad Under da, om hun, rundet af dette Blod, med Modermelken har inddrukket Forfædrenes Dyder, især naar hertil føjedes from Omsorg af Forældre, som besad dette Kærlighedspant i Guds frygt og fra hendes første Aar ved Hjælp af de gavnligste Forskrifter opdrog hende til alt, hvad uskyldigt er. Deres hellige Arbejde bar en lykkelig og til deres Bønner svarende Frugt; men det varede altfor kort; ti i Aaret 1716 d. 8de August gik Moderen hjem til flere, og tre Aar efter blev Faderen borttrykket ved en altfor tidlig Død d. 16de September, hvorved hun henkastedes i den bitreste Sorg, omendskønt hun endnu næppe var hommen til Skels Aar og Alder. Efter saaledes at være berøvet begge Forældrene i den spæde Alder, der er saa modtagelig for alt (hun var endnu ikke 9 Aar), sørgede kødelige Frænder, som hun havde i Norge, omhyggeligt for, at hun ikke skulde drages ind paa Lastens Veje, hvad tit hænder spæde Sjæle, naar de savner Opdragelse. En lykkelig Skæbne førte hende i Huset hos og under Varetægt af den velærværdige Peter Gelmuyden, daværende Præst for et Præstegætd i Hardanger i Bergens Stift og for den Menighed, der samler sig om Kristus i Vig og Østensø, en tro Hyrde, der til Ægteviv havde hendes Moster, Christina Jersin, en ved Fødselen, men endnu mere ved sine Dyder, fremragende Kvinde. Gennem en højhjærtet Opdragelse styrkedes hendes Sjæl fra Dag til Dag i Iver efter alt ypperligt, og med Aarene voksede hun i Guds frygt og Ærbødighed mod Guddommen og i alt, hvad der pryder det svage Køn. Ti omendskønt hun ogsaa efter nogle Aar mistede sin Moster (hvem man i Sandhed kunde kalde hendes anden Moder) og sin trofaste Beskytter, var hendes Hjærte allerede saa

rent og af en saa højsindet Adel, at hun kunde staa alene, hvad der er den største Trøst i Modgang. Smerten, hun led ved den dobbelte Jordefærd, mildnedes ved den redelige Vilje hos den velærværdige Mand, Christopher Gelmuyden, der ikke blot efterfulgte sin Fader i Omsorg for Embedet, men ogsaa i Omsorgen for sit Sødskendebarn. Det gik da saaledes, at hun blev i denne Mands Hus lige til 1730. Der voksede hun ikke mindre ærbart og helligt op og lærte i fortrinlig Grad Fromhed, Nøjsomhed og Forstand paa Styrelsen af et Husvæsen. Og skønt hun allerede da var i Orde for al Finhed og Ynde i sit Væsen og, som et Indbegreb af Mildhed, Venlighed og Anstand, var fjærn fra al landlig Plumphed, havde hun dog ingen Drift efter tom Forfængelighed eller Nydelseslyst, heller ikke stod hendes Attraa til de Verdens Daarligheder, som hint Køn i saa høj en Grad sætter Pris paa, idet hun stadigt beflittede sig paa, ikke at smykke Legemet med Klæder, men Aanden med Dyder. Derfor begyndte ogsaa dette udsøgte, enestaaende Indbegreb af Dyder, dette prydede Sæde for Dejlighed og Ynde, at prises i hver Mands Mund, og hun vandt i kort Tid et Ry, der svarede til Anseelsen af hendes Fortjenester og personlige Optræden. Den højædle og højærværdige Foresatte for Bergenserne, Dr. Marcus Müller, fik da den Tanke at føre hende i sin Ægteseng, der allerede i nogle Aar havde været Magen berøvet, og, bevæget ved Lovtalen over hendes Dyder, som han personlig erfarede, at Genstanden selv stemmede med, nærmede han sig og gjorde hende Ægteskabstilbud, og efter at have bejlet til hende og faaet hendes Ja, førte han hende til sit Hus i det nævnte Aar d. 24de Maj efter en festlig Højtid i Bispegaarden. Næste Aar viste det sig, at Gud var de nye Ægtefolk naadig, da der d. 16de April af dette Ægteskab fødtes en lille Pige, som i Daaben fik Navnet Anna Dorthea. Men — o, skuffende Mennekehaab! — neppe var den højærværdige Mand gjort til Fader med et dejligt Afkom, før han grebes af Sygdom; og da den var stærkere end han, opgav han Aanden d. 11te December. Saaledes blev hun, der knap i 20 Maaneder havde smagt Ægteskabets Sødme og kun var lidt over 20 Aar gammel, allerede da Enke, maaske forat hendes for Gud rene og elskelige

Sjæl nu helt skulde forberede sig paa og med al Flid slaa sin Lid til Lammets Bryllup, hvortil hun allerede for længe siden havde fæstet sig i Troen. For dette syntes det særdeles tjenligt, at hun, saa snart afdød fra dette Livs Omskiftninger, tidlig skulde lære, at der ingen varig Glæde er ved de menneskelige Ting, og at der forgæves ventes sand Lykke af hine Goder, som fratages os, naar vi nyder dem i fuldest Maal. Efter Skæbnens Vilje skulde Datteren overleve, ligesom da den bedste Fader, saa nu den fromme Moder; jeg kan tænke, forat den, hvem Alderen ved hins Jordefærd ikke tillod at bevidne sin Smerte lydeligt med Hulken og Graad, ved dennes Støv med Sorgens Tyngde selv skulde opveje, hvad hun skyldte sin Faders hedengangne Sjæl, og paa den anden Side forat Moderen, mens hun var i Live, og især mens hun sad i Enkestand, skulde have nogen Lægedom i selve Erindringstegnet om den bitre Hændelse, saa ofte hun betragtede det Kærlighedspant, hendes døende Ægtefælle havde ladet tilbage. Spørge vi om hendes øvrige Skæbner, og med hvilket Sind hun bar sin Ulykke, eller hvorledes hun senere har opført sig, saa sige vi i Korthed, at hun har været *ὄτως χήραν* (1 Tim. V. 3, 5.), men (lad der ikke hæfte noget hadefuldt ved Ordet!) *νεωτέραν*, i høj Grad forskellig fra den Slags, som Apostelen skildrer v. 11. 12. 13, kun en saadan, som burde gifte sig med en Mand, føde Børn, forestaa et Hus, v. 14. Derfor samtykkede hun ogsaa, da en anset Mand, den højærværdige og højtagtede Edvard Londemann, Assessor i Højesteret, Medlem af Consistoriet og S. S. Lector i Theologien paa Kathedret i Bergen og Canonicus, bejlede til hende. Selv berøvet en tidligere højtelsket Hustru, havde han allerede længe kæmpet mod sin Skæbne og af Erfaring lært, at et Husvæsen vanskeligt kan holdes oppe uden en klog Husmoder; han tænkte, naar Lejlighed bød sig, paa et nyt Ægteskab, og bevæget ikke mere ved det offentlige Ry, hvori hun stod, end ved hendes egne straalende Gaver, foretrak han hende fremfor enhver anden til Hustru. Med ham indgik derfor vor Salige det andet Ægteskab 1737 15de Februar. Forbindelsen, begyndt og indgaaet paa Himmelens Befaling, hengik under al Lykke ovenfra, i Enighed, Kærlighed, Trofasthed, Glæde og velsignet med

Frugtbarhed, hvad der plejer at attraaes med særlige Bønner. Ti Aaret efter, d. 25de Maj, blev hun forløst med en Søn, og atter efter to Aars Forløb med en Datter. Hin fik efter Fødselen Navnet Marcus Gerhard, denne, født paa Mandens Gods „Ømark“ [?] i Nørrejyland¹⁾, Navnet Maria Christina Wielandt. Indtil da forløb det lykkeligt for de kære Ægtefolk. Men ikke saa lykkeligt gik det med den tredje Fødsel i Ægteskabet. Under mange Smerter fødte hun i indeværende Aar d. 31te Marts et Drengbarn; men i sin Svaghed udholdt hun ikke de voldsomme Smerter mere end syv Dage, og ved Solens Opgang d. 7de April gav hun Gud sin Aand efter nylig at have givet Livet og Lyset til det sidste og sødeste Pant, en lille Dreng nemlig, som med Rette kunde være bleven kaldt Benoni, men som Faderen foretrak at kalde Peter Nyegaard efter dets Morfader, idet han, som det synes, ikke dristede sig til at kalde den Benjamin, hvem hans bedrøvede Sind baade forudvarslede et kort Liv (han døde nemlig d. 28de Maj) og betragtedes som Aarsagen til Moderens Død og Familjens Sorg. Vel er det ikke tungt for de Sjæle, der ere modne for Himmelen, at forlade Jorden, og forlængst havde den fromme Kvinde omgjordet sig til denne Rejse til Fædrelandet og havde Dagen før den sorgfulde Fødsel taget det hellige Vandringsbrød, som nærer og styrker Troen paa Frelseren. Og visselig, dersom Gud (det være tilladt at sige!) misunder Jorden hende, saa er det i sin Orden, at vi misunder ham Himmelen. Men dog er det ret (hvis vi ikke vilde anse det for smukt at aflægge menneskelig Følelse) at begræde de Børns Lod, der bedrøvede staa omkring den bedste Moders Grav og forgæves med Hulken og med Stemmer brudte af Graad kalde hende tilbage fra de høje Stole; det er ret at røres og bevæges af Mandens Smerte, som efter i Korskirken i Bergen d. 22de April den ottende Time paa Dagen med et hæderligt Følge, under højtidelig Pragt, at have overgivet Jorden Resterne af det elskelige Legeme, nu, utrøsteligt sørgende og klagende, i sit og de fælles Panters Navn, har sat Husmoderen,

¹⁾ L. ejede Nøragergaard, nogle Mil nordvest for Hobro. Om en Gaard i Jylland af Navnet Ømark er mig intet bekendt.

Ægtehustruen og Moderen, sit Køns uforlignelige og ypperlige Smykke, til Ihukommelse og Hæder et Mindesmærke, helliget hendes hedengangne Sjæl¹). København 22de Juni 1743.

Under Universitetets Segl.

VI.

Om Frederik Boyes „Skatkiste“.

Til de foran, S. 129—31 meddelte Bidrag til Fr. Boyes Biografi har Hr. Sognepræst A. Jantzen velvillig ydet følgende Rettelse og Supplement:

Det i K. S. 5. R. V, 131, Lin. 6 f. o. nævnte Skrift af Fr. Boye fra 1759 er kun en ny Udgave af hans »Lille Skatkiste«, en Betegnelse, som stærkt kom i Mode ved Pietismen²). Det er R. Nyerup, der i Litt. Lex. har ledet saavel Tidsskriftets Udgiver som tidligere Fr. Nielsen i Biogr. Lex. paa Vildspor. Nyerup udskriver Worms Lex., der I, 129 anfører Udgaverne 1750 og 1753 og derefter III, 96 nævner, at der ogsaa haves Udgaver fra 1759 og 1775.

Boyes Skatkistes 1. Udg. har intet Aarstal paa Titelbladet, men Fortalen er dateret »Kjøbenhavn d. 12. Decembris 1749«. I denne Udgave er endnu ikke Datoer over de enkelte Skriftsteder med tilhørende Vers. 1753 kommer Dedicationen til Prinsesse Charlotte Amalie, og i 3. Udg. 1759 sættes første Gang Datoer til de enkelte Vers; disse kunde kun strække til indtil 1. Oktober, saa fort-

¹) Det er vistnok med Henblik til den her givne Karakteristik, at E. Pontoppidan i sin Kirkehistorie (IV, 245) omtaler »die von grosser Tugend nahmhafte Jungfer Anna Christina Nyegaard«.

H. F. R.

²) I Kjøbenhavn blev 1738—40 trykt J. C. Schinmeyer's »Biblisches Spruch- und Schatzkästlein«, hvori 200 Bibelord belagte med Udsagn af Luther. Bogen optrykkes stadig endnu.

sættes i »Et lidet Tillæg« fra 1. Okt. til 16. Dec. Efter Boyes Død tryktes 2. Tillæg, som besørgetes af J. P. J. 3: Efterfølgeren i Kapellaniet ved Trinitatis Kirke, Jens Peder- sen Juul (D. Mag. 5 R, V, 242), med følgende Indledningsvers:

Den, som disse Blomster haver
 Samlet i Gethsemane,
 Fuld af Jesu Aand og Gaver,
 Er nu hos sin Frelsere.
 Flere gives her af samme,
 Som med Blod bestenkte er:
 Gid de mange maae anflamme
 Til at faae vor Brudgom kiær.

Kjøbenhavn, d. 1. Jan. 1760,

J. P. J.

I dette sidste Tillæg findes Vers til Aarets Udgang. Til 31. Dec. anføres Aab. 21,4 »Og Gud skal aftørre al Graad« etc. og dertil Verset:

Er der da saa stor en Glæde
 I det nye Jerusalem (osv.).

Nr. 645 i den nuv. Kirkepsalmebog, hvori ligeledes er op- taget som V. 3 og V. 4, af Nr. 668 Verset i Skatkistens 1. Oktober 3; Slutuingsverset af den oprindelige Samling.

4. Udg. udkom 1768; efter dette Oplag paany udgivet i Odense 1837 af Peter Larsen Skræppenborg paa eget Forlag. — Senere mange Gange og paa mange Steder (bl a. ogsaa i Norge og Christiansfeldt). Boghandler N. C. Ditlevsen udgav den lille Bog 1846 med følgende Fortale: »Den betydelige Efterspørgsel, der i de senere Aar har været om nærværende lille Bog, i Forening med mange christeligssindede Venners Vidnesbyrd om dens ypperlige Indhold og Mening: at den ikke burde savnes af dem, som daglig deraf vilde hente Trøst og Opmuntring, har foran- lediget mig til det meget behagelige Foretagende, paany at lade den komme for Lyset, i det Haab, at den vist vil være mange Troende til megen aandelig Glæde og Op- byggelse«. —

Bogen udbredes stadig af Indre Missions Kolportører og efterspørges hyppig til Brug som Konfirmationsgave. Boghandler N. B. Kousgaard fik 1888 Pastor Vilh. Beck til at ledsage Udsendelsen med et anbefalende Forord: »Det skulde glæde mig meget, om jeg med disse Linier kunde berede denne kjære gamle Bog en god Indgang i Menneskers Huse, at den endnu en Gang kunde gjøre en god Gjerning til daglig Paamindelse og Trøst. »Boyes lille Skatkiste«, som er dens almindelige Navn, hørte til de Bøger, som i Indre Missions første Dage udbredtes stærkest og blev efterspurgt mest blandt de Hellige og har saaledes gjort en god Gjerning mange Steder. Den maa kunne det endnu«. — Den er senest optrykt 1895 ved Kousgaard.

Ved Tidsskriftets Omtale af Fr. Boye turde muligvis ogsaa være nævnt hans sidste litterære Arbejde:

Thomæ Securii Aandelige Myrrhe-Busk eller Syv Faste-Betragtninger om Vor Korsfæstede Herres Jesu Christi Person, Gestalt og Lidelse paa Korset, hans Ribler, Vunder og Saar, hans Smerter, hans Blod, hans syv Ord paa Korset, og hans bittere Død. Til en naadehungrig Sjels nyttelige Brug. Første Gang udg. 1640 med den store Matthiæ Hoë von Hoënegg hans Fortale, og 1714 igjen oplagt. . . . Nu til fleres Opbyggelse, oversat paa Dansk og til Trykken befordret af F. B. Kbhvn, Trykt hos Niels Hansen Møller, 1758.

(Med et Titelbillede: Jesus paa Korset og en Skikkelse omfavnende Fødderne, derunder Verset):

O hvor jeg fryder mig, jeg ligger her og suer
De Fødders blodig Saft, og midlertid beskuer
Min Frelsers blodig Ryg, hans Hoved og hver Haand,
Og i hans Sides Hull forlyster ieg min Aand.

Ogsaa dette Skrift er dediceret Prinsesse Charlotte Amalie: »Min naadigste Prinsesse! forønskes hjertelig i Jesu vor allerkjæreste Frelsers Blod, Saar, Kors og Død all

Guddommelig Naade, Kraft, Trøst og Salighed«. — Boye har selv leveret en lang Indledning, hvori han vil bevise, at alle Tidens Theologer har svælgnet i Lammetheologien. Fortalen er dateret 26. Jan. 1758.

Fr. Boye begravedes 1. Maj 1759 i Trinitatis Kirke nedenfor Koret i Mag. Dorschei (Kap. ved Kirken † 1730) murede Begravelse. Faa Aar efter nedsattes ved hans Side Professor H. P. Anchersen († 1765) [Pers. Tidsskr. 4. R. V, 156]. Som Dødsarsag anfører Kirkebogen for Fr. Boye »Hovedpine« (!).

Naar det er som »Kateket«, F. B. er blevet fremdraget, vil jeg gøre opmærksom paa, at han havde en Halvbroder, Nic. Brücker, der ogsaa havde været Kateket og tilhørte Brødremenigheden og 1774 var Planter paa St. Thomas. (H. Lawaetz, Brødremenigh. Mission i dansk Vestindien, S. 61). A. J.

VII.

Træk af Fortidens Overtro.

I den Levnedsskildring af Aalborgbispen Dr. Matthias Foss, som Bibliothekar S. M. Gjellerup har leveret i Dansk biogr. Lexikon V, 266—7, siges om ham: »Foss var en helstøbt Personlighed og optraadte med stor Fordomsfrihed, for Ex. over for forskellige Ytringer af Datidens Overtro«. — Da det Brev til en Præst i Aalborg Stift, hvortil denne Dom om Manden tildels støtter sig, formentlig ikke er trykt, hidsættes det efter en os af Hr. C. Klitgaard meddelt Afskrift. Efter Tidens Skik er en Del latinske Sætninger indblandede i den danske Text, men da der stadig er vedføjet en meget tilfredsstillende dansk Oversættelse af de latinske Ord og Talemaader, nøjes vi, for at spare Plads, her med Oversættelsen.

Reverende Dn. Pastor¹⁾.

I begjærer mit Betænckende, om I skal af Prædicke-Stolen publicere det colloqvium, som Peder Christensen i Faverholdt beretter sig at hafve haft paa Marcken med En udj en liden hvidklæd Drengs Lignelse, som skal hafve beordret ham at advertere Eder, at I skulle fraraade Eders Sognefolck fra Hoffart, spits-næsedede Skoo, Kiorteler med stackede Ermer oc fornemmelig det Hofvedtøy, Qvinderne nu bruge, med store Hofved-Valcke, oc al fremmed Klædedragt, saavelsom oc at I skulle skrifve Eders Naboer til, at de det samme deris Mænheder skulde foreholde etc.

Da er hertil mit korte Svar, sær hvad Prædicanten, sær hvad hans Prædicken angaar:

I. Angaaende Prædicanten, da 1. hafve vj ingen Løfte oc tilsagn af Gud, at hand ved usedvanlige Aabenbarelses oc Siuner vil gifve os sin Villie tilkiende, enten vor troo eller vor Gierning angaaende, siden hand gaf sin Kircke det saare faste prophetiske Ord, som vj alleeniste skulle gifve act paa, som paa det Lius, der skinner i et mørckt sted. 2. Svecker oc slig inclination til usedvanlige præckener Guds ords Fuldkommenhed, som har ingen tilleg fornøden, eftersom det er saa fuldkommen en Regel, om hvis vj skulle troe oc gjøre, at oc Christus derfor, i den Parabel om den rige Mand oc Lazaro, kalder os tilbage, fra Haab om de dødes prædickener til os, til Mosen oc Propheterne, dem vj eene bør at følge oc liude, oc Esaias cap. 8 viser Folcket hen til Loven oc Vidnisbiurdet. 3. Er der befunden i alle tjder saa stor en fallacia o: Bedrægeri, baade for Menniskernes Forfængeligheds oc Vantroes skyld, saa oc formeedelst dieffelens trædskhed, som forandrer sig til Liusets Engel ved saadane Aabenbarelses, at oc saa Satan dennem, saa som nogle kraftige Middeler, alt for meget lykkelig bruger til at bortføre de eenfoldige Siæle fra Guds ord, at oc deraf ere komne de skadeligste vrang Lære-

¹⁾ Det vides ikke, hvem Brevet er stilet til, det kan være Henrik Stampe i Hammer—Horsens, Albrecht Christensen i Volstrup—Hørby, Palle Hansen i Sindal—Åstrup, Frants Vogellus i Aasted—Skjærum eller Niels Muus i Albæk—Voer, idet der i alle disse Pastoraler findes et Favrholt.

res oc alle Troldpackes Vildfarelser, som mange hen i dend aandelige hoffærdighed, oc icke ferre hen i dend bæstiske tryghed hafve hofvitkulds nedstyrt. 4. Er denne fremmede Prædicant paa eders Marck enten en god eller en ond Engel. Er hand en god Engel, saa hafver Guds ord aldrig lærdt os, den tieniste de gode Engle i den Christne Kircke at være befalet, at de skulde det aabenbare Lære-Embede betiene, oc derfor imod Pauli Forbud, Coll: 2, icke kunde troe nogen god Engel at hafve været den tjd Prædicant for Eders Bonde. Er hand en ond Engel, saa meriterer oc fortierer hand Christi afvisning, Matth. 4: Viig bag mig, Satan. Oc vilde endskiønt nogle formeene, saadane visiones oc Siune at være troværdige, som alleeniste udfordrede Sædernes Forandring, oc icke i nogen maade vor Troe omstøde, oc derfor maatte baade fordrages oc tillades; saa bør dog saadane, som ere saa lættroende, at beviise 1. at hvis de hafve ved aabenbaringer lært, det at være lært dennem af en god Engel; 2. den samme Engel at hafve bekommit ordre af Gud, at bringe os slig lærdom til; oc med mindre de to Poster krafteligen bevises, saa er det baade farligt, saa oc imod Gud ubilligt at troe Englers Siune oc Aabenbaringer.

II. Anlangende hvis denne liden dreng paa Eders Marck hafver prædicket om, da, ihvor vel Hoffart er den Synd, som I af Guds ord, uden nogen ny Aabenbaring, veed nock, at I bør at straffe, saa seer Jeg icke udj hans formaning noget gudeligt, hvor fore den Synd, for denne ny Prædicantis skyld, bør fremfor andre Laster at straffis. Thi det er icke nyt, at Løgnens Fader hafver iblant talit Sandhed. Mens om den sær Mode paa Skoo, Ermer oc Qvinde Huer findis udj eders Meenighed, som hand dog beføl (om hand ellers hafver noget i Eders Embede at befale), at I det skulde straffe, tviler jeg flux paa, saa som jeg næppe troer, Din Hiord, som er opfød paa Landsbyen, den skulle hafve taget Moden op efter Kiøbstæds Noder og Stads. Ej heller veed jeg, om det er Gud mishageligere, at Skoene ere spidtze eller kantede, saa som de for nogle Aar siden vare, da jeg oc mindis dem af en Enthusiasta da at være straffede. Vist er det nock, at Ofverdaadighed i Klædedract fortørner Gud, fornemmelig naar nogen

udenfor sin orden oc vilkors maade udgaar, oc af en uordentlig Letfærdighed sin Klædedract ofte fornyer, hvoraf det kommer, at meere omhyggelighed oc tiid paa Klæderne at sætte i Lafve oc at iføre anvendis, end paa Guds oc Siælens dyrckelse, hvilcket af Esaia, Zophonia, Povel oc Peder lastis, som vj vide; oc det var at ynske, at alting dette anbelangende til eenfoldighed oc den Christelige ingetogenhed kunde henføres; men efterdj Klæderne er noget, som icke meget mact paaligger, oc der om deres Form oc Materie icke nogen i den H. Skrift regel findis, da, kiere! sig mig, hvad for en model denne ny Prædicant skulle vilde hafve paa vore Klæder, om den ellers alles munstring og dadel kunde undfly? Gifve Gud, at saadan Klædernes forfængelighed oc letactighed af Fæderne-Landet kunde udjagis! men naar den var afskaffet, var icke endda all Ondskabs Kilde bleven tør. Seer mand icke Satans tredskhed? Hand vil, at de ringeste Synder af Præsterne skulle udryddes, paa det de større kunde regiere. Hand hænger ved Huden, at Sindet kand sparis, Hand igiennem seer Skrederens Vercksted, at han paa en sand poenitentze, tro, kiærlighed, ydmyghed, Freds oc Samdræctigheds dyrckelse, oc alle Guddommelige befalingers hørsomhed, som iideligen oc strengeligen bør at paaæskes, kand Ordets Tieneres arbeyd frakalde. Denne Øyenskalck oc eders Fiende skulle i icke troe, Klædernes Hellighed alleeniste befaler hand, at der dis tryggere under deres Skiul Legomets oc Siælens ureenlighed kand hvile, oc af Eder blifve u-omrørt. Haf omhyggelighed for, at Hierterne meere kand sønderskieres oc sønderrifves end Klæderne; oc i saa maade bør du meere at troe den sande Guds Prophetie, end denne nye falske Prophete. For all ting tag dig Vare, at du icke self, af en meening om en Engels Samtale bedragen, skulle for dig oc dine sammensnoe Stricker, hvilcket ocsaa Høje Mænd, skammeligen at sige, at være hendt, forfarrenhed self, som plejer at være Daarers Læremesterinde, meer end nock hafver bevjst. Far vel i Herren, oc at din Hiord paa Siælens Veigne kunde lide vel, da giør din flid, at den icke holder med den Aabenbaring.

Aalburgi d. 20 Julii 1679, raptissime.

T. in Domino

M. Foss.

VIII.

Afladsbrev til Farstrup Kirke 1473.

Naar Nordens eller dog Danmarks og Norges Biskopper i Unionstiden samledes til politiske Møder, skete det almindelig, at de Personer eller Kommuner, som ønskede Afladsbreve til Fremme for kirkelige Formaal i deres Hjemstavn, holdt sig til for at faa et større Antal Biskopper til at udstede saadanne, da det var den almindelige Antagelse, at jo flere Bisper der udstedte slige Breve, desto rigeligere blev Afladen. Denne var sædvanlig betinget af, at de Personer, der skulde nyde godt af Indulgenjerne, under Besøg af den paagjældende Kirke eller Helligdom fremsagde visse Bønner, eller foretog visse Gudfrygtighedsøvelser og, hvad nok egentlig var Hovedsagen, ofrede Gaver til vedkommende Kirkes (Kapels, Alters osv.) Bygning eller Prydelse (Lys, Billeder osv.). De, der gjorde dette med fromt Sind, fik for hver Gang et vist Antal (almindelig 40) Dages Aflad af hver af de Bisper, der udstedte Afladsbrevet, som det hedder i et saadant Brev, der altid plejede at være affattet i det latinske Sprog:

„Quociens premissa vel premissorum aliquid deuote fecerint, tociens de omnipotentis dei misericordia et beatorum Petri et Pauli apostolorum eius auctoritate confisi, singuli nostrum quadraginta dierum indulgencias de iniunctis eis penitenciis in domino misericorditer relaxamus, consensu diocesani ad hoc accedente“¹⁾.

Efterfølgende Afladsbrev for Farstrup Kirke, Slet Herred, Viborg Stift, er os meddelt af Hr. C. Klitgaard efter en klevenfeldtsk Afskrift (i Ny kgl. Saml. Fol. 558, Bl. 117) fra Peder Dyrskjøts Samlinger, med følgende Paategning:

¹⁾ Rørdam, Kbhvns. Kirker og Kloster, Tillæg S. 70. Smst. S. 28 findes et Afladsbrev udstedt 1419 af 12 danske, norske og svenske Biskopper, med Paategning: „XII episcopi, quilibet eorum xl dies, summa cccclxxx dierum“.

»Dette Brev er forhvervet ved ærlig, velb. og strenge Ridder, Hr. Niels Christensen Tornekrants af Kallebygaard¹⁾, Rigens Marsk²⁾. Beder Gud for hannem, han vil være hannem naadig. 1473«.

Brevet er kjendellg en Oversættelse fra Latin, og Peder Dyrskjots Oversættelser ere i Reglen ikke meget bevendte. Flere af de forskrevne Bispenavne kunne imidlertid rettes (og ere her rettede) efter et i Hadorphs Svenske Rimkrøniker, Bilag S. 279, af de samme Bisper i Kalmar udstedt Brev af 17. Aug. 1473. Det øvrige kan, paa et Par Steder nær, vel tilnød passere som en taalelig Oversættelse af den nu tabte Original. *H. F. R.*

Alle og hver christen troendes, som dette Brev forekommer, hører eller seer, ynsker wi Oluf, af Guds og dend hellige apostoliske sædes Naade Biskop udi Roskild, Jens, Biskop udi Aarhus, Knud i Viborg, Gunner i Aasloe, Jep udi Børlum, Mogens udi Odense og Peder udi Ribe, af Guds og forskrevne Sædes Naade Biskopper, Salighed og Fremgang af den himmelske Naade.

En gudfrygtig og Gud saare behagelig Tienist gjøre vi, naar vi opvecker Hans kiere Børn til Gudfrygtigheds Gierninger; begierer vi for den Sags skyld, at St. Mauridz og hans Stalbrødres Pines og Martyrers Kirke udi Faarstrup i Viborg Stigt med Messe og anden Gudstieniste, som hende er tillagt og bekvemmelig kand tillegges, maa af alle christroendes bevises Reverentz og Ære, ideligen besøges og af Gudfrygtiges Almisse hielpes, hvorfor alle angerfulde og bedrøvede Hierter, som rettelig og gudfrygtig vil gjøre Poenitenze og for^{ne} Kirke vil besøge og tilreise, for Andægtigheds, Bøns eller Pillegrimsgang skyld, besynderligen paa³⁾ hendes Kirkemesses dag, høre Messe, firer de⁴⁾ hellige, item hvilken som og til for^{ne} Kirkes Byg-

¹⁾ Nu Kjelbygaard i Farstrup Sogn.

²⁾ Han nævnes ikke som Marsk i Fortegnelsen hos Dr. W. Christensen, Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarh., S. 684 Mon P. Dyrskjot har fejlet i Angivelsen af hans Stilling?

³⁾ Afskriften har: for. ⁴⁾ Afskr. og.

ning, Messe og Tienistens Ophold forhielper og udgiver, selver eller og ved andre tilsender og bepryder hende med Guld, Sølv, Kalk, Bøger, Klæder, Lius eller andre Almisser til hendes Fuldkommenhied, dermed bevisendes dennem hendis Behielpere og Befordere, I lige Maader de, som for vort Fædernelands Kirkers Rolighed og Samdrægtighed beder, og de for^{ne} Kirkes Messer og andre Gudstienister beskytter og ved Magt holder, eftersom de ere indskikede; desligste dem, som beder 5 Gange alvorlig pater noster og femb Gange ave Maria, ihukommende Guds Pine og 5 Vunder, for alle Guds troende, som hensovede ere og der eller andenstæds begravne, og de som med Hiertis Ydmyghed beder 7 Gange ave Maria og een Gang Salve Regina, Jomfru Maria til Ære. Hvor ofte de, der noget af dette for^{ne} eller ligesom dette gjør af et reent, gudfrygtigt Hierte og god Villie, saa ofte forlover og bevilger vi enhver fyrretyve Dages Indulgens, at gjøre hvad en lyster og være fri for ald Guds Poen og Straf¹⁾, saa sandt som den forlader sig paa den almægtige Guds Naade og Barmhiertighed og paa de hellige Apostlers, S. Peders og S. Povels, Autoritet, Magt og Myndighed. Og vi Knud, Biskop af Viborg, bevilger, bekræfter og samtykker disse og alle andre for^{ne} Kirkes Indulgenser, og dennem, som retteligen ere betroede (!) og giver saa meget af Leyligheden. Til ydermere Vidnisbyrd haver vi vore Indsegle underhengt. Af Kalmar, anno 1473, St. Oluf Konges og Martyrs dag.

I et nys udkommet Hefte af Tidsskriftet »Hardsyssels Aarvog« (III, 29—30) har Hr. Pastor P. Severinsen meddelt en vistnok betydelig korrektore Oversættelse af et hidtil utrykt Afladsbrev for Vedersø Kirke (Ribe Stift), udstedt i Kalmar den 14. August 1474 — altsaa et Aar efter ovenstaaende Brev — af 11 svenske og danske Bisper, med Ærkebispem af Upsala i Spidsen.

Ovennævnte Aarvog, der udgives af det historiske Samfund for Ringkjøbing Amt, fortjener for øvrigt Opmærk-

¹⁾ Denne Gjengivelse af hvad Latinen har haft maa staa for P. Dyrskjøts Regning. Den lyder ellers temmelig apokryf.

somhed, ogsaa i kirkehistorisk Henseende. Særlig indeholder Aarbogen for 1909 en meget læseværdig Afhandling af ovennævnte Forfatter. Under den beskedne Titel »Hardssyssels Kirker« rummer Afhandlingen nemlig et rigt Indhold, tildels hentet fra hidtil ubenyttede Kilder. *H. F. R.*

IX.

Om Dybe Præstegaards Brand.

Ved *C. Klitgaard.*

I Baggesens satiriske Biografi af Biskop Tønne Bloch (Kirkeh. Samlinger 5. IV, 141 ff.) omtales Side 149 Biskoppens Forhold under Ildebranden i en Præstegaard; men der nævnes ikke hvilken.

Jeg har i en Fodnote anført de Præstegaarde, som der formentlig kan være Tale om, og deriblandt ogsaa nævnt Dybe, som i Følge Wibergs Præstehistorie brændte 1786 eller 1787.

Om denne Brand, der dog fandt Sted allerede 1784, berettes i Adresseavisen for 1784, Nr. 134, følgende: »Den 28 May blev Dybbe Præstegaard, Riber Stift, lagt i Aske; Ilden tog ved den stærke Storm saa hastig Overhaand, at Præsten Hr. Schouboes Kone, der var i Barselseng, blev tilligemed Barnet, som samme Dag havde været i Kirke, med stor Møie reddede. Biskoppen (som paa samme Dag havde visiteret i Dybbe Kirke), og tilligemed Fadderne og øvrige Indbudne vare nyeligen komne til Bords, maatte i saadan Hast redde sig, at ingen fik Tid at medtage det allermindste. I kortere Tid end en Time blev Vaaningshuset med dets hele Indboe og næsten 100 Tønder Korn, en forrige Aar nye opbyggt Lade og Stalden lagde i Aske«.

Madame Maria Wulfs født Martens.

Et Tidsbillede.

Af Holger Fr. Rørdam.

En af de mærkeligste Personligheder fra Pietismens Blomstringstid her i Landet var Madame Maria sl. Matthis Wulfs, der mest er bekendt som Præsten Enevold Ewalds Svigermoder og som Digteren Johannes Ewalds Mormoder, men hvis Adkomst til kirkehistorisk Ihukommelse er den Stilling, hun en Tid lang indtog, som et Midtpunkt for den opvakte Kreds i Kjøbenhavn. Det er om hende, Grev C. E. Stolberg-Wernigerode siger: »Die Crone von denen, so in der Stadt (Kopenhagen) dem Herren anhangen, ist Madame Wulfin. Sie hat grossen Verstand und Lebhaftigkeit. Beydes aber ist durch die Salbung geheiligt. Sie betet mit ungemeiner Kraft, und verstehet die Kunst darinne dem Vater seinen Sohn vorzuhalten«¹⁾ — unægtelig stærke Ord af en saa grundig Kjender af det religiøse Livs Foreteelser, som Grev Stolberg var. Man kunde derfor maaske med Føje sige, at denne Kvinde har indskrevet sit Navn i et lille Afsnit af den danske Kirkes Historie, hvad just ikke kan siges om ret mange af hendes Kjon. Men et Modsigelsens Tegn var hun, medens hun levede. Siden var hun saa godt som glemt, indtil de nyere Undersøgelser af det store Haandskriftmateriale, der er levnet fra Pietismens Tid, atter har bragt hendes Navn for Dagen. Da der tillige fra andre Sider er fremskaffet interessante Oplys-

¹⁾ Kh. Sml. 5. III, 797.

ninger til hendes Levnedshistorie, har jeg anset det passende at give hendes Personlighed en lille Plads blandt Bidragene til Skildring af hin bevægede Tid, baade fordi jeg mener, at hun trænger til nogen Æresoprejsning, og fordi jeg ikke tvivler om, at i alt Fald en Del af Digteren Ewalds Begavelse og levende Aand var en Arv fra hans Mormoder. Er hun selv Forfatter af det Digt, hun 1733 indførte i Lars Dalhoffs Stambog¹⁾, kan det ikke nægtes, at hun forstod at forme vægtige Tanker i et smukt Sprog. Men maaske det er af en tydsk Digter. Ogsaa hendes Breve og andre Skriftstykker vidne om, at hun i betydelig Grad havde Ordet i sin Magt.

Paa Grund af sin Iver for at fremkalde Omvendelse, sin hensynsløse Gaaen-paa og sine haarde Domme om hendes Modstandere, særlig de ortodoxe Præster, er hun bleven nedrasket som faa; der var snart ikke det onde, man jo sagde om hende; men naar vi med Upartiskhed nu efterse Akterne, stiller en hel Del sig i et bedre Lys. Det er dog ikke Hensigten her at rejse hende en Ærestøtte, men kun at yde hende Retfærdighed. Hun var i alt Fald en ualmindelig kraftig Personlighed, prøvet under stor Modgang og megen Sygdom, med en stærk Trang til at vinde Tilhængere for Christi Sag, saaledes som hun nu opfattede den. En fin Dame kan man ikke kalde hende, dertil var hun til Tider for grovkornet i sine Udtryk og i sin Adfærd; men hun kjendte sin Bibel og forstod at anvende den; Hoffets fornemme Damer lod deres Ekvipager holde for hendes Dør, naar de, hvad jævnligen kunde ske, ønskede hendes Bistand; for unge Mænd, der havde vendt deres Hjerter til Gud (Henrik Langhorn, Sven Rosén o. a.) var hun som en Moder; den uvidende Hob betragtede hende som en Slags Indrulleringschef eller Hververkaptajn for de helliges Kompagni, saa at Folk kom til hende for at lade sig indrullere mod en Kapitulationssum af 10

¹⁾ Kh. Sml. 5. IV, 361.

Rdl., hvad hun selv har fortalt, men rigtignok ikke indrømmet, at hun nogensinde gik ind paa Tilbudet¹⁾.

Nogle Efterretninger om denne Kvinde vil derfor formentlig ikke savne Interesse.

Maria Martens var formodentlig født paa Stursbøl Gaard i Oxenbøl Sogn i Haderslev Amt, hvor i alt Fald hendes Broder, den tidligere omtalte Conrad Frederik Martens, var født 1683²⁾. Familien stod vistnok i et Klientforhold til den senere Storkansler Grev Conrad Reventlow, der var Amtmand i Haderslev. Maria Martens var antagelig adskillige Aar yngre end ovennævnte Broder. Da hendes Fader senere blev Slotsdegn og Skoleholder i Graasten i Sundeved, er hun opvoxet der. At hun har faaet en god Undervisning i sin Barndom, er kjendeligt nok, ligesom at hun har besiddet et hurtigt Nemme og en klar Forstand. Det danske og det tydske Sprog beherskede hun omtrent med lige Sikkerhed baade i Skrift og Tale³⁾. Naar og under hvilke Forhold det stærke religiøse Gjennembrud hos hende er sket, er os ikke bekjendt. I Sønderjylland var den pietistiske Opvækkelse jo videre fremme end i Kongeriget. Men et mærkeligt Vidnesbyrd baade om hendes tidligt udviklede religiøse Aand og Modenhed er bevaret i et nu meget sjældent af hende udgivet Skrift, om hvilket hun selv siger (1734): »I min Ungdom lærte jeg af Sriver at bede, og da jeg 1711 af Kjærlighed til Gud og mine danske Venner havde verteret hans Bede-Klenodie paa Dansk, da blev den approberet af Worm og Trelund«⁴⁾. Christian Sriver er den berømte og fromme lutherske Theolog (født i Rendsborg 1629, død 1693 som Hofpræst

¹⁾ Se foran, S. 324.

²⁾ Kh. Sml. 5. IV, 366.

³⁾ I et ndf. S. 425 ff. meddelt Brev til Søstrene i Herrnhut beklager hun dog, at hun ikke ret kunde give sit Hjerte Luft i det tydske Sprog, og Grammatiken kneb det med.

⁴⁾ Se ndf. S. 450.

i Quedlinburg), hvis aandrige Opbyggelsesskrifter endnu holdes i Ære baade i Tydskland og her i Landet. Den af Maria Martens besørgede Oversættelse har til Titel:

Chr. Scriver, Gyldene Bøn-Klenodie eller Udtog af alle Bønner og Sucke, som i hans Seelen-Schatz her og der findes. Overs. af M. M.

Af dette Skrift existerer nu, saa vidt vides, kun et Exemplar i Karen Brahes Bibliothek i Odense, men med Trykkeaaret 1718¹⁾. Hr. Landsarkivar G. L. Wad, der f. T. har nævnte Bibliothek under sin Varetægt, har paa min Forespørgsel velvillig tilskrevet mig, som følger:

»Den omtalte Bog, der er forskrækkelig tyk af en lille Octav at være, over 1000 paginerede Sider foruden nogle upaginerede, har som Titelkobber Scriverii Portrait; paa Titelbladet staar »Hos Hieronymus Christian Paulli«. Den er ikke forsynet med noget »Imprimatur«. Efter Titelbladet følger Boghandler Paulli's »Til-Skrift til den Vel-Edle og Vel-Byrdige JOMFRUE, Jomf: Anna Margaretha Lasson, Min Gunstige Velynderske«. Han taler om, at Kvinden med Saligheds Undervisning maa komme Mændene til Hjælp, hvilket ogsaa er Hensigten med dette Skrift, »som en Gudfrygtig Jomfrue M: M: af det Tydske paa vores Maal haver oversat, at det skal indrente GUD saa stor Ære, som Det, der nogen Mand allerede kand have overgivet, hvilket alleene med denne Oversættelse har veret Hendes Øyemærke: Hvorfore Jeg og understaar mig, nu dette Hendes velmeente Arbejde skal see liusset, samme at tilskrive Vel-Edle og Velbyrdige JOMFRUE ANNA MARGARETHA LASSON; Thi mig siuntes, at det passer sig allerbest, at denne Bog, kaldet Gyldene Bøn Clenodie, til Liusset kand komme frem, som Pauli Skib, der hafde Navn af Tvillingerne, den og ligesom kand have sit Mercke af Tvende Jomfruer, der ere Tvillinger i Dyds og Gudfrygtigheds Øvelser« etc. etc.

¹⁾ Bibliotheca Danica I, Sp. 315.

Tilskriften, der er udateret, er undertegnet af Jomfru Lassons »Ydmygste Tiener H: C: Paulli«.

Saa vidt Hr. Wad, der tillige gjør opmærksom paa, at Jomfru Anna Margrethe Lasson var en interessant Personlighed, Forfatterinde af den første danske Roman »Den beklædte Sandhed«¹⁾; men det ses ikke, om der har været anden Forbindelse mellem hende og Maria Martens end den, at de vare omtrent samtidige Forfatterinder. Bogens Omfang vidner om en meget stor Flid og religiøs Iver fra Oversætterindens Side.

Da det foreliggende Exemplar af Oversættelsen af Scriveres Værk bærer Trykkeaaret 1718, og ikke har den af M. M. omtalte akademiske Approbation, maa det vel være et nyt Oplag af Udgaven fra 1711 (en Titelludgave?). 1718 kunde Marie Martens i ethvert Tilfælde ikke mere kaldes Jomfru, eftersom hun da for flere Aar siden var indtraadt i Ægteskab med Matthias Wulf, en i sin Tid baade anset og dygtig Bygningsentreprenør, sandsynlig lige som Hustruen en Sønderjyde, hvad det for ham skjæbnesvangre Forhold til Familien Reventlow ogsaa kan tyde paa.

Om et af denne Mands Foretagender findes hos F. J. Meier: Efterretninger om Fredensborg Slot, S. 70, følgende:

•Da Fredensborg Slot ligger højt, og der manglede Vand til at nære Fontænerne med, sluttedes der 1726 Akkord med Tømmerhandler Matthias Wulff om at lede Vandet fra Bøgehøj til Fredensborg. Hertil leverede nu Wulff en uendelig Mængde Rørtræ, Metal- og Blyrør med Tilbehør, som nedlagdes af en Vandmester og to Svende, medens en Underofficer, en Trommeslager og 60 Soldater i lang Tid havde travlt med det fornødne Jordarbejde«.

Et andet af M. Wulfs store Foretagender bragte ham, uden hans Skyld, stor Sorg og Ulykke. Herom beretter

¹⁾ Danske Saml. 2. R. V, 358 ff. Jvfr. Schönau, Danske lærde Fruentimmer II, 934 ff. D. biogr. Lex. X, 104.

Dr. L. Bobé i sine »Bidrag til Joh. Ewalds Levned« (Tilskueren for Marts 1904):

»Matthias Wulf var en søgt og anset Bygningsentreprenør i Kjøbenhavn. Han havde flere store Bygningsarbejder under Hænder, da han 1723 indgik Kontrakt med Kjøbenhavns Overpræsident, General, Greve Christian Ditlev Reventlow, Dronning Anna Sofies Broder, om at foretage en gennemgribende Restauration og delvis Ombygning saavel af den saakaldte Storkansler-Gaard, der strakte sig fra Købmagergade til Pilestræde, som ogsaa af en anden stor Gaard, der tilhørte Generalen. Dennes Hustru, Grevinde Benedikte Margrethe født Brockdorff, hvis store Kløgt og mandhaftige Energi er lige saa bekendt som hendes mange uheldige Egenskaber, især Pengegriskhed og Hjerteløshed, blev Kilden til Wulfs Ulykke. Hun opholdt Arbejdet under alle mulige Paaskud og chikanerede ham paa enhver Maade. Ved Udgangen af Aaret 1725 var Arbejdet færdigt, men Reventlow nægtede at foretage Syn af Bygningerne og at betale Wulf den betydelige Sum Penge, han skyldte ham. Wulf opbrugte sin sammensparede Kapital, 10,000 Rdlr., til at betale Haandværkerne med. 1728 var hans Gæld med Renter 17,000 Rdlr. Forgæves rejste han hos Grev Reventlow Krav paa en Erstatning af 10.000 Rdlr. for »Kredits, Velfærds og Helbreds Spilde«. Kort efter afgik han ved Døden. Hans Enke, Marie Martens, fik Bevilling til at sidde i uskiftet Bo med sine fem Børn. 1729 nedsattes en Kommission (bestaaende blandt andet af Gehejmraad V. Lerehe, Generalbygmester Ernst og Overlandbygmester Krieger) til at undersøge den afdødes Mellemværende med Grev Reventlow, og deres enstemmige Kendelse faldt ud til Fordel for Wulfs Enke. Det siges, at Wulf var en retskaffen og paalidelig Mand, der var bleven ulykkelig ved at være kommen i Handel med Grev Reventlow, ja har haft ham sin Ruin og endelige Død at takke, og den alene maa tilskrives den elendige Tilstand, i hvilken han efterlod sin Enke. 1730—31 førte Enken

Processen mod Reventlow ved Højesteret for at erholde de endnu efter Kontrakten resterende 2000 Rdlr., som skyldtes hendes afdøde Mand¹⁾. Paa én Undtagelse nær er Assessorernes Vota ganske ubetinget paa Wulfs Side«.

Som Prøve paa Højesteretsdommernes Udtalelser kan hidsættes Assessor Skouboes Votum:

»Matthias Wulf har været ulykkelig derved, at han er kommen i Handel med Grev Reventlow og hans Dame, ja har haft dem sin Ruin og endelige Død at takke; ja dem kan tilskrives den elendige Tilstand, som Wulfs Enke er efterladt i. Og om Wulf kan være bleven salig ved hans Enterprise, saa er han ikke bleven rig, men tvertimod fattig. Wulf har gjort alt det, han burde, ja meget mere, end ham tilkom efter Contracten. — Confirmerer Commissariernes Dom i alle sine Puncter«.

Da Højesterets Dombog for disse Aar ikke er bevaret, kjendes Dommens Ordlyd ikke. Men nævnte Forfatter tilføjer! »Enken har dog faaet nogen Erstatning tilkjendt«. Endvidere tilføjer han:

»Under de mange Sorger og Genvordigheder, der hjemsogte Matthias Wulfs efterladte, søgte Enken Trøst og Tilflugt hos Præsten Enevold Ewald, en af hvis ivrigste Tilhængere hun snart blev, og betroede ham sin ældste Datter Maries Opdragelse, og da Præsten fattede Kjærlighed til sin Plejedatter, blev hun i Aug. 1730 hans Hustru Hun var født 23. April 1715 i Kjøbenhavn og altsaa da næppe 15¹/₂ Aar gammel«.

Af den Fortegnelse over »Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728«, som 1906 er udgiven af Kjøbenhavns Brandforsikring (S. 244), ses, at »Marie sl. Matthis Wulfs« 1729 var Ejerinde af en Gaard i Grønne-gade, hvor hun boede med 3 Børn, 1 Karl og 1 Pige, og at hendes Broder, »Kommissionær« Conrad Frederik Mar-

¹⁾ Generalfiskal Ursin optraadte som Grevens Fuldmægtig.

tens boede i samme Hus¹). I denne Broder, der tilhørte samme religiøse Retning som Søsteren²), har denne vistnok haft en god Støtte. Hendes slette økonomiske Forhold maa dog snart have nødt hende til at sælge Gaarden, da vi senere finde hende boende til Leje paa forskellige Steder. Særlig er bekendt hendes Bolig (1733) i Peder Mortensens Ejendom, »den forgyldte Oxe« paa Gammeltorv, der ved de gudelige Forsamlinger, hun holdt her, vandt en vis Navnkundighed og spotvis kaldtes »den hellige Oxe«, en Benævnelse, som Ejeren ikke var glad ved.

Det første, vi høre om Mad. Wulfs, tyder dog ikke paa noget skarpt Brud med Præsterne. Vi vide i alt Fald, at hun jævnlig modtog Besøg af sit Sogns Præster under hendes Mands Sygdom og paafølgende Død, ligesom under de ret hyppige Sygdomsanfald, hun selv var underkastet. Men den Iver, hvormed hun kastede sig ind i Forsamlingslivet, frembragte i hin intolerante Tid et Brud, som vi nu ikke finde tilstrækkelig motiveret. Som Baggrund for den Frygt for al selvstændig Menighedsbevægelse, der havde grebet de orthodoxe Præster, maa dog erindres om samtidige Forhold i det protestantiske Tydskland, hvor vilde Sværmerier havde vist, at Vejen fra de frommes Forsamlinger til en separatistisk Kreds, fyldt af et glødende Had til alt lovordnet Kirkevæsen, ikke var lang.

At Mad. Wulfs er bleven indtaget af Zinzendorfs Personlighed og varme Forkyndelse under hans Besøg i Kjøbenhavn i Sommeren 1731, fremgaar bl. a. deraf, at da to

¹) Om C. F. Martens se Kh. Sml. 3 R. I, 387, 4 R. I, 643. 651 (hvor Lin. 9 f. o. hilser rettes til hilses). 5 R. IV, 366 ff. Oldendorp, Geschichte der Mission der evang. Brüder auf St. Thomas etc. (Barby 1777) S. 460.

²) Senere blev Martens et fremragende Medlem af Brødremenigheden; Mad. Wulfs. var vel en Veninde af Herrnhuterne, men er dog næppe indtraadt i deres Samfund, hvilket derimod var Tilfældet med Anna Wulf, der vistnok var hendes Datter og som døde 1742. En anden Datter af Md. Wulfs er omtalt i Kh. Saml. 5. I, 750—2.

Herrnhutere senere i samme Aar kom hertil og drev paa den i deres Forsamlinger sædvanlige Adskillelse af Kjønnene, saa paatog Mad. Wulfs sig efter Baronesse Söhlen-thals Opfordring at forestaa Kvindemøderne, der skulde holdes 2 Gange om Ugen¹⁾. Denne herrnhutiske Ordning vandt dog ikke Bifald blandt de opvakte i Kjøbenhavn og maatte snart opgives, saa meget mere som Forordn. af 5. Febr. 1732 i det hele gjorde det vanskeligt for Forsamlingsfolkene at mødes uden at paadrage sig Tiltale.

Et mærkeligt Udtryk for den Stemning, der fyldte Mad. Wulfs, efter at hin Forordning var udkommen, have vi i følgende Brev til »Søstrene« i Herrnhut, skrevet Natten før de to ovennævnte Medlemmer af Brødreminigheden (Tobias Friederich og Melchior Zeisberger) begav sig hjem, og medgivet dem ved deres Afrejse²⁾.

An die Hertzvielgeliebten Schwestern der Gemeine zu
Herrnhut.

Hafniæ d. 12. Febr. 1732.

2 Thess: 2. v. 13. also sind wir schuldig der getreue Gott hertzlich zu loben für unser höchstgeschätzter theurer Herr Graff samt der gantzen heiligen Gemeine zu Herrenhut, dessen erweckungen, erbauungen, ermunterungen und fürbitte wir genossen; und wollen wir hiedurch suchen uns ferner im Gebeth zu vereinigen mit Ihnen ins gesamt, insonders aber mit unsern in Jesu hertzinniglich geliebte Schwestern.

Des das Hertz voll ist pflegt der Mund überzugehen, mit mir aber gehts in teutscher sprache so nicht an, den mein Hertz ist voll Liebe und Lob gegen meinen getreuen allerliebsten Heiland für alle die præparatorien er in diesen Zeiten |: da das laue Christenthum fast überhand genommen hätte :| blicken lasset, als solte sein Reich baldt in Kraft herfürbrechen.

¹⁾ Kh. Sml. 5. IV, 754.

²⁾ Brevet meddeles efter Heibergs Afskrift fra Ark. i Herrnhut. De mange Fejl mod den tyske Grammatik maa vel tilskrives det Hastværk, hvori Brevet er skrevet i en sen Nattetime.

Das fener ist hie u. her angezündet, doch bey uns glimmet es nur noch wie unter der aschen, der Satan, der ein widersteher ist, ist auf seiner Huht, und wirts uns nach u. nach offenbahr, wer an seinen joch ziehet, wie fein sies bishero mit den Mantel der Heucheley zu bedecken gewust, andere sind gröher, den weg des friedens wissen sie nicht, ach! sie sind blind und tappen mit der hand etc: wir wollen aber, in Jesu theure und hertzliebste Schwestern, uns im gebeth gemeinschaftlich vereinigen, die wir Glieder an einem Leibe sind, worunter ich armer wurm das allergeringste u. unwürdigste bin, |: den ich bin leider allzu frey und munter, wo bey die eigenheit sich so gerne einschleichen will :|. Süssester Heyland! der du an mir, dein nichtigstes Schäflein, deine Gnade desto grösser erwiesen, las meine munterkeit stehts zur verherlichung deines allerheiligsten [Nahmens] gereichen und mein Hertz mit Lobes Liedern stets voll seyn!

Die Theure Seele Frau Bar: Söhlenthal hat mir ohnlängst mit niedergeschlagenem gemüthe erzehlet, wie es auch in Hhuht gefährlich aussahe, und wenss dazu kommen solte, dass sie hinwieder nach Böhmen und Mähren hinein solten, und wo das geschieht, werden sie in Kerker und aller Elend sterben müssen, sprach Sie: Nun weiss Gott, wie hertzlich ich Ihnen liebe, unser süsser Heyland hat mein Hertz in seiner Liebe reecht vest an Ihnen verbunden; aber dennoch hats mir im geringsten nicht betrüben können |: vielleicht hat also seyn sollen, um Ihr damahls aufzurichten :| also hoffe ich, es wird nichts drauss werden, wanns am gefährlichsten aussieht, so können wir mit Abraham dennoch glauben auf Hoffnung, da nichts zu hoffen ist; denn unser König ist mächtig seine getreuen unterthanen zu beschützen, er mache uns nur getreu, ach! ja getreu bis in den Tod, so werden wir etc. Apocol: 2, Ach das Er uns allezeit allein besitzen und beherrschen möge. Mein höchstes Licht! stos alles aus, nim alles hin, was uns von Dir will trennen etc: Die Frau B: Sölenenthalin aber habe ich mit lachendem Mund geantwortet: schadt nichts, sols endlich so seyn, das sie hinaus müssen, so hat unser Lieber Heylandt schon gesehen, wie sein Reich dadurch ausgebreitet werden kan, Ihrer werden nicht viel in Kerker verschlossen,

das wird er nicht zugeben, sondern sie werden hin und her vertheilet, und alsdann werden sie gantze König-Reiche und Fürstenthümer anstecken, dass sie bekehret, und zu Gott gezogen von der Finsterniss zu seinem wunderbahren Licht. In Hhuht sitzen diese theure Seelen und dienen Gott, und saugen stets seine Brüste, vielleicht müssen sie nun mit David entwohnet werden, und anderswo in seinem Weinberg hin zu arbeiten gehen. Hhuht wird den noch einen Garten Gottes bleiben, wo immerhin junge Bäume gepflanzet, die nach und nach, hin und her, in aller welt sich ausbreiten, und fruchte tragen. Gott erhalte nur unser allerliebster Theurer Hr. Graf Zinzendorf, das er ferner in viele, viele Jahren ein auserwehltes Rüstzeug Gottes seyn mag. Da durch ist die oberwehnte theure Seele wiederum recht munter und gelassen worden; anitzo aber ist Sie, zugleich mit Ihr Herr und Fr. Seudewitz |: welche 3 ein Kleeblatt seyn, die ich wahrlich für die theuresten Kleinoden an der Gemeine Gottes in Norden ansehe :| und andere mehr, zimlich niedergeschlagen, wie die Lieben Brüder wohl mundtlich erzählen werden. Sie haben wohl bey diesen troubeln zeiten ein weiteres aussehen, sonst hätten sie sich um die äusserlichen umständen so viel nicht zu bekümmern. Ich werde, wils Gott, ehestens zu Ihnen hinaus fahren, den ich weis, dass Sie auch nicht wenig um mein Schwieger Sohn Hr. Ewald bekümmert seyn, da nun ernstlich dran gearbeitet wird, Ihn aus den weg zu reuten. Ich lass Gott walten; wo sie ihn auch hinjagen, wird doch zwischen den Satan und ihm kein Alliance. Gott wird schon ausersehen haben, wo er den Teufel am meisten abbruch thun kan; zwar ist meine Tochter mit das andere Kind schwanger, und schon die helfte, aber der Herr Jesus reinige Ihr nur mehr und mehr von alter Eitelkeit, so wird Sie alles dulden können. Was uns äusserlich kan angethan werden, ist lange nicht so empfindlich, aber das hier so schmälich von Gottes Wort geredet wird, Kyrieleison. Es ward hier das Bibel-lesen und das wort Gottes zu erwegen verbohten, nemlich solche Versammlungen, wo das geschah; aber nun extendiren sie des Königs befehl alzuweit; als zum Exempel, der Policeimeister kam heute nachmittag zu mir, und sprach: Ich bin euer

Freund und wil euch nochmahl ernstlich warnen, es wird euch gross leid geschehen, wen Ihr nicht aufhören wird, Ihr habt am Sonabend Versammlung gehabt. Ich antwortete: Ihr irret, gesterabend haben mir wohl 10 fromme Schwestern und Bruder besucht, da waren die Hhuutschen Brüdern mit, wir waren aber ohne Bibel etc. Nein, das weiss ich auch, gestern habt Ihr nur mit einander geredt, am Sonabend habt Ihr gesungen und gebehtet. Ich rief mein Mägdgen und lies Ihr sagen, wer hie gewesen; sie antwortede: Mutter und Ihr leiblicher Bruder sungem allein, darauf kam Henrich Langhorn und eine Witwe dazu. Wie ich nun nach dachte, das wir in warheit nicht mehr waren, schoss mir ein Trieb wie ein Pfeil ins Hertz, er muste bey mir sitzen, das ich einige sprüche vor Ihm catiehecirte. Er entschuldigte sich, er hatte ordre von hoher hand etc. Ich antwortete: Ich wolte, dass was ich itz sagen wil, wiederum dahin referirt würde: glaubet mir, und erinnert euch, wann ich tod bin, mein wort, ich bin kränklich, Ihr aber werdet erleben: Es sind so schwer gerichte Gottes über Copenhagen und ländern als über ein ohrt mit (?). Ihr werdet aber ein viel schwerers Gericht erfahren, wann sie also fortfahren. Hier sind täglich über 1000 gottlose Versammlungen, und keinem wird ein drowort gesagt, ohn allein wo man suchet Gott zu dienen, für dem König und allen Menschen zu bitten, und das sogar, das nicht zwey bis 4 mögen zusammen seyn. Ich glaube, Gott spricht anitzo wie zu Mose: Lass mich etc: Es komt mich wahrlich auch also für. Gott sey uns gnädig nach seiner gütte etc. Ich habe mich zu lange bey denen umständen aufgehalten, das macht, ich werde die lieben Brüder nicht mehr sprechen, und ich muss Ihnen hertzliebste Schwestern doch zu erkennen geben, wie weit es der Teufel bringen kan unter denen, die gute Christen heissen wollen; mich jammerts nichts so sehr, als dass sie unsern lieben König einen solchen blauen dunst für die Augen mahlen, dass Er sich Ihrer Sünden theilhaft machen soll, ach! Vater vergib! Sie wissen nicht was sie thun, und lass es ja unsern lieben König nicht zugerechnet werden, vergib! Du weist, wie sie Ihn so viel lügen vorbringen, steure doch den Hoffarts und Lügen-Geist, ach Herr Jesu! Du bist ja dazu in

die welt erschienen, dass Du des Teufels wercke zerstöhrest. Ach! Hertz Liebste Schwestern! lasset uns behten mit und für einander, ach dass doch bekehret werden möchte die zu bekehren sind, für allen Dingen last uns auf uns selber acht haben, wachen, behten und streiten. Durch den Glauben werden wir auch siegen in die Kraft Christi. Ich schliesse im Nahmen Jesu mit den Worten Paulj 1 Thessalonik: 5 v. 23. 24. 25. Die gesamte Schwester und Brüder grüssen hertzlich, und haben mirs vorhin gebethen, sie können aber nicht mit unterschreiben, weil der wächter schon 2 gerufen, also ist allein Ihre geringste Schwester und verbundene D(ienerin)

Maria sl. Matthias Wulffs.

P. S. Dass ich so spät und eylig schreibe, geschieht, weil mir sehr spät angesagt ward, die Brüder wollen Morgen frühe reisen, ich wil mir nun im Schoss meines süssen Heylandes niederlegen, da werden wir uns finden, ach ja Herr Jesu, unsträflich in deinem Blut gereinigt. Amen, halleluja.

Jeg antager, at enhver nogenlunde velvillig Læser vil indrømme, at det ikke er nogen ubetydelig Kvinde, der har skrevet dette Brev. Naar hun selv skildrer sig som »desværre altfor fri og munter«, saa er det formentlig træffende, og der er næppe nogen Tvivl om, at det netop var dette muntre og haabefulde Sind, der ikke blot satte hende i Stand til at bære de store Skjæbnens Omvexlinger, som havde ramt hende, men ogsaa, trods megen Sygdom, at bevare Sjælskraften til at møde de stærke Angreb, som siden gjordes paa hende, uden i nogen Maade at give tabt, saa det snarere var hende end hendes Modstandere, der gik af med Sejren.

Hvad Mad. Wulfs i Brevet til Søstrene i Herrnhut fortæller om sin Forhandling med Politimester Torm, der ikke kaldte hende for sig, men selv gik til hende for at faa hende til at holde inde med Forsamlingerne, viser, at hun betragtedes som en Fører, der maatte tages et vist Hensyn til. Hun stod jo ogsaa i meget venskabelig Forbin-

delse ikke blot med det fornemme »Kløverblad«, som hun nævner, men ogsaa med Mænd som Hofprædikant og Professor Reuss, Præsten Rohn ved Petri Kirke o. a.¹⁾, og vi have tidligere set, hvor indtagen den unge Svensker Sven Rosén var bleven af Livet i den af hende ledede opvakte Kreds i Kjøbenhavn i Foraaret 1733, og at han ved Omtalen af denne stiller Mad. Wulfs først i Rækken — foran Mænd som Bluhme og Jerichow — naar han nævner de vigtigste Personer, han var kommen i Forbindelse med, og at han efter sin Bortrejse holdt Forbindelsen med Mad. Wulfs vedlige, og at hun gav ham udførlig Efterretning om den unægtelig ogsaa mærkværdige Opvækkelse, hendes Ven, Fændrik Henrik Langhorn, havde fremkaldt paa Christiansø²⁾.

Af hvad tidligere er meddelt³⁾, vil det erindres, at i og for sig var mindre gudelige Forsamlinger ikke forbudte, vel at mærke, naar man ikke gav sig af med Udlægning af den hell. Skrift, fordi derved formentlig gjordes Indgreb i Præsternes Embede. Mad. Wulfs fortsatte derfor med hvad man vel nu vilde kalde Bedemøder. Men da det var noget den Gang fremmed og uvant, at Lægfolk gav sig af med sligt, og da der vel heller ikke altid var den tilbørlige Orden ved disse Møder⁴⁾, der jevnlige trak sig ud paa Natten og bestod af et meget blandet Selskab, saa kom der forskjellige Rygter ud blandt Folk, om hvad der foregik, og Skylden for de formentlige Uordener rettedes især mod Mad. Wulfs, der dog utvivlsomt havde en god Hensigt med hvad hun foretog sig, om hun ikke altid gik frem med tilbørlig Forsigtighed. Desuden var der blandt dem, der samledes hos hende, vistnok adskillige urolige Aander, der, paavirkede af Dippels, Gichtels og Arnolds Skrifter, hældede til Sværmeri og Separatisme. Endelig

¹⁾ Kh. Sml. 5. IV, 296—97.

²⁾ Kh. Sml. 5. IV, 136. 233. 235—6. Jfr. K. S. 4. I, 642 ff.

³⁾ Kh. Sml. 5. R. IV, 759.

⁴⁾ Naar Md. Wulfs om Sommeren laa paa Landet, overlod hun sin Pige at forestaa Møderne. Kh. Sml. 5. IV, 299.

vakte det betydelig og for Mad. Wulfs ubehagelig Opsigt, da den rige Vinhandler Matthis Nordrup, der med sin Hustru havde staaet i venskabelig Forbindelse med hende, brat trak sig tilbage, fordi han mente, at hun havde øvet en uheldig Indflydelse paa hans Hustru, som derved var falden i stærk religiøs Anfægtelse¹). Det synes at være gaaet Mad. Wulfs nær til Hjertet, at hendes gode Ven Nordrup saaledes havde forladt hende, hvorfor hun 24. Nov. 1733 skrev til ham for om muligt at kalde ham tilbage. »For Eders Oprigtigheds Skyld vil jeg bede, at I vil gjøre mig den Ære at besøge mig, som jeg længes efter«. I ethvert Tilfælde vilde hun bede ham »betænke sin Sjæls høje Værd, og at der ikke er nogen anden Vej til Salighed uden den, som den korsfæstede Jesus har aabenbaret i sit Ord«²). Brevet maa været kommet ud blandt Folk, da Afskrift findes i flere Samlinger fra hin Tid. Naturligvis gav det Anledning til mindre velvillige Bemærkninger.

Det livlige Gemyt, Mad. Wulfs besad, gjorde hende tilbøjelig til at bruge stærke Ord, og at tilsidesætte de Hensyn, Forsigtighed krævede under de daværende, for Pietisterne vanskelige Forhold. Det maatte saaledes vække Forargelse, naar hun om den gamle, men af de fleste højt agtede Pietistfjende, Provst Morten Reenberg, sagde, at han var et udvalgt Djævelens Redskab, der prædikede flere Mennesker i Helvede end i Himmerig ved sine mange Lignelser³). At Mad. Wulfs havde uddelt nogle Exemplarer af Chr. Davids Traktat om »de 8 Saligheder«, blev under de spændte Forhold gjort til Anklage mod hende, skjønt hun ikke havde nogen Del i Skriftets Udgivelse, end mindre i den for mange anstødelige Titel paa sammø⁴).

Da Christian VI i Novbr. 1733 efter Grev Stolbergs

¹) Kh. Sml. 3. IV, 84 ff. 5. IV, 302 ff.

²) Hele Brevet er trykt i Kh. Sml, 3. IV, 84—86.

³) Kh. Sml. 5. IV, 311. Lignende Ytringer smst. S. 298.

⁴) Kh. Sml. 5. III, 694 ff. Jfr. ndf. S. 435. 447. 450.

Tilskyndelse bestemte sig til at nedsætte en Kommission, der skulde undersøge de Anker, som i stærke Udtryk fremførtes mod Pietisterne af de ortodoxe Præster, var der, næst Præsten Ewald, ikke nogen, mod hvem saa mange Klager rejstes som mod hans Svigermoder, Mad. Wulfs¹⁾. Det var Præsterne Kølischen, Kaasbøll og Chr. Reenberg, der anspændte al Kraft for at faa hende fældet af Kommissionen. Men Udfaldet svarede ikke til Bestræbelserne. Ved Benyttelsen af de mange af ovennævnte Præster ved Notarius publicus optagne Vidnesbyrd mod Forsamlingsfolkene og særlig mod Mad. Wulfs²⁾ er der desuden den Vanskelighed, at det ikke altid fremgaar af dem, om de angaa Tiden før eller efter Udstedelsen af Forordn. af 5. Febr. 1732, hvilket spiller en ikke ringe Rolle med Hensyn til Bedømmelsen af det Spørgsmaal, om hun havde foretaget noget ulovligt eller ikke. Selv holdt hun paa, at hun ikke havde handlet imod den nævnte Forordnings Ordlyd³⁾.

Her skal nu meddeles: I. Udtog af Kommissionens Protokol, saavidt Mad. Wulfs angaar, II. nogle Indlæg for Kommissionen fra hendes Anklagere, samt hendes Besvarelser af samme. Begge Dele er uddragne af Heibergs Samlinger.

I.

18. Jan. 1734: Mad. Wulfs, som Hr. Kølischen (Kappellan ved Frue Kirke) beskyldte for at lære egen Fuldkommenhed⁴⁾, for at holde Forsamlinger og for at paastaa, at Præsterne »vare forgivne af Ortodoxi«, skal, hvis han vil indlade sig med hende, citeres til næstkommende Fredag 22. Jan. og confronteres med ham efter Sagens Be-

¹⁾ Jvfr. Danske Saml. IV, 86.

²⁾ I Kh. Sml. 5. IV, 291 ff. er en Del saadanne Notarialvidnesbyrd meddelte, som vel at mærke næsten alle skrive sig fra Personer, der vare Pietismens Modstandere og derfor vare tilbøjelige til at udlægge alt til det værste, hvad der vedrørte Forsamlingerne.

³⁾ Forordningen af 5. Febr. 1732 findes trykt i K. S. 5. II, 320.

⁴⁾ Jvfr. Kh. Sml. 5. IV, 298.

skaffenhed. — Da Hr. Kølichen indkaldtes, og det vedtagne forelæstes ham, erklærede han, at han ikke gjerne vilde confronteres med Mad. Wulfs som et Fruentimmer. Kommissionen vedtog dog at indkalde Mad. Wulfs til om Fredagen, og Kølichen lovede saa at møde.

22. Jan. Forelæstes for Mad. Wulfs Kølichens Erklæring¹⁾. Hvad Forsamlingerne angik, tilstod hun, at hun før allernaadigste kongelige Forbud (af 5. Febr. 1732) havde holdt saadanne to Gange om Ugen, men efter Forbudet var det ikke sket. Angaaende den egne Fuldkommenhed svarede hun, at hun aldrig havde talt derom, men vel havde sagt, at man kunde bringe det meget videre, end det plejede at ske, naar man holdt ud med behørig Troskab og anraabte Frelseren om Kraft dertil.

25. Jan. forelæstes Mad. Wulfs Svar²⁾ for Mag. Kølichen, der erklærede, at han havde fundet det af den Beskaffenhed, at hun selv havde tilstaaet ham alle hans Poster, hvorfor han ikke kunde give noget videre Svar, men refererede sig til det forrige. Og da det netop drejer sig om den Sag, som Menighedens øvrige Tjenere tænker at bevise med ham, saa vilde han henholde sig til de videre Beviser, som endnu vilde forekomme til hans Sags Bekræftelse, for at, naar det videre udføres, hvad han har angivet, alt, hvad der kunde bidrage noget til Sagens Oplysning, kunde blive holdt frem.

Derefter indkaldtes Mad. Wulfs, og Kølichens Erklæring forelæstes hende; hvortil hun svarede, at hun be- raabte sig paa sit skriftlige Svar.

29. Jan. Hr. Kaasbøll (Sognepræst ved Helliggejst Kirke) mødte med sit Indlæg³⁾ og erklærede, at han vilde føre Beviser for alt, hvad han havde angivet mod Hr. Ewald, Hr. Holst og Mad. Wulfs.

1. Febr. Hr. Kaasbøll faar Befaling at give Ewald,

¹⁾ Se ndf. S. 438.

²⁾ Se ndf. S. 439.

³⁾ Dets Indhold fremgaar af Md. Wulfs Svar S. 444.

Holst og Mad. Wulfs Extrakt af sin Klage imod dem. Det lover han.

5. Febr. Mad. Wulfs, Hammecke og Hr. Buurmesters Fuldmægtig (And. Røpke) skulde snarest indkaldes og spørges, om de have holdt Forsamlinger efter Forbudet.

Ewald og Md. Wulfs skulle forhøres om deres Besøg mod Mandens Villie hos Mad. Nordrup og adspørges om bemeldte Brev¹⁾.

8. Febr. Mad. Wulfs kommer frem, og hendes Svar²⁾ til Hr. Kaasbøll oplæses i begges Nærværelse. Kaasbøll fik Svaret, som han skal besvare paa Mandag.

18. Febr. I Anledning af en Klage af Hr. Mossin (Sognepræst ved Trinitatis Kirke) over Hr. Ewald, fordi han havde patroniseret de uordentlige Forsamlinger hos Mad. Wulfs, med Spørgsmaal om, hvorfor han ikke havde afholdt sin Svigermoder derfra, svarede Ewald: Det kunde ikke bevises, at han havde favoriseret Konventiklerne. Hvad hans Svigermoder angik, da vidste han vel, at mange fromme Sjæle omgikkes med hende. Men han vidste ikke, at hun havde holdt Forsamlinger, siden de vare forbudte af Hs. Maj. Imidlertid havde han formanet hende til i sin Omgang med andre at bruge al mulig Forsigtighed, at hun ikke skulde faa Udseende af at holde Konventikler eller paa nogen Maade blive anstødelig. Han troede ogsaa, at hun havde iagttaget dette. — Mossin mente, at Ewalds Forklaring i Virkeligheden stadfæstede hans Paastand; thi hvad var det, at »nogle gudfrygtige Sjæle samledes hos Mad. Wulfs for at opbygges«, andet, end at hun holdt Konventikler eller Privatforsamlinger? — Hertil svarede Ewald, at han ikke havde sagt, at hans Svigermoder holdt Forsamlinger; man kunde omgaas med hinanden uden at holde Forsamlinger; det første havde Hs. Maj. ikke forbudt; man plejede jo ikke at udelukke nogen, og naar man snart maatte omgaas den ene og snart den anden,

¹⁾ Maaske det i K. S. 3. R. IV, 84—6 trykte Brev.

²⁾ Se ndf. S. 444—449.

saa var der dog ikke noget ondt i at tale med hinanden om opbyggelige Ting, og af denne Beskaffenhed var hans Svigermoders Omgang med andre. — Mossin henstillede til Kommissionen at dømme, om Ewald havde modbevist hans Beskyldning.

19. Febr. Kaasbøll og Mad. Wulfs mødte. K.s Replik læstes¹⁾. Der blev tilstaaet Mad. W. en Afskrift af den.

24. Febr: De samme mødte. Mad. W.s Svar oplæstes²⁾. Kaasbøll lod tilføre Protokollen: 1. Hvad det af Mad. W. forlangle Bevis ved Vidner angaar, saa tænkte han at godtgjøre det altsammen saavel ved levende Vidner som ved Dokumenter. 2. At hun nægtede at vide noget om en separeret Menighed og om de Bønner, som skete deri, var ganske falskt. Han vilde tilstrækkelig godtgjøre, at dette var hende vel bevidst. 3. Hendes Erklæring ang. Traktaten om de 8 Saligheder lød nu ganske anderledes end i hendes første Svar. Dog blev han ved, at dette Skrift var falskt, fanatisk og anstødeligt. 4. Hendes store Inveetiver og grove Beskyldninger, som hun havde lagt baade paa ham og paa alle de andre Præster i Kjøbenhavn, vare ligesaa usandfærdige som uforskammede. Han bad om, at denne hendes Dumdristighed maatte refereres til Kongen, da hun med Skjælden og Skam havde belagt dem, som dog af Gud og Kongen paa retmæssig Maade vare satte til Læreembedet, men tillige ikke skammede sig ved egenmægtig at opkaste sig til Læremester efter det af hende foregivne almindelige Kald, der dog ikke tillod hende den Myndighed, som hun har taget sig i sine Forsamlinger, som han videre agter at bevise.

Mad. Wulfs bad om i sit Svar, istedenfor »vore kjære Præster i Kjøbenhavn«, at faa indsat »en Del af vore kjære Præster i Kbhvn«. Derefter dimitteres hun.

5. Marts. Vinhandler Matth. Nordrup kaldes ind. Hr.

¹⁾ Se ndf. S. 449.

²⁾ Se ndf. S. 450—1.

Christian Reenberg's Indlæg læses. Nordrup erklærer, at det var saaledes med hans Kone passeret.

Ewald og Mad. Wulfs kaldes ind, og der forelæses dem, hvad Reenberg havde klaget og Nordrup tilstaaet. Ewald siger, det kan ej bevises, at han har vakt Uro hos Mad. Nordrup. Han havde været i Nordrups Hus, ja Hr. Nordrup havde selv ladet ham hente i sin Vogn til sin syge Kone og tværtimod aldrig forbudt ham at komme i sit Hus. Ja, da Ewald sidst havde besøgt Nordrup og talt adskilligt med ham om Kristendommen, havde Nordrup midt i Samtalen sagt: Maa jeg ikke kalde paa min Kone? Hvilket ogsaa skete, hvorpaa Ewald havde fortsat sin Tale og tilsidst venlig var bleven dimitteret af dem begge. Da E. saa ved Rygter, der gik om i Staden, havde hørt, at han ikke mere vilde være velkommen hos dem, var han uden Nordrups Forlangende af sig selv bleven borte.

Mad. Wulfs sagde, at det kunde aldrig bevises, at hun nogensinde havde skrevet til Mad. Nordrup eller været hos hende, efterat Hr. Nordrup havde forbudt hende det. Ved Michaelis [1733] havde hun efter sin Tilbagekomst fra Landet skrevet til Mad. Nordrup; Lejligheden dertil havde været en tydsk Sang: So sieh, ringet recht, wenn Gottes Gnade anfänget, som hun havde sendt hende. Hun bad om, at Brevet maatte blive fremlagt in originali.

11. Marts. Mad. Wulfs kom for. Hr. Chr. Reenberg's Angivelse forelæses. Hun svarer: Sin Omgang med Guds Børn har hun i sit sidste Skrift forklaret; Forbudet har hun ikke overtraadt.

Reenberg ytrer: Da Mad. W. ikke er bleven examineret af nogen Sognepræst efter Forord. 12. Juni 1716, heller ikke er tagen i Ed af Magistraten efter denne Forordnings Indhold, Art. 17; ligesom Art. 8 ogsaa melder, at en Læremesterinde ikke lettelig skal kunne antages, med mindre hun forpligter sig til alene at informere unge

Piger eller ogsaa Drengene under 4 Aar¹⁾, saa veed han ikke, hvorledes han skal betegne det — hvad han klart vil bevise — at i Mad. Wulfs Bolig et Selskab paa 6 à 8 Personer har haft deres Ind- og Udgang indtil henimod Kl. 3 om Natten. At dette er sket, kunde de Folk, som har boet i Hus med hende og Peter Mortensen i »den forgyldte Oxe« samt hans Kone tilstrækkelig godtgjøre²⁾. Saa meget vidste man, at de havde begyndt med en Sang, men om Natten var der bleven endt med en Skraben med Stole, Trampen og Stampen. Af en saadan Adfærd i en Enkes Hus kunde man ikke andet end slutte, at der havde været Forsamlinger, hvorfor Mad. Wulfs burde sige, hvem de Folk var, som paa den Tid vare komne til hende.

Mad. Wulfs bad om, at det maatte paalægges Hr. Reenberg at bevise alt dette med Vidner, men ogsaa at det maatte være hende tilladt at føre sit Modbevis og godtgjøre, at det er lutter Usandheder, Hr. Reenberg har troet paa.

26. Marts. Ewald forlanger, at Chr. Reenbergs sidste Beskyldning mod hans Svigermoder skal meddeles hende, hvilket bevilliges.

7. April. Mad. Wulfs Svar paa Reenbergs Indlæg læses³⁾.

¹⁾ Af Forordn. af 12. Juni 1716 kan følgende her anføres:

8. Saasom adskillige af Kvindekjønnen, dels Enker, dels ugifte, sig haver nedsat, Skoler at holde, kan det dennem vel bevilges, naar de tilforn af Præsterne ere overhørte, og af Øvrigheden samtykte. Men herefter antages ikke lettelig en Lære-Mesterske, uden det maatte være, at de bleve forbundne til at undervise Pigebørn alene, samt Drengbørn under 4 Aar gamle, og ej derover.

16. Skulde nogen Skoleholder eller Skoleholderske befindes enten ufittig og forsømmelig eller uskikkelig i Liv og Levned, saaledes at han eiler hun ej ved Sognepræstens Formaning bedrer sig, da andrages det af Sognepræsten for Øvrigheden, som straffer den skyldige efter Forseelsens Beskaffenhed, og, ifald den er grov, ganske afsætter ham eller hende fra Embedet.

²⁾ Disse Vidnesbyrd findes aftrykte i Kh. Sml. 5. IV, 295—99.

³⁾ Se ndf. S. 451—52.

II.

1. *Udtog af Mag. Kølrichens Indlæg mod Mad. Wulfs.*

Hun har tilstaaet, at hun holdt Forsamlinger i »den forgyldte Oxe«.

Da K. havde fortalt hende om det onde, som Læren om den egne Fuldkommenhed havde anrettet, sagde hun, at hun holdt ikke saadant for umuligt, saadan som andre uerfarne og uøvede Kristne; og at Geistligheden ikke vilde give den Lære Bifald, var, fordi »vi var forgivne af vor Ortodoxi«. Vor Læsen og Studeren var intet at regne mod det indre og umiddelbare Lys, som Gud kunde have meddelt Mennesket. Til Bevis havde Mad. W. sendt K. en Pakke Bibelske Sprog, hvilke (hvis han ikke tog fejl) var forklarede og udlagte af Skoflikkere og deslige Folk; de havde alle til Bevis ved Slutningen af Skriftet undertegnet med deres Navne, og til hvilken Profession de hørte. »Da jeg gav min Mening derom tilkende, at jeg ikke kunde erkende det for deres eget Makværk, idet en saadan Fuldkommenhed ikke kunde formodes hos den Slags grove Folk, gav hun til Svar (hvilket jeg endnu husker meget godt efter saa lang Tids Forløb): Den Hellige-Aand var nu ikke mere forkortet, end den havde været i de apostoliske Tider, thi den samme Aand, af hvilken Apostlene blev drevne til at vidne, var nu hos andre ligesaa mægtig som forhen«.

Heraf ser K., at Mad. Wulfs har gaaet i den fanatiske Skole, hvor der læres: 1. *Distinctionem inter Clericos et Laicos non esse retinendam.* 2. *Tractationem Scripturæ Sacræ esse Partem et Functionem Sacerdotii Regalis, cujus vi etiam laicis et mulieribus administrandi potestas tribuitur.* Derfor har K. med Rette angrebet den *πρωτον ψευδος*

¹⁾ Heibergs Udtog af en tydsck Oversættelse i Wernigerode. Det samme er Tilfældet med de fleste Stykker, med Undtagelse af Nr. 3.

in contemptu ministerii ecclesiastici et defensione conventu-
liculorum clandestinorum.

Endnu tydeligere har han set Ulykken i »Geistliche Fama«, som Mad. Wulfs havde sendt ham. »Saa lille den er, saa fuld er den ogsaa af Enthusiasteri og fanatiske Drømme« —

Kbhvn. 22. Jan. 1734.

Christ. Kølichen.

2. *Uddrag af Md. Wulfs Beretning om sine tidligere
Forhandlinger med Magister Kølichen.*

Hun begynder med at fortælle, hvorledes hendes Nabokone igaar, en Markedsdag, da der var mange Folk samlede, i deres Nærværelse raabte til Naboerne: »Ja, nu har Hr. Mag. Kølichen været her og bemøjet sig om Vidner mod Md. Wulfs«.

Vil fortælle Kommissionen om sine Underholdninger med Kølichen — vil blive vidtløftigt.

Begynder med for 3^{1/2} Aar siden: Kølichen kom undertiden og besøgte mig og min salig Mand og vi ham. Et Par Gange har han klaget over, at der her og der holdtes Forsamlinger. Første Gang sagde jeg, jeg vidste ikke de Steder, selv om det maaske var sket lige efter Dr. Dürhops Forklaring til 2det Bud²⁾); anden Gang sagde han: det er vist, at det sker. Md. Wulfs: det er godt, at nogen følger Pauli Formaning i Ebr. 10,24.25. K.: Der menes i Kirken. Md. W.: I Kirken kan vi da ikke formane hverandre etc., og altsaa maa der i disse Ord ligge, at Mennesker, i Steden for at komme sammen og spille Kort etc., nu indbyrdes opbyggedes. Dette modsagde K. ikke, men begyndte efter en falsk Beretning at tale meget ilde om Grev Zinzendorf og sagde, han havde forklaret det 7de Bud

¹⁾ Dr. Heinrich Dürkop, Sognepræst ved Petri Kirke († ²⁾/7 1731). Det havde været ham og hans Medtjener, M. Mathias Schreiber, paa-
lagt, at holde Foredrag for Jøderne i Kbhvn. for at bringe dem til Omvendelse. Det er vistnok et af disse Foredrag, hvortil der her hentydes.

paa den Maade: man maatte nok stjæle, naar man gav de fattige noget deraf. Md. W: Har De selv hørt eller læst det? K.: Nej, men jeg har det fra paalidelig Kilde. Md. W.: Saa døm og fordøm ikke en fremmed Tjener etc. Jeg kan vise et andet Vidnesbyrd i en lille Piece af ham, og vil han læse Rogals Brev, saa passer det paa vor øvrige Samtale — mere har jeg ikke læst, da Bogen ikke er min. Jeg sendte ham Bogen og lagde Mærke ved begge Steder.

Husker ikke, at vi har talt om Enthusiasteri og fanatiske Drømme, og at jeg skulde paaberaabt mig dem, da jeg ikke regarderer dem videre, især i Religions-Sager. Maaske kan jeg have nævnt en Drøm, da han for 10 Aar siden besøgte mig i min store Svaghed, dog kan jeg ikke huske det. Men selv om jeg ikke nærer nogen Overtro, saa har dog vel undertiden en Drøm for min egen Persons Vedkommende kunnet opmuntre mig og erindre mig om at prøve mig selv, før den blev slaaet hen i Vejret. At jeg skulde have villet hævde overfor en anden en Drøm om 6 Aar — Snak!

I den forgyldte Oxe kom Mag. K. en Morgen til mig, og da han havde endt sit Hverv, talte vi om samme Materie til Kl. 12, da han havde Begravelse.

»Jeg husker ikke, at Ordet Fuldkommenhed eller indbildt Fuldkommenhed er nævnt«. Da Md. W. glæder sig over, at K. ikke som de andre Præster sidste Fredag har smældet over Forsamlingerne, siger han, at hun nok veed, han har gjort det Fredag 8 Dage. Nej, siger hun, men hvorfor? hvortil K. svarer: »Jeg ved ikke hvad det har været for en Aand, der kom over mig« — i min skrevne Prædiken ikke et Ord derom — »men der kom ganske uventet en forbitret Aand over mig, saa at jeg blev nødt til at tale«. —

Da K. sagde, at hun vidste, han ikke syntes om Forsamlingerne, spurgte hun: hvorfor? Svar: Af saadanne Forsamlinger er alle Sekter og Vildfarelser komne. Jeg sagde: Men for at forebygge Vildfarelserne, saa vilde det være

godt, om Kristi Præster havde et ydmygt Sind, vare arbejdsomme, gik med i Forsamlingerne, eller lod de Sjæle, som vare bekymrede for deres evige Velfærd, komme til sig paa en vis Dag i Ugen; thi de Enfoldige giver ofte troligt Agt paa Prædikenerne, men begriber dem undertiden ikke rigtigt og fatter dem her og der forkert; hvor gerne ønskede da ikke saadanne Sjæle at blive bekendte med Præsten og hos ham hente sig Raad; men det vilde vel være mod deres Ortodoxi (jeg kan i Sandhed ikke huske, at jeg har sagt forgivet).

K. spørger: 1. Om enhver, der vilde, kunde gaa med til Forsamlingerne. 2. Hvad vi der tog os for?

Md. W. sv.: 1. Nej, jeg modtager ingen, uden at jeg forud veed, at vedkommende i det mindste har den redelige Intention at ville behage Gud; men saadanne er blandt os Kvinder, desværre! kun faa; ja der er større Blindhed og Uerfarenhed, end han skulde tænke. 2. Hvad vi tager os for? Der gaar vel over en Timestid hen, før vi alle bliver forsamlede, og i denne Tid, mens vi samler os, repeterer vi de Prædikener, vi har hørt siden den sidste Samling. Jeg gaar i den tyske og i Vajsenhuskirken og fortæller dem lidt af, hvad jeg der har hørt, de andre fortæller, hvad de i andre Kirker har fattet til deres Sjæles Nytte. Naar vi da alle er samlede, saa beder vi med hverandre saavel for os selv som ogsaa for alle Mennesker i alle Stænder; derpaa taler vi med hinanden om det, som kan lære os at kende Gud og os selv. I Begyndelsen talte vi først om den ene sande Gud og hans Egenskaber, især hvorledes han er Kærligheden, og forat bevise og udøve sin Kærlighed har han skabt alle Ting, ogsaa Mennesket, forat det skulde nyde hans evige Salighed. Saa sluttede vi igen med Bøn. Naar vi saa en anden Gang igen var sammen og havde forrettet vor Bøn, saa talte vi om, hvor Satan dog var listig til at vække Begær i Mennesket, saa at man vilde være mere end Gud, ja ham selv lig, hvorved Mennesket lod sig forføre til at overtræde Guds Bud,

item om Adams dybe Fald, hvorved han og vi alle i ham i Stedet for Guds Billede havde faaet Djævelens Billede, hvilket er Fjendskab mod Gud som det højeste Gode; vi blev fremmede for Livet, som er af Gud, ja endog ufornuftige, formærkede og forstokkede etc. og hvad der endnu er det allerværste, at vi ikke engang kan erkende vor Elenighed, og hvor afskyelige vi af Naturen er for den Hellig-Aand.

Videre, naar vi kommer sammen, taler vi om, hvorledes Gud som den evige Kærlighed har været betænkt paa et Middel til, at han kunde forløse os, og denne sin Kærlighed og Barmhjertighed viste han ved at give sin enbaarne Søn hen til Løsepenge for os, for atter at genoprette Guds billedet, som var gaaet tabt, og forene os med sig selv og gøre os delagtig i sin evige Salighed. En anden Gang betragter vi Kristi uendelige Kærlighed, Ydmyghed, dybe Fornedrelse og Lydighed indtil Korsets Død, ogsaa hvor fuldkomment dette store Forsoningsoffer er, og at i ingen anden uden alene i ham er Saligheden at haabe etc., for at vor Forløser kan blive os ret stor og dyrebar, og at vi maa erkende, at han er værd, at man fornægter alt for hans Skyld og agter det for Tab og Skarn at være, naar vi kun derved kan naa hans høje Erkendelse.

Undertiden tager vi ogsaa et Stykke af Luthers lille Katekismus, og saaledes, sagde jeg, fortsætter vi i al Enfold, og jeg kan forsikre, at jeg for min Del har sporet en større Nytte derved, hvilket de andre ligeledes siger, de har (om jeg har brugt netop de Ord, veed jeg ej, men det var Meningen). Saa sagde K. sagtmodig: Ja det tror jeg vel, naar det gaar saaledes til i Forsamlingerne.

NB. Denne Bekendelse skete før Forbudet mod Forsamlingerne.

K. erklærede, at Forsamlingerne dog kunde foraarsage Uro for de enfoldige — en Person der to Gange havde været i Forsamlingerne, havde fortalt K., at han var bleven urolig over den haarde og alvorlige Kristendom, som de

havde for der. — Da Personen havde spurgt, om hans Far og Mor var salige, havde de i Forsamlingen svaret: »Se at redde Dig selv«. — Da Personen havde spurgt K., om han skulde gaa i Fors., havde denne sagt Nej!

En Person, som gerne vilde være salig uden Omvendelse, raader K. til at blive borte fra Forsamlingerne, hvorfor Md. W. irettesætter ham (K.) og spørger, hvor han tør hindre Kristus i at lade sit evang. Lys opgaa for dette Menneske.

Saa fik K. (af Md. W.) nogle Breve fra Sjæle, opvakte i Holsten, om hvilke han nu skriver saa spottende. »Men dengang var Hr. Mag. ret inderlig bevæget, saa at jeg ret meget glædede mig over ham. Men jeg agter ikke at skrive, hvorledes han dengang klagede over Gejstlighedens nuværende Tilstand«.

Senere gik hun til K., der erklærede at Laici ikke kunde have skrevet saadanne Breve. Desuden spurgte han, »om jeg var af den Mening, at vi nu kunde faa Aanden ligesaa fuldkomment som i den apostoliske Tid?« »Jeg svarede: vor Forløser har erhvervet os den Hell.-Aand; men at gøre Mirakler paa en saa stor Maade behøver vi ikke. Thi nu har vi Ordet, som dengang blev skrevet ved den Hell.-Aands Drift. Men skulde vi paa en saadan Maade endnu engang have den nødig, saa er han endnu den samme Gud, som han dengang var, og hos ham er ikke Skygge af Omskiftelse; men ellers tror jeg, at ethvert sandt Guds Barn har Guds Aand. Paulus sætter det ogsaa som et Kendetegn paa dem, Rom. 8. Christus befaler os jo ogsaa at bede derom, lover og forsikrer ogsaa om Bøn-hørelse derpaa, og uden den Hell.-Aands Besegling og vore Synders naadige Forladelse ved Jesu' Blod og hans Fortjeneste vilde vor Tro være en død Tro og falsk Indbildning; vi kunne uden den Hell.-Aand ikke have Fred med Gud, heller ikke kalde Jesus en Herre, lade os beherske af ham, og ikke arve Guds Rige, som er Fred og Glæde i den Hell. Aand etc.«

Saadan omtrent talte jeg; nu er det fanatisk; dengang blev det ikke modsagt.

Md. W. erklærer, at hun nærer stor Ærbødighed for »en retskaffen Præst, som har Kristi ydmyge Sind i Hjer-tet« — men »hjertelig Medlidenhed« med dem, der ud-mærker sig ved »Lærdom og ved at have læst meget og flittigt«, idet hun mener, at de vanskelig naar til sand Yd-myghed.

»Hvad os angaar, saa gaar vi uden noget System eller menneskelig Visdom og Lærdom lige til Guds Ord, tror det ligesaa enfoldigt, som det staar for os; vi veed det eneste, nemlig at vi skal elske Jesus, og det er bedre end at vide alt; i Kærligheden til ham læser vi Ordet og suk-ker om, at vi derved maa naa det evige Liv og komme til Jesus, at vi maa have Livet«.

Md. W. nægter ikke det kongel. Præstedømme, men at Kvinderne skulde forvalte Sakramenterne, har hun aldrig vidst eller tænkt paa; hun har ikke engang villet døbe et sygt Barn, skønt det er tilladt, men Præsten hentedes om Natten.

»Men at bevise Kærlighed mod min arme Næstes Sjæl og at bede dem omvende sig, det har baade min Frelser og hans Apostle tilladt«.

Kbhvn. d. 24. Jan. 1734. *Maria sl. Matth. Wulffs.*

3. *Mariæ Wulfs Replique paa Mag: Kaasbølls Indlæg i Den Kongel. Commission 1734¹⁾.*

Allerydmygsteste Erklæring over de Beskyldninger, som mig d. 1ste hujus blev levered.

Hvad Forsamlinger angaar, som nu i 2 Aar formedelst en allernaadigste Kongel. Befalning har været nedlagt, og ej siden er holdet, da er det vel unødigt at bebyrde Deres Excellence og samtlige høje Herrer med noget Svar derom,

¹⁾ Efter Originalen, paategnet: Oplæst i den Kongl. Commission d. 8. Febr. A° 1734. M. Wøldike.

helst effterdj jeg forhen har gjort dem rede derfor, men paa det øvrige er jeg skyldig at svare.

Jeg veed ikke, hvo der er min Anklager, men jeg er beknyttet, mit hierte er bedrøvedt derover, at vort kiere Kiøbenhavn har saadanne Præster, der selv skal blotte sig og give saa klarligen tilkiende, hvad deres øjemerke er. O! Gud af himlen see her till, og lad dig det forbarme!

1) Klager han: At jeg har gjort mig selv til en lære-moder i vort Israel. Det har jeg ingenlunde. Er her |: som jeg haaber :| et Guds Israel, over hvilket er Fred og Barmhiertighed, da er Eenhver af dem vel kaldet med et helligt Kald, ikke effter vore Gierninger 2 Tim. 1,9. Og da er vi vel skyldige till at antage Pauli allvorlige formaning, at I skall omgaaes, som Eders Kald er værd, med hvilket I ere kaldte. Eph. 4,1. atter taler han derom v. 4. og driver han paa det samme Col: 2,6. 7. og mangfoldige flere steder, som ej kand være de høje Herrer |: i Commissionen :| u-bekendt, og i vores gode gamle Kirke-Psalme: Gud Fader, Søn og hell. Aand etc. formaner det 12te og 13de Vers os til det samme. Alt saa har jeg ikke gjort mig selv till noget.

2) Klager han, det jeg allevegne søger at giøre tillhængere till den separate Menighed i Kiøbenhavn. Da veed jeg ej af anden fraskillelse end den, Paulus saa udførligen beskriver 2 Cor. 6 fra det 14. v. till enden, og ak! at jeg deri havde været rett troe, da skulde mit ansigt ikke beskiemmes, og enhver rettsindig Præst vilde vel glæde sig ved alle saadane Siæle, som ved Medhielpere. Endskiønt de, som betænke sig ikke rett, vilde da vel lure paa en rettfærdig, fordi han er tvertimod deres Gierninger, og er dem besværlig, naar han og kun sees. Men effterdi jeg er skyldig till at giøre Regnskab om det haab, som er i mig, vil jeg ydmygst og eenfoldigst bekiende, hvorvidt jeg i denne beskyldning har deel. Hvad vores Christelig Troe og lærdom er, da er den de høje Herrer tillfulde bekiendt, men hvor stor en Blindhed,

sikkerhed, falsk-trøst-Troe og indbildning de allerfleste mennisker gaae hen udi, det kand de ikke vide saa vel som jeg og andre i ringe stand, der omgaaes blant menige Mand. Naar jeg nu har siddet hos 2 a 3, der har villet spille Kort eller dislige, og jeg har sagt, nej, lader os kiøbe den beleilige tid; strax har det kommet dem fremmedt for, saa de har talt bespotteligen 1 Pet. 4,4 |: ti jeg negter ikke, at jeg jo i min Vankundighed har giort saadane ting med, og ved det og mere indbildt mig, jeg var en god Christen, blev heller aldrig lasted eller anklaged for slige ting :|. De har da faret fort i deres undskyldning, hvo kand være fuldkommen, være hellig? etc. vi vill blive ved den gode Luthers Troe, etc. Jeg har da ved saadan leilighed svaret: Jeg vilde ønske, I vilde prøve jer efter Luthers Catechismus, om I viide, hvad hans Troe og Lærdom er, for exempel, hvor klart har han ikke i den første artikel vor skaber till ære fremført, hvor herligen vi ere skabte, og viist med David, at hans Siel kiendte det vel; item hvor faderligen Gud forstrækker dagligen at opholde os, og hvorledes Gud gjør alt dette, uden nogen vor fortienniste og værdighed |: hvad følger :| hvorfor jeg er skyldig, at jeg derimod takker hannem, lover hannem, adlyder hans Villie allesteds og tiener hannem.

Hvorledes har I nu kundet adlyde Guds Villie, naar I aldrig har bekymret jer om at vide den? etc. Undertiden har jeg faaet til svar: det er sandt nok, jeg har aldrig vidst eller tænkt paa, at de ord stoed deri. Jeg har da svart: ja betragter da, hvorledes Luther har troet og lært, paa det I i sandhed maatte blive Luthersk og sande Christne. En anden tid har vi kundet træffe paa et andet stykke, som om den gamle Adams dødelse, og hvorledes det ny menniske igien skall opkomme og opstaae etc. Andre har nu bedre kundet undskylde sig og sagt: Jeg har et godt hierte, ingen kand kiende det uden Gud, lever jeg end ikke saa hellig, haaber jeg dog at have den rette Troe, etc. Svar: om hiertet siger Herren: hvo kand ud-

grunde det? vist nok er det, ingen kiender hiertet uden Gud, men hvoraf det er fuldt gaaer munden over, og for En, som har aabne øjne, kand I hastig forraade jer, etc. Her har jeg nu bekiendt reent, hvad min samtale kand være med folk, at jeg effter Jacobi Regel Cap. 5, v. 19.20. har søgt at opvække og advare dem, som fare vild fra sandheden. Men jeg kand ikke rose af fructen, eller at jeg har giort nogen Tilhængere.

Har jeg nu heri forset mig, burde da ikke min Anklager at kalde mig for sig, og hielpe mig till rette med en sagtmodig Aand, eller effter Christi utrækkelige Befalning, Matth. 18, v. 15.16.17. først formane mig allene, siden i eet à to vidners nærværelse, vilde jeg da ikke hørt ham, havde det da først været tid at sige det for menigheden. Men ingen af Kiøbenhavns Præster har talt med mig om saadan materie, uden allene Mag. Kølischen, som dog aldrig hverken har haft Bud effter mig, eller er kommen til mig af den aarsag, men vi ere per occasion kommen paa at tale derom.

3) At jeg maa tilholdes at sige den rette auctor for det fanatiske Skriff om de 8te Saligheder etc. Da er det en Tømmermand ved Navn Christian David, som har skreven dette Brev herind til Kiøbenhavn, ej i den mening, det skulde blive trykt, ej heller har jeg vidst, at det var i arbeide till at trykkes, førend jeg hos En saae et exemplar, som allerede var hæftedt. Jeg kand ikke begribe, hvorledes dette lille Skriff kand giøres saa farlig, da dog adskillige skadelige bøger offentlig falholdes; i dette finder man dog med Guds ord overensstemmende dyrebare sandheder om Sielenes føring paa saligheds vei, hvo der vil gjøre det till phantastisk eller till Kietterie, har vel neppe haft nogen Erfarenhed paa sin egen Siel, men er maaske endnu fremmed fra det liv, som er af Gud.

4) Beder han: jeg maa tilholdes at blive i deting, som jeg er kaldet till. Han mener muelig at ar-

beide, da kand jeg, naar det befales, skaffe vidnesbyrd om mit daglige arbeide till langt ud paa nætterne, at jeg har ved Guds faderlige forsyn og mine hænder's arbeide ernæret mine Børn med mig, saa at jeg aldrig som andre Enker har faldet een Eeniste af vore Kiøbenh: Præster besværlig : som de og selv kunde vidne :| med at søge noget for mig, naar de har haft penge at uddele, ikke har jeg engang søgt de høje Herskaber for ikke at fravende dem noget, som intet kand arbeide.

Men at han følger til: jeg skall tillholdes at blive i mit Kald effter Pauli merkværdige Regel 1 Tim: 5,10, deri fatter jeg ikke grundig hans mening, ti kand jeg ved Guds naade bevise min troe i gode Gierninger, skeer det i stillhed, jeg søger ikke forfængelig ros, men efterdi han paastaaer vidnesbyrd derom, da vill jeg tale daarligen, og bede ham komme till mig i min Bolig, da han selv kand see og vidne, hvis¹⁾ jeg over Evne gjør mod fattige moderløse Børn; og videre prætenderer han vel ikke effter denne Regel, ti at toe de helliges fødder behøves vel ikke i disse kolde lande, hvor de ikke gaaer barfod.

Hvis¹⁾ han till slutning uddrager af dette sprog om at tale med skiælden og beskiæmmelse mod Lære-Embedet, da er det ingenlunde skeet af mig, som for Lære-Embedet har en stor estime; og at være hengiven till megen Viin, agter jeg ikke at svare paa, ti den, som applicerer dette paa mig, har ingen Ære af, at han af had digter mig noget paa, som han aldrig kand gottgiøre. Jeg vil kun erindre ham det, han af samme vers har udelukt: at gamle qvinder skulde give god lærdom. Derom beder jeg, at jeg dertill maatte voxe i vor Herres og Frelseres Jesu Christi naade og Kundskab, ja at elske Jesum, mit højeste gode, over alle ting, og at vise det i lærdom og levnet, ti at elske Christum er bedre end at vide alle ting.

Min Jesu! gjør, at det rett kand sees paa mig, hvor

¹⁾ c: Hvad.

sødt det er at elske dig, at lide med dig, at græde med dig, dog altid at fryde sig i dig. Amen!

Kbhavn d. 5te Febr. 1734. *Maria sal. Matthias Wulfs.*

4. *Udtog af Præsten E. Kaasbølls Svar til Md. Wulfs foranførte Indlæg.*

Kaasbøll vil med Vidner bevise Md. W., at hun har holdt Forsamlinger efter Forbudet for to Aar siden, og at hun er optraadt som »Lære-Moder« ved at »lære Skriften og Guds Ord«. Han vil have at vide, om hendes Kald er mediate eller immediate.

Erklærer, at det er en afgjort Sag, at der findes en »separat og afsondret Menighed i Kbhvn«. Vil bevise, at hun har søgt at vinde Tilhængere til denne. Hun har lært, at man skal tvivle om Naaden og Saligheden. Ang. Forfatteren til de 8 Saligheder siger hun kun den halve Sandhed; thi da David var her, skrev hun op, hvad han sagde; men det var hverken af det Omfang eller Indhold. Hvem har nu forøget det og lavet Fortalen? Hvem har hun givet det til Trykning uden Censur eller Approbation¹⁾; hvorfor har hun uddelt det?

Md. W. siger, hun arbejder sent ud paa Natten. Ja: hun konserverer sin Korrespondance, for at gøre Prose-lyter og styrke de vundne ved sine vidtløftige Skrivelser til forskellige Steder.

Vil ikke beskyldte hende for Drukkenskab, men antyder dog, at hun og hendes Selskab har drukket godt hos Vinhandler M. Nordrup, indtil han smed dem ud. K. taler saa om »andelig Drukkenskab«, nemlig »at være drukken af en Vildfarelsens Aand og sine egne Tanker og Indbildninger« — jfr. 1 Tim. 2,8. — K. gør Mad. Wulfs opmærksom paa, at »de gamle Kvinder« var saadanne, der var ansatte i Menigheden.

¹⁾ Se de i Kh. Sml. 5. III, 694 ff. meddelte Oplysninger om Skriftet.

5. *Udtag af Md. Wulfs Replik til Hr. Kaasbøll.*

Hun forsvarer sig imod at have holdt ulovlige Forsamlinger, men har holdt Samtaler og saa taget Biblen til Hjælp. Den separate Menighed kender hun ikke.

I min Ungdom lærte jeg af Scriver at bede, som bl. a. i en daglig Bøn anfører disse Ord: »Af alle forventede og falske Kristne vil Du, barmhjertige Gud, omvende saa mange, som kan omvendes, og ikke tillade, at Satans Rige formeres ved mange 1000de Gange 1000des Fordømmelse«. Og da jeg 1711 af Kærlighed til Gud og mine danske Venner havde verteret hans Bede-Klenodie paa Dansk, da blev Skriftet approberet af Worm og Trellund, og endnu er jeg ikke overbevist om, at den Bøn er falsk.

Hun har udenfor sin Familie kun skrevet to Breve »til Næstens Advarsel«. Beder om, at Kaasbøll maa fremlægge de Breve, han taler om.

At Forklaringen over de 8 Saligheder er ligelydende med Manuscriptet, som er kommet fra Grønland, kan jeg bevise. Fortæller om en Samtale med Chr. David, da hun drak The hos en god Ven¹⁾; de talte om de 8 Saligheder, og Md. W. refererede en Prædiken, hun havde hørt for 27 Aar siden; dernæst talte Chr. David om de 8 Saligheder. Efter sin Hjemkomst havde hun skrevet noget af det ned, men det var slet ikke, som Kaasbøll sagde, den trykte Traktat.

At hun skulde ladet Chr. Davids Breve trykke, er usandt; vil edelig bevidne, at hun aldrig har set Chr. Davids Brev el. Manuscr. til Piecen. Da Bogen var saa billig, har hun købt nogle Expl. og givet bort, men kun til saadanne, »som jeg haaber om, at Jesus allerede er bleven dem til Visdom«.

Hun har forsvaret Skriftet, »fordi Chr. Davids rene Intention, ligesom ogsaa hans Grund og Tro var mig meget

¹⁾ Md. W.s Forhold til Chr. David fortsattes, da han i Efteraaret 1735 vendte tilbage fra Grønland (s. H. M. Fenger, S. 329, hvor Wolsin skal læses Wolfen).

vel bekendt, og at hans Tro alene grunder sig paa den rette Hoved-Hjørnesteen«. K's Angreb minder hende om 1 Kor. 1,18.

K's Antagelser om hendes Nattearbejde skænker hun ham, og ang. hendes Korrespondance tillægger han hende for stor en Ære.

Med Vidner kunde hun modbevise, hvad Hr. K. siger. For øvrigt: »Min Ære maa gerne kastes i Støvet. Ak! at blot min Jesus maatte blive ret bekendt!« — — —

Kbhvn. 24. Febr. 1734.

Maria sl. Matth. Wulfs.

6. *Udtog af Md. Wulfs Svar til Hr. Chr. Reenberg's Beskyldninger.*

Reenberg skriver, at jeg saa dristig beskyldte ham for Usandhed. Ikke saa dristigt i Forhold til alle de løgnagtige Relationer, han har troet om mig.

Han har ikke bevist, at vi holdt Sammenkomst til Kl. 4 Morgen. »Det gør mig ondt for Hr. Reenberg, at han anvender sin Tid saa slet og hører paa saadanne grove Løgne«. — Naar jeg ikke har været syg, har ingen været hos mig længer end til 10 el. 10¹/₂.

Vidner faar de nok; »ti kunde der opstaa saa mange falske Vidner mod Kristus selv, hvorfor saa ikke ogsaa mod dem, der bekender ham og søger at blive hans Efterfølgere«. —

Hun haaber, at Reenberg »her i Tiden maa komme til Sandhedens Erkendelse, som er at finde i Jesus«.

Minder ham om: »den som vil lyve, maa have en god Hukommelse«. 11. Marts havde R. sagt, hun holdt Fors. til Kl. 3. Den 18. Marts til Kl. 4. »Kan nu en eneste Uge differere en Time, saa er det et Under, at det ikke allerede er steget til et højere Klokkeslag. Jeg nævner kun dette i den Hensigt, om ikke maaske Betragtningen heraf kunde aabne Hr. Reenberg's Øjne til at se, hvilken Grund hans Iver har i dette Punkt; men jeg tror vel, at han saavel som vore andre kære Præster ikke veed, hvad de

gør. Fader, forlad dem det for Kristi Skyld! De veed maaske ikke andet, end at de viser Dig en Tjeneste dermed. Ja jeg ønsker af ganske Hjærte, at Hr. R. maa faa Naade til at ydmyge sig for Herren, at hverken han eller vore andre kære Præster, sc. som mig har anklaget, maa blive revne bort nu, medens de endnu nærer i Hjertet en saadan Vrede og Had mod deres Næste, men at de maa søge ved Naaden, som er skænket os i Jesus, at redde deres Sjæle. Thi i ham er alene Salighed og Syndernes Forladelse i hans Navn at finde. Ak, at de med Alvor vilde søge at faa deres Hjerter forandrede og tro, hvad Johannes i sin Epistel 2. v. 9.10.11. siger; thi at man selv siger, at man er i en god Tilstand, det vil vel ikke alene afgøre det, men naar man kunde kende saadant paa Frugterne, hvor herligt vilde det da ikke være for dem selv, og især for deres Tilhørere, hvoraf nu en Del gaar temmelig forvirrede omkring«. — —

Maria sl. Matth. Wulfs.

Omtrent paa samme Tid, som Mad. Wulfs skrev denne sin sidste Replik mod det vældige Stormløb, som gjordes mod hende, var det, at hun i Hr. Jens Rennords Stambog indførte den varme Bekjendelse af sin Tro, der er meddelt i Kh. Sml. 3. I, 374¹⁾. Og da Kongen, under sin Rejse i Hertugdømmerne i Foraaret 1734, havde faaet Tid til at giennemlæse det store Materiale pro et contra, Kommissionen havde bragt tilveje, befalede han dennes Formand, Geh.-Raad J. L. Holstein, at tilskrive Biskop Worm: »Kongen har befalet mig meget alvorligen, at jeg skulde tilligemed D. Højærv. se dertil, at den Sag mod Mad. Wulfs kom til Ende, saa snart muligt er«²⁾. Og da Grev Stolberg havde faaet gjenneplejet de mange Aktstykker, der til Brug for ham vare oversatte paa Tydsk, var det

¹⁾ Den paa dette Sted tilføjede Note bør udgaa som urigtig.

²⁾ Se foran, S. 355.

hans Erklæring: »Gegen Madame Wulff ist nicht das geringste zu finden«¹⁾).

Saaledes var Sagen mod hende ført til en Afslutning, der sikkert har fyldt hendes Hjerte med inderlig Taknemmelighed, efter at hun gennem Maaneder havde følt sig som et jaget Vildt.

I Efteraaret 1735 besøgte Grev Stolberg for anden Gang Kjøbenhavn. At han da har hørt »die Wulfin« baade tale og bede — uden Tvivl ved Forsamlinger i Baronesse Söhlenthals Hjem — synes at fremgaa af hvad han beretter om sine Erfaringer med Hensyn til Troslivet i Danmarks Hovedstad²⁾).

Med den Lovtale, Greven holder over Mad. Wulfs Begavelse og Trosvarme³⁾), standser hvad der f. T. er os bekendt om denne ret mærkelige Kvindes Levned⁴⁾).

¹⁾ Brev fra Stolberg til Kr. VI, dat. Wernigerode 19. Sept. 1734.

²⁾ Kh. Saml. 5. III, 794—5. 797.

³⁾ Se foran, S. 417.

⁴⁾ I •Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds• udg. af L. Bobé V, 246 findes en Notits om, at der 1731 udstedtes kgl. Tilladelse til at Enken Marie Wulfs Lig maatte begraves om Aftenen. Men, som det ovenanførte viser, levede hun flere Aar derefter. Tilladelsen maa derfor vist gjælde hendes Mands Lig. Hendes Dødsaar er næppe f. T. bekjendt.

Den danske mission i Grønland

i slutningen af det 18de og begyndelsen af det
19de århundrede.

Af L. Koch.

Denne afhandling kan betragtes som en fortsættelse af provst Fengers »Hans Egede«, der har fortalt missionens historie omtrent til 1760. Det er ikke forsøgt, og har heller ikke været muligt at give et billede af fremgangen ved de enkelte stationer; missionærernes dagbøger er ikke bevarede, og af deres skrivelser til missionskollegiet savnes mange; for et tidsrum findes kun korte uddrag af dem, der forelagdes kollegiet. Det er også kun undtagelsesvis der kan gås nogenlunde i det enkelte ved omtalen af missionærerne og deres arbejde. Hvad her har kunnet meddeles er de forhold, hvorunder der arbejdedes, missionens styrelse, resultatet, der nåedes, og missionærernes vilkår i landet.

Medens missionen så mange gange er gået frem ad de veje, som handelen havde banet, er forholdet det modsatte i Grønland. — Da H. Egede drog ud, var hans opgave ikke blot at omvende hedningerne, men tillige at grundlægge en handelsforbindelse med dem, hvorved der kunde skaffes midler til at vedligeholde missionen. Hans første rejser i landet var måske mere handels- end missionsrejser. Efterhånden måtte disse to øjemed skilles, for så vidt som handelen fik sin egen bestyrelse. Men den havde bestandig forpligtelse til at betale missionens udgifter. Den skulde mod at oppebære et tilskud fra statskassen lønne missionærerne, give dem fri rejse til og fra Grønland, skaffe dem bolig og plads til gudstjeneste og skole, levere visse varer, især brændsel, befordre dem på embedsrejser og ved de ældre kolonier give missionæren

og en kateket kost. Her var anledninger nok til, at der kunde opstå uenighed mellem to parter, hvis interesser var så forskellige.

Men der var desuden bestandig af missionærerne ført vel grundede klager over det ugudelige levned, mange af købmændene og især de matroser og andre lignende folk, som stod i handelens tjeneste, førte, hvorved missionen hæmmedes og Grønlænderne demoraliseredes. Især beklagedes de blandede ægteskaber. De mænd, der ægtede Grønlænderinder, påstodes der, var de dårligste af kolonisterne. Deres koner og børn vænnedes fra landets levevis, og når manden døde, var de ikke istand til at ernære sig, men faldt de andre Grønlændere til byrde.

Det var det almindelige handelselskab, som fra 1750 til 74 havde drevet handelen. Da det så var ude af stand til at vedblive hermed, overtog kongen selv denne, der nu under finanskollegiet styredes af en direktion. Ved en instruks for handelen af 19. April 1782 blev der sat grænser for den vilkårlighed, hvormed Grønlænderne tidt var blevne behandlede, og missionskollegiet har også flere gange indrømmet, at det personale, der nu kom til Grønland, var bedre end i kompagniets tid, men godt var det langt fra. Både købmændene og de underordnede betjente levede med deres grønlandske husholdersker, og ved råhed og drukkenskab gav mange af de danske forargelse. Værst var det, når sligt udgik fra en inspektør, der jo var landets øverste øvrighed. Dette var tilfældet med kammerråd Bent Olrik, der var inspektør i Sydgrønland. Både Grønlænderne og missionærerne var lige utilfredse med ham. Han undså sig ikke ved at tilsidesætte den tilbørlige respekt for religionen og lærerne, påstod, at det var skadeligt for handelen, at befolkningen blev kristen, kaldte dem, der gav gaver til opførelsen af nye kirker, tosser og narre, og fortrædigede missionærerne på alle måder. En af disse, Andreas Ginge i Godthåb, der ved nadverens uddeling havde forbigået en mand, blev så forskræmt ved

tanken om de ubehageligheder, Olrik nu vilde forvolde ham, at han forlod sit embede og rejste hjem. Klagerne over Olrik har sikkert været vel grundede; ti missionskollegiet fik 1788 løfte om, at han skulde blive kaldt hjem, og det var meget misfornøjet med, at der gik et helt år, før dette skete.

Det spændte forhold, der på denne måde opstod mellem handelens embedsmænd og missionærerne i Grønland, såvel som mellem dens direktion og missionskollegiet, forøgedes ved den smålige karrighed, hvormed den opfyldte sine forpligtelser. Dens udgifter til missionen beløb sig 1784 til 5840 rd., og den tilbød den gang kollegiet 5000 rd. om året, hvis dette selv vilde overtage hele bekostningen herefter¹). Handelen havde den gang bestandig et lille underskud (8—10000 rd. aarlig); først 1790 nåede den et overskud af 15000 rd. For at skaffe ligevægt mellem indtægt og udgift greb direktionen 1785 til den udvej at forbyde missionærerne at handle direkte med landets indbyggere; al handel skulde gå gennem købmændene. Men her vandt dog missionskollegiet en sejr; det udvirkede gennem kancelliet en kongelig resolution, der tillod, at missionærerne »indtil videre« maatte købe, hvad de behøvede til livets fornødenheder af landets produkter på første hånd; men de måtte naturligvis ikke drive handel dermed. Hermed var dog striden ikke endt; købmændene vilde nu tiltage sig ret til at bestemme, hvad der kunde kaldes livets fornødenheder, og f. eks. ikke regne dun og ræveskind dertil.

Vørst led dog missionærerne og sikkert også missionen ved den uforsvarlige forsømmelse af boligernes vedligeholdelse. Disse var i sig selv meget tarvelige. I den ældste koloni, Godthåb, beskrives de missionen tilhørende lokaler med inventar således: Kirkestuen har 4 vinduer, en stor bilæggerovn, et stort bord med stol, en seng, 4 træstole,

¹) Missionskollegiets journal 1784, nr. 5.

10 bænke, et lidet skab. Der er tre døre med klinker samt gulv og loft. I missionærens kammer er 3 døre med klinker udi, en jærnbilæggerovn, et lidet bord, en træstol, 2 vinduer, 2 hylder samt gulv og loft. Ved dette og købmandens stue er der et køkken og en liden afdeling med dør og lås til et spisekammer. Kateketens kammer har 2 vinduer, et bord, en seng og et lidet skab. Straks derved er et kontor med et vindue, et nagelfast bord med en skuffe under og et lidet skab med hylder i. — Denne beskrivelse af H. Egedes bolig er affattet 1746, ti år efter at han har forladt den. Men luksusen blev ikke større i den følgende tid. I året 1801 opgav missionæren i Frederikshåb »i fuld overensstemmelse med inspektøren« det nødvendige inventar i missionærens stue således: et slagbord, 6 stole, 1 malm- eller messinglysestage, 1 lysesaks, 1 sengested, 1 ildskuffe, 1 ildtang, 1 ildpuster.

Men disse boliger blev ikke vedligeholdt. Missionæren i Godthåb skriver 1788: »Kirken og den med den forbundne præstebolig er nu så slet, at der i regnvejr ikke er et sted, hvor jeg kan stå eller ligge tør«. Han ser sig nødt til at få et grønlandsk hus eller leje en stue hos en af de danske beboere. Hvorledes det siden gik med boligen, kan ikke oplyses. Kirken var 1803 så forfalden, at missionæren fik ordre til at udtale sig om dens nedrivelse. — Som det gik her, gik det de fleste andre steder. Missionær O. G. Dahl i Upernivik klagede 1785 over, at hans hus var ubeboeligt; det var vurderet til 30 rd. Det næste år var det endnu ikke gjort istand; han så sig nødt til at rejse hjem, hvis dette ikke skete. — Hveisel ved Sukkertoppen havde kun en lille stue, som han stadigt klagede over. Han bad 1789 om at måtte rejse hjem; han fandt, at 6 års tjeneste i et snevert kammer (han var gift) måtte gælde lige så meget som 10 år med tilstrækkeligt husrum. Men dette blev afslået, og boligen blev ikke udvidet. — Missionæren i Godhavn ønskede 1791, at missionsboligen i Upernivik, der ikke længer brugtes, måtte sendes dertil,

da han boede i en jordhytte. — I Umenak var der 1796 kun en lille stue, der var så utæt, at regn og sne trængte ind i den. Dette var skyld i, at missionær Jansens kone havde mistet sit helbred. — Man kan ikke forlange, at mænd, der levede under sådanne forhold, skulde kunne udfolde synderlig energi, og når nogle af dem dog har gjort det, må det beundres.

Foruden i Godthåb var der ogsaa i Frederikshåb en kirke, som var bygget af købmanden. Den beskrives 1774 således: Den er opført af jord, tørv og sten med nogle enkelte stolper imellem og kunde vel bruges, når den indvendig beklædtes med brædder; men taget er for stejlt og sparreværket for kort, så det ej går ud over kanten på muren, hvorfor alt regnvandet løber ned i denne.

Der byggedes i slutningen af det 18de århundrede endnu to kirker i Holsteinborg og Jakobshavn; men de 5000 rd., som de kostede, tilvejebragtes af Grønlænderne selv; ti, skriver en Grønlænder fra Holsteinborg til missionskollegiet: »Efterdi de troendes hob hos os meget tiltager, ville vi gerne have et andagtshus for Gud, den største herre«. — Med dette brev fulgte 30 fade spæk, som kollegiet da i København besørgede solgt. — Til kirken i Jakobshavn gaves der på samme måde varer for 1488 rd., og siden »forbedrede de den med 7 tdr. tran og 26 stykker barder«¹⁾. Begge kirker var af tømmer, der i tilhugget stand sendtes til Grønland. — Disse kirker og deres vedligeholdelse var altså handelen ganske uvedkom-

¹⁾ P. Egede, Efterretninger om Grønland 239 og 269. Her findes ogsaa en vidtløftig beretning om indvielsen af kirken i Holsteinborg. Om Jakobshavn se Hr. Ostermanns beretning ovf. s. 236 f. Til hvad her er meddelt kan føjes, at kirken oprindeligt havde en række støtter midt ned ad gulvet. Dette »skæmmede den utroligt«, hvorfor købmand M. C. Myhlenport 1790 borttog dem og anbragte en række støtter på hver side af gangen. Ligeledes skænkede han 2 krystallysekroner. Grønlandske journalsager 1790, 25. Sept. — Lysekronerne var 1817 helt istykker. De fornyedes siden.

mende. Men ikke desto mindre forlangte dens direktion, at missionærerne skulde fraråde deres menigheder at give sådanne gaver; der måtte ingen grønlandske varer sælges uden til købmændene. Dette forlangende blev dog meget bestemt afvist af missionskollegiet, det vilde ikke betage nogen rådighed over deres ejendom og ikke nægte at modtage gaver til gudelig brug. Direktionen havde ønsket, at disse gaver i ethvert tilfælde kun måtte anvendes til selve kirkebygningerne, ikke til deres udsmykning; ti, skriver den: »man må våge over, at Grønlænderne ikke engang får nogen idé om pragt, da dette vilde have en skadelig indflydelse på deres levemåde, og de bedste fangsteder derved blev unyttede«. — Kollegiets svar derpå ender således: »At Grønlænderne ikke lader sig aflede fra deres fangst for at se på en kirke eller dens sirater, om og nogle var der, kan jeg, Egede, efter min lokale kundskab bedst bevidne, da inspektørernes bygninger i så fald måtte falde dem mere usædvanlige«¹⁾. — Direktionen har ikke dristet sig til at prøve på at fremkalde et forbud mod, at Grønlænderne således selv besørgede deres kirker opført, men den opgav ikke sin mening, at dette egentlig var et indgreb i handelens rettigheder. I en skrivelse fra finanskollegiet af 1789, der er underskrevet af C. D. Reventlow og H. E. Schimmelmann hedder det: »Vi kunne ved denne lejlighed ikke undlade at anmærke, at missionsbetjente urettelig formene, at nye kirkebygningers opførelse og vedligeholdelse er uden byrde for handelen, for så vidt omkostningerne bestrides ved Grønlændernes frivillige gaver af deres lands produkter, og betænker ikke derhos, at det eneste, hvorved de store omkostninger, som de grønlandske etablissemeters vedligeholdelse medfører, er den fordel, handelen skal have ved at afkøbe Grønlænderne deres varer imod en bestemt moderat be-

¹⁾ Grønl. missions kopibog 1785, nr. 20. — Kollegiets protokol 1785 nr. 130.

»taling, og at følgelig alt, hvad disse afhænder eller bortgiver til andre end handelen, er for denne et virkeligt »tab«¹⁾. — Når betragtningen af denne sag var saa smålig hos dem af statsmændene, hos hvem man dog kunde have ventet nogen sympati med missionen, kan man ikke undre sig over, at inspektører og købmænd i Grønland troede, at deres opgave overfor missionen egentlig kun var at yde den så lidt understøttelse som muligt.

Fra handelens side klagedes der over, at missionærerne gav de indfødte, som de benyttede i deres tjeneste, europæiske levnedsmidler, og dette forbød missionskollegiet; de måtte ikke engang give dem »grov kost«, som handelen dog gav dem, der stod i dens tjeneste. — Derimod afviste kollegiet alle klager over, at Grønlænderne ved gudstjenesten afholdtes fra at gå på fangst; det forlangtes ikke, at nødvendig gerning skulde forsømmes om søndagen. Om hverdagen holdtes vel hele vinteren daglig forsamlinger både morgen og aften; men de begyndtes om morgenen så tidligt, at de var endt før daggry, og om aftenen først, når det var blevet mørkt. Disse forsamlinger holdtes i et grønlænderhus; der blev sunget en salme, holdt en katekisation, hvorved både unge og gamle svarede, og sluttet med en bøn.

Der var dog et punkt, hvor handelen formentlig ikke havde uret. Det var ganske naturligt, at missionen havde stræbt at holde de omvendte eller påvirkede Grønlændere sammen ved kolonierne. Når de efter gammel skik om sommeren spredte sig til de steder, hvor der var den bedste fangst, var det vanskeligt eller umuligt for missionærerne at tilse dem; de kom under uheldig påvirkning af deres hedenske landsmænd eller af de fremmede eller danske hvalfangere, hos hvem de tog arbejde, og selv om de vendte tilbage til de gamle vinterpladser, måtte der begyndes forfra med dem. Men denne sammenhobning ved ko-

¹⁾ Grønl. journalsager 1789, nr. 6.

lonierne skadede fangsten; det var nødvendigt, at fangerne flyttede til de steder, der var gunstigst for denne.

Straks efter at kongen 1774 havde overtaget handelen, udvirkede derfor direktionen flere befalinger om, at missionærerne skulde tilse, at Grønlænderne ikke blev vænnet fra nationens gamle økonomi og levemåde; derfor skulde de fordele dem til de nærsomste steder, og de måtte ikke holde dem fra de pladser, hvor de kunde mødes med hvalfangerne, da disse trængte til deres hjælp.

Missionskollegiet synes at have erkendt, at den hidtil fulgte fremgangsmåde kunde virke skadeligt på Grønlændernes erhverv, der jo ikke i forvejen var for rigeligt; ti det gjorde ingen indvendinger imod at pålægge missionærerne at rette sig efter den fordring, der stilledes til dem. Men disse beklagede højligt, at de skulde medvirke til en ordening, der ikke kunde andet end virke skadeligt på missionen. — Der klagedes også senere nu og da over, at dette virkelig vanskeliggjorde arbejdet; men de danske missionærer har dog fundet sig tilrette med den nye ordening; de havde deres kateketer, og de lærte snart at sende dem ud, hvor de ikke selv kunde komme. — Den eneste missionær, der allerede 1774 fandt, at det var en højpriselig beslutning, at Grønlænderne skulde flytte ud til fangstederne, var Wiborg i Godthåb; men her havde man, som siden skal omtales, allerede begyndt at give kateketerne selvstændige stillinger på de fraliggende pladser.

Men langt hårdere end den danske mission rantes den herrnhutiske. Denne havde kun to stationer, ved hvilke der altid var flere missionærer; men den havde derfor også kun i ringe grad anvendt selvstændige indfødte hjælpere. Især i Ny Herrnhut ved Godthåb var der samlet flere Grønlændere, end der kunde finde udkommet, og de var bragt i stor afhængighed af missionærerne. Disse blev derfor ved at beklage sig over, at deres menighed skulde spredes til andre steder, hele deres arbejdsmåde forstyrredes derved. Befalingen blev også kun ufuldstændigt ud-

ført; der siges, to år efter at den var udkommet, at de ikke havde udflyttet en eneste Grønlænder, og 1809 klages der over, at alle forestillinger imod sammenhobningen har været forgæves¹). Disse forestillinger har dog næppe været synderlig energiske. Handelsbetjentene, som passede så nøje på de danske missionærer, var altid villige til at se igennem fingrene, når det gjaldt »brødrene«. Men den utvivlsomme dygtighed, hvormed disse ledede menighedens økonomi, kunde ikke forhindre, at dens medlemmer ved denne for dem unaturlige ordening nedsank i sløvhed og fattigdom. — Der findes næppe før 1829 noget spor af, at handelsdirektion har ytret betænkeligheder ved den herrnhutiske missionspraksis. Den pålagde da inspektørerne at sende indberetning om denne, da den anså det for højst skadeligt, at så mange mest fattige Grønlændere samledes på enkelte steder. — Da »brødrene» 1900 trak sig tilbage fra Grønland, var det, fordi de havde set i deres distrikt en tilbagegang af befolkningen i fysisk og økonomisk henseende, modsat befolkningen i de danske distrikter²).

Den stadige kamp mellem missionens og handelens interesser har præget hele livet i Grønland, og sikkert langt mere, end vi nu kan se, skadet missionen, især ved at gøre livet endnu besværligere for missionærerne, end det var i forvejen, og den har også sat sit præg på missionsstyrelsen, for hvem det ofte næsten blev hovedopgaven at værgе missionærerne mod handelens uvillie, overgreb og forsømmelighed. — Missionskollegiet har redeligt søgt at forsvare sine undergivne, men selv når det lykkedes det at få kancelliets og kongens medhold, var der langt til Grønland, og der var det handelens inspektører,

¹) Skandinavisk litteraturselskabs skrifter VIII s. 185 og 230.

²) Missionskollegiets journal 1774, nr. 5, 7 o. fl. st.; 1778 nr. 12, 16. — Fertzsetzung von Crantzeus Brüderhistorie s. 328 o. fl. st. — Fenger, H. Egede s. 196. — Kirkeleksikon for Norden I, s. 405. — Missionskollegiets protokol 1829 nr. 23. Geografisk tidsskrift XII s. 118 f. 124 f.

der rådede for, hvorledes de befalinger, der kom derop, skulde udføres.

Missionskollegiet bestod i reglen af kancelliets præsident, Sællands biskop og to andre medlemmer. Dog fik biskop Harboe aldrig sæde i det, og Balle først 1792. I dette tidsrum var gejstligheden repræsenteret af konfessionarius Fr. Qvist (1754—78) og efter hans død af Bastholm og P. Egede, der allerede 1774 var blevet medlem, efter at han havde været konsulent og provst for Grønland fra 1758; 1779 fik han tittel af biskop. — Han efterfulgtes af professor J. G. C. Adler, og da denne 1792 blev generalsuperintendent i Slesvig, indtrådte Balle i hans sted. Han afløstes af F. Münter.

Men den grønlandske mission har havt et stort fortrin for de andre af kollegiet ledede missioner, derved at den her bestandig havde virkelig sagkyndig hjælp. Ingen har kendt Grønland og dets beboere bedre end Poul Egede. Han var fuld af iver for fortsættelsen af faderens gerning, og med ham afsluttedes den tid, da H. Egedes slægt bestandig søgte til Grønland og med ære bestyrede de pladser, der betroedes den, enten det var i missionens eller handelens tjeneste. Han døde 1788 og sparede således for at opleve den store svækkelse, der tilføjedes missionen, da den 1791 mistede halvdelen af sine indtægter.

Han efterfulgtes af Otto Fabricius. Han havde 1768—73 været missionær i Frederikshåb, men han havde ikke følt sig tilfreds i denne stilling. Da han var ugift, var han kun forpligtet til at blive 6 år i Grønland; men allerede i det 5te søgte han om at blive kaldt hjem. Han havde, siger han, udrettet så lidt, at han tvivlede om sin dygtighed til at være missionær¹⁾. — Det var i ethvert tilfælde ikke flid og opofrelse det havde skortet ham på, ti han havde i de tre sidste år flakket om mellem de ind-

¹⁾ Grønlandske journalsager 1772, 17. Juli.

fødte på en strækning af 9 mil og levet i deres hytter, og derved havde han opnået stor færdighed i sproget. Andre har da også dømt anderledes om hans virksomhed end han selv. Provsten i Sydgrønland, Egil Thorhallesen, siger, at stationen ved Frederikshåb havde udvidet sig stærkt under hans ledelse, og missionskollegiet har anset ham for en mand, der kunde bruges i dets tjeneste. Efter at han havde beklædt flere præsteembeder i Danmark og Norge, kaldtes han 1783 til præst ved Waisenhuset, hvor han tillige skulde være Egedes hjælper ved undervisningen i det grønlandske seminarium. Han døde 1822 som sognepræst ved Vor Frelseres kirke. — Fabricius blev aldrig medlem af missionskollegiet; men han har øvet stor indflydelse på dette, måske endnu større end Egede. Over alle sager, som det behandlede, blev hans erklæring indhentet, og som oftest fulgtes hans forslag, og når beretningerne fra missionsstationerne indkom, gjorde han udtog af dem og indstilling om, hvad der i anledning af dem skulde vedtages; til en tid får man det indtryk, at han har besørget adskillige af de forretninger, som man skulde tro måtte have påligget sekretæren.

Han og Egede har ikke været helt enige om, hvad der var godt grønlandsk sprog. Egede havde 1768 udgivet en oversættelse af det Nye testament, og da den var udsolgt, havde han begyndt på en ny udgave, hvoraf ved hans død 9 ark var trykt. — Fabricius skulde nu fortsætte hans arbejde; men han søgte og fik tilladelse til at kassere de trykte ark og begynde forfra, »på det sproget overalt kunde vorde ens«. Hans udsættelser paa Egedes oversættelse gik ud på, at denne brugte en anden retskrivning end han selv, at der i det trykte var mange fejl, fordi Egede, der ikke havde rådført sig med ham, ved korraturen havde benyttet en informator på Waisenhuset, der ikke forstod sproget, og endelig, at der var udeladt nogle anmærkninger under teksten, som fandtes i den første udgave, og som Fabricius anså for nødvendige. — Egedes

svigersøn, Henrik Christopher Glahn, der selv havde været missionær på Holsteinborg, og som egentlig havde været udset til at være hans hjælper og eftermand, men var bleven ansat i Norge, sendte i den anledning missionskollegiet en indigneret indsigelse mod denne behandling af svigerfaderens arbejde. Han frakendte Fabricius, der kun havde været 5 år i Grønland, al ret til at bedømme dennes behandling af det sprog, som han havde lært i sin barndom og hele sit liv beskæftiget sig med. Kollegiet henlagde denne skrivelse; men i det mindste en af missionærerne, J. H. Jansen i Umenak, har delt Glahns mening. Han skrev, før han havde set den ny oversættelse, om at få nogle Nye testamenter tilsendt, helst Egedes oversættelse, »som vil vorde så meget nyttigere og brugbarere for »Grønlænderne, som man med grund tør tvivle på, at den nye vil blive så forståelig for dem som hin«¹⁾. — Fabricius udgave udkom 1794, men oplaget så vel som alle andre grønlandske bøger brændte med Waisenhuset året efter; en ny udgave kom 1799. Han har desuden udgivet en forbedret udgave af den grønlandske salmebog, en katekismusforklaring, en grammatik og en ordbog. — Efter Fabricius's død blev Niels Giessing Wolf 1822 beskikket til lektor i Grønlandsk. Han havde været missionær i Holsteinborg og Godthåb 1804—11.

En væsentlig del af de her nævnte mænds virksomhed bestod i at undervise de vordende missionærer i det grønlandske sprog. Der tilstodes studenter og kandidater, der vilde gå ud som missionærer, et dobbelt kommunitetsstipendium, 8 $\frac{1}{2}$ ugentlig, og samtidigt med at de læste til examen, hvis de ikke alt havde taget denne, skulde de lære sproget. — Denne ordning medførte dog farer, der ikke var lette at undgå. Studenter, der var så fattige, at de ikke kunde opholde sig ved universitet, greb denne udvej uden at have noget kald til at blive missionærer. Stund-

¹⁾ Kollegiets kopibog 1789 nr. 19. Journalsager s. år nr. 22.

om udtalte de i deres ansøgninger om at blive antagne meget oprigtigt, at det var for deres fattigdoms skyld, de ønskede dette, og missionskollegiet var da meget betænkeligt ved at antage dem. Men der var ikke overdrevent mange, der havde lyst til at gå til Grønland med en løn af 200 rd., og det endte som oftest med, at de, der tilbød sig, måtte antages, når man skulde kunne besætte de pladser, der blev ledige, ved at missionærer, der havde udtjent, kom hjem.

Men det skete også, at de antagne seminarister enten aldrig fik deres eksamen, eller, når de havde taget denne, unddrog sig fra at opfylde den forpligtelse, de havde indgået. For at undgå dette blev det mere og mere almindeligt, at ikke andre antoges end de, der alt var kandidater; men disse vilde ikke gerne vente på at blive udsendte, der blev ingen tid til sprogundervisningen, og når de så kom til Grønland, varede det flere år, før de blot nogenlunde kunde magte sproget, hvis de overhovedet kom så vidt¹).

Vist er det, at der i denne henseende synes at have været en tilbagegang. Det var missionærerne pålagt at hjemsende prøver på, hvor vidt de med flid lagde sig efter sproget, og indtil omtrent 1790 var der næppe nogen, der ikke efterkom dette ved at tilstille kollegiet oversættelser af en bog i biblen, stykker af liturgien, lærebøger o. desl. Men senere ophørte dette så godt som helt. Fabricius, der iøvrigt bekender, at han selv var kommen ud uden noget kendskab til sproget, der var værd at tale om, klager idelig over, at mange af missionærerne aldrig lærte det. — En missionær Gudde, der 1794 var kommen til Julianehåb, bekender 3—4 år senere, at han er uduelig til at lære endog de simpleste grønlandske ord. — Fabricius bemærker dertil med rette, at »sådan er ubehageligt at læse«, men han tilføjer, at Guddes formand også dårligt

¹) Sællands landemodes skrifter II, 530 f. (N. G. Wolf).

havde forstået Grønlandsk. Sådanne missionærer måtte skrive deres prædikener og lade dem oversætte af kateketerne for derefter at oplæse dem. Wolf fortæller, at der ved enhver station desværre til føde for ladheden fandtes »inventarieprædikener« af denne slags, som altså den ene missionær arvede efter den anden, og som næsten overalt var så meningsløse, at de vidnede lige højt om missionærens ukyndighed i det grønlandske og kateketens svaghed i det danske sprog¹⁾. — Der fandtes i denne tid kun én ustuderet præst i Grønland, Bertel Laersen, der som waisenhusdreng var kommen til Grønland og bleven oplært til kateket og ansat som sådan ved Godthåb, hvor han blev stærkt påvirket af Herrnhuterne. Han ordineredes 1764 og ansattes ved Sukkertoppen. P. Egede anerkendte, at han var en velbegavet og dygtig mand, men bifaldt langt fra, at han satte et herrnhutisk præg på sin menighed. Han var gift med en Grønlænderinde, og deres tre sønner blev alle kateketer, den ene af dem, som siden skal omtales, endog missionær ligesom faderen.

Det bestemtes 1779, at når en missionær skulde afløses, skulde eftermanden udsendes så tidligt, at han kunde være sammen med formanden et år for således at lære sproget; men denne hensigtsmæssige bestemmelse blev aldrig gennemført, dels har de knappe boliger umuligt kunnet rumme to præster samtidig, dels havde kollegiet ikke råd til at lønne to præster et år på samme sted.

Medens missionærerne tidligere i reglen havde været 6 år i Grønland, bestemtes det 1770, at dette herefter kun skulde gælde for de ugifte, medens de gifte skulde blive i 10 år. Længere kunde vistnok de fleste heller ikke holde ud i det hårde klima med små indtægter, 200 rd. om året, og ofte usund kost, fordi købmændene, hos hvem alle europæiske fornødenheder skulde købes, havde dårlige varer. De slette boliger er alt omtalte. — En enkelt mand,

¹⁾ Anf. st. s. 533.

Nordmanden Jørgen Sverdrup, blev 24 år i landet (1764—88); men han var også gift med en Grønlænderinde¹⁾. Den meste tid var han i Jakobshavn, hvor det skyldes ham, at der blev opført en kirke. Han var tillige provst for Nordgrønland. — Men mange, måske de fleste, missionærer klagede over, at deres helbred nedbrødes, og at det hårde liv, de førte, tog modet fra dem.

Nogle enkelte eksempler kan vise, hvad de ofte måtte gennemgå på de mange rejser, som embederne medførte. Sverdrup havde 1775 visiteret kolonien Ritenbenk. Hjemrejsen varede 3 uger; i den sidste havde de ikke andet at leve af end hvalfiskekød og multebær. Hele vejen var ca. 10 mil i lige linie. — Året 1778 var et ualmindeligt hårdt isår. Wiborg på Godthåb var »på grund af den skrækelige drivis« 13 dage om at komme hjem fra et udsted, Rellingek, og i hele den tid var han og hans folk i stadig livsfare. — Samme år rejste Chr. Gierløff med sin familie fra Jakobshavn til Umenak (c. 25 mil); de var 18 dage på søen, to småbørn blev syge af kulde; konen var højt frugtsommelig og nedkom 4 dage efter ankomsten. — En kateket J. T. Schade blev 1791 på vejen mellem Klaushavn og Umenak overfaldet af en snestorm, der varede tre dage. Han måtte vende om og kom som ved et mirakel tilbage til Klaushavn; men, siger han, »jeg måtte afskære et temmelig stykke af min næse og to fingre på min venstre hånd«; det omtales siden, at han aldrig havde fået sin fulde færlighed efter den tur. — En missionær Fugl omkom på en sådan rejse 1802; han blev borte på en ubeboet ø.

Der har været mange missionærer, som hverken legemligt eller åndeligt har havt kræfter til den gerning, de havde påtaget sig, og der har været enkelte, der har været ligegyldige og forsømmelige. Men der har også været mange, som trofast har gjort et stort og lidet påskønnet

¹⁾ Det vil sige en pige af blandet ægteskab.

arbejde for en ringe løn. Når de så kom hjem, kunde de godt komme til at vente et par år, før de fik embede. Missionskassen betalte dem 80 rd. i ventepenge, som de naturligvis ikke kunde leve af, og de embeder, som de opnåede, hørte næsten altid til de mindste. — Provst Sverdrup blev efter 24 års tjeneste i Grønland sognepræst i Augvaldsnæs i Kristianssand stift. Da han 1805 tog sin afsked, 73 år gammel, døv, blind og apoplektisk, søgte og fik han pension af missionskassen, fordi embedet var så lille, at det ingen kunde udrede. — J. Cappelen, med hvem missionskollegiet gentagne gange havde udtalt stor tilfredshed, blev 1793 sognepræst til Ulfsten og Hareid i Bergen stift. Han skriver herom: »Befordring fra at være missionær med 200 rd. løn til et kald på 244 rd. kan ikke bidrage meget til min økonomiske befordring«. — Dertil kom, at den grønlandske mission var meget lidt påagtet. Medens den ostindiske fremkaldte en hel literatur, især i Tyskland og England, er der så godt som intet skrevet om den grønlandske. Fabricius omtaler ofte dette med beklagelse.

Hvad arbejdsmåden angår, da blev man i det spor, som var anvist fra begyndelsen, og lagde stor vægt på undervisningen, hvilket jo hovedsagelig vil sige, at så vidt muligt alle lærte at læse. Der blev af missionærerne rekvireret mange Nye testamenter og salmebøger. Missionskollegiet besværede ikke missionærerne med mange reglementer; men det har naturligvis ofte måttet udtale sig om enkeltheder, når der stilledes spørgsmål til det. Således vilde det, at kirketugten skulde være mild. Når en døbt førte et ryggesløst liv, skulde han holdes borte fra nadveren, men han måtte ikke udelukkes fra kirkens samfund, at den skrøbelige broder ej skal forhærdes i stedet for at forbedres. — Ved meddelelse af dåben var missionærerne i almindelighed forsigtige. Da en af dem ønskede at døbe hedningernes børn, fordi han derved mente at vinde forældrene, forbødes det, når hedningerne ikke i det mindste

var katekumener. »Hvorledes skulde de derved vindes, når »der ikke engang er håb om, at få børnene kristeligt oplært?« — Stundom vilde missionærerne også konfirmere de kristne, der var døbt som voksne; men også det blev forbudt.

Også i Grønland mødte som ved så mange missioner det vanskelige spørgsmål om, hvorledes man skulde forholde sig til flerkoneriet. I halvfjerdsindstyverne spurgte missionær Egede Saabye, om han måtte døbe en mand, der havde to koner, uden at han skulde skille sig fra den ene af dem; men kollegiet vilde dengang ikke tillade dette for følgernes skyld. Da manden fik denne besked, blev han bedrøvet og sagde: »Kan jeg skille mig fra hende, der har født mig sønner? og hvorledes kan jeg forlade mine børn?« Saabye forklarede ham da, at det var de store herrer i hans land, der havde forbudt ham at forrette dåben, hvortil manden svarede: »Tror du ikke, at den store himlens herre er barmhjærtigere end herrerne i dit land?«¹⁾ — Siden forandrede dog kollegiet sin mening om denne sag. I en instruks fra 1792 tillades det, at mænd med to koner må døbes uden at skille sig ved nogen af dem. Men medens ellers de gifte, der blev kristne, når de ønskede det, kunde få deres ægteskab kirkelig indviet, måtte dette ikke finde sted, hvor der var bigami. Dette skulde tolereres, men ikke autoriseres. I en senere skrivelse anføres der som grund til at lade en sådan forbindelse vedvare, at konen ikke bør lide, fordi manden indlemmes i den kristne menighed, og hos hedningerne bør den mistanke ikke opvækkes, at vor religion giver nogen lov til at være troløs²⁾.

En stor betydning for missionen har kateketerne havt. Tidligere havde man dertil oplært waisenhusdrengene, som, når de vare konfirmerede, sendtes op til Grønland, hvor de da under opvæksten uden vanskelighed lærte

¹⁾ E. Saabye, Brudstykker af en dagbog holdt i Grønland 1770—78.

²⁾ Missionskollegiets brevbog 1794, nr. 15.

sproget. Til 4 sådanne ved kolonierne Godthåb, Holsteinborg, Kristianshåb og Jakobshavn skulde handelen give kost. Siden var alle kateketerne fødte Grønlændere, ofte af blandet herkomst, og sådanne foretrakkes til kateketformænd. Ved siden af kateketerne stod lærerinder, kvinder, som kunde undervise i læsning. Lønningerne var kun små, som et par eksempler vil vise. I Umenak var der 1819 4 kateketer; en fik årlig 20 rd. og kost, en 6 rd. to og to lærerinder hver 3 rd. — I Julianehåb var der samtidig 12 kateketer, af hvilke en havde 21 rd., de andre 6 og 4. To medhjælpere havde hver 1 rd. Af 5 lærerinder havde den ene 1 rd., de andre kun 48 β. Missionærerne stræbte bestandig efter at forbedre deres stilling, især ved at skaffe dem i det mindste delvis fri kost; men kollegiet holdt her stærkt igen, ikke fordi det ikke ønskede at forbedre deres kår, men som det gentagne gange udtalte, fordi nødvendigheden tvang det til den største sparsommelighed.

Og dog var disse kateketer ret betroede mænd. Så længe missionærerne ikke var sproget mægtige, var det ved kateketernes hjælp, de skulde lære det. Stundom måtte disse ligefrem oversætte deres prædikener; men i ethvert tilfælde måtte de i den første tid gennemlæse dem for at rette sprogfejl. De besøgte desuden den daglige morgen- og aftenandagt, også ved selve stationerne. Det var noget nyt, eller måske rettere sagt en fornyelse af gammel skik, når missionær P. Kragh ved Egedesminde selv ledede disse. — Men langt vigtigere var det, at de på udstederne var missionærernes stedfortrædere. Her måtte de tillige forrette hjemmedåb og begravelse. — I Frederikshåbs distrikt var der således 1820 547 døbte og 1 katekumen. Disse boede på 15 steder, og på de 12 af disse var der ansat kateketer, og noget lignende var overalt tilfældet. På mange sådanne pladser kunde missionærerne kun komme en eller et par gange om sommeren. Så holdtes der altergang og konfirmation, de hjemmedøbte børn fremstilledes, og brudefolk viedes. — Hovedsagen var

dog, at ungdommens kundskaber prøvedes, især om de kunde læse. Det viste sig vel da, at det mange steder stod dårligt til med kateketernes flid og dueligheid, og der var heller ikke få, på hvis levned der var noget at udsætte — næsten altid usædelighed — men det almindelige var dog, at ungdommen var vel undervist, især at den havde god kundskab om kristendommen; læsningen stod det ikke altid så godt til med.

Hvad menighederne angår, da var i Mellemgrønland den egentlige mission næsten ophørt allerede før udgangen af det 18de århundrede, der fandtes ikke flere hedninger, undtagen mod Syd og Nord. Missionærerne måtte føre en stadig kamp mod løsagtigheden, der er ikke mange af deres indberetninger, hvor der ikke tales derom. Dette var vel tildels en arv fra hedenskabet, men tillige gav de danske kolonister et slet eksempel. De ugifte handelsbetjente levede med deres husholdersker, og det underordnede personale var ikke bedre. Mange af matroser og sådanne folk, der stod i handelens tjeneste, ønskede dog at gifte sig med Grønlænderinder. Når de gjorde dette, var de bundne til at blive i landet, da konerne ikke vilde kunne trives i Danmark, og når de så blev gamle, var handelen nødt til at pensionere dem. De kunde derfor ikke gifte sig uden deres foresattes tilladelse, og denne kunne de ikke altid opnå; men dette gav anledning til mange løse forbindelser. Istedetfor at missionærerne tidligere havde ivret mod disse blandede ægteskaber, begyndte de at ønske, at de kunde indvie dem, uden at handelen skulde kunne forbyde det.

Andre forseelser end løsagtighed tales der næsten aldrig om, og i det hele synes der at have været gode forhold i menighederne med almindelig deltagelse i søndagsgudstjenesterne og de daglige forsamlinger. Udelukkelse fra altergang betragtedes som en hård straf. — I året 1769 fandt der en mærkelig opvækkelse sted mellem hedningerne i Godthåbs distrikt. Missionæren, Islænderen Egil Thor-

hallesen, siger, at henved 100 havde meldt sig til undervisning og dåb hos den danske mission; men siden havde Herrnhuterne snedigt draget halvparten af dem til sig. — Det er et vidnesbyrd om Grønlændernes villighed til at give til kirkeligt brug, at de, som alt omtalt, kunde bygge to kirker. Også i Klaushavn indsamledes der til en sådan; men da en missionsstue blev indrettet således, at menigheden kunde rummes i den, opgaves kirkebygningen, og gaverne gaves tilbage. — I Jakobshavn distrikt havde en Grønlænder af egen drift undervist 6 hedninger og bragt dem så vidt, at de kunde døbes. — Missionskollegiet skriver i den anledning: »Uagtet den glæde, som den retskafne mand må føle hos sig selv over at have bragt disse vankundige til den sande Guds kundskab, langt overstiger alt, hvad mennesker kunne give, have vi troet at burde hædre ham mellem Grønlænderne med indfødsrettens medaille«. — En kateket, Josias Hammond, fik en velfortjent fortjenstmedaille. I året 1817 var der hungersnød i Umenak; en del Grønlændere, der var komne fra Upernavik, vendte derfor tilbage til dette sted. På et udsted på vejen døde to barselkoner, og Grønlænderne, der ikke vidste, hvad de skulde gøre med de nyfødte børn, besluttede at sætte dem ud. Men Hammond, der nylig var ramt af et slagflod, der havde lammet hans ben, overtalte sin kone og sine døtre til at tage sig af dem. — Et smukt træk hos de grønlandske menigheder er den store indbyrdes hjælpsomhed. Der indtraf tidt hungersnød på den ene eller anden plads; når så lamperne slukkedes i hytterne, tang blev hovednæringsmidlet, og børnene græd af sult, hjalp de velhavende de fattige, til de alle var lige fattige. Men man tør næppe give kristendommen æren herfor, det var en god gammel folkeskik.

I året 1789 opstod der ved Sukkertoppen et farligt sværmeri, der også strakte sig til Godthåb. Grønlænderne forlod i flokkevis kolonierne og flakkede forvildede om. Røret var vakt af en kone Marie Magdalene og hendes

mand Habakuk; hun havde samtaler med de døde, som sagde hende, at Gud var fortørnet på dem, som i to år havde modsagt hende. Hendes tilhængere sagdes at have dræbt to kvinder, som hun havde angivet som hekse. De indlod sig ikke på at forsvare sig; når de ikke kunde undgå at høre på modsigelse, istemmede de en salme. Både kristne og hedninger sluttede sig til bevægelsen, men missionæren, Niels Hveisel, siger, at de kristne var de værste; de havde i hans formands, Bertel Laersens, tid været anførte til det herrnhutiske væsen og havde brugt de herrnhutiske salmer, talemåder og skikke, og han mente, at den ugudelighed, som hun klagede over, især bestod i forsømmelsen af disse. — Han har næppe været mand for at møde en sådan bevægelse, og han søgte da hjælp hos missionens værste fjende, inspektør Olrik, men fik det svar, at han »ikke vilde omvende Grønlænderne på Meksikansk«. — I København toges sagen meget alvorligt. Fabricius vilde have kvinden »ryddet bort på hvad måde ske kan«, og missionskollegiet henvendte sig til kancelliet, der dog først vilde indhente nærmere underretning; men inden denne indkom, var bevægelsen i tilbagegang. Hveisel kunde 1792 indberette, at Marie og Habakuk ikke længere havde tilhængere. Men hans eftermand, Heide, ønskede dog det næste år, at de skulde forvises fra Sukkertoppens distrikt, og kateketen Fr. Bertelsen skriver 1804: »I vinter var jeg hos Habakuks familie; de var skikkelige, så længe jeg var hos dem; men det var ikke alvor-¹⁾).

Ved siden af den danske mission stod i Sydgrønland den herrnhutiske, hvis hovedstation, Ny Herrnhut, lå

¹⁾ Rink, Grønland geografisk og statistisk beskrevet II, s. 287. — I sammes »Eskimoiske æventyr og sagn« s. 318 findes to grønlandske beretninger om den falske profet Habakuk. — Kancelliets supplikprotokol 1790, I, nr. 1992. — Miss. kollegiets brevbog 1790 nr. 5, 1794, nr. 28.

tæt ved Godthåb. Men den danske mission i denne koloni havde fået et fuldstændig herrnhutisk præg, da missionær Drachardt (1739—51) sluttede sig til brødrene, hvad missionskollegiet fandt sig i, ligesom det ikke modsatte sig, at disse anlagde to nye kolonier Lichtenfels ved Fiskernæsset, 15 mil sydligere, og senere Lichtenau endnu længere mod Syd¹). Da nu Bertel Laersen blev missionær ved Sukkertoppen, og der samledes en menighed, der 1770 havde 200 medlemmer, og hvor der ligeledes brugtes herrnhutiske skikke og salmebøger, kunde Poul Egede med rette sige, at »det er vor danske mission til »liden ære, at vi lade den sekt der råde i det hele 'distrikt »15 mil Syd for og 30 mil Nord for den ældste koloni »Godthåb«. Han angiver, at der den gang i dette distrikt hørte 565 medlemmer til den danske mission og ligeså mange til den herrnhutiske²). Det var hans mening, at der skulde tages en kamp op mod de herrnhutiske overgreb. Da 1770 to missionærer udnævntes til provster for Nord- og Sydgrønland, vilde han have Ny Herrnhut lagt under den sidste, og han var misfornøjet med, at der ikke ved Fiskernæsset var i det mindste en dansk kateket. En sådan ansattes også, men først 1794, fem år efter Egedes død.

Da denne således manede til at bevare det præg, hans fader havde sat på missionen, var Islænderen Egil Thorhallsen (1765—75) missionær ved Godthåb og provst for Sydgrønland. Han var en energisk og kraftig mand; altid fra det tidligste forår til det seneste efterår på rejser i sit provsti og sit distrikt. Det viser, hvor tarvelige de danske missionærers vilkår var, når han i en af sine beretninger om en sådan rejse bemærker, at derved fik han tillige anledning til at samle brænde; »ti 4 favne brænde »er vel nok i henseende til kostbarhed, men ikkun lidt for »5 personer i dette kolde land«.

¹) Fenger, H. Egede. s. 225 f.

²) Grønlandske journalsager 1771, 6. Febr.

Han har 1767 indsendt en vidtløftig klage over Herrnhuterne. De undertrykkede den danske mission, i det de havde fået købmand Dalager på deres side, så at de måtte drive handel, som var de danske forbudt. Alt, hvad de gjorde, blev i Dalagers øjne ligeså priseligt, som det, de danske missionærer gjorde, var forkasteligt. Han vilde have dem forviste fra Ny Herrnhut til Lichtenfels, efter at de først havde udleveret de familier, som de i Drachardts tid havde trukket til sig fra Godthåb¹⁾. — Der vides dog ikke at være foretaget noget i anledning af denne skrivelse. Striden udbrød først for alvor 1769, da den alt omtalte opvækkelse mellem hedningene fandt sted. Denne var især heftig på en lille ø, Pissubik, hvor der boede mange Grønlændere. Her ansatte Thorhallesen en dansk kateket, Jakob Rachlev. Missionæren havde med egne hænder bygget ham et hus af drivtømmer; han beklager, at det ikke blev så godt, som han kunde have ønsket, og deri havde han vistnok ret; ti det siges siden, at Rachlev boede i et jordhus. Det var en streng post, han havde fået; ti Grønlænderne, siger han, var ganske forvirrede ved at de af dem, der hørte til den herrnhutiske menighed, talte om, at den lære, de danske missionærer førte, var utilstrækkelig, og han havde nær opgivet arbejdet og var vendt tilbage til Godthåb; »men han, som har alle hjerter i sin hånd, bøjede og dem og forenede os«. — Stedet var en lille øde ø, hvor intet var at få til forfriskning, »ej en gang en torsk« og hvor man ikke havde andet vand end smeltet sne; det endte da også nogle år senere med, at beboerne forlod øen, fordi der stadig var hungernød om vinteren. Men den havde dog sine gode sider; ti, siger Rachlev: »Her er ingen herrnhutisk forargelse og ingen fortrædeligheder fra handelens folk«. — Herfra hjemsendte han anden del af en oversættelse af det Nye testament, og arbejdede så flittigt, at Thorhallesen allerede året efter, at

¹⁾ Biørn og Thorhallesen om missionsvæsenet 4/6 1767.

han var bleven ansat, kunde døbe 47 voksne og 3 børn. Da der kort efter døbttes 3 voksne, var der ikke flere hedinger på Pissubik.

Både Thorhallesen og Egede vilde gerne have havt Rachlev ordineret. Egede skriver om ham: »Han har en stor færdighed i sproget, er utrættelig i at undervise og agter ingen møje og besværlighed; i de usleste omstændigheder blandt ganske fremmede har han draget mange »herrnhutisk sindede tilbage«, og han finder, at han langt mere fortjener at ordineres end »den Herrnhuter Bertel Laersen«. Missionskollegiet turde dog ikke indlade sig på at forøge missionærernes antal, kassens tilstand tålte det ikke. Men da han 1784 havde været i København, blev han på Egedes og Fabricius anbefaling udnævnt til kateket ved Julianehåb med den for hans stilling høje løn 130 rd. Det var Egedes hensigt, at han skulde gå til Østerbygden, som man stadigt håbede at finde på Østkysten. Der påtænktes netop den gang at udsende en ekspedition for at opdage den, og den kom virkelig afsted 1786 under kommando af den dygtige søofficer Paul Løvenørn; men isen forhindrede den fra at nå land. — Rachlev døde 1788¹⁾. — Mange år efter (1818), da en søn af ham afskedigedes som kateket på grund af usædelighed, har Fabricius udtalt, at faderen også havde gjort sig skyldig heri. Hvor vidt dette er rigtigt eller ej, lader sig ikke afgøre. Så længe Rachlev levede, hørtes der intet derom²⁾. — Han har i ethvert tilfælde havt blik for, hvorledes missionens fremtid beroede på, at der gjordes noget for at udvikle de indfødte medhjælpere. Da han var i København, foreslog han, at der skulde bygges europæiske huse til kateketerne ved udstederne, at de ikke skulde sætte deres helbred til i de grønlandske hytter. Ligeledes burde der oprettes et seminarium for dem; det kunde lægges ved Sarlok, et godt

¹⁾ Grønlandske journalsager 1770 og 1771. — Missionskollegiets protokol 1772 og 1784.

²⁾ Koncepter og indlæg 1818.

fangested 4 mil Syd for Julianehåb, og endelig fandt han, at det var imod ret og billighed, at de, som opofrer deres dage til Grønlands hårde og alvorlige levemåde, ej må til livets fornødenheder betjene sig af landets få bekvemmeligheder uden at betale dem dobbelt så dyrt hos handelen, som de ellers er at få for. — Kollegiet sendte dette forslag til handelens direktion, og kunde vel heller ikke gøre andet; men det er let at tænke sig, hvad skæbne det her har fået¹).

En anden kateket, Johannes Andersen, havde på et afsides sted 10 mil fra Godthåb forberedt 33 voksne og 4 børn, så de kunde døbes. Han havde, siger Thorhallesen, mødt »utrolige trækker« fra Herrnhuternes side. — Det er Thorhallesens mening, at han i denne kateketmission har gjort en lykkelig opdagelse, ikke blot fordi den er en skræk for Herrnhuterne, men han tror, at havde man brugt den tidligere, vilde hele Grønland have taget ved troen for længe siden. Og i virkeligheden har Godthåb vel også været et godt forbillede for de andre missioner, da få år efter forbudet mod at holde Grønlænderne samlede udstedtes. Da Thorhallesen 1775 forlod Grønland (han døde som sognepræst i Bogense 1789) havde han vundet Godthåb tilbage for den danske mission; i de sidste år, siger han, var ikke en eneste af de bosiddende Grønlændere »faldet i de uberettigedes del«, og Rachlev omtaler med stolthed, at i 4 år har Pissubik ydet handelen 100 fade spæk, medens de Grønlændere, som da brudtet skete, gik til Herrnhuterne, ikke har afleveret det ringeste. — Thorhallesens eftermand, Thomas Wiberg, gik helt i hans spor.

Missionskollegiet havde støttet disse bestræbelser. Det havde skaffet midler til at lønne kateketerne i det godthåbske distrikt; men det gik tilligø angrebsvis tilværks. Således pålagde det missionæren Henrik Christofer

¹) Kollegiets protokol 1784, nr. 5.

Glahn at skrive anmærkninger til den herrnhutiske missionær Crantzes Grønlandshistorie. Denne fortæller nu aldeles intet om uenighed mellem de to missioner, ikke engang om striden mellem Hans Egede og David. Men i Glahns skrift bebrejdes det ham, at han, der kun havde været et år i Grønland, ikke havde forstået sproget og derfor havde gjort sig skyldig i mange misforståelser, samt at han har tillagt den herrnhutiske mission for stor betydning. — Også Thorhallsen havde skrevet mod Crantz og sendt sit skrift til missionskollegiet, der var villigt til at udgive det. Men da han var kommet hjem, tog han det tilbage «fordi det var skrevet i en mere hidsig tone, end han nu vilde bruge».

Kollegiet greb dog også til alvorligere forholdsregler. — I året 1771 skrev det til kancelliet, at det ikke længer med ligegyldighed kunde anse de fra samtlige missionærer i Grønland kommende klager over Herrnhuternes omgangs-måde til at kunne undertrykke den danske mission og gøre missionærerne forhadte og foragtede blandt Grønlænderne ved foragtelige navne og ved at sige, at de havde al deres visdom fra nogle bøger, som lammet hist skal vrage og kaste i ilden osv. Det foreslog derfor, at de tyske missionærer skulde aflægge ed til kongen, og at der skulde foreskrives dem grænser for at gøre indgreb i og vinde proselyter fra de danske missioner. — Men confessionarius Fr. Quist, der havde været kapellan hos waisenhuspræsten Enevold Ewald, og 1754 var bleven dennes eftermand i kollegiet, var ikke enig med sine kolleger; han påstod, at der var skyld på begge sider, og da kancelliet forlangte nærmere oplysninger, gav han endog en ufordelagtig beskrivelse af den danske mission. Dette har vel medvirket til, at kancelliet intet vilde foretage i sagen, men kun tilrådede, at begge parter skulde formanest til enighed¹⁾.

¹⁾ Islands og koloniernes suppliker 1771, nr. 3 og 24.

I året 1774 forsøgte nogle herrnhutiske Grønlændere med magt at bortføre en pige, der var katekumen i Godthåb. Kollegiet klagede herover til forstanderen for den herrnhutiske mission, og tonen i denne skrivelse var meget skarp: »Det håb, vi har gjort os om evangeliets udbredelse i Grønland endog ved lærere af den menighed sammesteds, som holder sig i liturgi (uvitterligt for os, hvor meget i lærdom) aldeles fraskilt fra vores kirke, er allerede for nogle år siden blevet meget svækket ved de beretninger, som til os indløbe fra vores missionærer om den herrnhutiske menigheds forstandere og lemmer, deres utilbørlige omgangsmåde for at gøre vore lærere så vel som deres lærdom foragtelig og forhadt iblandt Grønlænderne, deres katekumener afspændige, og deres virkelige proselyter vederstyggelige iblandt deres forrige blinde slægt«. — Forstanderskabet svarede herpå, at det havde misbilliget forsøget på at bortføre den omtalte pige og meddelt missionæren dette. Men iøvrigt afviste det alle beskyldninger for at have gjort indgreb på den danske missions område; brødrene nærede intet større ønske, end at leve i fred med denne. — Måden er ganske den samme, som i skrivelser fra Drachardts tid og i Crantzes Brødrehistorie; menigheden ved slet intet om, at der er strid mellem de to missioner, og når dette fra dansk side omtales, betragtes det som et uberettiget overfald¹⁾.

Kollegiet har da heller ikke følt sig tilfredsstillet ved dette svar; men det har heller ikke godt kunne føre denne sag videre, da forstanderskabet havde erkendt det utilbørlige i det overgreb, der var sket. — Men så søgte det at sætte grænser for den herrnhutiske missions videre udbredelse. Det skrev til kancelliet, at da det 1733 alene har været dem tilladt at nedsætte sig ved Godthåb, var det ulovligt, at brødrene havde anlagt stationen ved Fiskernæsset og siden var gåede længere Syd på; og da »deres lær-

¹⁾ Grønlandske journalsager 1776, nr. 17.

»dom er forargelig og strider mod vores kirke og sund
 »fornuft, og de desuden hverken er landet eller handelen
 »til nogen nytte, men snarere til skade, burde de tilholdes
 »ikke at udbrede sig udenfor det sted, hvor de allerede er«. Kancelliet forlangte en erklæring af handelens direktion; men denne holdt med Herrnhuterne, »de var aldrig grebne i nogen ulovlig handel«. Men denne gang vandt dog kollegiet sejr, direktionen fik ordre til at tilholde denne sekt til ikke at udbrede sig videre¹⁾. — Det var vistnok også for ikke helt at overlade Sydgrønland til Herrnhuterne, at der 1775 oprettedes en missionsstation her, Julianehåb.

Fra c. 1790 høres der ikke meget om stridigheder mellem de to missioner. Måske har Egedes død 1789 bidraget til, at striden stillede af; han havde fra begyndelsen af set den forstyrrelse, Herrnhuterne bragte i faderens arbejde, og han var dem ikke god. Men også i den følgende tid er der vidnesbyrd nok om, at den velvillie mod den danske mission, som de altid var rede til at udtale, var af en kølig art. Andreas Ginge, der var missionær i Godthåb 1782—93, var en svag karakter; han klager selv over, at ved de mange besværligheder, han havde havt, var al hans lyst til landet forsvundet, og at han var svækket både på legeme og sjæl. Han er sikkert så vidt muligt gået uden om enhver strid. Men i en indberetning om, at Pissugbitterne var flyttede til Napparsok, dels fordi de om vinteren led nød, dels fordi der imellem dem var flere unge mænd, men ikke en eneste giftefærdig pige, tilføjer han, at noget lignende var tilfældet i Godthåb, medens i Ny Herrnhut pigerne var i flertallet. Men han er overbevist om, at ingen af disse vilde ægte en mand fra den danske mission, med mindre han flyttede til Ny Herrnhut. — Endnu 1805 skriver N. G. Wolf, der havde et sammenstød med en herrnhutisk missionær, at »det er kræn-
 »kende for enhver dansk missionær, som ved med sig selv,

¹⁾ Kancelliets supplikprotokol 1776, I nr. 735.

»at han efter ævne gør den nytte, han kan, at erfare, med hvilken foragt hine mænd anse vort missionsvæsen«. — Det tillodes 1822 brødrene at anlægge en ny koloni, Friederichsthal ved Statenhuk Syd for Julianehåb. Deres andragende derom var anbefalet af missionskollegiet, da de lod de danske missioners distrikter uberørte og havde stiftet meget godt i Grønland. Da var altså den næsten hundredårige strid mellem de to missioner endt for kollegiets vedkommende; men i Grønland vedvarede den. Endnu 1829 misbilligede kollegiet, at missionær Jürgensen i Godthåb havde forbudt sin menighed at have samkvem med Herrnhuterne.

Det var i det hele langt fra, at de danske missionærer altid havde ret i denne strid. Missionskollegiet måtte ofte lægge dæmper på deres iver. Således vilde missionær Wiborg hindre giftermål mellem Grønlænderne af den danske og herrnhutiske mission. Da han fik pålæg om ikke at modsætte sig disse, udtalte han, at han ikke håbede, »at dette skulde forstås således, at de døbte ved Fiskerlogen, »som vistnok af mangel på vore lærere have inddrukket »en del af herrnhutiske principper, i flæng skulde kopuleres til vore døbte; ti da indser vi intet rettere, end at »dette vilde blive et farligt kunstgreb til at underminere »vor mission, da vi ej kunde vide et ord af, før vi havde »en hel sværm Herrnhuter midt iblandt os«. — Gudde i Julianehåb fik 1801 en irettesættelse, fordi han havde nægtet at kaste jord på en herrnhutisk kvinde, der var død i hans distrikt.

Men er der end nu og da fra dansk side optrådt utilbørlig fjendtligt, så er der dog ingen tvivl om, at traditionerne fra Davids tid er blevne bevarede, og at brødrene ikke har set lidt ned på den danske mission, ligesom de havde forsøgt at sætte deres eget præg på de danske stationer ved Godthåb og Sukkertoppen, og det så en tid ud til, at dette skulde lykkes. Det var ikke dem, der var den fattige, og den danske, der var den rige kirke. Brødrene

havde venner, der understøttede dem, både i Holland og England. Deres kirke i Herrnhut var, målt med grønlandsk mål, pragtfuld, medens de danske, hvor sådanne fandtes, var nøgne træhuse. Thorhallesen bad, om han ikke, for at tage det op med naboen, måtte benytte messeklæder, og da det blev afslået, om han dog ikke kunde få en rødmalet prædikestol og et billede til alteret. — De danske missionærer måtte stride deres strid selv; ti vel kunde det være en opmuntring for dem, at kollegiet billigede deres fremgangsmåde; men de skridt, vi har set det gøre for at hjælpe dem, blev virkningsløse; det var handelens embedsmænd, der regerede i landet, og de vilde ikke optræde mod Herrnhuterne. — Resultatet har jo vist, at det var heldigt, at disse ikke fik lov til at fortrænge den danske mission i nogen større del af landet. Deres praksis passede ikke til dettes særlige natur og forhold¹⁾.

Povl Egede skrev kort før sin død: »Missionens nærværende forfatning er god, og man har et grundet håb om, at den skal blive bedre«²⁾. Dette håb skulde desværre ikke gå i opfyldelse. Den skulde ligesom de andre danske missioner få at mærke, at slutningen af det 18de århundrede ingen missionstid var.

Efterhånden som der anlagdes flere handelspladser, var missionen fulgt med; den havde 1790 ti stationer, hver besat med en missionær: Umenak, Godhavn, Jakobshavn, Klaushavn, Egedesminde, Holsteinborg, Sukkertoppen, Godthåb, Frederikshåb og Julianehåb. — Af disse var Godhavn oprettet 1773, Julianehåb 1775. I Upernivik var der 1771 bleven anlagt en station; men da en epidemi havde bortrevet eller fordrevet befolkningen, nedlagdes handelsstedet

¹⁾ Skandinavisk literaturselskabs skrifter VIII s. 250 f.

²⁾ Efterretninger fra Grønland s. 268.

og missionæren forflyttedes 1789. Først 1825 ansattes der atter en kateket.

Men 1791 foretages der i finanskollegiet bestræbelser for ved besparelser at bringe ligevægt mellem statens indtægter og dens udgifter, og dette kom til at gå hårdt ud over den grønlandske mission. Ved en kongelig resolution af 17. April 1791 meddeltes det missionskollegiet, at det herefter ikke vilde modtage større tilskud fra handelen end 2263 rd. årlig foruden som hidtil fri kost, lys og brændsel for en missionær og en kateket ved de 4 stationer Godthåb, Holsteinborg, Kristianshåb og Jakobshavn. — Missionen havde herudover kun en indtægt af 500 rd., som udbetaltes af Zahlkassen, samt 715 rd. 5 ŷ i rente af en kapital stor 19142 rd. 3 ŷ 8 β , der vistnok var samlet af gaver, som missionen ikke sjældent fik ved testamenter¹).

Det var således omtrent halvdelen af dens hidtil værende indtægter, der var berøvet den, og kollegiet følte det med rette som et tungt slag. — Fabricius havde tidligere ikke set nær så lyst på missionen som Egede. Året iforvejen havde han udtalt, at den på en del steder var i en forvirret og ussel tilstand; der behøvedes betimeligt at rådes bod derpå ved de kraftigste midler, om ikke dens fald skulde følge efter²). — Nu derimod siger han: »Jeg har selv som missionær i landet bragt i erfaring, med hvilken lyst mange Grønlændere antog den kristelige religion, med hvilken hengivenhed og troskab de viste sig at være Jesu sande bekendere, og hvor uskrømt de lagde deres kristendom for dagen. Jesu riges undersætter har vundet anselig tilvækst ved denne mission, så lidt den end er kommet i udråb af mangel paa fornøden efterretning for publikum«. Han vilde, at der skulde gøres et forsøg på at få den tagne beslutning forandret: »Skal sparsommelighed gå så vidt, at religionen opofres

¹) I årene 1770---1800 testamenteredes der den 7629 rd.

²) Grønlandske journalsager 1790, nr. 33.

derfor?« Hvis dette ikke hjalp, ønskede han, at der skulde ansøges om at måtte foretage en kollekt¹⁾).

Det synes, at han i det første øjeblik har anset det for umuligt at fortsætte missionen med de formindskede indtægter, og kollegiet har, vistnok med rette, fundet det unyttigt at prøve de af ham foreslåede veje. I det mindste blev det ikke ham, men J. G. C. Adler, der 1790 var bleven medlem af kollegiet, der udarbejdede den instruks af 24. April 1792, hvorved indskrækningen af missionsvirksomheden gennemførtes. Kollegiet forhandlede herom med handlens direktion; men denne må formodentlig nu være bleven endnu vanskeligere at have at gøre med end tidligere; ti kollegiet afbrød forhandlingerne og skrev til kancelliet, at det, efter at have overvejet en forestilling fra direktionen, nu havde besluttet, uden at indlade sig i videre forhandling med denne, at foranstalte de forandringer og indskrækninger, som omstændighederne gjorde nødvendige.

Det bestemtes da, at der herefter kun skulde ansættes 5 missionærer i Julianehåb, Fredrikshåb, Holsteinborg, Klaushavn og Umenak. De øvrige stationer måtte nøjes med kateketer, der kunde forrette hjemmedåb og begravelser, undervise og holde opbyggelser. Disse stationer underlagdes missionærerne som annekser, der skulde besøges mindst en gang årlig. Af de 4 kirker, der var i Grønland, Holsteinborg, Frederikshåb, Godthåb og Jakobshavn kunde der altså kun holdes fuldstændig gudstjeneste i de to de enkelte gange, da missionæren kom der²⁾. — Der skete dog et fremskridt, i det missionærernes løn forøgedes fra 200 rd. til 300. Udgifterne ved hver af de 5 kateketstationer beregnedes til 100 rd. årlig. Hele udgiften skulde da blive 3467 rd. Men da indtægten kun var 13 rd. 5 β

¹⁾ Grønlandske Journalsager 1791, nr. 39. — Missionskollegiets protokol 1791, s. 608.

²⁾ Missionæren i Klaushavn flyttede dog netop for kirkens skyld senere til Jakobshavn.

større, var det uundgåeligt, at der måtte blive underskud. Dette beløb sig i den nærmeste tid til c. 1000 rd. årlig.

Det er næppe muligt at bedømme, hvilken indflydelse denne forandring fik på de kirkelige tilstande i Grønland. Fabricius siger 1794, at det så sørgeligt ud. S. R. Heide i Holsteinborg skrev, at han ikke kunde overkomme at passe både Sukkertoppen og Egedesminde; det sidste sted havde han slet ikke været 1793. — R. F. Lassen i Umenak havde heller ikke været i Godhavn; han søgte gentagne gange om at komme hjem, da han ikke kunde overkomme det arbejde, der var ham pålagt. Det var i Nordgrønland missionærerne savnedes mest. Her var nu den egentlige missionsmark, hvor der endnu var mange hedninger. Især er det åbenbart, at det trykkede missionskollegiet, at det ikke kunde gøre noget for Upernivik, hvor der atter var samlet mange mennesker, hedninger og kristne mellem hverandre, uden at de sidste havde nogen støtte eller tilsyn. Der tales selv i disse år ofte om at få sendt en kateket derop, uden at det blev til noget. — Fabricius ønskede, at man kunde sende nogle kateketer fra Sydlandet op til Umenaks missionsdistrikt; men dette blev heller ikke til noget. — En dygtig missionær, J. Cappelen, der var kommet hjem fra Umenak, tilbød at rejse op igen for at uddanne nationalkateketer. Hans tilbud blev modtaget, men uvist af hvilke grunde kom han ikke afsted. — Han henviser i en skrivelse til, at man i Sydgrønland desuden har »de ærlige og af egen drift arbejdende Mähriske brødre, som dog hjælpe til at vedligeholde den væsentlige kundskab af kristendommens velgørende lærdomme«. Men mærkeligt nok høres der slet intet om, at brødrene benyttede sig af, at der ikke længer var nogen missionær i Godthåb, til at genvinde deres forrige indflydelse.

Det synes næsten, som om handelens betjente har følt, at der var ulemper ved den svækkelse, missionen havde lidt; ti inspektør Schultz i Nordgrønland skrev til direktionen, at mangelen på missionærer bedst kunde er-

stattes ved nationalkateketer; men disse burde da lønnes bedre og især skulde der tillægges dem en hel portion kost. — Heri var der intet nyt; det var netop, hvad der fra alle sider tilrådedes, men som på grund af pengemangel ikke kunde gennemføres. Men forslaget forekom direktionen så vigtigt, at den sendte det til missionskollegiet. — Dettets svar var ret spydigt: alle tiders erfaring havde lært det, at handelsånd som oftest er meget forskellig fra missionsånd, og derfor glædede det sig over, at direktionen nu vilde arbejde med til missionens tarv, i det mindste ved at meddele, hvad en fornuftig og retskaffen mand dertil havde foreslået. Men det var umuligt at følge forslaget, da missionens udgifter bestandig overskred indtægterne, og grunden hertil var handelsvarernes høje pris og de store udgifter til fragterne. Iøvrigt udtalte kollegiet det håb, at hvert enkelt medlem af direktionen vilde erkende, at en fornuftig kristelig religion vilde danne de bedste borgere og bedste fædre og derfor også de dygtigste forhververe i Grønland¹).

I det 19de århundrede begyndte bestræbelserne for at forvandle missionen til et almindeligt oplysningsarbejde også overfor den grønlandske mission. Disse bestræbelser udgik dog ikke fra missionskollegiet, men fra handelen. Denne indsendte 1804 en klage over »undervisningsvæsenets« tilstand i Grønland. Man stræbte ikke efter at opdrage folket til at blive istand til at nyde fordelene af en borgerlig regering, lige med den danske konges andre undersåtter, og finde adgang til de kultiverede nationers nyttige kundskaber. Der burde oprettes seminarier i landet, hvor indfødte lærere skulde uddannes, og missionærernes virksomhed skulde indskrænkes til at oplære sådanne lærere. Disse skulde lære dansk og atter lære Grønlænderne dette sprog, for at de kunde få adgang til den almindelige

¹) Journalsager 1794, nr. 29. — Kollegiets brevbog 1794, nr. 22.

kultur. Endelig skulde hele dette undervisningsvæsen underlægges inspektørerne.

Dette forslag var jo yderlig radikalt, det gik ikke ud på mindre end en ophævelse af missionen, og da Fabricius skulde gøre indstilling om det til kollegiet, blev det en blodig kritik. — Han indrømmede vel, at der kunde være grund til klage over, at mange af missionærerne kun udrettede lidt, fordi de aldrig lærte sproget ordentligt. Men det undrede ham, at denne klage kom fra direktionen, der havde udvirket missionens indskrænkning, og som måtte vide, at inspektørerne nu mere end tidligere opmuntrede Grønlænderne til at sprede sig på afsides steder, hvor missionærerne ikke kunde følge dem, og at missionskassen ikke kunde overkomme at lønne flere kateketer. — Den undervisning, som nu foresloges, var helt verdslig; men missionen sigtede til noget langt højere end blotte borgerlige fordele, og missionærernes arbejde kunde ikke indskrænkes til seminarieundervisning. Han kunde ikke forstå, hvad en undervisning som den tilsigtede kunde gavne et folk, der aldrig kunde tænke at beskæftige sig med landbrug, håndværk eller sejlads, og man sigtede dog vel ikke til at få landets sprog udryddet og dansk indført i stedet? Allermindst kunde han finde sig i, at missionen skulde underlægges inspektørerne; så vilde det snart være ude med den. — Der kunde ikke tænkes nogen forbedring, når ikke missionærernes antal atter forøgedes til 10, og der droges omsorg for, at pladserne i det grønlandske seminarium altid var besatte, samt at de hjemkomne missionærer fik en hurtig og god befordring. — Handelen burde sørge for, at der ikke kom så mange ugudelige kolonister, at Grønlænderne ikke spredtes mere end nødvendigt, og ikke forvænedes ved europæiske varer, især brændevin¹⁾.

¹⁾ Fabricius's erklæring i »Indkomne sager til missionen« 1804. Handelsdirektionens skr. smøtds. 1816.

Missionskollegiet har uden tvivl i overensstemmelse med Fabricius afvist handelens forslag; ti dette kom ikke mere igen i den skikkelse. Men i året 1806 indgav kollegiet et andragende om at få den understøttelse tilbage, som var berøvet det 1791, så det kunde forøge missionærernes antal. — Handelsdirektionen sendte det, sikkert ikke med anbefaling, til finanskollegiet; men tillige sendte det missionskollegiet et nyt forslag om oprettelse af skoler i Grønland. Handelen anså det af hensyn til de i forhold til de indfødte så svage danske i landet at være af den yderste vigtighed at fremskynde Grønlændernes kultur, hvorfor den ønskede, at det måtte tillades den ved egne midler at oprette for det første i hvert inspektorat en skole for den grønlandske ungdom med særligt hensyn til deri at danne duelige subjekter af de indfødte til handelens tjeneste i landet.

Dette var jo noget ganske andet end det tidligere forslag, det så gennemførligt ud, og det krævede ingen opofrelser fra missionens side. Men dette forsonede ikke Fabricius. Han kunde ikke forstå, at det, at de danske var så få i landet, kunde bruges som drivende bevæggrund til at fremskynde kulturen hos Grønlænderne. Selv medens folket var hedensk, havde danske jo boet trygt hos det, når de ikke gjorde det uret, og han tvivlede om, at ungdommens uddannelse til handelens tjeneste kunde bringe større kultur og større sikkerhed for handelen og de danske. Men han indrømmede, at missionen intet kunde have imod, at handelen oprettede to skoler som de påtænkte, når ungdommen ikke derved hindredes fra at få undervisning i kristendommen. — Men denne gang kunde han ikke få kollegiet med sig. Det tilsagde med varme ord direktionen sin hjælp til at udføre »dette med vor hovedpligt »så nøje overensstemmende formål, nemlig gavnlig oplysnings og religionens velgørende indflydelse hos Grønlænderne«. — Kollegiet viste også i gerning, at disse ord var alvorligt mente; ti det forflyttede missionær Wolf fra

Holsteinborg til Godthåb, hvor den første af disse skoler skulde oprettes, for at han kunde blive dens bestyrer. — Men det næste år kom krigen, og der kunde ikke være tale om nye foranstaltninger i Grønland¹).

Den modgang, missionen siden 1792 havde havt, var for intet at regne mod, hvad krigen med England skulde bringe over den²). Da skibsfarten blev usikker og utilstrækkelig, blev der mangel på mange af de varer, som dårligt kunde undværes af Evropæerne, og handelen, som var nødt til at holde sine stationer vedlige, ønskede kun, at så mange »tærere« som muligt forlod landet. — Den første missionær, som rejste hjem, var Niels Giessing Wolf på Godthåb. Han havde 1809 sendt sin familie hjem; men skibet, der førte dem, forliste, og de kom ind til Bergen, hvorfra de bogstavelig måtte tigge sig gennem Norge for at nå København. I to år hørte han intet fra dem; man kan forstå, at han syntes, han ikke kunde udholde det længer; han gik hjem 1811 efter at have været 7 år i landet³).

Da han var kommen hjem, berettede han om, hvor sørgeligt det stod til i Grønland, og en beretning fra J. Jessen på Frederikshåb stemmede godt overens hermed. Missionskollegiet fandt da ikke, at det kunde forsvare andet, end at tillade også de andre missionærer selv at afgøre, om de kunde blive i landet. Der lovedes dem, der bestemte sig dertil, et lønningstillæg. Fabricius bruger det udtryk, at det måtte betragtes som en samvittighedssag ikke at nøde nogen til at blive, og foreløbig heller ikke sende andre derop. — Få dage efter fik dog kollegiet en indberetning fra inspektør Myhlenpfort i Sydgrønland,

¹) Aktstykkerne om denne sag findes under »koncepter og indlæg« 1816.

²) »Atlanten«, 6te årg. s. 379 f. Provst Schultz Lorentzen, »Grønland under krigen 1807—14«.

³) Wolfs dagbog 1809—11 er trykt i Kirkehist. Saml. 4de R. III. s. 468 f.

der ikke så nær så mørkt på tilstanden, som missionærerne havde gjort; der er, siger han, endnu proviant nok. — Fabricius klagede da over, at nu vidste man ikke, hvorledes det stod til; men han har åbenbart ikke været vis på, at missionærerne, der ønskede at komme hjem fra dette »hungerland«, ikke havde malet tilstanden for sort. Hvis de, siger han, har handlet uden tilstrækkelig årsag, må de se til, hvorledes de kan forsvare det. — Kollegiet forandrede dog ikke den beslutning, det havde taget; Fabricius's skrivelse blev henlagt¹). Det viste sig også, at Myhlenport havde været for sangvinsk; nøden var stor for alle, også for de indfødte, men især for Evropæerne, og endda størst i Sydgrønland.

F. Fleischer på Julianehåb og J. Jessen på Fredrikshåb rejste nu hjem 1812. — Fabricius håbede at missionærerne på Nordgrønland, E. Bram ved Jakobshavn og B. Hartz ved Egedesminde, skulde blive, da de begge havde grønlandske koner, for hvem det ikke vilde være så let at finde sig til rette i Danmark; men Bram kom dog hjem; han må formodentlig have været svagelig; ti han døde omtrent et år efter, og konen rejste med børnene tilbage til Grønland. — Hartz var nu ene tilbage. Han holdt ud alle de 10 år, han havde forpligtet sig til, 1807—16, netop den tid, da forbindelsen med Danmark var afskåret eller i det mindste meget usikker. Men da kollegiet anmodede ham om at blive endnu et år, vilde han ikke gå ind derpå. Han siger, at især i de sidste år var landet ganske blottet for alt, som udfordres til livets anstændige ophold, klæder, linned, lagener, sengklæder, hvorpå han også led tab ved den fugtige og forfaldne bolig i Jakobshavn, hvortil han var flyttet; den var så rådden, at den næsten var ubeboelig. — Hans udholdenhed blev meget påskønnet af missionskollegiet. Det gav ham 300 rd. i ventepenge og 200 som en gratifikation. Da det anbefalede

¹) Missionskollegiets protokol 1812, nr. 17.

ham til hastig befordring skrev det: »Han har været en »retskaffen og nidkær mand i sit embedes førelse, og han »har i de bedrøvelige krigens år med standhaftighed ud»holdt alle de ubekvemmeligheder, som fulgte dermed, og »det på en tid, da andre missionærer fandt tilstrækkelig »anledning til at rejse hjem«. Der tales slet ikke om, at Hartz skyldte missionens kasse 1452 rd. Det var vel almindeligt, at missionærerne, når de kom hjem, var komne i gæld, som meget sjældent blev betalt, men det var dog som oftest kun 4—500 rd. Men det store beløb kunde vel nok forklares ved de høje priser på varerne i krigsårene og ved de lange rejser, han havde måttet foretage, da han var ene missionær i Nordgrønland. Fordringen blev anmeldt i hans dødsbo, men dette indeholdt aldeles intet til dækning af gælden. — Han blev 1817 sognepræst til Gudum og Fabjerg, hvor han døde 1822.

Da missionærerne i Sydgrønland rejste, anmodede missionskollegiet inspektør Myhlenpfort om at tilse boligerne og hvad missionen ellers ejede. Selve missionsarbejdet skulde ledes af overkateketerne, der fik bemyndigelse til, så længe der ingen præster var, at foretage en slags trolovelse, hvorved der kunde indgås gyldigt ægteskab¹⁾. Hartz foreslog to gange, at der skulde udsendes danske kateketer, og da færre missionærer; men kollegiet erklærede begge gange, at kassens tilstand ikke tillod det. — Fabricius foreslog, at man skulde forhøre sig hos Herrnhuterne, der fik hjælp fra Holland og England, om man ikke også ad den vej kunde understøtte de danske stationer. Der har også været tanker oppe om at få Herrnhuterne til at tage sig af disse i Sydgrønland, men dette frarådede han. — Der blev i hele krigens tid ingen bøger sendt op; men det engelske bibelselskab købte 200 grønlandske Nye testamenter for at uddele dem. — Efterretningerne fra krigsårene er i det hele meget sparsomme.

¹⁾ »Atlanten«, anf. st. s. 380.

Da hele Sydgrønland var præsteløst, besluttede missionskollegiet at lade kateketen Fredrik Bertelsen ved Sukkertoppen ordinere. Han var en søn af den tidligere omtalte Bertel Laersen, og han har utvivlsomt været en dygtig mand. Wolf havde 1804 flyttet ham til Holsteinborg, uagtet det var sagt ham forud, at så vilde alle Grønlænderne forlade Sukkertoppen for at følge med ham, og da det tegnede til, at dette vilde blive virkelighed, måtte han flyttes tilbage. — I året 1815 rejste Hartz ned til Holsteinborg og ordinerede ham her. Han flyttede så til Godthåb. Her boede Myhlenpfort, og han har mange gange udtalt sig om det uheldige i, at en Grønlænder blev missionær. Bertelsen, siger han, hverken har eller får nogensinde nogen autoritet som missionær; han er og bliver en Grønlænder i ordets virkelige forstand. Man skulde blot vide, hvorledes missionærboligen i Godthåb ser ud, efter at han har boet der et år; den ligner en svinsk grønlænderhytte. Myhlenpfort glemmer dog aldrig at tilføje, at han er et godt menneske og fører et sædeligt liv, han tager ham med i sin båd på rejser, og da han blev gammel og svag, tog han sig af ham. Det var naturligvis en mangel, at Bertelsen talte så dårlig dansk, at han ikke kunde holde en forståelig prædiken for kolonisterne, som han jo også skulde være præst for. Men der havde været mange præster, der kun havde talt dårligt Grønlandsk, så det er ikke værd at gøre ophævelser af, at forholdet en gang vendtes om, og selv om renligheden i Godthåbs missionærbolig lod meget tilbage at ønske, er der al grund til at tro, at Bertelsen har været en god missionær. Missionskollegiet har altid skønnet på ham, og det viste det ved at give ham en større pension, end han selv havde forlangt, da han 1825 gammel og svag tog sin afsked¹⁾.

De herrnhutiske missionærer blev alle på deres post under krigen. Men om de end sikkert kan have havt det

¹⁾ Indkomne sager 1816.

strengt nok, var de dog bedre stillede end de danske. De sad ikke ene, men der var altid flere på stationerne, og de havde deres egne magasiner, medens de danske var henviste til købmændene, der naturligvis først tænkte på sig selv, når der var fare for, at lagrene kunde blive tomme. Desuden forsynedes de fra deres trofæller i England¹).

Da freden i Kiel var sluttet, kunde missionskollegiet tænke på at besætte missionspladserne på ny. Men nu stod man overfor den vanskelighed, at der ikke var nogen eneste grønlandsk seminarist. Man søgte både ved opslag på universitetet og bekendtgørelser i aviserne efter teologiske kandidater; men der meldte sig kun en eneste, og han var helt ubrugelig. Henrik Schou havde været missionær i to år, hvorefter han uden tilladelse rejste hjem. Fra 1808—13 havde han været præst i Branderup, hvorfra han forflyttedes til Tisted-Binderup. Men det viste sig da, at han i Branderup havde pantsat alt, hvad pantsættes kunde, ladet avlingen ligge udyrket og solgt gødningen. Det var øjensynligt kun for at komme bort fra sine kreditorer, han nu vilde forlade sit embede og gå til Grønland igen. Kollegiet vilde intet have med ham at gøre. — Derimod meldte der sig nogle studenter, J. K. Løchte, A. F. Hønne, C. F. Jacobsen og P. G. Wanning. Men disse kunde ikke udsendes før 1817. Hertil kom senere kandidat J. P. M. Kragh, der udsendtes 1818.

I mellemtiden optog missionskollegiet de 1806 afbrudte underhandlinger om oprettelsen af skoler i Grønland. Fabricius fastholdt sit tidligere standpunkt. Missionærerne kunde ikke deltage i undervisningen; de havde hvert et distrikt af c. 50 miles længde, og når de om sommeren skulde følge de stærkt spredte Grønlændere og leve med dem, krævedes allerede dertil en entusiasme, som hverken kunde ventes eller fordres; der kunde ikke

¹) Atlanten, 6te årgang, s. 381.

pålægges dem mere arbejde. — Det varede desuden for de fleste af dem længe, inden de med klarhed kunde udtrykke sig på sproget. Kateketerne var heller ikke brugelige som lærere i sådanne skoler; de fleste af dem stod ikke i oplysning over deres landsmænd. — Kollegiet skrev væsentlig i overensstemmelse hermed til handelen. Men biskop Münster, hvem det utvivlsomt skyldes, at denne sag atter var blevet fremdraget, indgav et separatvotum. Handelsdirektionens plan forekom ham simpel og udførlig, og den fortjente kollegiets overvejelse. Heller ikke han mente dog, at missionen kunde overtage undervisningen; men han foreslog, at to af de fra skolelærerseminariet udgåede unge mænd skulde gennemgå det grønlandske seminarium for så at blive ansatte som lærere i Grønland. — Direktionen synes slet ikke at have svaret på denne skrivelse. Planen lod sig umuligt udføre under de forvirrede pengeforhold, og især efterat handelen havde lidt store tab både ved at dens skibe var blevne kaprede og ved at hele omsætningen så godt som havde været standset i 7 år, medens kolonierne dog måtte opretholdes. Det vilde under disse omstændigheder have været letsindigt at indlade sig på nye udgifter.

Da der nu 1817 og 18 udsendtes 5 missionærer, deltes det store nordgrønlandske distrikt atter mellem to, der fik bolig i Umenak og Jakobshavn, Egedesminde fik sin egen missionærer, og der foretoges omdelinger mellem de andre missionærer. — Kollegiet havde været heldigt med de mænd, der havde tilbudt sig. Wanning, der kom til Julianehåb, roses af Fabricius som en dygtig og virksom mand, og missionskollegiet skrev 1820 til ham: »Man kan forsikre Dem, at kollegiet vil vide at påskønne den møje, De har underkastet Dem forat udbrede Kristi kundskab, ligesom man også fra det høje vil nedbede over Dem Guds kraftige bistand til forfremmelsen af Deres hellige gerning«. Uagtet han 1824 på grund af sin kones sygdom uden tilladelse kom hjem, efter kun at have tjent 7 år, og havde

en stor gæld (1000 rd.) til kollegiet, gav — dette ham en god anbefaling til at søge embede. — Måske skyldes det ham, at kirkeruinen i Julianehåb distrikt ikke blev ødelagt. Han skrev 1823 til kollegiet, at købmanden vilde nedrive den forat bygge et spækhushus af dens stene, og kollegiet meddelte dette til kommissionen for oldsagers bevarelse. — Løchte i Jakobshavn gjorde sig megen umage for at lære sproget. Han havde slet ingen hjælp, da købmanden ikke forstod Grønlandsk og kateketerne ikke Dansk. Hver aften mødte han derfor i den hytte, hvor aftenbønnen holdtes og blev der flere timer; på den måde var han efter et års forløb kommen så vidt, at han nogenlunde forstod sproget, og siden lærte han også at tale det. — Hønne i Holsteinborg kunde allerede 1818 holde sin første grønlandske prædiken. Da han efter endt tjenestetid var kommet hjem, ønskede han atter at blive sendt ud, endda til Upernivik, hvor missionen skulde begyndes helt forfra. Han forlangte dog 100 rd. mere i løn; men kollegiet kunde slet ingen løn skaffe til en ny station, og handelen vilde ikke strække sig videre end til at bygge ham et panelet jordhus. — Jacobsen i Umanak blev næppe nogen duelig missionær. Allerede medens han gik på det grønlandske seminarium var Fabricius misfornøjet med ham, og han lærte aldrig at tale sproget; heller ikke havde han den energi, der krævedes, når en missionær virkelig skulde tilse sin vidtsprede menighed. — De tre sidstnævnte missionærer var ugifte og rejste derfor hjem 1824¹⁾.

P. Kragh, der 1818 kom til Egedesminde, var dog vistnok den betydeligste af de nye missionærer, i ethvert tilfælde er han den, vi kender bedst, da der er udgivet vidtløftige uddrag af den dagbog, han har holdt i Grønland²⁾. Det er en tyk bog, og uagtet den beskriver talrige

¹⁾ Wanning døde 1864 som sognepræst i Als, Løchte 1857 i Ingstrup, Jacobsen 1858 i Brovst, Hønne 1867 som entlediget fra Roager.

²⁾ •Udtag af missionær Kraghs dagbog», 2 dele, Haderslev 1875.

farlige rejser både til lands og til vands, kan det ikke nægtes, at det er en meget ensformig og trættende bog at læse. Men den giver som sikkert ingen anden et billede af et virksomt liv, som en præst i Grønland måtte leve det, når han skulde udrette noget. I 9—10 måneder af året er han på færde til båds eller med hundeslæde. Han må have havt et jærnhelbred for at kunne udholde dette; men han synes aldrig at være bleven træt; når han kommer til bestemmelsesstedet, tidt efter strabadser, der vilde tvinge enhver anden til kun at tænke på hvile, begynder han straks at eksaminere børnene, holde prædiken eller irettesætte dem, der har forsyndet sig.

Han ægtede 1819 en Grønlænderinde, Ane Marie Lidemark, en datter af en afdød købmand. Hun forstod bedre grønlandsk end dansk, og hans ven Løchte viede ham derfor i Jakobshavn på hint sprog. Han beskriver denne fest således: »Først kl. 10 holdt pastor Løchte »skriftemål for min forlovede og mig, hvorpå jeg i grønlandsk gudstjeneste prædikede for en talrig forsamling, »der fandt behag i min tale, som havde rørt de fleste til »tårer¹⁾. Efter prædiken var stor kommunion for en »mængde indfødte, for hvilke Løchte dagen forud havde »holdt skriftemål. Løchte meddelte sakramentet til mig og »min forlovede og de Grønlændere, som med os knælede »foran alteret, hvorpå jeg til næste hold uddelte nåde»gaverne, og siden administrerede vi begge to. Efter be»hørig salmers afsyngning med fuldt firstemmigt kor af »mænd og kvinder viede Løchte mig og min kæreste på »Grønlandsk. Den hele grønlandske gudstjeneste var først »tilende kl. 2«. Derefter spiste de til middag hos Løchte og drak kaffe hos købmanden, hvor der til ære for brudeparret salutedes med kanoner. Dagen derefter havde han

¹⁾ Dette fortæller Kragh vel tidt, næsten hver gang, han har omtalt sine prædikener.

eu lang forhandling med Løchte om missionsager; denne, der var meget musikalsk, lærte de følgende dage den nygifte kone at spille på citar¹⁾.

Ligesom de andre præster, der havde ægtet grønlandske kvinder, blev sikkert også Kragh derved nærmere knyttet til landets befolkning. Da han 1828 kom hjem, forstod hans børn intet andet sprog; han selv talte det »lige så godt som provst Sverdrup«. Dette var endnu over 30 år efter dennes bortrejse den højeste ros, Grønlænderne kunde give en præst, som de helt og fuldt forstod.

Missionskollegiet skønnede i høj grad på Kragh; dets breve til ham er fulde af anerkendelse af hans virksomhed; men ved siden af er der rigtignok ikke få formaninger og påmindelser; han voldte det mange bekymringer. Således tillagde han med stor liberalitet sine kateketer bedre løn, især fri kost. — Kollegiet forsikrede ham, at det ønskede intet hellere end at kunne forbedre kateketernes stilling, men det havde ikke midler dertil, så det var en trængende nødvendighed, at det måtte kræve, at ingen proviant tilstodes uden dets samtykke. Når han så forestillede, at på den måde gjorde missionen ikke den gavn, den skulde, svarede kollegiet, at det var sandt nok, men den gjorde dog nogen gavn, og det var bedre, end at den formedelst overspændte anstrængelser siden skulde, om ikke rent standse, så dog lide endnu større indskrænkning end hidtil. En enkelt gang frabad det sig også, at Kragh kritiserede de forholdsregler, det tog²⁾.

Heller ikke var det fornøjet med, at han stod i forbindelse med det danske missionselskab. Dette var blevet stiftet 1821 og tilbød da missionskollegiet, at det vilde lønne en missionær i Grønland; men kollegiet afslog tilbuddet, da det var bange for, at selskabet så vilde indblande

¹⁾ Kraghs dagbøger I s. 57.

²⁾ Smstds. II, s. 336

sig i dets sager¹⁾. Kragh derimod stod i stadig brevveksling med dets formand, B. F. Rønne i Lyngby, der indrykkede breve fra ham i sit religionsblad. Dette fandt missionskollegiet imidlertid meget betænkeligt. Vel havde det intet imod, at han korresponderede med så agtværdig en mand som Rønne; men det kunde ikke finde sig i, at han fortalte dette aldeles private selskab om, hvilke forslag han havde gjort kollegiet, da han jo ikke kunde vide, om disse blev bifaldte eller ej²⁾. — Kollegiet modtog dog 1825 et tilbud fra missionselskabet om at bygge en kirke i Julianehåb; men det var dog bestandig dets grundsætning, at det burde holde sig så fjernt fra selskabet som muligt, da dette søgte at skaffe sig indflydelse på missionens ledelse. — Således afslog det 1829 at antage C. C. Østergaard som grønlandsk seminarist, fordi selskabet bad derom, medens det dog antog ham et halvt år efter, da der intet sådant andragende forelå. — Samme år forbød det missionær Funch i Jakobshavn at modtage 30 rd., som selskabet vilde skænke til uddeling mellem kateketerne³⁾.

¹⁾ Missionskollgiets protokol, s. 531, 26. Jan. 1827. — Kollegiets skrivelse af 6. Aug. 1821 til Rønne lyder således: «Så værdig hensigten med det her oprettede selskab end er, synes det dog betænkeligt for det kongelige kollegium at indlade sig med et privat institut, der synes at ville gribe ind i kollegiets virkekreds, forinden man nærmere kender planen, hvorefter institutet vil virke, og de midler, hvormed det kan virke, samt forinden institutet og dets virken til sit formål er på en eller anden måde sanktioneret eller avtoriseret ved Hs. M. kongens bifald. Det, som endvidere forøger betænkelighederne, er, at selskabets hovedtendenser erklæres at skulde være at virke i forening med det Baselske missionselskab, hvorimod det danske, af Danmarks konge stiftede missionskollegium med tilhørende undervisningsanstalt behandles som en bisag, man vil ofre en gave, når det behøves. Det synes ikke passende for et kongeligt kollegium at modtage sådanne gaver, og det er næppe at formode, at Hs. M. vil bifalde, at hans embedsmænd tillade sig dette».

²⁾ Kraghs dagbøger II, s. 262 og 355. Skrivelsen er undertegnet af Münster og konferensråd H. C. Hammerich. Kancellipræsident Kaas var kort iforvejen død.

³⁾ Kollegiets protokol 1830, nr. 1 og 13.

Kragh havde også en stor del i, at det endelig blev alvor at genoptage missionen i Upernivik. Missionskollegiet havde bestandig betragtet dens fornyelse som en opgave, der ikke måtte tabes af syne. Det fik en ny påmindelse derom, da der 1817 under en hungersnød i Umenak udvandrede nogle og tredive kristne til Upernavik, hvor der var al sandsynlighed for, at de vilde falde tilbage til hedenskabet. Kollegiet forhandlede i de følgende år med præsterne i Nordgrønland om at få sendt en kateket derop; men handelen havde ingen station der, og det blev ikke til noget. Da fandt der 1823 et gruligt mord sted, og der blev desuden udsigt til, at der vilde blive anlagt en handelsstation. Jacobsen i Umenak var egentlig den, for hvem det lå nærmest at tage sig af sagen, og Kragh korresponderede med ham om, at han skulde rejse derop og berejse en del af Uperniviks distrikt. Men han svarede, at dette ikke kunde lade sig gøre uden at sætte liv og helsen til, da rejsen måtte gøres om vinteren og vilde vare i tre dage, i hvilken tid man ikke vilde kunne komme under tag. Da han desuden stod for hjemrejse, og det ikke kunde forlanges af en ny missionær, at han straks skulde indlade sig på et sådant foretagende, måtte Kragh selv tage sig af sagen.

Han gik nu i Juli 1825 med en galease fra Godhavn til Upernivik, hvor han besøgte Grønlænderne, søgte at samle de kristne, der var på stedet, og efterlod to kateketer samt et par læsekvinder. Den ene kateket, Lars Abelsen Smidt, skulde lede den unge mission. Han havde fået en streng post; de kristne, der fandtes, var så forvildede, at de ikke var synderlig forskellige fra hedningene, og disse var hårde og uvillige til at tage imod kristendommen. En gang trængte de ind i hans hus for at »balliare» (syng og danse på hedensk vis) og dermed blev de ved hele natten, uden at han kunde forhindre det. Han skrev i sin dagbog: »D. 14. April bar jeg mig ad som en synder, uagtet jeg ikke selv tog del i synden«. Medens

han holdt bøn i det ene Hus, øvede Angekokerne deres hekseri i det andet, og alle de gamle hang ved dem. Han længtes tilbage til Egedesminde, som han drømte om hver nat, og kunde han ikke igen blive lærer der, vilde han være tilfreds med at blive det, om det så skulde være i Godhavn, en plads, der siden 1792 ingen missionær havde havt, og som var meget forsømt. Da Kragh 1827 atter kom til Upernivik, tog han ham derfor også med tilbage¹⁾.

Han mente også da at have fundet en anden mand, der var skikket til pladsen i Upernivik. Der var kommet en student, Jacobsen, op til Egedesminde, som i høj grad havde vundet hans tillid. Det var uden tvivl Kragh, der skaffede ham pladsen som købmand i Upernivik; men han ønskede tillige, at han skulde ordineres til missionær. Uden en sådan vilde det ikke ret blive til noget med den nye mission, og han var vis på, at missionselskabet gerne vilde betale hans løn. Men missionskollegiet vilde ikke gå ind derpå; det stred mod loven, at gejstlige befattede sig med handel, og det var mod kollegiets grundsætninger, at en dansk mand, som ikke havde studeret teologi, ordineredes. Det var en anden sag med Bertelsen, der ikke forstod dansk, og således ikke kunde påstå nogen befordring i Danmark. Derimod så kollegiet det gerne, hvis han vilde være overkateket, og da var man villig til at give ham en passende løn²⁾. — Det var nu endelig nået at få inddraget det nordligste kendte beboede distrikt under missionen. Upernivik fik 1833 sin egen missionær, C. C. Østergaard. I årene 1850—58 var en søn af Kragh, Jens Michael Peter ansat sammesteds. P. Kragh drog hjem 1828. Han var den sidste af de missionærer, der drog ud i årene 1817—18, og det kuld, der afløste dem, havde næppe deres energi og dygtighed. Han døde som præst i Øsby i Haderslev amt 1883.

¹⁾ Smstds., s. 320. Se endvidere et rørende brev fra ham s. 167 f.

²⁾ Smstds. s. 349.

D. 3. Juli 1821 var det 100 år, siden Hans Egede landede i Grønland, og efter forslag af Fabricius besluttede missionskollegiet, at der skulde holdes fest ved alle stationerne. Men da det var umuligt ved sommertid at samle et nogenlunde anseligt antal Grønlændere ved de få hovedstationer, henlagdes festdagen til 16de søndag efter Trinitatis i Oktober. Missionærerne skulde så vidt muligt samle de døbte fra alle udstederne ved kolonierne, hvor dagens gudstjeneste skulde åbnes hjemme med en morgenbøn, som stod i salmebogen. Gudstjenesten i kirken eller forsamlingsstuen skulde efter indgangsbønnen begynde med salmen: »Søde Jesus, vi er her«. Derefter messedes en kollekt, som Fabricius havde forfattet, der blev sunget »Fryd dig, du Kristi brud«, hvorpå missionæren prædikede over Ef. 1, 3—14, og der sluttedes på sædvanlig måde med salmer og messe. — Om aftenen skulde der i hvert hus sluttes med en aftenbøn, der stod i salmebogen. — Egentlig havde det været bestemt, at alle de forsamlede skulde beværtet med et måltid, ærter og flæsk, eller grød og bergfisk; men det er vel fundet for besværligt eller for dyrt, det blev til kaffe og dansk kost, men ingen stærke drikke.

På Egedesminde blev der skænket et glas godt øl til hver og uddelt gryn, ærter, flæsk, kød, kaffe og sukker. Men det, købmanden vilde spendere, foreslog kun halvt, så at Kragh, for at hver kunde få noget, måtte købe ligeså meget og desuden 32 skonrogger (skibstvebakker). Han håbede, at missionskassen vilde godtgøre ham denne udgift. Regningen var på 11 rd. 26 β, som han også fik, men med den bemærkning, at »for fremtiden går det ikke an proprio motu at tilstå slikt, da provianttaksterne ere så høje«. — Der tilstodes ham også 5 rd. til 12 pd. lys, hvormed han havde oplyst kirken; men også her var der en bemærkning, »at ingen anden missionær debiterer kassen noget derfor«¹⁾.

¹⁾ Kraghs dagbøger I, s. 158. II, s. 325. 332.

Kollegiet endte det cirkulære, hvorved festen forordnede, eller i det mindste det eksemplar deraf, som sendtes Kragh, med de smukke ord: »At denne højtidelighed må blive et middel til kristelig kundskabs grundfæstelse og større udbredelse blandt Grønlænderne, og at den Gud, som styrkede Egede med mod og kraft til at begynde dette hellige værk, også vil styrke Dem med sin ånd og nåde til opnåelsen af dette øjemed, for hvilke De med så megen flid og nidkærhed lever og virker, derom beder dette kollegium inderligt«. — Men var der nu egentlig noget at holde fest for? Der er, også af de virkelige missionsvenner, ofte talt mærkeligt ringeagtende om denne mission og dens bestyrelse¹⁾, og forfattere, der har været fjendtlige mod kristendommen, har påstået, at Grønlænderne under dens påvirkning er gåede tilbage. Lad os da se, hvike resultater der er opnåede i de 100 år; ti det er dog derefter en mission bør dømmes, ikke efter teorier om, hvorledes den burde være drevet.

Grønlands befolkning udgjorde efter to, dog sikkert upålidelige tællinger 1789 og 1805 5122 og 6046 mennesker²⁾ — Nu er der i Nordgrønland 5297 og i Sydgrønland 6240, ialt 11537³⁾. Allerede disse tal viser, at det

¹⁾ Således Kalkar, Den kristelige mission I, s. 139—40. — Ussing, Evangeliets sejrsgang s. 79, anerkender derimod, at der i den danske mission gennemgående er arbejdet med redelighed, og at dette arbejde ikke har stået under Herrnhuternes. som man tidligere ofte har ment.

²⁾ Om tællingen 1805 siges det udtrykkelig, at der var distrikter, fra hvilken der ingen opgivelser var komne. Af disse tællinger samt af to 1855 og 69 (9648 og 9491) og en afgjort helt skønsmæssig opgivelse af H. Egede, at der i hans tid var 30.000 mennesker i landet, får Rink ud, at Grønlænderne går til grunde under kulturens og missionens indflydelse: »Religionen er vel bleven anvendt på livet, men ikke i de indfødtes favør«. Den mangel på forståelse, hvormed han omtaler den danske mission, er dog for intet at regne mod den fordrejede og uretfærdige skildring af Herrnhuternes virksomhed. — »Eskimoiske æventyr og sagn« s. 33 f., 41.

³⁾ »Atlanten«, 5te årg. s. 431.

ikke her er gået som mange andre steder, hvor lidet talrige befolkninger under kristendommens og kulturens påvirkning er gåede tilgrunde, og dog har Grønland hyppigt, snart på det ene, snart på det andet sted været hjemsøgt af dødbringende epidemier. Beboelsen er spredt på en tidt vanskelig tilgængelig kyst, der er c. 300 mile lang. Det er dette, der i forbindelse med Grønlændernes stadige vandringer og det hårde klima har gjort missionen så besværlig, at det snarest må betragtes som et stort resultat, at der, da hundredårsfesten holdtes, kun var hedninger mod Nord og Syd, mod Nord i Uperniviks distrikt ca. 400; hvor mange der var mod Syd i Julianehåb, lader sig ikke oplyse. Men det var klart, at det ikke vilde vare længe, inden hedenskabets magt også her i yderkanterne af landet vilde være brudt. I de 100 år, siden Egede landede, var den gerning, han havde lagt grunden til, i det væsentlige fuldført. Den største del af landet var ikke længer nogen missionsmark.

Ser vi nu på den forandring, der er foregået med Grønlænderne, så er det sikkert nok, at ingen nation, især når den er lille og langt tilbage i udviklingen, undgår at sætte noget af sin ejendommelighed til, når den kommer under påvirkning af en kultur, der er deres egen overlegen. Grønlænderne ved Angmaksalik og Kap York, som endnu til for kort tid siden var lige så uberørte af europæisk kultur, som deres landsmænd på Egedes tid, har for etnologen større interesse end den øvrige med dansk blod opspædte befolkning i de gamle kolonier.

Men ser vi så på, hvad der foregår mellem disse mennesker, så får vi et levende indtryk af forskellen mellem et hedensk og kristeligt samfundsliv. Indbyggerne ved Angmaksalik var fulde af den vildeste overtro, amuletvæsen, heksefrygt og heksemord; vi hører om datteren, der snører sengklæderne sammen om den syge moder, for at hun skal bringes ud at druknes. Der er de løseste ægteskabsforhold, en mand har forstødt 6—7 koner, kvinderne går

fra hånd til hånd som en vare; der er flerkoneri og kvinderov, manden tilbyder gæsten sin kone, og lampe-slukningslegen kaldes med rette horedansen. Konen dræber sit barn, fordi hun efter mandens død ikke kan ernære det, og det lille samfund hærges af blodhævn og andre snigmord. — Denne skildring af livet i Angmaksalik svarer ganske til, hvad Egederne har fortalt os fra den tid, da landet var helt hedensk. — Og når så pastor Rüttel i såre beskedne og forsigtige ord har talt om livet mellem de nydøbte kristne, så tilføjer han: »En ting er sikker, at den almene tilstand bedredes meget betydeligt derved, at de danske kom til Angmaksalik. Der blev dæmmet op for den vilde myrden, som har raset i landet, og der kom efterhånden en tryghed i forholdene, som påskønnedes også af selve hedningerne¹⁾).

Men netop det samme kunde være sagt ved hundredårsfesten. Der er meget, der vidner om, at kristendommen virkelig for mange af de døbte var bleven et nyt liv. Men dette resultat lader sig ikke optælle eller udvortes påvise. Men det kan derimod de moralske og sociale fremskridt; ingen vil kunne benægte, at de ovenfor nævnte gruligheder alt den gang var besejrede, eller udøvedes såre sjældent, og at dette er et vidnesbyrd om, at kristendommen var blevet en magt i folkets liv. — Det er vist nok, at der endnu levede hedensk overtro i mange hjerter — der blev f. eks. i krigens tid under påvirkning af hungersnød og smitsot udøvet et heksemord —; men den hedenske overtro er jo næppe endnu helt udryddet i et gammelt kristeligt folk som vort, hvorledes skulde man kunne vente, at den skulde være det, hvor der endnu var mange døbte hedninger i menighederne?

Det tidsrum af missionens historie, som her er fortalt, var i udvortes henseende en modgangstid. Kampen mod Herrnhuterne i Sydgrønland var vel en nødvendighed;

¹⁾ Rüttel, Til Angmaksalik s. 18. 38.

men det kan ikke have fremmet missionen, at kristne således viste sig indbyrdes splidagtige. — Så kom den store indekrænkning af missionen 1791. Den lammedes derved for så vidt, som enhver udvidelse var blevet en hel umulighed en menneskealder igennem. Først 1825 nåede man at få gjort en fattig begyndelse til at genoptage stationen i Upernivik; i Sydgrønland overlodes arbejdet til Herrnhuterne (Friederichsthal). Men ved de gamle stationer blev arbejdet dog, da man havde fundet sig til rette, fortsat på den gamle vis.

Og endelig kom den største prøvelse, da under krigen de unge menigheder i årevis overlodes til sig selv, medens alle forhold var opløste, og hungersnød og sygdomme hærgede landet. Der var adskillige af de kateketer, til hvem menighederne var betroede, der ikke bestod prøven, da de var overladte til sig selv; men i det hele må de have gjort et godt arbejde. Da de nye missionærer kom ud, kunde de hist og her klage over, at usædeligheden var tiltaget; men det nævnes aldrig, at nogen Grønlænder er faldet tilbage til hedenskabet, og dog var der i alle menighederne mange, der var blevne døbt som voksne. Men dette er i virkeligheden et stort vidnesbyrd om, at grunden har været godt og trofast lagt.

Og hvad har det så kostet at lægge den? Det har kostet nok af savn af hvad der hører til et civiliseret livs første fornødenheder, af overmenneskelig anstrengelse på farlige rejser, af knugende følelse af ensomhed i de lange vinternætter, når snestormen fik hver en pind i de skrøbelige huse til at knage, af selvfornægtelse, når missionærerne måtte leve i Grønlændernes skidne og stinkende hytter. Det er sandt, hvad Fabricius har udtalt, at til ret at gøre en grønlandsk missionærs gerning i den tid krævedes der en entusiasme, som hverken kan ventes eller fordres. Det er også vist nok, at der er mange af missionærerne, der ikke har haft meget af denne entusiasme. Men resultatet vidner om, at der er gjort et stort og opofrende ar-

bejde af mange af de mænd, som ofrede 6 eller 10 af deres bedste år på en gerning, der hverken bragte dem ære eller penge.

Ti af penge har den grønlandske mission kostet grumme lidt. I den tid, da den havde 10 missionærer, var hele dens udgift c. 6000 rd. — Nu er der foruden missionsstationerne ved Kap York og Angmaksalik 13 præsteembeder; men udgiften er 180,000 kr., på det nærmeste det tidobbelte. — Fra 1791—1813 var dens indtægt ca. 3500 rd., der ved pengeforandringen gik ned til c. 3200 rigsbankdaler. Dertil kom, at den knugedes af gæld, den havde hvert år et underskud af c. 1000 rd. — Det var 1802, da den lappiske missions bestyrelse gik over til kancelliet, blevet bestemt, at den grønlandske gæld skulde dækkes af dennes ret anselige formue. Men da denne afleveredes til Sverrig, lykkedes det kun at redde 12000 rd., og der stiftedes ny gæld; missionskollegiet synes at have havt et håb om, at denne skulde dækkes af den ostindiske mission, men dette skete ikke, og 1828 forlangte kancelliet, at udgifterne skulde indskrænkes. Gælden var da 7321 rd. Alt blev dog ved at gå som hidtil; men frygten for nye indskrænkninger hængte bestandig over missionskollegiets hoved. Når man læser dets skrivelser til missionærerne, mærker man, hvor det krymper sig ved at sige nej til udgifter, som det finder billige og hensigtsmæssige; men «kassens tilstand tillader dem ikke», — det er det stadige omkvæd.

En mission vil altid komme til at dele åndelige vilkår med den menighed, hvorfra den er udgået, og det er bekendt nok, at der ikke i det her omhandlede tidsrum rørte sig noget stærkt åndeligt liv i den dansk-norske kirke, og at meget i præsteskrabet ikke var, som det skulde være, og netop således var det også i Grønland. Men »Gud kan skrive lige på skæve linier«, det må alle kirker og alle missioner trøste sig med. Det er glæden ved at lære de trange tider ret at kende, at man får øje for, at Guds ger-

ning også er gjort i dem. Når man, så godt det kan lade sig gøre, har fulgt missionæren, når han sidder i Grønlændernes hytte og lytter til deres tale for at lære deres sprog, eller når han farer med hundeslæden over den gyngende is, hvor hundene hvert øjeblik træder igennem, eller med konebåden arbejder sig gennem drivisen for at komme til at tale Guds ord for en snes mennesker på et udsted, eller når man tænker på salmesangen, der lyder fra hytterne hver morgen og aften, og så ser alt dette på baggrund af den hedenske vildskab, der herskede for så kort siden — så gribes man af en levende følelse af, at trods alle fejlgreb og alle ufuldkommenheder hos missionærerne er der dog ikke udgået så lidt lys fra de forfaldne grønlandske præstestuer. — Gud har arbejdet med, så missionstiden nu er endt; men dette vilde ikke være lykkedes, hvis der ikke, trods megen skrøbelighed var bleven bygget på den eneste grundvold, hvorpå en kirke kan rejses.

.....

Kirkelige Brydninger i Aaret 1733.

Af Kr. Høibergs Samlinger ved H. F. R.

Siden Reformationen har der næppe været noget Aar saa rigt paa kirkelige Brydninger som 1733 og det Aar, der fulgte. I nærværende Tidsskrift er allerede meddelt adskilligt herhen hørende, saasom Sammenstødet mellem Biskopperne E. Hagerup og P. Hersleb, Præsterne Ole Herslebs og P. N. Holst Sager, samt Mad. Wulfs Historie m. m. Men det er langt fra, at Emnet er dermed udtømt. Her følger nu nogle flere »Sager« fra samme Aar. De første tildrog sig vel paa tydsk Grund, men Virkningerne kom til at strække sig til vort Fædreland.

I.

Pietisternes Brud med Zinzendorf.

I Briegers Zeitschrift für Kirchengeschichte XXIII, S. 549 ff., har G. Reichel, Docent ved Brødremenighedens theologiske Seminar i Gnadenfeld, leveret en fortræffelig Artikel om »Oprindelsen til et mod Zinzendorf fjendtligt Parti i Halle og Wernigerode«. Anledningen til det skarpe Brud mellem Halle og Herrnhut, hvis første Stadier her ere skildrede, var — foruden den theologiske Spaltning mellem to ellers beslægtede Retninger — Rivaliseringen om, hvem af dem der skulde regere i den danske Kirke. Før den Tid kan man i alt Fald her til Lands næppe skjelne Pietister og Herrnhuter fra hinanden. Men efter at Christian VI fra 1733 af var kommen under stærk Paavirkning af den pietistiske Grev C. E. Stolberg-Wernige-

rode, der stod i den nøjeste Forbindelse med Theologerne i Halle, saa dannede der sig efterhaanden en Kløft mellem de to før saa broderlig sindede kirkelige Retninger. Her i Landet var det Pietisterne, der, i alt Fald tilsyneladende, sejrede. Men dermed fik de ogsaa den ret vanskelige Opgave at være Regeringsparti, medens Herrnhuterne fik en for Kristenlivets Sandhed sundere Stilling, nemlig den, at »bo under Korset«.

Iblandt Kn. Heibergs Samlinger findes en til Reichels Fremstilling og til Arkiv-Materiale fra Herrnhut støttet Behandling af Emnet, som her meddeles med nogle mindre væsentlige Ændringer og Tilføjelser. *H. F. R.*

1.

Stemningen imod Zinzendorf i Begyndelsen af Aaret 1733.

I Efteraaret 1732 saa det truende ud for Zinzendorf. Den 28. Oktober lod Kong August II af Sachsen et Reskript udgaa, som befalede, at Zinzendorf »paa Grund af sin hittidige uanstændige og betænkelige Opførsel« inden 3 Maaneder skulde sælge sine Godser og Grundstykker og begive sig bort fra Sachsen; ja man synes endog at have tænkt paa at sikre sig hans Person¹). Denne ikke blot for Zinzendorf men ogsaa for Brødremenigheden truende Situation gav Anledning til, at Zinzendorfs Kammertjener David Nitschmann rejste til København for at sondere Stemningen der. Han fandt den ikke videre gunstig.

Den 10. Januar 1733 skrev Zinzendorfs kritiske Velvinder C. A. v. Plessen til Spangenberg (da i Halle) om Z.: »Jeg beklager ham meget, men Hjælpen staar saa meget desto mindre i min Magt, som Hr. Greven ene og alene følger sin egen Drift og ikke vil give nogen Plads for Fornuften og sine bedste Venners Raad, hvilke ellers er fuldtud overbeviste om hans redelige Intention«. Samme Dag sendte Markgrevinde Sophie Christiane Zinzendorf et

¹) J. Th. Müller, Zinzendorf. S. 44—5. Spangenberg Z.s Leben, S. 759.

Brev, der betegner et Brud i høflige Former. Tidligere havde hun egenhændig skrevet til sin Ven og Protegé; nu skrives Brevet med en fremmed Haand, og Markgreviden tilføjer kun Underskriften¹⁾.

»Min Herre!« — ytrer hun — »Jeg har modtaget tre forskellige Breve, som De har skrevet til mig i forrige Maaned. De forstaar altfor godt at bære Deres Tab som en god Kristen til ikke at skulle kunne trøste Dem over det, De har lidt ved Deres Datters²⁾ Død. Hvad De meddeler mig om Deres egen Stilling, bedrøver mig. Gud alene, som De sætter Deres Lid til, vil kunne og vil vide at holde Dem oppe under de Vanskeligheder, som truer Dem. Forøvrigt, min Herre, beder jeg Dem ikke at tage mig min Tavshed ilde op; min Sundhedstilstand tillader mig ikke at skrive saa meget, som jeg har gjort før. Det Venskab, som jeg nærer for Dem, er ikke mindre, og jeg svarer paa de Ønsker, som De udtrykker for mig i Deres Brev, med Ønsker, som svarer til Deres Stilling, idet jeg med alle en særlig Agtelses Følelser er (osv.)«.

Medens Plessen og Markgreviden saaledes tog Afstand fra Zinzendorf, sendte Prinsesse Sophie Hedevig ham (17/1 33) en egenhændig hjertelig Hilsen som Tak for hans »kristelige Ønske til Aarsskiftet«.

Nitschmann opholdt sig en Tid i København. Hensigten var at søge Plads for Zinzendorf og Menigheden i Danmark. Z. havde udfundet denne Plan, da Uvejrsskyerne trak sammen over Herrnhut. Den, som skulde hjælpe, om nogen skulde kunne hjælpe her, var Grevens gamle Veninde, Dronningen, som i sin Tid havde lovet at tage sig af hans og Menighedens Sag. Zinzendorf sendte hende (22/12 32) et Nytaarsbrev, fuldt af gudelig Smiger, og Dronningen viste sig ogsaa nu stadig at være trofast i sit Venskab. Da hun hørte om den herrnhutiske Menigheds og Zinzendorfs Trængsler, gik hun til Kongen, »fremstillede

¹⁾ Gegenw. Gest. als des Kreuzreichs, S. 128—9.

²⁾ o: den 2aarige Theodora Caritas.

eftertrykkelig« Zinzendorfs Nød og bad »indstændigst« sin Gemal om at lade Zinzendorf faa Del i hans kongelige Naade og Beskyttelse. Kongen svarede, at hvis man ikke mere vilde taale Zinzendorf i Sachsen, og den yderste Nød var for Haanden, vilde han tillade ham at købe Ejendom i Holsten og lade sin Menighed¹⁾ drage derhen. Dronningen befalede Søhlenthal at skrive dette til Zinzendorf, samt at denne skulde indsende en Skrivelse til Kongen, hvori han fortalte om sine Forhold og bad om Tilladelse til at drage til Holsten med sin Menighed. Skrivelsen skulde indsendes gennem Overkammerherre Plessen, som skulde anmodes om snart at skaffe Svar. Kongen havde tillige udtalt, at han haabede, Zinzendorf vilde blive indenfor sine egne Grænser og ikke vilde reformere hele Holsten. Efter at have fortalt alt dette i et Brev til Zinzendorf (^{26/2} 33), tilføjer Søhlenthal: »Hæc ipsissima verba Regis sunt. Mere har H. M. Dronningen ikke kunnet effectuere, omendskønt hun har anstrængt sig for at udrette mere«.

Zinzendorf sendte kort efter (^{28/4} 33) Dronningen et taknemligt Brev. Men det er meget tvivlsomt, om Memorialen angaaende Holsten indkom. Menigheden i Herrnhut havde da heller ingen Lyst til at flytte.

Nitschmann havde ogsaa forhandlet med Plessen, og bragt et mundligt Svar til Zinzendorf fra denne, hvilket Svares Betydning Zinzendorf imidlertid ikke rigtig kunde faa fat paa. Han skrev derfor (^{29/5} 33) til Plessen og spurgte ham om Meningen, idet han udtrykkelig beraabte sig paa, at Dronningen havde befalet ham i denne Sag »confidentissime« at bruge Plessen. Denne svarede herpaa med at gentage, hvad han havde sagt til Nitschmann og »hvad han dengang havde hørt af Hs. Kgl. Maj. selv, nemlig, at denne allernaadigst var villig til at tillægge Zinzendorf en Karakter (Titel), hvis han forment, at det kunde

¹⁾ Kongen ønskede næppe at have Zinzendorf selv i sit Rige.

tjene til hans Beskyttelse og Sikkerhed, og han i saa Fald derom vilde ansøge i en Memorial hos allerhøjest bemeldte H. K. Maj«.

En saadan Memorial blev dog næppe nogensinde indgiven. Zinzendorf havde imidlertid d. 17. Dec. 32 meddelt den sachsiske Regering, at han allerede nogle Maaneder forud havde solgt sine Godser til sin Gemalinde¹). Selv drog han fra Herrnhut d. 26. Jan. 1733, og naaede d. 31. Jan. Ebersdorf, hvorfra han den 20. Febr. drog til Tübingen for at faa Støtte der. Hans Fjender i Halle glædede sig over hans Landflygtighed. »Hr. Grevens vidtudseende Projekter vil den omtalte Forandring vel give et Grundstød«, skrev G. A. Francke d. 28. Jan. 1733 til J. W. Schrøder i København²). Situationen klarede sig dog hurtigere for Zinzendorf, end nogen havde ventet. Tronskiftet i Sachsen d. 11. Febr. 1733 forandrede forskellige Forhold, og dette synes ogsaa at have bevirket, at Zinzendorfs Salg af Godserne til sin Gemalinde blev stadfæstet ved Reskr. af 4. April 1733, som tillige tillod ham vedblivende at opholde sig i Sachsen³). Dog dette bidrog kun til, at hans Fjender i Løbet af Aaret fordoblede deres Anstrængelser for at hindre hans Planer og især for at spærre ham ude fra Danmark.

2.

Den halleske Koalition 1733.

Medens Kristian VI i Sommeren 1733 var i Norge, og medens man i Herrnhut beredte sig til at sende nye Missionærer ud til Vestindien, arbejdede Zinzendorfs Modstandere af al Magt paa at faa Danmark lukket for ham. En formelig pietistisk Koalition havde dannet sig, hvis Formaal var at forhindre den Ødelæggelse, som »den gode Sag« i Danmark truedes af ved Grev Zinzendorfs Foretagender. Hovedmændene i Koalitionen var Grev C. E. Stol-

¹) Spangenberg, Leben Zinz. S. 749—750.

²) Arkivet paa Ledreborg.

³) J. Th. Müller, Zinz. S. 45.

berg og Professor G. A. Francke, den store Franckes lille Søn. Hvornaar denne antiherrnhutiske Koalition har dannet sig og begyndt at arbejde sammen for den fælles Sag: „ne res Herrnhutiana dilatetur“, kan ikke bestemt siges; dens Rødder kan spores allerede i 1731, og de følgende Aars Begivenheder har i høj Grad forberedt Jordbunden for en Sammenslutning. Professor Francke havde i flere Aar staaet og stod stadig i Brevvexling med Etatsraad Schrøder, der som Medlem af Missionskollegiet i Kjøbenhavn førte Korrespondancen om Missionens Sager med ham. Desværre er det kun Brudstykker, som vi har tilbage af disse to Mænds Brevvexling, nogle faa Breve fra Francke, der findes i Arkivet paa Ledreborg; men de viser tilfulde, med hvilken ængstelig Opmærksomhed man i Kredsen i Halle vaagede over alt, hvad der foregik i Herrnhut; man frygtede stadig, at der fra den Kant skulde vækkes en Uro, der baade paa den ene og den anden Maade kunde mistænkeliggøre og skade de Bestræbelser, der udgik fra Halle.

Første Gang Zinzendorf og Herrnhuts Navn nævnes i Franckes Breve, er i Juli Maaned 1730, altsaa endnu før Fredrik IV's Død. Schrøder har spurgt om, hvorledes det forholdt sig med Grev Zinzendorfs Anstalter i Herrnhut, og herpaa svarer Francke: Nogen egentlig Efterretning kan han ikke give. Hvis det, der var ham refereret, var rigtigt, kunde han ikke approbere alt; men han vil ikke dømme om noget, som han ikke har faaet tilstrækkelig Efterretning om; han tvivler ikke om, at Hr. Greven mener det godt, men maa lade det Spørgsmaal staa hen, om man bruger den nødvendige Forsigtighed.

I det næste Brevfragment, vi har fra Franckes Haand, halvtredje Aar senere, er Tonen adskilligt køligere. Den 28. Jan. 1733 fortæller han Schrøder om Zinzendorfs Forhold, der paa den Tid jo var ret vanskelige, idet han havde faaet Befaling til at sælge sit Gods og selv forlade Sachsen, hvilket Francke mener vil „give Hr. Grevens vidt-

udseende Projecter et Stød«. Francke antyder tillige, at det synes, som om Zinzendorf har noget for paa andre Steder, da han for Tiden er paa Rejse; og han fortæller, at den bekendte Christian David staar i Begreb med at rejse til Grønland, men forstaar ikke, hvad han egentlig tænker sig at kunne udrette dér.

En Maaned senere (²¹/₂ 33) har Francke intet yderligere at melde om Zinzendorf, men sender i en Efterskrift Schröder en udførlig Beretning om Z.'s tro Ven, Mag. Spangenberg, Separatisteri, der jo førte til, at han 5 Uger senere bortvist fra Halle, idet Francke dog beder Schröder om at »menagere denne Efterretning, hvor det kunde være nødvendigt at gøre noget bekendt derom«. Af en Ytring i et senere Brev (⁸/₄ 33) kan det ses, at Spangenberg's Anskuelse (hans Angreb paa »Skriftestolen«) ogsaa havde fundet Venner i København.

Paa denne Tid begav Stolberg sig paa Vej til København, men fik Forhindring paa Vejen og maatte vende om i Hamborg¹⁾. Hans Maal har utvivlsomt bl. a. været, at advare Kristian VI mod Spangenberg og Herrnhut. Det blev ikke til noget den Gang; men Francke fortsatte sine Advarsler. Den 17. Juni sendte han Schröder en udførlig Skildring af den spangenberg'ske Sag, og beder ham communicere den til Hofpræst Reuss, og i Brevets Efterskrift — Francke synes at have yndet at sætte det vigtige i Efterskriften — omtalte han Zinzendorf. Han værger sig først mod den Mistanke, at han skulde misunde Hr. Greven af Zinzendorf og dem, som holder med ham, hvor de kunde skabe og udrette noget godt; tværtimod vilde han glæde sig derover; men alligevel anser han det for nødvendigt, at der bruges Forsigtighed ved deres Foretagender, fordi Sagerne hist og her tilsidst har vist sig at være af en ganske anden Art, end de til at begynde med har haft Udseende af. Som Exempel anføres Grevens sidste Ophold

¹⁾ Danske Saml. 2. R. II, 335.

i Würtemberg. Francke anser en saadan Forsigtighed for nødvendig, for at man ikke skal give Verden, som ellers er vant til at kaste alt i een Suppe (alles in eine Brühe zu werffen) Lejlighed til al ond Omtale. Derfor opfordrer han Schröder til, hvis han finder det rigtigt, at søge at holde lidt igen paa Hofpræst Reuss. Francke har mærket, at Reuss er stemt for (portiret vor) de herrnhutiske Anstalter, og han frygter, at dette i Fremtiden kan blive til Skade for ham.

Formodentlig er denne Advarsel skrevet under Grev Stolbergs Besøg i Halle, hvor Grunden til den omtalte Koalition blev lagt, og hvor man aftalte, hvorledes man nu skulde gaa frem for uden Larm at knække Zinzendorfs Indfyldelse, særlig i Danmark. Vejen dertil var, dels at paavirke Stemningen i Danmark mod Zinzendorf, dels at bryde skarpt med denne selv. Dette Brud skulde dog ikke ske offentligt, men ved en Privat-Korrespondance med ham; »man vil ikke uden i den yderste Nød indlade sig i en offentlig Skriftudveksling«, skriver Francke (^{17/6} 33). Og desuden vilde jo en Privat-Korrespondance, ledsaget af passende Noter, være et ganske anderledes virksomt Mittel, naar det gjaldt om at præsentere Hoffet i København Zinzendorfs fordærlige Meninger.

Efter Stolbergs Hjemkomst fra Besøget i Halle begynder da de allieredes fælles Aktion mod Zinzendorf. Den 23. Juni sender Stolberg Francke Koncepter til Breve til Kongen af Danmark, til Markgreviden og til Zinzendorf. Hvad Brevene til Kongen og Markgreviden har indeholdt, kan vi ikke mere konstatere, da Koncepterne er gaaet tabt; men det ligger saa nær at formode, at de har indeholdt Advarsler mod Zinzendorf, da det samtidig til denne rettede Brev, hvortil Koncepten endnu foreligger, er en Skrivelse, der aabnede en længere skriftlig Forhandling mellem Stolberg og Zinzendorf. Stolberg beder Francke gennemse de 3 Breve, og hvis han intet har at erindre, da at afsende dem. Samtidig med Afsendelsen af Brevene til København,

skriver Francke selv til Schrøder, og meddeler strax i Begyndelsen af sit Brev (vel sagtens efter Aftale), at Grev Stolberg stadig er villig til samme Sommer at komme til København, men saavidt Francke har forstaaet, kan det først ske efter Kongens Hjemkomst fra Norge. Længere henne i Brevet — men saa langt borte, at man ikke kan formode en Tankeforbindelse mellem denne Meddelelse og Omtalen af Stolbergs Rejse — meddeler Francke forskelligt om Zinzendorf og Spangenberg til Advarsel, idet han skriver: »Der er hidtil fremkommet forskellige »Scartequer«, hvori Hr. Spangenberg forsvares, men derimod det her-værende Fakultet bagvaskes, og i Særdeleshed al Skyld lægges paa mig. Nu er der vel i Herrnhut blevet trykt en Meddelelse om, at man ikke tager nogen Del i disse Skrifter; men jeg faar alligevel fra andre Steder troværdig Beretning om, hvorledes Hr. Zinzendorf og andre føre Hr. Spangenbergs Defension; men derved bliver ofte Sandheden sparet. »Welches letzere auch an den H. Graffen von Zinzendorf und denen, die es mit ihme halten, öfters desiderirt worden«. Jeg haaber, Deres Højvelbaarenhed ved mit sidste har faaet temmelig Lys i Sagen; det øvrige vil Tiden gøre aabenbart, og det vilde være at ønske, at man hverken her eller andetsteds maa spore en paa mange Maader uheldig Effect af de Foretagender, der iværksættes af Hr. Greven af Z. og dem, som holder med ham«.

Disse Advarsler var kun en Begyndelse. Snart fulgte en endnu skarpere efter. Kort før d. 22. Juli er Stolberg i Halle, hvor der aabenbart atter er holdt Raad, og nogle Dage derefter (26. Juli) skriver han igen til Markgreviden. »I største Fortrolighed« meddeler han hende nu, »hvorledes vor Hr. Greve af Zinzendorf bestandig faar flere og flere Indfald« — — »Det er tydeligt, at bemeldte Greve farer vild in puncto Retfærdiggørelsen, Sakramenterne, Samvittighedstvang, Forkastelse af Arvesynden o. desl., for ikke at tale om mange andre Ting, der vel synes at være Biting, men som i Virkeligheden har deres store Betydning«.

Francke vil ikke dermed »exclamieren« alle Herrnhutter, og heller ikke træde det gode, som bliver tilbage hos Greven, for nær. Men han føler sig forpligtet til denne Advarsel, da han frygter for, at Greven »søger at anbringe sine Meninger i de danske Lande, hvorved al Indgang for Guds Rige i Fremtiden vilde blive spærret, tilmed da han kun adresserer sig til de fromme og ikke lader sig mærke med sine particulære Meninger, førend han har indtaget nogen alvorligt«. Naar Stolberg skriver dette til Markgrevinden, er det, fordi Gud har sat hende til ogsaa at være »Vægter i den Egn«. Han beder hende om ikke at vise hans Brev til nogen, for at det ikke skulde faa Udseende af, at han ønskede at bagvaske sin Næste eller at stikke sig selv frem som »en Mand i Kristendom«¹⁾. Endelig lover Stolberg selv at ville rejse til København i September Maaned og da at medbringe hele sin Korrespondance med Zinzendorf; en Kopi af sit sidste Brev til ham vedlægger han allerede nu.

Med denne Advarsel til Markgrevinden lod Stolberg sig foreløbig nøje. Franckes Meddelelser til ham af 8. og 11. Aug. om Spangenberg's paatænkte Rejse til Amerika og Plessens Plan at sende 12 mähriske Brødre til St. Croix foranledigede ikke nogen ny Advarsel fra Stolberg Side. Han var bange for at faa Skindet af at være det, han virkelig var, nemlig partisksindet; derfor svarede han Francke (16/8 33): »Hvad Hr. Grev Zinzendorf angaar, ser jeg ingen Lejlighed til i Øjeblikket at gøre noget uden at paadrage mig Mistanken om en altfor stor Hengivenhed for den anden Part, tilmed da jeg for to Postdage siden har skrevet udførlig desangaaende til Fru Markgrevinden; derfor anser jeg det for bedre at vente, til jeg kommer derhen, eller til jeg faar Svar derfra«.

Nogle Uger efter rejste Stolberg til København, men

¹⁾ Reichel, anf. Skr. S. 558.

inden hans Besøg her omtales, vil vi nærmere betragte hans Brevvexling med Zinzendorf.

3.

Stolbergs og Zinzendorfs Brevstrid.

Striden begyndte med Stolbergs Brev 23. Juni 1733. Han lægger ikke Fingrene imellem, men lader Zinzendorf høre, at han »gaar bort fra al Sandhed, slaar ind paa selvopfundne Veje, som bringer Kristus og hans Rige mangfoldig Skade, lukker Dør og Port op for Spotterne af det gode, og fordærver sig selv og andre«. Med de kraftigste Formaninger fortsætter han: »Deres Kærlighed, gaa dog i Dem selv, og se, at Egensind og Hovmod er Kilden til Deres Sætninger, husk dog paa, hvorledes Apostlen Paulus Kol. 2, v. 16 og smstds. v. 10 for at lede sin Menighed til Fuldkommenhed minder den om de første Førelser, Hjertets Forvandling og Tro; hvorfor er da denne enfoldige Vej bleven Dem for daarlig; de vil ødelægge Babel, og opretter et større Tvangsrige end i alle Religioner«. Stolberg frabeder sig dernæst Zinzendorfs og Spangenbergs Besøg, idet han endnu engang erklærer, at han »nærer Afsky for alle Zinzendorfs Meninger og finder, at de omstøder Grunden«. Tilsidst beder han ham ikke at tage ham »hans Naivitet« ilde op, men tro, at han har handlet »af sand Kærlighed« og for at redde sin Samvittighed.

Zinzendorf svarede d. 29. Juni ret sagtmodigt, idet han spurgte for det første, »om Stolberg havde set, hørt eller læst andet af ham end det, han selv havde bifaldet, da Zinzendorf var i Wernigerode«, og dernæst: »om Stolberg var villig til at tractere denne Formaning paa Syrachs eller Christi Vis, eller om han ogsaa vilde udstrø de principia, han havde udtalt i sit Brev, andre Steder end i Danmark«.

Stolbergs Svar paa dette Brev blev en længere Skrivelse, hvori han udførligt gennemgaar alle de Punkter, paa hvilke han havde noget at klage, eller rettere: paa hvilke Koalitionens havde noget at klage. Thi inden Brevet af-

sendtes d. 22. Juli, havde Stolberg selv været i Halle. Her havde Brevet i Koncept været forelagt ikke blot Francke, men tillige Raaden Cellarius, Præsterne Mischke, Freylinghausen, Majer, Senior Urlsperger (der netop da var i Halle) og en Hr. A. von Geusau, og deres Tilsætninger udgør omtrent $\frac{9}{10}$ af Brevet¹⁾. Endelig saa endnu Hofpræsten Lau i Wernigerode det igennem, inden det afsendtes.

Det er en lang Række Klager, Grev Stolberg nominelt i sit eget Navn, men faktisk paa Koalitionens Vegne, sendte Grev Zinzendorf. Stolberg afviser først, at han skulde have kunnet faa Indsigt i Zinzendorfs Trosgrund under hans Ophold i Wernigerode, da dette kun havde været nogle faa Timer. Han maa derfor tage sin Tilflugt til Z.s trykte og skrevne Sager og tillige til troende og gudfrygtige Mænds Relation, der dels mundtlig dels skriftlig har forhandlet med Z. om visse Stykker, dels selv været i Herrnhut og set Indretningerne der. Stolberg er derved kommen til det sørgelige Resultat, at Z. dels nærrede vildfarende Meninger, dels i sin Praxis var forfalden til meget betænkelige, fra den hellige Skrifs Rettesnor afvigende og anstødelige Ting.

Som Zinzendorfs Vildfarelser nævnes:

1. Retfærdiggørelseslæren. Z. nærrede her Dipelianske Anskuelser; hans fornemste Tilhængere og Venner forkastede Læren om Justificationen og Tilregnelsen af Kristi Retfærdighed.

2. Sakramenterne. Z. havde i Fortalen til sin Sangbog talt om Ægteskabet som et Sakrament, og tillagt Fodvaskningen den samme Kraft, idet han paastod, hans Hustru derved havde faaet Kraft til at overvinde sit Hovmod og blive ydmyg.

3. Arvesynden. Z. fornægtede eller i det mindste afsvækkede for stærkt Arvesyndens Kraft i de troende. Han havde sagt, at han aldrig selv havde følt den, men deraf

¹⁾ Reichel a. Skr. S. 553.

fulgte ogsaa, at han ikke havde kunnet erfare en uskrømtet Bod (Omvendelse).

4. Den offentlige¹⁾, tvungne Syndsbekendelse, som Brødrene maatte aflægge. Den tjener kun til at lære Synderne videre, og giver megen Forargelse.

5. Den altfor stærke Fremhævelse af Broderskabet, der kunde føre til, at man tillagde Udsagn af Brødre m. H. t. Tros- og Leveregler en Betydning, der kunde være til Præjudice for Menighedens Hoved, Kristus, og for hans i den hell. Skrift udtalte Villie.

6. Indifferentisme med Hensyn til Religionsforskelligheder.

7. De herrnhutiske Indretninger: Kærlighedsmaaltider, Fodvaskningen. Time-Bønnen etc., hvis Resultat dels er et mod den evangeliske Frihed stridende Tvangsvæsen, dels Legeværk og Pjank. Hertil hører ogsaa den selvpaaatagne udvortes Skin-Ydmyghed, at være Dus med Brødrene og at affectere Standslighed.

8. At Z. og hans Missionærer hist og her i opvakte Menigheder søgte at drage Folk bort ogsaa fra deres retskafne Lærere; kun de, der billigede hans Sætninger, var retskafne; andre redelig sindede forkastedes, naar de sagde det mindste imod, f. Ex. Pastor Struensee [i Halle], Mag. Winckler [i Ebersdorf] og Hr. Rothe, deres egen Præst.

Endelig følger som det 9de Punkt et overordentlig voldsomt Angreb paa Zinzendorfs personlige Sandfærdighed, et Angreb, der er saa voldsomt, at man næsten ikke forstaar, at Zinzendorf ikke strax har brudt med Stolberg. At han ikke har gjort det, finder maaske sin Forklaring, dels i hans personlige Ydmyghed, dels i Slægtskabet med Grev Stolberg; og endelig maa man huske, at Z. ikke var vidende om, at Stolberg talte i andres end i sit eget Navn.

. Stolberg beskyldte Z. for at variere i sine Udsagn om

¹⁾ I et senere Brev har Stolberg tilbagekaldt denne Betegnelse af Herrnhuternes Syndsbekendelse.

de herrnhutiske Indretninger, saa at det var blevet en almindelig udbredt Mening: Hr. Grev Z. taler ikke Sandheden, men indretter sine Ord efter sin Hensigt; hvem kan saa tro hans Erklæringer og Bekendelser i Trossager? Videre klager Stolberg over, at Z. til at begynde med plejede at erklære sig for ortodox; senere, naar de havde faaet Tillid til ham, udtalte han sig helt anderledes.

Tilslidst giver han ham følgende længere Hovedformaning til Bod og Bedring: »De erkender efter min Mening endnu ikke selv Deres Arveffjende, virker med Deres Naturild i Guds Rige, idet De istedetfor at bygge op derpaa, anretter en uhørt Skade. Gør Dem dog engang fri for Dem selv og bed Gud, at han vil aabne Deres Øjne, saa vil De lettere se, hvor De farer vild«.

•Ligeledes kan jeg ikke skjule for Ds. Klh., at mange, som kender Dem særdeles vel fra Deres yngre Aar, mener, at De ved Deres første Opvækkelse ikke har gravet dybt nok, ikke heller er naaet til en grundig Erkendelse af Deres og andre Menneskers uudgrundelige Fordærvelse og Elendighed, og at den Opvækkelse mere har bestaaet i en blot Forstandens Overbevisning og Bifald end i en grundig Hjertets Venden-om og i en ret Erkendelse af den i Dem selv skjulte Fordærvelse, som det gerne gaar med aktive Gemytter. Da De efter Deres medfødte Aktivitet gerne vil virke, saa er det sket, at De, da meget af Deres egen Elendighed er bleven skjult for Dem, har virket mere ud af blot naturlig Drift og den medfødte Travlhed end udf Naaden og Ydmyghedens rette Grund; og da De har troet at kunne overse andre og har villet gøre Dem bemærket i Verden, er De endelig forfalden til alle Slags vildfarende Meninger og Afveje. Alt dette vilde være indlysende for Dem, hvis De under hjertelig Bøn til Gud vilde begive Dem i Stilhed og nøjere prøve Deres Gøren og Laden, men særlig vilde efterforske, om ogsaa Deres egen Elendighed og Fordærvelse nogensinde er bleven Dem ret bekendt og aabenbar, ogsaa om en sand Aandens Armod og

Hjertens-Ydmyghed er tilstede, som ingenlunde bestaar i en paataget og udvortes Nedværdigelse, men deri at man erkender og indser, hvorledes man af sig selv er ganske fordærvet og udygtig til alt godt. Ad denne Vej vilde De da ogsaa snart komme ned fra alle Højder, og saa ogsaa udrette noget godt hos andre og kunne vise dem den rette Vej, hvorimod Deres hidtidige Virken og Adfærd i det hele har anrettet mere Splittelse end godt, som Erfaringen hidtil har vist, og Udfaldet vil bekræfte endog endnu tydeligere, med mindre De, medens det endnu er Tid, søger at stoppe op, og først og fremmest, efter Mtt. 18,3, at naa til en rigtig Erkendelse af den menneskelige Elendighed og Fordærvelse og en sand Aandens Armød.

Stolberg tilføjede, at dette skrev han af sand Kærlighed, for den altseende Guds Ansigt, som selv vil overbevise Zinzendorf derom. — Nogle Dage derefter (26. Juli) var det, at Stolberg sendte sit tidligere omtalte Advarselsbrev til Markgreunden i København.

Zinzendorf svarede Stolberg strax i en længere Skrivelse af 27. Juli. I denne søger han dels at forsvare sig imod, dels nærmere at forklare Misforstaaelserne i de Ting, Stolberg anklager ham for. Endelig kan Zinzendorf ikke lade være at minde Stolberg om, hvorledes denne ved hans første Besøg paa Wernigerode (paa Vejen til København 1731) havde bekendt for ham, at han havde fejlet i sin forrige Dom over ham, men at han havde bestemt at gøre dette godt igen og bringe de Herrer, som af ham havde ladet sig indtage mod Zinzendorf, paa bedre Tanker, og at han havde skrevet til Kongen af Danmark i den Anledning.

Stolberg sendte d. 16. August Z.s Svar til Francke med det Spørgsmaal: om og i hvad for Terminis han vilde være at svare. Tillige bad han Francke lade Professor Zimmermann, Præsterne Freilinghausen, Majer og Mischke læse Z.s Brev. At dette ogsaa har været forelagt pietistiske Venner i Køstritz, Augsborg, Kloster Bergen og Berlin,

ses af andre samtidige Breve¹⁾. Koalitionens Gang er i fuld Gang for at vise Z.s Skadelighed.

Stolbergs Svar til Zinzendorf er dateret d. 4. September, og afsendt umiddelbart før hans Afrejse til København. Det er uidentivl affattet efter Samraad med Koalitionens Mænd, og saa blev det endda sendt Francke, hvem Stolberg i et Brev af 5. Septbr. beder om at »besørge det til det behørigte Sted, hvis der ingen videre Betænkelighed er ved det«.

Svaret til Zinzendorf er meget udførligt og motiverer nærmere den Række af Klageposter imod ham og hans Indretninger, som findes i Stolbergs Brev af 22. Juli²⁾. Men Summen af det hele har dog vistnok nærmest været at frabede sig den herrnhutiske Propagandas Virksomhed i Halle og Wernigerode og sikkert i Danmark med.

Ogsaa i den følgende Tid, baade under Stolbergs Ophold i København i Efteraaret 1733 og senere, fortsattes Brevstriden mellem ham og Zinzendorf. Stolberg var stadig den angribende, medens Z. i en mærkværdig sagtmodig Tone søgte at forsvare sig mod de hvasse Udfald. Men til nogen Forstaaelse mellem dem kom det ikke.

At Hovedformaalet for Stolbergs Besøg ved det danske Hof var at advare mod Zinzendorf, kan ikke betvivles, og Hensigten lykkedes ogsaa helt godt. Men da Forhandlingen mellem Kongen og hans Ven og Fætter selvfølgelig havde en ganske intim Karakter, vidste selv Personer, der stod de kongelige nær, ikke, hvad der gik for sig, saa Zinzendorfs Veninde, Baronesse Söhlenthal, i sin overstrømmende Følelse, d. 30. Oktober 1733 skrev til ham: »Gud og Frelseren gør uudsigelige Ting med os her og viser os, at uden ham kan vi intet gøre. Gud være priset, som har ladet den dyrebare Hr. Greve af Stolberg være her hos os til sin hellige Ære«³⁾.

¹⁾ Reichel a. Skr., S. 553.

²⁾ Se foran, S. 520 ff.

³⁾ Lundbye, Herrnhutismen i Danmark, S. 51—2.

Zinzendorf har vel næppe set saa lyst paa Stolbergs Besøg, men da han selv kunde finde sig i alle mulige sværmeriske Anskuelser, naar han blot fandt Kærlighed til Frelseren, saa har han næppe endnu ret fattet Omfanget af den pietistiske Intolerance, og heller ikke at hans Aktier hos den danske Konge stod saa slet, som de i Virkeligheden gjorde. Hos Dronning Sophie Magdalene mente han i ethvert Fald at kunne regne paa et aabent Øre. Et Bønskrift fra ham til Dronningen blev af Mr. Becherer¹⁾ overgivet Baronesse Söhlenthal, der lovede at bringe det i Dronningens Hænder. Dr. Th. Grothaus, som meddeler dette i et Brev af 21. Decbr. 1733 til Zinzendorf, beretter, at han samme Dag havde talt med Baron Söhlenthal og bedt ham om »dog ret at antage sig denne Sag og ikke lade Lejligheden til at hjælpe med at befordre Kristi Rige gaa forbi«; men at han havde faaet følgende temmelig afvisende Svar, der viser, hvorom Suppliken havde drejet sig:

»Hvis Menigheden alene vil bo i Danmark, saa tror han sikkert, at Kongen saa vel som Dronningen med Glæde vil tillade det. Men om Hr. Greven selv kunde han ikke sige det saa sikkert, thi hverken Herskaberne eller han selv eller andre ved Hoffet kunde finde sig i ham«.

Grothaus havde da nøje udspurgt om alt, hvad der var i Vejen, og havde ført en indgaaende Forhandling med Söhlenthal derom, og havde da tilsidst faaet følgende Hovedindvendinger frem:

1. Grev Zinzendorf holdt med Dippel og havde i sin Supplik kun daarligt reddet sin Uskyldighed i den Henseende.

2. Grev Zinzendorf lod ikke nogen eneste passere som et Guds Barn, medmindre de var af hans Menighed, og da maatte andre vakre Folk staa tilbage.

3. Grev Zinzendorf brugte i sine Taler, og især i

¹⁾ Se Kh. Sml. 5. IV, 360.

sine Skrifter, saadanne usædvanlige Udtryk, at man hverken kunde vide eller begribe, hvad han egentlig ønskede. Det vilde være godt, hvis han vilde forblive enfoldig, saa kunde man have at gøre med hinanden«.

Grothaus tilføjer, at Söhlenthal, der var inderlig ked af disse Klager over Zinzendorf, som han fra gammel Tid holdt meget af, ønskede at faa Klagernes Berettigelse nærmere oplyst.

Men Klagerne i sig selv var et Udtryk for den Stemning mod Zinzendorf, som Stolberg og den haleske Koalition havde oparbejdet i Løbet af Aaret 1733, og som de ogsaa i den følgende Tid af al Magt søgte at skærpe. Historien med Chr. Davids Traktat om »de otte Saligheder« bidrog jo ogsaa til at stille Herrnhuterne i et uheldigt Lys¹).

II.

A. G. Spangenberg's Besøg i København 1733.

Blandt Zinzendorfs hengivne Venner indtager Spangenberg en fremragende Plads²). Hans Ophold i København i Efteraaret 1733 har kirkehistorisk Betydning, fordi han sikkert har draget adskillige af den opvakte Forsamling nærmere til Herrnhutismen eller vel endog til Separatismen. Men da hans Ophold her omtrent faldt sammen med Stolbergs, der hos Kongen og Hoffet havde den modsatte Virkning, saa kunde han dog ikke udrette noget hos de Styrende for at tilvejebringe en forsonligere Stemning overfor Zinzendorf. Anledningen til hans Komme var følgende:

Den 21. Maj 1733 kom til Herrnhut et Tilbud fra Overkammerherre C. A. v. Plessen, der blev af Betydning for den Virksomhed af Brødremenigheden paa de dansk-vestindiske Øer, som allerede var indledet ved Herrnhuterne

¹) Denne Bogs Historie er fortalt i Kh. Sml. 5. III, 694—702.

²) Om hans Levned se Risler, Leben Spangenberg's. Th. Flidner, Buch der Märtyrer u. andrer Glaubenszeugen der evang. Kirche IV, 1091 ff.

Leonhard Døbers og David Nitschmanns tidligere Besøg her. Plessen havde nemlig købt Jord til sex Plantager paa den af det vestindisk-guineiske Handelsselskab nys erhvervede Ø St. Croix og tilbød nu ikke blot paa sin Bekostning at sende en Koloni af herrnhutiske Sødskende til St. Croix, for at de skulde lede Anlægget af hans Plantager, men lovede dem ogsaa, at de dér skulde faa frit Lov til at danne en Menighed og have fuld Samvittighedsfrihed; til- lige kunde de saa arbejde for Negrenes Omvendelse. Endelig udtalte Plessen den Tanke, der netop paa denne Tid maatte falde i god Jord, at Herrnhuter-Menigheden maaske ogsaa paa denne Maade kunde sikre sig et Tilflugtssted, hvorhen hele Menigheden kunde drage, hvis det stadig voxende Fjendskab umuliggjorde dens Forbliven i Hjemmet.

Netop som Sagen forhandlede i Herrnhut, kom David Nitschmann tilbage fra Vestindien og fortalte om Forhol- dene der. Og trods Indvendinger fra Zinzendorfs Side, der klart saa Faren ved at blande »Handel for Næring« og Missionsarbejde sammen, vedtog Menigheden, at man skulde følge Plessens Opfordring. Det blev bestemt, at de, der ønskede at drage afsted, skulde melde sig; men først efter en grundig Forhandling med hver enkelt fik de Lov til at komme med.

Det er mærkeligt at se den Iver og Varme for Mis- sions sagen, der nu raadede i Herrnhut; thi det var ikke Tanken om at kolonisere en fjærn Ø, der drog dem; det var Missionshaabet, der besjælede alle de 18 »Sødskende« — 4 Ægtepar, 6 gifte Mænd, (hvis Hustruer blev hjemme) og 4 ugifte Brødre — der forlod alle Ting, for at drage ud over Verdenshavet og tjene Herren i ukendte Egne. Ledsagede og ledede af Mag. A. G. Spangenberg drog de d. 20 Aug. 1733 afsted fra Herrnhut og naaede efter forskellige Hændelser d. 13. Sept.¹⁾ til København, hvor de blev modtagne med aabne Arme af de opvakte.

¹⁾ I Rislers Leben Sp.'s S. 81 staar urigtigt d. 14de.

En Række Breve fra Spangenberg til Zinzendorf fortæller os om deres Ophold her og om Forholdene i København paa dette Tidspunkt¹⁾.

Spangenberg og Tobias Leupold aflagde kort efter Ankomsten Besøg hos Professor Reuss²⁾ der modtog dem »meget hjerteligt«. I Vajsenhuset lærte Spangenberg Hr. Ewald at kende og talte ogsaa her med Præsten P. N. Holst, der jo nylig var suspenderet paa Grund af sin Tale om Skriftestolens Fordærvelse. Spangenberg, hvis Fordrivelse fra Halle skyldtes lignende Anskuelser, har fuldt ud kunnet sympatisere med ham. Han beklager sig over, at Ole Hersleb, »Kristi Vidne«, var rejst bort, saa han ikke kunde, som han skriver, »gratulere ham til hans Ære (thi han er afsat, fordi han ikke vil gøre, som Verden vil have) . . . Han er brudt op herfra, og er rejst til Halle og derfra til Herrnhut; derved har han, efter hvad Overkammerherren siger, i København vakt megen Bevægelse mod Herrnhut og faaet Folk til at tale om, at Herrnhut skulde være Skyld i al den Uro, som er opstaaet her ved ham«. Da Hersleb før sin Afrejse havde ordnet, at Brødrene kunde bo i hans Hus, formaner Spangenberg »de kære Hjertensbrødre« i Herrnhut til at øve Gengæld ved at »modtage Hersleb hjerteligt og vise ham dobbelt Ære og Kærlighed«³⁾.

De herrnhutiske Brødre var strax efter deres Ankomst

¹⁾ Brevene (A. W.) er tildels benyttede af Risler: *Leben Sp.'s* S. 81 ff.

²⁾ Om dennes tidligere Forhold til Spangenberg se *Kh. Sml.* 5. IV, 771.

³⁾ Til de Efterretninger om Ole Hersleb, som er meddelt foran S. 164—201 og 360—66 kan endnu føjes følgende. I Hjørlande Sogns Kirkebog findes antegnet: 1737 d. 7. Sept. blev holdt Trolovelse mellem Hr. Ole Hersleb og Birte Niels-Daatter Rafn. De copuleredes d. 24. Sept. samme Aar (Landsarkivet). Præst i Hjørlande var den Gang Hr. Frederik Quist (der endte som kgl. Konfessionarius); formodentlig har han været en Ven af Hersleb, ligesom han ogsaa tilhørte Pietismeu. I *Personalhistoriske Bidrag vedkommende Danmarks og Norges Geistlighed*, ved J. C. L. Lengnick (Kbh. 1858) S. 24, er Notitsen om Herslebs Giftermaal allerede publiceret, men det urigtige Fornavn (Otto), som dér er givet Manden, har bragt Forvirring. H. F. R.

flyttede ind i Herslebs Bolig. Her begyndte de københavnske Opvakte allerede den første Dag at besøge dem, hvorfor Spangenberg udtaler Haabet om, at »Herren vil skænke os en Velsignelse og dertil en Smule Lidelse«.

Af Overkammerherre Plessen blev Spangenberg og Tobias Leupold, som rimeligt var, meget venligt modtagne. Plessen erklærede overfor dem, at han »satte Menigheden i Herrnhut meget højt«, og at han »havde en særlig Tillid til, at meget godt vilde blive udrettet ved dens Færd mellem de sorte«.

Af de københavnske Forhold giver Spangenberg (14/9 33) følgende Skildring: »Alt er i Bevægelse. Mørket op-røres og vil ikke taale Lyset, men udretter derved ikke andet, end at man bestandig mere, tydeligere, klarere og renere ser Lyset skinne. Der aabenbarer sig i de Sjæle, vi finder her, en Hunger efter Sandheden og en skjult Længsel efter Lidelsernes Samfund med Brødrene i Kristus«.

Den 19de Sept. skriver Spangenberg: »Brødrenes Op- hold her er tilvisse til Velsignelse. Vi have dagligt Besøg af mange og finde Hjerterne hungrige og villige. Vor Menighed staar her i stor Estime, uagtet de haleske Beskyldninger ogsaa ere komne hertil. Min Person er meget forhadet hos Verden. Brødrene elske mig, men de, som staa i nogen Connexion med Hoffet, saa' helst, at jeg kunde komme til dem om Natten, ligesom Nicodemus til Kristus«. Dernæst omtaler Spangenberg, at Kongen ventes tilbage fra Norge paa Tirsdag (3: d. 22. Sept.) og fortsætter saa: »Alle frygte, hvorledes det skal gaa in ecclesiasticis Thi Kleresiet er alvorlig bestemt paa at forstyrre dem, der ikke vil ære Tjenerne. Men de andre, som kunne udrette noget hos Kongen, vilde gerne føre Sagen saaledes, at man ikke gør ham utilbøjelig for Guds Sag (von der Sache Gottes abgeneigt)«.

To Dage efter (21. Sept.) fortæller Spangenberg, at Hallenserne skriver om de herrnhutiske Brødre til København. Han havde selv efter Indbydelse været Gæst hos

Grev Reuss VI, der havde forelæst ham forskellige Spurgsmaal, hvoraf det fremgik, at man havde skrevet »naragtige Ting« om Brødrene. Endvidere meddeler han, at »Kongen kommer i Morgen«¹⁾ og »Hr. Gr[even] af W[ernigerode] ventes en af de første Dage«. Med de københavnske Præster er Spangenberg ilde tilfreds: »Den herlige Forestilling, som Du tidligere har givet mig om de fromme Herrer her, passer ikke paa Originalerne, som jeg nu har set med mine Øjne og hørt med mine Ører. Kære Broder! Din Kærlighed haaber alt, men bliver ofte bedragen!« — »Det staar mellem Frygt og Haab, hvorledes alt vil løbe af, naar Kongen kommer tilbage«. Endnu fortæller Spangenberg, at han den følgende Dag er indbudt til Middag hos Grev Lynar, hvortil han føjer: »men jeg veed, at han er ilde tilfreds med os propter Hallenses«.

Spangenberg og de andre Herrnhutere havde indrettet sig saaledes i København, at de kunde afslutte Dagen med en Aftenforsamling. Men i denne ønskede ogsaa deres Venner at deltage, og efterhaanden kom flere og flere til: »Borgere, Studenter, Lærde, Soldater, Politibetjente og andre«. Følgen var, at disse Forsamlinger begyndte at vække Opmærksomhed, saa at Overkammerherre Plessen maatte raade Brødrene til omhyggelig at vogte sig for at bringe Larm. Plessen havde hørt, at Pastor Hersleb var rejst til Herrnhut, og dette oprørte Folk mod Brødrene. Spangenberg maatte saa love Plessen, at de ej skulde blande sig i Stridighederne; men han kunde dog ikke undlade at minde Plessen om, at Herren vilde bringe Sværd, ikke Fred; og naar Brødrene nu handlede i Enfold, og der alligevel opstod Larm, maatte man huske paa, at det ikke kunde være anderledes med de troende. Dette indrømmede Plessen, idet han mindede om Hedningens Ord om en retfærdig paa Jorden.

Da der imidlertid stadig kom flere i Forsamlingerne,

¹⁾ Kongen kom først d. 23. Sept. Holm, II, 754.

bestemte Brødrene selv at indskrænke Adgangen til disse, og Søndag Aften d. 27. September (nogle Dage efter Kongens Hjemkomst fra Norge) meddelte de i en stor Forsamling de tilstedeværende, hvad deres Tanke med Forsamlingerne egentlig var. Vi sagde, skriver Spangenberg, at »vi holdt vor Bedetime for at bestyrke os selv i det gode; det plejede vi ganske enfoldigt at gøre, og kun at tale om, hvad vi havde erfaret i Hjertet; denne Vane havde vi haft i Herrnhut og undervejs ikke opgivet den hverken i Værtshusene eller paa Skibet; her i København havde vi baaret os ad paa en lignende Maade, og ikke ladet os hindre ved Tilstedeværelsen af nogle, som havde besøgt os som gode Venner; efter Haanden var der nu kommet mange, om hvis Hensigt og Forhold vi intet vidste, og derfor maatte vi befrygte, at der kunde komme Uorden ud deraf; vi var imidlertid Gæster i København, og vilde hverken foranledige Uorden eller holde offentlige Prædikener, tilmed da der her ikke savnedes Lejlighed til at faa Sandheden at høre; derfor bad vi Forsamlingen skilles. Vilde nogen besøge os og komme til os om Dagen, da vilde vi altid være rede. De vilde altid kunde træffe een af os, og have større Velsignelse af en Samtale paa Enkeltmandshaand, i hvilken vi kunde gøre Regnskab for vort Haabs Grund og bedre lære deres Tilstand at kende. Vi havde dog ikke i Sinde at lade Venners og Bekendtes Nærværelse hindre vor Bedetime. Grunden til vor Erklæring var den, at vor Menigheds Hensigt ikke var at lave Opvækkelse, Uro, Bevægelse og Larm paa et Sted, hvor vi ikke kunde bygge videre, men derimod at føre alt rigtigt til Grunden (alles recht zu Grunde zu führen)«. — Fra nu af gav Brødrene kun nogle faa af deres Bekendte Adgang til deres Aftenforsamlinger. Den Omstændighed, at en Student, der en Aften indfandt sig, endte med at skælde dem ud, viste dem, hvor nødvendig denne Indskrænkning var.

Paa denne Tid forhandlede mellem Brødrene, om de skulde gaa til Alters, »forat overbevise vore Anklagere om,

at vi ikke foragte Sakramentet«. De var fuldt enige om, at »de ikke vilde gaa sammen med den store Hob, da de allerede udgjorde en Menighed for sig, der kendte hinanden og rettede sig efter Herrens Ord«. Ligeledes var de enige om, at de ikke vilde gaa til Privat-Skriftemaalet (Ohrenbeicht) og Privat-Absolutionen, der i den lutherske Kirke, mente de, kun var for de forskrækkede og ængstede Samvittigheder, der ej kunde tro paa nogen Tilgivelse, mens Gud havde givet dem selv et glad og let Hjerte. De kastede da Lod, om de skulde spørge Bluhme til Raads, og da Loddet svarede Ja, forelagde de ham Sagon. Bluhme fandt ikke, at det vilde være uevangelisk, om Skriftemaalet og Absolutionen udelodes; det samme fandt Sted i Strassburg, Berlin o. fl. a. Steder; heller ikke vilde han have noget imod, at de gik alene til Alters; det var hverken stridende mod Ritualet eller Sædvanen. Men da der netop i Øjeblikket var saa megen Larm angaaende Absolutionen, vilde han dog først tale med Konfessionarius Frawen og Kongen om Sagen. Bluhme rejste saa til Fredensborg og skrev herfra, at enten maatte Brødrene holde sig til Ritualet eller ogsaa søge en speciel Dispensation af Kongen gennem Overkammerherren. Da de imidlertid ikke vilde gøre nogen af Delene, synes deres Forehavende ikke at være blevet til noget.

Imidlertid vedblev deres Forsamlinger at vække Opmærksomhed. Engang sendte Plessen Bud, at de maatte ikke holde Forsamlinger, hvortil Spangenberg svarede, at de skulde nok undgaa at vække Uro; en anden Gang tilbød Politimesteren at beskytte Spangenberg, hvilket denne dog afslog, og Tilstrømningen var stadig stor. Den 31. Oktober skriver Spangenberg herom følgende: »Til vore Sangmøder (Singstunden) indfandt der sig nylig igen saa mange fremmede, at vor Stue nær var bleven for lille. Der kom ogsaa saa mange Kvinder til vore Søstre i Kamret ved Siden af Stuen, at de knap nok kunde staa derinde.

Men da vi var bange for Uorden, ihvertfald ikke vilde paadrage os et ondt Skin, saa lod vi ikke mere nogen af Kvinderne komme ind, men hvis det skete, at der kom nogen om Aftenen, saa gik de ind i et aparte Værelse med vore Søstre og talte, sang og bad med hinanden der. Det gav os Lejlighed til rigtig tydelig at kunne forklare vor Mening om de blandede Forsamlinger, hvor de er vant til at danne ligesom brogede Rækker. Thi det er en slet Vane, de har, at de alle gaar mellem hinanden, Brødrene finde mest Opbyggelse hos Søstrene, og Søstrene opbygger sig helst ved Brødrene. Ellers er Herren hos os med sin Velsignelse og Naade og Sandhed«.

Under sit Ophold i København havde Spangenberg theologiske Konferencer med Grev Stolberg, som samtidig opholdt sig her. Formodentlig havde flere været tilstede som Tilhørere, deriblandt i alt Fald den ved det danske Hof nys ansatte unge Grev Henrik (VI) Reuss, der i et Brev af 15. Okt. 1733 fortæller sin Ven, Grev v. Castell om hvorledes det var gaaet: »Angaaende Grev Zinzendorfs Forhold er jeg bleven tilstrækkelig oplyst af Grev Stolberg; tillige har jeg været tilstede ved de Forhandlinger, denne har haft med Hr. Spangenberg. Jeg har beundret den Grundighed og Mildhed (douceur), hvormed de har disputeret, og jeg er overbevist om, at det ikke vil være uden Virkning«¹⁾. Grev Reuss tilhørte samme pietistiske Retning som Stolberg, og det har altsaa været hans Haab, at dennes Argumenter skulde have Indflydelse paa Spangenberg's kirkelige Holdning, hvorom vi dog ikke vide noget. I følgende Brev til Zinzendorf, som Stolberg skrev kort efter sin Hjemkomst til Wernigerode, berører han Samtalerne med Spangenberg, men uden at omtale, at de bragte noget Resultat. Som sædvanlig benytter Stolberg Lejligheden til at give Zinzendorf nogle Formaninger, og det just ikke i de sagtmodigste Ordlag.

¹⁾ Se foran, S. 352.

Stolberg til Zinzendorf.

Hochgebohrner Graff,
Hochgeehrter H. Vetter.

Ew. Lbd. Schreiben vom 24te 8br. habe wohl erhalten, und mit H. Spangenberg in Coppenhagen einige mahl gesprochen, bedaure nur, dass Ew. Lbd. sich in ein und andern nicht besser fassen mögen, und sich vor unschuldig halten wollen, da mich das jenige, was ich nun selbst gehöret, als was aus Dero Briefen an Herr Abt-Steinmetzen¹⁾ und Urspergern²⁾ gesehen, völlig von Ihrer Beschaffenheit überzeuget. Gott erbarme sich über Ew. Lbd. nach seiner Barmhertzigkeit. Beykommende beyde paquete in dieser Schachtel haben mir Ihro Hoheit Princess Charlotte und die Fräulein Hoffmeisterin von Holtz [o: Holstein] gegeben, Ew. Lbd. zuzusenden. Es haben sich die paquete in meiner Chatoul ein wenig gerieben, welches nicht übel zu nehmen bitte. Übrigens empfehle Ew. Lbd. göttl. Schutzes und verharre

Ew. Lbd. Ergebenster Vetter und Diener
Wernigerode d. 18te 9br. 1733. *C. E. G. z. St.*

Det havde været Spangenbergs Ønske at forblive i København indtil hans Ledsageres Afrejse til Vestindien, for indtil det sidste at være dem til Bistand med Raad og Daad; men det blev ham ikke forundt. Da han nemlig under Haanden blev underrettet om, at det var Kongens Villie, at han skulde begive sig bort, maatte han rejse tilbage, efter at han alvorlig havde formanet sine Rejsefæller til ved en Evangeliet værdig Vandel at modbevise de ufordelagtige Rygter, der vare udbredte om Herrnhut³⁾. Spangenberg's Afrejse fandt Sted 5. Nov. 1733⁴⁾.

Den 21. Nov. s. A. skrev Grev Christian Rantzau fra Christiania til en Ven, der rejste i Udlandet: »En vis Spangenberg, Professor fra Halle, hvor han havde gjort sig forhadt (odieus) ved besynderlige Anskuelser, har op-

¹⁾ Abbed i Kloster Bergen. ²⁾ Senior i Augsburg.

³⁾ Th. Fliedner a. Skr. IV, 1096. ⁴⁾ Kh. Sml. 5. IV, 327.

holdt sig nogen Tid i Kjøbenhavn; men han er rejst derfra for ikke mere at vende tilbage¹⁾.

Efter at Spangenberg saaledes for stedse havde forladt København, fik hans Ophold her en mindre blid Omtale i et af de Indlæg, som de ortodoxe Præster indleverede til den i Anledning af de kirkelige Stridigheder nedsatte Kommission, hvor Præsten Kaasbøll ytrede om ham, at skjønt han — jaget fra Halle paa Grund af sin Separatisme, og Præsten Wilhelm Löber har udgivet en Prædiken med en mærkelig Fortale imod ham, da han med sit Tilhæng rejste til København — saa er han dog uagtet alt dette her bleven modtaget som en Guds Engel; her blev det tilladt ham at opholde sig længe; her holdt han sine Forsamlinger; her saaede han sin Sæd, og man kan ikke formode andet, end at der vil fare Ugleunger ud af de Basiliskæg, som han har lagt.

Sandheden i dette Angreb er vel nok den, at Spangenbergs Ophold her ingenlunde har bidraget til at berolige den stærkt bevægede Stemning blandt de opvakte, men snarere har fremskyndet adskillige urolige Aanders, og navnlig P. N. Holsts, Brud med Statskirken²⁾. For øvrigt er det jo bekjendt, at Spangenberg senere blev en af Brødre-menighedens mest tiltalende og fortjente Ledere, hvis »Idea fidei fratrum« endnu sættes højt.

III.

Grev C. E. Stolbergs Besøg ved det danske Hof i Efteraaret 1733.

Dette Besøg, der blev af gennemgribende Betydning for den danske Kirke, er indtil den nyeste Tid undgaaet Historikernes Opmærksomhed; selv Stolbergs Biograf E. M. Fürstemann, kjender intet dertil³⁾.

¹⁾ Danske Saml. 2. R. II, 345.

²⁾ Kh. Sml. 5. IV, 327.

³⁾ Om tidligere Bestræbelser for at faa Stolberg her til Landet i Kh. Sml. 5. IV, 761.

Grev Christian Ernst af Stolberg-Wernigerode og Kong Kristian VI var Fætre, idet deres Mødre var Søstre¹). De havde vel alt siden 1728 staaet i Forbindelse med hinanden og vexlet Breve; men Brevvexlingen havde kun i ringe Grad drejet sig om kirkelige Sager. Efter det ovennævnte Besøg blev det ganske anderledes. Fra nu af blev nemlig kirkelige Forhold i Danmark det stadige Forhandlingsemne mellem Fætrene, ved Siden af andre Forhold, der laa Kongen eller Greven paa Hjerte. Med Stolberg, den halleske Pietismes Mand, erobrer denne kirkelige Retning Kong Kristian og dermed den danske Kirkes Styrelse i hans Regeringstid. Men dette maatte ogsaa faa almindelige politiske Følger, da Statens og Kirkens Styrelse var saa nær forbundne med hinanden. Der er saaledes ingen Tvivl om, at Grev Stolberg ved sit Besøg har bidraget stærkt til det mere og mere spændte Forhold, som i Efteraaret og Vinteren 1733—34 udviklede sig mellem Kristian VI og hans Ministre²).

Stærkest mærkes dog Stolbergs Indflydelse paa de kirkelige Forhold, og man kan trygt gaa ud fra, at de Forholdsregler, der her bleve truffene under og efter hans Ophold ved det danske Hof skyldes ham. Medens Kristian VI i de foregaaende Aar havde staaet vaklende, vinder han nu under Stolbergs Indflydelse et fast kirkepolitisk Stade. Hans Regerings første Aar havde i kirkelig Henseende været Brydningsaar baade herhjemme og andesteds. I Tyskland var den halleske Pietisme i Færd med at skille sig ud baade fra Herrnhuterne og fra Separatismen; Grev Stolberg stod som en af den halleske Pietismes ledende Mænd. Nu var det hans Opgave, om det kunde lykkes, at føre den dansk-norske Konge i den Retning, som han og »den halleske Koalition« ønskede.

Den 25. Sept. 1733 — to Dage efter Kristian VI's

¹) H. L. Møller, Kong Kristian den Sjette og Grev K. E. Stolberg, S. 12 f.

²) Holm, Danmark-Norges Hist. 1720—1814. II, 621.

Hjemkomst fra Norge — kom Stolberg til København og flyttede d. 28. ud til Fredensborg, hvor Kongen residerede¹). De kirkelige Stridigheder var paa den Tid i fuld Gang. Sammenstødene under Norgesrejsen (Ole Hersleb, P. N. Holst o. a.) havde ikke dæmpet men skærpet dem. Nu var ogsaa Spangenberg kommen til Byen, og hans og de herrnhutiske Sødskendes Forsamlinger vakte betydelig Opsigt, og de ortodoxe undlod ikke, naar Lejlighed gaves, at gaa løs paa Pietisterne. Nogen direkte Paavisning af Stolbergs Indflydelse i disse Maaneder kan ikke føres; den mundtlige Samtale efterlader sjældnen historiske Kildeskrifter; men naar der blev taget saa mildt, som der blev — mod Statsminister Rosenkrantz's Ønske — paa P. N. Holst, kan denne sikkert takke Stolberg derfor²); og denne sidstes Indflydelse skyldes tydeligt nok ogsaa Udstedelsen af Forordn. af 7. Okt. 1733, som Rosenkrantz ligeledes var misfornøjet med, idet han frygtede for, at «alle Slags Nyhedskræmmere i Religionen» skulde tage Anledning deraf til frit at prædike deres Meninger«, da intet i Forordningen forbyder det³).

Forordningen af 7. Oktober befaler under Straf af Mulkt «alle i vores Riger Danmark og Norge værende Gejstlige paa Prædikestolene at entholde sig fra al Skænden og Larmen, i Særdeleshed imod de saakaldte Pietister». Den maa være kommen som en Bombe for de Præster, som endnu paa denne Tid havde haabet at vende Kongen i ortodox Retning. Den betegner Vendepunktet i Kongens vaklende Kirkestyrelse, en Knæsættten af den haleske Pietismes Tanker, en Sejr for Grev Stolberg og de med ham forbundne Venner i Tyskland. Intet Under derfor, at de ortodoxe Præster blev i høj Grad forbitrede; de kunde, som Kristian VI selv udtrykker det, «ikke ganske afholde sig fra al unyttig Tale paa Prædikestolen», og de paastod,

¹) Schrøder til Francke ¹⁸/₁₀ 33 (Ark. i Halle).

²) Kh. Sml. 5. IV, 325 f.

³) Møller, Mnemosyne. II, 273.

at »man havde stoppet Munden paa dem«. Ved den aarlige Taksigelsesfest i Slutningen af Oktober i Anledning af Ildebrandens Ophør (1728) var der Præster i Kjøbenhavn, der talte imod Forordningen, ja en og anden skal tydelig have sagt, at han efter sin Samvittigheds og Skyldigheds Pligt vilde prædike imod alt, hvad han fandt farligt, saa længe han havde Liv i Kroppen og Blod i Aarerne¹).

Resultatet var, at Forordningen ingeni lunde bragte den Ro i Gemytterne, som Kongen havde haabet. Han lod derfor, sikkert ogsaa efter Stolbergs Raad, Biskop Worm endnu engang advare Præsterne om at tage sig iagt, »dersom de ikke selv vilde tilskrive sig det Uheld, som kunde møde dem«. Desuden gaves der de theologiske Professorer Ordre til i Kongens Navn at forestille Studiosis Theologiæ, som engang ville søge Præste-Embeder, at de maa beflitte sig paa den sande Gudsfrygt, ifald de ville blive hjulps²).

Det kan ikke være tvivlsomt, at Stolbergs Besøg her har bidraget væsentligt til at fremme Pietismen i Hofkredsen; men lige saa vist er det, at han har haft til Formaal at fjerne Kongen fra Zinzendorf, og at det er lykkedes ham. Men det gik for sig i al Stilhed, saa at selv Zinzendorfs bedste Venner ikke vidste noget derom³). Stolbergs theologiske Konferencer med Spangenberg, der i den Anledning var kaldt til ham, har næppe haft nogen Indflydelse paa Grevens vel befæstede Anskuelse om Herrnhutismen som en i kirkelig Henseende farlig Retning, der burde modarbejdes. Men overfor de i Anledning af Skriftestolen beængstede Præster anbefalede Stolberg, at Kongen skulde gaa frem med Sagtmodighed og lette Samvittighedsbyrden for dem.

Der er i Wernigerode opbevaret en tysk »Extrakt af

¹) Efter den svenske Ministers Indberetning (Holm, Danmark-Norges Hist. 1720—1814. II, 621).

²) Kr. VI til Rosenkrantz 10. Nov. 33. Mnem. III. Nr. 296.

³) Se foran, S. 524.

en Skrivelse' fra Kongen af Danmark*, dat. 17. Okt. 1733, hvori det hedder: »Jeg spurgte ham, om han vilde sige mig, om han holdt Holst og Ewald for fromme eller onde Folk. Han sagde: for fromme. Nu, sagde jeg, saa vilde det jo være uforsvarligt handlet, om man jog saadanne bort, og beholdt dem, som slet ingen Samvittighed gør sig. En — det er Ole Hersleb — er allerede rejst bort; hvad har det hjulpet? Vi Mennesker kan saa let komme Gud i Vejen og hindre hans Værk. Det maa man vel tage sig i Agt for».

Dette synes at være Spørgsmaal, som Kongen har forelagt Stolberg, og de vidne om det Omslag, der paa denne Tid under Grevens Paavirkning foregik i Kongens Betragtning af de opvakte noget urolige Færd, et Omslag, der træder endnu klarere frem under de Forhandlinger, der snart efter fulgte, da den kongl. Kommission i Anledning af Angrebene paa Pietisterne var kommen i Virksomhed. At denne Kommission er bleven nedsat efter Stolbergs Raad, maa ogsaa anses for højst sandsynligt. Ligeledes maa det antages, at den kongelige Konfessionarius Frawen ikke vilde have forløbet sig saa stærkt, hvis Stolbergs Nærværelse hos Kongen ikke havde sat ham i det Krigshumør, der forvoldte hans Fald. Spangenberg's Bortvisning fra København maa sikkert ogsaa anses for Grevens Værk. Sværmeriske Separatister var ham ligesaa meget imod som ortodoxe Præster.

Stolbergs Ophold her har saaledes haft betydningsfulde Følger for den danske Kirke, ikke mindst fordi Kristian VI i sin følgende Regeringstid,¹⁾ næppe nogensinde foretog noget vigtigt Skridt i kirkelig Henseende, uden først at have hørt Stolbergs Mening om Sagen¹⁾.

¹⁾ Som et mærkeligt Exempel paa, hvor flittig Kongen var i at raadføre sig med Stolberg, kan anføres, at i Tidsrummet 10de til 20de Nov. 33 afgik der ikke mindre end 4 Breve til Wernigerode, uagtet de nys havde haft Lejlighed til udførlig mundtlig Drøftelse af Sagerne.

At Stolberg er bleven godt lønnet for sin Tjeneste — om end ikke direkte med Penge — kan ikke betvivles, naar man ser, hvor mange af hans Slægtninge og Protegèer der fandt Vej til Danmark, hvor de kom til at indtage anseelige og vel lønnede Stillinger. Alene dette, at Stolberg kunde faa sine Planer om Kristendommens Fremme i Danmark realiserede, maatte for en Mand af hans religiøse Anskuelse være en stor Tilfredsstillelse. At hans Afsked fra Hoffet har været i største Naade, fremgaar af et Brev, dat. Christiania 21. Nov. 1733, hvori Grev Chr. Rantzau fortæller: »Grevnen af Stolberg-Wernigerode har faaet Elefantordenen til sin Broder. Man siger, at Ordenen var bestemt for ham selv, men at han havde undskyldt sig med, at han var Kongen af Prøjsens Undersaat; men han er bleven hædret af Dronningen med hendes Orden, »l'union parfaite«, der til større Udmærkelse var prydet med Diamanter, som Tilfældet er med de Ordenstegn, Medlemmer af det kgl. Hus bærer«¹⁾).

Grev Stolberg var næppe kommen tilbage til Tyskland igen i Nov. 1733, før han atter satte sig i Forbindelse med Mændene af »den haleske Koalition«, og i Begyndelsen af December mødtes han ihvertfald med Professor G. A. Francke og Abbed J. A. Steinmetz til nogle Dages Raadslagning paa Wernigerode²⁾. Om andre har deltaget i denne Raadslagning, vides ikke, men det er sandsynligt. Som Stolberg i Sommeren 1733 stadig havde ladet Vennerne gennemse sine Skrivelser, saaledes vedblev han. Naar han ikke havde haft Tid til at faa Kongens Breve besvarede, betød det i Almindelighed, at han endnu ikke selv havde faaet Svar om Sagerne fra Francke og de andre Venner. Adskillige af de stolbergske Betænkninger bærer Vidne om, at de har gaaet gennem flere reviderende og korrigerende Venners Hænder.

¹⁾ Danske Saml., 2. R. II, 345.

²⁾ Stolberg til Kr. VI ¹²/₁₂ 33.

Kongens og Stolbergs kirkelige Korrespondance i Vinteren 1733—34 drejede sig væsentligt om to Ting, om Kommissionen, der var rettet mod de ortodokse Præster, og om Præstestandens Forbedring. Men, som rimeligt var, kom man stadig ind paa mange andre kirkelige Spørgsmaal, og den danske Konges hemmelige Minister paa Wernigerode har haft et stort Arbejde i denne Vinter.

Stolbergs Besøg ved det danske Hof i Efteraaret 1733 havde saaledes den Følge, at han og hans Raadgivere i Halle fik en afgørende Indflydelse paa den danske Kirkestyrelse, og at Zinzendorf blev spærret ude, selv om Kristian VI's officielle Brud med ham først fulgte fem Fjerdingaar senere, medens Dronningen ikke helt svigtede sin Ven i Herrnhut.

IV.

Den pietistiske Bevægelse i København 1733.

Aaret 1733 synes at være oprundet ret roligt i København. »Gud være lovet«, skriver Baronesse Söhlenthal 13. Jan. 33. til Zinzendorf, »at, selv om det her gaar af i Stillehed, saa har Herren dog sikkert sine, og aabenbarer sig daglig mere og mere for mange Sjæle«. Den pietistiske Bevægelse tog altsaa til. Dette kunde ikke blive skjult hverken for Præsterne eller for Befolkningen i det hele. De ortodoxes og de verdsligsindedes Forbitrelse steg stadig, og Frygten for et Kirkeregimente i pietistisk Aand tilskyndede dem til at rette deres Angreb mod de opvakte, der nu som før havde deres faste Tilhold i Vajsenhuskredsen. Om Ewald samledes stadig en Skare, som rigtignok ingenlunde alle var af samme Støbning. Vækkelsen var i høj Grad blandet med mystiske og sværmeriske Elementer, saa de Indvendinger, der Mand og Mand imellem verserede mod »Vajsenhusket« ingenlunde alle var uden Grund. Der er i et Par Stambøger fra hin Tid (Dalhoffs 1733 og Rennords 1734) og i et Brev af 4. Aug. 33 fra Fændrik Hen-

rik Længhorn til Md. Wulfs¹⁾ opbevaret os Navnene paa de mest fremtrædende af Kredsen. Den bestod af en broget Samling Personer af alle Stænder, fra de højeste til de laveste. Hoffets Personale, høje og lave, var forholdsvis stærkt repræsenteret. Præster, Læger, Studenter, Haandværkere (især Skræddere og Skomagere) og mange andre af forskjellig Stand og Kjøen fandtes i Skaren, deriblandt en omvendt Jøde²⁾. Det tyske Element var rigeligt tilstede, et Vidnesbyrd om, hvorfra Bevægelsen stammede, hvorfor ogsaa de Sammenkomster, der holdtes, jevnlig kaldtes »den hellige tyske Forsamling«, ligesom tyske Salmebøger anvendtes ved Møderne³⁾.

Midt imellem Partierne stod Regeringen, hvis ledende Mænd i og for sig ikke var erklærede Modstandere af Pietismen, men som dog mente det rigtigt at blive fast staaende paa Statskirkens Grund. Kongen selv indtog et lignende Standpunkt. Liv i Kirken ønskede han, og at tvinge de ømme Samvittigheder syntes ham Synd; men Uro og Bevægelse, der ikke lededes fra oven af, maatte han som den enevældige Kongemagts Bærer være Modstander af, og dette sidste Synspunkt var endnu for ham det overvejende. Derved kom han i en underlig Dobbeltstilling, og som Følge deraf blev hans Ledelse vaklende og ubestemt. De ortodoxe saa dette og vidste at benytte sig deraf. Det gjaldt om ved Uro at faa Kongen saaledes knyttet til det gamle System, at de yderligtgaaende Pietister derved kunde rammes; Kongen skulde gøres bange for Reformen. Det gjaldt om nu at finde Angrebspunkter, og de frembød sig snart, da hen paa Foraaret Spørgsmaalet om Skriftestolen kom paa Dagsordenen⁴⁾. Forskellige Herrnhuterens Besøg i

¹⁾ Kh. Saml. 4. II, 641—53.

²⁾ Kh. Saml. 3. I, 387. Den 20/a 1733 fik Friderich Christian, conversus Judæus, kgl. Tilladelse til at handle med gamle og nye Klæder i Kjøbenhavn, for at han kunde fortjene noget til Livsophold (Sjæll. Tegn.).

³⁾ Kh. Sml. 5. IV, 291. ⁴⁾ Smst. S. 324.

København gav desuden de ortodoxe en kærkommen Lejlighed til at beskyldte de opvakte for Separatisteri.

I Begyndelsen af Aaret 1733 havde David Nitschmann besøgt Byen. Endnu inden hans Afrejse d. 26. el. 27. Febr. var de til Grønland bestemte herrnhutiske Missionærer Chr. David, Matth. og Chr. ~~St~~ach ankomne til Byen. »Den kære Chr. David», skriver Söhlenthal 28. Febr. 33 til Zinzendorf, »opbygger mig ved sit Udseende; hvad vil det ikke blive, naar jeg først rigtig lærer ham at kende«. Han var en urolig, heftig og mystisk Natur, men en ærlig Kristen¹⁾; ved sin ærværdige Skikkelse, sin store Veltalenhed og ualmindelige Bibelkundskab fik denne mæhriske Tømmermand en betydelig Indgang i København, især blandt de fromme i Hofkredsen²⁾. Ewald og Spisemester J. P. Piper vare vel hans fortroligste Venner³⁾, men ogsaa til den mere tilbageholdende og besindige J. B. Bluhme stod han i et nærmere Forhold⁴⁾. I det hele var der næppe mange af den vakte Kreds, som under hans tremaanedlige Ophold i Kjøbenhavn ikke kom under hans Indflydelse eller dog Paavirkning. Chr. Davids Ledsagere, Fætrene Chr. og Matth. ~~St~~ack, var mindre betydelige Personligheder, men i saadanne borgerlige Kredse, hvor man forstod Tydsk og elskede Guds Ord, havde ogsaa disse Mænd deres Mission. Iver savnede de ikke, om end deres Kundskaber vare smaa⁵⁾.

Den 7. Juli 1733 skrev Andreas Hojer, der selv tilhørte den moderate Pietisme, til en Ven paa Landet: »Hr. Ewald beskyldes paa ny for sine Privatforsamlinger med

1) Saaledes karakteriserer Provst H. M. Fenger ham i Kirke-Løks. for Norden I. I sit Skrift »Bidrag til H. Egedes og den grønl. Missions Hist.», § 11 har Fenger ydet mange Bidrag til en nærmere Karakteristik af denne mærkelige Mand.

2) H. M. Fenger, anf. Skr. S. 119.

3) H. M. Fenger, anf. Skr. S. 343—4.

4) Herom vidner et mærkeligt Brev fra Bluhme til Chr. David, der er meddelt ndf. S. 555 ff. og hvoraf et Brudstykke i Oversættelse findes i Kh. Sml. 5. III, 699—700.

5) Kh. Saml. 5. IV, 320—22.

Mad. Wulfs og Nordrups Familier¹⁾. Men der var ogsaa andre, som holdt Bevægelsen vedlige, hvoriblandt kunde frembæves, foruden Præster som P. N. Holst, A. C. Rohn, J. F. Reuss, Lægmændene Gerh. Hammecke, Andr. Røpke, Alandt og Frick²⁾, samt Studenterne Jesp. Støvring, Gert Hansen, Søren Lintrup o. a.

De opvakte dannede en stor Vennekreds, der saa' paa hinanden som »Brødre« og »Søstre«, ogsaa undertiden vekslede »Broderkys« — men som forøvrigt bestod af aandeligt set meget uensartede Elementer. Endnu i dette Aar holdtes de sammen af det Tryk, som fra Regeringens Side svævede over dem. Lidelsen ansaa de for en Ære fra Gud, en enkelt (S. Lintrup) næsten sværmede for Lidelsen; men det skulde snart vise sig, hvor uensartet Kredsen var. Da Separatisteriets Storm 1734 brød ind over dem, faldt Kredsen fra hinanden, en Del af dem holdt fast ved Kirken med dens pietistiske Præster³⁾, en Del gik Separatismens og Sværmeriets golde Veje, men langt den største Del blev, efter at ogsaa mange af dem havde været inde paa Separatismen, opsamlede i Brødresocietetet, som efter nogle Aars vekslende Begivenheder stiftedes i Efteraaret 1739.

Vi vilde nu savne nærmere Efterretninger om de Former, Forsamlingslivet havde antaget 1733, hvis den i November s. A. nedsatte kgl. Kommission ikke havde foranlediget, at de ortodoxe Præster, for at hævde Berettigelsen af deres Angreb paa Pietisterne, lod optage Notarialvidne om, hvad forskellige Personer vidste om Forsamlingerne.

Det var navnlig Præsten Chr. Reenberg (en Brodersøn af Provst Morten Reenberg), der var ivrig for at skaffe Beviser mod Pietisterne. Efter at have optegnet 57 Lære-

¹⁾ Kh. Sml. 5. III, 184.

²⁾ De to sidste vare »Fyrværkere«. I Brødremenighedens Diarium omtales under 20/6 1763 »Broder Alandts salige Hjemgang paa Ærø«. Han var dog allerede død 1762.

³⁾ Kh. Sml. 5. IV, 402—7.

punkter, i hvilke Pietisterne formentlig foer vild, anmodede han i Marts 1734 Not. publ. R. Æreboe om at affordre 24 Studenter (mest Kommunitetsalumner) skriftlig Erklæring om, hvad de i Prædikener af Ewald og P. N. Holst havde hørt, der formentlig stred mod den lutherske Kirkelære, og hvad der ellers var Vidnerne bekjendt om de gudelige Forsamlinger¹⁾. Som Følge heraf indkom en Række Vidnesbyrd. Det var som oftest ikke meget graverende Ting, disse Vidnesbyrd indeholdt. Imidlertid skulle nogle af dem her meddeles, da de sætte os ret godt ind i Tidens Bevægelser²⁾

1.

Af Notarialprotokollen for 1734.

Velærværdige Hr. Christian Reenberg.

Deres Velærværdigheds ved Notario Publico til mig underskrefne indsendte requisition æsker min attesterende Sandhed og Forklaring, om hvad Jeg af Ewald, Præst til Weysenhuset, og Peiter Holst til Trinitatis Kirke, eller andre Personer i eller uden Embedet, haver hørt stridig imod vores Augsburgiske Confession og vores Kirkes libros Symbolicos, eller seet nogen Act stridig imod vores Ritual, hvilcken min paa æskede Sandhed ieg efter min Samvitigheds pligt og drifft finder mig beføyet, Deres Velærværdighed med særdeelis fornøyelse til Guds Ære saa sandfærdig at communicere, som jeg med Æd agter at bekræfte, og bliver da denne. 1. Hvad sig dend til Trinitatis Kirke værende Peiter Nicolai Holst angaar, da hørte ieg ham vel 2de Gange i-fiord Vinter; mens som hands Prædickeener merckedes heel fulde af had, ondskab og foragt mod Kirckerne, Prædicke Embedet, Skrifte Stoelene og Alterne, hvor i stæden hand holt Skoelens Opbyggelse, Catechisationers ideligere vedlige holdelser meere nyttige og høiere

¹⁾ Kh. Sml. 3. IV, 87.

²⁾ En Række andre Vidnesbyrd om de samme Forhold findes meddelt i Kh. Sml. 5. IV, 291—322.

nødvendig; ia der merckedes hos ham en synderlig Aversion til de forreskrevne Aften Sangs texter og Epistler, dem hand da lidet eller intet rørte, ia med een særdeelis myndig frihed snart forbie gik, Alt saa fattede ieg ey u-billigen Aversion for saadan en forargeligs forargelige Predikener. 2. af Ewald, Præst til Weysenhuuset, har ieg hørt i hands Prædicken denne Socinianorum Lærdom, at Christus hafde vel satisficeret for vores dend oprindelige og medfødte Synd, saa at dend icke kunde fordømme os, men syndede nu et Menniske selvvidende og med forsætt, nyttede Christi Fortieniste ham icke, og altsaa Gud icke kunde være ham naadig, med mindre Synderen selv maatte satisficeere Guds Rætfærdighed; hvilken sin falske og kietterske Lærdom hand agtede at probere ex immutabilitate Dei, og illustrere paa følgende Maade af Mosis Exempel, hvis Synd |: verba Edwaldi :| var efter de fleeste Læreres Meening denne, at hand slog 2de gange paa Klippen, og hvo siger, at Moses io haver giort Omvændelse, fortrød sin Synd, med Graad og Taare dend afbedet, at hand dog maatte komme ind i det forjættede Land? Men hvor gik det Manden? Nej hand maatte giøre Satisfaction for sin Synd, og Gud slog ham ihuel etc. Ex hoc et pluribus petiit argumentum tale: Er da Gud immutabilis, i gaar og i dag dend samme, saa vil hand og etc:

3. Mod vores Kircke Ritual heel stridig har ieg seet, at samme Præst Edwald restaurationem vel restitutionem Baptismi med sine underhavende Weysenhuus Børn i verk stille, hvilcken usædvanlige Act icke lidet forfærdede mig at bievaane, og see saadan et selvopdigtet Aag at lægges paa de u-myndiges Halse; hvilken gik saaledes til: Efter at Præsten Ewald hafde endt sin prædicken, blef Børnene med deres 2de Lærere, Dyrhof og Jacob Dannefer, fremstillede, og Præsten derpaa effter en Tales og Examens holdelse gjorde Børnene følgende 3de Spørsmaal: 1. Om de hafde holt det Løffte og dend Pagt, som de med Gud, og Gud med dem i Daaben hafde indgaet. 2. Om det da

hiertelig fortrød dem, at de hafde været saa troeløs, og 3. om de da herefter vilde holde dend saaledes fast og uryggelig, at de ej alleniste i dem selv vilde hade og forsage Dievelen, Verden og Kiødet med sin Tieniste, Gierninger, Lyster og Begierligheder, men end og i at straffe og laste dem hos andre, om det end skulde koste dem Forfølgelse og Had paa Ære, Gods og Velfærd, ia end og Livet, og saaledes tiene Gud aldeelis; og om de herpaa som i Guds Aasiun for denne Menighed vilde give deris Hænder til Forsickring, om dette deres løftes standhaftighed og troefasthed? Hvorpaa hand stoed for det lidet Bord — da deres værende Alter — som stoed lige ud for hendes Naades Grevinde Laurvigens Stoel, som og selv var i Kirken, og hver for sig af de smaae u-myndige Børn med synderlig Zitren og Bæven, ia nogle med særdelis Graad lagde deris hænder i hands, og saaledes |: om ieg mindes ret :| jure jurando: Saa sandt hielpe mig Gud og hands hellige Ord etc: oprettede deres Daabes Pagt paa Nye. Dette sidste, om det skeete ved Æd, synes mig nok, *Salva Conscientia*, med Æd at torde bekræfte; men som Hukommelsen for mig i saa vigtig en Sag muelig kan feile, unddrager ieg mig derfra, men skulde vel icke tvivle, io Deres Velærværdighed |: om forlanges :| at faae det ydermeere stadfæstet af Velædle og Velbyrdige Hr. Justitz Raad Gram og Studenten Samuel Steenlosius¹⁾, som paa samme tiid kiendtes i Justitz Raad Grams Logie, og Politie Mester Torm, som tillige var overværende ved samme Act.

4. Hvad andre personer, som efter Deres Velærværdigheds første Notarial requisition angaaer, som skulle være mig forekomne inficerede af disse tiiders fordømmelige Kietterske Lærdomme, da er det vel mueligt, men mindes icke hvem, undtagen disse 2de, een Student, naful. Svartskop, dend tiid efter Sigende tienende hos Politie Mester Torm, og en skriver Karl nafnl. Rippke, tienende

¹⁾ Se Kh. Saml. 5. IV, 313—4.

hos Raadmand Buurmesters, hvis Principer blant andre discursive imod mig i dette mit Logement, paa Ærværdige Hr. Heibergs Cammer, kom saavidt, at de statuerede, et Menniske kunde her i Livet komme til Fuldkommenhed uden at synde.

Denne min sandfærdige Attest indleveres til Notario Publico af mig underskrefne med Begiering, at i fald Deres Velærværdighed synes fornødent at æske mig selv for den høye Commission, det da maatte skee inden Fredag førstkommende, efter som ieg ligger paa min til Fyen nødvendige Reise (osv.).

Khafn. d. 15. Martij 1734.

*Christopher Zimmer*¹).

Ædle Hr. Notarius Publicus.

Da Conventiclerne her i Byen sist i Aaret 1731 og først i Aaret 1732 begynte at blive temmelig aabenbare, besaae ieg eengang af Nysgierrighed een af samme Forsamlinger i Stormgaden, hvorom ieg holder u-fornøden videre at mælde, som ieg vil formode, her spørges fornemmelig om de private Forsamlinger, som kand være holdne, siden samme ved et Kongel. Allernaadigst Rescript først i Aaret 1732 skal være forbuden, og er da om samme Conventicler denne min sandfærdige Declaration: Omtrent først i afvigte Aar 1733 kom ieg at logere hos een Bager i Klæde Boederne, hvor der for min Ankomst i dend middelste Etage logeerte een Betienter ved Hove ved navn Qvast, som mig blef sagt var dend samme, hos hvilcken omt. Conventicler udj Stormgaden vare holdne, og som mit Cammer var lige over sammes Værelser, saa kunde ieg temmelig vel høre, hvad derneden under forefaldt. Jeg hørte da undertiden om Aftenen, at der blef sunget, læst af Biblen, og om Aandelige Sager discoureret i fremmedes overværelse, dog uden nogen særdelis orden, thi undertiden sang mand kun nogle Vers, som Sangen gierne ved

¹) Blev 1736 Sognepræst i Dannemarre (Laaland).

en eller anden Discours blev afbrudt. Dette varede gierne ud paa Natten til Kl. 11 og undertiden vel længere, men om disse Sammenkomster hafde nogen viss og foresat tiid, merkede ieg icke; hvo disse personer vare, som søgte denne forsamling, veed ieg icke, som ieg kun sielden ved en hændelse fik nogen at see, da de kom eller gik bort, og somme erindrer ieg icke, at ieg kiendte. Dog erindrer ieg dette, at efter at 3de tydske personer |: som siden gik til Grønland :| vare komne at logere i samme huus, samme ideligen besøgte denne forsamling, da een af dem gierne førte ordet, og holdt Discourser om geistlige Sager; men hvad Ord egentlig af ham eller andre bleve talte, veed ieg icke, saasom ieg sielden formedelst andre forretninger hafde leilighed at høre til; eengang erindrer ieg nok, at der i forsamlingen blev spurt, om de ordentlig skulle komme tilsammen, hvorpaa Madamen allene svarede, at det maatte komme an paa enhvers fri villie, og hørte ieg ey videre, hvad Resolution der blev taget; icke desmindre vedvarede samme forsamlinger, til ieg flyttede derfra, som skeede sist i April Maaned samme Aar. Udi samme Aars Efteraar blev spargeret, at der udj Kattesundet blev holdet Forsamlinger hos dend ellers bekiente Magister Spangenberg, som der logerte tilligemed nogle andre tydske, som vare komne herind, hvorfore ieg, for at se og høre bemeldte Spangenberg, gik een Aften derhen, tillige med 3de andre Studentere, nafnl. Mathias Jensen, Christian Braad og Peter von Hagen¹⁾. Da vi kom, bleve vi strax uden nogen hinder baade needen og oven indladte, og forefandt vi da icke Spangenberg selv, som hand var gaaet i Byen, men de andre Tydske at sidde ved et Bord, tillige med nogle faae fremmede, omtrent 4 à 5 i tallet, som alle sang hver i sin Psalme-Bog, og efter at et Vers var afsungen, begynte nu een, nu en anden af bemeldte Tydske at tale,

¹⁾ D. e. den bekjendte Skribent P. v. Haven (D. biogr. Lex. VII, 170—1). Math. Jensen siden Præst i Vestenskov. Chr. Braad var blandt de Studenter, der afgav Erklæring til Not. publ.

ligesom det faldt dem ind, hvilcken talemaade de ogsaa selv brugte, og skeedte alt dette uden mindste orden, thi undertiiden falt een dend anden ind udj sin tale, undertiden maatte een holde op midt i meeningen, enten det skeede af mangel paa ord eller meening, veed ieg icke, saa at det forekom mig, som de der endelig skulle sige noget, skjønt de lidet vidste, hvad de ville sige, saaledes gick de dend Psalme igiennem med at synge et Vers, og dernest at commentere derover. Hvad Materie og Ord egentl. bleve talte, kand ieg ei saa lige sige, som til deels deres udtale var noget u-forstaaelig, og deres meeningen til deels hafde en liden sammenheng, ellers gick Discoursen fornemmelig ud paa Siælens tilstand i og efter omvendelsen, og erindrer ieg, at een blant andet hafde denne Particularitet at sige om sin tilstand efter omvendelsen, at hand gick gjerne med øynene op til Himlen, skjøndt Marken var meget deylig at see til, een anden lod sig mercke med, at der var en stor forskiel imellem troen i hiernen og i hiertet. Da vi saaledes nogen tiid hafde hørt paa disse personer, gick vi bort. Dette er alt det, som ieg selv har seet eller hørt paa disse Conventicler. Hvad Hr. Ewalds Lærdom angaaer, da kand ieg icke nægte, at ieg io een og anden gang har været i hands prædickener, og der hørt adskilligt, hvorover ieg har stødt mig, men som ieg kun faae ting deraf har antegnet, saa er det meeste af mig siden bleven forglemt. Jeg vil derfor allene melde om, hvad ieg strax har antegnet, efter at ieg hafde hørt ham i Aaret 1730 eller 1731: |: om ieg slutter ret, thi Aaret har ieg ei antegnet, men allene Dagene :| var ieg i Prædicken og undertiden i Catechisation paa det Kongl. Weysenhuus den 2. 3. 4. og 8. Søndag efter Trinitat: og Mariæ Besøgelses Dag samme Aar, og lagde ieg da særdeelis merke til efterfølgende poster: dend 2den Søndag efter Trinitatis i Catechisationen talte Hr. Ewald i anledning af Sproget Rom. 11: alleting ere til ham, saaledes: Der iblant er fornemmelig Mennisket, som skal være til

ham; derom bekymre vi os lidet, Apostelen siger dog alle-ting, og saa maae merckes Davids Ord i hands sidste Psalme, da hand har opregnet, at alle Creature skal love Herren, slutter hand, og alt det, som har Aande skal love Herren; der ligger noget i de Ord. Samme Søndag faldt og hands Ord over Lydiæ historie saaledes: Det første, Gud begynder med sin Naades Virkning, er, at hand aabner Lydiæ Hierte derfor, at hand giver hende Lyst og Længsel til Guds Ord, der staar ikke, at hand aabnede hendes Hierne eller Forstand eller Ihukommelse. Videre samme Søndag: et Menniske kand i een time lære saa meget af Guds Ord, som ellers i 10 Aar, naar hand vil icke lade sig indtage i verslige ting, og det er Guds tiid og be- qvemhed. Dernest samme Dag: Vejen til Salighed er den snevre port, hvilken bestaar udj selvfornægtelse, Christi Kaarses paaleggelse, og hands efterfølgelse. Søndagen efter antegnede ieg efterfølgende: Dend aandelige forening imellem de troende gjør, at en Sandtroende strax kand elske dend anden, skjønt hand aldrig har seet den anden tilforn, en sand troende bliver sammen smeltet med Christo, som skeer paa en aandelig maade; hvilket hand ogsaa Søndagen efter, neml. dend 4de, repeterte saaledes: Vi skal saa at sige sammensmeltes med Christo paa Aandelig Viis, saa at der skal icke længere være to men eet, thi vi skal være et Sind og en Aand med ham. Dernæst paa Mariæ Besørgelses Dag blev blandt andet følgende ting talte: Private forsamlinger ere ganske fornødne, hvilket beviises af Mariæ og Elisabeths Sammenkomst; en Præst kand icke saa vel omvende alle som en Læg-Mand i saa- danne Samqvem. Disse Forsamlinger bør være iblandt Ligemænd, thi saadanne vare Elisabeth og Maria. Analogia fidei forklarer vore Lærere gemeenligen ved at forklare skrifften af skrifften, men det er icke saa; thi derimod kand siges meget; en ugudelig Præst kand aldrig forstaa Guds Ord, thi hand har kuns en udvortes Kundskab, hand kand ej omvende nogen, naar hand icke har Aanden.

Denne Lærdom blev i Catechisationen paa den 8de Søndag efter Trinitatis samme Aar saaledes igientaget: en uigienfødt kand aldrig være en sand Lærer, thi af deres Frugter kiendes de; naar da deres Levned er ondt, hvor kan de da etc.? hvordan kand en glubende Ulv være en god Hyrde, hand kand vel lære noget got, som hand har skriften for sig, som dette hedder om Pharisæerne, Math. 23, men dog aldrig udj alt være en sand Lærere; een, som ej er igienfødt og ej selv vandrer paa den snevre Vej, kand aldrig med Krafft, Sandhed og Alvorlighed lære en anden at vandre derpaa; thi hand veed intet deraf, det var ligesom at ieg, som aldrig hafde været i Ostindien, vilde viise en anden Vejen derhen. Samme Søndag merckede ieg ogsaa følgende poster: Kierlighed er Grunden til alle Christendoms Dyder, thi deraf flyder og Troen; Helliggiørelsen bestaar derudi, at vi renses fra Synden, og de kiødelige Lyster udrøddes og udrenses i os; vore Dyder, naar de skal behage Gud, maae de ogsaa være hellige og retfærdige i sig selv. De igienfødte skal selv prøve alt det, de høre, og ej heller forlade sig paa de igienfødte Lærere; dog dersom en Lærer stedse [forkynder] den sande Lærdom, er hand vist igienfødt. U-lychsalige ere de, som prøver sig efter deres Systemata og Analogia fidei. — Disse ere de Poster, som ieg dend tiid af Hr. Evalds Mund har tegnet, og skjønt ieg nu vel veed, at Vidne paa Ord efter Aars forløb ej kand gielde, saa har ieg dog ej kundet forbiegaae bemeldte poster, men dem til vedkommendes skønsomhed anført, ej allene fordi de ere hørte, men end ogsaa fordj de samme tiid ere optegnede, og mand alletiid efter mange aars forløb bliver tilladt at vidne om sin egen Skrift. — — —

Kiøb. d. 15. Martii 1734.

B. Dass¹⁾.

¹⁾ Benjamin Dass blev snart efter Rektor i Trondhjem (D. biogr. Lex. IV, 200).

— — I samme huus hvor ieg logerer, som er i Studdiistrædet næst ved Biskoppens Residents, hvor en Fyrverkere ogsaa logerer, nafnlig Frich, og hos ham en anden Fyrverkere, nafnlig Allant¹⁾. Hos disse har afvigte Aar, 1733, ofte forsamlet sig adskillige folk, baade Mands og Qvindes personer af alle slags, hvilke ieg hørte synge og iblant holde en tale, som af et og andet Ord, ieg hørte, kunde merkes at være nogle af Skriftens Sprog og andre Saligheds Lærdomme. Saadant varede tit langt ud paa Natten; ieg erindrer ogsaa, at der en tiid lang var en farlig Skrigen og Buldren om Natten, og blef hørt adskillige ord som af et disperat Menniske. Af dem, som her saaledes forsamlede sig, kiendte ieg disse, Gerdt Hansen, Stevring, Taysen, Bastholm og en Laquei, nafnl. Møller; de andre kiendte ieg icke²⁾, ej heller nogle af de Qvindes personer, som kom med dem. Jeg erindrer ogsaa, at Hr. Rhone til Ste Petri Kirke kom een gang til mit Cammer og spurgte om bemelte Fyrverker.

Hvo der haver været Hopmand for denne Forsamling, kand ieg icke sige, eftersom ieg icke har particulaire Bekiendskab til nogen af dem. Dend Fyrverker Alant hørte ieg offtest tale iblant dem, saae ham og følge til Døren, naar nogen gik bort, og undertiden komme med nogle Fruentimmere; hvad ellers er hos dem passeret, kand ieg icke giøre nermere underretning om, eftersom mit Cammer icke var saa nær deres Værelse, at ieg ret kunde høre, hvad der blef talt, men veed, at Monsr. Lindberg, som paa dend tiid logerede oven over dem, tit beklagede sig, at hand icke kunde have Roe om Natten for deres Larm, eftersom hand saa meget bedre kunde høre, hvad der blev handlet.

¹⁾ Peter Jesper(sen) Frick og Niels Alandt var paa den Tid Underfyrværkere (Underofficerer i Artilleriet), men blev senere Officerer. Se foran S. 544.

²⁾ I et Vidne, aflagt af J. C. Kierulf, nævnes ogsaa Prof. Reuss som Besøger af Forsamlingerne hos Alandt.

2. Om ieg selv har hørt noget af hr. Ewald, præst til Weysenhuuset, eller andre personer i eller uden Embedet, som stridig imod dend Augsburgiske Confession, Ritualet og vor Kirkes Libros Symbolicos, da eftersom ieg kun sielden har hørt Hr. Ewalds prædickener, erindrer ieg kuns denne post, som mig siuntes stridig mod vor reene Lærdom, at hand lærte, mand icke maatte dømme vel om nogen, i hvor meget got mand end saae af ham, imod Luthers forklaring over det 8 Bud, som lærer os at meene og tale vel om Alle etc. Ellers er mig eengang een person forekommet, ved Nafn Bastholm, som paastoed, at dend, som var igienfød, aldrig siden kunde synde, thi synden blev ham med rub og stub fratagen, sagde hand, og vilde beviisse denne sin meening af 1 Joh: 3. Denne samme Bastholm statueerede ogsaa, at Dievelen eengang skulle faae forløsning ved Christum, og begge poster umuelig vilde lade sig aftrette, hvor meget hand blef converseret.

3. Om ieg veed at angive andre, som tillige og ellers kunde have hørt saadant. Da har Stud. Peter Møller tilligemed mig hørt anførte Poster af Hr. Ewald. En skræder, nafnl. Jørgen Winchler, i hvis huus meerbemeldte Bastholm proponerede de 2de foransførte Vildfarelser, anhørte de samme og tilstod, at hand offte for ham tilforn hafde saadant proponeret. Hvad ellers forsamlinger angaar hos for bemelte Fyrverker, da tviler ieg icke paa, at det io er andre Gotfolk bekiendt, som boer her i huuset, neml: Monsr. Schoustrup og sal. Dinnesens Enke. Stud. Philip Monrath har sagt til mig, at hand hørte Hr. Ewalds ord over dend Grønlænders¹⁾ Begravelse, neml. at hand var fød i mørket, levede i mørket, og døde i mørket. — —

Hafniæ d. 15. Martij A^o 1734.

A. Thillerup²⁾.

¹⁾ Vistnok den hos Bruun, Fr. Rostgaard, S. 249, omtalte Grønlænder Poek, der døde i Kbhvn. 1729.

²⁾ Blev 1734 Præst i Farup ved Ribe.

2.

Brev fra J. B. Bluhme til Chr. David.

Følgende Svar paa den grønlandske Missionær Chr. Davids »Erindringer» (Formaninger) til Hofprædikant Bluhme er karakteristisk og viser sidstnævntes reservede Holdning overfor adskilligt i den religiøse Bevægelse i Kjøbenhavn, saaledes som den havde udviklet sig, særlig i Aaret 1733. Meddeles efter Heibergs Afskrift fra det trondhjemske Vidensk. Selskabs Haandskriftsamling (4to, 102 a.).

Hof-Predik: Bluhmes Sendschreiben an Zimmermann Christian David in Grönland, geschrieben in Anfang des Jahres 1734.

Jesum den Gecreutzigten, der uns von Gott gemacht ist zur Weissheit, zur Gerechtigkeit, zur Heiligung und zur Erlösung, in demselben hertzlich.

Geliebter Bruder!

Ich hoffe zu Gott, dass diese Zeilen euch lebendig, und auch zugleich in der alten Gnade Gottes eingewurzelt, antreffen werden, warum ich Gott öfters anzuflehen nicht vergessen, nicht weniger, dass Gott euer Wort an die jene mögte gesegen, die Gott und Jesum nicht kennen, dass sie mögten bekehrt werden von der finsterniss zum licht, euch zum Ruhm auf jenen Tage. Gott lasse mir zu seiner Zeit reiche Erhörung meines armen Gebeths vernehmen. Dass Ihr mich liebet und solche fülle einer liebe mir durch eine Zuschrift zu erkennen gegeben, davon dancke ich hertzlich, nicht weniger vor eure Erinnerungen aus gutem Hertzen, die mit gleichem Hertzen aufgenommen worden, auch, so weit mich schuldig finde, zur Regel dienen werden; weil aber mein sinn ist lieber zu irren, als zu heuchlen, so melde auf eure verlangen auf jede Erinnerung dieses kurtzlich zur Antwort.

1. Hr. Ewald und Reuss liebe ich von Hertzen, arbeite mit ihnen zu einem Zweck, neml. den lauf der ein-

geführten Gottseligkeit zu befodern, dieses merchen sie selbst genug, und lassen mir ihre gegenliebe darin merchen, dass neulich Hr. Ewald mich zu seinem Beichtvater angenommen, habe mich auch nach seinem und Hr. Reusses seinem Willen beqvehmet, sie mit Einander in Beichtstuhl zu nehmen, ihnen durch eine Erinnerungs Rede zu Gemeinschaft des Geistes vor dem Abendmahl zu ermuntern, und mich mit ihnen zu verbinden, so sonst nicht hier gebräuchlich. Dass ich aber alle Mittel, die sie zur Anwendung der Gottseligkeit gebrauchen, billigen sollte, kan ich nicht, auch nicht die Freyheit, so Hr. Ewald in Ansehung des Beichtstuhles und Abendmahls fodert. Gott ist ein Gott der Ordnung, und wer sich einmahl durch einen Eid an Ordnungen einer Kirchen gebunden, muss bey der Ordnung bleiben, und keine Spaltung und Trennung anrichten, davor Paulus so hertzlich warnet. Das aber reisset mein Hertz nicht von ihnen ab, so ich trage sie, wie sie mich, denn der völlige Einigkeit des Geistes ist im Himmel zu erwarten; in der Haupt-sache bleiben wir einig, Jesum zu predigen, wie Er uns gemacht ist zur Gerechtigkeit, aber auch zur Heiligkeit. Mein Amt leidet nicht so oft zu sie zu kommen, wie ich wollte, ich muss gehen, wie mich Gott führt, der kennt mein Hertz.

2. So richte ich die Personen nicht, die sich von der Gemeinschaft des Gottes Dienstes werden trennen, glaube, dass darunter redliche Seelen sind, kann aber ihre Absonderungen von Gebrauch der öffentlichen Gnaden-Mittel nimmer billigen; mein Jesus hat es selbst auch in einer verdorbenen Kirchen niemahls gethan; wer gehet sicherer als nach Jesu exempel? Er hat die Predigt des Worts, das Amt der Versöhnung, das heilige Abendmahl als Mittel der Seligkeit selbst eingesetzt, wer darf Christi Ordnung verlassen? wer darf seinen Befehl |: thut Nb. solches zu meinem Gedächtniss :| unterlassen? Trage ich dann gleich solche Seelen mit grosser Gedult, so billige ich ihr Thun nimmer; das ist wohl ein grosser unterschied sich

von einer falschen Kirchen zu trennen, als sie gethan und die wahre Kirche verlassen, die da gebaut ist auf den Grund der Propheten und Aposteln, welcher Ruhm unserer Lutherschen Kirche ewig bleibet. Ein wahrer Christ gibt keinen Schwachen Anstoss. O! wie warnet Hr. Arnold von dem Abweg in seinem Abwegen gutwilliger Christen. Ich habe neulich von Zustand der sichtbaren Kirchen Christi auf Erden 2 Predigten gehalten, davon alle Kinder Gottes bey Hofe nichts auszusetzen gehabt.

3. So bin darin mit liebem Bruder einig, dass durch Gemeinschaft der Glieder der Separatismus zu heben; aber öffentliche Reden, wann sie nichts als liebevolle Warnungen sind vor Seelen, die leicht dahin fallen können, sind nicht zu verwerffen; man bauet dadurch gross Unglück vor. Wie oft haben unsere theure Männer, Spener, Franck, Arnold, solche Reden gehalten? denn sie bezeugen, dass der Kirche kein grösseres Unglück wiederfahren könne, als wann gute Seelen sich davon absondern; denn ist das Saltz weg, womit soll man saltzen? ist der Sauerteig weg, was soll bewegung machen? Jesus hat auf Erden nicht bloss seine unsichtbare Kirche, sondern auch seine sichtbare, die ist da, wo sein wort noch in wahrer lauterkeit gelehret, und die Sacramenten nach seiner Einsetzung gebraucht werden, da müssen wir nun das verfallene Haus Jesu nicht stehen lassen, davon laufen, uns trennen, sondern Jesum helfen, bauen und besäen, und zwar durch eine grosse gedult und langmuth; und das thue ich bey denen, die sich werchlich lange getrennet, dass durch sanftmüthige unterredung sie zu gewinnen mich bemühet; selten wird dessen öffentlich gedacht. Da hat lieber Bruder meinen Sinn, ist er nicht lauter vor dem Herrn, ach! so reinige Er selbigen!

(Derefter følger Bluhmes Erindringer til Chr. Davids Skrift om de 8 Saligheder, meddelte i Oversættelse i Kirkehist. Saml. 5. R. III, 699—700).

Nun ich bleibe mit ihm im Grunde einig, trage ihn,

und bitte, Er trage mich; Jesus soll unserer beyder Weg, Wahrheit und Leben bleiben, durch Ihn wollen wir allein gerecht, allein heilig, allein selig werden, je näher wir seinem Sinn und Leben kommen, je vollkommener wollen wir uns halten, und nach Ihm wollen wir uns mit Ernst strecken, bis wir zu Ihm kommen, da sehe ich Ihn, lieben Bruder, wills Gott, gewiss, und bleibe sein treuer Fürbitter.

J. B. Bluhme.

IV.

Kgl. Konfessionarius Johan Frawen.

Til de mærkelige kirkelige Begivenheder i Aaret 1733 hører ikke mindst Konfessionarius Frawens¹⁾ uventede og heftige Optræden mod Pietisterne og hans derved foranledigede Afskedigelse fra den høje kirkelige Stilling, som han indtog. Blandt Heibergs Samlinger findes et Udkast til en Fremstilling af Katastrofen²⁾, som her først skal meddeles med nogle Ændringer og Tilføjelser.

Ved Konfessionarius Frawens Optræden mod Pietismen fik Grev Stolberg en Lejlighed til at gribe stærkt og afgørende ind i de kirkelige Forhold og navnlig til at rette et Slag mod det ortodoxe Præsteskab.

Frawen havde hidtil været anset for Pietisternes Ven. Da der imidlertid kom Uro i Lejren, blev han opskræmmet, og af Biskop Worm lod han sig bevæge til at stille sig imellem den fremstormende Bevægelses Modstandere³⁾. Han benyttede saa Lejligheden, da han 14 Dage efter Kongens Hjemkomst skulde prædike i Fredensborg Slotskapel 19. Sønd. e. Trin. (11/10 1733), til at rette et kraftigt An-

¹⁾ Saaledes skrev han selv sit Navn. Nu skrives det alm. Frauen. Jeg har beholdt den rette Form af Navnet. *H. F. R.*

²⁾ Heibergs Kilder har særlig været Breve og Aktstykker i Wernigerodes Arkiv sammenholdte og supplerede med Dr. H. L. Møllers Fremstilling, der er grundet paa Studier i samme righoldige Arkiv.

³⁾ Jeg ved ikke, hvorfra Heiberg har denne Bemærkning. *H. F. R.*

greb paa Pietisterne. Med stor Veltalenhed og i de voldsomste Udtryk skildrede han dem som »den itzige hykkelske Verdens Farisæere. Fordum havde de indsneget sig udi alle Collegier; nu vare de i Kongers Hoffer, ret som Edderkoppen i Kongesalen. Prov. 30«.

Idet Frawen med dette Udtryk vistnok sigtede til Grev Stolberg, fortsatte han med i de kraftigste Ord at tale om »vore Tiders Sværmere og nye Helgene«, som han ønskede »aldrig havde været og aldrig maatte komme i vores høje Hof«, men »at Kongen paa sin Stol vilde adsprede disse Skalke fra sine Øjne. Prov. 20«¹⁾.

Frawen kunde egentlig ikke siges at have adlydt den fire Dage før udgangne Forordning, der paabød Præsterne »at afholde sig fra al Skælden og Larmen, især mod de saakaldte Pietister«. Alligevel lod Kongen Prædikenen passere, for saa vidt som han nøjedes med at afkræve Prædikanten en Erklæring. Frawen indsendte derfor d. 29. Oktober til Kongen en længere Skrivelse²⁾, der skulde retfærdiggøre hans Handlemaade. Han havde, erklærede han, i Sinde at blive ved med at prædike, »som Guds Ord og min Samvittighed kræver det, men iøvrigt overlade min allernaadigste Konge at gøre og handle med mig efter sin Samvittighed«. Men denne Erklæring vandt ikke Kongens Bifald. »Da Konfessionarius Frawen«, skriver han 2. Nov., »nylig har tilsendt Os et saadant Skrift, hvoraf ikke blot fremgaar hans Uvidenhed i aandelige Ting, men ogsaa hans Hovmod og Forglemmelse af den Os skyldige Respekt, saa vil Vi, at han skal erklære sig over følgende Spørgsmaal«. Herefter følger en Del Spørgsmaal, som var beregnede paa at sætte Frawen fast³⁾. Disse besvaredes d. 6. November af Frawen⁴⁾, og Kongen overgav saa hele Sagen til Stolbergs Betænkning. I det denne tilbagesendte

¹⁾ Den vigtigste Del af denne Tale er meddelt i Kh. Saml. 3. IV, 78—80.

²⁾ Tysk Kopi med Baron Söhlenthals Haand i Wernigerode.

³⁾ Brevet og Udkastet til Spørgsmaalene i Wernigerode Arkiv.

⁴⁾ Tysk Kopi med Söhlenthals Haand smst.

Kongens Skrivelse samt »de afskyelige Bilag, som Konfessionarius havde ladet udgaa«, benyttede han Lejligheden til at slaa løs paa Præsteskabet. »Jeg frygter«, skriver han »at Gejstligheden i den Anledning vil danne eller har dannet en Ligue, for under Religionens Skin at soutenere deres utaaelige Hauteur; jeg kan altsaa ikke andet end tilraade, at D. M. efter eget Skøn tilkendegiver Deres høje Vilje. — D. M. har hidtil intet forordnet, som strider mod Guds Ord, den augsburgske Konfession eller Lovene, og desuden staar det i Deres Magt at forandre Lovene«.

Denne Betænkning blev afgivet, mens Stolberg endnu var i København. Efter sin Hjemkomst til Wernigerode vedbliver Greven at puste til Ilden, idet han raader Kongen, »hvis Gejstligheden og Konfessionarius skulde blive ved som hidtil, da at bruge al Rigueur; thi de kan rotte sig sammen, som de vil, saa kræver E. K. M.s høje Respekt og Sikkerhed at vise dem, at De er Konge. Veed D. M. ikke bedre, saa er der Grund nok til at dimittire Konfessionarius, hvorved sikkert en Forskrækkelse vil paakomme de andre«.

Frawen var imidlertid i sine Prædikener paa Fredensborg vedbleven at angribe Pietisterne, hvorfor Kongen tre Gange ved Hofmarskal v. Gram havde ladet ham advare om, at han skulde afholde sig fra al Skælden og Smelden; dog fik han Lov til atter at prædike for Kongen. Denne Tilladelse benyttede han imidlertid paa en ejendommelig Maade, idet han indledte sin Prædiken med Ordene fra Gal. 4.16: »Er jeg da bleven Eders Fjende ved at tale Sandhed til Eder«?

Længe havde Kristian VI baaret over med Frawen; men den 17. Novbr. havde han erklæret, at da Frawen »havde sat al Respekt til Side, kunde han ej være Konfessionarius mere; dog maatte han gerne vedblive at prædike, naar han vilde afholde sig fra alle anstødelige Talemaader«¹⁾.

¹⁾ Ark. i Wernigerode.

Stolberg, der vel næppe endnu havde faaet Kundskab om denne Bestemmelse, skrev 22. Novbr. til Kongen, hvis Mangel paa Lyst til at tage det afgørende Skridt han kjendte: »D. K. M. vilde efter mit Skøn gøre bedst i at dimittere ham fuldstændig uden at give ham nogen anden hverken høj eller ringe Stilling igen; thi dette vil indjage Gejstligheden mere Skræk«¹⁾.

Geheimeraaderne Rosenkrantz og L. Plessen søgte imidlertid at hjælpe Frawen. Stolberg skriver derom til Kristian VI (28. Nov.): »At begge Geheimeraaderne gerne saa', at Konfessionarius blev hjulpen, kan jeg godt forstaa; men jeg kan for Følgernes Skyld ikke med god Samvittighed raade D. K. M. dertil. De faar ikke saa snart igen saa god en Lejlighed. Gud give, at Ministrene havde saa megen Tolerance for det gode, som D. M. her lægger for Dagen; men Gud har givet D. M. selv Evne til at svare og tale; Han vil tilvisse i Fremtiden staa Deres Maj. kraftig bi; lad kun alt komme an paa Ham«. Kongen havde tænkt at give Frawen hans fulde Gage i Pension og lade ham vedblive med at prædike, hvortil Stolberg (1. Dec.) erklærede, at han ikke vilde have raadet til at vise en saadan Mildhed, »idet Konfessionarius derved har Lejlighed til naarsomhelst at foraarsage D. K. M. ny Chagrin«. »Det var bedre«, skrev han nogle Dage efter (12. Dec.), »at sætte Frawen paa Landet, end at De hver Søndag skal leve i Fare for at blive chagrineret. Gud give Dem atter en from Mand«²⁾.

Inden dette Brev var naaet til København, havde Frawen dog faaet sin endelige Afsked. Paa 3. Søndag i Advent (13. Dec. 33) havde han nemlig prædiket om Johannes Døberens, der var kastet i Fængsel af Herodes, og havde udlagt sin Text saaledes, at Kongen følte sig højlig fornærmet, hvorfor han faa Dage efter tilskrev sit Conseil, som følger³⁾:

¹⁾ H. L. Møller, S. 49.

²⁾ Wernigerodes Arkiv.

³⁾ J. Møllers Oversættelse (i Mnemos. II, 71—3) af den tyske Original er her benyttet.

Frederiksberg den 16. Dec. 1733.

Messieurs!

Confessionarius Frawen har forgangen Søndag holdt en saa utilbørlig Prædiken, at Vi ikke mere kunne eller ville høre ham uden vor Despect. Det synes, han vil opkaste sig til Martyr; men imellem ham og Johannes, og imellem Os og Herodes er, Gud ske Lov! en stor Forskjel. Han har sagt, at Johannes aldrig var større end i Fængslet; han havde tydeligen sagt Herodes Sandheden og derover tabt alt; de Statskloge (die politici) ville vel have, at man skal oversee store Herrers Fejl; men saaledes havde Johannes ikke gjort, og i denne Politik kunde han ikke godt finde sig; han var af den Mening, at offentlige Forargelser ogsaa maatte straffes offentligen. Alt dette har han sagt, saavidt Vi kunne erindre, og endnu meget mere, som Vi just ikke besinde Os paa. Han har holdt denne Prædiken, efterat Vi nyligen, 3 Søndage efter hinanden, have ladet ham paa Fredensborg advare ved Marschal Gramm, om at han skulde afholde sig fra al Skjælden og Smelden, hvorom han ikke har brudt sig; og da Vi havde igjen permitteret ham at prædike for Os, dog med den expresse Condition, at han skulde afholde sig fra alle fornærmelige Taler, har han dog atter gjort det saa grovt, ikke alene i denne anførte Prædiken, men i den allerførste Prædiken, som han igjen holdt for Os, tog han Sproget Galat. 4,16 til sin Indgang. Da det nu af alt dette fremlyser klart nok, at Manden ikke ved al vor Godhed og Taalmodighed vil lade sig bringe tilrette og være Øvrigheden lydige efter Guds Befaling, hvorfra Ingen er befriet efter Skriftens egne Ord, da det hedder: Enhver være Øvrigheden underdanig — herfra er ingen sort Kjortel undtagen — saa ville Vi, at vort Conseil skal lade ham komme for sig og tilkjendegive ham vort Mishag, og hvorledes vor alvorlige Befaling gaar ud paa, at han herefter ikke mere skal prædike, da han dog kun vilde prædike imod sin Øvrighed. 1000 Rdlr. ville Vi endnu af Naade lade ham beholde; men han skal

dernæst begive sig paa Landet og tilbringe sin Tid i Rolighed. Vi havde vel ladet ham sige ved Marschal Gramm, at Vi ikke mere vilde beholde ham til vor Skriftefader, men imidlertid lade ham beholde alt, hvad han havde, indtil han andensteds kunde blive forsørgt, hvorefter han strax udbad sig, at han ikke maatte gjøres til Biskop, men igjen til Præst paa Jægerspris, hvorpaa vi ogsaa strax var betænkt, men efterat Vi have set hans Opførsel og hans Ulydighed imod den ham af Gud satte Øvrighed, saa kunne Vi med god Samvittighed ikke betro ham noget Lære-Embedede, men forbyde ham al Læren og Prædiken. Han vilde gjøre vel i, jo før jo hellere, at begive sig ud af Byen. Dette er Hovedsagen, som vort Conseil skal i vort Navn sige Præsten Frawen, og derefter skriftligen aflægge sin Rapport til os. Vi forblive, Messieurs (o. s. v.).

Dagen efter (17. Dec. 1733) var Frawen indkaldt for Conseilet, der meddelte ham Kongens Villie og derpaa af-fattede følgende Rapport til denne¹⁾:

Allernaadigste Konge!

Saasart Deres Majestæts allernaadigste Rescript af Gaarsdato var kommet os til Hænde paa det Geheime Raads Stue, have vi strax ladet Hr. Frawen kalde til os, og betydet ham Indholdet deraf i dets hele Længde. Vi have derved ingen Forandring kunnet mærke hos ham, og efterat han i Rolighed (Gelassenheit) havde anhørt Alt, har han anmodet os om, allerunderdanigst at takke Deres Majestæt for den hidindtil nydte Naade; men hvormed han skulde have forbrudt sit Lære-Embedede, vidste han ikke, og om det ikke snarere vilde være Deres Majestæt end hans ringe Person skadeligt, hvis dette skete uden foregaaende Rettergang og Dom; Deres Majestæt maatte endnu forbeholde ham den tilforn lovede Naade og unde ham igjen sit forhen havte Præstekald ved Jægerspris tillige med Pensionen

¹⁾ Efter J. Møllers Oversættelse a. Skr.

af 1000 Rdlr., som Allerhøjstsamme i Naade havde tilstaaet ham. Ogsaa var det ham umuligt, midt om Vinteren, at flytte med sine fra Byen. Vi vide intet videre at føje dertil; men maa i dybeste Underdanighed overlade Alt til Deres Majestæts egen naadigste Foranstaltning.

Kristian VI havde strax (19. Dec.) meddelt Stolberg sin Bestemmelse om Frawen, hvortil Greven svarede (27. Dec.):

•Jeg har af D. K. M^s Brev erfaret, at jeg, desto værrel ikke har bedraget mig med Hensyn til, at Konfessionarius vilde misbruge den ham givne Frihed til at prædike. Men D. K. M. skal ikke lade Modet falde, thi det er Guds vise Førelse for at aabne Deres Øjne . . . , og, naar han befinder 'Dem tro, at skænke Dem desto mere Sejr, Kraft og Velsignelse. — D. K. M. har, efter min ringe Mening, i Konfessionarius' Sag gjort vel i at gaa saaledes frem, thi det er nu engang ingen Manér, tværtimod al Respekt, offentlig at irettesætte sine Foresatte, og vi finder i den hellige Skrift, hvorledes Guds Mænd aldrig, uden den højeste Nød, glemte decorum For det onde Præsteskab er det højst nødvendigt, at de lærer at erkende, at D. K. M. uden Synode kan handle efter Deres Samvittighed; thi saa kloge er de alle, at de veed, at de af en lige sindet Synode ikke vil erholde nogen ulige sindet Dom til deres Skade. Dette er netop den Aand, hvormed de vil adlyde D. K. M.'s høje Villie og Indsigter. Men at Frawen ikke igen kommer i noget Embede, er just Guds Haand, som efter alt, hvad man kan dømme, vil løfte sit Øje over D. K. M. og Deres Lande; thi om end Bønderne ikke har noget Begreb om Religionsstridigheder, saa kan dog en slet (böser) Prædikant aldrig føre dem til en gørlig (thätiges) Kristendom, men laver kun af den et opus operatum, bringer altsaa ingen Sjæl ej blot ikke til Gud, men hindrer endog dem, som vil til Gud. Paa det Konfessionarius endnu indrømmede Opholdssted bør der vaages over, at han holder sig

stille, og derfor vilde det være godt, om hans Domicil var noget langt fra København«. —

Samtidig med, at Tanken om Frawens Afskedigelse fra Embedet som Konfessionarius modnedes hos Kongen, bestemte denne sig til ganske at afskaffe Titelen »Konfessionarius« (Skriftefader), hvilket Stolberg fandt fuldstændig rigtigt: »D. Maj.«, skrev han 12. Dec., »har at skrifte for Gud og behøver ikke nogen daarlig katolsk Ceremoni, selv om man for de svages Skyld endnu med en vis Ret i Skriftestolen finder sig i en saadan«. Og da Frawen var bleven endelig afskediget, skrev Stolberg om den samme Sag¹⁾: »Med Hensyn til Genbesættelsen af Skriftefaderen gør D. K. M. ogsaa vel i kun at give ham Titel som Hofprædikant; men, allernaadigste Konge, bed flittigt til Gud om, at han vil skænke Dem en from Mand. Hvis jeg var i Deres Sted, bandt jeg mig ikke til nogen bestemt, men betjente mig snart af en dansk, snart af en tysk, saa faldt Grandeuren paa den første«.

Dette Raad lyttede Kristian VI forsaavidt til, som han 1735 kaldte Slotspræsten paa Frederiksborg E. Pontoppidan til dansk Hofprædikant, medens Bluhme dog som øverste Hofprædikant kom til at indtage en bispelig Stilling overfor de andre Hof- og Slotsprædikanter, og blev »Scholarcha« i Frederiksborg, som Frawen før havde været. Men hele Sagen mod Frawen havde givet Stolberg den gunstigste Lejlighed til at styrke Kristian VI's Uvillie mod det ortodexe Præsteskab, og til at rette et Spark mod Skriftestolen, som Frawen i de stærkeste Udtryk havde taget i Forsvar i den Tale, hvormed han 13. Okt. 1733 havde aabnet sit Angreb paa Pietisterne.

Saa vidt Heibergs Udkast til Skildring af Katastrofen i Frawens Liv. Hertil kan føjes nogle ret mærkelige Yt-

¹⁾ I det tidligere anførte Brev af 27. Dec. 33 (Wernigerodes Arkiv).

ringer i et Brev af 21. November 1733 fra Statholder, Grev Christian Rantzau i Kristiania til hans Ven Grev Anton Frederik Wedel Jarlsberg, der var paa Rejser i det sydlige Udland:

»Konventiklerne i Kjøbenhavn gjør endnu Uro. Ved en offentlig Forordning [af 7. Okt. 1733] er der udstedt Forbud mod forbitrede Udfald og Skjældsord fra Prædikestolen, navnlig mod dem, som man paastaar er Pietister. Konfessionarius har efter Forordningens Udstedelse frigjort sig («s'est emancipé») og har ikke prædiket siden¹⁾. Man siger endog, at han skal anbringes andensteds. Nogle giver ham Hersleb herfra og andre Ramus i Odense til Efterfølger; den første vil dog ikke vide noget derom. Konfessionarius skal ogsaa have fundet noget at udsætte paa de Bønner, som daglig foretoges i Hofkapellet under Hs. Maj.s Fraværelse i Norge efter Prinsesse Charlottes Ordre, og han skal derom have skrevet et lidet overlagt Brev til Baron v. Söhlenthal, hvem man forøvrigt, i Parenthes bemærket (jeg veed hverken hvorfor eller med hvilken Begrundelse), siger skal ansættes andensteds«²⁾.

Nogle supplerende Bemærkninger vedrørende Frawens Levned før og efter Katastrofen skal endnu her tilføjes³⁾.

Han var født i Trondhjem 31. Maj 1688. Hans Fader, Christian F., var en anset tysk Kirurg. Sikkert har Sønnen fra sin Barndom været fortrolig med det tyske Sprog,

¹⁾ Denne Notits lader sig ikke godt forene med hvad der ovenfor (S. 562) er meddelt om de Prædikener, Frawen holdt i Efteraaret 1733.

²⁾ Danske Saml. 2. R. II, 345. (Brevet er paa Fransk). At der virkelig paa den Tid har været Tanker hos Kongen om at afskedige Söhlenthal fra hans Stilling som Overhofmester hos Kronprinsen, fremgaar af Stolbergs Brev af 27. Dec. 1733 til Kristian VI. (Wernig. Ark.). Det skete dog først 1738.

³⁾ Grundlaget for Frawens Biografi er hvad der meddeles hos Zwerghus, Sjæll. Clerisie, S. 814—5, der dog indeholder nogle Fejl, og hvori der siges, at Grunden til hans Afskedigelse var ubekjendt.

hvilket forklarer adskilligt i hans følgende Liv. I Juli 1705 (ikke 1706, som der almindelig siges) blev han fra sin Fødebys Skole immatrikuleret ved Københavns Universitet og tog 1707 Baccalaurgraden under sin Privatpræceptors, Dr. Casp. Bartholins, Dekanat¹⁾. Den 6. Maj 1709 tog han »omsider« theol. Attestats (Laud.) og et Par Maaneder derefter aflagde han Prædikeprøven (Non illaud.), hvorpaa han begav sig tilbage til Trondhjem²⁾. Fra hans Studenteraar bemærker en anden Nordmand, Edv. O. Schwartzkopf, i sit «Erindrings-Lexicon»: »Han bør just ej erindres for sine Studia; thi i hans første Studenteraar var han mere Martis end Minervæ Alumnus; baade de danske og tydske Burser frygtede for ham«³⁾.

I Trondhjem var Frawen en Tid lang Hører ved den latinske Skole, indtil han fik en Plads som Hovmester for »en ung Person«, med hvem han rejste til Halle, hvor han blev immatrikuleret 25. Juni 1716⁴⁾. »Her blev han over al Maade vel antagen hos den gamle [A. H.] Francke; thi han var baade anseelig af Statur og beleven i sin Tale«. Den Omstændighed, at han var det tydske Sprog mægtig, har vel ogsaa tjent ham som Anbefaling. Paa Grund af Brystsvaghed maatte han imidlertid efter en Tids Forløb opgive Rejsen. Rimeligvis har han imidlertid hjembragt en god Anbefaling fra Francke, der efter Speners Død var Pietismens ypperste Mand; thi nu tog Holsteneren Chr. Wendt, der var Missionskollegiets Sekretær og højt anskreven hos Frederik IV's fromme Sødskende, Prins Carl og Prinsesse Sophie Hedevig, sig af Frawen og skaffede ham først Virksomhed som Korrektør i Missionstrykkeriet, og siden præstelig Ansættelse. Prinsen var nemlig Besidder af Jægerspris Slot og Gods, og da Præsten her, Hr. Bendix Lyster,

¹⁾ Univ. Matr. udg. af Birket Smith. II, 308. 319.

²⁾ Fr. Barfod, Danmarks Gejstlighed, 3. Aarg. Sp. 100.

³⁾ Danske Saml. IV, 87 ff. hvorfra ogsaa nogle Notitser i det følgende ere hentede.

⁴⁾ Zwergius a. Skr. og Kh. Sml. 4. IV, 127.

døde, blev Frawen af Prins Carl den 22. April 1721 kaldet (kgl. konfirmeret 2. Maj) til Sognepræst i Gjerlev og Draaby, under hvilket Sognekald Jægerspris hørte¹). Det har dog vistnok været en Art Betingelse, at han skulde ægte Formandens Enke, Anne Juel, der var 16 Aar ældre end sin ny Ægtefælle. Bryllupet stod paa Jægerspris Slot 21. Juli 1722 og er mærkeligt derved, at ved denne Højtid var samlet en Kreds af Brudgommens nære Venner og Landsmænd — alle Trøndere — saasom Peder Hersleb, Ejler Hagerup og Ejler Kaasbøll, der, ligesom Frawen selv, kom til at indtage fremragende Stillinger i den dansk-norske Kirke, men hvis kirkelige Stade i Tiden blev ret forskjelligt²).

Da Prins Carl døde 8. Juli 1729, blev Kronprins Christian (VI) Ejer af Jægerspris og har vel derved lært Frawen at kjende, der i ethvert Tilfælde havde en formaaende Velynder i Geh.-Raad C. A. v. Plessen, der havde været Prins Carls fortrolige Ven og, efter at Christian VI i Okt. 1730 havde besteg Thronen, blev optaget i Conseilet. Det er sandsynligt, at det særlig har været Plessens Anbefaling, der har henledt Kongens Opmærksomhed paa, at Frawen var en Mand, der egnede sig for en højere Stilling. Schwartzkopf har udtrykt dette saaledes: »Hos det kongelige Par (Prins Carl og Prinsesse Sophie Hedevig) og hos Carl Pless, deres Kammerherre, fik Frawen, for sin Pietet og økonomiske Forstand, en saadan Indgang, at da Kong Frederik IV døde, og Anna Sophie blev ryddet af Vejen, kom Prinsesse Sophie Hedevig her ind paa Charlottenborg at bo, og magede det saaledes hos K. Christian VI, at Frawen for sin formente Lemfældighed blev Konfessionarius i Lintrups Sted, da dog Hersleb burde og kunde bedst være det«.

Det er utvivlsomt, at Peder Hersleb vilde have egnet sig bedre til at være Kongens Skriftefader, end Tilfældet

¹) Annal. for nord. Oldkyndighed 1856, S. 80.

²) Kh. Saml. 5. IV, 711.

var med Frawen, og der er al Sandsynlighed for, at dersom Hersleb havde staaet ved Kongens Side i de stærkest bevægede Aar, vilde Udviklingen have faaet en noget anden Gænge, og Stolberg havde maaske ikke faaet saa meget at sige, som han nu fik.

Nok er det, at nu blev Johan Frawen kgl. Konfessionarius i Begyndelsen af Aaret 1731, og Søren Lintrup, der skyldte Dronning Anna Sophie sin Ophøjelse¹⁾, maatte til sin store Fortrydelse vige Pladsen for ham. — Følgende Brev²⁾ kunde tyde paa, at Frawen i den første Tid kun har været antaget paa Prøve:

Til Biskop C. Worm.

Højædle og Højærværdige Hr. Biskop!

Eftersom det indfalder, at Sognepræsten til Gjerløf og Draaby, Hr. Johan Frawen, sig paa nogen Tid her udi Staden maa opholde, saa er det Hs. Kgl. Maj.s allern. Villie, at D. Højærv. strax den Anstalt føjer, at hans anbetroede Menigheder imidlertid saaledes vorder forsynet, at ikke noget hans Embede vedkommende Forretninger bliver derover forsømt, mens vedbørligen baade inden og uden Kirken opagtet og forrettet. Hvilket jeg herved D. Højærv. vilde have communiceret (osv.).

Khavn d. 9. Januar Ao. 1731.

I. Rosenkrantz.

Det varede dog ikke længe, inden Sagen var afgjort, som følgende Kaldsbrev viser³⁾:

Hr. Johan Frawen, Kalds Brev at være Confessionarius og Hof Prædikant

C. 6tes

G. A. V., at Vi allernaadigst have beskikket og forordnet, saa og hermed beskikke og forordne Os Elskelig Hr.

¹⁾ Kh. Sml. 5. II, 412 ff.

²⁾ Oversekretærens Brevbog 1730—36. Nr. 11.

³⁾ Sjæl. Registre 1730—32, Nr. 25.

Johan Frawen, hidindtil Sognepræst til Gierløf og Draabye Sogner i Vort Land Sielland, til at være herefter Vores Confessionarius og Hof Prædikant; Thi skal hand fremdees være Os, som sin absolut og Souverain Arve Konge og Herre, huld og troe, og udi alle maader viide og ramme Vores gavn og beste, det samme med største Fliid og Iver at søge, fremme og befordre, og ald u-troskab, skade og forderv derimod af yderste magt og formue hindre og afværge, saa og, hvis hand saaledes til Vores præjudice kand fornemme og komme i erfaring om, Os strax uden nogen Persons anseelse allerunderdanigst tilkiende give; I særdeelehed skal hand have tilbørlig Inspection med Friderichsborg Skole efter Fundatzens indhold, lige som hans Formænd for hannem haft haver, desligeste Directionen for de Fattige med de andre Directeurer her i Kiøbenhavn føre, og i alle hans Forretninger sig saaledes skikke og forholde, som hans Embede udkræver, og det en Christelig, Ærekier og Kongelig tro Confessionarius og Hof Prædikant egner og vel anstaar, og hand agter at ansvare og bekiendt være, efter den Eed, hand Os derpaa allerunderdanigst giort og aflagt haver. For hvilken hans Tieniste Vi allernaadigst haver bevilget og forundt hannem til aarlig Løn og Indkomst, hvis hannem udi Vores eget particulier Kammer Reglement allernaadigst tillagt er eller vorder, som hannem, quartal-viis, rigtigen skal betales, og begyndes fra dette Vores Brevs Dato, og saaledes continuere, indtil Vi anderledes derom tilsigendes vorder. Hvorefter de vedkommende sig allerunderdanigst haver at rette, ey giørendes hannem herudinden Hinder eller Forfang i nogen maade. Under Vor Hyldest og Naade.

Givet Hafniæ, Residencen den 19. Januarii A° 1731.

Den Omstændighed, at Frawen kunde prædike paa Tydsk, har vistnok tjent til Anbefaling for ham nu, da Hoffet havde faaet en mere tydsk Karakter, end det havde havt i Frederik IV's sidste Aar.

Det Embede, som Konfessionarius beklædte, var i kirkelig Henseende den Gang omtrent det mest indflydelsesrige i de forenede Kongeriger paa Grund af denne Embedsmands nøje Forhold til den enevældige Konge. Ved Siden af sit gejstlige Embede havde han tillige forskjellige andre betydningsfulde Hverv. Som Bestallingen allerede viser, var han »Scholarcha«, som det kaldtes, i Frederiksborg og Medlem af »Direktions-Kommissionen« for Københavns Fattigvæsen¹⁾. Den 28. August 1731 blev han udnævnt til Kommitteret i Missionskollegiet og i Direktionen for Waisenhuset²⁾. Den 13. Marts 1733 beskikkedes han til Medlem af Kommissionen for de lærde Skolers Reform, og samme Dag til Medlem af Direktionen for Vallo Hospital³⁾. Den 27. Aug. 1733 fik han tilligemed Professor Steenbuch det Hverv at revidere Bibeloversættelsen⁴⁾.

Da Vartov Hospital laa under Fattig-Direktionen, er Frawen vistnok bleven særlig afficeret af, at Præsten her, Hr. Ole Hersleb, i Juni 1733 saa at sige brød ud, da han ikke kunde opnaa den Lempelse m. H. t. Forvaltningen af d. hell. Nadvere, som han gjorde Krav paa. Dette har vistnok bidraget til, at Frawen, der endnu i Februar 1732 af Zinzendorf stillede forrest i Rækken blandt hans »dyrebare Fædre og Brødre« i København⁵⁾, brød med sin pietistiske Fortid.

Spørger man, hvad der bevægede Frawen til dette Brud, da er det ikke ganske let at give et tilfredsstillende Svar. Man kommer uvilkaarlig til at tænke paa, at hans Ven, Biskop Ejler Hagerup i Trondhjem, gjorde en ganske lignende Volte. Man maa formode, at de yderliggaaende Former af Pietismen har skræmmet dem begge, efter at de

¹⁾ Jvfr. foran, S. 181.

²⁾ Meddel. fra det kgl. Geh.-Ark. 1886—88, S. 142. Kh. Sml. 4. III, 38.

³⁾ Kh. Sml. 4. VI, 73 Noten. K. S. 5. II, 486.

⁴⁾ Kh. Sml. 4. III, 40.

⁵⁾ Kh. Sml. 5. IV, 766.

vare komne til at indtage ledende Stillinger i Kirken, og da særlig de voldsomme Angreb paa Skriftestolen, der, som P. N. Holsts og andres Exempel viser, kunde føre til Forkastelse af Sakramenternes objektive Betydning og meget andet i den bestaaende Kirkeorden. Derfor modsatte Frawen som Medlem af Waisenhusets Direktion sig i Efteraaret 1733 heftig Ewalds Forlangende om at fritages for at betjene andre ved Alteret end dem, om hvis Værdighed han efter indtrængende Prøvelse af deres Trosliv kunde føle sig forvisset. At Frawen ikke kunde trænge igennem i Direktionen med sin Anskuelse¹⁾, har vistnok kun bidraget til at skærpe hans Stemning mod Pietisterne. Har han kjendt den Konfirmations-Praxis, Ewald anvendte²⁾, maa den sikkert ogsaa have vakt hans alvorlige Mishag.

Edv. Schwartzkopf, der selv havde været »Skolemester, Korrektør og Translatør« i Waisenhuset under Frawens Direktorat, fortæller: »Saa snart Kongen var rejst til Norge (i Slutn. af Maj 1733), og Religionslarmen begyndtes, faldt Frawen rent fra, og blev mere forventt end de Forvendte; han var særdeles fjendsk paa Hr. Ewalds lette Maade at koncipere paa og prædike udenfor Papiret; thi han var selv en Pendulus af Bogstaven; derfor udvirkede han just det ved Akademiet, at alle Demisprædikener skulde efterdags skrives Ord for Ord og vises Censor forud«.

Det er ganske interessant, hvad her fortælles, at Frawen har faaet indført en Skik, som endnu bestaar og vistnok jævnligen har været et Aag for de Kandidater, der skulde holde Prøveprædiken. Men den Omstændighed, at Ewald, der paa Prædikestolen var en saare veltalende Mand (i det daglige Liv var han det modsatte) paa pietistisk Vis tog det let med den skriftlige Udarbejdelse af sine Prædikener, kan dog vel næppe have været en Hovedgrund for Frawen til at optræde, som han gjorde. Snarere maa Grunden

¹⁾ Exner, Efterretn. om det Kgl. Waisenhus, S. 19.

²⁾ Se foran, S. 546—7.

søges i, at Frawen, da Grev Stolberg havde taget Ophold hos Kongen paa Fredensborg Slot, snart mærkede, hvorledes Greven fik en afgørende Indflydelse paa Kongens Sindsretning og blev hans egentlige Skriftefader, medens Konfessionarius blev gjort overflødig, noget som denne, der vistnok har haft et heftigt Sind, ikke kunde finde sig i. Nu tog han fat paa sine »Stormprædikener«, hvori han afmaled Pietisterne med de sorteste Farver — at han ved »Edderkoppen i Kongesalen« har ment Stolberg, hvad Heiberg allerede har formodet, anser jeg for højst sandsynligt. Skjønt Frawen, som Schwartzkopf siger, »fik mange kjærlige Advarsler« — højtstaaende Venner fattedes ham nemlig ikke, deriblandt Prinsesse Sophie Hedevig og Ministrene — saa var »Edderkoppens« Væv ham dog for stærkt, saa han tilsidst som Fluen blev hængende deri.

Efter at Frawen 17. Dec. 1733 var bleven afsat fra Embedet som Konfessionarius og fra alle andre ham betroede Hverv, var der ikke faa, og det indflydelsesrige Personer, der gjerne vilde se ham hjulpen til et Præstekald paany. Den 16. Jan. 1734 skrev Dronningen til Stolberg: »Nu er det temmelig stille med vor Gejstlighed, efter at, Gud ske Lov! Konfessionarius er borte, som endnu indtil det sidste har gjort sig ret unyttig. Men mange interesserer sig for Frawen, saa jeg dog tror, at han igjen vil faa et Præstekald¹⁾. Mærkeligt nok havde Stolberg imidlertid — vel ikke upaavirket af Personer, der have talt Frawens Sag — faaet Skrupler, der bragte ham til d. 14. Jan. 1734 at tilskrive Kongen, som følger:

»Hvad Konfessionarius Frawen angaar, saa kan De for Verdens Skyld nu ej andet end give ham et Præsteembede. Det kan ogsaa være, at han igjen mander sig op, da han tidligere skal have været from; men sker det sidste ikke, saa vil De se, han gjør Dem Sorg paany. Jeg tror, Gud føjer alle disse Omstændigheder sammen, for at gjøre D. K.

¹⁾ Kh. Sml. 5. III, 780 Not.

Maj. fast i Sandheden. Raadet om at vexe med Konfessionarier har jeg kun givet i den Hensigt at bryde den pavelige Autoritet, de Folk indbilder sig at have».

Skjønt Stolberg saaledes mente, at det kunde være klogt, om Kongen, efter nu saa klarlig at have vist sin Fortørnelse over Frawens Færd, dog — for Folks Skyld — viste ham Naade, saa blev det dog ved den trufne Afgjørelse, og den faldne Konfessionarius tog nu Bolig i Helsingør. Glemmt var han dog ikke, thi vi have — efter hans Afsættelse — Udtalelser af Bluhme og Söhlenthal¹⁾, der vidne om, at de bevarede hans Virksomhed i agtelsesfuld Erindring og ikke var bange for at udtale det i Skrivelser, der vilde komme Kongen for Øje. Havde han levet længere, og havde han fremdeles ønsket at komme i ny gejstlig Virksomhed, vilde det maaske været gaaet ham, som M. Hans Mossin, der ogsaa blev afsat for Angreb paa Pietisterne, men dog senere paany kom i Embede, da Kongens Vrede var gaaet over. Thi skjønt Kristian VI ganske vist i Vrede kunde gaa strængt til Værks, saa var han dog for god en Kristen til at være uforsonlig. Han følte, at han selv trængte til Tilgivelse.

Kirkehistorikeren D. G. Zwergius, hvis Fader var Præst i Helsingør, hvor Sønnen ogsaa var født, har herfra bevaret følgende karakteristiske Notits: Da Frawens Broder, Marcus F., Justitsraad og Toldinspektør i Kjøbenhavn, var død²⁾, skrev den forhenværende Konfessionarius til Kongen: »Allernaadigste Konge! Tillad en Syndere at følge en Toldere til Jorden!» hvorpaa han fik at vide, at det ikke var ham forbudt at komme og være, hvor han vilde, dog ikke til Hove.

Fra Aaret 1735 af har Frawen vistnok haft Bolig i

¹⁾ Se foran, S. 377. 532.

²⁾ Vistnok i Jan. 1735, da den hidtilværende Inspektør ved Waisenhuset, Justitsraad Seyer Mahling, blev Toldinspektør (Kh. Sml. 4. III, 43) Foruden denne Broder havde Frawen to andre Brødre, Hr. Peter Lorentz Fr., Sognepræst i Dronninglund i Aalb. St., og Dr. med. Christian Fr., Læge i Christiania (Zwergius a. Skr.).

Kjøbenhavn. Da hans Endeligt nærmede sig, laa det ham paa Hjerte at bekjende, at det fortrød ham, at han havde fornærmet Kongen, og at han begjærede Majestæternes Tilgivelse. I den Anledning henvendte han sig til Bluhme, der skriftlig forebragte hans Bøn til Kongen, som 4. Dec. 1736 svarede Bluhme:

»Det undrer Os, at den Kommission fra den forrige Konfessionarius Frawen er bleven overdraget Ham. Vi have for længe siden tilgivet ham hans Forseelse mod Os. Give Gud, at han ret maa afbede den for Ham, og at han maa erholde Tilgivelse af Gud! Vel har han offentlig fornærmet Os; derfor skulde vel ogsaa flere vide det, at han beder Os om Forladelse. Imidlertid antage Vi denne Afbigt, og forsikre, at Vi allerede for længe siden have tilgivet ham, førend han har bedt Os derom. Vor Frelser tilgiver mig daglig saa meget; hvorledes skulde jeg da ikke af Hjertet tilgive min Næste! Med Dronningen og Fru Markgreviden vil Han (Bluhme) vel selv tale«¹⁾.

Fjorten Dage efter at Frawen havde faaet Meddelelse herom, døde han d. 20. Dec. 1736. Han blev kun 48 Aar gammel. Formodentlig er det hans gamle Brystsyge, der har gjort Ende paa hans Dage. Hans Hustru, Anne f. Juel, overlevede ham i 7—8 Aar og døde 29. Sept. 1744, 72 Aar gl. — Frawen jordedes i Holmens Kirke, »hvor hans Epitaphium staar paa en sort Sten i Muren med forgyldte Bogstaver«. Det lyder:

Her Johannes Frawen, Hans Kongel. Majest. forrige Confessionarius, som var fød i Trondhiem udi Norge d. 31. Maji 1688 og døde her i Kiøbenhavn d. 20. Dec. 1736. Hans afsiælede Legeme, som d. 24. næst efter her under blev nedsat, hviler til en glædelig Opstandelse med alle Guds Børn.

¹⁾ Mnemosyne IV, 386—7.

Danske, Norske og Holstenske Studenter ved Universitetet i Giessen 1608—1707.

Ved **K. Carøe.**

•Die Matrikel der Universität Giessen 1608—1707• er udgivet 1898 af E. Klewitz og K. Ebel; det er dog først fra Nov. 1649, at den er fuldstændig; af de ældre Matrikler findes kun Aarene 1608—1611, 1614 og 1638. Universitetet blev oprettet 1607. I Matriklen er ogsaa optagne de i Pædagogium indskrevne. I Matriklen findes 52 danske, 2 norske, 91 slesvigske og holstenske Studenter, ialt 143.

- 1608, 7. Apr. Accilius ab Arenfeldt¹⁾, nob. Danus.
— — Otto Blickfeldius, Danus²⁾, ejus præceptor.
— 8. Apr. Olaus Jacobi, Otthoniensis Danus³⁾.
— 13. Maj. Henricus Wasmar, Meldorfensis Dithmarsus.
— 16. Juni. Willerus Francisci, Dithmarsus.
— 6. Juli. D. Christophorus Dibvadius, Danus⁴⁾.
— — Christianus Thomae, Maltisonius, nobilis Danus⁵⁾.
— — Petrus Langen, nobilis Danus⁶⁾.
— 21. Juli. Gregorius Grabbe, Danus nobilis⁷⁾.

¹⁾ F. 1590, d. 1647. Lensmand. Biogr. Lex. I. 315.

²⁾ Se foran, S. 249. Kirkehist. Saml. 3. R. IV, 439—50.

³⁾ F. 1588, d. 1638. Læge i Odense. K. Carøe: Den danske Lægestand I. 65.

⁴⁾ F. c. 1578, d. 1622. Matematiker. Biogr. Lex. IV, 370.

⁵⁾ Christian Thomesen Sehested, f. 1590, d. 1657. Kansler. Biogr. Lex. XV. 483.

⁶⁾ Peder Lange, død 1661. Landsdommer. Biogr. Lex. X. 41.

⁷⁾ Gregers Krabbe, f. 1594, d. 1655. Statholder i Norge. Biogr. Lex. IX. 388.

- 1608, 21. Juli. Joh. Laurentii Blixius, Norwegianus¹⁾, ejus præceptor.
- 23. Juli. Ticho Sandbergius, nobilis Danus.
- — Magnus Lyche²⁾, nob. Danus.
- — Mathæus Julius, nobil. Danus³⁾.
- 12. Sept. Henricus Nicolai Arctander, Hafniensis Danus⁴⁾.
- 24. Sept. Georgius Wormm a Woer, Danus. (Indført blandt »Pædagogici inscripti 1608«).
- 7. Okt. Paulus Bruno, Neomonasteriensis Holsatus.
- 9. Okt. Reinholdus Dethlevius, Henstadensis Dithmarsus⁵⁾.
- 13. Okt. Joan. Christianus Bollingus, Danus⁶⁾.
- — Falcho Goje, Danus nobil.
- 15. Okt. Theodorus ab Oeseden, Holsatus⁷⁾.
- 21. Dec. Dns. Johannes Georgius⁸⁾ } principes il-
- — Dns. Joachimus Ernestus⁹⁾ } lustrissimi,
heredes Norwegiæ, duces Schlesvici, Holsatiae, Stormariae et Dithmarsiae, comites in Oldenburg et Delmenhorst.
- — Joan. Georg a Böhn, nob. Pomeranus, illusterrimorum ducum magister aulæ.
- — Joh. Rentzelius, Hamburgensis, præceptor illustr. ducum.
- — Asmus Rumor, Holsatus, famulus illustr. ducum.

1) Død som Præst i Bodø 1666. Se Personalhist. Tidsskr. III, 136. Kirkehist. Saml. 3. R. IV, 508. 543—4.

2) Mogens Lykke til Hessel, døde 1620.

3) Malte Juul, f. 1594, d. 1648. Rigsraad. Biogr. Lex. VIII, 637.

4) H. N. Arctander, f. 1586, d. 1652. Præst i Selde. Wiberg. III. 29.

5) Jurist. Møller, Cimbria litt. I, 136.

6) Jens Christensen Bolding, Præst 1618 i Nordby p. Samsø, døde 1628. Wiberg. II, 455.

7) F. 1585, d. 1641. Jurist. Møller, Cimbria litt. I, 468.

8) F. 1594, d. 1613 i Tübingen. Hübner Geneal. Tabellen 218.

9) F. 1595, d. 1671. Biogr. Lex. VIII. 491.

- 1608, 21. Dec. Wolfgang Höcken, Holsatus, famulus illustr. ducum.
- 1609, 25. Apr. Severinus Dolmarus, Johan. f[ilius], Danus.
 — 24. Maj. Claudius Plumius, Danus¹⁾.
 — 25. Maj. Henricus Albertius, Haffnia-Danus²⁾.
 — 15. Juni. Henricus Bruhn, Dithmarsus³⁾.
 — 12. Dec. Schacco Rumohr, Holsatus.
 — 28. Dec. Casparus a Bockwoldt, N. F. Holsatus⁴⁾.
 — — Andreas Schrodern, Holsatus⁵⁾.
- 1610, 31. Marts. Georgius Münch, nobilis Danus.
 — — Ivarus Münch, nobilis Danus.
 — — Petrus Claudianus Sturejus, Danus, th.⁶⁾.
 — — Fredericus Andreas R. Klynus, Danus⁷⁾.
 — — Christophorus Baggo, Ripa-Danus.
 — 13. Apr. Nicolaus Frysus, nobilis Danus, jc.⁸⁾.
 — 28. Apr. Philipp. Joh. Guttsloff, Chilonensis Holsatus, jc.
 — — Wigbertus Johannis, Dithmarsus.
 — — Dethmarus Nortman, Dithmarsus.
 — 26. Juni. Henricus a Buchwaldt, nobilis Holsatus.
 — 4. Juli. David Rosenbohm. }
 — — Michael Rasch. } Dithmarsus.
 — — Johannes Rode. }
 — — Christianus Wickius. }
- 27. Juli. Paulus Rantzovius, Holsatus.
 — — Simon Reusen, Holsatus Crempensis.
 — 22. Sept. Mathias Hein, Hussanus, Holsatus.

¹⁾ F. 1585, d. 1649. Prof. jur. Biogr. Lex. XIII. 180.

²⁾ Henrik Albertsen Hamilton, latinsk Digter. Biogr. Lex. VI, 525.

³⁾ Jurist. Møller, Cimbria litt. I, 73.

⁴⁾ Jurist. Møller, Cimbria litt. I, 76.

⁵⁾ A. Schrøder, død 1638. Litterat. Biogr. Lex. XV. 304.

⁶⁾ Søn af Claus St., Præst i Hygum. Døde 1623 som Dr. theol. og Hofprædikant. Wiberg. II. 101.

⁷⁾ Frederik Andersen Klyne, f. 1589, d. 1657. Præst i Kvislemark. Wiberg. II. 270.

⁸⁾ Jurist Vistnok Niels Friis, Kancellisekretær. Biogr. Lex. V, 447.

- 13. Nov. Johannes a Bochwolt, nobilis Holsatus.
 1611, (før Apr.). Dethlevus Heldt, Dithmarsus.
 — 8. Apr. Laurentius Grenovius¹⁾, Danus.
 — — Magnus Kaass²⁾, Danus.
 — — Ericus Kaass, Danus.
 — — Petrus Johannis, Ripensis Danus.
 — (Apr.). Johannes Adolphus Cypræus³⁾, Slesviga-
 Holsatus.
 — 24. Apr. Laurentius Petri Hegelius, Ripensis Danus.
 (Indført blandt »Pædagogici inscripti 1611«).
 1614, (Jan.?). Petrus Boethius, Dithmarsus.
 — 31. Jan. Jacobus Finckius, Hafnia-Danus⁴⁾.
 — 31. Maj. Joachimus Ottermarchicus, Hols. Cremp.
 — 19. Sept. Martinus Thomae, Wilstria-Holsatus.
 — 20. Okt. Martinus Claudius⁵⁾ } Dani.
 — — Andreas Claudius }
 — 8. Nov. Cornificius Rosenkrantz, Danus, n.
 — — Jacobus Erasmiades, Choagio-Danus⁶⁾.
 1649, 22. Aug. Bernhardus Olderman, Slesvicensis⁷⁾. Theol.
 stud.
 — 13. Nov. Benedictus Johannes Bentzonius⁸⁾, Alburgo-
 Danus. Theol. st.
 — — Hermannus Thomas, Glückstadiensis. Jur.
 stud.
 1650, 30. Maj. Johannes Johannis Resenius, Danus⁹⁾.
 Theol. stud.

¹⁾ Død c. 1659. Præst i Vivild. Wiberg. III. 608.

²⁾ Mogens Kaas, f. 1593, d. 1639. Lensmand. Biogr. Lex. IX. 65.

³⁾ F. 1592. Præst. Biogr. Lex. IV. 120.

⁴⁾ F. 1592. d. 1663. Prof. i Fysik. Biogr. Lex. V. 149.

⁵⁾ Muligvis Morten Clausen. Præst i Glostrup 1619. Wiberg. I. 463.

⁶⁾ I Strassburgs Matrikel findes han immatrikuleret som stud. med. 1614. Siden Rektor paa Herlufsholm.

⁷⁾ Død 1681. Præst i Eidersted. Møller, Cimbria litt. I. 470.

⁸⁾ Bent Hansen, f. 1635, d. 1672. Præst i Hammer, Horsens, Sulsted og Ajstrup. Wiberg. I. 529.

⁹⁾ Immatr. i Kbhvn. 23. Juni 1645 fra Kbhvns. Skole, døde 1676 som Præst i Ystad.

- 1650, 8. Juni. Nicolaus Meinert, Cremp.-Holsatus.
 — 30. Okt. Jacobus Sigbertus, Tonninga-Holsatus.
 Theol. stud.
- 1651, 14. Marts. Georgius Vieth¹⁾, Dithmarsus. L. L. st.
 — — Christian Schröder, Holsatus. L. L. st.
 — 3. Maj. Matthias Wilhelmus Huss. Holsatus.
 — 9. Juni. Simon Eygers, Rensburga-Holsatus.
 — — Dethlevus Henricus von Hatten, Rensburgo-
 Holsatus.
 — 31. Juli. Christophorus Crüger, Holsatus.
 — 11. Sept. Ericus Mauriti, Itzehoa-Holsatus.
 — — Nicolaus Mauriti, Itzehoa-Holsatus²⁾.
 — 17. Nov. Andreas Rincopius, Danus³⁾.
- 1652, 10. Apr. Christianus Schlumpff, Rensburgo-Holsatus⁴⁾.
 — 24. Okt. Fredericus Brecklingius, Flensburgo-Hols.⁵⁾.
 — Juni. Sebastianus Aepicius, Bonehnerda-Holsatus.
- 1653, 28. Marts. Christianus Petraeus, Eyderstada-Holsatus.
 — — Johannes Vigelius, Eyderstada-Holsatus.
 — — Georgius Blanckenburgius, Eyderstada-Hols.
 — 23. Sept. M. Marcus Esmar[ch]us, Angel-Holsatus⁶⁾.
 — 25. Okt. Georgius Höyer, Danus⁷⁾.
 — 28. Okt. Janus Tunius, Danus.
- 1655, 25. Sept. Franciscus Ernest Røpeh, Pinneberga-
 Holsatus.
- 1656, Maj. Christophorus Steinhof, Pinneberga-Holsatus.
- 1657, 24. Juli. Augustus Christianus Brüning, Delmenhorst.
 Danus.

¹⁾ Jurist. Møller, Cimbria litt. I, 699.

²⁾ Muligvis Sønnen af Borgemester i Itzehoe Erik Mauritius. Biogr. Lex. XI. 202.

³⁾ Immatr. i Kbhvn. 22. Juli 1647 fra Ribe Skole.

⁴⁾ F. 1634, d. 1672. Jurist. Møller, Cimbria litt. I, 593.

⁵⁾ F. 1629, d. 1711. Præst. Den bekendte Sværmer. Møller, Cimbria litt. I, 67.

⁶⁾ Død 1699. Præst. Møller, Cimbria litt. I, 162.

⁷⁾ Muligvis den Georgius Hermann Højerus, der blev immatr. i Kbhvn. 22. Juli 1647 fra Kbhvns. Skole og Baccalaur 9. Maj 1648.

- 1657, 24. Juli. Dethlevus Cajus Steinmann, Holsatus¹⁾.
 — 19. Sept. Johannes Laurentzius, Itzehoa-Holsatus²⁾.
 — — Fridericus Reinkingk, Holsatus³⁾.
 — 14. Okt. Franciscus Henricus Hoyer, Holsatus.
 — 24. Okt. M. Christianus Nifanius, Dithmarsus⁴⁾.
 1660, 12. Apr. Hieronymus Eifflerus, Chiloniensis Holsatus.
 — — Johannes Philippus Rusman, Itzehoa-Hols.
 — 10. Okt. Georg Schröder, Flensburgo-Holsatus⁵⁾.
 — — Petrus Braun, Holsatus.
 1661, Sept. Johannes Becker, Appenrada-Holsatus.
 1662, 17. Marts. Joachimus Henricus Matthiae, Wesselibraeo-
 Dithmarsus, theol. stud.
 — 29. Juni. Anthon Günther von Hatten, Holsatus.
 1663, 2. Maj. Dethlevus Alardus, Brunsbüttelio-Dith-
 marsus⁶⁾.
 — 15. Maj. Joh. Christophor. de Hemmer, Danus⁷⁾
 — — Nicolaus Severini Hofman, Danus⁸⁾
 — — Petrus Severini Hofman, Danus⁹⁾.
 — 1. Aug. Henricus Bilenberg, Breitenburgo-Holsatus.
 — 9. Nov. Friederich Wilhelm Alefeld, Holsatus¹⁰⁾.
 — 12. Dec. Henricus ab Hatten, Chiloniensis Holsatus.
 1664, 2. Apr. Jacobus Steinman, Holsatus, Itzehoe.
 — 11. Maj. Nicolaus Alardus, Holsatus¹¹⁾.
 — 2. Okt. Nicolaus Benzon junior, Nicol. fil. Danus¹²⁾.

¹⁾ Jurist. Moller, Cimbria litt. I, 656.

²⁾ Præst. Moller, Cimbria litt. I, 335.

³⁾ Muligvis Søn af Dietrich Reinking, Biogr. Lex. XIII, 612.

⁴⁾ F. 1629, d. 1689. Superintendent. Biogr. Lex. XII, 292.

⁵⁾ Død 1713. Vicekansler. Biogr. Lex. XV, 307.

⁶⁾ Konrektor. Moller, Cimbria litt. I, 4.

⁷⁾ Immatr. i Kbhvn. 15. Nov. 1659 fra Viborg Skole.

⁸⁾ F. 1640, d. 1698. Lic. jur. Landkommissær.

⁹⁾ F. 1642, d. 1690. Assessor.

¹⁰⁾ Navnet atter udslettet og i Margen bemærket: NB. ex literis so-
 crus ejus ad senatum Hamburg. datis, nomen ejus est Elias
 Olearii, Adami Olearii, Gotdorf biblioth. et mathem., agnatus.

¹¹⁾ F. 1644, d. 1699. Superintendent. Moller, Cimbria litt. I, 10.

¹²⁾ F. 1646, d. 1708. Generalprokurør. Biogr. Lex. II, 78.

- 1664, 2. Okt. Johannes Michael Benzon, Randrusio-Danus¹).
 — 30. Okt. Christianus Ernestus Diderici, Delmenhorstanus.
 1665, 14. Dec. Jacobus Haggæus Kirchobrich, Norvegus Sundmeuriensis²).
 1667, 11. Juli. Michael Meyer, Wilstria-Holsatus.
 — 5. Okt. Jacobus Hermanni, Tonninga-Holsatus.
 1668, (Aug.?). Petrus Erpenius, Chil. Hols.
 — (Sept.?). Hannibal Lessen, Christiania-Norvegus³).
 1670, 19. Apr. Johannes Wandalinus, Danus, Nic.⁴).
 1672, 16. Aug. Joachimus Heinrichs, Kilon.-Holsatus.
 1674 Dietericus Reinkink, Holsatus. (Indført blandt »Pædagogici inscripti 1674«).
 1676, 13. Sept. Franciscus Alardus, Holsatus⁵).
 1677, 29. Okt. E. V. Dose, Holsatus⁶).
 1681, 5. Sept. Johan Friderich Braemer, Havniensis⁷).
 — 17. Sept. M. Joachimus Thomsen, Flensburgensis Holsatus.
 — 26. Okt. Fridericus Gerardus von Stökken, Holsatus.
 1682, 3. Apr. Hinrich Albrecht Gädeke, Quickbornensis Holsatus.
 — 23. Aug. Henricus de Qualen, eq. Holsatus.
 1683, 29. Nov. Henricus von Stökken, Rensburgo-Holsatus⁸).
 1685, 10. Dec. Hans Ock[s]en, Hafnia-Danus⁹).

¹) Immatr. i Kbhvn. 24. April 1662 fra Randers Skole.

²) Immatr. i Kbhvn. 3. Aug. 1660 fra Bergens Skole.

³) Muligvis den Hannibal Nicolai, der 20. Juli 1666 blev immatr. i Kbhvn. fra Kristiania Skole.

⁴) Muligvis den Johannes Nicolai Wandalinus, der 12. Maj 1665 blev immatr. i Kbhvn. fra Viborg Skole, og døde 1722 som Præst i Vindinge. Wiberg. III. 587.

⁵) Møller, Cimbria litt. I, 4.

⁶) Muligvis Ernst Ulrik Dose, f. c. 1656, d. 1706. Finansdeputeret. Biogr. Lex. IV. 315.

⁷) Immatr. i Kbh. 2. Juni 1683 •ex academiis Germanicis domum redux•.

⁸) F. 1657, d. 1690. Møller, Cimbria litt. I, 661.

⁹) Hans Ocksen, f. 1667, d. 1738 som Biskop i Aarhus. Molbech, Hist. Aarbog III, 184.

- 1686, 6. Febr. Johannes Havelmeyer, Wilstria-Holsatus.
 — 18. Dec. Hilarius Hirnklow, Haunia-Danus¹⁾.
 1687, 4. Juni. Benedictus Messner, Albersdorfio-Holsatus.
 — — Gregorius Henricus Gregorij, Crempa-Hols.
 1688, 22. Okt. David Frauen, Crempa-Holsatus.
 1689, 2. Okt. Adamus Unzelmann, Delmenhorstensis.
 1690, 13. Sept. Fridericus Rostgaard, Danus²⁾.
 — 5. Nov. Johannes Steinbuch, Hafnia-Danus³⁾.
 1691, 25. Nov. Mag. Esaias Fleischerus fl., Haunia-Danus⁴⁾.
 1692, 18. Apr. Johannes Jansen, Flensburgo-Holsatus. dt.
 1697, 1. Nov. Christianus Brandt, nob. Danus.
 1698, 27. Sept. Christian Wiencke, Haffniensis⁵⁾.
 1699, 27. Maj. Augustus Fridericus Petersen, Holsat.
 1707, 27. Maj. Friderich Brammel, Holsatus.

¹⁾ F. c. 1650, d. 1706, Rektor i Kristiania.

²⁾ F. 1671, d. 1745. Oversekretær og Gehejmearkivar. Biogr. Lex. XIV. 337.

³⁾ F. 1664, d. 1740. Theol. Professor. Biogr. Lex. XVI, 306.

⁴⁾ F. 1669, d. 1711. Præst i Taarnby. Wiberg. III. 286.

⁵⁾ Immatr. 24. Juli 1695 fra Kbhvns. Skole.

Smaastykker.

X.

Andreas Bussæus's Levned.

Dette Stykke meddeles efter en Afskrift med J. Langebeks Haand i Gl. kgl. Saml. 3002, 4to. En tydsk Oversættelse findes i Dän. Bibl. II, 425 ff. som Indledning til en Samling Breve fra den franske Gesandt Plélo til Bussæus. For øvrigt kan henvises til Bang, Saml. af nytt. og opbygg. Materier I, 528 ff., Annal. f. nord. Oldkynd. 1853, S. 337. 348. Danske Saml. I, 400. Gunnerus, Erweckl. Hirtenbrief, S. 67 f. Kaalund, Katalog ov. oldnord. isl. Hdskr. S. 8. D. biogr. Lex. III, 267 f. En Del af Bussæus efterladte Haandskrifter findes i det kgl. Bibliothek i Gl. kgl. Saml. 4to, Nr. 2337*. 2338*. 3280. 3281. 3301. Thottske Saml. 4to, Nr. 1415*. 1678. 2122 og flere¹). Af disse kan her særlig fremhæves de af Bussæus samlede Indskrifter fra Kirkerne i Helsingør, ovf. betegnede *, hvormed kan sammenlignes P. Ørslefs og H. C. Rosendahls Samlinger af Indskrifter fra samme Kirker (Ny kgl. Saml. 4to, Nr. 647 og 696). — I Prof. Søren Lintrups Fortale til Udg. af Joh. Jani Svaningii »Senecæ Theologia« (Havn. 1710) fortæller han om Hdskr. til Bogen: »Cujus Autographum, cum ante hoc lustrum mihi cum Societate, qvam hic aliarum alibi Academicarum exemplo institueram literaria, in his aliisque ἀνεκδότοις atque amoenitatibus indagandis occupato, pro humanitate sua communicasset Vir Cl. Andreas Bussæus, haud difficulter tandem persvasi Bibliopolæ — — ut suis illud sumptibus publicaret«.

¹) Se Registrene til Gigas, Katalog over det St. kgl. Bibl. Hdskr. I. II

Dni Andreæ Bussæi,

olim Consulis Helsingorensis, vitæ curriculum.

Anno 1679 d. 31. Martii Kl. 2 om Natten er Andreas Bussæus fød til Verden af ærlige og ægte Forældre.

Hans Fader, Peder Andersen Buss, H. K. M. Foged over Loffoden i Nordlandene udi Norge, og kort for hans Død destineret Vice-Amtmand over Nordlandene, som udi Alders bedste Flor og Blomster meget hastig og ulykkelig druknede d. 15. Febr. 1686. Hans Legeme nedsat i Buxnæs Kirke d. 28. dito.

Hans Moder, Dorothea Storm, hvis Fader Michel Olsen Storm var Kongl. Majsts. Foged over Saltens Fogderi i Nordlandene.

Udi hans Alders 7de Aar, som var 1686, frafaldt ham ved det uformodentlige Dødsfald, som meldt er, hans sl. Fader, fra hvilken Tid af hans Moder lod ham i 3 Aar udi de første rudimentis literariis under privat Institution opdrage, indtil hun anno 1689 trødde i et andet Ægteskab med hans Sted-Fader, Jochum Bredal, som i Stillingen succederede hans sl. Fader, og var Mag. Eric Bredal, for-dum Biskop over Trundhiems Stift, hans Søn.

Fra den Tid af at han bekom Stedfader, blev han fremdeles i boglige Konster privatim informered indtil 1694, da han blev sat i Bergens Skole under den da værende Rectore Scholæ Mag. Severino Petræo, hvor han forblev indtil Aar 1696, da han derfra med Biskopens D. Niels Randulfs Consens og Approbation af Conrectore Scholæ Mag. Rudolpho Burenæo |: saasom Rector et halvt Aar til-forn var død : blev med Testimonio Scholastico til Kiøbenhavns Univertitet dimittered, og der under Rectore Univers. Hafn. Justitzraad Oligero Jacobæo, og Decano Facultatis Philosophicæ, Justitzraad Casparo Bartholino, i blandt cives academicos indskreven, hvorpaa blev af hannem ud-nævnt til Privatus Præceptor hans Blods-forvandte, Justitzraad Ole Rømer, Mathem. Superior. Professor.

Kort derefter sustinerede han Examen Philosophicum

og obtinerede under Decano Facultatis Philos. velbemeldte Justitzr. Bartholin, primam in Philosophia Lauream.

Omsider submitterede han sig Examini Theologico under Doct. Hector Gotfried Masio og D. Johannes Bartholin, og nød til Character af samme Examine *illum*.

Efter at han saaledes sine Examina paa Universitetet havde sustineret, applicerede han sig meest paa Philologiske og Historiske Studia, hvorudi han ved forefaldende Anledning og Leylighed adskillige Tractater har sammenskrevet, som ere:

Introductio in Dialectologiam sacram N. Testamenti. Hafn. 1704. 8°.

De Poesi Epica Dissertatio. Amst. 1704. 12mo.

Grammaticæ Latinæ præcepta majora, revisa et adaucta, maxime in præceptis prosodicis. Hafn. 1705. 8°.

Olai Borrichii conspectus Scriptorum Lingvæ latinæ notis et indicibus ab eo auctus. Hafn. 1705. 8°.

Amussis Qvantitatum Poëtic. Lips. 1708. 8°.

Arngrim Jonssens Historie om Grønland, fordansket af And. Bussæus. Khvn. 1732. 8°.

Arii Polyhistoris Schedæ de Islandia, cum versione et notis A. Bussæi. Hafn. 1733. 4to.

Flere Specimina ere endnu in Manuscriptis, hvoraf Collectores Lubecenses have endeel in Novis Literariis Maris Balthici anført.

Men som han ingen apparence saae, efter sit første Propos, ved Philologica i nogen anseelig Station at kunde komme, enten udi en Skole, eller ved Universitetet, lod han Philologica være sine *πάρεργα*, og Juridica sine rette *ἔργα*, hvortil han sig da alvorligen applicerede, og i Særdeleshed tog han sig for at igiennemgaae Jus Naturæ et gentium, som den rette Kilde og Ophav til al Menneskelig Lov og Ret, anvendte og temmelig Flid paa Jus publicum Romano-Germanicum, mest for at fornøye sin egen Curiositet, og fordi den største Deel deraf har ingredience i

Historierne, og hvis han saaledes af Jure Naturæ og juridiske Bøgers Læsning observerede, har han Tid efter anden med vores højpriselige Lands Lov og andre Kongelige Forordninger collationeret, og dertil appliceret, for at kunde paa des vissere og rigtigere Maade udfinde usum og praxin deraf; da og en Prøve herpaa sees udi den Danske Lovbog, den sl. Mand stedse har betient sig udaf, og som findes hos hans Halv-Broder, Sr. Jochum Bredal, tilforordnet Procurator udi Helsingør.

Han blev derefter 1710 d. 13. Julii, efter Kongl. aller-naadigste Bestalling, antaget til at være Advocat og Procurator for Høyeste Ret, og alle Over- og Underretter i Danmark og Norge.

Hvorpaa han, imod sin Tanke og uden nogen sin Ansøgning, blev bestilt til Borgemester udi Helsingør, Aar 1718.

Dette sit anbetroede Embede har han med Berømmelse forestaaet, og i værende Tid fundet sin Fornøjelse ved sine Studeringer; hvorudover han havde colligeret sig et select Bibliothec, mestendeels bestaaende af Juridiske og Historiske Bøger.

1734 affecterede han Professionem juridicam in Academia Hafniensi, som blev til Hr. Justitzraad Andreas Højer overdragen.

Han var formedelst sit Legemes Ubeqvemmelighed, i Henseende til en umaneerlig Fædme, Svagheder undergiven, skjønt ey sengeliggende, førend han en Dags Tid for sit Endeligt befandt sig ilde og imod alles Tanke under sin Søvn om Eftermiddagen Kl. 6^{1/2} udi Helsingør under 2de Suk sødeligen bortsov d. 4. Januar 1735 og blev nedsat udi St. Olai Kirke sammesteds d. 11. Ejusd.

Hvor forsigtig og oprigtig hans Væsen har været før Gud og Mennsker, derom taler dette hans brugte Symbolum: Circumspecte, tamen candide.

Dette saaledes efter den sl. Mands mundtlige Beretning, og videre Communication efter Forlangende fra for-

ommeldte hans Halvbroder Sr. Bredal, som efter hans Død forefandt adskillige Momenta af hannem selv at være antegnet, tilforladeligen er bleven anført, og end videre meddeles Læseren følgende Underretning 1736 ved *F. J. V. Daww.*

Hvor laborieus den sl. Mand har været, og med hvad intention han har viist sig at tiene publico, udviiser disse hans efterfølgende Manuscripter, som efter hans Død af hans efterlevende Hustru [Mette Vederborn] bleve til Kongens Bibliothek overleverede, som ere:

1. Historisk Journal eller Dagregister over K. Friderich IV^{des} høyloflige Levnets og Regjærings Fremdragelse og Tilfælde udi Danmark og Norge fra hans Fødselsdag d. 11. Oct. 1671 indtil hans Dødsdag d. 12. Oct. 1730. Hvorved er føyet en Beskrivelse over de Historiske Medailler, som paa adskillige i Dagsregisteret anførte Passager ere myntede. Forfattet af And. Bussæus. Fol.

2. Kort Underretning om det gamle Grønland, saa og om den Part af Nord-America, kaldet Vinland etc. Af gamle Membraner og tilforladelige Documenter etc. forestillet ved Andr. Bussæus. Anno 1728. Dedicered H. K. M. Kong Christian VI. censurered til Trykken af H. Gram.

3. Den danske Process og Rettergangs Maade, hvoraf den første Deel alleene er fuldført; men til den anden er kun en Udkastning giort.

4. En Klagetale over K. Friderich IV. holden paa Helsingøers Raadstue d. 12. Dec. 1730. Kaldet: En viis og dydefuld Regenters Afbildning etc. Fol.

Samme Oration findes og af ham selv at være oversat i det Tydske Sprog.

End har den sl. Mand selv antegnet, at kort efter den højstsalige Dronnings Lovises Afgang overgav han til H. K. M. K. Friderich IV.:

En Slegt-Tavle, i det latinske Sprog forfattet, over det Kongl. Huses høye Familie, og de i det Kongl. Danske Huus fødte Kongelige Børn, fra den sidste hedeneke Konges, Gorm

den Gamles og Dronning Thyre Danebods Tid; derudi tillige beviises og anføres de Kongl. Børns fata med Giftermaale og andre Tilfælde indtil vore Tider. Saa beviises ogsaa baade Successions- eller Arve-Rettigheden, som og Souverainiteten fra Begyndelsen af.

Bemeldte Tavles Titel var: *Abacus Regius Genealogico-Chronologico-Historicus*. 1722. Og beretter han, at samme Tavle var nogle faa Ugger for den høystsalige Konges Død i hans Sovegmack paa Friderichsborg Slot i et Træ-Federal forvaret.

Og uanseet hans Bibliothec nogle Aar før hans Død ved Auction var overgaaet sine fatalia, saa saae man dog en temmelig Mængde af gode Bøger, som ved første Auction d. 3. Junii 1735 blev bortsolgte i Kiøbenhavn, og nu atter ved sidste Auction d. 23. Julii 1736 paa hans Manuscripter, en smuk Samling, tillige af andre lærde Mænds, hvorover findes trykte Catalogi.

XI.

Et brev fra Chr. Machabæus til Henrik Rantzau.

Ved underbibliotekar *Carl S. Petersen*.

Nedenstående brev fra Christian Machabæus Alpinas til statholder Henrik Rantzau meddeles efter en afskrift i det håndskrift på Breitenburg, hvorefter jeg tidligere i Kirkehist. Saml. 5. R. III 569—71 har meddelt et brev fra Niels Hemmingsen og i Danske Magazin 5. R. VI 212—25 to breve fra Albert Meier.

Om Christian Machabæus henvises til Rørdams Universitetshistorie II 584—91.

Henrico Ranzovio Produci Cimbrico

S. D. Christianus Machabæus Alpinas.

Recepi literas tuas, illustris et magnifice domine Ranzovi, una cum munere mihi gratissimorum additamento;

quæ utraque cum de tua in me singulari benevolentia cumulate testentur, ago tibi ingentes ex animo gratias, meaque vicissim studia afferrem, si tuæ virtuti ac singularibus in me tuis meritis responderent; quæ quia iis sunt omni ex parte inferiora, præter meæ in te observantiæ, fidei et gratitudinis significationem nihil exhibere aut ulterius de me polliceri hoc tempore volo; nisi forte affulserit aliqua occasio de te bene merendi, tum nec voluntatem in me nec omnium officiorum meorum apparatus desiderabis, quæ te vel non efflagitante tibi tuisque rebus semper erunt obvia. Remitto maioris muneris loco carmen lugubre nuper a me evulgatum et memoriæ ac meritis Illustrissimi et Clementissimi Regis nostri indelebilis memoriæ consecratum, jejunum quidem et admodum exile, sed quod de meo affectu et justissimo mærore nonnihil testetur, orans ut illud qvælecuque sit boni velis consulere. Forte limatius aliquid et prolixius suo tempore prodibit, cum recentius hoc vulnus cicatricem induit; quod utrum sit unquam futurum, plane dubito. Ita enim meum animum luctuosissimus obitus Svavissimi Regis nostri perculit, ut temporis processu et diuturnitate magis in me augeatur dolor quam descrecat, præsertim cum omni momento ante oculos meos magnitudo virtutum et meritorum ipsius obversetur; sed divinæ voluntati acquiescendum est.

Ex Scotia nuper recepi literas, ex quibus intellexi, hos tristissimos rumores de obitu Augustissimi Regis nostri duodecimo statim aprilis isthic in aula sparsos fuisse. Regem vero et proceres hunc casum gravissime tulisse. Fædera inter reginam Angliæ et ipsum renovata esse, et in testimonium veræ benevolentiae reginam circa limites regni concessisse ipsi territoria aliquot, quæ jure belli olim a Scotis ad Anglos translata fuerunt, atque hac ratione præbere ipsi aditum ad hæreditatem regni Angliæ, quæ a morte Illustrissimæ Reginæ Elizabethæ (quam Deus diutissime incolumem conservet) ipsi ex asse debetur. Hispanum nobilem Scotum E. Maxvellium cum exercitu duorum mil-

lium peditum misisse, qui occidentales partes Scotiæ ad rebellionem sollicitet; regem vero in propria persona cum instructissima manu equitum et peditum circa finem maji ipsi obviam ivisse. Sed de eventu nihil constat.

Hispani classis ad instantes julii mensis calendas in oceanum nostrum se effusura est. Angliæ regina cum maximo navium apparatu advenientem exceptura est, modo eventus conatui responderit, ut hinc nihil triumphi ad suos Iberos sit relaturus Hispanus. Sed Deus ante omnia orandus est, ut paternam ecclesiolæ suæ rationem habeat, spiritu suo moderetur et dextera fortitudinis suæ tueatur adversus rabiem diaboli et furores membrorum ipsius: cujus protectioni te et omnia tua commendo. Hæc volui breuiter ad te scribere, ut pro singulari benevolentis tui in me animi testificatione gratitudinem meam levi harum literarum indicio erga te declararem. Æternum bene vale, illustris et magnifice Ranzovi, cum honoranda Domina uxore tua, a me et conjuge mea humanissime salutatus. Soræ scribebam XXVIII junii anno 1588.

(Codex Breitenburgensis R 119, fol. 472—76).

XII.

„Et selsomt Syn“.

Ved C. Klitgaard.

Som bekendt var det for 2—300 Aar siden en almindelig Antagelse, at Gud ofte gennem Fænomener af forskellig Art søgte at give sit Mishag mod den syndige Verden tilkjende. Kometer, Misfostre, Blodregn, Luftsyn, Fisk af usædvanlig Art o. s. v. bleve ansete som Forbud for, at Gud vilde hjem søge den ubodfærdige Menneskehed med Krig eller Pestilens, Dyrtid eller anden Elendighed,

eller maaske endog tilintetgjøre den hele usle Jord, som han forhen havde tilintetgjort Sodoma og Gomorrha.

Ser man hen til de dybe Indtryk, Beretningerne om slige »sælsomme Tildragelser« kunde gjøre paa Sindene, undres man ikke over, at det vakte stor Opsigt, naar en eller anden foregav at have modtaget Budskab direkte fra Himlen, selv om Budskabet kun gjaldt at tilkjendegive Vorherres Mishag med Ting som spidsnæsede Sko og Kvindernes Hovedtøj, og vi kunne derfor være forvissede om, at nedenfor omtalte Engleaabenbarelse i sin Tid har fremkaldt megen Bevægelse.

Beretningen meddeles efter et vistnok yderst sjældent Tryk i det Kgl. Bibl. aabenbart efter Aalborgbispen Christen Hansen Ribers Foranstaltning. For øvrigt kan henvises til Hr. Bibliothekar S. M. Gjellerups Drøftelse af slige Fænomener i hans Skrift »Biskop Jens Dinesen Jer-sin«, S. 183 ff.

En selsom Siun, med paamindelse, som til en sand Omvendelse oc bædring i daglig Liif oc Lefnet, om vi ville endnu undgaa Guds Vrede oc Straf, etc. Skeed i Judland i Wiborg Stict, etc. nu i Julij Maaned, Aar 1629. Tryckt i Kiøbinghafn, hos Melchior Martzan. 1629 (4to).

Efter nogle Skriftsteder (Joh. Aab. III, 3. 19. 20) følger Beretningen:

Løfuerdagen dend 11 Julij Aar 1629. kom der en Kvinde til mig, boendis i Store Brøndum her i Hellomherret, ved Nafn Ingeborg Hans Daatter, Anders Pedersøns Hustru der sammesteds, som bekiende for mig ved Helgens Eed, at hun samme Dag, ved 2. stunde efter Solens Opgeng, vaar udgangen ad luge noget Hør, som hun hafde ladit saa i hendis Kol Hawe, da tyckte hun, ad hun fick stor lyst til ad gaa hen under et Kirsbær Træ, som stod i samme Hawe. Oc der hun satte sig under samme Træ, klagede hun sig ved sig eene, ad hun icke viste, huor det vilde gaa til med Menniskene nu i dette Aar, for klæde oc

føde, efterdi der vaar saa lidet saaet paa Jorden¹⁾, oc tænckte: saaer mand lidet, saa høster mand oc lidet; saa reiste hun sig op, oc vilde hafue gaait der fra, da hørde hun en Røst, som sagde til hende: Hui frycter du dig saa? Da saa hun sig om til siden, oc blef vaar i Græsset hos sig ved den høyre Side, ad der sad et smuckt deyligt Hofuet, med Hænder oc Fødder aleene²⁾, som vaar saa klart skinnendis, at hun glædde sig der ved, oc det talede til hende oc sagde: Fryct dig intet, HERren dend lefvende Gud skal vel tilføye dig huad du behøfuer, oc forglem icke ad tacke hannem derfor. Oc hun sagde, huo est du? Hand suarede, jeg er dend lefuende Guds Sendebud. Nu skalt du gaa til Herritz Provsten, oc sige hannem de Ord, jeg nu siger dig. Da suarede hun, huo er hand? Hand sagde: det er Her Jens³⁾ i Gierding, hand skal drage til Bispen i Aalborg, oc bede hanem høyligen der om, ad hand vil tilhjelpe, ad Kircker oc Skoler kunde komme paa Fode igien, oc i deris rette brug, som de hafue været tilforn, oc faa deris fri fræmgang, oc skal hand sige til Menniskene, ad de hafue icke hid indtil retteligen bedit, som de skulde, saa hafue de icke heller faait, oc icke ledit, saa hafue de icke heller fundit, oc icke banckit, saa er dennem oc icke opladt: derfor hafuer oc den lefuende Gud haardeligen straffit dennem i denne fremgangne Tiid med deris Fiender, som vaare Mennisker lige som glubendis Vlfue oc Løwer. Men Gud hafuer hørt deris skrig oc raab, oc uddrefuit dennem af Landet oc Riget, men de hafue hart ad forglemt at tacke hannem derfor, oc bruge der til med mange slags Synd paa ny, Tyfueri oc Mord, Haad oc Afvind, Gierighed oc andet saadant, Oc fordi

¹⁾ Som Følge af de kejserslige Troppers langvarige Ophold i Jylland.

²⁾ Hr. Gjellerup (a. Skr., S. 206) har med Føje gjort opmærksom paa, at naar man forestillede sig Engle saaledes, da var det, fordi man kjendte saadanne Afbildninger fra Stolestader i Kirker, Ligstene o. l.

³⁾ Hr. Jens Andersen, s. Kl. Gjerding, Helligum Herred, S. 100. 110.

Menniskene begynde igien med hoffærdig oc ny Klædedract oc Skick, saa vil Gud ocsaa straffe dennem igien med ny Straf, Pestilentze oc mange slags farlige Siugdomme, som aldrede begynt er. Saa ad, uden mand omvender sig, da vil oc Gud straffe med Hunger oc Dyrtheid. Der ere saa mange fattige Børn, som raabe til Gud, ad de, som hafue Brønden, de skulle lade Strømmene udrinde til de Fattige oc Elændige, derfor de, som hafue lidet, skulle oc gifue af det lidet, de hafue, med et trofast Hierte: Oc de, som hafue rigeligen, skulle ocsaa gifue rigeligen af et got Hierte. Oc beder dennem, som hafue Efne oc Formue, ad de icke lucke deris Lofte oc Kieldere til for de Fattige. Men jeg befrycter mig, at de skulle komme igien, som det med dennem skulle fortære. Hofser¹⁾ du, ad det er nu 5 Aar, siden jeg vaar hos dig, huad sagde de da? ad det vaar Fantasie oc Drømme, du sagde for dennem: Men blefue de nu ieke opvacte derfor? Da suarede hun oc sagde til hannem: Jeg tør icke sige saadant, fordi ad de troe mig intet: da sagde hand, der hafuer du Bref, det skalt du faa²⁾ Herr Jens i hans Haand, oc hand skal antvorde det Bispen i Aalborg, oc saa Skriften, som hand skal skrifue hannem til, efter din Mund, skal følge med Brefuet. Saa skal Bispen videre lade det udgaa, efter som hans egne Tancker kunde sig begifue der til. Oc du skalt bede Herr Jens, ad hand lader en Copie der af udgaa til de andre hans Herritz Prester, ad de formane deris Tilhørere til ad søge Kircken oc Guds Tieniste, fliteligen ad høre Guds Ord, oc ad bruge Alterens Sacramente. Guds Ord vaar nu sat paa dend høyeste dobbel, ad Liuset vaar nu nær borttaget: men endnu vil HERren dend lefuende Gud gifue os slt salige Ord igien, om vi icke selfuer ville forkaste det. Da spurde hun hannem ad, om hun icke skulde faa²⁾ deris egen Sogne Prest³⁾ dette Bref oc Tegn,

1) o: husker. 2) o: give.

3) Esbjørn Jensen Velling i Brøndum.

som hand fick hende: Da suarede hand, ney, hand troer dig icke, men gack der med hen, som jeg hafuer bedit dig. Da suarede hun hannem, jeg kand icke hofse saa mange Ord, oc gaa saa langt hen. Da suarede hand hende: gack ickun hen, naar hand tager hans Papir oc Pen, da skalt du vel hofse dennem. Hun sagde: huad da, om hand er icke hiemme? hand suarede, hand skal vel komme hiem, oc flere skulle oc komme til dig. Saa vende hun sig, oc gick fra hannem: da blef hun vaar, ad hendis høyre Haand vaar blodig inden udi, som hun tog Brefuet af hannem med.

Ad jeg Jens Andersson, uværdige Tiener i Guds Ord, hafuer med andre got Folck hørt denne Quindis Ord i saa maader, som skrefuet er, oc seeit det Bref, som denne Siun skal hafue antvordit hende med it blodigt Suerd oc Riis paa, oc saa til med hafuer seeit hendis blodige Haand, det vidner jeg i Guds Sandhed med egen Haand skrefuet, oc saa med egen Haand her neden under skrefuet. Datum Gierding ut supra.

Jens Andersson, egen Haand.

Herunder Afbildning af et Ris og et Sværd. Bispen har derefter tilføjet: Hæc ita ex ipso avtographo fæminæ dato rubricâ depinxi.

Ch. J. R.

S. A.¹⁾

Endelig benytter Biskoppen Lejligheden til at fremkomme med følgende:

I Blant adskillige seldsome Fødsel, som oc med Stormhue paa Hofuedet, etc. er Aar 1629 den 17 Maji født i Sønderholm et Pigebarn, med en blodig Hue, som hengde ned til det eene Øre, oc vaar Bagdeelen af Hofuedet, som den hafde værît afhuggen, oc steden opfyldt med Blod.

Gud forbarme sig ofuer os for Jesu Christi skyld oc unde os et Hierte ret at fortryde Synden, etc. ad vi maae sige med Kong David: Vdslet Misgierninger, oc skab i os et rent Hierte, etc. Amen. *Ch. J. R.*

¹⁾ Christianus Johannis Ripensis, Superintendens Alburgensis.

XIII.

Danmarks Berømmelse

besungen af en tysk Digter (1737).

Efterfølgende Digt er vel egentlig kun et Lejlighedsdigt, men giver et ret mærkeligt Vidnesbyrd om en Tydskers Stemning overfor Danmark; thi det indeholder en Lovprisning saa stærk, at man maa søge tilbage til Christian III's Dage for at finde noget tilsvarende, den Gang man i lutherske Kredse betragtede Danmark næsten som det forjættede Land paa Grund af den kirkelige Fred og Enighed, som her herskede, i Modsætning til den Uro og Splid, som fandt Sted i Tydskland¹). Det er jo egentlig først den slesvig-holstenske Bevægelse, der i Tydskland som i Hertugdømmerne har fremkaldt den hadefulde Tone mod Danmark, som vi nu saa godt kjende. Tidligere hørte tyske Lovprisninger af det danske Kongehus og den danske Stat ingenlunde til Sjældenhederne. —

Afskrift af Digtet findes blandt E. Pontoppidans Kollektanea (Thottske Saml. Fol. 736, p. 517 f.). Naar P. har optaget Digtet blandt sine kirkehistoriske Samlinger, er det vistnok sket af Hensyn til den varme Omtale af Danmarks Fortjenester af Missionen i Indien, som Digtet indeholder.

Som Indledningen (hvis Forf. ikke kjendes) viser, er Digtet skrevet i Anledning af, at Friederich Carl v. Friccius (f. 1706 † 4. Jan. 1761), der ved Reformationsfesten i Efteraaret 1736 modtog den juridiske Doktorgrad fra Kjøbenhavns Universitet²), havde opnaaet Stillingen som Landkansler i Slesvig og den kongelige Del af Holsten, som hans Fader, Christian Heinrich Friccius († 25. Febr. 1736) tidligere havde indtaget. Den i Indledningen nævnte Bro-

¹) Se t. Ex. Kh. Saml. 5. II, 465. Rørdam, Kbhvns. Univ. Hist. I, 284—7.

²) Smith, Kbh. Univ. Matrikel II, 578. Rørdam, Hist. Saml. og Studier IV, 176.

der er Dr. jur. Joachim Fried. Friccius, der døde 1747 som Amtmand paa Femern¹⁾.

Naar Meddeleren ytrer den Formodning, at Digtets Forfatter er den bekendte, særlig til Universitetet i Leipzig knyttede Professor, Johann Christoph Gottsched, da kan det bemærkes, at det dog ikke findes blandt Gottscheds samlede Digte (Leipz. 1751), hvori man derimod finder et »Lobgedicht auf Seine Königliche Majestät in Dänmark bey dem 1749 begangenen dreyhundertjåhrigen Regierungs-Jubelfeste des Allerdurchlauchtigsten Oldenburgischen Stammes«. Da Digtets hele Stil og Tone imidlertid i høj Grad ligner Gottscheds højt klingende Digtersprog, er Formodningen dog vistnok rigtig, og Udeladelsen maa forklares derved, at nævnte Udgave af Gottscheds samlede Digte først er udkommen efter Forfatterens Død, besørget af andre.

Schleswig (17)37.

Auf die jüngst erhaltene Landkantzlerwürde des Herrn von Friccius, dessen Herrn Bruder, dem Doctori juris, von Sr. Königl. Mayestet zu Dännemarck gar neulichst die ehestens in Besitz zu nehmende Stelle eines Kanzeley- und Regierungs-Raths zu Glückstadt allergnädigst ist zugeteilet worden, lieset man hier ein noch ungedrucktes Gedicht von einer berühmten obersächsischen Feder, vermuthlich des vortreflichen Hr. Prof. Gotscheeds, das durch den Abdruck bekannter zu werden gewis verdienet.

Was sonst der alten Cimbrer Mut
Und unerschrocknes Heldenblut
Der Welt für Thaten aufgewiesen,
Und wie am Po und Tyberstrom
Das vormahls nie besiegte Rom

¹⁾ L. Bobé, Efterladte Papirer fra den Revontlowske Kreds VI, 605. Rørdam, Hist. Saml. og Studier I, 507—8, II, 388 (den paa sidstnævnte Sted nævnte Baron Hertzberg var Amtmand paa Femern før Joachim Friccius).

Des Nordens Tapferkeit gepriesen,
 Das liest man noch erstaunings-vol
 In unvergänglichen Geschichten,
 Und blos des Himmels Einfal sol
 Ein so gerechtes Lob vernichten!

Kaum hatten Sturm und Ocean
 Den weiten Rachen aufgethan
 Das Land der Cimbrer zu verschlingen,
 So flieht sein Volck das wilde Meer,
 So zieht ein ungezehlttes Heer
 Und suchet Länder zu bezwingen.
 Germanien wird schnell durchstreift,
 Die Alpen werden überstiegen,
 Und Rom, das bald zum Schwerdte greift,
 Rom siehts, das diese Helden siegen.

Sie bitten Land, Rom schlägt es ab,
 Silans geübter Feldherrnstab
 Wird, so wie Carbo, überwunden,
 Auch Manlius verliert die Schlacht,
 Auch Capions verstärkte Macht
 Ist bey dem Rhodan gantz verschwunden,
 Das Capitol besorgt den Fal,
 Den hier ist grössere Noht vorhanden,
 Als da es einem Hannibal,
 Jugurth und Pyrrhus widerstanden.

O Dännemarck, dein alter Ruhm
 Blieb ferner noch dein Eigenthum,
 Wan du zur See und Land gestritten,
 Dein Rollo brach in Frankreich ein,
 Doch war die Normandie zu klein,
 Bald zwang der Dänen Schwerdt die Britten,
 Canut beherrscht den gantzen Nord
 Als König von drei grossen Reichen:

Wan er gebeut, so kan sein Wort
Aus England bis nach Schweden reichen.

Wie hoch hat Oldenburgs Geschlecht
Durch sein bewehrtes Erbschafts-recht
Der Dänen Krone nicht erhöht!
Des Reiches Wolfahrt wächst und blüht,
Weil alles, was das Auge sieht,
Hof, Stadt und Land im Seegen steht,
Die freien Künste nehmen zu,
Man sieht die Wissenschaften steigen;
So wird bey lauter Glück und Ruh
Dem Volcke Heil und Wolfahrt eigen.

Wo Phoebus nach verstrichner Nacht
Noch in Aurorens Arme lacht,
Dahin geht Kopenhagens Handel,
Dadurch erschalt das Christenthum,
Der Europeer eigner Ruhm,
Nach Malabar und Coromandel,
Da wird der Heiden Dunkelheit
Auf Dännemarcks Geheis vertrieben.
So lernt der Erdkreis weit und breit
Den Schöpfer aller Dinge lieben.

Wie blüht nicht die Gerechtigkeit,
Der Undschuld Schutz und Sicherheit,
In Christians beglückten Staten!
Astrens ubestochne Hand
Thut allen Lastern Widerstand
Und steuert allen Frevelthaten;
Sie wehlt sich Diener voller Treu,
Die Redlichkeit und Tugend kennen,
Und sich von Geitz und Heuchelei
Mit Recht geschworne Feinde nennen.

Ein solcher var auch Friccius,
 Ach! dass man ihn bedauern mus,
 Nachdem ihn uns der Tod entzogen!
 Er hat wol nie das Recht gebeugt,
 Drum war ihm auch das Land geneigt,
 Und selbst des Königs Hertz gewogen.
 Sein hohes Amt solst Du forthin,
 Du Sohn des grossen Vaters, tragen;
 Und wie vergnügt ist jeder Sinn,
 Der nur ein Wort davon hört sagen.

Glück zu! Des Himmels milde Hand
 Begnade deinen neuen Stand
 Mit allem, was ihn kan beglücken!
 Es freuet sich so Land als Stadt,
 Das Themis dich erkohren hat
 Des Vaters Platz durch dich zu schmücken.
 Sey ferner noch der Tugend Freund,
 So wie Du es bisher gewesen,
 So wird die Unschuld, die noch weint,
 Durch deinen weisen Spruch genesen.

 XIV.

Om „Breviarium Arhusiense“.

Under Titel »Helgendyrkelse i Danmark« har Frøken Ellen Jørgensen til Erhvervelse af den filosofiske Doktorgrad 1909 udgivet et Skrift med Undertitel: »Studier over Kirkekultur og kirkeligt Liv fra det 11. Aarhundredes Midte til Reformationen«. Dette Skrift, ligesom Forfatterindens tidligere Besvarelse af en af Videnskabernes Selskabs udsat Prisopgave¹⁾, vidner om en ualmindelig Flid

¹⁾ Fremmed Indflydelse under den danske Kirkes tidligste Udvikling. Kbhvn. 1908. 4°.

og Lærdom, og kan med Føje kaldes en Prydelse for vor kirkehistoriske Litteratur. Blandt de mange, højst interessante Uddrag af og Henvisninger til gamle, hidtil kun lidet ænsede Kilder, som ovennævnte Skrift indeholder, fortjener følgende Bemærkning vedrørende det 1519 trykte Breviarium Arhusiense¹⁾ særlig Opmærksomhed:

»Aarhus Breviar fængsler Opmærksomheden ved et »Stof, der afviger fra de andre danske Breviarers Indhold »og synes samlet med Omhu fra mange Egne; fremdeles »har Aarhus Breviar i videre Omfang end noget andet »dansk Breviar Hymner, der ene findes i denne Bog og »derfor med største Sandsynlighed maa anses for at være »digtede i Stiftet. Foran i Bogen læses: »Breviarium juxta »lecturam ordinariam chori Arhusiensis. Exactissima dili- »gentia emendatum. Summa vigilantia correctum. Multisque »pulcherrimis novis, que in antiquis non continentur, hi- »storiis refertum²⁾ — —. Kapitlet har bekostet Bogens »Udgivelse, men Spørgsmaalet er: Hvem blandt Præsterne »ved Aarhus Domkirke først i det 16de Aarhundrede kan »tænkes at have haft den Sans og Indsigt, hvormed Brevi- »aret med dets Særpræg bærer Vidnesbyrd³⁾?«

Hvad Besvarelsen af det her fremsatte Spørgsmaal angaar, mener jeg, at der med Føje kan henvises til, at Aarhus Gejstlighed den Gang havde en Mand i sin Midte, som baade efter sin Stilling og sine Evner kan formodes at være den efterspurgte Forfatter: Det er Dr. Morten Børup, der var Kantor i Domkapitlet. Denne Prælats Opgave var det nemlig at forestaa eller dog have Opsyn med alt Gudstjenesten vedrørende — altsaa netop hvad Breviaret har til Formaal at ordne. At han var latinsk Digter, vil vel heller ingen nægte, der kjender hans skønne Vaarsang og hans ejendommelige Digt om de danske Stifts-

¹⁾ Om dette se Bruun, Aarsberetn. fra det kgl. Bibliothek I, 276 f.

²⁾ Heraf synes at fremgaa, at der har existeret en ældre, nu forsvunden Udgave af Aarhus-Breviaret.

³⁾ E. Jørgensen. Helgendyrkelsen, S. 66.

stæder, samt véd, at han har forfattet flere nu tabte dramatiske Arbejder — selvfølgelig latinske og byggede over bibelske Emner¹). — Tager man alt dette i Betragtning, forekommer det mig, at man, om end ikke med fuld Visshed, dog med stor Sandsynlighed kan pege paa Morten Børup som den, hvem de for Aarhus-Breviaret ejendommelige Bestanddele skyldes, der efter Frøken E. Jørgensens skarpsindige Iagttagelse giver dette Skrift en fremragende Plads blandt de ret talrige liturgiske Skrifter, der ere os levnede fra vor Middelalders sidste Menneskealder²).

H. F. R.

XV.

Skrifter udgivne 1729—30 paa Waisenhusets Forlag.

Det er en betydelig Række Skrifter, næsten alle af gudeligt Indhold, der i Tidens Løb ere trykte i det Bogtrykkeri, der var indrettet i det kongl. Waisenhus i Kjøbenhavn³). Da Bøgerne udkom paa Stiftelsens Forlag og fik stor Udbredelse, have de maaske bidraget noget til Afholdelse af Udgifterne ved Waisenhusets Drift, skjønt de solgtes til meget billig Pris. En samlet Fortegnelse over alle de Skrifter, der paa den Maade ere udgivne, i den Tid Waisenhuset havde eget Bogtrykkeri, har man næppe. Men da en samtidig trykt Fortegnelse for de første to Aar, Trykkeriet virkede, er funden⁴), skal den her meddeles, da den

¹) Kh. Sml. 5. III, 1—13.

²) Se Bruun, Aarsberetn fra det kgl. Bibl. II, 370.

³) Waisenhuset blev indviet 11. Okt. 1727. Men da Direktionen ikke straks kunde skaffe noget Lokale til Trykkeri og Boglade (Exner, Efterretn. om det kgl. Waisenhus, S. 11), er Trykningen næppe begyndt før 1729, hvad efterfølgende Fortegnelse ogsaa tyder paa, saa meget mere som Branden 1728 voldte en stor Forstyrrelse.

⁴) Afskrift blandt Heibergs Samlinger.

ikke savner Interesse. Ved at gennemgaa Waisenhus-Direktionens Forhandlingsprotokol vilde man nok kunne danne en Fortsættelse af nærværende Liste¹⁾, men om den blev ganske fuldstændig, er et Spørgsmaal, da det maaske ikke er sikkert, at Udgivelsen af ethvert nyt Oplag kom til Forhandling i Direktionen. At Præsten Ewald, saa længe hans Kræfter slog til, har været den ledende Aand i Foretagendet, fremgaar af den nævnte Protokol, ligesom han ogsaa har foranlediget, at nedenfor meddelte Fortegnelse blev trykt²⁾. Skrifterne have sikkert i ikke ringe Grad bidraget til at fremme Pietismens Udbredelse i Befolkningen. Denne Retnings kirkelige Modstandere rejste derfor jævnlig Klage over de fra Waisenhuset udgaaende Skrifter; men af de styrende synes der ikke at være taget noget Hensyn til Klagerne.

Fortegnelse paa de Bøger og Piecer, som hidindtil ere blevne trykte udi det Kongel. Væysen-Husets Bogtrykkerie, og paa dets Forlag.

1. En kort anviisning til en sand, uforfalsket og apostolisk Kundskab om JESU Christo, hvorudi vises, hvorledes den samme efter Apostlernes sind og læremaade til siælens salighed rigtig og eftertrykkelig kand begribes. 1729 i 12. 1 og et halv ark. Selges indbunden i papir her paa steden for 3 β.

2. Lærdom om et christligt Levnets Begyndelse, som indeholder 4 deele: 1. En grundig anviisning til sand bod og troe paa Gud. 2. En eenfoldig underviisning, hvorledes man skal læse den hell. Skrift til sin opbyggelse. 3. En underviisning af skriften til at bede ret og Gud behageligen. 4. En kort prøve, om man har den sande levende troe til Christum eller ey. 1729. i 12. 4 ark. Selges i raa materie for 4 sk. Indbunden i vælsk bind for 8 sk.

¹⁾ Se Exner a. Skr. S. 18. Kh. Sml. 4. III, 36 ff. 536 f. 828.

²⁾ Kh. Sml. 4. III, 37.

3. **Jacob Jannevays** liden aandelige Exempel-bog for børn, det er, en udførlig beretning om adskillige smaabørns omvendelse, hellige og exemplariske levnet, samt glædelige død; af det engelske i det tydske, og nu i det danske tungemaal oversat. 1729. i 12. 8 ark. Koster 8 sk., men indbunden i vælsk bind 12 sk., i frandsk bind 1 mark.

4. **Tydelige Spørsmål og Giensvar over D.M. Luthers** liden Catechismus, hvorudi Christendommens Kierne kortelig bliver afhandlet, og med den hell. skriftes sprog stadfæstet, 1730. i 12. 8 ark. Koster 8 sk., men indbunden i vælsk bind 12 sk., i frandsk bind 1 mark.

5. **D.Ph. Jac. Speners** Christelige Lærdoms eenfoldige Udleggelse, efter den Sal. Lutheri liden Catechismi orden og indhold udi spørsmål og giensvar med vidnesbyrd af den hellige skrift stadfæstet etc. 1730. i 12. 27 ark. Selges for 24 sk. men indbunden i ordinair fransk bind for 2 mark 4 sk.

6. **Den uforandrede Augsburgiske Confession** eller christelige troes bekiendelse, som nogle Fyrster og stæder overantvordede den stormægtigste Kæyser Carl den 5. paa den almindelige rigsdag til Augsburg, aar 1530. 1730. i 12. 1 og et halv ark, koster 2 sk. men i papir indbunden 3 sk.

7. **Aug. Herman Frankens** korte Underviisning om den sande Omvendelses og Giørlige Christendoms Muelighed, hvormed efter den hellige Skrift svares paa den meget almindelige, men dog utilstrekkelige undskyldning, som søges derudi, at man ikke kand tage sig selv noget til, eller af egne kræfter omvende sig, eller blive frommere. 1730. i 12. 3 ark. Selges for 3 sk., men i papir indbunden for 4 sk.

8. **Joh. Hier. Vieglebs** tvende Tractater, af hvilke den første forestiller Omvendelsens og Christendommens Forhindringer, tillige med folkes sædvanlige undskyldninger; den anden forestiller Evangelii

overvettets herlighed, tillige med satans list, som hand bruger, til at skiule den forjænniskene. 1730. i 12. 9 ark. Selges for 8 sk., udi vælskbind indbunden for 12 sk. men i fransk bind for 1 mark.

9. D. Jens Dinnysøn Jersins tvende opbygge- lige skrifter, det første kaldet den sande Livsens Vey, om troens art og beskaffenhed; for stolte og sikkere hjerter. Det andet kaldet Troens Kamp og Seyer, om underretning og trøst i aandelige anfertninger; for bløde og bæængstede samvittigheder. Nu paa ny efterseet, og tillige med den Sal. Mands Levnets Løb til trykken befordret. 1730. i 12. 19 og et halv ark. Selges uindbunden for 18 skill. men indbunden i fransk bind for 28 skill.

10. D. Jersins eenfoldige Underviisning om Mirakler, Tegn og Aabenbaringer, og deres Ud- leggelse, det er, hvorledes vi i disse tider iblant dem skal omgaaes forsigteligen, at vi kand kiende satan fra Gud. Item: hvorledes vi dem skal udtyde, forklare og bruge, at de i alle maader kand tiene os til det beste. 1730. i 12. 4 og et halv ark, selges indbunden for 4 skill. Alle 3 Jersins skrifter selges, naar de tilsammen bindes, for 2 mark 2 skill.

11. Thomas a Kempis tre bøger om Christi Efterfølgelse, og hvorledes vi skal forsage al verdens forfængelighed; hvilke paa ny med fliid ere igiennemseede, og med mange bibelske sprog stadfæstede, og tillige med D. C. Matth. Pfaffii fortale, og Kempis levnets løb til trykken befordrede. 1730. i 12. 13 ark. Selges uindbunden for 12 skill., men indbunden i fransk bind for 1 Mk. 6 skill.

12. De vigtigste, tydeligste og kraftigste bi- belske Sententser, med flid af den hellige skrift sam- mensøgte; hvortil i denne anden edition ere føyede korte definitioner hos hver artikel. Som et lidet anhang findes der hos de bønner som offentlig i Veysenhuset pleyer at læses, og en fortegnelse paa de Psalmer, som dagligen bruges etc. 1730 i 12. 10 ark. Selges for 10 skill., indbunden i vælskbind for 14 skill., men i franskbind for 18 skill.

13. En Christens lyst til Guds ord, og nytte af Guds ord, betragtet i en prædiken paa den Søndag Sexagesima over Evang. Luc. 8,4-15. holdet for det Kongel. Herskab, og efter allernaadigste befaling til trykken befordret. 1730. i 12. 3 ark. Selges for 3 skill., men indbunden i papiir for 4 skill.

14. Den Udstrakte Kierlighed, betragtet i en prædiken paa 2 Søndag efter Trinitatis over aftensangs-texten, 1 Joh. 3,19-18. holden for det Kongel. Herskab, og efter allernaadigste befaling til trykken befordret. 1730. 3 ark. 2 blade. Selges for 3 skill., men i papir indbunden for 4 skill.¹⁾

Foruden disse findes endnu af forrige Forlag, i Missions Bogtrykkerie²⁾, nogle Exemplarier af:

1. Det Kongelige veysenhusets Fundatz og Reglementer etc. som selges indbunden for 4 skill., men paa skriv-papir for 6 skill.

2. Den forordnede kirke-Psalmebog, i lang 12 paa skriv-papir, selges uindbunden for 1 mark 4 skill.

3. Nye Testamenter. 4. Catecheser. 5. A. B. C. bøger etc.

Under pressen er nu det nye Testamente i 12. med god reen stii; hvortil kommer nye summarier over capitlerne, og flere paralleler end i forrige editioner etc. Kandventes ferdig, om Gud vil, til nyt Aar.

Naar nogen kiøber 10 Exemplarier, af hvad slags det være kand, saa gives altid eet til.

XVI.

Et Forslag til Herrnhuterne om at købe de dansk-vestindiske Øer (1739).

I det foregaaende (S. 527) er det omtalt, at Geheime-raad C. A. v. Plessen, der ejede store Plantager paa St.

¹⁾ Nedenunder er tilskrevet: Die beyden Predigten sind von dem H. Hof-Prediger Hersleb gehalten.

²⁾ Dette Trykkeri havde i sin Tid Plads i Elers Kollegium.

Croix, havde foranlediget, at en Flok Herrnhutere i Begyndelsen af Aaret 1734 afgik til Vestindien for at føre Tilsyn med Plantagerne og samtidig virke for Missionen blandt Neger-slaverne. Dette gav senere Anledning til, at Zinzendorf selv gjorde en for ham overordentlig anstrængende og besværlig Rejse til Vestindien — et udmærket Vidnesbyrd om hans uovervindelig Trosmod og Udholdenhed. Efter et 3 Ugers Ophold paa Øerne, der ikke var uden Betydning for Missions-sagen, rejste han 7. Febr. 1739 tilbage til Europa, hvor han ankom meget medtaget af Rejsen¹⁾.

I et ikke bevaret Brev henvendte en af hans betroede Venner sig senere samme Aar til Plessen angaaende de vestindiske Sager, og modtog derpaa fra denne følgende Svar, der formentlig fortjener at fremdrages paa Grund af det mærkelige Forslag, om at Zinzendorf skulde købe Øerne af det vestindisk-guineiske Kompagni. Det meddeles her efter Heibergs Afskrift fra Arkivet i Herrnhut.

Monsieur David Nitschmann, Senior!

Die mir zugesandte Gräflich Zinzendorffsche Version des Neuen Testaments, samt angefügten Versen, habe wohl erhalten, und dancke desfalls gar sehr.

Dass Sie mich dafür halten, ich habe Ihr Volk lieb, ist gantz recht, dann ich halte sie für redlich, und solche Meynung, samt vieler Hochachtung, hege ich von und für den Hⁿ Gr. von Zinzendorf auch. Allein ich muss wegen der guten gedancken, so Sie von mir hegen, und der Liebe, welche ich zu Ihnen trage, Ihnen nicht verhehlen, wie ich nicht billigen kann, dass Sie in Ländern und Orten, wo Sie den Nahmen und das Reich Christi verkündigen wollen, nicht ordentlich und fürsichtig genug verfahren, ehe Sie es angreifen, und weil bekandt, dass Gott Selbst die Ordnung ist, so giebet mir dieses billig einen schweren An-

¹⁾ Fließner, Buch der Märtyrer etc. IV, 960 f.

stoss! Kein Mensch würde sich auch mehr freuen und Gott dancken, wie ich, wann die Hoffnung zur Bekehrung der Slaven in St: Thomas so gross und gut wäre, wie sie der Herr Graf von Zinzendorf ausgiebet! Alleine, da mir, leyder! mehr als zu viel durch kostbahre Erfahrung bekindt, wie gottloss, halsstarrig und bosshafftig die Schwartzten, und wie falsch und fähig sie sind, sich als Christen zu stellen, wann sie nichts weniger als Christum im Hertzen haben, um sich der Slaverey nur einigermassen zu entziehen (welche Slaverey freylich gar zu hart, aber worin kein Wandel zu schaffen als von ihren Herren selbst, welche freye Leute, und derer Eigenthum die Slaven sind) So han ich nicht sehen, worauf des Hⁿ Grafen grosse Hoffnung sich fundiret, zumahlen da auch die vornehmsten und klugesten der Compagnie Bedienten hiervon kein Wort melden. Sähe der H^r Graf die Sachen ein, ehe Er sie angreiffet, so würde Er viel genauere Nachrichten eingezogen haben, und nicht heimlich nach St. Thomas gereiset seyn, sondern der Direction davon part gegeben haben, da Ihm gerne Thüre und Thore zu der Heyden Bekehrung hätten sollen geöffnet werden; nur dass alles in Liebe, guter Ordnung und Ruhe zugegangen, anstatt dass nun das Gegentheil existiret!

Weil ich aber wohl weiss, dass der H. Graf (welchen ich sonst sehr liebe und ehre wegen Seiner Gaben und Redlichkeit) Sich niemahls sagen lasset, indem Er durch Inspiration zu wandeln glaubet; so wird kein anderer Mittel seyn Ihn zu persuadiren, und mein Gewissen zu beruhigen, dass ich nicht derjenige sey, der das Gute zu hindern gesonnen, alt dass ich Ihme rathe, St: Thomas, St: Jean und St: Crux, oder eines von dreyen, samt allem Zubehör in Africa, von der Westindisch-Guineischen Compagnie zu kaufen, und dann zu schalten und zu walten, wie Er es selber verstehet, und hierzu will ich Ihme behülflich seyn, wenn IHro Maj. unser Allernädigster König es gut befinden, auch, weil dazu gar grosse Summen gehören, Zehn Tausend Reichsthaler schencken. Kann der H. Graf nun

dergleichen willige Leute fein viele finden, so sind alle Schwierigkeiten gehoben, und Ihme eine grosse Thüre in America geöffnet; Wo nicht, so glaube Er Leuten, deren Gewissen und Wohlfahrt daran lieget, dass alles in denen Insulen, im Geistlichen und Leiblichen, wohl bestellet werde, aber doch täglich fühlen und beklagen müssen, dass solches unmöglich nach Maasgebung der Länder und Völker, ohne Gottes Wunder, der alles thun kan und wird, wann Seine Zeit kommet!

Dass Sie und Ihre Brüder nicht glauben, dass der Timotheus Fiedler mich bestohlen, und Sie sein Verbrechen für keinen Diebstahl halten, solches lasse ich dahin gestellet seyn. Ich habe nie mahls einige præntension an denselben formiret, noch einige Klage wider in gerichtlich angebracht, sondern solches ist von meinem ehemaligen Gevollmächtigten zu St: Thomas, und jetzt Königl. Inspector, Mons. Gerhard Lorenzen geschehen. Dem ich gleich wohl längstens gemeldet, dass ich alle meine Forderungen an oberwehnten Tim. Fiedler fahren liesse, auch Ihme, dem Lorentzen, alle Mängel seiner Rechnung geschencket, und Er also die gegen denselben geführte Anklage aufheben möchte. Worauf nur erwehnter Mons. Lorentzen mir geantwortet, dass ehe obbesagte meine Ordre zu St. Thomas angelanget, wäre der Timotheus Fiedler von dortigem Unter-Gerichte schon zum Staup-Besen¹⁾ und Brandmarck verdammet worden, doch dürfte nunmehr solches Urtheil durch das dasige Ober-Gericht noch wohl moderiret werden!

Gunderslöfholm in Seeland
d. 25ten Augusti 1739.

Ich bin
des Herrn Senioris
Dienstwilliger
C. A. v. Plessen.

¹⁾ Kagstrygning.

XVII.

En Menighed i Præstenød.

I Kh. Saml. 5. R. IV, 557—64 er meddelt nogle Efterretninger om Skjørpinge og Faardrup Sognekald i V. Flakkebjerg Hrd., hvoriblandt Bemærkning om, at disse Sogne fra 1676 til 1769 var annekterede til Skjelskør. Denne Ordning medførte for de nævnte Sogne store Besværligheder. Thi vel var det paalagt Sognepræsten i Skjelskør at holde en Kapellan til Betjening af de to Sogne, men da denne 1732 var forflyttet, gjorde Ejeren af Basnæs, den lidet hæderlig bekendte Kaptajn Christian Frederik de Boysset¹⁾, i sin Egenskab som Kirkeejer Krav paa at vælge Kapellanen, hvad Sognepræsten i Skjelskør, Mag. Peder Friis (Edwardsen), ikke uden Føje ansaa sig som berettiget til. Denne Strid førte til en Retssag, der bevirkede, at Embedet meget længe stod ledigt til stor Ulempe for Sognefolkene. Det er denne Præstenød, der skildres i de efterfølgende Breve²⁾.

Vel Edle og Velbyrdige H^r Capitaine og Regimentskriver
Laurberg!

Gunstige Øvrighed.

Vi underskrevne af Faardrup og Skiørpinge Meenigheder, saa vit for de Kongelige Rytter bønder ere vedtagene at andrage for veledle H^r Capitaine og Regimentskriver vores anliggende, med begiæring, det paa højere stæder maatte vorte andraget og forandret, saa fremt det ikke skal ligge paa Hans siæl, om Hand, som første forsvar for os, vores tilstand sig ej alvorlig antager, der er saa beklagelig, at det saliggjørende Guds Ord, Vi i disse meenigheder skal nyde, er og bliver af saa mange lejesvenne uddelt, Effter-

¹⁾ Personalhist. Tidsskr. I, 93 ff. Rørdam, Hist. Saml. og Studier I, 464 f. II, 215 f. III, 154. Kh. Saml. 4. IV, 44. T. Becker, Danske Herregaarde, Basnæs.

²⁾ Sjæl. Missiver 1733 Nr. 74 med Indlæg til samme.

som det er umuelig for Sogne Præsten, Mag. Friis, at opvarte saa et vidtløftig Embede baade i Skielskiør og disse fattige lands byer, nu Hand haver ingen, der i denne Guds sag kand rekke Ham Haanden, Og da denne sag, der hensigter alleene til det Aandelige, hidrører fra tvende personers misforstaaelse eller ærgierrighed, enten H^r Capitaine De Boyssset til Basnes skal kalde Capellan, eller vores hovet Sogne Præst, Mag: Friis i Skielskiør, Saa ville vi Een-drægtelig bede, hos vores allernaadigste Arve Herre og Konge maatte forestilles, hvad saa mange siæle under denne uordtning lider, som er paa disse maader:

1. Have vi ingen ordentlig prædike tid efter loven og Ritualen.
2. Formedelst sognepræstens Hovetforretning i Kiøbstæden afspiises vi med Guds Ord af uordinerede lejesvenne, og om endskiønt der icke er at klage over ordet, som prædiket, saa dog undertiden over deres Conduite til at deele sandheds ord rettelig, og over Personerne, som ere ulige, saa vi nyder icke den ræt, andre meenigheder her i landet nyder, siden Capellanen H^r Guldberg blef forflyttet til Carebeck.
3. Naar disse uordinerede Personer prædiker, have vi ingen messe for altered, ja end og icke paa Juule dag.
4. Naar nogen frugtsommelig Qvinde før sin Nødkomst skal betiennes med det højeværdige Nadverens Sacramente, skeer Communionen undertiden icke førend Klocken 12, hvilket bedrøver mange.
5. Naar nogen siug skal betiennes, eller Daaben i nødsfald forrettes, skal vi enten søge omliggende Præster, som icke alle tider have lejlighed, eller og vi maae rejse halvanden miil efter Sogne Præsten, hvilken vi icke ere visse paa alle tider at komme til, meget mindre at faae hid til os, eftersom vi ere paa alle sider om ringet af en om vinteren meget farlig Aae, saa det, som vi for vore siæle skal nyde, er langsom at erlange. Det, vi skal yde, kræves vi som en vitterlig giæld, der for-

aarsager lige saa vel fortrydelse, som det første drages i langdrag.

Vi beder derfor ydmygst, at velædle H^r Capitaine og Regimentskriver i dette aandelige som i det timelige antager sig vor tarv, og sørger for os, at vi maa nyde dend Rætt, som andre Guds meenigheder her i landet nyder, hvor imod vi skal findes villige imod Ordets Lærere. Og forbliver saa, nest ald self-fornøuelig Velstands tilønskning, VelEdle og Velbyrdige H^{ER} Capitaine og Regimentskriver
Deres pligtskyldigste og tjenstydmygeste Tienere

Laursz Pederszen. Hans Person Møller.

Fordrup d: 12 Januarli 1733. *Jørgen Hansen.*

Schørpinge bøy Mend:

Jep Franszen. Jens IMS Mortenszen.

Mads MAS Anderszen. Anders ANS Nielszen.

Erklæring.

Høiædle og Welbaarne,

Allerhøistærede H^r Etats Raad og Amtmand!

Hvad Schjørping og Faardrop Meenigheders Rytterbønders andragende betrefter, da har ieg befunden, at dend er iche uden Grund. Ja! Jeg kand vel sige, at min Allernaadigste Arve Herre og Konge allerrættest kunde være dend Allerhøieste Tredie Mand, siden Christendommen over denne u-ordning svækkes, Guds Ære formindskes, og Velsignelsen derover for een hver udeblifver, der i sit aandelig og legomlig hafver een Grundvold paa Guds Frygt og orden at bygge! Præsten klager, hand faaer ej sin Rætt, Bønderne siiger, de ej niuder deres Rætt, og naar i saa merckelig een Post, som her, er Siuns gierning, hvad kand mand da undre, at det gaaer ilde til, og hvor kand saa mange u-bekiente, der prædicher, kiende hvo som hører Ordet! Hvor kand dend forsømmelig straffes, hvor der ej er een Hyrde og een Hiord. Jeg kiender dend, der iche i nogle Ugger

eller maaneder har været i Guds Huus, derover er offeret slet hos nogle baade til Gud og Præsten, og hos mange til begge slet intet (ieg vil icke tale om det, byemændene ellers foregifver, at der har været Liig, som er stoed i aaben Graf uden jords paakastelse i 3de à 4re ugger, og samme tiid i Vaabenuuset, til det har stincket af Folck). Som da dend Høiestes Naade er icke at schiemte med, og ald velsignelse kommer fra Gud, saa vil ieg dette til dem, som elscher Gud, og til deres videre formaaende Recommendation allerydmygst indstille som een u-partisk, og

Deris Welbaarenheds

tienstydmystge tiener

Pebring: dend 30 Janvarj 1733.

P. Laurberg.

Høyædle og Høyærværdige,

Høystærede Hr. Biskop!

Deres Høyærværdighed ville af indlagde Klage fra Schjørpinge og Faardrop Sogners Rytter Bønder, med paategnet Capitain og Regimentskriver Laurbergs Erklæring, behage at fornemme, hvad Besværing samme Sogners Meenigheder fører imod dend Prædicken og Guds Tieniste hos Dem, nu hen imod et Aars Tiid har været, hvilket den Dispute, som er imellem Capitain Boyset og Mag^{ter} Friis i Skielskiør om jus vocandj til berørte Meenigheder alleene foraarsager, og hvilcken, om længe skal continuere og ved Lands Lov og Ret udgiøres, er det befrygteligt, at Guds hellige Ord ey alleene kommer i yderlig Foragt blant den Gemeene, mens end og at manges Siæle der under periculerer.

Udj denne saa vigtige Sag har da icke skuldet kunde forbiegaa Deres Høyærværdighed at sondere, ligesom ieg og samme til forventende Forandring herudinden paa det beste vil have recommenderet, da ieg holder for og sikkerlig formoder, at om Deres Høyærværdighed forestiller Sagen og dessen Omstændigheder med deraf flydende onde suite hos Hans kongelige Maj^{tt}; bliver da enten Parterne ved een allernaadigst Resolution separeret, eller og een

allernaadigst beskicket, Prædicke-Embedet, imedens Sagen udgiøres ved Process, at forrette, siden det falder Mag. Friis baade alt for langt og u-beleyligt selv Præste-Embedet at betiene.

Jeg udbeder mig min høystærede H^r Biskops gode Giensvar, og ieg med største Veneration stedse forbliver
 Høyedle og høværverdige

høystærede Hr. Bischof

Deres tienstergivneste Tiener

C. H. v. Warnstedt.

Antvorskov

d. 1. Februarij 1733.

Udskrift:

Høyedle og høværverdige Hr. Christen Worm, Biskop over Sellands Stift, sanctæ theol. Professor publicus et Facultatis theologiæ Decanus.

Stormægtigste, Allernaadigste

Arfve-Konge og Herre!

Deris Kongl: May^{ts} Amtmand ofver Antvorschow Amt, H^r Etats Raad Warnstedt, hafver tilstillet mig Sognemændene af Faardrup og Schiørpinge Menigheder, Deris skriftlige besværing af 12 Januarii, paaskrefvet af Regiment-skrifveren, Capitain Laurberg, d. 30 dito. I samme, som herhos in Originali følger Lit: A., beklage De Dem høiligen ofver, at De ere uden Siele-Sørgere, at Guds tieniste ei i Deris Sogne- Kirker, saaledis som De ynske og sig vedbør, forrættis, men at, naar Syge skal betienis, eller spæde Børn, i nøds fald, døbis, de da, med megen møie, samt ei uden fare, maae hente Een eller anden Præst, med videre.

Som bemeldte H^r Etats Raad og Amtmand Warnstedt, ved skrifvelse, dateret 1. hujus, Lit: B., af mig forlanger, at jeg saadan sag Deris Kongl: Majst, til ventelig forandring allerunderdanigst vilde forestille, saa byder mit Embede og min samvittighed Mig følgende allerunderdanigst at indberætte:

Da Deres Kongl: May^{ts} Ober-Cammer Herre, Høi-Velbaarne H^r Geheime Raad von Plessen d. 18 Februarii 1732 hafde kaldet forige Capellan til Faardrup og Schiørpinge-Meenigheder, H^r Jørgen Guldberg, at være derefter Sognepræst for Carrebech-Menighed, og saadant Kalds brev d: 22 dito af Deris Kongl: Mayst allernaadigst var confirmeret, kaldede, uden tvifl, Sogne-Præsten til Schielschiør, Faardrup og Schiørpinge-Menigheder een anden i bemeldte H^r Jørgen Guldbergs stæd; men H^r Capitaine de Boyset formeente, det kom Ham til at kalde, i henseende til Hand er Eiere af begge Kirkerne, er sagen henviist til Lands Lov og Ræt, og hafver saaledis Menighederne næsten et ganske aar været uden nogen ræt beskicket Siele-Sørgere, hvorudofver Prædickerne ere blefne forrættede iblandt, skjøndt sielden, af Sognepræsten Mag: Friis, som hafver sin egen Menighed i Schielschiør at betiene, og boer temmelig langt fra Schiørpinge og Faardrup- Kirker, men meesten deel af Degne eller Studentere, siden alle Herreds Præsterne, een Eeniste undtagen, hafver tvende Kirker, saa at om de desforuden skulde prædicke enten i Schiørpinge eller Faardrup, vilde Guds tieniste, særdelis om Vinteren, neppe faaet ende ved dags lysz. Af den aarsag kand lætteligen alle de, ja end fleere, Miszligheder flyde, som Faardrup og Schiørpinge-Sognemænd klage ofver, heldst da der icke endnu, imellem H^r Capitain Boyset og Mag: Friis, er fældet nogen Dom, jeg og ei veed, om sagen eengang er giordt anhängig, endskjøndt een lang tid vil hengaae, om den ei skal vinde udfald før efter sædvanlig omgang ved Deris Kongl. May^{ts} Høieste Ræt.

Til saadant. saa vidt mueligt, at forekomme, indstilles det til Deris Kongl: May^{ts} allernaadigste Velbehag, om Deres Kongl: Mayst allernaadigst vil bevilge, at saa vel denne sag, som andre, af samme natur, der herefter kunde reises, immediate og uden Ophold maae paakiendes af Deris Kongl: May^{ts} Høieste Rætt, siden deslige sager dog ei ere af nogen vidtløftighed, men gierne i faae timer kand afgjöris.

Skulde saadant allerunderdanigst forslag ei finde Deris Kongl. May^{ts} allernaadigste biefald, da veed jeg intet andet raad, end om en ordineret Person, i fald Hand ellers staaer til at finde, paa dens Bekostning, som taber sagen, maae antagis, efterdi Aflingen, naar Ingen beskicket Præst findes ved Menighederne, ligger udyrket, men Sognepræsten, Mag. Friis, oppebærer tienderne, og een saadan ordineret Person da intet hafver, hvoraf at lefve, uden offer og accidentier, der vil indbringe ganske lidet, al den stund Menighederne ere uden deris egen Siele-Sørgere. Derhos maae jeg dog allerunderdanigst andrage, at, om end en ordineret Person paa saadan maade antagis, kand det dog ei engang skee uden store Vanskeligheder; thi Hand kand ei, for een kort tid, holde sin egen Huusholdning, men i Sognet er ingenstæds, hvor Hand, end og for Betalning, kand spise, uden hos den Gemeene Bonde, som Self iblandt maae nøies med ganske ringe, Hand hafver ingen Heste og Vogn, og kand saaledis ei beforders imellem Sognene, med mindre det skal gaae ud ofver de Fattige Sogne Folk. End hafver Erfarenheden lærdt Mig, hvorledis at ved det, at et Kald, formedelst tvistighed om Jure vocandi, aar og dag, ja end derofver, hafver staaet ledigt, Præstegaardens Bygning er blefvet forfalden, dens Agger og Eng, som udyrket og ilde rygtet, hafver lidt anseeligen. Jeg forblifver i allerdybeste underdanighed (o. s. v.).

Kjøbenhafn d: 9 Februarii 1733.

C. W. Worm.

Til Biskop H^r Christen Worm.

C. VI.

V: G: T: Eftersom du udi en din til os indkommen allerunderd.^{ste} Memorial af 9 Februarii nestafvig^t haver andraget, hvorledes os Elskelig Christian Hans von Warnsted etc. ved skrivelse til dig af 1 feb^r nesttilforn skal have til dig indsent Sognemændene af Faardrup og Skiørpinge Menigheder deres skriftlige besværing af 12 Januarii nestafvig^t, paaskreven af Regimentsskriveren, os Elskelig Capitain Pale-

mon Laurberg, hvorudi de beklage dem høyligen over, at de ere uden siæle sørger, at guds tieniste ej i deres Sogne Kirker, saaledes som de ønske og sig vedbør, forrettes, men naar Syge skal betienes, eller speede Børn i nøds fald døbes, da de med megen Møye, samt ej uden fare, maa hente een eller anden Præst, med videre, du derhos allerunderd. beretter, at da Capellanen til fornevnte Faardrup og Skiørpinge Meenigheder H^r. Jørgen Guldberg in february 1732 blev voceret til at være Sognepræst for Karebeck Meenighed, oc Sognepræsten udj vor Kiøbsted Schielschiør oc til Faardrup og Skiørpinge Meenigheder, Mag. Peder Friis, derpaa kaldede en anden Capellan, formeente os Elskelig Capitain Christian Friderick de Boyset, at det tilkom ham at kalde, i Henseende til, at hand er Ejer af begge Kirkerne, hvorover Sagen til Lands Lov og Ret er henviist, og saaleedes Meenighederne nesten et ganske aar at skal have været uden nogen ret Siæle sørgere, saa som Prædikerne ere blevne forrettede iblant, skjønt sielden, af Sognepræsten Mag: Friis, som haver sin egen Meenighed i Sckielsckiør at betiene og skal boe temmelig langt fra Skiørpinge og Faardrup Kirker, men mesten deel af deigne og Studentere, siden alle Herretz Præsterne, een eeniste undtagen, haver tvende Kirker, saa at om de des foruden skulle prædike enten i Skiørpinge eller Faardrup, særdeeles om vinteren, neppe faa ende ved dags lys: Thi haver Vi under denne dags dato allernaad. befalet de i Sagen imellem for^{te} Mag: Peder Friisz oc Capit: de Boyset forhen allernaad. anbefalede Commissarier, os Elskelige Peder Bentzon Mylius etc. oc Laurentz Kroyer etc. at de Sagen, det snarest mueligt skee kand, til endskab befordrer, oc er ellers hermed vores allernaad. villie og befaling, at du tilholder Sognepræsten Mag. Peder Friis, at hand enten selv eller ved en ordineret Person lader Kaldet lovlig og forsvarlig forsyne. Dermed etc.

Frideriksberg d: 27. Febr. 1733.

Rosk. C: Bud at levere d. 28 Febr.

XVIII.

Gravskrift over Præsten Frederik Monrad i Aagerup.

Blandt de mange Akademikere, som under det skarpe Sammenstød mellem Pietisterne og deres ortodoxe Modstandere 1733—34 fik Lejlighed til at aflægge Vidnesbyrd angaaende deres Erfaringer om Pietisternes Færd, var ogsaa den i Overskriften nævnte Mand¹⁾. Fra sin Ungdom af stod han i det nøjeste Forhold til Pietismens Hovedmodstander, Provst Morten Reenberg, hvis store Beundrer han var, og hvis i Kh. Sml. 3. III, 483 ff. og 755 ff. meddelte Levned han har forfattet, vel spækket med Anekdoter, som han havde hørt af den gamle Provsts Mund.

Forholdet mellem denne og Fr. Monrad kan maaske stamme derfra, at sidstnævnte fra sin Barndom var kjendt og yndet af den Reenbergske Slægt. Han var nemlig født 1702 i Flintinge Præstegaard i Thoreby Sogn paa Laaland. Hans Fader, »den lærde og kunstforstandige« Mag. Erik Monrad, døde allerede 1711. Dennes Eftermand blev M. Peder Jensen Reenberg, der siden ægtede sin Farbroders, Provst Morten Reenbergs, Stifdatter Else Elisabeth Gemzøe. Det er ikke usandsynligt, at det er igennem dette Ægtepar, at Monrad, efter at han 1718 var kommen til Universitetet, er bleven anbefalet til den gamle Provst i København, og i ham har faaet en formaaende Velynder, der maaske har hjulpet ham til den Udenlandsrejse, han foretog 1724—26. Siden synes han at have gaaet Provst Reenberg til Haande som Amanuensis, indtil han 29 Aar gl. (1731) fik det ret anseelige Kald Aagerup og Kirkerup, i hvilket han forblev indtil sin

¹⁾ Se Kh. Sml. 5. IV, 312. Vidnesbyrdet er dat. Kbhvn. 28. Jan. 1734. Paa den Tid var F. Monrad allerede Præst i Aagerup ved Roskilde. Men da han vistnok derfra jevnlig har besøgt sin Velynder, Provst Morten Reenberg i Kbhvn., er han vel ved en saadan Lejlighed af Provsten eller dennes Brodersøn, Hr. Chr. Reenberg, bleven opfordret til at optegne en formentlig heterodox Ytring af Præsten Ewald, som han i sin Tid havde hørt.

Død 1758. — Om hans Levned og litterære Virksomhed kan iøvrigt henvises til den Levnedsskildring, som findes i D. biogr. Lexikon XI, 462, hvor det bemærkes, at Frederik Monrad er Biskop D. G. Monrads Oldefader.

Hertil kan endnu føjes, at foruden de tidligere nævnte Optegnelser, der i alt væsentligt stamme fra Morten Reenbergs egne Meddelelser til Fr. Monrad, findes der en større Samling af historiske Anekdoter, hvoraf en Del ogsaa skrive sig fra Reenbergs Fortællinger til Monrad, og med denne som Mellemed ere optegnede af hans Søn, Etatsraad Hans Diderik Monrad, Generalkrigskommissær i Trondhjem ¹⁾. Heriblandt findes følgende Notitser om Joh. Frawen, som burde have været omtalte i de Meddelelser om Frawens Levned, der findes foran S. 566 ff.

»Johannes Frawen, Confessionair, fik Ordre at optegne, hvem han holdt for Pietister til Hove, siden han i sin Prædiken sagde, at der vare mange. Han gjorde derpaa saadan Fortegnelse: Hendes Durchlauchtighed Markgrevinden, Baron Solendahl, Lütken ²⁾ etc.«

»Da han holdt sin sidste Prædiken paa 3die Advents Søndag og taledede om Herodes og Johannes, om Skriftestolen, hvorved han sagde, at han vilde sætte Sidestøtter, saa Helveds Magt skulde ikke formaa sig derimod, blev Hendes Majestæt Dronning Sophia Magdalena saa altereret, at hun lod sig aarelade strax efter Prædikenen. Kongen skrev i det Brev, som blev forelæst Frawen i Geheime-Conseillet, da han fik sin Afsked, allerførst saa: »Wir wissen wohl, dass wir kein Herodes seyn; wir wissen aber nicht, ob er Johannes ist.«

Af sammes Optegnelse kan endnu anføres: »Da de pietistiske Troubler vedvarede, havde Kong Chr. 6te i Sinde

¹⁾ Disse Optegnelser ere udgivne af H. J. Huitfeldt-Kaas i Personalhist. Tidsskr. 3. II, 75 ff.

²⁾ Huitfeldt-Kaas har antaget, at dermed menes den bekjendte Søofficer Fred. Christoffer Lütken, men næppe med Grund. Det er vistnok den i Kh. Sml. 5. III, 193 omtalte Frederik Lütkens, der var Informator for Kronprins Frederik (V.).

at afsætte Biskop Worm, og Afskeden var allerede skreven. Geheimraad Rosenkrantz sagde til Kongen: Det kan ikke lade sig gjøre, Eders Majestæt. Han er Hovedet for Clericiet, og hvad Alarm vil det vel ikke gjøre? Hvad Confessionair Frawen angaar, han er ikkun Eders Majestæts particulier Tjener, og ham kan Eders Majestæt give Afsked, naar Eders Majestæt behager¹).«

I Aagerup Kirkes nordre Mur, lidt øst for Opgangen til Taarnet, findes indmuret en Marmortavle (o. 1¹/₂ Al. høj og o. 1 Al. bred) med Mindeord over Præsten Fr. Monrad, meddelt til Kh. Sml. af Hr. Sognepræst P. N. Petersen i Kjøbenhavn (tidligere i Aagerup), som derhos bemærker, at der nedenfor ligger en forslidt Ligsten, hvis faa læselige Bogstaver tyde paa, at den dækker Fr. Monrads Grav. Indskriften paa Marmortavlen lyder, som følger, med Rettelse af nogle af Stenhuggeren begaaede Sprogfejl; enkelte Forkortelser ere opløste.

Aduerte, quisquis es, oculos, defige mentem in cineres | Deo caros, immortalitate sacros, posteris inspiciendos. | Felicia marmora! | quæ oblivioni eximunt nomen optime meritum viri pl. venerandi, doctissimi, celeberrimi | Frederici Monrad | utriusque coetus sacri Aagerup et Kirkerup pastoris fidelissimi, | morte pia et placida d. 21 Jun: A° MDCCLVIII, æt. LVIII²), ministerii 27 | mortale quicquid habuit et caducum hic deposuit | vinculis corporis solutus, et beato coelitem consortio receptus | superstite post fata manente | immortalis doctrinæ insignis et piæ mentis memoria, | quam nec obscurabit vetustas, nec abolebit oblivio. | Quæris, quis fuerit? | Scias: quod omnibus, quæ servum Christi perficiunt, dotibus instructus | avitam gentis suæ gloriam | (quantum semper in ecclesia, re publica et literaria | Monradiatorum nomen!) | exacte retulerit: quid? quod auxerit. | Vir meliori ævo dignior, | fato licet functus, semper vivit in animis | omnium bonorum, in primis eorum,

¹) Personalhist. Tidsskr. 3. II, 99, 101.

²) I Kirkebogen er Monrads Alder rigtigere angiven som 56 Aar.

quos post se ad coelum traxit | maxime autem | piissimæ et
moestissimæ conjugis, matronæ nobilissimæ | Annæ Catharinæ
Petri, | quæ beatis optimi mariti manibus hoc monumentum
lugens dicavit, | probæ, spirantis majorum virtutes, prolis, | filiæ
scilicet unicæ, filiorum septem, | nec minus in editis scriptis, |
quæ profundæ eruditionis et pii ardoris exhibent documenta |
contra injurias temporis satis tuta | et omni laude majora. | Sic
tibi sufficiat saxum, qui dignior auro | æternum spargis regna
per alta decus.

Meddeleren af disse højt stemte Mindeord har vedføjet
en dansk Oversættelse, af hvilken vi dog her nøjes med
følgende karakteristiske Linier:

Du spørger: hvem var han? Vid da, at han, udrustet
med alle de Gaver, der fuldkommengjør en Christi Tjener, har
gjenhævedet sin Slægts ældgamle Ry — hvor stort har ikke
altid Monradernes Navn været, i Kirken, Staten og Litteraturen!
Eller rettere: han har øget dette Ry! Han var en Mand, en
bedre Tidsalder værd. Om end død, lever han dog stedse i
alle gode Menneskers Minde (osv.).

XIX.

Et Par Præstebiografer.

Efterfølgende Stykker ere forfattede af Pastor A. Jantzen
i Anledning af nogle ham af Pastor O. Kalkar forelagte Spørgs-
maal. Da Modtageren har overladt Red. disse Besvarelser,
der noksom vidne om Forfatterens bekjendte Kundskabs-
rigdom og Nøjagtighed, har vi ikke taget i Betænkning at
give dem Plads i Kh. Saml.

Spørgsmaalene gjaldt Jens Sandersens Skrift »D.
Pet. Laurenbergs Acerra Philologica, eller 300 Historier,
fordansket«. Kbh. 1639. 8vo, og Bendix Didriksens
Skrift »Friderici IV. udødelige Navn stadfæstet i det op-
bygte kongelige Slot Friderichsberg«, paa Vers. Kbh. 1705.
4to. Besvarelsen lyder:

Om Forf. til *Acerra Philologica* giver Fortalen til Bogens danske Overs. fornøden Oplysning: Forfatteren er »den høylærde Mand Doctor Petrus Lauremberg, P. P. Rostochiensis« : Professor publ. i Rostock. Ved at efterse Moller, Cimbr. lit. II, 455 ff. erholdes udførlig Oplysning om denne Lærde (1585—1639). »Acerra« (: Røgelsekarret) udkom 1633 og blev senere ofte oplagt i udvidet Skikkelse og oversat i de fleste Sprog. Den er bestemt til at være en Stileøvelsesbog med Excerpter hentede fra gr. og rom. Forff. til Brug for Eleverne til Oversættelse i fremmede Sprog.

Den danske Oversætter, Jens Sandersens, Herkomst har ikke hidtil været oplyst; men Acta Consistorii ^{15/10} 1623 giver et Fingerpeg: »Hr. Jens Sandersen, Præst i Varto, gav efter sin Stiffaders, M. Antonii, Fuldmagt M. Herman Nielsen Afkald for Formynderskab for sin Søsters Arvegoods efter deres afdøde Fader« (Rørdam, Hist. Saml. og Stud. IV. 469). M. Herman Nielsen († 1629) var Prof. ved Universitetet (Vinding S. 225 ff.). M. Antonius, som var J. S.s Stiffader, maa være Antonius Hansen Kolding, som blev M. Alexander Olsen Otzings Eftermand som Kapellan ved Frue Kirke 1614, men Aaret efter Generalprovst paa Gulland og afsat 1624 (Lemke, Visby Stifts herdaminne, S. 26 f. Biogr. Lex. IX, 357). Han har rimeligvis ved sin Tiltrædelse af Kapellaniet ægtet Formandens Enke Karine Jensdatter, som vistnok var O.s Formands Datter i Egebjerg; blev gift med O. 1596 og Moder til 10 Børn (Rørdam, Univ. Hist. III, 741). Altsaa: Jens Sandersen er Søn af M. Sander Olsen Otzing († ^{20/2} 1614), Kap. ved Frue Kirke, og Karine Jensdatter af Egebjerg. Da Stiffaderen 1615 drog til Gulland, er han rimeligvis fra Kbh. Skole blevet sendt til Herlufsholm, hvorfra han blev Student, immatr. ^{16/10} 1616 (»Janus Alexandri«) og indskrevet som No. 1 til Kommunitet ^{12/4} 1617 (Rørdam, Hist. Saml. og Stud. III, 375). ^{24/6} 1621 kaldedes han til Præst ved Vartou i Kbh. 1622 var han paa Valg til Kapellaniet ved Frue Kirke, men blev ikke valgt. Ved Forhandlingerne i Konsistorium om Embedets Besættelse

fremstillede han heftige Beskyldninger, der senere viste sig sande, mod sin heldige Medbejler, der vel fik Kaldsbrev, men Aaret efter fradømtes Embedet, før han var indsat (Kirkeh. Saml. 3. R. I, 427 ff.). — ³⁰/₁₀ 1632 udgik kgl. Reskr. til Sjællands Biskop om at skaffe ham bedre Løn, da han havde klaget, at denne var »ganske liden« (Kbh. Diplom. V, 131). 1636 blev han Præst i Gjentofte, hvor han døde 1651 og blev begravet 8. Juli i Kirken foran Altret, hvor hans Ligsten endnu findes i Gulvet, men dækket af Tæpperne, med følgende Indskrift:

Her under ligger begravnen hederlig och wellært Mand S. Her Jens Sandersen, forige Sogneprest her tild Gjentofte Sogn, och hans S. hustru Anne Søfrensdatter, och døde hun Ao 1650 den 12te December. Ao 1651 den 8. Juli blef den S. Mand begravnen, och hafde hand betient Wartoes hospittall for Præst i 15 Aar och her paa Steden 14 Aar, och hafver deris efterladte Daater Anne Jensdaater ladet hendis S. Forældre denne Steen, dennem till en Ihukommelse, ofver dennem bekaasted, Gud gifve dennem paa Dommens Dag en glædelig och ærefuld Opstandelse.

Foruden den i Indskriften nævnte Datter har J. S. haft en Søn, Hans, der 1632 døbttes i Frue Kirke i Kbh. (Lengnick, Pers. Bidrag, H. 1).

Om Frederiksberg-Digtets Forfatter, Bendix Diderichsen, kan følgende oplyses:

Da jeg ikke har selve Digtet ved Haanden, maa jeg lade mig nøje med at slaae efter i Nova lit. maris Balthici, Juni 1706, S. 192, hvor en stor Del af den vidtløftige Titel (mere end i Bibl. Dan.) er gjengivet, og hvor det oplyses, at Forf. paa denne nævner sig som »Hs. Kgl. Maj.s allerund. *Sollicitant*«. Digtet, der er »fuldt af den vamlæste Smiger og helt igennem vrøvlagtigt« — saaledes bedømmer A. Eberlin († 1903) det i sin Beskr. af Frberg (Kbh. 1888, S. 25) — er et Suk efter Levebrød. Sukket blev hørt, og ad

denne »ikke mere ualmindelige Vej« opnaaede »Digteren« 1706 at blive Præst i Føvling og Holsted.

B. D. er født i Svendborg o. 1676 og Søn af Diderik Jørgensen og Anne Pedersdatter (f. i Svendborg ¹⁸/₁ 1635, † i Holsted ²⁵/₁ 1717). Han blev Student fra Odense Skole 1696 (Benedictus Dieterici). ³¹/₅ 1702 ordineredes han til pers. Medhjælper hos Kapellanen ved St. Hans' K. i Odense, Mickel Reimer. Her maatte han fuldstændig forrette Embedet, da M. R. paa Grund af Alderdom og Svaghed aldeles ikke selv kunde bestille noget; men sin kontraktmæssige Løn saae han ikke det mindste til. Han indgav Klage til Kongen, og Biskop Kingo fik Ordre til at forhjælpe ham til hans Ret (Kirkehist. Saml. 4. R. VI, 791 f.). Snart opgav han denne umulige Stilling (den gamle Mand fik i Okt. 1704 sin Søn ordineret til Medhjælper) og blev Feltpræst ved det østerrigske Auxiliærkorps. Hjemkommen derfra stod han ledig paa Torvet. Ved at pine Musen opnaaede han Kald, og kunde med Kaldsbrev i Lommen drage ad Kongeaen til, til den anselige Føvling Kirke »med den røde Lue«. Snart efter kunde han hjemføre sin Skolekammerats Søster, Birgitte Schurmann († 1742, 63 Aar gl.) fra Brahetrolleborg. I nogle Aar var B. D. Herredsprovst. Med nævnte Hustru havde han 5 Sønner, af hvilke 2 døde smaa, og 4 Døttre; de 3 af disse døde smaa; den fjerde blev gift med Præsten Christopher Fjord i Jernved, der tilsidst maatte gaae om at betle for sit Kalds Ringheds Skyld. — B. D. døde i Begyndelsen af 1738, 62 Aar gl. I Føvling Kirke hænger en Mindetavle med længere Indskrift og biografiske Oplysninger om ham og Hustru (jfr. O. Nielsen, Malt Herred, S. 122 f.).

Kirke- og kunsthistoriske Møder

afholdte i Aaret 1910.

Siden 1893 har Selskabet for Danmarks Kirkehistorie hvert Aar afholdt Møder rundt om i Landet. Initiativet dertil udgik i sin Tid fra daværende Kontorchef i Kultusministeriet G. Burman Becker, der nærede en levende Kjærlighed til vore gamle Kirkebygninger, ligesom han ved sin Anbefaling bidrog til, at der efter Ministeriets Forslag paa Finansloven tilstodes Selskabet et aarligt Tilskud til Mødernes Afholdelse. Der har fra Selskabets Side været lagt ikke ringe Kraft ind i Arbejdet for at udbrede Sands for vore kirkelige Minders Oplysning og Bevarelse, og, saavidt det kan skjønnes, har Bestræbelserne ikke været forgjæves. I alt Fald har Møderne samlet Skarer af Tilhørere, som har fulgt Foredragene og Forevisningerne med stor Interesse. Om Virksomheden skal fortsættes ad Aare, beror paa, hvorledes Rigsdagen stiller sig til Sagen. Vi vil dog haabe det bedste.

Det første Møde 1910 holdtes 3die Pinsedag (17. Maj) i **Skiby** i Horns Herred¹⁾, hvor den smukke gamle Kirke havde samlet en talrig Skare af velvillige Tilhørere, ligesom Stedets Præst, Hr. Provst Blichfeld, paa bedste

¹⁾ Nu skrives Byens Navn som oftest Skibby (se ndf.), men i Middelalderen skreves det Skyby (H. Knudsen, Danmark i Middelalderen, S. 10) og er vistnok det samme Navn, som forekommer i Fyen under Formen Skeby og i Jylland under Formen Skejby (skrevet i gl. Tid Skyby, S. R. D. V, 305). Grundformen haves maaske i Landsbyen Ske i Haraldsted Sogn ved Ringsted.

Maade havde lagt alt tilrette for Mødet. Det aabnedes som sædvanligt, efter en af Orgelet ledsaget Sang, med et Indledningsforedrag af Selskabets Formand, Dr. H. F. Rørdam, hvorpaa Professor J. Kornerup holdt følgende efter Talerens Manuskript meddelte Foredrag.

Skibby Kirke og dens Kalkmalerier.

Foredrag af J. Kornerup ved det kirkehistoriske Møde
den 17. Maj 1910.

Den Kirke, indenfor hvis Mure vi idag er samlede, er en af de ældste og anseligste Landsbykirker paa Sjælland, hvilket synes at have sin Grund i, at Skibby forud har været en Købstad. I en Fortegnelse, en Skatteliste fra det 13de Aarhundrede, nævnes den som saadan¹). Horns Herred synes for omtr. 900 Aar siden at have været en Ø, afskaaret fra Voldborg Herred ved en Vig af Isefjorden og imod Vest af Vejle Aa. Fladbundede Skibe har da kunnet gaa op til Skibby, som deraf har faaet Navn.

I det 11te og 12te Aarhundrede udgik den kirkelige Bygningskunst paa Sjælland fra Bispesædet i Roskilde, hvor den af Sven Estridsen høit skattede, fromme og begavede Biskop Sven Nordbagge omtrent 1083 havde opført den første Stenkirke, Trefoldigheds Kirken, hvis Grundvolde er fundne under Gulvet i den nuværende Domkirke. I sin Danmarks Krønike fremhæver Saxo det som en stor Fortjeneste af Biskop Sven, at han afløste den gamle Trækirke med en udmærket Kvaderstensbygning, og Roskilde Krøniken melder, at han opførte denne Kirke »saa at sige fra Grunden af«²), Hermed var Begyndelsen gjort til at afløse de gamle smaa Trækirker med nye, større og varigere af Sten, men man kendte endnu ikke til at brænde Teglsten, »Munkesten«, men maate derfor gribe til det Materiale, der var nærmest ved Haanden, Kampesten, Fraadsten og Kridtsten.

¹) Script. rer. Dan. V, 618, Anm. 0.

²) Den var paabegyndt af Estrid og Biskop Vilhelm.

Paa adskillige Steder omkring Isefjorden findes i Jorden Masser af Kildekalk, »Fraadsten«, som det gamle danske Navn er, fordi denne Sten er fuld af smaa Huller ligesom Fraade, Skum. Folkesagnet¹⁾ henfører Fraadstenskirkerne til Knud den Helliges Tid og fortæller, at den hellige Konge forvandlede Havets Skum eller »Fraa« til Sten.

Ligesom den omtalte ældre Domkirke i Roskilde er Skibby Kirke bygget af tildannede Fraadsten. Naar denne Sten brydes, er den blød og let at hugge, men inden kort Tids Forløb bliver den haard og varig. En stor Mængde Kirker omkring Roskilde- og Holbæksfjord er bygget af Fraadsten, af hvilke jeg kun vil nævne nogle af de anseeligste som Hjørlande, Hagedsted og Tvillingtaarnet i Tveje Merløse samt Nabokirken Sonnerup i Voldborgherred. Sidstnævnte Kirkes Mure staa nu med sine gamle Fraadstenskvadre, der er hentede fra et nærliggende Brud ved Vintremølle, medens Skibby Kirke med Undtagelse af Korrundingen nu er dækket med Cement.

Om end Kirken som de fleste andre i Tidens Løb har undergaaet Forandringer, staaer endnu dens oprindelige Mure, det ualmindelig brede Langhus, det firkanterede Kor og den halvrunde hvælvede Alterniche. Fordum var baade Langhuset og Koret dækket af høje Bjælkelofter, og oppe under dem sad smaa, skraat indskaarne Vindner, som forsynede med tykt, mat grønt Glas kun lod et svagt Lys, en mystisk Dæmring trænge ind i Kirken. Men for Høialteret, med den mægtige Kristusskikkelse paa Hvælvingen, skinne Alterlysene. Naar Præsterne sang Messe i Koret og og løftede Monstransen med Kristi Legeme, knælede det andægtige Folk paa Stengulvet og forstod i deres barnlige Tro kun dette, at Herren aabenbarede sig for dem for at frelse deres Sjæle fra den evige Fortabelse.

Omtrent midt i 1300-Tallet blev Hvælvingen indbygget

¹ J. M. Thiele: Danmarks Folkesagn, I, 183.

i Koret og prydet med Kalkmalerier. Hvelvingen slutter sig til Væggene med runde Buer. Omtrent et hundred Aar senere er Langhusets Hvelvinger med deres spidse Buer indbyggede. Ved dette Foretagende stødte man paa tekniske Vanskeligheder. Rummet var ualmindelig bredt, og Ydermurene ikke beregnede paa eller afstivede til at bære Hvelvinger, som let vilde trykke dem udad. Man greb da til at opføre to Rader Hvelvinger, som hvile paa murede Piller; men Kirken og dens Stil har tabt ved denne Indbygning, som spalter Langhuset og overskærer Korbuen. Den gamle og brede Ktrkehal har gjort et anderledes storslaaet Indtryk med sin frie Udsigt til Høialteret og det majestætiske Freskomaleri.

Kirkens Korrunding, Apsis, er for nogle Aar siden med megen Besvær bleven befriet for Cementbeklædningen, saa at man nu ser de omtalte Fraadsten, der her er meget tynde som almindelige Mursten. Apsis er bred og lav, men smukt prydet i romansk Stil med flade Murpiller, »Lissener«, der foroven forenes med smaa Rundbuer. Et lille cirkelrindt, skraat indskaaret Vindue kaster en Lysstraale ind bag Alteret¹).

Efter Stilen og Materialet at dømme maa Skibby Kirke være opført allerede i Midten af 1100 Tallet, men Historien giver ingen Oplysning om, hvem der har bygget den. Det vides, at en Mængde af vore ældste Landsbykirker er opført af Herremænd ved Siden af deres Gaarde. I Skibby Kirke har den gamle Slægt Manthorp eller Mandrup som det synes haft sit Gravsted. Under Taarnet er der henflyttet en mærkelig Ligsten over Nicolaus Manthorp, † 1306.

¹) De faa afdækkede Fraadstenskirker, som f. Ex. Sonnerup Kirke, Koret i Kildebrønde og Merløse Tvillingtaarn, har vakt Opmærksomhed ved deres interessante Ydre og ældgamle Præg. Det turde dog være nogen Tvivl underkastet, om de ikke fra først af har været bedækkede med Kalkpuds, hvad Stenens ujævne Overflade kunde give Anledning til at formode. Indvendig er alle Fraadstenskirkene dækkede med glat Kalkpuds.

Paa Stenen er indhugget et Skjold med to store Uldsakse. Det kunde tænkes, at en af denne Mands Forfædre har bygget Kirken.

I Aaret 1855 skete der en mærkelig Opdagelse her i Kirken. Der var ved en Reparation faldet et Stykke Hvidtekalk ned fra Korets Hvælving, og der tittede Farver og Figurer frem. Det blev da overdraget Maleren Zeuthen at afbanke og afdække Hvidtningen, og det ene efter det andet gamle Kalkmaleri kom for Dagens Lys. Zeuthen meldte det skete Fund til Inspektøren for de nationale Mindesmærkers Bevaring, daværende Professor Worsaae. Den udmærkede Oldgransker tog Kalkmalerierne i Øjesyn og saae straks, at dette Fund var af stor kulturhistorisk Betydning. Han udvirkede Kirkeejerens, Kammerherre Hafners Samtykke og skaffede de nødvendige Midler til, at Kunstneren kunde restaurere Malerierne. Fundet vakte megen Opsigt i de lærde Kredse i København. Det var første Gang, at man kom paa det rene med, at vore gamle Kirker ikke altid havde været overstrøgne med den kolde, døde Hvidtning, men forhen været prydede med Farver og bibelske Billeder.

Efterat Hvidtningen var fjernet, viste det sig, at ikke alene Hvælvingerne i Koret, men ogsaa dets Vægge havde været dækkede med Kalkmalerier¹). Paa nordre Væg fandtes Skildringer af de hellige tre Konger, af Skabelsen med Adam og Eva, og paa den søndre af St. Katherine med Hjulet; men disse Billeder synes at have været saa ødelagte af Tidens Tand, at de ikke kunde opfriskes.

Vi vender os nu til Malerierne paa Hvælvingen og begynder med nordre Kappe: Englen Gabriel forkynder Jomfru Maria, at hun skal føde Verdens Frelser. Hun knæler ydmygt, og over hende svæver Duen, den hellige Aands Symbol. Maria, der giver Jesusbarnet Bryst. Den gamle Josef sidder ved Siden og blunder, Simeon og Anna velsigner Jesusbarnet.

¹ M. Petersen: »Kalkmalerier i danske Kirker«, S. 95.

Paa østre Kappe over Alteret: Kristi Lidelseshistorie, Hudfletningen, Korsfæstelsen og Opstandelsen. Den store Kristusskikkelse holder Fanen, Sejren over Graven, i Haanden. Under ham ses smaa sovende Krigere, Vagten, der er iført Ringbrynjer, som de endnu var i Brug til midt i det 14de Aarhundrede.

Paa søndre Kappe: Dommedag; Englen blæser i Basun efter Skriftens Ord: »Basunen skal lyde, og de Døde skal opstaa«. Jesus sidder som Dommer over Menneskene, og efter Johannes' Aabenbaring udgaar skarpe Sværd fra hans Mund, som Tegn paa hans Magt til at straffe. Over ham ses Sol og Maane. Tilvenstre staar de Salige og priser Herren med udstrakte Hænder. Under dem er en Sky, som skal betegne, at de er i Himlen, og ovenover læses *eccæ: benedicti*, »se her de Velsignede«; men tilhøjre ses de Fordømte med Indskriften *eccæ: maledicti*, »se her de Forbandede«, sigtende til Herrens Ord: »Gaar bort fra mig, I Forbandede, i den evige Ild, som er beredt Djævelen og hans Engle«. (Matthæus 25 Kap. 24 og 41)¹). Den gamle Kunstner har, saa godt han formaaede, skildret de Fordømtes Straf i Helvede. Nøgne, blodige og fortvivlet vridende Hænder vender Synderne sig bort fra Jesus. Over dem svæver den kulsorte Djævel med Flagermusvinger og hakker dem i Hovedet med en Fork. Fra Helvedesgabet slaar de røde Flammer dem imøde.

Meningen med disse Billeder forstaar man jo nok. De skulde fra gammel Tid ikke være blot en Prydelse for Kirken, men tjene til Opbyggelse og Undervisning for Menigheden, der ikke forstod at læse, men derfor igennem Øiet skulde lære Bibelhistorien at kende. Dette udtales ogsaa bestemt af flere af Middelalderens kirkelige Forfattere. Den gamle Munkekunstner Theofilus, der levede i Klosteret Helmarhausen i det 12te Aarhundrede og har skrevet en berømt Bog, en Veiledning i Malerkunsten og andre Kun-

¹ T'et i »maledicti« er ved en Misforstaaelse opfrisket som et G.

ster, udtaler, at naar den troende Kristen betragtede Kirkemalerierne med Herrens og Helgenernes Lidelser og deres Løn i Himlen, maatte han gribes af Lysten til et bedre Liv, og naar han saae Pinslerne i Helvede, maatte han gysse af Rædsel for sine Synder og sætte sit Haab til sine gode Gerninger¹⁾.

Vender vi os til den vestre Hvælvingsskæppe, møder der os et ejendommeligt Billede, der ikke hører hjemme i Bibelhistorien eller imellem Helgenlegenderne, men indeholder en filosofisk satirisk Betragtning af Livets og menneskelig Herligheds Forgængelighed. Tre Konger rider paa Jagt med Falke paa Hænderne og fulgt af Hunde. De er prægtig klædte²⁾ og bærer Kroner paa Hovedet, men til højre ses deres Benrade, af hvis Hoveder Kronerne falde og om hvis Ben Ormene sno sig. Paa et Sprogbaand læses med store Majuskelbogstaver: QVOD.SVØVS.... FVIØVS. Det er Benradene som siger til Beskueren: »Se hvad vi nu er, og hvad vi engang var«³⁾. En ganske lignende men noget yngre Skildring findes malet paa Hvælvingen i Tudse Kirke ved Holbæk med følgende Indskrift: »Qvod sumus, eris. Fuimus aliqvando, qvod estis«. Disse Ord indeholder en alvorlig Paamindelse til de Levende om Døden og al jordisk Herligheds Forgængelighed. Den samme Tanke er udtrykt i et Kalkmaleri i Vigersted Kirke ved Ringsted. En ung Mand, der er iført en prægtig Klædning efter Tidens Mode, er ifærd med at se i et Speil, da viser Døden sig, og over ham staar der: »Se til mig!«

Midten af det 14de Aarhundrede var en mørk og sørgelig Tid. Over Europa drog den skrækkelige Byldepest, »den sorte Død«, som ogsaa hærgede Danmark i Aarene

¹⁾ Kirkehist. Samlinger 5te Række IV Bind, S. 220.

²⁾ Deres Dragter ligner den, Kristoffer II er iført paa sin Gravstatue i Sorø Kirke.

³⁾ Billedet findes tildels gengivet i Aarbøger for nord. Oldkynd. og Hist. 1868, S. 37.

1348—50¹⁾). Folket blev grebet af Rædsel for Døden, og fra denne Tid begyndte man i Udlandet at male de bekendte Billeder med Dødningedansen, som i Basel paa Dominikanernes Kirkegaardsmur, et Kunstværk, der ikke længer er til, men er bevaret i Kobberstik. Ogsaa i et Kapel ved Mariekirken i Lybæk ser man Døden danse afsted med Mennesker af alle Stænder og Aldre. Omtrent samtidig med Billedet her i Skibby er det bekendte Maleri i Campo santo i Pisa: »Dødens Triumf«, hvor man ogsaa ser prægtig klædte Konger ride paa Jagt, men mødende det forfærdelige Syn af en Bunke Lig.

Foroven i den vestre Hvælvingsskæppe ser man Legenden om den hellige Biskop Martinus af Tours. Han kommer ridende. Da møder han en nøgen Tigger, der kryber hen ad Landevejen. Ihukommende Kristi Ord: »hvad I gør imod den mindste af mine Brødre, det gør I imod mig«, deler han med sit Sværd sin varme Kappe og giver Tiggeren Halvdelen. Maleren, der har opfrisket Stykket, synes at have misforstaaet Indskriften og skrevet »TERRINVS.« Der har vistnok staaet MARTINVS.

Til de samme Malinger hører Billederne paa Korbuens Underflade, hvor efter gammel Skik det Guds Lam, der bær Verdens Synd, er anbragt i en Cirkel. Nedenfor ses Apostle eller Profeter.

Af forskellige Kendetegn, Bogstaver, Dragter, Ringbrynjer m. m., kan man slutte, at det er omtrent halvsjette hundred Aar siden, at den gamle Maler med en djærv og grov Pensel hensatte disse Billeder paa Korets Hvælving. Det kan ikke nægtes, at Tegningen i sin Ufuldkommenhed er noget barbarisk, men det hele er sat op med en sikker Haand og en mærkelig dekorativ Evne til at fylde de givne Rum og til at fremstille Ornamente, som overgaa Figurerne, f. Ex. den prægtige Dragebordt.

¹⁾ 1349. »Mortalitas magna in Dania«, 1350 »Item maxima epidemia toto illo anno fuit per totum mundum«. Script rer. Dan. VI. 325 og 533.

Efterat Kalkmalerierne paa Korets Hvælving var afdækkede, lod Worsaae Halvkuplen i Apsis undersøge, hvad der ledede til et Fund, der var af den største Betydning for den danske Kunsthistorie.

Under et tykt Lag af Hvidtning fandtes først Rester af en Maling, der var i samme Stil og fra samme Tid som Korhvelvingens Billeder, men under denne tittede andre Figurer frem, der var langt ældre, mindst to hundrede Aar, og uden al Tvivl samtidige med Kirkebygningen.

Det var Skibby Kirkes ældgamle Alterbillede i den ualmindelig lave og brede rundbuede Niche, som var fundet. Maleriet var udført paa en fin glat Kalkpuds og tildels malet, da denne endnu var vaad («al fresco»), og Kunstneren havde begyndt med at tegne alle Omrids med en spids Pensel, dyppet i rød Okker, ganske efter den Fremgangsmaade, som de gamle byzantinske Malerbøger foreskriver. Derefter har han fyldt Baggrunden med en dyb blaa Farve, men iøvrigt kun brugt faa Farver: røde og gule Okkerfarver og Sort, alt mer eller mindre blandet med Kalk¹).

Midt paa Hvælvingen sidder Kristus i kolossal Størrelse i sit Højsæde, omgivet af en mandelformet Regnbue. I venstre Haand holder han Bibelen, og med den høire velsigner han sin Menighed. Ifølge den gamle Tradition er hans lange Haar skilt i Midten og ruller nedover Skuldrene, Skægget er tvedelt, Ansigtet strengt alvorligt som hos den, der skal dømme alle Mennesker. Han bærer en rødbrun Tunika med vide Ærmer og prydet med Bræmmer, hvori der paa byzantinsk Maner er indfattet Perler og Ædelstene. Derover har han en hvid Kappe, svøbt ind under højre Arm, og hvis Foldekast er tegnede med store enkelte Linier.

Udenom Regnbuen paa den dybe blaa Bund svæver

¹ Billedet findes smukt gengivet i Aarb. for nord. Oldkynd. og Hist. 1868, S. 31.

Englen, Ørnen, den vingede Løve og Oksen, de fire Evangelisters kendte Mærker, og i Hjørnerne forneden staa de selv, lange, magre, asketiske Skikkelser. De to holde Bøger, de to andre strække Hænderne tilbedende ud. Kompositionen er laant fra Johannes Aabenbaring 4de Kap., hvor Apostlen ser en Skikkelse sidde paa en Trone i Himlen, omgivet af en Regnbue, der skinner som Smaragder, og omkring Tronen svæver de 4 vingede Skabninger. Allerede Ezechiel havde haft et lignende Syn (Ezechiel 1, 10). Den vingede Okse og Løve antages at være Fantasifigurer, som Profeten kendte fra Asyrernes Kunst.

Lige fra den tidligste Middelalder var denne Komposition Hovedbilledet over Alteret i Apsis i de allerfleste Kirker. Ja selv i Roms Katakomber træffer vi den allerede i Freskobilleder fra det 6te og 7de Aarhundrede og i mangfoldige af Grækenlands og Italiens gamle Basilikaer. Den findes udført baade i Freskomaleri og i Mosaik, i hvilken sidste Kunst man ved, at byzantinske Mestre arbejdede i Italien og paa Sicilien. Fra Syden er den da vandret ind i Norden med Munkene, af hvilke især Benediktinerne virkede som Kunstnere. Maleriet i Skibby maa antages at være udført af en saadan udenlandsk Maler.

Den Mand, der har malet i Apsis i Skibby, har været en for sin Tid fremragende Kunstner, hvad der viser sig baade i den smukke Farveharmoni og især i den storlaaede og højtidelige Helhedsvirkning. Halvkuplen er i dekorativ Henseende fyldt med den største Dygtighed, saa at enhver Figur er paa sin rette Plads, f. Ex. Vingerne paa Dyrene. Hvad Ornamenterne angaar, da er de satte op efter nøjagtige Maal og tegnede meget omhyggeligt, som den smukke Bordt under Kuppelens Forkant. Men fremfor alt maa fremhæves den mesterlige brede Frise forneden med de godt tegnede springende eventyrlige Dyr, Løver, Lindorme og Fugle. Denne Frise er, saavidt vides, enestaaende i Norden¹).

¹) Den i romansk Stil i Træ udskaarne Altertavle med Kristus paa

Fundet i Skibby vakte den største Opmærksomhed i de arkæologiske Kredse. Det var første Gang, man fjernede de Kalklag, der dækkede Middelalderens Kirkemalerier; man fik her et nyt Bidrag til Oplysning om hin Tids Kultur, og tog heraf Anledning til at fremdrage en Mængde Malinger i andre Kirker. I de sidste halvtredsinstyve Aar er der paa Nationalmuseets Foranstaltning afdækket saadanne i over tre hundrede Kirker i Danmark.

Efterskrift.

Omtrent samtidig med Fundet i Apsis i Skibby Kirke skete der et lignende i den gamle smukke Mariekirke i Wæ i Skåne, forhen tilhørende det af Erkebiskop Eskil med Understøttelse af Valdemar I, Dronning Sophia og Biskop Simon af Odense i Aaret 1170 dér stiftede Præmonstratenser Kloster. Den første Abbed, Gilbert, og de første Munke maa antages at være komne fra Frankrig, og der var imellem dem ogsaa Lægbrødre¹⁾, som jo plejede at dyrke Kunsten. I det 11te og 12te Aarhundrede havde den kirkelige dekorative Malerkunst naaet en for sin Tid beundringsværdig Udvikling i Frankrig, hvor ogsaa græske Kunstnere synes at have virket²⁾.

Meget taler for, at det har været en Franskmand, og det en Mester, der har udført Maleriet i Apsis i Wæ i sidste Trediedel af det 12te Aarhundrede. Den kolossale, stilfulde Kristus troner ogsaa her i sin himmelske Herlighed som »Rex gloriæ« og velsigner sin Menighed. Da Maleriet fandtes, var han som sædvanlig omgiven af en stor oval Regnbue, og Bunden var mørkrød ligesom i

Korset er et smukt moderne Arbejde udført af Billedhugger Prof. Aarsleff efter Tegning af Arkitekt Martin Borch.

¹⁾ Thorkelin: Diplomatarium I. 287—88.

²⁾ P. Mérimée: »Etudes sur les arts«, 175: »Les rapports remarquables q'on observe entre les peintures de la nef (a St. Savin) et les plus anciennes peintures byzantines m'ont donné lieu de croire que ces artistes étaient des Grecs«.

franske samtidige Kalkmalerier. Ved en forfejlet Opfriskning blev desværre den ovale Regnbue, som indrammede Kristusfiguren, overmalet med Blaafarv, hvorpaa førgyldte Stjerner spredtes¹). Kompositionen led derved stor Skade; thi den gamle Kunstner havde netop forstaaet at fylde Hjørnerne udenom Ovalen med stor Dygtighed. Her er ingen Figurer som i Skibby og fire andre Apsis Malerier paa Sjælland, men kun Evangelistsymbolerne. Og Maleren har, vistnok efter oldkristelige Forbilleder, holdt sig strengt til Johs. Aabenbaring 4. Kap. 8, hvorefter han har givet Dyrene 6 Vinger hver. Disse mange Vinger, som var malede paa en mørkere Bund end Kristus, gøre en udmærket dekorativ Virkning og antyder Vingernes Sus omkring den paa Himlen straalende Regnbue med Herren, der velsigner sin Menighed og holder Livets Bog i sin venstre Haand. Han er iført en skinnende hvid Tunika, og Ansigtet er ualmindelig vel malet. Ved Siden af den perleprydede Korsglorie læstes, da Billedet blev afdækket, \overline{IC} og \overline{XC} , den græske Maade at skrive Herrens Navn paa, altsaa byzantinsk Paavirkning¹).

Da jeg i 1862 saae dette mærkelige Maleri, meddelte Maleren, Hr. Aspegren i Christianstad, der havde afdækket det, og opfrisket det, mig, at han ansaae det for et virkeligt Freskomaleri. Det var malet paa en tynd, fin og glat Kalkpuds, der var lagt umiddelbart paa Sandstenene, hvoraf Hvælvingen er bygget, og han havde vadsket derpaa, uden at Farven tog Skade. Han paastod kun at have malet den blaa Bund og repareret enkelte Steder paa Billedet.

Paa Sjælland har jeg for Nationalmuseet fremdraget fire lignende Apsisbilleder, nemlig i Hagested, Sæby, Alsted og Merløse, af hvilke Alsted er det bedste; men Malerierne i Wæ og Skibby overgaar dem dog i Stil og Udførelse²).

¹) Dr. Otto Rydbeck: •Medeltida Kalkmålingar i Skånes Kyrkor•, 11 og 38.

²) J. Kornerup: •Middelalderens Fresko- og Kalkmalerier• i Karl Madsens: Kunstens Historie i Danmark, 8, 10.

Mærkeligt er det at se, med hvilken Troskab det 12te Aarhundredes Malerkunst bevarede Traditionerne og Typerne, som med Munkekunstnerne og deres illustrerede Pergamentsbøger kom herop til Norden fra Grækenland, Italien og det øvrige Europa.

Efter at Prof. Kornerup havde sluttet sit Foredrag, blev en Sang afsungen, hvorpaa H. F. Rørdam fortalte om den mærkelige Historiebog, som 1650 fandtes indmuret i et Rum i Skiby Kirkes Kor og derfor nu almindelig kaldes Skiby-Krøniken, samt om Bogens Forfatter, Lektor Povl Helgesen, der som bekendt er en af Reformationstidens ejendommeligste Skikkelser, over hvis sidste Skæbne, der hidtil har hvilet et Mørke, som dog maaske nu kan opklares, da Docent J. Oskar Andersen for nogle Aar siden i Frankfurt a. M. har fundet den Oplysning i et Uddrag af et Brev (af 19. Jan. 1538) til Karmeliternes General, at en Flok emigrerede Karmelitere fra Danmark havde søgt og fundet et Asyl i Köln, da Fædrelandet blev dem for trangt. Naar man nu erindrer, at Povl Helgesen havde været Provincialprior i det helsingørske Kloster, men paa et vist Tidspunkt (midt i Trediverne) sporløst forsvinder, saa er det ret sandsynligt, at han har været Emigranternes Fører, og at han ikke senere har gjenset sit Fædreland, medens han her, ved sit vistnok bratte Opbrud, har efterladt sin ufuldendte Krønike og andre Optegnelser, som siden fandtes i Skiby Kirkemur og ad den Vej er bevarede indtil vore Dage. I Forbindelse med hans andre Skrifter giver de os et klart Billede af hin Brydningstids mærkeligste Personligheder.

Aarets andet Møde holdtes den 29. Juni i den for ikke længe siden af Professor Storck paa Statens Bekostning restaurerede Klosterbygning i **Helsingør**, hvor den rummelige »Laxmandssal« afgav Plads for en stor Skare Tilhørere. Mødet indlededes af Selskabets Formand,

der bl. a. mindede om det første Møde, Selskabet i Aaret 1867 havde holdt i Helsingør, og hvor blandt flere Talere navnlig Professor Høyen paa sin ejendommelige Maade havde givet et livfuldt Billede af Middelalderens Klosterliv¹).

Derefter talte Cand. mag. Vilh. Lorenzen, af hvis Foredrag en kortfattet Gjengivelse her skal meddeles.

Helsingør Karmelitterklosters Bygningshistorie.

Karmelitterne kom til Helsingør 1430 under Erik af Pommern. Det var Kongen selv, der skænkede Brødrene en Grund, hvor de kunde opføre de nødvendige Bygninger. Først 16. Okt. 1431 gav Paven dog den endelige Tilladelse til Klosterets Anlæggelse.

Brødrene havde imidlertid kun ringe Held med de første Bygninger, de opførte. De brændte 1450, Søndagen før Palmesøndag, ned til Grunden, og at dømme efter et Brev fra Kristian I, hvori han beder Rigets Prælater og andre Stormænd tillade Klosterfolkene at tigge »og dem kærlig fordre og fremme«, har de været i stor Nød. Selv om den Art Breve ikke altid kan tages bogstaveligt, er det rimeligt nok, at Brødrene har trængt til »gode Menneskers Hjælp, Trøst og Almisse«.

I det nuværende store Bygningskompleks, Marie Kirke med Hospitalet udgør, er det ikke muligt med Sikkerhed at paavise Bygninger eller Dele af Bygninger, der tilhøre Klosterets første Byggeperiode. Anderledes med Byggeperioden efter Branden 1450. Hertil hører antagelig Størstedelen af den nuværende Nordfløj — fra-regnet den foran samme liggende Klostergang. Men den

¹) Se Rørdam, Selsk. for Danmarks Kirkehistorie i dets første 25 Aar, S. 107 ff. Høyen nærede den Gang endnu den ældre urigtige Antagelse, at den bevarede Klosterbygning med Marie-Kirken havde tilhørt Dominikaner-Ordenen. Det er først Dr. Henry Petersen, der har slaaet det fast, at Klosteret har tilhørt Karmeliter-Ordenen (Aarbøger for nord. Oldk. og Hist. 1879, S. 65 ff.).

har været dette andet Klosters eneste Stenbygning. Thi de andre Fløje tilligemed Kirken, der i det Store og Hele er opførte i een Støbning er adskilligt yngre. Naar der ved Restaurationen for nogle Aar siden hist og her fandtes Fundamenter, der tydede paa, at der havde staaet Bygninger, ældre end de nuværende, kan de meget vel stamme fra samme Byggeperiode. Men de har i saa Fald været af lettere Materiale¹). Først senere er Klosteret blevet sat i Stand til at opføre solidere og mere monumentale Bygninger.

Den store og rummelige treskibede Kirke mangler Tværskib. Koret danner en direkte Fortsættelse af Skibet og afsluttes mod Øst af en flad Korvæg. Denne Planform er senmiddelalderlig. Det samme gælder Kirkens Opbygning. Klosterkirken er ikke som Middelalderens ældre Kirkebygninger opført i Basilikaform. Sideskibene har en i Forhold til Midtskibet betydelig Højde, og alle tre Skibe dækkes af et fælles Tag. Naar dertil kommer de til den arkitektoniske Dekoration anvendte Former, der ligeledes bærer en ret sen Tids Præg, taler meget for, at Mariekirken ikke er ældre end 15de Aarhundredes sidste Halvdel. Det samme gælder Klosterets Vest- og Østfløj med hvælvede een- og toskibede Sale samt Korsgangen. Baade konstruktive og dekorative Former henviser til samme Tid.

De skriftlige Kilder tillader imidlertid en nøjagtigere Datering af hele denne Klosterets tredje Byggeperiode. Den hænger sammen med de betydelige Summer, en af Klosterets Velgørere, Poul Laxmand, tilstillede det. 1482 skænkede han Karmeliterne 100 Mark; 1493 fik det 900 Mark, og det bemærkes udtrykkelig, at for disse Penge er Kirke og Omgang opbyggt. Da nu Omgangen bevislig er opført samtidig med selve Øst- og Vestfløjen, er det altsaa Klosterets Hovedkompleks, der ved denne Lejlighed har faaet sin nuværende Form og Skik-

¹) Udelukket er det ikke, at disse Fundamenter kan være Rester af de ældste og første Klosterbygninger.

kelse. Intet Under derfor, at Brødrene taknemlig anbragte Poul Laxmands Vaaben i Hvælvingerne i den smukke Sal i Klosterets Østfløj. Men andre Vaabenskjolde sammesteds viser, at Klosteret har følt sig taknemlig ogsaa overfor andre Adelige.

Klosterets tredje store Byggeperiode falder saaledes i de sidste Tiaar af 15de Aarh. — Dermed er Byggearbejderne dog ikke standsede. 1516 opførtes et Sygehus, bestemt for Søfolk. Det kom til at ligge Vest for Kirken paa Kirkegaarden og er det nederste Parti af den østlige Del af det nuværende saakaldte »Karmeliterhus«. Af andre Bygninger, der har hørt til Klosteranlægget findes endnu et lavt Stenhus paa ét Stokværk liggende Øst for Hovedkomplekset, men hvis Opførelsestid er uvis.

Som Klosteret stod ved Overgangen til Reformationen, var det et imponerende og helstøbt Bygningsanlæg og, baade hvad Kirke og Klosterbygninger angaar, udmærkede Repræsentanter for dansk Murstensgotik.

I Planen er det formet over den sædvanlige, fra den ældre Middelalder stammende, Klostertype, med Kirke og Hovedbygninger samlede i et firfløjet Anlæg, hvis Rum holdes sammen af Klostergangen, der tillader en bekvem og uforstyrret Korridor-Forbindelse mellem de forskellige Lokalteter. Karmeliterklosteret i Helsingør er ved sin klare, praktiske Planordning et Vidnesbyrd om en betydelig Bygningskultur, der i denne Henseende stiller dette Bygningsværk adskilligt over Samtidens Konge- og Adelsborge.

Bag de røde Mure rørte sig et vekslende og broget Liv, og Bygningerne har dannet en fast og bekvem Ramme derom. Et Klostersamfund havde Brug for mange Rum baade til det ene og det andet Formaal, og de vigtigste Lokalteter er det muligt med en vis Sandsynlighed endnu at paavise.

Klosterets Hovedindgang var, som nu, i Vestfløjen, ud for Kirken. Her laa Forhallen, hvorfra man gik videre ud i Klostergaarden og ind til Vestfløjens øvrige Rum. Re-

fektoriet har som sædvanlig ligget i den fra Kirken fjær-
 neste Fløj, her Nordfløjen, og maa utvivlsomt søges i den
 store Stue smykket med Kalkmalerier. I Forbindelse med
 den stod Køkken, Forraadskælder, Vadskerum osv. i Klo-
 sterets nordøstligste Hjørne. Kapitelsalen var den hvælvede
 Sal i Østfløjen. Umiddelbart Syd for den laa Sakristiet og
 over dette i andet Stokværk Bibliotheksalen. — Brødrenes
 Celler har været i Bygningernes andet Stokværk.

Reformationen ophævede Klosterlivet. Kirken stod en
 Tid øde hen, indtil den igen blev taget i Brug. Selve
 Klosterbygningen anvendtes fra 1541 til Hospital, og saa-
 ledes staa Karmelitermunkenes Kirke og Klosterhuse endnu
 den Dag i Dag i Samfundets Tjeneste.

Efter Hr. Lorenzens Foredrag gav Docent J. Oskar
 Andersen en udførlig Fremstilling af Karmeliterordenens
 Historie fra dens første Oprindelse indtil Reformationen,
 der senere skal meddeles.

Til sidst talte Dr. H. F. Rørdam om den navnkundige
 Skribent, Mester Christiern Pedersen, hvis Historie
 afd. Pastor C. J. Brandt saa udførlig har skildret¹⁾. Naar
 Taleren fremdrog denne Mand ved dette Møde, var Grun-
 den nærmest den, at man nu kan oplyse, hvad Brandt ikke
 har vidst, at Chr. Pedersen er født i Helsingør, og ikke
 i Svenborg eller andensteds, som man tidligere har anta-
 get²⁾; ligeledes kan det nu oplyses, at han i flere Aar
 (1496 ff.) har studeret ved Universitetet i Greifswald, hvor
 han endog indtog en Embedsstilling som »Cursor«, hvilket
 vistnok omtrent svarer til vort Pedel³⁾. Naar Chr. Pedersen

¹⁾ C. J. Brandt, Om Lunde-Kanniken Christiern Pedersen, Kbh. 1882.

²⁾ F. Münter, Den danske Reformationshistorie, II, 67 Not.

³⁾ Kirkehist. Saml. 4. R. VI, 369. Efterretningen om, at Chr. Pe-
 dersen var fra Helsingør, støttes i høj Grad ved, hvad vi ellers
 vide om hans Forbindelse med denne By, hvor han synes at
 have haft fast Ejendom, som man endnu mener at kunne paa-
 vise. Ligeledes kan fremhæves hans Forhold til Karmeliterpro-
 vincialen Dr. Anders Christensen i Helsingør, der støttede hans
 Bestræbelse for at finde en Codex af Saxos Historie.

siden viste sig som en i de klassiske Studier vel forfaren Mand, kan man altsaa nu paavise, hvor han har samlet den Lærdom, der blandt andet satte ham i Stand til at udføre sit Livs Hovedbedrift, nemlig Udgivelsen af Saxos Danmarkshistorie, der uden hans trofaste Arbejde rimeligvis vilde have været tabt for stædse.

Mødet endte med en Sang, hvorpaa Stedets Præst, Provst J. A. Heiberg, der med største Redebonhed havde ordnet de ydre Forhold for Mødet, bragte Talerne en Tak for deres Foredrag, hvortil Forsamlingen sluttede sig.

Aarets 3die Møde holdtes i Østofte Kirke ved Maribo d. 10. Juli, hvor Stedets Sognepræst, Hr. P. C. Pedersen, havde beredt alt paa det bedste for Selskabet. En stor Tilhørerskare havde indfundet sig, for hvilken Dr. H. F. Rørdam til at begynde med gav en Udsigt over Laalands Kirkehistorie i Middelalderen med særlig Fremhævelse af den Rolle, Birgitteklosteret i Maribo havde spillet, ikke mindst for Østofte Sogn, hvor det ikke blot erhvervede en Del Jordegods, men havde af Kong Christoffer af Bayern faaet Patronatsret til Kirken, hvilken Gave senere (1464) formuleredes af Biskop Mogens Krefse bl. a. saaledes, at Klosteret skulde ansætte en Sognepræst i Østofte, »bekvem med Sjælens Ombyggelse at forestaa Sognet og holde Guds Embede og gjøre Sognefolket deres Sakramenter og andet, som er til Salighed«, samt »idelig have sin Præstebolig hos samme Kirke i sin egen Person«¹⁾. Ligeledes fremhævede Taleren det ret mærkelige Foreningsliv i forskellige Gilder og Lag af helt eller halv kirkelig Karakter, som bestod i Middelalderen paa forskellige Steder i Laaland, særlig »Guds Legems Lag« i Sønder Herred, hvis endnu bevarede Statuter giver os en Forestilling om den Klogskab, hvormed

¹⁾ Kall Rasmussen, Hist.-topogr. Efterretn. om Musse Hrd. p. Laaland. I. Maribo Sogn. S. 81. 93. Kh. Sml. 3. III, 174.

Præsterne forstod at knytte Herremændene og deres Fruer til Kirkens Interesser¹).

Derefter talte Figurmaler Eigil Rothe om de mange og mærkelige Billeder, som i den nyeste Tid ere fremdragne i Østofte Kirkes Kor, idet han enkeltvis forklarede deres Betydning for Tilhørerne, der i tæt Skare havde flokket sig om Taleren under Korets Hvælvinger.

Tilsidst talte H. F. Rørdam om to Mænd, der i det 16de Aarh. havde været knyttede til Østofte Kirke, nemlig den udmærkede, i sin Art næsten enestaaende, Provst Jørgen Christiensen, der var Præst her 1542—93 og fra 1547 tillige Provst i Fuglse Herred, hvis sjeldne Flid og Duelighed har efterladt sig rige Minder², samt den højt fortjente Folkeskribent Rasmus Hansen Reravius, der i sin Tid var Kapellan i Østofte og døde som Sognepræst i Rødby 1582³).

Aarets sidste Møde holdtes i **Svenborg St. Nicolai Kirke** den 24de Juli. Herom foreligger udførlige Referater i de lokale Blade⁴), hvortil vi maa henvise, da en nogenlunde fuldstændig Gjengivelse af Foredragene vilde optage for megen Plads. I al Korthed kan bemærkes: Kirken var fyldt af en opmærksom Tilhørerskare, som det var en Fornøjelse at tale til. Selskabets Formand indledede, hvorpaa Professor Kornerup talte om St. Nicolai Kirke og om den 1828 nedbrudte Graabrødre Klosterkirke, idet han ytrede en stærk Beklagelse over, at Hofbygmester Koch, som af Fyns Guvernør, Prins Christian (VIII), 1825 var sendt til Svenborg for at udtale sig om Bygningen, i sin Erklæring havde tilraadet dens Nedbrydelse, hvorved et interessant Mindesmærke om Middelalderens Klosterarki-

¹) Kh. Saml. 3. VI, 418 f.

²) Kh. Saml. 3. VI, 408 f.

³) Kh. Saml. 4. II, 1 ff.

⁴) Svendborg Amtsavis for 25. og 26. Juli, Svendborg Avis for 25. Juli og Folkebladet for Svendborg Amt af 25. Juli 1910.

tektur var blevet jevnet med Jorden. Sagen havde allerede 1804 været paa Bane; den Gang havde man imidlertid ikke Raad til at betale Nedbrydelsen. Men da Koch havde paa-vist, at en Del af Materialerne kunde anvendes ved Opførelsen af et Raadhus, saa var den gamle Kirkes Skæbne dermed beseglet. St. Nicolai Kirke er derimod i en nyere Tid, da man mere forstaar at skjønne paa Fortidens Mindesmærker, bleven restaureret paa en meget smuk og stilfuld Maade.

Efter dette Foredrag talte H. F. Rørdam om to til Svenborg knyttede mærkelige Mænd, Christiern Clausen Skrok og Hans Gaas, der var Reformationens Forkyndere i denne By, den første som Præst ved St. Nicolai og den sidste som Præst ved Vor Frue Kirke. Begge har efterladt sig et hæderligt Minde, medens vi kun af en kort Omtale i et af de polemiske Skrifter fra Reformationstiden kjende »Niels Pedersen, den graa Ulv i Svenborgs Faaresti«¹⁾, idet vi dog maa formode, at denne Graabroder til det yderste har søgt at dæmme op mod den ny Tid og dens stærke Rørelser, der førte til en grundig Omdannelse af Svenborgs kirkelige Forhold, medens Byens to smukke gamle Kirker dog fremdeles paa en stemningsfuld Maade knytter Fortiden til Nutiden. Af Foredraget skal her kun meddeles følgende Brudstykke, men noget udvidet og forsynet med Henvisninger til Kilderne.

Christiern Clausen Skrok.

Det er de bevægede Tider, der særlig tildrage sig vor Opmærksomhed, og de Mænd, der virkede under saadanne Forhold, og gennem Brydning og Kamp bidrog til at forme en ny Tid, vække uvilkaarlig vor Interesse. Vi granske deres Livsforhold og samle saa vidt mulig de spredte Træk af deres Færd, i Haab om at faa et i alt Fald nogenlunde tydeligt og tilforladeligt Billede af de henfarne Skikkelser.

¹⁾ Malmøbogen, udg. af Rørdam, Indl. S. XXXIII.

De Huller, som Tidens skarpe Tand har gnavet, søge vi ved Fantasiens Hjælp at udfylde, men udgive det dog ikke for mere end det er, nemlig en rimelig Gjetning.

Dette gjælder hvad vi kunne fremdrage om de to fynske Reformatorer, Christiern Clausen Skrok og Hans Gaas, om hvem der er Grund til at forny Mindet her i Svenborg, da de vistnok begge stammede fra denne By eller fra dens Omegn, og fik en betydningsfuld Del af deres Livsgjæring anvist her.

Det første, der kan siges om Chr. Skrok¹⁾, er, at han rimeligvis er den »Christianus Dacus ex Dacia Ottoniensis diocesis«, der den 18. Sept. 1518 blev indskreven ved Universitetet i Wittenberg²⁾. Saa meget er i alt Fald vist, at den Omstændighed, at han blev en af den evangeliske Læres tidligste og dygtigste Forkyndere her til Lands, taler for, at han har haft Luther selv til Læremester, og at han har været en lærvillig Discipel.

Medens dette maa henstaa som en ikke usandsynlig Formodning, er det derimod vist, at Biskoppen i Odense Stift, Jens Andersen (Bældenak), fra sin »Residens« Kjerstrup (paa Taasing) 2den Paaskedag 1524 udstedte Kollatsbrev for »Christiern Skrogh, Præst i vort Stift«, paa S. Birgitte Alter i S. Nicolai Kirke i Svenborg³⁾. Slige Alterstiftelser fandtes, som bekjendt, den Gang i større eller mindre Antal i saa godt som alle Kjøbstedkirker (i Svenborgs St. Nicolai fandtes t. Eks. ogsaa et Kalente Alter og et S. Gertruds Alter). Som Alterpræst eller Vicarius perpetuus, med Forpligtelse til at holde visse ugentlige eller daglige Sjælemesser samt deltage i Processioner og andre Gudstjenester, fik Chr. Skrok altsaa sin første os bekjendte An-

¹⁾ Navnet skreves Christiernus Scroch ell. Schroch paa Titelbladene af Mandens trykte Bøger. I Underskriften paa Kirkeordinansen af 1537 findes Formen Schrogh. I Biskop Jens Andersen ndf. omtalte Brev skriver han Skrogh. I Breve af 1541 og 1558 kaldes han Christen Clausen (Bloch, Den fynske Geistlh. II, 146—7).

²⁾ Ny khist. Sml. I, 461.

³⁾ Pontoppidan, Ann. eccl. Dan. II, 234—5.

sættelse. Da Biskoppens Brev er udstedt efter den da gængse Formular for slige Kollatser, kan man imidlertid næppe lægge nogen særlig Vægt paa de hædrende Udtryk, Biskoppen anvender om de troværdige Vidnesbyrd, han havde hørt om den unge Mands Dyder og Fortjenester. Men saa meget kan man dog slutte, at Chr. Skrok paa den Tid endnu ikke offentlig kan være optraadt som Forkynder at den lutherske Lære.

Chr. Skroks Ansættelse ved St. Nicolai Kirke staa maaske i Forbindelse med de daværende ejendommelige Kirkeforhold i Sognet. I Christian II's Tid var den kgl. Sekretær Peder Villadsen nemlig bleven forlenet med den nævnte Kirke. Han var født i Svenborg og havde studeret udenlands, var altsaa ingen ulærd Mand, men ordineret var han ikke, saa han maa have holdt Kapellan til at udføre Præsteembedets Forretninger, medens han selv nød Indtægten. Da han imidlertid i April 1523 fulgte med Kong Christian i Udlændighed, blev Kirken ham fradømt af Frederik I og overladt til Hr. Peder Bunde¹). Men da det ved Kjøbenhavns Overgivelse senere (23. Dec. 1523) var betinget, at de Personer, der havde tjent Christian II som Skrivere og Kapellaner, skulde blive ved »de Kirkens Len og Rente«, som de tidligere havde haft, saa kom Peder Villadsen atter i Besiddelse af S. Nicolai Kirke, og da han var kjendt som en meget duelig Forretningsmand, indtraadte han samtidig eller snart efter i Frederik I's Tjeneste som Sekretær. Efter noget over to Aars Forløb afstod han imidlertid (14. Aug. 1526), sikkert mod Erstatning, Kirken til en vis Jørgen Rasmussen²), der vel selv overtog Præste-Embedets Forretninger og altsaa ikke behøvede nogen Kapellan.

I det Tidsrum (1524—26) da Peder Villadsen for anden Gang var forlenet med S. Nicolai Kirke var det, at

¹) Ny khist. Sml. VI, 144. Om Peder Villadsen se D. biogr. Lex. XVIII, 600.

²) Erslev og Møllerup, Fred. I's Registranter, S. 107.

Christiern Skrok gjorde Tjeneste her. Det ligger da nær at formode, at det var Ansættelsen af en ny Sognepræst, der har bevæget ham til at søge en anden Virkekreds. Nok er det, at vi fra 1526 (ell. 27) af finde ham fungerende som Sognepræst i Assens, hvor der bestod en lignende Tilstand som i Svenborg i Peder Villadsens Tid, idet Indehaveren af Præste-Embedet i Assens, Niels Berildsen, der maaske heller ikke var ordineret, slet ikke boede i Byen, men var i den bekjendte Eske Billes Tjeneste, vistnok allerede medens denne var Lensmand paa Hagenskov, og senere som hans meget betroede Foged paa Herregaarden Valden i Halland, medens Herremanden selv var optagen af vigtige Statshverv andensteds¹).

I Assens traf Chr. Skrok Karmeliteren Lektor Peder Laurensen, en Mand af fremragende Dygtighed og Begavelse, der havde været Povl Helgesens Medarbejder ved Karmeliterkollegiet i Kjøbenhavn og gennem bibelske Studier var kommen til den Overbevisning, at Sandheden var paa Luthers Side, men efter det nævnte Kollegies Opløsning havde begivet sig til Karmeliterklosteret i Assens²). Herfra var der en næsten daglig Forbindelse med Sønderjylland over Aarøsund, og intet er sandsynligere, end at Rygtet om det kraftige Reformationsværk, som Hertug Christian (III) 1526 havde begyndt i Haderslev- og Tørninglen, har indeholdt en mægtig Tilskyndelse for de to unge Mænd til efter Evne at forsøge en lignende Virksomhed i Assens, hvor deres Forkyndelse af Evangeliet snart fandt villige Tilhørere.

Da Rygtet herom naaede Fyns Biskop, Jens Andersen (Bældenak), mente han at kunne besværges Stormen ved at tilstille Assens Byøvrighed en Advarselskrivelse. Denne er ikke besvaret; men da Biskoppen mærkede, at den ikke havde frugtet, sendte han Borgmester og Raad den 1. De-

¹) D. biogr Lex. II, 119.

²) Malmøbogen af Ped. Laurensen, udg. af Rørdam, Indl. S. III f.

cember 1527 et nyt, endnu skarpere Hyrdebrev, der heldigvis er bevaret og lyder, som følger¹⁾:

»Kære Venner! Over (∴ foruden) det Brev, som vi have skrevet eder til, give vi eder tilkjende udi en god og kristelig Mening, at de forløbne Munke og de fortvivlede Præster, Luthers Selskab, pleje at prædike aabenbarligen for Almuen, at den hellige Kirkes Mænd have altid baaret Dvel (∴ Dølgemaal) paa den hellige Skrift, og ville aldrig sige Folket ret Sandhed, som den hellige Skrift indeholder, og at de Luthers Selskab aabenbarer nu den Sandhed, som Kirkens Mænd altid tilforn haver baaret Dvel paa, og ville ikke sige frem for deres egen Vild (∴ Fordel) Skyld, da bede vi eder gjerne, at I ville holde eders Luthers Prædikere dertil, at de sende os paa Skrifter de Punkter udi den hellige Skrift, som den Sandhed indeholder, som Luthers Selskab nu aabenbarer, og Kirkens Mænd har tilforn baaret Dvel paa for sin egen Skyld. Og hvor (∴ hvis) vi ikke kunne give dem saadant tilbørligt Svar, at hver kristen Mand skal klarlig forstaa, at det er Løgn og Herrenskedt (∴ Ondskab), som de holder dennem op med, da ville vi holde deres Part og blive paa den Side, som de ere. Dog sige vi eder over alt, at det var meget bedre, at baade vi og alle Luthers Prædikere vare hængte udi en Galge, end vi og de skulde lægge en Messe neder, efterat Messen er intet andet end et gudeligt Embede, som intet andet handles udi end Kristi Død og Pinelse en gudelig Ihukommelse, og det samme Kristi Legeme ofres udi, som Kristus selv tilforn ofrede paa det hellige Kors for Menneskers Synders Skyld. Og sætter vi de Love til eder (∴ vi stole paa), at I ere saa vise og fornuftige, at I ikke tilsteder, at saadant Kjættereri skal prædikes udi eders By, med mindre end I og samme Luthers Prædikere gjøre saadanne vore Breve og kristelige Begjæring fyldest (∴ bevise, at Kirken har lagt Dølgemaal paa Skriftens Ord)«.

¹⁾ Saml. t. Fyens Hist. og Topogr. I, 228—9.

Vi fejle vist ikke ved at antage, at Biskoppen ved »de fortvivlede Munke og de forløbne Præster« netop har tænkt paa Peder Laurensen og Christiern Skrok. Hans Advarsel imod dem blev dog uden Betydning, og i det følgende Aar synes Reformationen i det væsentlige at være fuldbyrdet i Assens. Den 26. September 1528 tilsikrede Kongen nemlig Vikarierne ved Sognekirkerne i Assens, at de maatte beholde Renten af deres Altergods i deres Livstid; men denne Forsikring vilde ikke have været nødvendig, hvis Altertjenesten ikke alt var ophørt, saa Afgjørelsen af det Spørgsmaal forelaa, om man skulde tage Lønnen fra disse Mænd, da der ikke mere var Brug for deres Tjeneste. Da Peder Laurensen i den første Del af Aaret 1529 drog til Malmø, blev Christiern Skrok alene tilbage i Assens og fortsatte det Værk, de i Fællesskab havde begyndt. Forat gjendrive Papisternes hadefulde Angreb paa de Præster, som indgik Ægteskab, udgav han: »En føye Forklaring oc beuising af skrifften oc hellige Forfædrenes ordt oc exempel, at den hellige stadt Egteskaff tilstedis og icke forbydes Præster eller Klerekeriid, som Paven og hans tilhengere haffuer lang tiid giort«. Skriftet er trykt i Malmø i September 1529¹⁾, og det forsynedes af Peder Laurensen, der mulig har haft det med over til Trykkeriet, med en indledende Fortale, hvori han vedkjender sig den samme Betragtning, som Chr. Skrok i Skriftet havde udtalt, nemlig at Ægteskabet baade efter Guds og Naturens Lov var tilladt for alle, og at det var langt bedre at leve i ærligt Ægteskab end i syndigt Begæring og Brynde²⁾.

Chr. Skroks eget Skrift er for øvrigt et udmærket Vidnesbyrd om dets Forfatters Tankeklarhed og varme Følelse for Ægteskabets Betydning. Dr. C. Paludan-Müller

¹⁾ Hos Bloch, Den Fyenske Geistligheds Historie II, 149, ligesom i Worms Lex. II, 389 siges, at Skriftet udkom paany 1531, hvilket sikkert er en Fejl.

²⁾ Peder Laurensens Indledning er aftrykt i Rørdams Udgave af »Malmøbogen«, S. VI—VIII.

har med Rette sagt: »det er et velskrevet og grundigt Arbejde, der satte Sagen paa det Standpunkt, hvorpaa den blev i den danske Reformationslitteratur, og endnu den Dag idag har det sin fulde Betydning, thi alle Hovedpunkter imod Cølibatet ere her fremstillede¹⁾. Dr. Fr. Münter, der i sin Danske Reformationshistorie II, 61—66 har meddelt et længere Uddrag af Skriftet, siger derom, at »det giver en gunstig Forestilling om Forfatterens moralske Karakter, hvis ualmindelige Talenter fremlyser af hele Skriftet«. Dr. C. Rosenberg har ligeledes i sin Fremstilling af »Nordboernes Aandsliv«, III, 83, givet saadanne Prøver af Chr. Skroks Bevisførelse, at Læseren føler, at han her staar over for en af Reformationstidens betydeligste Skikkelser.

Da den store Herredag 1530 holdtes i Kjøbenhavn, hvortil evangeliske Prædikanter for hele Landet var indkaldte for at føre deres Sag mod de katholske Prælater, var Assens den eneste By i Odense Stift, der sendte en Repræsentant; men derom kunde der jo ikke være Tvivl, at det maatte være Christiern Skrok, hvis Navn ogsaa findes blandt de 21 Prædikanter, som underskrev en af de under Herredagen indgivne Forestillinger til Kongen²⁾. Det kan jo heller ikke betvivles, at han har deltaget i de kraftige Angreb paa Romerkirkens Vildfarelser, som de forsamlede Prædikanter gjorde, naar de under Herredagene prædikede i Kjøbenhavns Kirker.

Efter Hjemkomsten til Assens fortsatte Chr. Skrok sin Virksomhed som Evangeliets Forkynder. Den gamle Biskop Jens Andersen havde 1529 nedlagt sit Embede, der var overdraget til den hidtilværende Domprovst i Viborg, Mester Knud Gyldenstjerne, under hvem Reformationen gjorde større Fremskridt, især efter at Hr. Jørgen Jensen (Sadolin) paa Biskoppens Vegne havde udgivet den første danske Katekismus, der tillige indeholder en ypperlig Vejledning

¹⁾ Videnskab. Selskabs Skrifter 5. R. II, 251.

²⁾ Engelstoft, Theol. Tidsskr. 1, 2, 27.

for Præster, der vilde fremme Evangeliets Sag. At Chr. Skrok havde god Vilje hertil, er kjendeligt nok. En tilfældig bevaret Notits fra 1533 tyder paa, at han har haft en liden Boglade, sikkert med Bøger, der kunde støtte Reformationsværket. Da Boghandelen paa den Tid var i sin Barndom, er det sandsynligt, at ogsaa andre evangeliske Præster paa den Maade har søgt at fremme Udbredelsen af reformatorisk Litteratur.

Med Grevefejden oprandt der 1534—35 en meget vanskelig Tid for Assens, der den Gang var omgivet af Fæstningsværker, hvoraf der endnu er Spor tilbage, og netop derfor var et Stridens Æble mellem Partierne. Hvorledes Chr. Skrok er kommen ud af det i denne bevægede og farlige Tid, og navnlig hvorledes han har klaret sig, da Byen efter Slaget ved Øxnebjerg i Juni 1535 »blev vunden med vældig Haand« og plyndret af de kongelige Tropper, er os ubekjendt. Men det kan man være vis paa, at det ikke er løbet af uden stor Fare og smertelige Tab.

En Opfejning var det derfor, at han kort efter Reformationens endelige Sejr opnaaede at faa Kong Christian III's »Præsentsats paa St. Nicolai Kirke og Sogn i **Svenborg** efter Hr. Hans, som nu afgangenen er«. Kongebrevet er udstedt i **Kjøbenhavn** 15. Aug. 1536 efter Anbefaling af Kongens Hofprædikant, Mag. Andreas Jædicke¹⁾. Det er os ikke bekjendt, hvem den Hr. Hans er, som her nævnes²⁾. Endnu 1535, kort efter **Svenborgs** Erobring af de kongelige Tropper, havde Hr. Jørgen Rasmussen, »Sognepræst til St. Nicolai Kirke udi **Svenborg**«, faaet kgl. Protectorium tilligemed sin Moder, Karine Rasmus', deres Gaarde og Gods (an)rørendes³⁾. Hvorledes det er gaaet til, at Hr. Hans

¹⁾ Saml. til Fyens Hist. og Topogr. I, 230 Not. 4. I forskellige ældre Skrifter siges urigtig, at Chr. Skrok blev Sognepræst ved Vor Frue Kirke i **Svenborg**.

²⁾ Maaske den Hr. Hans Rød, som 1541 omtales som Ejer af en Gaard i **Svenborg** (Hist. Aktstykker, udg. af Fyens Stifts litt. Selskab I, 116).

³⁾ Danske Mag. 3. R. V, 70.

Aaret efter nævnes som afgaaet Indehaver af Kaldet, er os ikke bekendt. Men kun dette staar fast, at Hr. Christiern Clausen Skrok fra det nævnte Tidspunkt af i en lang Aarrække var evangelisk Sognepræst ved den Kirke, i hvilken han 1524 var bleven Messepræst ved St. Birgitte Alter, for hvilket der nu ikke mere var Brug, da man havde faaet Klarhed over, at skjønt man burde mindes de hellige Mænd og Kvinder fra Fortiden med Ærefrygt og Taknemmelighed, var al Tilbedelse af dem eller Anraabelse om deres Forbøn ikke blot unyttig men ogsaa forargelig.

Den 11. Novbr. 1536 blev »Hr. Christiern Skrok af Svenborg« tillige med en Del Repræsentanter for Præstestanden og Domkapitlerne indkaldt til at møde i Odense ved Helligtrekongers Dag 1537 »for at anstille en god Reformation og Forandring paa de ukristelige Ceremonier og Misbrug, som holdtes i gamle Kongers Tid i den hellige Kirke og andensteds«¹⁾, d. e. for at gjøre Udkast til Kirkeordinansen. Ligesom 1530 var han den eneste Repræsentant for det den Gang saa vidtstrakte Odense Stift; men hvor megen Del han har haft i det Arbejde, som førte til Udstedelsen af den latinske Ordinans af 1537, kan ikke oplyses. Kun dette vides, at blandt Underskrifterne findes følgende: »Ego Christiernus Schrogk, Prædicator Svinborgensis, subscribo«.

Efter at den kirkelige Kamp var endt med Reformationens Sejr, var der ikke længere Trang til Stridskrifter; men nu gjaldt det om at opbygge Menigheden paa Troens Grund. Ogsaa hertil har Chr. Skrok rakt Haand. 1538 udkom hans »Sermon om, hvorledes man skal berede sin Hu til Døden«, der er oversat efter et Skrift af Luther og ender med et Digt, »Døden til Læseren«, der for sin Tid maa kaldes meget vel formet og paa en træffende Maade udtrykker den kjendte Tanke, at Døden kommer bag paa de fleste. Det slutter med de Ord:

¹⁾ Rørdam, Danske Kirkelove I, 9. Kh. Saml. II, 587.

Rige og stærke jeg helst borttager,
 Syge og arme igjen her lader.
 Saa er jeg en uforvarendes Gjæst
 Og sviger alle, som mig tro bedst.
 Thi vogter paa mig aarle og silde,
 Saa kunne I ikke fare ilde;
 Thi alle dennem, som paa Gud tro,
 Sender jeg til den evige Ro¹⁾.

Ikke ringere Værd har et andet Skrift af Chr. Skrok, der udkom 1539, men synes forfattet et Par Aar tidligere, nemlig »En Sermon om Troen og hendes Kraft, ved hvilken Gud retfærdiggjør alle Mennesker for sig og tager dem i sin hellige Gunst og Naade«. Denne Prædiken er sikkert holdt i Svenborg og betegnes af Chr. Bruun, som »den eneste originale danske Prædiken fra Reformations-tiden, der er udkommen særskilt«²⁾. Den viser, at Forfatteren fuldstændig har tilegnet sig Luthers Grundsyn paa Troens Kraft, idet han for øvrigt siger, at den Tro, han taler om, »ikke er den Tro, som hvert naadeløst Menneske mener sig at have, men den rette levende Tro, som indgives i Menneskens Hjerter af den Helligaand ved Evangelii Prædiken og Hørelse, hvilken Tro tiltager (∴: tilegner) sig Christum i rette Maade, som Skriften forkynder og fremsætter ham og hans Velgjerninger, [saa] at hun (∴: Troen) bekjender ham for sin Saligheds Gave og Levnedes Exempel, og rettelig antager hans Døds og Pines og Opstandelses Kraft, og bekjender ham for sin Retfærdighed, Viished, Gjenløselse og Helliggjørelse«³⁾. — Af den Aand, som fremlyser af Chr. Skroks nævnte Skrifter, tør man sikkert antage, at ogsaa hans mangeaarige Præstegjerning har været præget.

¹⁾ Hele Digtet findes aftrykt hos Bruun, Viser fra Reformationstiden. Kbh. 1864, S. 91.

²⁾ Bruun, Aarsberetn. fra det Kgl. Bibl. II, 218.

³⁾ Stemmer fra den danske Kirkes Reformationstid, S. 75—6.

Angaaende de ydre Forhold, hvorunder han virkede, kan bemærkes: Det var i Almindelighed meget trange Kaar, som faldt i de evangeliske Præsters, og særlig i Kjøbstedpræsternes, Lod. En Del af de Indtægter, som de katolske Præster havde haft, og da navnlig Indtægten af Sjælemesser, var bortfalden. Paa Landet havde Præsterne dog beholdt Præstegaardene med tilhørende Avlsbrug. Men i Kjøbstederne var der i Regelen intet saadant. Det var derfor en vigtig Opgave for de første Superintendentter at skaffe deres Præster taalelige Kaar. I Fyns Stift var Nyborg, Svenborg og Odense og maaske flere Kjøbsteder Gjenstand for Superintendentens, M. Jørgen Jensen (Sadolins), Bestræbelser i nævnte Retning¹⁾. Her skal vi kun omtale det Resultat, der for S. Nicolai Sogn opnaaedes. Den 25. Januar 1541 samledes Lensmændene fra Næsbyhoved og Nyborg Len samt nævnte Superintendent paa Raadhuset i Svenborg med Herredets Provst og Byens Øvrighed, hvor det bestemtes, at Sognepræsten »foruden sin tilskikkede Rente og Offerdage skulde have 12 danske Hvide hvert Halvaar af hvert Hedske og Ildsted i Sognet. Men Bofolk og eneværende give efter deres Evne«. Kapellanen skulde have den Indtægt, der havde været henlagt til S. Gertruds Vikarie og noget Jordegods, som tidligere havde tilhørt Kalente Alter, med Forpligtelse til hver Søndag Morgen at prædike for ungt Folk i (Graabrødre) Klosters Kirke og hver Torsdag i S. Nicolai Kirke »foruden den Medtjeneste og Sognebud, som han skal være Sognepræsten med bistandig, naar han hannem tilsigendes vorder. Og skal Sognepræsten sammesteds eller Kapellanen, om Nød er, prædike hver Fredag i Klosteret«²⁾. Da det

¹⁾ Om Nyborg se Rørdam, Hist. Kildeskrifter 2. R. II, 546 f. Om Svenborg og Odense se Rørdam, Danske Kirkelove I, 171. 173.

²⁾ Ogsaa Sognepræsten og Kapellanen til Vor Frue Kirke skulde prædike et Par Dage om Ugen i »Klosteret«. Da den fra Slesvig fordrevne Nicolaus Heldvaderus 1613 kom over til Fyn, »forundte velb. Jacob Rosenkrantz ham Klosteret i Svenborg, indtil

Tillæg i Indtægt, som paa denne Maade skaffedes Sognepræsten, imidlertid ikke ansaas for tilstrækkeligt, udvirkede Lensmanden paa Nyborg og Superintendenten ved Henvendelse til Kongen et Tillsagn af 21. Apr. 1541 om, at naar den daværende Præbendarius til Kirkeby og Lunde Kirker, Mester Ølrik Bildt, afgik ved Døden, skulde disse Sogne annekeres til St. Nicolai Kirke i Svenborg, noget, der ogsaa senere skete paa den Maade, at Chr. Skrok, ligesom den nævnte Adelsmand havde gjort, holdt en Kapellan, der boede paa Stedet og betjente Menighederne. Indtægterne af de to nævnte Sogne skulde de dele med hinanden. Senere forandredes det saaledes, at Præsten i Kirkeby og Lunde ydede Præsten ved S. Nicolai Kirke en fast aarlig Afgift. Men 1594 fritoges han derfor, idet Præsten i Svenborg fik anden Erstatning¹).

I Aaret 1549 blev Chr. Skrok valgt til Provst i Sunds Herred; men naar det jævnlig siges, at han samtidig forflyttedes til Præsteembedet ved Vor Frue Kirke i Svenborg, da kan det ikke være rigtigt, eftersom det er bevisligt, at han 1558 endnu var Præst ved S. Nicolai Kirke²).

Hans Dødsaar kan ikke med nogen Sikkerhed angives. Almindelig siges, at han døde 1572. Men de Efterretninger, som ældre Forfattere (Bloch, Wiberg o. a.) meddeler om Præsterne i Svenborg i 16. Aarh., er kun lidet paalidelige³). Jeg formoder, at Chr. Skrok er død før 1568. I dette Aar var han nemlig ikke mere Provst i Sunds Herred, men Præsten ved Vor Frue Kirke, Hr. Hans Eskildsen, indtog denne Stilling, som det fremgaar af et Brev fra

han kunde bekomme nogen Lejligheds Vilkaar* (Rørdam, Hist. Saml. og Studier IV, 40). Ugedagsgudstjenesterne i Klosterkirken omtales endnu i Aaret 1700 (Kh. Sml. 4. VI, 790).

¹) Rørdam, Danske Kirkelove II, 522—3.

²) Bloch, Den fyenske Geistligheds Historie II, 146 ff.

³) G. Strøm, der besad et ualmindelig grundigt Kjendskab til Fyns Præstehistorie, har allerede udtalt Tvivl om Rigtigheden af de ældre Angivelser vedrørende Præsterne i Svenborg (Saml. t. Fyens Hist. og Topogr. I, 83 Not.).

ham til Biskop Niels Jespersen i Odense, hvori han giver en sørgelig Beskrivelse af den elendige Tilstand, hvori Byen befandt sig under den langvarige Krig med Sverig (1563—70), paa Grund af de store Udskrivninger af Skatter, Proviant og Mandskab, der havde bevirket, at en Fjerdedel af hans Sogn var »plat øde«¹⁾. Der er ikke Tvivl om, at det er gaaet S. Nicolai Sogn paa lignende Maade. Svenborg havde desuden næppe store Kræfter at staa imod med, da Byen under Grevefejden (1535) havde været underkastet en af disse skrækkelige Plyndringer, som den Tids Krige sædvanlig førte med sig.

Nok er det, vi vide just ikke meget om Christiern Clausen Skroks Forhold, efter at Reformationskampen var endt. Men det, vi vide om hans Virksomhed i hin stærkt bevægede Tid, giver ham Adkomst til et hæderligt Eftermæle og taknemmelig Ihukommelse baade i Assens og i Svenborg.

¹⁾ Rørdam, Hist. Kildeskrifter 2. R. II, 555.

Den 1733 nedsatte kongl. Kommission til Undersøgelse af Klagerne over Pietisterne.

Af Kn. Heibergs Samlinger ved H. F. R.

En af de følgerigeste Begivenheder i det paa kirkelig Kamp saa frugtbare Aar 1733 var Nedsættelsen af ovennævnte Kommission. Det kan ikke betvivles, at det er Grev C. E. Stolberg, som under sit Ophold ved det danske Hof i Efteraaret 1733 har givet Christian VI det kloge Raad om ad denne Vej at faa Rede paa, om de Beskyldninger, som adskillige orthodoxe Præster fra deres Prædikestole udslyngede mod Pietisternes Lære og Færd, havde noget Grundlag, der kunde give Anledning til Kongens Indgriben, eller om det kun var ondsindet Bagtale mod fromme og gudfrygtige Mennesker, der ikke stillede sig lige med denne Verden. Det blev et Hovedslag mellem den gamle Orthodoxis Mænd og den nye religiøse Retnings Ordførere. Men ganske vist var der ved Valget af Kommissionens Medlemmer sørget for, at Pietisterne ikke skulde lide Uret. Nogen iøjnefaldende Begunstigelse af dette Parti fandt dog ellers ikke Sted. Det maa stadig erindres, at Kommissionen kun var undersøgende ikke dømmende. Dommen vilde Kongen nok forbeholde sig selv. Men hvad der navnlig giver Forhandlingen Interesse, er, at den viser sig som en Styrkeprøve mellem to Retninger, der kæmpede om det aandelige Herredømme i den danske Kirke. Det maa indrømmes, at de Orthodoxe gik paa med Mod

og Kraft, uden mindste Tvivl om, at Retten var paa deres Side, Pietisterne havde vel ikke mange fremragende Talsmænd; men i deres Indlæg var der Sandheds-Momenter, der fortjente at komme i Betragtning, naar en retfærdig Dom skulde afsiges.

Til denne Kommissions Historie har Hr. Knud Heiberg samlet et betydeligt Materiale, særlig fra Arkivet i Wernigerode, men han har ikke faaet Tid til at bearbejde det. Naar jeg her meddeler et Uddrag af hans Samlinger, suppleret med et og andet Bidrag, hentet fra andre Kilder, saa kan det ikke undgaas, at det hele mere end ønskeligt faar Præg af en Samling Aktstykker, der dog forhaabentlig vil kunne give en fyldigere Forestilling om Kommissionens Virksomhed, end man forhen har haft i vor Litteratur.

I en tidligere (S. 417—53) leveret Artikel om Mad. Wulfs har jeg forsøgt at udsondre, hvad der under Kommissionens Forhandlinger fremkom om denne Kvindes Optræden, og hvad hun anførte til sit Forsvar. Paa lignende Maade kunne Angrebene paa flere af de andre Personer, over hvilke der fra orthodox Side især klagedes, maaske ogsaa behandles. Men det foreliggende Materiale gjør det iøvrigt vanskeligt at finde en tilfredsstillende Form for Fremstillingen. Her skal gjøres et Forsøg paa at fremdrage det mest karakteristiske, der fremkom under Kommissionens vidtløftige Forhandlinger.

H. F. R.

Under 16. Novbr. 1733 tilstillede Christian VI sin Minister, Gehejmeraad Iver Rosenkrantz, en Skrivelse, hvori han meddelte, at det var hans Hensigt at udnævne en Kommission, der skulde undersøge Berettigelsen af de Klager, de fleste Præster i Kjøbenhavn førte over falsk Lære og falske Lærere. »I denne Kommission skal sidde tre Gejstlige, Biskop Worm, Summus Theologus Steen-

buch og Professor Reuss og tre Verdslige, Stiftamtmand Holst, Etatsraad Schrøder og Etatsraad Schulin¹⁾.

Naar Kommissoriet først udstedtes 12 Dage senere gjennem Kancelliet, maa Grunden vistnok søges i, at man har gjort Kongen opmærksom paa, at det var nødvendigt at optage Professor Marcus Wøldike i Kommissionen, fordi ingen af de ovennævnte Herrer egnede sig til Protokolfører, og maaske ogsaa fordi Biskop Worm ellers vilde staa ene i Kommissionen som Repræsentant for den orthodoxe Retning. For at Stiftamtmanden i Sjællands Stift, Joh. Ludv. Holstein, der var udset til at være Kommissionens Formand, med større Autoritet kunde indtage denne Stilling, blev han 28. Novbr. 1733 udnævnt til Gehejmerraad²⁾. Da det fornødne saaledes var bragt i Orden, udstedtes følgende Kommissorium³⁾, en næsten ordret Oversættelse af det Udkast, Kongen havde meddelt Rosenkrantz.

Christian den Sjette, etc.

Vor synderlige Gunst tilforn. Eftersom Vi maa fornemme, at de fleste Præster i vores Kongelige Residentz-Stad Kiøbenhavn paa Prædike-Stolene meget tale og prædike imod falsk Lære, og Vi derfor finde høyt nødvendig, at en Commission vorder anordnet, for alle disse Ting nøye at undersøge, paa det, naar samme Commission derom til Os først har indgivet sin allerunderdanigste rapport, i fald der udi bemeldte voris Residentz-Stad skulde findes nogen falsk Lære eller falske Lærere, saadan falsk Lære da kunde afskaffes, og de falske Lærere enten bedre blive underviiste eller, om de ikke ville lade sig underviise, aldelis vorde removede. Men der imod de, som saa meget sterk prædike imod falsk Lære, og dog ey noget tilstrækkeligt kunde forebringe eller beviise, derfor kunde blive straffede, som de, der oprøre Folket; Saa er nu her-

¹⁾ J. Møller, Mnemosyne IV, 333—34.

²⁾ Kh. Saml. 5. IV, 415.

³⁾ Orig. i Arkivet paa Ledreborg (398, Fol.).

med vores allernaadigste intension, med hinanden tilsamen træder og alt foreskrevne nøye undersøger og overvejer: Og give Vi Eder til den Ende ikke allenests hermed den Magt, men Vi befale Eder ogsaa alvorligen, at I for Eder indkalder alle og en hver af de Præster, som paa Prædike-Stolene og ellers over falsk Lære dolere, og dennem tilholde, at de skulde udsige, hvad de om nogen Vildfarelse i Lærdommen viide: Og kunde I ogsaa, efter Sagens Befindende, Lærerne med hinanden confrontere, paa det Sandhedens bedre motte komme for Lyset, og I med des meere Vished Eders allerunderdanigste skriftlige relation og Efterretning til Os Selv kunde indgive, hvilken Eders Relation I samtlig haver at underskrive og ellers i denne Commission alting paa det hemmeligste at holde og at tractere. Dermed skeer Vor Villie. Befalendes Eder Gud. Skrevet paa vort Slot Friederichsberg den 28 Novemb^r A^o 1733. Under vor Kongelige Haand og Signet.

Christian R.

Til Herr Geheime Raad og Stift Befalingsmand von Holsten, Biskoppen over Siællands Stift Christen Worm, Etats-Raad Schrøder, Etats-Raad Schulin, Professor Wøldike og Professor Reuss conjunctim¹).

Kommissoriet har Paategningen: »læst i den kgl. Kommission den 1. Dec. 1733, M. Wøldike«. Som ovenfor antydet blev denne Mand nemlig strax valgt til at føre Protokollen og besørge alle Udfærdigelser, hvortil han i en sjelden Grad egnede sig, ikke blot fordi han skrev en skøn og tydelig Haand, men ogsaa fordi han var den personificerede Flid og Nøjagtighed. I de fleste kirkehistoriske Skrifter, hvori Kommissionen omtales, nævnes han slet ikke som Medlem, skjønt han var den, hvis Arbejde vistnok

¹) Dette og en Del af de følgende Aktstykker findes i Original blandt Holsteins Papirer (Ledreborgske Mnskr.-Saml. 398, Fol.).

oversteg alle de andres tilsammen, om han end vel nok har haft Hjælp til Afskrivningen af de mange Dokumenter¹⁾. Fraregnet Wøldike var som bemærket Orthodoxien egentlig kun repræsenteret af Biskop Worm, da den fromme Dr. Hans Steenbuch vistnok i de fleste Tilfælde stemte med Pietisterne, om end denne gamle Spenerianer tilhørte den mest moderate Fløj af Partiet²⁾. Schulin kom ikke til at spille nogen Rolle i Kommissionen; efter det første Møde forsvandt han nemlig, da Kongen under 9. December havde tilskrevet Geh.-Raad Rosenkrantz: »Dronningen vil, at Etatsraad Schulin skal rejse til Tydskland; altsaa maa De sige ham, at jeg tillader ham det«³⁾.

I det nævnte første Møde, der ligesom de følgende holdtes i Holsteins Bolig i Stormgade, vedtoges en Skrivelse til Provsterne i Kjøbenhavn, Stiftsprovst Mag. Morten Reenberg og Holmens Provst Hr. Andreas Wøldike, med Forespørgsel, om de eller de dem underlagte Præster havde noget at klage over. Var dette Tilfælde skulde de blive tilsagte til nærmere Forklaring i Kommissionen. Tillige bemærkedes, at Kongen havde befalet, at alt, hvad der foregik i denne, skulde holdes hemmeligt.

Da Kommissionen anden Gang samledes (11. Decbr.) forelagdes følgende Skrivelser til samme:

A.

Deres Excellence (etc.).

Ifølge af de høie Herrers Ordre af Dato 1. Dec. 1733, skriftlig at indberette den høje Commission, at mig er tilskikket Deres Brev, angaaende hvad Hs. kgl. Maj. allern. have befalet angaaende Præster her i Staden, som paa

¹⁾ Nedenfor S. 677 omtales en Sekretær Lemvig, der formodentlig har været Wøldike adjungeret.

²⁾ Blandt de »Brødre og Søstre i Herren«, som Langhorn hilser i sit Brev til Mad. Wulfs af 4/8 1733, er ogsaa Prof. Steenbuch (Kh-Saml. 4. I, 652).

³⁾ J. Møller, Mnemosyne III, Nr. 297.

Prædikestolene haver talet og prædiket mod falsk Lærdom, med videre. Thi haver jeg efter Deres Ordre samme Brev til vedkommende Præster omsendt. Og hvad videre den Sag anrører, skal med Guds Hjælp, saa snart ske kan, blive indberettet (etc.).

Kjøbenhavn d. 3. Decbr. 1733.

Morten Reenberg.

Et lignende Brev var indkommet fra Provst A. Wøldike.

B.

Deres Excellence (etc.).

Paa egne og Medbrøders Vegne i Embedet, som agter nærmere at angive sig under deres egne Hænder iblandt de Præster, der have doleret over falsk Lærdom, have vi i Underdanighed at anmelde i Henseende til det os daglig paahængende Arbejde nu i Julen, at som vi for Guds Ære og Menighedens Opbyggelse behøve Tid og Andagt til vores Studeringer og andre Embedets Forretninger; Sagen og er i sig selv, som vi har faaet at tænke paa, af den eftertænkelige Beskaffenhed, saa det forestaaende Arbejde kan ingenlunde forrettes af os uden dybere Eftertanke.

Deres Excellence med samtlige høje Herrer ville da i Naade tillade os en Tid af 14 Dage efter Julen, da vi (Gud for alting forlene os med Barmhjærtighed, Liv og Helbred!) skal under vore Hænder indgive det, som vi paa de høje Committeredes Behag agter tilstrækkeligt.

I underdanige Forbønner forblive vi (etc.).

Kjøbenhavn d. 7. December 1733.

Morten Reenberg.

Andreas Wøldike.

Præpositus Sochelundensis.

P. et Præpos. Holmensis.

Provsternes Anmodning om Udsættelse blev 11. Decbr. læst i Kommissionen og derpaa sendt til Kongen, som vistnok efter Samraad med Holstein endnu samme Dag tilskrev Geh.-Raad Rosenkrantz, hvad der skulde svares, med Paalæg

til ham om paa det hurtigste at lade en kongl. Befaling til Kommissionen opsætte i det danske Kancelli, samt sørge for, at Sagen, saa vidt mulig, holdtes hemmelig i Kanceliet, og at medfølgende Papirer derpaa tilbagesendtes til Kongen¹⁾. Den derefter udfærdigede Ordre, som nøje gjengiver Kongens i det tydske Sprog affattede, harmfyldte Skrivelse lyder, som følger:

Christian den Siette etc.

Vor synderlig Gunst tilforn. Eftersom Vi af Eders alderunderdanigste relation af 11te Decembris sidst afvigt, med de derhos fuldte tvende Bilager, sub literis A & B, allernaadigst have fornummet, hvad I Provsterne udi Vores Residentz-Stad Kiøbenhavn haver tilskrevet, og hvorledis de derpaa have svaret og paa samtlige Ministerii Vegne begiæret, at dennem en dilation af 14 Dage, for skriftlig at indgive det, som de eragte tilstrækkelig, motte forundes, hvorpaa I udi bemeldte Eders allerunderdanigste Relation haver anholdet om vores allernaadigste Resolution: Og Vi da finde, at saadan Ministerii Forlangende strider imod Vores til Eder engang udgivne Commissorium og Vores allernaadigste intention, denne Ministerii Begiæring ogsaa haver mere et Anseende af en Complot, end en beskeeden Klage; Saa er nu hermed Vores allernaadigste Villie og Befaling, at I alle Præster i Vores Kongelige Residentz-Stad Kiøbenhavn, den eene efter den anden, fra den første til den sidste, ingen undtagen, uden ringeste Ophold eller Forhaling, for Eder fordrer og en hver af dennem tilkiende giver, at de strax, i Eders, som samtlige Commissariers, Nærværelse, skulle erklære sig paa efterfølgende Spørsmaal: 1. Om de have at klage over falsk Lære? 2. Hvad og hvorudi de da have at klage? og 3. over hvem de have at klage? og motte de nødvendig strax kunde svare paa disse trende Spørsmaal, efterdi de allerede saa længe om

¹⁾ J. Møller, Mnemosyne III, Nr. 298.

denne Sag havde talt paa Prædicke-Stolene og altsaa ikke brugte 14 Dages Tid sig derpaa at betenke; men hvilken Præst for Eder engang havde declareret, at Hand ey over nogen falsk Lære haver at klage og dog siden med noget saadant offentlig paa Prædike-Stolen frembkom, skulle derfor ansees som een, der oprører Folket. Dog skal det være en hver af Præsterne, naar Hand det fornøden eragter, tilladt, sine Tanker siden til Eder skriftlig at indgive over det, som Hand først for Eder mundtlig har udsagt. Dermed skeer Vor Villie. Befalendes Eder Gud. Skrevet paa vort Slot Friderichsberg, den 14de Decembris A° 1733.

Under vor Kongelige Haand og Signet.

Christian R.

Til Herr Geheime Raad Johann Ludvig von Holsten, Biskoppen Hr. Christen Worm, Etats-Raad Schrøder, Etats-Raad Schulin, Professor Steenbuch, Professor Wøldike og Professor Reuss.

Da Holstein vistnok havde bragt i Erfaring, naar Kongens Svar paa Provsternes Andragende kunde ventes, var Kommissionen sammenkaldt til den 14. December, og efter at ovenanførte bistre Svar, der vistnok særlig var myntet paa Morten Reenberg, »allerunderdanigst var fremlagt og læst i den kongl. Kommissionen«, besluttede man ved et Bud strax at lade Provsterne hente. Provst Wøldike var imidlertid rejst til Helsingør, men Mag. Reenberg kom, hvorefter Holstein strax forelagde ham de 3 Spørgsmaal. Disse besvarede Reenberg ganske kort. Hermed mente Biskop Worm og Professor Wøldike, at man kunde lade sig nøje, idet Reenberg skriftligt nærmere kunde forklare sig; men Holstein og de andre mente, at ved enhver Lære, der klagedes over, maatte Personen eller Bogen, der gav Anledning til Klage, særligt nævnes. Da Tiden imidlertid var forløben, fik Stiftsprovsten Ordre til at møde næste

Morgen Kl. 9 og svare »specifice«, samt tillige give alle sit Provstis Præster Ordre til at møde til samme Tid.

Da Provst Reenberg mødte den 15. Dec. Kl. 9 afgav han en Erklæring¹⁾ af følgende Indhold:

Paa Spørsmålet: Om hand havde at klage over falsk Lære? svarede hand: Ja, hand klagede baade hemmelig og aabenbare, og det, som havde bevæget ham til at aabenbare Klagemaal, var 1. den dyre Æed, som var krævet og svoret af ham saavel som andre Ordets Tienere, at hand skulde flye og skye den Lærdom, der var imod Guds Ord, saavel som og af alle Kræfter imodstaae samme, og heller lade sit Blod, end samtykke falske og fanatiske Lærdomme. 2. Den allerunderdanigste Troeskabs Æed, som hand otte Gange for tre høyløvlige Konger under sin Haand har indgivet, forvoldte ham dette Klagemaal, eftersom snart alle Regieringer i Europa kand vidne om, hvad Uroeligheder hemmelige Forsamlinger har foraarsaget, og H. K. M^s allernaadigste Forordning af d. 2 Octobr 1706 under den Rubrique: Forbud paa Forsamlinger i Husene for særinddede Personer, som fører en sær Lærdom, der ey aldeelis kommer overeens med den hellige Bibelske Skrift og den reene Augsburgiske Bekiendelse, var hand pligtig at holde sig efterrettelig, da disse særinddede Folk med deres Forsamlinger og sære Lærdomme begyndte meere og meere at udbrede sig over Byen. Hvortil han og havde fundet Anledning af Lovens p. 859 Art. 4, som og p. 861 Art. 5 og p. 880 Art. 14. Men at hand, efter at H. K. M^s allernaadigste Befaling af 7 (c: 5) Febr. ao. 1732 om Forsamlinger var Presterne blevet kundbargiort, allerunderdanigst havde ladet sig slikt være efterretteligt, og intet meldet om disse Forsamlinger, da al Misbrug ved dette høye Middel kunde afskaffis. Saa protesterede hand og for Gud og al Verden, at hand siden H.

¹⁾ Her gjengivet med Originalens Retsskrivning (Ark. p. Ledreborg).

K. M^s allern. Forordning dato 7 Octob. [1733] aldrig forsettelig havde prædiket imod dem, som kunde kaldes Piettister.

Paa Spørsmålet: Hvad og hvorudi hand havde at klage? svarede hand: At han holder for, at alle Troens Artikler ere fornærmede (eftersom en Artikel følger af den anden, og fides est una copulativa) især den Artikel om Retfærdiggjørelse ved Christi Fyldestgjørelser¹⁾ saa og andre falske og fanatiske Lærdomme imod Guds Ord.

Herom lovede han nærmere skriftlig Declaration. Endelig nævnedes han en Del Personer, over hvem han havde at klage, navnlig Hr. P. N. Holst, Hr. Ole Hersleb, Magister Spangenberg, Søren Lintrup, Gert Hansen, Mad. Wulf og Hr. Ewald, samt flere ulærde Folk, der har doceret i Forsamlinger, til hvis Tal han og regnede at være Autorem til det Skrift til den apostoliske Menighed i Kjøbenhavn²⁾.

De Bøger, han ankede over, var: Den danske Bibel, trykt 1732. Det aandelige Spejl. Selvprøvelsens Fornødenheder. Christendoms Øvelse. Christeligt Levneds Begyndelse, og at der er gjort nogle Forandringer i Brochmands Postille og Jersins Skrifter. Af de nævnte Bøger var en Del, ligesom ovennævnte Bibel, udgiven paa Waisenhusets Forlag.

Derefter foregik Afhøring af Præsterne, idet enhver af dem maatte besvare de 3 anordnede Spørgsmaal, i Møder den 15., 18., 21. og 22. Decbr. En Del af de afhørte Præster forbeholdt sig at afgive skriftlige Erklæringer senere. Atter den 28. Decbr. var Kommissionen samlet og lod sig

¹⁾ I Randen (som det synes med Schrøders Haand): „Fehlt hier nicht ein Verbum? Wie hängt es mit dem Vorhergehenden in der Construction zusammen.“? Parenthesen var nemlig urigtig anbragt, hvilket dog her er rettet.

²⁾ D. e. Skriftet om „de 8 Saligheder“, hvis uheldige Titelblad endnu mere end Skriftet selv spillede en fremtrædende Rolle i de fleste af de orthodoxe Præsters Klagemaal

Forhørene forelæse. Men derefter udsattes Møderne til den 18. Januar 1734.

Da det vil være af nogen Interesse at se, hvem af det kjøbenhavnske Præsteskab der klagede, og hvem der ikke fandt Anledning til noget Klagemaal, skal en Oversigt her gives, ordnet efter Provstierne og Kirkerne.

Vor Frue Kirke.

Sognepræsten, Mag. Morten Reenberg, Mag. Christian Kølichen, øverst Kapellan, og Mag. Anders Brendenberg, nederst Kapellan, førte alle stærke Klagemaal.

Hellig Gejstes Kirke.

Sognepræsten, Mag. Ejler Christopher Kaasbøll og Hr. Jacob Wulff, Kapellan, klagede begge.

Nicolai Kirke¹).

Hr. Daniel Gemzøe, øverst Kapellan, »havde entholdt sig fra at tale noget offentlig paa Prædikestolen om de Tvistigheder og Vildfarelser, som han vel havde hørt tale om, men dog ikke havde Vished om«. Hr. Christian Reenberg, nederst Kapellan, var den ivrigste af alle Klagerne.

St. Petri Kirke.

Hr. Matthias Schreiber, Pastor, »havde for sig selv intet at klage, dog kan han ikke nægte, han jo har hørt adskillige Rygter, dog foruden Bevis, endskønt han det har krævet«. Hr. A. C. Rohn, Pastor, »har ikke offentlig klaget over falsk Lærdom, og hvad der taltes i Byen, om det var sandt eller usandt, kunde han ikke holde sig til, og derfor havde slet intet at angive for den kongl. Kommissjon«.

¹) Den nys udnævnte Sognepræst, Hr. Niels Dorph, var endnu ikke kommen ned fra Norge (s. foran, S. 353).

S. S. Trinitatis Kirke.

Sognepræsten, Mag. Hans Mossin, førte stærke Klagemaal. Hr. Pet. Nic. Holst, ældst Kapellan, »vidste slet intet om den falske Lære at sige, hvorom der gik Spargement, og derfor var han ikke sindet noget derom enten mundtlig eller skriftlig at angive«¹⁾.

Vor Frelses Kirke.

Sognepræsten, Hr. Eilert Holm, »havde levet i Rolighed paa Christianshavn, og han havde i sin Menighed intet at sige om falsk Lærdom«. Hr. Christoffer Holst, Kapellan, »havde i sin Menighed intet fundet stridig imod Lærdommen«.

Helligaands Hospital.

Hr. Jens Winter Kisby svarede, »at nogle af Tilhørerne vare i Tvivlraadighed om Religion og Lærdom, om Skriftestol og Afløsning. Han vidste ikke, hvorfra de havde taget disse Principper, uden det maa være af Hr. Holstes ved Trinitatis Menighed bekendte Prædiken og deres forrige Lærers (o: Ole Herslebs) Lærdom«.

Børnehuset og Pesthuset.

Hr. Johan Elert »havde ikkun kort Tid været ved sine Menigheder, og forefandt, i Børnehuset især, snarere allfor stor Ugudelighed end Skinhellighed«.

Holmens Kirke.

Sognepræsten, Hr. Andreas Wøldike, førte Klage over forskellige Personer (især Chr. Sandorf) og Bøger. Hr. Andreas Kølmer, øverst Kapellan, »klager over, at mange af hans Menighed var blevne forførte, men kunde ikke nævne dem, af hvem de var blevne forførte«. Hr.

¹⁾ Mag. Jens Olvag, nederst Kapellan, var udnævnt 28. Dec. 1733, altsaa først efter at Kommissionen havde begyndt sin Virksomhed.

Nimb, anden Kapellan, »havde vel truffet nogen, som nærede urigtige Principer og Skrupler, eller endog var bleven distraherede, men de, som havde klaget hos ham, havde ingen angivet, og da han selv var fremmed, kendte han dem heller ikke, kunde selvfølgelig heller ikke nævne dem«.

Garnisons eller Herren-Zebaoths Kirke.

Den tyske Sognepræst Hr. Grothausen svarede: »Der var vel nok i hans Menighed Vildfarelser imod den Augsb. Conf. Han vidste dog ikke, at nogen gik omkring og forførte Mennesker til saadan Tro«.

Den danske Sognepræst, Mag. Baltzer Seckman, klagede stærkt, bl. a. over en Mængde Bøger.

Hr. Povelsen, tysk Kapellan, »havde næret Betænkelighed ved at bringe noget af den Slags paa Prædikestolen, og efter almindelig Snak kunde han ikke rette sig«.

Hr. Guldberg, dansk Kapellan, »klagede over falsk Lære om Aanden og Naadegaverne, item over Forsamlingerne og Gudstjenesten i Husene, ligesom ogsaa Læren om Lovens Holdelse eller Fyldestgørelse«.

De Personer, hvis Lære eller Forhold gav Anledning til Klage, var Præsterne E. Ewald, P. N. Holst, Prof. J. F. Reuss, Ole Hersleb, og Lægmændene Gert Hansen, Gerh. Hammecke, Andr. Røpke, Johs. Bentzen, Jesp. Støvring, Cort Petersen, Joh. Pet. Piper, Hans Brandt, Severin Michael Kuur, Christian Sandorf, Jacob Preuss, Søren Lintrup, Chr. Mundt, Fændrik Langhorn, Mag. Spangenberg samt Mad. Wulf.

De Bøger, der klagedes over, var foruden de ovf. S. 666 nævnte, som M. Reenberg havde klaget over, især følgende: Janneway, En liden aandelig Exempelbog for Børn. Bibelske Sententser, trykt 1730. Skriftmæssig Forklaring over de 8 Saligheder. En Synders Forhærdelse. Maade at bede paa. De sande Christnes Klogskab. Psalmebog, hvis Titelblad er trykt af Ove Lynow. A. B. C. trykt

hos O. Lynow og Groth. De første Christnes hellige Omgængelse. J. H. Wiegleb, Christendoms Hindring, Kbhvn. 1730. En Prædiken om en Synders Forstokkelse. En værdig Gjæst ved Herrens Bord. Grabous Communionbog. Speners og Franckes Skrifter, her oversatte og trykte. Et Skrift indgivet til Missions-Kollegiet i Marts 1715.

Den 18. Jan. 1734 traadte Kommissionen atter sammen for at modtage og nærmere prøve de indkomne Klager. Først oplæstes Stiftsprovst Reenberg's Deduction af 10. Jan. (s. ndf.). Man vedtog: Hvad der i Mag. Reenberg's Fortale til hans Deduction er urigtigt, forbigaar Kommissionen i Tavshed paa Grund af hans høje Alder.

I Deductionen omtaler han Forsamlingerne, hvorfor det besluttedes, at hvis han fremtidig vilde inhærere den Sag, saa skulde han nærmere forklare sig, hvor og hvorledes Forsamlingerne holdes.

Hvad de af ham nævnte Bøger angaar, nemlig: Det aandelige Spejl, den nødvendige Selvprøvelse, den sidste Bibel-Edition, Kristendoms Øvelse, Begyndelsen til et kristeligt Liv, saa skal dermed forholdes efter den til os udgangne allernaadigste Befaling.

De af ham nævnte Personer angaaende, saa forstaar det sig af sig selv, at da Ds. K. M. allern. har dispenseret ham fra mere at give Møde for den kongl. Kommission, saa skal han ogsaa være fri for Konfrontationen; det skulde da være, at han selv forlangte det.

Det blev besluttet, at der under Sekretærens Haand skulde gives ham en Extract af hvad der var foregaaet angaaende ham i Kommissionen.

Det sidste blev dog ændret den følgende Dag, da man efter Biskop Worms Forslag vedtog, at man paa Grund af Provst Reenberg's høje Alder, og da han let kunde tage sig det nær, i Extracten til ham skulde udelade Ordene: »Hvad der er urigtigt forbigaar Kommissionen i Tavshed paa Grund af hans høje Alder«.

Den ovenfor nævnte Deduction lyder saaledes (mod Slutn. her forkortet):

Den anden allerund. Erklæring, som jeg uomgængeligt er bunden til at indlevere den høje Kommission.

Saa længe jeg lever kan jeg ikke glemme, hvor meget jeg er bleven overilet ved det sidste Forhør de dato d. 14 og 15 Dec. sidstafvigte. Da jeg var i Færd med min Forberedelse til Julefesten, fik jeg uformodet stante pede peremptorie Befaling til strax at indfinde mig for den høje Kommission, men hvor jeg maatte høre et Ord, som piner mig indtil min Ende¹⁾. Strax derpaa blev jeg qvæstioneret og fik tillige Befaling til øjeblikkelig at svare derpaa uden at lade mig have et eneste Minut Betænkningstid paa hvad jeg skulde svare, skønt det dog var i en saadan Sag, som baade angik min timelige Velfærd og min Sjæls Salighed. Men hvis jeg ikke havde gaaet og endnu gaar som en bedaget og døende Mand in prospect min Herre Jesu' Aabenbarelse, saa havde jeg ikke kunnet tale et eneste Ord. Vist er det, at jeg i og for sig hjærtelig velsigner min allernaadigste Konge for Kommissoriet, fordi alle de Ting, som D. K. M.'s højstbydende Befaling omtaler, derved skal afgøres og undersøges. Men da jeg ser paa mig selv som en arm og gammel Mand, der var stillet for Kommissionen som reus (anklaget) og som af en saa anseelig Herre blev saaledes tiltalt, da jeg stod der som Actor og uforberedt, heller ikke var forsynet med nogen Beviser, men som et Vidne blev undersøgt om alt, à parte examineret; jeg stod der in arena som piaculum totius Patriæ et Ecclesiæ, uden at der toges Hensyn til min høje Alder og besværlige Embedes Byrde, da jeg nemlig uden mindste Hjælp og Belønning maa aarlig svare til en Sum af 80,000 Rdlr., hvilket ingen Præst i de to Riger, heller ingen af mine For-

¹⁾ Sml. Reenberg's Levned i Kh. Sml. 3. R. III, 783, 796, der indeholder flere Enkeltheder angaaende Reenberg's Sammenstød med Holstein ved denne Lejlighed

mænd har gjort. Saa stod jeg da ogsaa her uden mine Embeds-Brødres Raad og Daad og Communication, hvilket dog aldrig er sket in Conciliis, Colloquiis eller Responsis Ecclesiasticis juncti Ministerii. Jeg stod som et Spectacul og af hele Verden forladt, maatte ogsaa forfærdes saa meget mere, som jeg saa' mig staaende foran 3 høje Collegier, nemlig for Facultas Theologica, Vajsenhusets Direktører, som nu ogsaa er samlede i denne høje Commission¹⁾. Jeg saa' Deres Exc. ligesom i 3 Karakterer, først som min Stiftamtmand og Kristelighedens sikreste Patron, og ikke mere partisk for mig end for Vajsenhuspræsten, dernæst som Vajsenhusets Direktør og endelig som Præses i denne høje Commission. Jeg saa' nu min kære Biskop som min bedste og paalideligste Defensor i Embedet afsondret fra mig; jeg saa' Facultatem Theologicam, hvis egentlige Embede ellers er at have Tilsyn med Analogia Fidei og Critica, thi Dogmatica med Moralia vedkommer min egen Function. Herpaa forlangte jeg strax, da jeg maatte svare uden ringeste Betænkningstid, en Extract af Protokollen, af det, som maatte angaa min egen Person, da jeg ikke kunde vide, hvad der var protokolleret om mig, endnu mindre, om det, hvorpaa jeg maatte erklære mig, var bleven beordret. Men denne Extract blev mod Forventning nægtet mig, skønt det aldrig nægtes en Misdæder, og da jeg dog netop havde Brug derfor til den mig affordrede Erklæring, men bagefter en saadan var mig ganske unødvendig. Og skønt jeg ikke var kommen fra det første Kommissionsforhør før Kl. 3 om Eftermiddagen, fik jeg dog Befaling til at indkomme med min Erklæring næste Morgen Kl. 9, altsaa maatte jeg efter Dagens Byrde og Hede arbejde derpaa hele Natten, hvorved jeg ogsaa nær havde sat Livet til; thi derved har min Sundhed lidt saaledes, at jeg hele mit Liv ikke vil forvinde det, og derfor

¹⁾ Man skulde som Nr. 3 have ventet Missionskollegiet; men Reenberg synes at have regnet Kommissionen som et »Kollegium«.

nu maa føre Pennen med Frygt. Jeg fik derfor ikke en gang Tid til at tage en Kopi af min egen Erklæring for mig selv, og derfor beror alt, hvad mig angaar i denne Sag, ad fidem protocolli.

Endnu mere, da jeg efter fuldendt Møje og Nattevaagen vilde nedlægge min Erklæring saaledes, som den befandtes, i underdanigst Lydighed for Kommissionen, saa behagede det Ds. Exc. at svare mig, at den ikke kunde modtages, hvilket jeg strax begærede maatte føres til Protokollen, og at jeg havde indfundet mig med den for Domstolen. Derpaa blev jeg vist ud og nogen Tid efter igen kaldt ind, hvor det saa endelig blev tilladt mig at nedlægge den, hvorvel det dog ikke nærmere blev accepteret eller oplæst. Men nu, og efter al denne Forvirring og svære Jule-Arhejde, og ogsaa under mine dagligt vedhængende Svagheder, maa jeg dog forklare, hvad jeg i min nuværende Tilstand formaar.

1. Ved det første Spørgsmaal, om jeg har doleret? Saa har jeg nu i over 40 Aar staaet i 4 besværlige Embeder og aldrig oplevet en glad Dag uden dem, som jeg har haft i Gud. Jeg har følelig prøbet alle Landeplager og blodige Batailler som Felt-Provst i Flandern¹). Jeg har udstaaet Vand-Nød, Skibbrud og Belejring paa Møen i Krigstider samt mange Forfølgelser, in specie for at genoprette den forfaldne Guds-Erkendelse. Jeg har under min Fraværelse i mine Embedsforretninger prøbet en saadan Ildebrand²), hvorved alt mit og de Bøger, som jeg nu savner, er gaaet tabt, og lever endnu paa 6te Aar som en fattig, bedrøvet og uden Hus forsynet Mand; men dog har jeg aldrig sørget saaledes, som jeg nu gør, især over den fra Waisenhuset paa Tryk udstroede falske Lære, som forhen aldrig har været bekendt i vor Kirke; endnu maa jeg tilstaa, at jeg aldrig før paa mit Modersmaal har hørt

¹) Se Kh. Sml. 3. R. III, 493 f.

²) Kbhvns Brand Okt. 1728, medens Provst Reenberg var til Landemode i Roskilde.

Ordet dolere, hvorfor jeg er bleven bevæget til nærmere Eftertanke over, hvad dette Ord vel indeholder¹⁾. Altsaa protesterer jeg for Gud og hele Verden mod, at jeg, efterat D. K. M.^s allern. Forordn. den 7 Okt. [1733] er udkommet, nogensinde forsætligt har prædikedet mod dem, som kunde kaldes Pietister; men at mine Fjender har kunnet fordreje mine Ord og har tillagt mig saadant, som jeg aldrig har tænkt, det har jeg oftere erfaret.

2. Om Forsamlingsfolkene mener Reenberg, at »da denne Slags Folk separere sig fra os og har kaldt sig den apostoliske Menighed og vil blive ved deres egne Forsamlinger«, saa skulde det forbydes dem og ikke tillades dem at hverve Folk til Waisenhusstolene.

3. Saalænge disse Folk holder fast ved deres falske Lære, kan han ikke give dem Samfundshaand efter sin Ed. Deres »egensindige Samvittighed« giver dem Lov til »at handle med Ritual og Libris Symbolicis mod deres Ed«, og at indpræge andre det samme. Forskrækkeligt at tænke paa, hvad saadant har anrettet. Af Frygt for saadant blev Historien om Anabaptisterne i Münster publiceret²⁾. Hvis Forsamlingerne tillades, trøster han sig med Ugræsset bl. Hveden.

4. Han havde tilladt sig at foreslaa Holstein at fri Waisenhuset for den Mistanke om falsk Lære, der kom fra Bøgerne, men det blev ikke naadigt optaget.

5. Hvad O. Hersleb angaar — som jeg maatte høre for i Kommissionen — saa havde ikke jeg, men »de fattige i Hospitalet« angivet ham (jeg var berettiget dertil efter Loven p. 362, Art. 5 og min Ed Art. 1), og jeg har kun suspenderet ham efter Bispens Ordre³⁾. — Holst har jeg heller ikke angivet; men da den offentlige Forargelse var udstrøet, har jeg talt derom, dog uden elenchus no-

¹⁾ Jvfr. Kh. Sml. 3. R. III, 783.

²⁾ Se Kh. Sml. 3. R. III, 790.

³⁾ Se foran, S. 188—9.

minalis. Da Kongen nu vil have Ro, skal jeg ikke nævne det mere.

Tilsidst kritiske Bemærkninger vedrørende nogle af de paaklagede Bøger, deriblandt Selvprøvelsens Nødvendighed¹⁾: p. 84 bedes om, at der blandt os maa oprettes en rigtig, kristelig og Gud velbehagelig apost. Menighed. Dermed maa menes, at vor Kirke ikke er ret apostolisk, fordi der er dem i den, der kunne være til Forargelse. Det er mod Conf. Aug. Art. 7. 8., og man har ved et til »den Apostoliske Menighed i Kbh.« sendt og nu navnkundigt Skrift givet at forstaa, at man maa frygte et Skisma. I Forsamlingerne »har ustuderede og ikke dertil kaldede Folk prædiket indtil sent ud paa Natten«, og Forfatteren til Brevet er ogsaa ustuderet²⁾.

Igjennem 21 »Sessioner« (18. Januar—7. April) foregik nu Konfrontationen mellem de klagende Præster og de Personer, over hvilke der førtes Klage, og en Rækkø Indlæg fra begge Sider læstes og protokolleredes.

Den 25. Januar 1734 afbrødes den sædvanlige Konfrontation i Anledning af, at Biskop Worm direkte til Kongen havde ingivet følgende for Tiden og Forfatteren karakteristiske Skrivelse³⁾:

Stormægtigste, Allernaadigste Arvekonge og Herre!

Den allerunderdanigste Troskabsed, ved hvilken jeg glæder mig over at være bunden til Eders K. M., tvinger min Samvittighed til i alledybste Underdanighed at nedlægge disse Linier for E. K. M.'s Fødder, og tillige under

¹⁾ Om dette Skrift af en engelsk Puritaner se Kh. Sml. 5. II, 363 ff.

²⁾ Hermed afsluttes Provst M. Reenberg's Indlæg; men i Arkivet i Wernigerode findes et udateret Stykke af ham, hvori han, i Anledning af at Kongen ikke vil have talt fra Prædikestolene om »falsk Lærdom«, andrager om, at den rene Læres Prædiken maa paabydes og Forsamlingerne forbydes.

³⁾ Meddeles her paa dansk efter en tydsk Oversættelse i Wernigerodes Arkiv.

Segl at oversende en saakaldt »Ny Sangbog«, som en Tid lang offentlig er bleven forhandlet her i Staden. I denne ere de fleste Sange uforsvarligt forandrede, ikke at tale om forskellige mod Guds aabenbarede Ord stridende, og blandt andre forargelige Tale-Maader bønfaller jeg D. K. M. i allerdybeste Underdanighed, at Højstsamme allernaadigst vil lade sig forelæse af Litaniet, hvad D. K. M.'s Person angaar, som er at finde S. 45.

I andre Salme-Bøger læses: »Giv vor naadigste Herre og Konge, Kong Christian VI, Fred og et lyksaligt Regimente med bestandig Sejr over sine Fjender«.

Men i denne har man intet deraf, ja slet intet, hvorover jo enhver tro Undersaat maa bæve, naar han tror Titelbladet, som forsikrer at være trykt i Kbhvn. Desuagtet er ikke alene af denne Ny Salmebog udeladt det Vers, som synges efter Litaniet: Gud give vor Konge og hele Øvrighed Fred og et godt Regiment osv., men ogsaa alle Salmer, i hvilke den syngende Guds Menighed velsigner Kongen. Heller ikke finder jeg i den tilføjede Bønne-Bog, at der nogetsteds bliver bedet for Øvrigheden. Uagtet denne Ny Salmebogs Titel melder, at den er trykt her i Kbhvn. hos Ove Lynow, saa har denne Mand dog ikke trykket andet deraf end det blotte Titelblad, og det efter Waisenhuspræsten Hr. Enewald Ewalds Begæring. Prof. Steenbuck nægter ogsaa, at han nogensinde har skrevet sit Navn under eller indvilliget i, at saadant maatte trykkes, og det skønt hans Navn findes trykt paa den anden Side af Titelbladet.

Stormægtigste, allernaadigste Herre og Konge, vredes ikke over, at jeg skriver dette. Jeg kan ikke tie dermed, men mere og med større Magt vil jeg tale, saafremt den Naade forundes mig af D. K. M. at blive kaldet dertil. Det er mig ikke om andet at gøre, end blot at overlevere Gud min Sjæl og med Ære at lægge mine graa Haar i Graven, og hvor nær jeg end er den, saa skal dog hele Verden vide, at jeg dør min Gud og Konge tro. Denne saa kaldte

Ny Salmebog har til Dato endnu ingen fremlagt i den allernaadigst anordnede Kommission, hvorfor jeg allerunderdanigst herved tilstiller D. K. M. den, da jeg dog ikke er sikker paa, at mit Liv ikke kan endes førend Kommissionens. Den store Kongernes Konge velsigne, benaadige og lyksaliggøre D. K. M. og det kgl. Arvehus! Herren give D. K. M. hvad alle tro Herrens Tjenere ønske Dem, nl. Naade hos den evige Gud og Lydighed og Underdanighed af alle Deres arme Undersaatter. Jeg bliver i allerdybeste Underdanighed, Stormægtigste, Allernaad. Arve-Konge og Herre, Deres Kgl. Maj.^s

allerunderd. tro pligtskyldigste
og uafladelige Forbeder

Kbhvn. 23. Jan. 1734.

C. W. Worm.

Da Kongen strax havde tilstillet Kommissionens Formand denne Skrivelse, gav den Anledning til følgende Forhandling:

Den 25. Januar producerede Hr. Geh.-Raad von Holstein en Sang-Bog i Kommissionen, som fører denne Titel: En ny Sang-Bog, som indeholder de almindeligste saavel gamle som nye Sange. Kbh. 1731, trykt hos Ove Lynow in 12mo oblongo, med den Tilføjelse, at han havde faaet allern. Befaling fra D. K. M. til i Kommissionen at lade undersøge (1) Hvem Autor til denne Samling var? (2) Naar man havde bragt i Erfaring, hvem Autor var, saa skal denne for Kommissionen erklære sig om, hvorfor der ingen Sang eller Bøn for Øvrigheden er deri, og hvis een findes, hvorfor den da er sat saa confust, e. g. Litaniet?

Derefter kaldtes Bogtrykkeren Lynow for Kommissionen, som udsagde, at han af denne Sangbog intet havde trykt uden Titelbladet, som var bleven bragt ham af Hr. Ewald. Bag paa det skrevne Titelblad havde Hr. Professor Steenbucks Approbation befundet sig. Han føjede endnu til, at han efter Sekretær Lemwigs Ønske havde

ladet hente et Exemplar af denne Sangbog for 1 Mrk. fra Hr. Ewald.

Hr. Ewald blev derpaa kaldt ind, Bogtrykkerens Udsagu ham forelagte og derpaa spurgt, om han tilstod alt dette. Hr. Ewald tilstod, at Titelbladet var trykt her efter hans Begæring, men Bogen 1717 i Flensborg. Denne Edition fra 1717 havde Hr. Prof. Steenbuck approberet. Men da ingen vilde købe Bogen paa Grund af Manglen af en foran trykt Approbation, saa har Hr. Ewald bedt Hr. Prof. Steenbuck at lade sin Approbation sætte foran, hvorpaa Hr. Prof. Steenbuck paa den bagerste Side af Titelbladet selv har skrevet: Imprimatur J. Steenbuck. Dette Titelblad har Hr. Ewald tilstillet Bogtrykker Ove Lynow, som paa hans Begæring har trykt det, og derpaa har han beholdt Titelbladet hos sig. Hr. Prof. Steenbuck forlangte, at efterfølgende skulde indføres i Protokollen: Han huskede meget godt, at nogen for mange Aar siden havde bedt ham om (naar det havde været, havde han glemt) at gennemlæse et Antal fra det Tydske oversatte Sange, for at se, om de maaske var fulde af tydske Vendinger. Men han fandt sig beføjet til at forlange, at det skrevne Exemplar, som han havde haft i Hænde, maatte forevises. Hvad der efter Hr. Ewalds Udsagn var sket Aar 1731, deraf huskede han ikke det ringeste.

Derpaa blev Hr. Ewald videre spurgt, om han vidste denne Collections Autor? hvorpaa han gav til Svar, at det havde været en Præst i Warnitz, som ligger i Aabenraa Amt, der i sidste Aar var død¹⁾. Det blev ham videre sagt, at selv om han ikke var denne Bogs Autor, saa var dog vist dens Omstændigheder ham temmelig bekendte, hvorfor han for Kommissionen skulde sige alt, hvad han ellers vidste om den. Han erklærede, at han havde hørt dette om Bogen: Den skulde være samlet 1713—1714, og de

¹⁾ Bertel Christian Ægidius (ell. Gjødesen). Præst i Varnæs, døde 1733. Om den af ham udgivne Salmebog findes en Afhandling i Zeitschrift für Schlesw.-Holst.-Lauenb. Geschichte XXV, 243 ff.

tyske Sange paa ny være oversatte af bemeldte Autor, hvorpaa det var bleven foreslaaet, at denne Bog skulde introduceres i alle Menigheder i den fyrstelige Andel som en almindelig Kirke-Sang-Bog; men dette skete ikke; men da enhver Menighed brugte Sangbøger efter sit Behag, saa havde nogle valgt denne Sangbog, hvilke ogsaa brugte den endnu. Dog var det ikke alle. Han blev videre spurgt, da han dog havde nogen Efterretning om denne Bog, om han da ikke vidste, hvorfor der saa ingen Sang eller Bøn for Øvrigheden var at finde, og hvorfor Litaniet var blevet sat saa confust i den? Han svarede, at han dertil intet andet vidste at sige, end at Litaniet, som de andre Sange, var oversatte helt efter det tyske, desuden var der ogsaa en Sang deri, som ganske alene handlede om Øvrigheden. Formodentlig stod Øvrigheden ikke rigtig nævnet, fordi denne Bog var bleven forfærdiget i Krigens Tid, da der med Hensyn til Kirkebønner ikke havde været nogen rigtig Orden.

I sin Helhed kan Kommissionens Protokol og de tilhørende Akter ikke her meddeles, dertil er de for vidtløftige; men nogle Prøver kan dog hidsættes, i Lighed med de Uddrag, der ovf. S. 432—50 er meddelt vedrørende Klagerne over Mad. Marie sl. Matthis Wulfs.

Blandt alle de Personer, over hvem der førtes Klage, var der ingen, der maatte staa saaledes for Skud som Præsten Ewald. Vilde man samle alt, hvad der anførtes mod hans Prædikener og Færd som Præst, samt hans udførlige Gensvar til Beskyldningerne, vilde det vist udgjøre en hel Bog¹⁾. Som Prøve kan anføres Referatet af Ewalds mundtlige Svar paa et Indlæg mod ham, som Mag. Bredenbergs

¹⁾ I Thottske Saml. 115 Fol. findes et Volumen indeholdende: 1. Kaasbølls Indlæg mod Ewald den 1. Febr. 1734. 2. Ewalds Svar 3. Febr. 3. Kaasbølls Replik 17. Febr. 4. Ewalds Svar 22. Febr. 5. C. Reenberg's Indlæg mod Ewald 18. Febr. 6. Ewalds Svar 23. Febr. 7. C. Reenberg's Replik 4. Marts. 8. Ewalds Svar 8. Marts.

havde forelagt Kommissionen. Forhandlingen foregik 27. Jan. 1734.

Bredenbergs Klage mod Ewald drejede sig om følgende tre Punkter: 1. Terminus peremptorius, 2. Hierarchiet og 3. de ondes Ministerium.

Ewald kaldes ind, Klagen læses for ham, og han erklærer, ingen Vildfarelser i disse Artikler at være sig bevidst.

Ewalds Svar forelæses Bredenberg, der lover at bevise sit med Vidner »og bad kun om en allernaadigst Resolution, om Vidnerne skulde afhøres for Kommissionen eller enhver af dem for sit Forum?«

Begge kaldes ind. B. spørges, hvad E. har lært mod Art. 8 i Conf. Aug. Han svarer, at Hr. E. engang havde talt om en ugudelig Præst, og da havde han brugt den Lignelse, at ligesaa lidt som et Barn kunde udrette noget med et Sværd alene, ligesaa lidt kunde en saadan Præst gøre Nytte i sit Embede. Dette er dog mod Art. 8, hvor det guddommelige Ords Kraft ikke afledes af Lærerens Fromhed eller Ondskab, men af Kristi Anordning og Befaling, hvilket kunde videre udføres. Hr. E. gav til Svar, at han ikke havde anført Lignelsen paa den Maade, som her blev angivet; han indrømmede gerne, at det guddommelige Ords Kraft ikke dependerer af den, der talte det; men han troede alligevel, at der var en stor Forskel paa en uigenfødts og en genfødts Ministerium, dels i Henseende til hans Liv og Vandel, dels i Henseende til hans Bøn for Menigheden, dels ogsaa m. H. t. den aandelige Erfaring, hvilket alt, hvor det findes samlet, fører en stor Velsignelse med sig.

Mag. B. blev spurgt, hvad urigtigt Hr. E. lærte med Hensyn til Naade-Terminen? B. erklærede med Vidner at ville bevise, at Hr. E. engang i en Katekisation havde lært, at naar en genfødt 2 el. 3 Gange faldt ud af sin Naade-stand, saa kunde han vel atter tages til Naade, men ikke mere. Hr. E. svarede, at han havde vel lært, at en gen-

født, som ved Naaden var ret befæstet, ikke let kunde falde tilbage; men skete det den ene eller anden Gang, saa stod det med en saadan farligere til end med den, som langt fra var kommen saa langt i sin Kristendom.

Bredenbergs spurgtes angaaende Ewalds Lære om Hierarkiet. Han erklærede, selv i en Prædiken af Ewald at have hørt, at han ikke kunde indrømme nogen aandelig Jurisdiction, og havde sagt, at Præsterne intet havde at befale, ligesom han saa ogsaa havde erklæret at støde sig paa Hoved-Præsterne, at de vilde være Menighedens Herrer, da han dog burde have distingveret mellem den guddommelige og den verdslige Ret, som Conf. Aug. gør. — Hr. E. svarede, at han ikke nægtede en saadan Jurisdiction, som gives dem af Øvrigheden eller af Mennesker; men han havde kun erindret om, at i det guddommelige Ord blive Apostlene og Lærerne kaldte Menighedens Tjenere, hvorfor de ikke burde anmasse sig noget Herredømme over Herrens Hjord. Og i denne Hensigt havde han anført Ordet Sogne-Herrer eller Menighedens Herrer. Ellers var hans Mening slet ikke at bespotte Ordet Hoved-Præst.

B. svarede, at han ikke kunde bedømme Hr. E.'s Hensigt. Han holdt sig til hans Ord, hvor han ikke havde gjort nogen Forskel mellem den rette Brug og Misbrugen; men der var bleven talt om Jurisdictionen og Menighedens Herrer, skønt han ikke vidste, at nogen anmassede sig et Herredømme over sin Menighed. Hvorpaa Hr. E. svarede, han havde ikke talt om, hvorvidt en aandelig Jurisdiction fandt Sted, men kun om hvorledes en Lærer saa' paa sig selv, og hvorledes han vilde anses af sin Menighed. Han ønskede, at ingen vilde handle herlmod.

Derefter kom Gert Hansen for, og Bredenbergs Beskyldning mod ham læstes. G. H. svarede, at det her kom an paa to Ting, nemlig hvad han troede i den beskyldte Lære, og saa hvad han deraf havde talet for Mennesker. Han havde aldrig søgt at bibringe nogen Læren om Apokatastasis; men hvad hans Indsigt og Overbevis-

ning i den Sag angaar, saa tror han, at Gud er den evige Kærlighed, der gerne vil have alle Mennesker salige. Med Djævelens og de Fordømtes Frelse havde han aldrig givet sig af. B. vilde skaffe Vidner paa, at G. H. havde talt om alle Tings Genoprettelse. G. H. svarede, at det tilstod han, og vilde bevise sin Mening af Guds Ord. Det havde, som han allerede havde nævnt, ikke været hans Forsæt at bibringe nogen denne Lære. Det kunde vel være, at han discursive havde talt derom; dog huskede han det ikke. »I Begyndelsen da Gud havde givet ham et Lys i denne Sag, var det gaaet ham som et Fad, hvori Mosten stadigt vil bruse over; men nu var atter alt stille hos ham. Hvad Gud, som har alle Hjærter i sine Hænder, videre vilde gøre, vidste han ikke«.

Kommissionen besluttede dernæst med Hensyn til Vidneafhøring at spørge sig for hos Kongen og at forestille, at paa den Maade kunde Sagerne ikke blive fortiede, og at hvis Afhøringen skulde ske for Kommissionen, vilde man ikke kunne komme til Ende dermed i et Aar. Sagen er forestillet i følgende Skrivelse:

Stormægtigste, Allernaadigste
Arve-Konge og Herre!

Da udi den os allernaadigst anbefalede Commission mange Sager forekommer, som ikke kand bekommes fuldkommen Opliusning om, foruden at afhøre Vidner, saa at dette er gandske fornødent, og ikke kand nægtes dem, som begiære det, og vi vel forudseer, at dersom disse Vidner skal føres hver for sit Værnething, saa kand Sagen ikke meere dølges eller holdes paa det hemmeligste, hvilket dog af Deres Kongelige Majestæt os allernaadigst er befalet, og dersom Vidnerne skal afhøres for Commissionen, saa vil Sagen blive meget vidtløftig, og kand vel ikke i meget lang Tid komme til Ende. Saa formener vi allerunderdanigst, at dersom det skulde allernaadigst behage Deres Kongel: Maj^t at befale, at Vidner skulle afhøres hver for

sit Forum, da kunde ogsaa Dommerne allernaadigst anbefales at afhøre dem inden lukte Døre, og at holde alting paa det hemmeligste, saa og at expedere Thingsvidnerne foruden Betaling. Imidlertid have vi ikke understaaet os i denne saa vigtige Ting at slutte noget foruden at vide Deres Kongel: Maj^{ts} allernaadigste Villie, om hvorleedis vi os derudi skulle forholde, og beder derfor allerunderdanigst om allernaadigste resolution.

Vi forblive (osv.).

*J. L. Holstein. C. W. Worm. J. W. Schrøder.*¹⁾

J. Steenbuck. M. Wøldike. J. F. Reuss.

Kbhavn 30. Jan. ao. 1734.

Allerede 2. Febr. tilskrev Kongen Geh.-Raad Iver Rosenkrantz, hvad han vilde, der skulde svares paa ovenstaaende Forestilling²⁾, hvorpaa følgende Svar udfærdiges gjen- nem Kancelliet:

Christian den Siette (osv.). Vor synderlige Gunst tilforn. Eftersom Vi allern. have overveiet, hvad I udi Eders memorial af 30 Januarii sidst afvigt angaaende Vidners Førelse, udi den Eder til at examinere Klagemaal over falsk Lære anbefalede Commission, allerund. haver forestillet, at I ikke understaar Eder herudinden noget, førend vores derom først indhentede allern. resolution, at slutte; Saa er nu hermed paa saadan Eders Forestilling vores allern. Villie og Befaling, at I med den af Eder foretagne Confrontation fortfarer, og at I, naar samme er kommen til Endskab, til Os om alting allerund. refererer, da Vi siden, efter Sagens forefindende Omstændigheder, og om Sagen er af den Vigtighed, altid ville befale, om og hvor Vidner derudinden skulle afhøres. Dermed skeer vor Villie (osv.).

¹⁾ Plads til Schulins Navn.

²⁾ Kh. Saml. 5 IV, 415.

Skrevet paa Vort Slot Friderichsberg den 6 Februarii
A° 1734.

Christian R.

_____ P. Neve.

Til Herr Geheime Raad og Stiftamtmand von Holsten med flere til at undersøge Kiagemaal over falsk Lære anordnede Commissarier.

Læst i Kommissionen d. 8 Febr. 1734.

Medens Kommissionen saaledes fritoges for at afhøre Vidner, paatog Præsten Christian Reenberg sig at fremskaffe Vidnesbyrd, der kunde støtte de kjøbenhavnske Præsters Klagemaal, idet han gennem Notarius publicus lod affordre en Del Personer, og navnlig mange Studenter, Vidnesbyrd om, hvad de vidste, der kunde bidrage til at vise, at Klagerne ikke var ubeføjede, og det kan ikke nægtes, at det var et ret betydeligt Vidnemateriale, han skaffede tilveje¹). Men det sees ikke, at Kommissionen har taget videre Hensyn dertil. Derimod fortsattes Konfrontationen med Kraft. De samme Beskyldninger kom idelig igjen i de forskjellige Klageres Indlæg. Her nøjes vi med nogle Udvalg af det store Materiale.

Hr. P. N. Holsts Forsvar mod Mag. Kaasbølls Angreb.

Hs. Velærværdighed Hr. Mag. Kaasbøll har fundet for godt at kalde det, som er passeret med mig, Afgivelser, Vildfarelser, Tilsnigelser, Forargelser og Anstød, og at jeg af en Guds Tjeners Embede, naar undtages Prædike-Arbejdet, ikke har andet tilbage end Navn og Habit. At gendrive dette vilde være mig en ringe Sag. Men jeg vil hellere, i Stedet for hvad der ellers er tilbage, bede for ham, at Gud ikke vil tilregne ham det.

At han ellers har anklaget mig for, at jeg (som hans

¹) Prøver deraf findes i Kh. Sml. 5. IV, 291—322 og i nærværende Bind, S. 545—54.

Ord lyder) offentlig har talt til den store og højtfortjente Luthers Beskæmmelse og sagt, at Luthers første Lære var en Bygning af Guld og Sølv, men den sidste en Bygning af Hø og Straa. Heri har han anklaget mig for, hvad jeg hverken har gjort eller sagt, idet jeg ligesaa lidt har beskæmmet Luther som prædiket dette; men hvad jeg har prædiket, det kan jeg let melde: Jeg havde til Indgang paa Allehelgens Fest Apostlens Ord 1 Cor. 3, 10—13, og forklarede derpaa i Prædikenen, hvad der forstaas ved Guld, Sølv og kostelige Stene, neml. Grundsandheder, og det saaledes, at Ordningen, Brugen og Sammenhængen paa aandelig Maade iagttages; videre at ved Træ, Hø og Straa ikke forstaas falske, kætterske og vildfarende Lærdomme, men ogsaa Grundsandheder, nemlig at Ordningen, Brugen og Sammenhængen ikke blev iagttaget paa aandelig Maade. Da jeg nu senere kom til Applicationen, talte jeg efter Sagens Anledning om Luther og Reformationsværket, jeg priste Værket og berømmede Manden, kaldte ham ogsaa bl. a. en Bygmester og Guds Redskab. Endelig faldt mine Ord saaledes: Saaledes byggede vor sal. Luther paa den lagte Grund efter den Naade, som var given ham, og fornemmelig byggede han meget vel i Begyndelsen med Guld, Sølv og kostelige Stene. Jeg opregnede dernæst forsk. saadanne Lærdomme og viste ogsaa Exempler fra Katekismens 5 Dele derpaa; dernæst var mine Ord disse: Skulde Luther ellers nogen Sinde have bygget noget med Træ, Hø og Straa, saa gaar jeg det forbi og vil ikke nu tale derom, uden at opregne noget derom eller anføre noget Exempel derpaa. Saaledes har jeg prædiket, og hvis den høje Kommission skulde anse det for nødvendigt, saa kan jeg stille troværdige Vidner, som har hørt det, og som kan tale og vidne om Sandheden. Jeg haaber da, den høje Kommission vil erkende, at hvad jeg har prædiket ikke er anstødeligt, forsikrer tillige, at jeg med ret Alvor mere og mere vil stræbe i allerund. Lydighed at efterfølge D.

K. M.'s allern. Befaling. Dette er da til Besvaring af Hr. Mag. Kaasbølls gjorte Anklage, nedlagt i den kongl. Kommission d. 5 Febr. 1734.

Pet: Nic: Holst.

I Mødet 8. Febr., hvor baade Kaasbøll og P. N. Holst var tilstede, oplæstes ovenstaaende Forsvarsindlæg, hvortil K. svarede, at skjønt Holst af al Formue havde søgt at mollificere eller besmykke sine Udtalelser, saa var det dog klart, at han conditionaliter havde sagt, at Luther havde bygget med Hø og Straa. Hertil bemærkede Holst bl. a., at det ikke kunde geraade Luther til Skam, naar han havde sagt Sandheden om ham paa en uanstødelig Maade. Det kom alt ud paa dette, at han havde sagt, at Luther havde været et Menneske, og Gud alene tilkom Æren. Han ærede hos Luther alt, hvad der var af Gud.

Mag. Hans Mossins Konfrontation med Hr. P. N. Holst og Separatisterne.

Den 17. Febr. var Mossin og Holst indkaldte. M.s Beskyldning lød bl. a. paa, at H. havde sagt: Gid dog Gud vilde rørø Tilhørernes Hjerter med en hel lig Skam og Frygt, at de ikke løb saa uforberedte til Herrens Bord, men hellere blev mange Aar derfra. Hr. Holst tilstod dette. Dog havde han tilføjet: indtil de bereder sig bedre dertil. Mag. Mossin svarede, at i disse Tider opbyggede deslige Talemaader ikke, naar man ikke tillige viste, hvorledes man skulde berede sig kristeligt og godt. Ellers bragte det kun de svage Samvittigheder til at tvivle om Guds Naade, og de kunde ingen Samvittigheds-Ro finde deri. Hr. Holst svarede: Alt det vilde allerede i sig selv være opbyggeligt, som tjente til de uforberedtes nødvendige Forberedelse, idet ingen kunde berede sig ret, hvis man ikke forud var bleven overbevist om sin uforberedte Tilstand. Give Gud, at mange, som ikke staa i Naadens Stand, maatte tvivle

om Guds Naade, at de gennem saadan Tvivl kunde naa til Naadens Vished.

M. svarede, at han vilde ikke haabe, at H. havde glemt partes poenitentia; iøvrigt havde han (H.) hverken af den hell. Skrift eller andre Lærere lært, at alle de, som naar til Troens Vished og Forsikring, først maatte have tvivlet om deres Salighed eller have fortvivlet, men vel at de maatte være komne til Erkendelse af deres Synder. Holst sagde, at dette Svar slet ikke passede til, hvad han havde sagt.

Efter at Holst var sendt bort, kom følgende Separatister frem, om hvilke Mossin sagde, at det var med et vemodigt Hjerter han fremdrog deres Navne, da de fleste af dem ved Slægtskab og Svogerskab stod ham meget nær. Men Guds Sag og Kærlighed til Guds Sandhed tvang ham til at aabenbare, hvad han i nogle Aar havde holdt skjult hos sig selv.

Cort Petersen¹⁾ blev spurgt, om han gik til Alters? Nej! Hvorfor? Han havde al Ærbødighed for d. h. Nadv., men var inderligt bleven draget saaledes, at det ydre kun vilde være ham en Hindring.

Johan Peter Piper: Om han gik til Alters? Nej, allerede ikke paa 2det Aar. Hvorfor? Paa Grund af sin Samvittighed. Fik Tilladelse til at svare skriftlig²⁾.

Hans Brandt. Samme Spgsm., sm. Svar. Ikke paa 3die Aar. Hvorfor? Vilde svare skriftlig³⁾. Mossin kunde selv om denne Mand vidne, at saalænge han havde kendt ham, hvilket var over et Par Aar, havde han ført et honnet, stille og skikkeligt Levned.

¹⁾ Om denne se Kh. Sml. 5. IV Registeret. Han havde været Informator i Huset hos Mossin, der dog havde maattet dimittire ham, som det hedder i Mossins ^{22/12} 33 indgivne Klage.

²⁾ Pipers udførlige Svar findes meddelt i Kh. Sml. 5. IV, 100—7.

³⁾ Se ndf. S. 689. Om H. Brandt se Kh. Sml. 5. III og IV, Regist. Han nævnes som Stud. jur. (ell. Cand. jur. utr.).

Studiosus Jacob Preuss¹⁾. Sm. Spgsm. Nej, han troede i 3 Aar. Hvorfor? Fordi han havde set, at han i Lære og Liv ikke havde været rigtig; thi hvis han havde kendt Kristus saaledes, som hans Bud priser ham, vilde han hidtil ikke have været saa tvivlende. Men nu holdt han sig til hans Forjættelser, da han har lovet, at give dem sin Aand, som anraaber ham derom, og var forsikret om, at naar han i Kristus blev delagtig i denne Aand, saa vilde han lede ham i al Sandhed. Han forlangte af Mossin et Vidnesbyrd om sit hidtil førte Liv og Vandel, hvilken saa bevidnede, at saa længe han havde kendt ham, havde han ført et godt Liv og Vandel, kun var han ikke tilfreds med ham deri, at han ikke vilde lade sine Skrupler tage fra sig, skønt han ofte havde talt til ham derom. Preuss svarede derpaa, at han ikke af ond Vilje eller Foragt for den hell. Nadvere var bleven borte. Han bad om og fik Tilladelse til at indgive en skriftlig Erklæring om, hvorfor han hidtil havde holdt sig derfra, og

¹⁾ Var Bogholder. Blev senere Univ.- og Waisenhus-Boghandler; havde ogsaa et Bogtrykkeri, men gik 1741 fallit. Pontoppidan siger i den utrykte Fortsættelse af sin Kirkehistorie: »Nogle Separatister blev i dette Aar (1741) aabenbarede som Bedragere og gave stort Anstød. Hr. Preuss, Preen og [Ole] Larsen. Bankerotten, i hvilken den første som Boghandler havde størst Del og drog de andre efter sig, løb til mere end 130,000 Rdl. Auktionen over Preuss' Boglade fandt først Sted 1743 (Langebeks Breve ved Rørdam, S. 70). De store og kostbare Forlæggerforetagender (s. Nyrop, Boghandlens Hist. I, 306—18. Nyt hist. Tidsskr. VI, 329) samt Preuss' »vellystige» Levned (Kh. Sml. 5. IV, 500) forklarer Fallittens Størrelse. I et Brev fra J. Finchenhagen af 7. Sept. 1743 hedder det: »Der gewesene Buchhändler Preuss hat sich seit Januar Monath allhier in Seeland, 3 Meilen von Copenhagen, in einem Dorfe aufgehalten, hat aber bis Dato die gesuchte Erlaubnis nicht erhalten können, in die Stadt zu kommen. Was seine eigentliche Absicht sey, ist unbekannt, ohne dass man spargiret hat, es beträffe eine vortheilhafte Heyrath, so er in Hamburg in Vorschlag habe«. Giftermaalet er der næppe blevet noget af, da det vides, at Pr. døde i Vestindien (Norsk hist. Tidsskr. 2. R. III, 78; her oplyses, at han var født i Christianssand, og 1726 blev Student fra sin Fødebys Skole).

hvorledes han i Fremtiden vilde underkaste sig alle de guddommelige Bud.

Herpaa blev Auktions-Direktøren Michael Kuur spurgt, om han brugte den hell. Nadv.? Nej, ikke i 5 Aar. Hvorfor? Forsk. Grunde, som han vilde indgive skriftlig. Blev ham tilstaaet¹⁾.

Christian Sandorf, som staar i Tjeneste hos Mad. Lassen: Sm. Sp.? Nej, ikke i 1½ Aar. Hvorfor? Han havde længe af Vane gaaet til Herrens Bord uden at have den dertil hørende levende Tro. Men da Gud havde aabnet hans Øjne herfor, saa afholdt han sig derfra saa længe, indtil Gud selv vilde berede ham dertil.

Saa kom Hr. Ewald for. Mossins første Klage gjaldt hans Forhold til Skriftestolen; men da Kongen havde decideret heri²⁾, blev han spurgt om de to andre Punkter (om Mad. Wulfs Forsamlinger og E.s Fortale til de 8 Saligheder).

Af Hans Brandts Forsvar (dat. 24. Febr. 1734), der vidner om et stort Kjendskab til Luthers Skrifter, kan følgende Ytringer her anføres: »Han mærkede, at der, selv den Dag da han havde været til Alters, var Synd i hans Hjerte. Dette gjorde ham betænkelig: hvorledes han samtidig kunde være løsgjort fra Synden³⁾, og dog en bestandig Træl af Synden. Jeg prøvede paa at faa min Samvittighed til Ro ved snart at gaa til Alters igjen, men jeg pintes stadig mere af Uvished og Uro«. Endvidere ytrer han: »Skönt jeg næsten ikke kommer andre Steder end hos Mag. Mossin og hos min Broder, der er hans Svigersøn, har han dog aldrig talt til mig om min Afholdelse fra Nadveren. Burde han ikke have gjort det«?

Jac. Preuss indkom ligeledes (4. Marts) med en meget udførlig Erklæring, belagt med en Mængde Skriftsteder. Heri ytrer han bl. a. sin Forbavselse over, at hans kære

¹⁾ Kuurs ret mærkelige Svar er meddelt i Kh. Sml. 5. IV, 342—8.

²⁾ D. e. fritaget Ew. for at sidde i Skriftestolen, s. Kh. Sml. 4. III, 66.

³⁾ D. e. havde faaet Tilsigelse om Syndsforladelse.

Ven og Velynder Mag. Mossin« har angivet ham. Han skildrer sin Opvækkelse, og hvorledes hans Samvittighed, der har ladet ham se hans hidtidige Ubetænksomhed, nu holder ham fra Nadveren, hvortil han ikke er værdig, før Guds Aand forsikrer ham derom. Desuden nærer han Betænkelighed ved det urene Alterbord.

Mossins Klage over Prof. Reuss.

Allerede da Mossin første Gang 22. Dec. 1733 stedtes for Kommissionen, havde han i sit skriftlige Indlæg spurgt sammes Medlem, Prof. Reuss, »om han som Hofpræst sad i Skriftestolen eller ej, da saadant ikke var ham bekendt, og ifald han ikke endnu havde opfyldt denne sin Embedspligt, saa skulde han give tilkende, hvilke Aarsager og Grunde han havde i Guds Ord til at unddrage sig denne Pligt og Del af sit Embede, at det kjøbenhavnske Ministerium sikkert kunde vide, hvad det havde at vente af ham som en fremmed og dem ubekendt Mand, saavel paa Prædikestolen som paa Katederet, for at de, naar de var blevne forvissede om hans Enighed i Læren med dem, kunde give ham Samfunds-Haand som en Medbroder«. Det er os ikke bekendt, om Reuss har svaret; men formodentlig har det været en Tilskyndelse for ham til at erhverve Kongens Fritagelse for at sidde i Skriftestolen, ligesom Holst og Ewald (se J. Møller, Nyt theol. Bibl. XVIII, 114). Men senere maa Mossin have formuleret en bestemt Klage over Reuss (maaske over hans Deltagelse i de gudelige Forsamlinger), som følgende Forhandlinger viser:

Den 19 Febr. deliberede Kommissionen om, hvad der skulde gøres ved de af Hr. Mossin indgivne Beskyldninger mod Prof. Reuss, der imedens var udtraadt.

Holstein mente, at da Reuss var deres Concommisarius, saa kunde de ikke give sig af dermed, men Mossin maatte søge ham for hans eget Forum.

Worm voterede, at da Commissoret havde befalet dem at undersøge alle falske Lærere og at confrontere

dem, som blev angivne, og da Reuss var angivet, ikke som Commissarius men som falsk Lærer, saa kunde Mossin ikke være forpligtet til at søge ham for hans eget Forum, men man skulde communicere de mod Reuss indgivne meget betænkelige Theses til ham til hans Erklæring.

Schröder sluttede sig til Holstein, men ønskede Sagen indstillet til Kongen, hvilket vedtoges, idet begge Parters Vota skulde meddeles denne.

Reuss kaldes ind, og hvad der er passeret forelæses ham; erklærer sig tilfreds, vil afvente Kongens Bestemmelse, men beder om at maatte dictere nogle Svar til Mossin og Bemærkninger om hans Theses til Protokollen, og at disse Bemærkninger maatte forelæses Mossin.

Reuss gaar. Det bestemmes, at Reuss' Svar ogsaa sendes Kongen, og før det er sket, kan Mossin ikke faa det.

Mossin og Reuss kaldes ind.

Mossin erklærer, at da Kommissionen vil forelægge Kongen hans Qvæstioner til Reuss, saa vilde de forhaabentlig ogsaa forelægge Kongen Aarsagen, der havde bevæget ham dertil, nemlig Kongens Villie [om Angivelse af hvad han vidste om falsk Lære]: kundgjort ham af Præsidenten; og dernæst, at da det drejede sig om en Lære, var det en Pligt, som den ene Lærer var skyldig at yde den anden, ligesom Mossin ogsaa ønskede det af Reuss. Ellers stolede han paa Kongens Naade og Retfærdighed, og havde den Tillid, at han »vilde beskytte de ærlige og redelige Undersaatter«. Prof. Reuss leverede senere »en kort Besvaring og Oplysning baade om de af Mag. Mossin hannem forelagte Spørgsmaal og om de Theses, som han havde gjort ham mistænkt for, hvorudi han tilstaar disse Theses at være sine, undtagen den 5te, men nægter dem at være imod Troens Rigtighed, og forklarer, hvad hans Mening derudi er«.

Under 26. Febr. indgav 5 af Kommissionens Medlemmer Forespørgsel til Kongen, hvad de skulde gøre m. H. t.

Mossins Beskyldninger mod Reuss. Det er os ubekendt, om de har faaet Svar.

*Udtag af Hr. Christian Reenberg's Klage over
Waisenhusfolket.*

— — Da Forsamlingerne begyndte at tage Overhaand blandt Menigmand, havde Reenberg raadet Menigheden til at holde sig fra dem, da det stred mod Forordn. 2. Okt. 1706. Nu var der jo ikke Forfølgelse, som i Kirkens ældste Tider; man kunde gaa til Bedetimerne, som holdtes 2 Gange daglig i alle Byens Kirker, og forresten hjemme holde Morgen- og Aftenandagt. Efter Forbudet mod at tale for ell. imod har jeg intet sagt, skønt Forsamlingerne blev ved, og da de vedkommende ikke turde holde dem med et saa stort Antal Mennesker paa ét Sted, saå fordelte de sig i des flere Huse, saa at derved opstod flere Hoveder, blandt hvilken en Kone Mad. Wulf, en Hammecken paa Sæbe-Factoryet, en Fuldmægtig hos Commercierraad Buurmeister [And. Røpke], logerende i Skomager Dalwitz's Hus i Vimmelskaftet¹⁾, er mig bekendte. Forsamlingerne bestod mest af »Haandværksfolk, Svende, Læredrenge og Piger«, herfra udspreddes falske Lærdomme, som jeg stødte paa, og som jeg erfarede stammede fra Folk, »som løber om og prædiker for alle, ja for de uskyldigste Sjæle, at de er fordømte, at Guds Ord kun er et dødt Bogstav, at Sakramenterne kun er udvortes Ting, at vore Kirker er Afguds-Huse, at der findes 4 Afguder, at en 7-aarig Bodskamp kræves, for at de kan blive salige«. De smaa Børn, som dør i deres spæde Barndom, skal dømmes efter det Liv, som Gud med sit alvidende Øje ser, at de (hvis de havde levet) vilde have ført.

R. har bestræbt sig for at advare, særlig mod de Lærdomme, som »gør uskyldige Sjæle desperate«. Han har

¹⁾ Peter Dalwitz hørte ogsaa til den opvakte Kreds (Kh. Saml. 3. I, 388).

ikke talt om Reformerte el. Rom.-Katholiker, men om disse, som han anser for særlig farlige, da »de vender Folk bort fra den sunde Lære, og dog holder sig til vor Kirke forat samle sig et Anhang«; derfor, mod alle disse Lærdomme, baade skrevne og trykte og mundtlige, har han prædiked efter sin Ed. De falske Lærere er utallige, idet enhver, som har besøgt Forsamlingerne, udgiver sig for at kunne omvende Folk.

R. gennemgaar derpaa en Række formentlig skadelige Skrifter, hvorpaa han vender sig imod Hr. P. N. Holst, om hvem han bl. a. siger, at han »har skrupulert over alle Embedets Stykker«. Disse Skrupler havde han kunnet lade sig betage, naar han saavel som jeg havde anset Aug. Conf. Art. 16 for en Trosartikel, der lyder: »Derfor er alle Kristne skyldige at være Øvrigheden underdanige og Lovene hørige og lydige i alt det, som kan ske uden Synd«, item Art. 15: »Kirkelige Skikke maa beholdes, som kunne iagttages uden Synd, og som tjene til Fred og god Orden i Kirken«. »Havde han nøje overlagt begge disse Artikler, saa vilde han ikke være falden paa deslige Absurditeter, hvorved han foruroliger Guds Kirke, bedrøver mange gudfrygtige Sjæle og beskæmmer sine Medbrødre, medens han har glædet Guds Kirkes hemmelige og offentlige Fjender«. »Hvem har sat ham til Dommer over andre«. »Gud bevare Ds. Maj.s Riger og Lande for mange af den Slags samvittighedsfulde Mænd!« Han har talt »haansk mod den Lutherske Kirke og Lutheranerne, og derved forhaaner han jo sin Moder, neml. den Kirke, som har født ham«.

Heller ikke kan forsvares, at han har recommanderet den forargelige og forhenværende Præst i Jylland ved Navn Piper¹⁾ til at informere pæne Folks Børn, hvis Lige med Forargelser i den gejstlige Stand næppe er hørt. Hvorom ogsaa Controleur Reich vidner.

R. klager ogsaa over Holsts Udtryk overfor Menigmand:

¹⁾ Om Pet. Chr. Piper s. Kh. Sml. 5. IV, 178 ff.

»Professor-Præster og Capellan-Djævle«, hvilket viser hans Had mod Gejstligheden og bringer Guds Embede i Foragt blandt Folket, »saa at vi, naar vi bliver nævnede i Side-Vinklerne og Stræderne, saa er der altid derved en Latter«. — Derefter Klage over, at Ewald holder Folk borte fra Absolution og Nadvere m. m.

Den 10. Marts 34 forelæstes foranstaaende Klage for Kommissionen, hvorpaa der forefaldt en Forhandling, hvoraf følgende kan hidsættes:

Da Reenberg havde angivet, at Waisenhusfolket havde bragt Johs. Bentzen til Desperation, bevidnede vi ham, at vi umuligt kunde give os af dermed, med mindre han sagde, hvad de hed, som havde gjort Bentzen urolig, og hvem han forstod med Waisenhusfolket?

Han svarede, at Hammecken og Støvring var blandt dem, hvilket Vidnerne endnu bedre vilde kunne forklare¹).

Hammecken hidkaldes, og dette forelæses for ham. Svarede, at han havde været hos Nordrups Svoger Johannes Bentzen, som han havde fundet i en meget beængstet og efter Retfærdiggørelse forlangende Tilstand. H. havde raadet ham til, kun at holde fast ved Jesus og vente paa hans Hjælps Time. Han vilde sikkert komme. Paa Md. Nordrups Ønske havde han vaaget hos Bentzen og tilbragt Natten hos ham med deslige Forestillinger og alvorlig Bøn.

Kommissionen besluttede, at Johs. Bentzen skulde møde i Morgen Kl. 5.

Hammecken forelæses, hvad R. har angivet om ham angaaende Forsamlinger. Svar: Har ikke holdt saadanne Fors., der var forbudte. Imidlertid nægtede han ikke, at han saavel havde været hos andre og med dem havde talt om opbyggelige Sager og Jesu' Efterfølgelse, hvilket han

¹) Se de i Kh. Sml. 5. IV, 308 ff. meddelte Vidnesbyrd, der dog ikke, som dér er sagt, blev optagne efter Foranstaltning af den kgl. Kommissionen, men efter Hr. Chr. Reenbergs Forlangende.

ogsaa havde gjort med Provst Reenberg, som ogsaa at andre havde været hos ham, og naar den ene eller anden havde søgt Raad hos ham, havde han bedet med dem til Gud, at han maatte komme dem til Hjælp. — R. lovede ved et Notarial-Instrument at bevise, at Hammecken i Okt. 1733 i Forsamlingen havde holdt en lang Prædiken. Han vilde ogsaa med Vidner bevise, at der endnu til visse Tider og særlig Søndag Aften samledes adskillige Folk hos ham. R. haabede, man vilde anmode Mr. Hammecken om at sige, hvad de da gjorde. H. svarede, at dertil var ikke sat nogen bestemt Tid; der kom, som allerede sagt, ofte Folk til ham forat hente Raad hos ham. Men de talte ikke altid om gudd. Ting, men eftersom Lejligheden dertil føjede sig. — Derpaa blev Hr. Holst kaldt, som indgav Svar paa R.'s Replik, hvilket forelæses. R. henholdt sig til Protokol og Vidner.

Den 11. Marts fortsattes Forhandlingen. Johs. Bentzen forklarede: Da han var syg, havde Waisenhusfolkene sagt, at han var i en god Tilstand; men hans Sødskende og andre, som kom til ham, mente, han var i en slet og farlig Tilstand.

R. vil vide, hvad det var for en Tilstand, som Waisenhusfolkene kaldte god, de andre farlig. J. B. svarede, det havde været en Tilstand, hvori han havde følt, at Vægten af hans Synder trykkede ham. Han havde tvivlet, om hans Tilstand havde været god eller ikke god. R. vil bevise Sagen med Vidner, da J. B. ikke vil være i Stand til at give tilstrækkelig Besked.

Hammecken sagde, at de Vidner, som Hr. Reenberg beraabte sig paa, vel ikke netop kunde anses som saadanne, der forstod Sjælens guddommelige Førelse, da de vel vilde angive Joh. B.'s Tilstand som en Fortvivlelse, selv om han har været langt borte derfra, idet han blot har indset den Elendighed, hvori han var kommen ved Synden, og derfor gerne havde villet komme til en Vished om sin Tilstand. Derfor havde han vist ham til den Herre

Jesus, som vil tage sig af alle trætte og betyngede Syndere og bringe alle dem, som tror paa ham, til den Vished, at de hos Gud faar alle deres Synders Tilgivelse, og ingen af dem mere skal tilregnes dem. Hammecken vidste derfor ikke, om i Guds Sag, som de ikke forstod, deres Vidnesbyrd kunde finde Sted.

R. sagde, at Loven befalede, at de, som vidste noget om en Sag, skulde vidne; han havde heller ikke før end nu vidst, at Mr. Hammecken havde Magt til at give sig af med saadanne Ting, som alene tilkom Guds Embede, og da han ikke er nogen Sjælesørger, saa kan han ligesaa lidt dømme om en Sjæls Tilstand, som Vidnerne, R. be- raaber sig paa; men af hans Ord kunde man se, at han regnede sig til Lærerne i Guds Kirke. Desuden tænkte R. at producere Hr. Gemzøe, der er Sjælesørger, som Vidne.

Hammecken svarede, at i verdslige eller jordiske Ting, som et naturligt Menneske kan udrette, kan enhver være Vidne; men ligesaa lidt som en, der aldrig har lært Hebraisk, kunde vidne i en Strid, som 2 el. 3 havde i dette Sprog, ligesaa lidt kan et naturligt Menneske, der aldrig er traadt ind i Frelsens Ordning, dømme deri eller aflægge et Vidnesbyrd om, naar den naadige Gud omvendte en Sjæl fra Mørket til sit vidunderlige Lys. Hammecken gav sig ikke ud for at være Lærer, men da Gud havde ladet ham vederfares Barmhertighed, saa var han ogsaa skyldig at hjælpe andre i deres Nød, saa vidt Gud gav ham Naade. Derfor vilde han, for ikke at misbruge den modtagne Naade, være alles Tjener og gjerne yde enhver en hjælpende Haand. Iøvrigt ligger det jo klart nok for Dagen, at Mr. Bentzens Tilstand, paa den Tid da Hr. Gemzøe havde forladt ham, ikke endnu været god, idet hans Synder først bagefter er blevene ham aabenbare. Thi selv om et Menneske ligger stille hen, lader sig trøste og ogsaa tager mod Trøsten, saa kan man dog ikke derfor sige, at hans Tilstand er god; thi der maa foregaa meget tydelige Kendetegn i Sjælen, før man kan sige, at hans Tilstand er god.

Heraf kan man se, at det, som hos Mr. Bentzen er foregaaet efter Hr. Gemzøes Afsked, maatte være foregaaet forud, naar hans Tilstand allerede dengang skulde have været god, hvorpaa saa er fulgt Forsikringen om alle hans Synders Forladelse.

R. svarede: Hamm. nægter vel, at han udgiver sig for en Lærer, men dog viser han selv her, at han kan mestre Lærerne i vor Kirke. Han bad altsaa Komm. vel at se til, af hvad Betydning alt det var, som H. i Aften havde diceret til Protokollen.

Hammecken svarede, han var ingen Lærer, men havde efter den Naade, Gud havde givet ham, en ringe Erkendelse af det, som maatte foregaa i en Sjæl, som skal føres til den Herre Jesus. Hvorpaa Hammecken og Joh. Bentzen blev dimitterede fra Kommissionen.

Derefter Forhandling med Mad. Wulfs, (se S. 436 f.).

Derpaa blev Kommercieraad Buurmesters Fuldmægtig Andreas Røpke kaldt frem; R.s Beskyldning forelæses ham. Han paastaar, at han hverken før eller efter Forbudet har holdt Forsamlinger, heller ikke set, at saadanne var holdte i hans Værts Hus. Dimitteres.

Geert Hansen fik Løfte om R.s Klage mod ham. M. H. t. den syge Præst¹⁾, var G. H. gaaet derhen efter Præstens Søsters og Mad. Wulfs Ønske, for at se hans Tilstand og tale med ham. Men da han hverken kunde tale ell. høre, var de strax igen gaaede bort. Det havde ikke været hans Forsæt at gøre Præsten rask eller lægge Hænderne paa ham. Endnu mindre var det sket. R. mente, det var underligt, at Hansen havde gaaet saa langt tilfods.

*Provst Wældikes Indlæg og Konfrontation med
Chr. Sandorf.*

En af de mest aabnemundede Separatister var Hørkræmmerensvend Christian Sandorf, der tjente Raad-

²⁾ Se foran, S. 325.

mand Lassens Enke, som drev Handel i Kjældereren under Børsen, og i hvis Hus der ogsaa var to Studenter, som ofte, naar de samledes ved deres Principals Bord, dispute-rede med Sandorf og siden optegnede en Række tildels meget grove Udtalelser af ham, der aandede Foragt for Præsterne og Had til det bestaaende Kirkevæsen. Da disse Optegnelser kom Provst Wøldike i Hænde, tilstillede han Studenterne følgende »Rekvisition«:

Høistærede hulde Venner,
Monsr Schou og Monsr Hofman!

At ieg u-mager dennem med nærværende skrivelse, skeer i denne Anledning. I deres huus skal conditionere en person, ved navn Sandorph, som skal særdeles være hengiven til de Vildfarelser, hvilke paa nærværende tiider forarsager saa megen u-roe iblant os. Og efter saadan Aands Drift skal hand icke undsee sig ofte, ia end ogsaa udj Vidners paahør, at lade sig forlyde med følgende poster. (Her er de i Khist. Saml. 3. III, 807—10 meddelte Udtalelser af Sandorf indførte).

I det øvrige, nest ald Aandel. og Legeml. Velsignelses ønske, stædse forbl^r

Messieurs Deris
tienstligste og ærbødigste tienere

Kbhavn d. 23. Dec. 1733.

Andreas Wøldicke.

Rekvisitionen besvaredes, som følger:

Efter Deres Velædle Velærværdigheds forlangende følger tilienst ærbødigste giensvar, at ieg icke kand nægte jo at have hørt af Monsr Sandorfs daglige Discourser alt foreskrevne /: undtagen dend post om den mundtlige Correspondence med Capt. Lorentzen i Königsberg :/ det øvrige skal ieg altsaa icke undslaa mig for med Æd at bekræffte, i fornøden tilfælde.

Af Deres Velærværdigheds tienstær. b. tienere
Havnæ ut supra. *P. Schow.*

Ovenmeldte 21 Støcker, ingen post og intet i nogen post undtagen, ia end ogsaa andet meere, kand ieg med en god Samvittighed og ædelig Vidnesbyrd bekræfte, at ieg har hørt af Monsr Sandorf i daglig samtale, helst over Borde, hvilket og herved attesteeres af Deres Velædle

Velærværdigheds tienstydmyste t^r

Hav: ut supra.

A. Hofman.

Attesteret 20. Febr. 1734 af Not. publ. R. Ærrebo.

I sin Erklæring af 21. Decbr. 1733 havde Provst Wøldike ytret: Han har altid i sin Prædikener holdt sig fra »elenchus nominalis«, da han havde gjort den Erfaring, at sligt mere opirrede end bedrede Gemytterne. Navnet Pietist og Pietisteri havde altid klinget ilde i hans Øren. Han havde i sine 24 Embedsaar aldrig paa Prædikestolen brugt Navnene Calvinister, Socinianere, Anabaptister, Eutychiaster, Kvækere eller Pietister, ja ej engang Papister, undtagen ved Jubelfesterne 1717, 1730 og paa Allehelgensdag. Pietister har han ej nævnt; men da han har prædiket efter Texten, er naturligvis ogsaa Pietisterne blevne gendrevne; dog har man ment, at mere, end virkeligt var, sigtede til dem. Han mærkede allerede Velsignelse af sin Gerning, hvorledes de, der var paa den rette Vej, blev der, de, der var førte vild, vendte tilbage, og han saa', »at til et nyt Liv og Salighed i Kristus ikke fordredes nogen anden Evangeliets Prædiken end den os i det guddommelige Ord og vore evangeliske symbolske Bøger foreskrevne«. Dog finder han hos mange saadanne Principia, som han maa klage over og af al Formue med Alvor og Sagtmodighed søge at bringe tilbage. En Person (∴ Sandorf) havde sagt, at det var bedre at rive de offentlige Kirker ned end at bygge dem op, da Privat-Forsamlinger stiftede mere Opbyggelse end offentlige Prædikener. Der havde næsten ingen Kristne været i Kjøbenhavn, før Ewald kom (osv. de i Kh. Sml. 3. III, 807—10 anførte Poster).

Den 10. Jan. 1734 indgav Wøldike en nærmere Forklaring om, hvad og hvem han havde at klage over.

Paa Grund af Julen har han ikke haft Tid før; men da nu »de 14 Dage efter Jul« er ved at være forbi, vil han indsende nogle Prøver paa, hvad der kan anføres.

Fra den Tid, han blev Præst ved Holmens Menighed, er der næppe gaaet nogen Uge, uden at Folk fra hans eget eller andre Sogne er komne forat faa Raad, dels i Skriftestolen, dels paa Sygesengen, dels ved private Besøg, Mennesker, som ved de blandt os indsnigende Vildfarelser var bragte i Samvittigheds Uro og til forkerte Meninger, ja endog til Fortvivelse. Klagerne har mest angaaet de saakaldte Forsamlinger og deres Patroner. Men anføre Navne kan han ikke paa Grund af Lovens pag. 238 § 20 og pag. 279 § 26 og selve Prædike-Embedets Natur og Væsen.

Hvad Sandorf angaar, beder han, at denne maa indkaldes angaaende de angivne Poster, og som Vidner Ms^r Schow, der logerer hos Mad. sal. Raadmand Lassens Enke, og Ms^r Hoffmann, der er Præceptor sammesteds.

O. Hersleb har han [²¹/₁₂ 33] mere nævnt paa Grund af det onde Exempel, han har givet, end paa Grund af hans Lære. Som Lærer er han mere en af andre forført end en Forfører. W. roser ham, fordi han a) altid saavel skriftligt som mundtligt har disapproberet Konventikler, saavidt han har kunnet erfare af sin fortrolige Omgang med ham. b) Er det meget vel gjort af ham, at han, da han var falden paa den Daarskab med Skriftestolen, strax rejste bort fra Landet, forat de Skrupler, han nærede, ikke skulde udbredes til andre, »hvilket han ogsaa, nogle Dage før han rejste, lovede mig«.

Om Holsts Omgang med Skriftestolen er »det By og Land bekendt nok, hvad for Uro og Forargelse der er forarsaget af ham angaaende Skriftestolen« — og ligeledes hans Forandringer ved Exhortationerne ved Nadver og Daab, fra hvilke Ændringer han dog nu har afstaaet.

Ewald vil han gemme til Konfrontationen. Men da han der kan nægte, beder W. om at maatte føre Vidner.

Hvad Bøgerne, for største Delen i Wh. trykte, angaar, tillader mit store Embede mig ikke Tid til at excerpere dem alle, men kun at give nogle Exempler paa, at de strider »mod Guds Ord og den af vor Kirke antagne rene Lære«.

a) Janneways Exempel-Bog. Den ligner mere en Fabel-el. Parabel- end en Historie-Bog; »nogle urimelige Fortællinger«, »fanatiske Talemaader«. Et 2 à 3 Aars Barn tillægges fuldkommen Forstand og Begreb, S. 31 ff. — S. 27, 47, 55, 71, 72 tillægges saadanne Børn »gudd. Aabenbaringer, Henrykkelser og Profetier«. Det er en hæsleg Talemaade (S. 181) om et Barn, at »det med Modermælken har suget Troen paa Kristus af hendes Bryster«, det strider mod A. C. Art. 5.

b) Det aandel. Spejl er Overs. af et tysk Spejl, der formodentlig er trykt i Königsberg. Det danske findes paa Wh.s Fortegnelse. Det er fyldt af Urigtigheder og Modsigelser. Opregning af dem alle vilde føre for vidt; men W. haaber, at hans »Medarbejdere i Herren« vil gøre det. (Flere Skrifter nævnes og underkastes udførlig Kritik).

Provst Wøldikes Ønske, om at Sandorf maatte blive indkaldt, blev af Kommissionen forebragt Kongen tilligemed de separatistiske Udtalelser, som havde givet Anledning til Klagen over ham. Det er sandsynligt, at Kongen, trods sin Velvillie mod Pietisterne, er bleven altereret over Sandorfs grove Udtalelser; thi da Kommissionen samledes 10. Marts 34, var Sandorf »efter Kongens Villie« indkaldt, og det foreholdtes ham, »at det under haard Straf var ham forbudt, hans Vildfarelser og skadelige Meninger og Positioner at propalere og andre at insinuere«. Sandorf lovede at lyde, nemlig »ikke at udstrø falske eller udi Skriften ugrundede Meninger, men ved Guds Naade selv at bede Gud om den Aand, som Han har forjættet, der skal lære

og paaminde os om alle Ting, og holde Christum alene for sin Regel, og hans Lærdom for sin Rettesnor. Andet kjender han ikke og vil fremdeles intet andet kjende, langt mindre at tilraade eller tilskynde andre noget anderledes«.

Nogen egentlig Tilbagekaldelse indeholdt denne snildt affattede Erklæring jo ikke. Kommissionen maa vel have set dette; thi den vedtog, »at disse Meninger og Positioner, som vare skriftligen indgivne for at være hans, vare kendte at være vildfarende og skadelige, og disse samme Meninger var det ham forbudt at propalere og andre at insinuere«. Hertil gav Sandorf følgende Svar, »at blandt disse Meninger vare de, som vare af den Beskaffenhed, at han ej uden Samvittighedsnag kan forbinde sig til ej med sin Næste at tale om dem«. — Kommissionen besluttede da at spørge Kongen, »om Sandorf skal spørges om, hvad det er for Meninger«.

Kongens Svar maa have været bekræftende; thi den 12. Marts var Sandorf tilsagt til Møde for Kommissionen, der inden hans Foretræde havde vedtaget, at de allerede til Protokollen dikterede Punkter og Lærdomme skulde forelæses ham til punktvis Besvarelse. Med Vidners Afhøring maatte efter Kongens Befaling ventes, til Konfrontationen var forbi. Da Sandorf var traadt ind, blev de mod ham indkomne Angivelser oplæste og af ham besvarede Punkt for Punkt. Nogle af dem indrømmede han Rigtigheden af, andre benægtede eller omforklarede han, andre fik han Tilladelse til at besvare skriftlig. Som Prøve paa hans undvigende Forklaringer kan anføres:

Angivelsen Nr. 3 mod ham lød: »Vore lutherske Præster kalder han i Almindelighed Baals Præster, orthodoxe Oxer (hvilket Eccho han ofte forlyster sig udi); dumme Fæ, Bugtjenere og andet mere, ja formener, at den ringeste Pietist er mægtig at stoppe Munden paa den lærdeste af vore Præster«.

Sandorf svarer: »Efter hans Indsigt kunde de Lutherske deles i to Dele, Pietisterne og de Orthodoxe. De første

lærer Christus i os og for os; men de sidste kun Christus for os. Om Baals-Præster har han kun talt lignelsesvis. Da man raisonerede over, om Ewald som en ung Mand havde kunnet staa sig overfor alle de andre (Præster), og havde faaet et større Lys end de, saa var den Lignelse bleven anført, at der kun havde været én Elias overfor saa mange Baals-Præster, hvormed han kuns havde villet betegne, at den største Hob ikke altid er den bedste«.

Naar S. beskyldtes for at have sagt, at »Mag. Morten Reenberg førte sig selv og sine Tilhørere til Helvede ved sin Lærdom«, saa kunde han ikke nægte, at han havde sagt dette. Thi da han havde hørt, at der ved hans Principals Bord blev talt om, at Hr. Reenberg skjældte saa meget paa Pietisterne, havde sammenlignet dem med alle Slags slemme Dyr, advaret Menigheden mod dem, og bedt dem blive ved den gamle Tro og ikke lade sig forføre; men Sandorf havde mærket, at de fleste efter deres Bekendelse og Liv kun havde en død Tro, og ikke den, som fører med sig de i den hell. Skrift krævede Kendetegn, nemlig at med og ved Troen Kristus bor i vore Hjerter, og at den er den Sejr, der overvinder Verden og udslukker alle Satans Pile — saa har han taget Lejlighed til at bruge ovenstaaende Udtryk.

Noget vanskeligere faldt det for Sandorf at slippe udenom det Punkt, der lyder: »Faar Pietisterne ej under nuværende allernaadigste Konges Regering Fremgang, saa vil de vistnok faa den, naar Kronprinsen engang kommer til Regeringen, foregivende, at de, som er om ham, saasom hans Hovmester og Informator [Söhlenthal og Fr. Lützens], er Pietister«. — Sandorfs Svar gaar ud paa, at hvad der staar her, har han ikke sagt saaledes. Men paa den Tid, da Hs. Maj. var i Norge, og da man her havde udspreedt, at Højstsamme efter sin Hjemkomst vilde forbyde alle Pietisternes Sammenkomster, da havde han ytret, at efter det Haab, han havde til Gud, paa Grund af den os i Guds Ord givne Forjættelse, vilde der endnu inden Aftens-

tid oprinde Lys, og Gud vilde stadig mere og mere forunde sine Regenter i Verden at fortsætte hans Værk. Det øvrige var en Slutning, som Angiverne selv havde gjort.

Hertil svarede Provst Wøldike, at det ved den videre Undersøgelse vilde vise sig, om Mr Sandorfs Limitation kunde gjælde.

I den skriftlige Forklaring, Sandorf efter Kommissionens Tilladelse indkom med, søgte han ikke uden Held at føre Krigen over paa Modstanderens Enemærker, som det følgende viser.

Christian Sandorfs Svar.

Jeg takker allerydmygst for den mig sidst afvigte 12. hujus af de kristelige og høje Herrer viste Naade og Godhed, da jeg af Hr. Wøldike var indkaldt og angivet for den høje Kommission angaaende det, som jeg i denne urolige Tid, som en Tid lang har continueret blandt os, kan have ventileret om nogle Præster over Bordet i min Principals og andres Nærværelse; dog er det sket discursive, og altid først begyndt af de tilstedeværende, der har begæret min Mening om et eller andet Punkt. Men jeg kan ikke noksom undre mig over, at Hr. Wøldike, som efter Kødets er mig besvogret, men efter Embedet er mig ganske ubekendt og fremmed, har villet gøre en saadan privat Sag public, og derved handle saa vel ukristeligt som uforsvarligt, først ukristeligt, at han ikke først af kristelig Kærlighed og som en Kristi Tjener har forlangt mig for sig for at indhente den rette Sandhed om Sagen og saa søgt at overbevise mig om saadant, men derimod ikke skulde have ladet sig forlede til at forebringe saadant efter en fordrejet Beretning af andre Folk, som i denne Sag er baade Anklagere og Vidner, og saafremt han ikke vilde have ladet mig det sige, vilde der dog have været Tid nok til at angive det for Øvrigheden, og det vilde ogsaa have været mere lig med Kristi Sind og udtrykkelige Befaling, Matth: 18, v. 15, 16 et 17. For det andet er det ogsaa ganske

uforsvarligt handlet og mod Loven, og han kan i denne Sag ikke bringe et eneste publikt og ordentligt Vidne frem, uden saadanne, som efter Loven i deslige Tilfælde ikke kan vidne, vid. 1. Lib. 13. Cap. Art. 17. Dernæst har han ogsaa overtraadt sin Embedspligt, idet han har anmasset sig saadanne Ting, som mine egne foresatte Præster ikke har villet blande sig i, og hvorom de ikke har ladet et eneste Ord forlyde mod mig, hvoraf jeg billigvis kunde slutte, at de [ikke] var fornøjede med mig, især da hverken de eller nogen ellers kan beskyldte mig for noget ukristeligt i mit Liv og min Vandel.

Jeg undrer mig over, at Hr. Wøldike har villet tage sig af dette, saa meget mere som jeg tror, at han i sin egen Menighed i Stedet for havde kunnet tage sig noget nyttigt for.

Og da Hr. Wøldike har vist sig saa beskæftiget for mig, saa havde jeg Lyst til igen at gøre ham to Spørgsmaal, først om han med en god Samvittighed kan sige, at hans Menighed er i den Stand, at han ikke har haft nogen vigtigere og nødvendigere Ting at forebringe for denne høje Kommission, da det dog destoværre er altfor øjensynligt, at en stor Del af dem daglig tilbeder Djævelen mere end Gud, for at tie om andre aabenbare Kødets Gerninger, hvorom den hellige Skrift taler udtrykkeligt og med tydelige Ord, at de, som gør saadant, ikke skal arve Guds Rige. Dette [ø: at slikt foreholdes Menigheden] er jo noget, som er værd at ønske, til hvis Opnaelse man ogsaa bør gøre alle mulige Anstalter, og naar private Personer af Kærlighed og Barmhjertighed vil erindre dem derom, saa bliver de strax bespottede og forfulgte som Pietister og Kættere.

2. om ikke Læren om Genfødelsen og Omvendelsen er en stor Del af hans Menighed ganske fremmed og ubekendt, ja, efter deres Mening er kættersk og forførerisk, skønt den hellige Skrift udtrykkeligt og med klare Ord fordømmer os, hvis vi ikke bliver delagtige i disse Ting; derfor er det

saa beklagelsesværdigt, at de, som bliver kaldte Kristne og Guds Børn, bliver udelukkede fra en saa stor Naade og Salighed, som Kristus har erhvervet os i Evangeliet, ja kun har den blotte Skal og det blotte Navn af Kristne. At dette forholder sig saaledes, viser, desværre! Erfaringen mere end tilstrækkeligt, og heri var Hr. Wøldikes Omhu nødvendigere end i det foran meldte, hvilket nu vel næppe kan afhjælpes med de sædvanlige Prædikener, idet Mennesker nu lever i den Indbildning, at alle Formaninger og Straffe alene sigter paa Pietisterne; thi de [selv] har efter deres Mening allerede længe været kristne, og har altsaa ikke nødigt nu først at blive det. Men Jesus! se selv til dette i Naade. Amen!

Hvad ellers det 4de Punkt angaar, som det ogsaa sidstafvigte 12te dennes af den høje Kommission blev til- ladt at besvare skriftligt, angaaende Biblen og den hell. Skrift, saa har jeg aldrig nægtet, at den var Guds Ord, men dog har jeg distingveret mellem Biblens Bogstaver og Kristus selv, saaledes som man plejer at adskille en malet og en virkelig Spise, eller ogsaa blot et Afrids af et Land fra dets virkelige Tilstedeværelse, og paa denne Maade har jeg modsagt Præceptoren (o: A. Hofman), naar han har villet tillægge Bogstaverne et guddommeligt Liv, hvilket jeg anser for et stort Afguderi, f. Ex. naar han paa Bogstaverne har villet anvende af Hebr. 4, 12: »Guds Ord er levende og kraftigt og skarpere end et tveægget Sværd, og trænger igennem, indtil det adskiller baade Sjæl og Aand og Marv og Ben, og dømmer Hjertets Tanker og Raad, og ingen Skabning er usynlig for hans Øjne |: NB. denne betyder dog vel Kristus :|, men alt er blottet og |: som Indvolde :| udbredt for hans Øjne«. I begge de følgende Vers bliver der ikke talt et eneste Ord om Bogstaverne, men Guds Aand vidner saaledes i det derpaa følgende 14. Vers: »Efterdi vi derfor har en stor Ypperstepræst, som er gaaet gennem Himlen (NB. Jesus, Guds Søn), saa lad os holde fast ved Bekendelsen«. Den, som nu vil være saa orthodox,

at han vil tillægge et dødt Bogstav saadanne Ting, han er efter mine Tanker mere til at græde over end til at le ad. Jeg har ellers altid givet Bibelen eller det skrevne Guds Ord sin behørigte Karakter, nemlig som et Vidnesbyrd om Kristus og til Prøve eller Regel for vor formørkede Forstand, og endelig som et lille Asylum mod alle Forførere, og har alene i dette Tilfælde sagt med Kristus selv: »I forsøker i Skriften, thi I mener at have det evige Liv i den, og den er det, som vidner om mig, og I vil ikke komme til, at I kunne faa Livet.

Hvad det 14de Punkt angaar, saa er det talt i Spøeg om Pietister og Lutheranere og mindst af alt tænkt paa, at det skulde komme den høje Kommission for Øje. Men hvis de andre Venners Talemaader om Pietisterne skulde fremføres, da vilde de ikke engang vise sig saa moderate, som disse er, og utvivlsomt udstrække sig til de fleste blandt os lige til Børnene paa 10 à 12 Aar; men jeg vil ved Guds Naade altid mere og mere trænge efter at blive væbnet med Kristi Sind, og ikke at gengælde ondt med ondt eller Skældsord med Skældsord, men hellere lide og bide. Thi jeg haaber, at den kære Gud selv vil forsvare sin lille Hjord, af hvilken jeg ved hans Naade og Kristi Kraft haaber at være den ringeste og uværdigste. Hvad min Anklager melder om Baals-Lærere, nemlig at jeg skulde have sagt, at de nu vilde komme for Lyset, kan jeg ikke nu saa lige erindre, hvorledes Ordene kunne være talte, idet dette saavel som alle de andre Punkter bestaar af en af Ondskab fordrejet løgnagtig Samling, som er bragt sammen af to Aars Bord-Samtaler. Af hvilken Aarsag jeg slet ikke kan finde mig i, at Hr. Wøldike bemøder sig med deslige Ting og ikke har skyet at besvære den højlovelige Kommission med en saadan Urigtighed, skønt den dog formodentlig af vor allern. Konge og Herre er ordineret i en fornuftigere og kristeligere Intention, nemlig efter min uforgribelige Mening for at give dem, der kalder sig selv orthodoxe, Lejlighed til at forklare, hvad de har intenderet

med den gruelige Smælden og Lamenteren, som de har holdt mod de saakaldte Pietister og formentlig falske Lærere, der skal være mellem os; men da de endnu ikke har kunnet finde nogen saadan, saa maa de nu her og der søge efter Figenblade, hvor taabelige de saa end kan være, for derved at skjule sig for dette Syndefald; thi jeg har jo aldrig givet mig ud for en Lærer, langt mindre forsøgt at danne mig et Tilhæng eller Komplot; hvorfor jeg heller ikke nu kan finde mig i, at Hr. Wøldike, som for en stor Del er uskyldig i denne Handel, dog nu har villet blande sig deri. Herre, omvend Du os, saa bliver vi omvendte, Amen. Jeg underkaster mig og forbliver

Ds. Exc. (etc.).

Kbbvn. d. 16. Marts 1734.

Chr. Sandorff.

Udtag af Mag. Baltzer Seckmanns Klage over Pietisterne.

Den 21. Dec. 1733 indgav B. Seckmann sin Erklæring til Kommissionen, senere videre udført i Mødet 25. Febr. 1734, »om Aarsagen, den danske evangeliske Menighed haver til at sukke«:

1. Forordn. af ²⁸/₂₂ 1697 synes glemt, idet saa mange tyske Studiosi, især fra et suspect Academi [o: Halle] antages til Præceptorer og Hofmestere for de største og ypperligste Folks Børn her i Landet, uden foregaaende Prøve, som Forordningen melder om.

2. Uden Censur trykkes her og fra andre Steder indføres forargelige Bøger, saasom den Berleburgske Bibel, Geystliche Fama, samt flere andre, især Grev Zinzendorfs Catechismus.

3. Forordn. af ²/₁₀ 1706 anses som forældet.

4. Snarere end nogen Tid tilforn kunde være fornøden stricte at holde over Højlovlig Ihukommelse Fred. 2^{di} Anno 1569 udgivne 25 Artikler, over hvilke alle Fremmede, som begærede at bygge og bo i Danmark og Norge, skulle tilspørges, hvoraf Kopi medfølger.

Derefter anføres 12 Lærdomspunkter, »som desværre altfor tydeligen er blevne debiterede». (Her kort Udtog).

1. At det er et Menneske muligt at fuldkomme og opfylde Guds Lov, naar det er kommet i Igenfødselsens Stand, og følgelig at de hellige da ej synde mere. 2. At det Guds Ord, som prædikes, er et dødt Ord uden Fynd, men at det indvortes Ord alene er det, der virker til Sandheds Oplysning og Salighed¹⁾. 3. At Præste-Embedet ikke er bundet til visse dertil beskikkede Personer, men at Præste-Embedet ligesaa vel kan forrettes af Lægmænd og Kvinder som af kaldede Præster, saasom alle hellige er Profeter, Præster og Konger, sc. aandelige. Hid henhøre de famøse Konventikler, over hvilke man kunde have haft altfor stor Aarsag at dolere, ifald det ej havde været forbudt. 4. At Guds Ord og de hell. Sakramenter taber deres Kraft og Virkning, naar de ej fremføres og de ej administreres af saadanne, som selv er hellige. 5. At Skriftestolen og det hellige Afløsnings-Embede er Satans Paafund og Sydens sikre Fristed, saa at den Absolution, der gives i Skriftestolen, er en indbildt Syndernes Forladelse. 6. Ord som symbolske Bøger, Analogia fidei, Orthodoxyi etc. bruges som Skjældsord. 7. Den evige Fordømmelse er en Fabel. Alle Vantro, selv Djævelen, skal blive salige. 8. Ved Genfødselen bliver et Menneske væsentlig delagtig i den guddommelige Natur. Kristus skal paany fødes, lide, korsfæstes og dø i dem, der skal blive salige. 9. At vor evang. Kirke med dens Indstiftelser anses saa foragtelig, at et saakaldet broderligt Samfund agtes højere end Bønnen, gudelige Bøgers Læsning, den hell. Daabs og Nadvers Sakramente. 10. Retfærdiggørelseslæren er truet (i Beviset herfor angribes Skriftet om de 8 Saligheder). 11. Der læres en terminus peremptorius gratiæ (saal. i Prædiken om

¹⁾ Som Exempel anføres, at Støvring i Jan. 1732 havde forstaaet Ordet om »Faarene høre Hyrdens Røst» (Joh. 10, 3) om det indre Ord, Aandens Virkning og Rørelse.

en Synders Forstokkelse). 12. De uværdige faa ikke Herrens Legeme og Blod (saal. lærer Holst). Endelig anføres en Række formentlig farlige Skrifter, og en skærpet Censur anbefales.

Gert Hansens Svar paa Hr. Chr. Reenberg's Klage over ham.

Da Reenberg havde angivet Gert Hansen som Forfatter af nogle i Afskrift udbredte pietistiske Læresætninger, paatog denne sig at forklare Sætningerne, efter at de den 18. Marts 1734 var oplæste for Kommissionen, uagtet han ikke vilde indrømme, at han var Sætningernes Forfatter, hvad han sikkert heller ikke var¹). Hans Forklaring var meget udførlig. Vi nøjes derfor her med hans Bemærkninger til den første af de 14 Sætninger, der begynder med de Ord: »Det er ikke ethvert Ord, I hører, der kan omvende eder; men naar Aanden kommer. da skal I vel give Agt paa, at I strax imodtager, og ej imodstaar ham. — — I har ofte haft Bevægelse i eders Hjerte, naar I har hørt en Prædiken; men det har dog ikke været den rette, det har da ikke været Aandens Villie«. — Gert Hansen forklarer sig, som følger:

Svar paa de 14 Lærepunkter, som er tillagte mig i den kongelige Kommission.

Overhovedet maa jeg om alt dette forud gøre denne Erindring, at jeg paa mange Steder, saavel paa Ordene som paa Sagen selv, tydeligt har mærket, at de ikke er oprigtigt optegnede, saaledes som de er talt af mig; men dog bekender jeg mig til den største Del deraf; derfor maa jeg gennemgaa det paa den Maade, at jeg videre udlægger og forklarer det, som er nødvendigt til den rette Forstaaelse, da der [ellers] tildels fremkommer noget altfor urigtigt og urimeligt.

¹) Se Efterskriften ndf. S. 713.

Derpaa er da mit Ønske, at først en af min Anklagers Theses og strax efter min Erklæring, der svarer dertil, maa blive oplæst, saa atter en anden af hans Theses og min Erklæring, indtil de alle er gennemgaaede.

1. Med dette første Punkt skal der siges saa meget, at man ikke maa lade sig nøje med at have hørt den ene Prædiken efter den anden, men der maa gives Agt paa Guds Kraft og Bevægelser gennem Ordet, forat man strax, naar saadant mærkes, kan modtage det som en Besøgestid af den kære Frelser, thi det er jo bekendt nok, at mange gaa fra den ene Prædiken til den anden, og ikke bliver bedre ved den sidste end ved den første. Herved har jeg tænkt: Ej! om de da aldrig hverken den ene eller anden Gang har mærket nogen Kraft af Ordet? Du maa dog sige til dem, naar du ser Lejlighed dertil: Børn! naar I hører Ordet, saa giver Agt paa Eder selv og i Eder selv, om I ikke finder nogen Kraft eller Bevægelse eller nogen Erkendelse i Eders Aand, forat I ikke skal gaa saa døde og tomme ud af alle Prædikener; thi jeg er forsikret om, at Gud dog en Gang ved Ordets Hørelse virkede noget i Eders Sjæle, naar man kun gav vel Agt derpaa og lod sig det være magtpaaliggende ved Ordet at naa til nogen Erkendelse, alvorlig Eftertanke og til Overbevisning og Opvækkelse; thi Ordet beviser sig kraftigt i dem, som tro. 1 Thess: 2. v. 13. Men naar man gaar hen og kun hører paa Prædikenerne uden videre Eftertanke, og ikke anstrænger sig for, at Ordet kan forenes med Troen, saa er det jo desværre vist nok, at man hører mange Prædikener uden Frugt og Nytte.

Er det ilde talt, at ved Ordets Hørelse skaber den Hellig Aand en særlig Bevægelse i Eder? Nej! men I maa i saa Fald tænke: nu er det Tid, nu besøger Gud mig, nu giver han Ordet Vidnesbyrd, jeg maa ikke lade ham forgæves banke paa; thi kort at sige: Et Menneske kan een Gang være bedre disponeret til at høre og modtage Ordet end paa en anden Tid, idet han har mere Agt derpaa og hans

Gemyt er mere befriet fra andre Ting, har en større Hunger efter Guds Ord, har noget paa Hjerte, som bekymrer ham og gør ham vemodig. Ligeledes kan Gud selv een Gang give større og kraftigere Naade end til en anden Tid. Thi han er jo baade et frit og et naadefuldt Væsen, han har sine Besøgelsestimer og vil, at vi saavel skulle staa rede og vente paa hans Forbarmelse, naar han lader sit Ord forkynde for Sjælene, som naar han oplader sin Haand og vil bespise Legemet med sin Godhed. De vil alle vente paa Dig, at Du giver dem deres Spise i sin Tid, saa samle de etc. Ps. 104. v. 27. 28. Det er urigtigt anført, naar der staar: I har ofte, naar I har hørt en Prædiken, haft Bevægelse i Eders Hjerter, men det har ikke været den rette, og har heller ikke været Aandens Vilje. Dog skal det formodentlig være dette, at enhver Bevægelse ikke bringer til Maalet, der hører mere end een Bevægelse dertil, en Bevægelse kan igen tabe sig, men her maa noget blive ladt tilbage i Sjælen, som driver Sjælen til Sandhedens Erkendelse og en større Alvor. Sker dette ikke, saa har heller ikke Bevægelsen udrettet det, som havde skullet ske.

Men derfor kan det dog godt have været en ret og ægte Bevægelse, og den maa ikke forkastes, fordi større og kraftigere Bevægelser kan have, og endnu mindre maa en saadan anses for noget andet end Aandens Bevægelse. Thi Guds Aand kan bevæge saavel let som stærkt, og sagte som heftigt.

Den Slutning, som i Anklagen drages heraf, neml. at Guds Ord ikke altid har Kraft, kan jeg ikke saa helt indrømme, naar saadant virkelig er Guds Ord, 1. Pet: 4. v. 11, og bliver der tydeligt givet tilkende, at det ikke altid er Guds Ord, Guds eget Ord, Ord som kommer fra Gud og som Gud anerkender for sit, hvad man udgiver for Guds Ord; thi Profeten Jeremias siger: De stjæler mine Ord, den ene fra den anden, de tager det paa deres Tunger og siger: Han har sagt det, Cap. 23, v. 30. 31. Hvad skal Straa gøre hos Korn, taler Herren v. 28. Naar Herren

taler saaledes om dem, som kommer i hans Navn, og han ikke vil erkende det for sit Ord, hvad den ene stjæler fra den anden, saa lad de fleste, som gaar op for at prædike, se til, fra hvem de har deres. — —

Saaledes fortsætter Gert Hansen med sin Forklaring af de 14 Sætninger, idet han vedkender sig meget, og afviser andet. Tilsidst vedfører han følgende Efterskrift:

Efterat jeg saaledes havde fuldendt mit Svar paa disse 14 Punkter og havde afgivet dem til Afskrivning, er et Skrift med 14 ligelydende Punkter kommet mig for Øje, hvilket efter Hr. Ewalds Beretning for omtrent 1¹/₂ Aar siden har rouleret om her i Byen sammen med et dertil føjet og til Hr. Biskop Worm i det latinske Sprog skrevet Brev, hvori der meget indstændigt anholdes om Hjælp og Assistance mod Hr. Ewald¹), hvilke 14 Punkter samt Brevet jeg har afcopieret og hermed vil overgive i den høje Kommissions Hænder. Jeg anser dette som Guds særlige Direction, som har ladet dette komme mig i Hænde netop i dette Øjeblik og saa uventet, forat Modstandernes confuse og uforsvarlige Forhold i denne Sag kunde blive aabenbaret. Jeg giver den høje Kommission især dette at betænke, hvorledes Vidnerne maa være conditionerte, naar de samme og uforandrede Ord, som Hr. Ewald beskyldes for, ogsaa skal vidne mod mig.

Kbh. d. 18. Marts 1734.

Gert Hansen.

Sagen blev senere Genstand for længere Forhandling mellem Klageren (Hr. Reenberg) og Kommissionen, som 19. Marts besluttede, at da R.s Klage ogsaa berørte Hr. Ewald, skulde den tilstilles ham til Erklæring, der saa skulde meddeles R. til Besvarelse. »Men det skulde ogsaa være det sidste, som skulde modtages fra ham, for at Konfrontationen kunde blive helt afsluttet«. Hertil sva-

¹) Se Kh. Sml. 3. IV, 75 f., hvor alle de 14 Sætninger findes aftrykte tilligemed et Brudstykke af Brevet til Biskop Worm.

rede R., at han ikke forlangte Hr. Ewalds Svar, da alt var klart af dennes tidligere Svar og nu beroede paa Vidner. Han ønskede altsaa ikke oftere at komme for, men overlod alt, indtil Vidneforhøret, til Kommissionens Godtbefindende.

Den 26. Marts mødte Ewald dog med et Svar, der læstes. Men en ny Konfrontation fandt ikke Sted, ligesaa lidt som da Mad. Wulfs Svar paa Reenbergs Indlæg læstes den 7. April. De mange Notarialvidnesbyrd, som Reenberg havde samlet især mod Ewald, kom ikke til Anvendelse. Et enkelt af dem kan dog her meddeles, vedrørende den besønderlige Ligtale, Ewald havde holdt over en af de stakkels Grønlændere, man havde trukket ned til Kjøbenhavn, hvor Døden ventede de fleste af dem. Vidnesbyrdet er aflagt af Grønlændernes trofaste Ven Povl Egede.

Efter Hr. Christian Reenbergs Requisition kan jeg med en uskadt Samvittighed vidne, at da Grønlænderen Friderich Carl blev begravet, talte Hr. Ewald, Præst paa Waisenhuset, disse Ord blandt andre ved Graven den 19. Septbr. 1732: »Dette Menneske kom fra Mørket, levede i Mørket og døde i Mørket«. Dette erindrer jeg mig desto vissere, som det smertede mig dels for den afdøde, hvis Kundskab om Gud og skikkelige Forhold var mig saa meget nærmere bekjendt, som jeg kan vidne for Gud, at naar jeg havde endt min Information med samtlige Grønlændere, continuerede han at spørge mig om anden Dagen efter, hvad han kunde have glemt noget af det, ham forrige Dagen var lært, og saaledes lærte han efter min Bortgang de andre dagligen, og skammede tidt de andre ud, at de vare saa glemsomme om det, som angik deres Sjæls Salighed — hvad Glæde jeg tit tog mig ved hans Andagt i Læsningen, bliver mig selv forbeholden — dels smertede mig slige Ord i Henseende til Christendommen, der, eftersom Hr. Ewalds Ord faldt den Tid til, beskyldtes som at være et Mørke, og derfor, da jeg kom hjem, maatte for min Skyld consulere den nærmeste, jeg havde, om sligt

Udsigende kunde passe sig med en luthersk Præst og Analogia fidei med Daabens Virkning. Siden efter, den 1. Oktober, var Hr. Ewald raisonablere i sin Tale over en anden Grønlænder, nemlig Jørgen Brodersen; thi ham sagde han dog, at han haabedes det bedste om. Jeg og ingen bedre veed bedst, hvad begge disse ejede i Guds Kundskab, og intet at tale ilde om den sidste, mens den første var mere oplyst. Dette kan jeg for Gud og al Verden, naar paaæskes, bevidne under en oprigtig og sandfærdig edelig Deposition.

Paul Egede.

K.havn d. 19. Marts 1734.

Da Konfrontationen nærmede sig sin Ende, vedtog Kommissionen 26. Marts 34 følgende:

»Et Project til en allerund. Relation skal laves og sendes om, at man kan gøre sine Bemærkninger og i næste Session enes om en Relation. Wøldike tager Protokollen og alle Dokumenter med sig, fra Lit. A til Ll.¹⁾, og lover ikke at lade hverken den eller dem komme for nogens Øjne«.

I Mødet den 7. April »declarerede Hs. Exc. Hr. Geh.-Raad Holstein, at eftersom det var H. K. Maj. vel bekendt, at der vilde gaa en lang Tid til Affattelse af en ordentlig Extract saa vel af Protokollen som af Akterne, saa havde H. K. M. befalet, at der kun skulde gøres en kort Fortegnelse over bemeldte Protokol og Akter, hvori Materierne fremførtes, og hvori der skulde henvises til Pagina i Protokollen og Akterne, dog saaledes, at det gik efter enhver Præsts Angivelse, og der skulde ogsaa tillige remarqueres, hvor og hvorover Vidneforhør forlangtes«.

»Imidlertid blev Projektet til en Relation, som efter den sidst vedtagne Aftale var affattet af Hr. Prof. Wøldike, antaget og indtil videre vedlagt de andre Akter. Hvorpaa

¹⁾ Lit. A. var Hr. Morten Reenbergs »Deduction« og Lit. Ll. var Mad. Wulfs sidste Indlæg (se foran, S. 451 og S. 671 ff.).

Prof. W. igen tog Protokollen og Akterne til sig, for at lave et Projekt til en saadan kort Fortegnelse, som var forlangt af H. K. Majestæt«.

(Underskrifter af Kommissionens 6 Medlemmer).

Den af Kongen ønskede Relation under Titel: »Register og kort Fortegnelse over, hvad ved Confrontation udi den Kongelige til at undersøge falsk Lære allernaadigst anordnede Commission sig tildraget haver«, findes i Kopi i Arkivet i Wernigerode. Den er ordnet paa den Maade, Kongen havde forlangt; den maa have kostet meget Arbejde og vidner i høj Grad om Prof. Marcus Wøldikes Flid og Nøjagtighed, da hele det store Stof maatte gennemarbejdes og bringes i en anden Orden, end det forelaa i den under Møderne optagne Protokol, forat Kongen kunde faa en let Oversigt over, hvad hver af Kjøbenhavns Præster havde forebragt, inden han gav sig i Lag med den store Protokol og de ledsagende talrige Aktstykker, til hvilke der i Randen omhyggelig er henvist. Relationen slutter med følgende Udtalelse:

»Altsaa haaber vi, at vi allerunderdanigst herved have efterlevet E. K. M.s allernaadigste Befaling og det til os overdragne Kommissorium, at paahøre og modtage Præsternes Klager og at confrontere dem med de anklagede, hvilket alt udførligt allernaadigst kan ses af medfølgende Protokol og Akter. Den os allernaadigst foreskrevne Tids Korthed foraarsager, at vor Extract og Relation ikke er bleven udførligere affattet, end den her allerunderdanigst indgivne. Vi beder derfor allerunderdanigst E. K. M. allernaadigst vil lade denne vor Udførelse behage sig. Og forbliver saa efter vor allerunderdanigste Pligt indtil Enden.

E. K. M.s allerunderdanigste, tro og pligtskyldigste
Kbh. d. 21. Apr. 1734. Tjenere.

*J. L. von Holstein. J. W. Schrøder. C. Worm. J. Steenbuch.
M. Wøldike. J. F. Reuss.*«

Længe inden Kongen havde modtaget Kommissionens Relation med Protokol og Akter, maa han gennem Holstein i det enkelte være bleven gjort bekendt med Konfrontationens Gang, da det ses, at han har staaet i en stadig Brevvexel med Grev Stolberg angaaende de forekommende Sager og har stykkevis sendt ham noget af Forhandlingerne, samt modtaget hans Raad og Tilskyndelser¹). Derved forklares det ellers uforklarlige, at Kongen, samtidig med at han modtog »Relationen«, kunde meddele Kommissionen sin Dom over det hele, som det fremgaar af følgende »Instruktion«, samt udstede de to vigtige Kongebreve af 23. April 1734 til Biskop Worm og til Universitetets Rektor og Professorer.

Instruction for den Commission, som er nedsat for at examinere Klagerne over falsk Lære.

1. Med at afhøre Vidner i denne Sag skal der ej videre fortales.

2. Den skal fordre Præsterne i København, som have klaget over falsk Lære, for sig, forelæse dem den hermed følgende Placat²), og eftertrykkelig foreholde dem deres store Uret i at laste det gode og i at opvække en saadan ikke liden Alarm, med Befaling at de i Fremtiden have, i Overensstemmelse med vor publicerede Forordning, ganske at afholde sig saavel fra offentlig Skjelden paa Prædikestolen imod Christi retskafne Tjenere og andre gode Sjæle, som fra allehaande hemmelig Suggestion, under Straf af

¹) Se H. L. Møller, Kong Kristian den Sjette og Grev K. E. Stolberg-Wernigerode, S. 71 ff. Allerede 19. Jan. 1734 tilbagesender Stolberg Kommissionens Protokol (saa vidt den var naaet ved Møderne i Dec. 1733) og sit »unmassgebliches videtur«. Tillige bemærker han: »For Kommissionen bør kun svares paa, hvad E. Maj. befaler, og Kommissionen har kun at afværge den unødvendige Pennekrig«. Men saaledes kom det dog ikke til at gaa, som de talrige Indlæg og Kontraindlæg viser.

²) Se ndf. S. 721.

Remotion, ja efter Omstændighederne endog haardere Afstraffelse. Tvertimod have de at anraabe den Herre, for hvis Domstol de engang skulle nedlægge deres Embede, at han hos dem selv vilde fremkalde Bod og Tro, og derved giøre dem duelige til i Kraft og Visdom at forrette deres aandelige Embede paa de dyrekjøbte Sjæle. Naar Biskoppen i vort Navn har antydet dette for Stadens Præster i de øvrige Commissariers Nærværelse, da skal ogsaa

3. fornemmelig Professor Reuss og Hr. Ewald i alt Alvor coram commissione formanet til omhyggeligen at afholde sig, saavel offentlig paa Prædikestolen som i privat Omgang med andre Sjæle, fra alle Talemaader og Sætninger, som synes at stride imod Guds aabenharede Ord og den af dem besvorne Augsborgske Confession og symboliske Bøger.

4. Fornemmelig skal det betydes Hr. Ewald eftertrykkeligt, at han efter sin egen Tilstaaelse har bibragt adskillige, ihvorvel gode Sjæle, Læren om det 1000aarige Rige og om alle Tings Genoprettelse («von der Wiederbringung aller Dinge»), at han har skrevet en Fortale til den tvetydige Tractat, kaldet: om de 8 Saligheder, og anprist denne som et opbyggeligt Værk til Andre; i lige Maade at han ikke noksom har godtgjort at have Approbation til Trykningen af en Psalmebog, saa at Vi vel vare beføjede til at straffe ham for saadant; men for denne Gang ville Vi — med Undtagelse af 30 Rdlr. Bøder til de Fattige — se gennem Fingre dermed, forhaabende naadigst, at Hr. Ewald vil i Fremtiden i alt dette gaa forsigtigere frem, ingen andre insinuere sine Problemer, og ingen Bøger lade trykke uden udtrykkelig Consens af dem, som af Os dertil ere forordnede.

5. Sandorf og Kuhre skulle ligeledes fremkaldes, og under Trusel om Straf dem forbydes al Udbredelse af anstødelige Sætninger («alle Propalirung verhänglicher Sätze»).

6. Fiscalen maa det anbefales at vaage over alt dette, og hvis noget mistænkeligt skulle ytre sig, eller En og

Anden paa Prædikestolen angribe retskafne Guds Tjenere og Børn, da maatte saadant anmeldes for den af os nedsatte Commission til Undersøgelse og Afstraffelse.

7. Den hidtilværende Commission skal endnu vedblive noget, indtil videre.

8. Betræffende de Personer, som hidindtil har afholdt sig fra Nadveren, da er det enten saadanne, som staar under Følelsen af deres Elendighed, og altsaa befrygte at nærme sig samme uværdigen; disse maa langt snarere underholdes i deres Ængstelighed end drives til Nadveren, efterdi det ikke bør tilraades nogen Sjæl, uden sand Hunger og Tørst efter Christo, at træde hen til et Maaltid, af hvis værdige eller uværdige Nydelse Liv eller Død er afhængig; eller og det er Sjæle, som forarges derover, at saamange uværdige stedes til den hellige Nadvere. Disse maa det i al Kjærlighed betydes af retskafne Lærere, [at de ikke bør holde sig borte]. Dog, hvis de ikke ere at vinde, maa ingen Snare lægges for deres Samvittighed, saalænge til Herren værdiger dem en bedre Indsigt i denne Sag, og denne Skrupel bliver dem betaget ved Aandens levende Overbevisning.

8. Men sporer man hos nogen af dem sand Foragt for dette Naademaaltid, forbunden med Villiens Ondskab, da maa saadanne ansees for ubodfærdige og altsaa uværdige, følgelig overgives til Guds forbarmende Kjærlighed, indtil de omvende sig, med mindre de skulde søge at øge deres Parti, i saa Fald maatte et Consilium abeundi gives dem.

10. Privatforsamlinger maa connivendo tillades af Commissionen, dog saa at de ikke bestaar af altfor mange Personer, ikke holdes paa en Tid, hvorved den offentlige Gudstjeneste vilde forsømmes; retskafne Lærere, Præster og Guds sande Tjenere maa være tilstede, og se til, at alle Afvigelser forebygges og alt gaar ordentlig og ærlig til.

Dette er slet ikke imod Forbudet de anno 1706, saasom dette udtrykkeligen ikkun forbyder Husforsamlinger af

egensindige Personer, som føre en fra den hellige Skrift og den Augsborgske Confession afvigende Lære. NB. dog at Præsterne selv flittigen gaa i disse Forsamlinger og se til, hvad deri foretages, om der ogsaa tracteres noget imod Guds Ord og den Augsborgske Confession, og hvor de maatte finde saadant, søge med Sagtmodighed at bringe Folkene tilrette og anvende alt til Befordring af Guds Rige og til Sjælenes Bedste.

11. Dette skal Commissionen holde hemmeligt til sin egen Efterretning, og ikke sige det til Nogen, uden hvor den højeste Nød fordrer det, og da kun til hvem det angaar. Skulde der ellers være noget, hvormed de forlange vor nærmere Befaling, da kunne de altid desangaaende give skriftlig Forestilling til Os; og skulle de især se til, at Fred og Ro kan vedligeholdes i Kirken.

Saa vidt Kongens »Instruktion«, der i det foreliggende tyske Udkast savner Datum, men aldeles kjendelig forudsætter Kundskab til, hvad der ved Konfrontationen var bragt for Dagen. Professor J. Møller, som først har fremdraget Stykket og oversat det, har urigtig henført det til Slutningen af Aaret 1733¹⁾, medens det utvivlsomt er fra April 1734, eftersom der i samme henvises til en Forordning, der udkom 23. April s. A., samme Dag som den forsynet med Kongens Underskrift oversendtes Geh.-Raad Rosenkrantz til Publication, ledsaget af følgende Skrivelse²⁾:

Die zwey Orders folgen hierbey unterschrieben wieder zu rücke. Von der Order an den Bischoff soll eine vidimirte Copey an den Pastor Blum zu seiner Gelebung gegeben werden, und damit er kan die andern Hoffprediger, welche unter ihm stehen, wie auch vom Waisenhouse, zur Unterzeichnung bey ihm im Protocoll anhalten.

Friederichsberg d. 23. April a. 1734.

Christian R.

¹⁾ Mnemosyne IV, 342.

²⁾ Ledreborgske Saml. 398, Fol.

Kongens egenhændige tyske Udkast (dat. 19. Apr. 34) til nævnte »Ordres« giver os en Forestilling om Kristian VI's ualmindelige Arbejdsiver og Arbejdsevne; thi selv om man med Føje tør antage eller endog kan bevise, at Stolberg har givet Kongen mange Raad og Tilskyndelser, saa har han dog ikke sat Forordningerne saaledes i Stil, at Kongen kun behøvede at afskrive hans Udkast. Den ene af de to »Ordres« lyder, som følger:

Til Hr. Christen Worm, Biskop over Sjællands Stift.

Christian VI osv. Vor Gunst tilforn. Dig kan ikke være ubekjendt, hvad bedrøvelige og højst forargelige Beskyldninger og Tvistigheder imellem nogle af Gejstligheden i vores kongl. Residents-Stad Kjøbenhavn udi næstforbigangne Aar sig haver rejst, og hvorledes Vi derover er bleven foraarsaged deraf den sande Grund, og hvad dertil kan have givet den rette Anledning, ved en dertil in specie anordnet Commission at lade undersøge. Endskjønt Vi nu intet mere havde ønsket, end at Vi, jo før jo bedre, kunde have gjort en Ende paa disse højst uanstændige og Guds Ære til Nachdel geraadne Stridigheder, saa vil dog, siden Confrontationen saa længe har varet, og Vidnernes Afhørelse endnu forestaar, vores nu, næst Guds Hjælp, snart foretagende Rejse til Holsten ikke tillade Os i ovenbemeldte Tvistigheder for Haanden allernaadigst at decidere, og har Vi derfor fundet for godt, Dig hermed allernaadigst at anbefale, at Du, saasnart Du denne vores allernaadigste Ordre haver bekommet, samtlige Præsterne i forbemeldte vores kongl. Residents-Stad Kjøbenhavn for Dig tilsammen fordrer, og dennem i vores høje Navn paa det alvorligste anbefaler:

1. At enhver af dennem Lærdommen om Troen og den sande Guds frygt efter Guds hellige Ords Indhold og den uforandrede Augsburgske Confession redelig og flittig driver, Tilhørerne Lærdommen om en sand Bod og Bedring og den levende Tro efter Salighedens Orden eftertrykkelig

til Hjertet fører, og altsaa prædiker Christum lutter, og saaledes som han af Gud er gjort os til Visdom, Retfærdighed, Hellighed og Forløsning. Men derimod skal enhver af bemeldte Gejstlighed aldeles entholde sig fra alle ikke nødvendige Subtiliteter og anstødelig at fordømme eller forkjette andre.

2. Som Vi ogsaa fast have besluttet, naar den af Os anordnede Commission i alle Maader er bragt til Endskab, og efter at Omstændighederne af de imellem Præsterne opkomne Tvistigheder og Uroligheder, og hvad dertil kan have givet Anledning, af Os nøje er bleven overvejet, ved Guds Naade og Bistand aldeles at raade Bod paa dette, Væsen, saa haver Du alle forbemeldte Kirkens Tjenere udi vores allerhøjeste Navn i Særdeleshed alvorligen at forbyde, at imidlertid ingen af dem skal understaa sig paa Prædikestolen at fremføre de nu controverterede Positiones og Meninger, eller derom hverken directe eller indirecte at prædike; da det dog dennem derhos ikke bliver forment at straffe de i Svang gaaende Laster, og Tilhørerne for dennem at advare, saa og vores evangeliske Kirkes Lære, dog uden andres Fordømmelse og Menighedens Forbitrelse, at bevise og fast at sætte. Thi som

3. Enhver Præsts Pligt aldeles udfordrer at fremføre vor evangeliske Læres Sandhed og, naar det gjøres fornøden, at vise Farligheden og Ugrunden af vores Modstanderes Lære-Punkter, saa skal de dog derudi følge christelig Modesti og Klogskab, men for alle Ting se sig vel for, at de ikke af en blind Nidkjærhed maaske udraaber de dyrebareste vor Frelasers Sandheder for Vildfarelser og Kjetterier.

4. Skulde nogen Præst, han maa og være hvo han vil, understaa sig herimod formastelig at handle, saa er herved til Dig vores alvorlige Befaling, at Du dig derom flittig erkyndiger, og naar Du, at sligt af nogen Præst er begaaet, haver bragt i Erfaring, Du da samme Præst strax ab officio et beneficio suspenderer, og til Os derom videre uden nogen Forhaling allerunderdanigst refererer.

5. Saa ofte en Præst i vores kongl. Residents-Stad Kjøbenhavn lader en fremmed Præst eller Student for sig prædike, skal han selv for hans Forhold være reponsabel, i Fald han skulde handle imod denne vores allernaadigste Befaling.

6. Ingen Præst skal herefter have den Frihed paa Prædikestolen nogle nye Controverser at fremføre, uden saa at han Dig sligt forhen haver bekendtgjort, og formedelst hans Aarsagers Forestilling derover haver indhentet dit skriftlige Raad og din Consence, som Du hannem da efter dit bedste Vidende og din Samvittighed, og ikke uden at Guds Ære og Menighedens Opbyggelse det uforbigængelig udfordrer, haver at meddele; men skulde nogen uden saadan din Consence understaa sig pro concione at fremføre ny eller saadanne Controversier, som ej tilforn haver været bekendte eller approberede, da haver Du dig strax imod ham efter ovenbemeldte 4de Punkt at forholde.

7. Men paa det dog alle Vildfarelser og al Uorden paa det kraftigste kunde blive forebygget, saa haver Du alle Præster alvorligen at tilholde, at naar de finde nogen Anstød og bære nogen Tvivl om nogens Lære eller Levned, de Dig da saadant tilkjendegiver, uden derom ellers enten publice eller privatim mod nogen at lade sig mærke, da Du derefter det, som Dig er forebragt, naar Du de beskyldte for Dig haver fordret i broderlig Embeds-Fortrolighed og med christelig Kjærlighed. har at undersøge og, om det er muligt, at bilægge; men hvis det ikke ske kan, da Os sligt allerunderdanigst at bekendtgjøre.

8. Endelig ville Vi allernaadigst, at Du samtlige Præsterne alvorligen injungerer, at De ved al Lejlighed, saa vel aabenbare som i Løndom, deres Menigheder, Tilbørere og Skriftebørn til christelig Forligelse og Kjærlighed, endogsaa mod dennem, som grovelig tager fejl, og til en hjertelig Afsky for al Uro, Tvist og Sammenrottelser i Had og andres Foragt, om det end maatte ske under en god Nidkjærheds Skin, og ligesom man derved gjorde Gud en

Tjeneste, kraftigst formaner og dennem alt dette ikke alene fast indprænter, men endog derudi selv lyser dem for med et godt Exempel, og ej efterlader noget, der kan tjene til at vedligeholde den borgerlige Rolighed, Enighed og god Forstaaelse imellem alle i vores kongelige Residents-Stad værende Indvaanere. Skulde ellers nogen imod Forhaabning iblandt Gejstligheden findes ikke i alle Siykker at ville underkaste sig alt dette, som ovenbemeldte er, da haver Du Os saadan En allerunderdanigst at bekendtgjøre, paa det han, som den algemene Roligheds Forstyrrer, kunde efter Fortjeneste anses og straffes.

I det øvrige haver Du disse Dig af Os allernaadigst og alvorligen anbefalede Punkter enhver af Præsterne i vores kongelige Residents-Stad Kjøbenhavn at foreholde, dennem deres nøje Iagttagelse at anbefale, og ved deres Hænders Underskrivelse i Protokollen fra dennem at tage det Løfte, at de samme hellig vilde efterleve, hvorimod Du ingen Undskyldning eller Udflugter haver at imodtage, men i alle Maader vel at give Agt derpaa, at ingen, saa kjær ham ellers vor Hyldest og Naades Beholdelse nogensinde maatte være, understaar sig herimod i det ringeste Stykke at handle, da vi herudi forlader Os paa din Os bekendte Dexteritet og Forsigtighed, og forbliver Dig med kongl. Naade tilgedahn og bevaagen. Befalende Dig Gud. Skrevet paa vort Slot Fredriksberg den 23de April 1734.

Under vor Haand og Signet.

Christian R.¹⁾,

At Biskop Worm efter Modtagelsen af denne kongl. Ordre har sammenkalt Kjøbenhavns Præster og ladet dem med Haand og Mund forpligte sig til at efterkomme Kongens Villie, kan ikke være tvivlsomt; men ligesaa vist er det, at det for enkelte af dem faldt svært at efterkomme den. Vi minder her blot om de to Extremer, P. N. Holst

¹⁾ Orig. i Bispearkivet, nu i Landsarkivet for Sjællands Stift.

og H. Mossin, der begge faldt, den ene for sin yderlig-gaaende Pietisme, den anden for sin orthodoxe Iver. I et tysk Tidsskrift fra hin Tid¹⁾ findes indført en latinsk Skrivelse af 26. Maj 1734 til Biskop Worm, hvori han i meget stærke Ord opfordres til at værgе Kirken mod det indbrydende Kætteri. Noget refereres af en Prædiken, P. N. Holst havde holdt, hvis Hovedsum var: »Troens Tilegnelse og Tilregnelse er ikke nok til Retfærdighed«. Ligeledes omtales en Prædiken, som Støvring, »famosus iste Fanaticus«, havde holdt (for P. N. Holst) i Trinitatis Kirke, samt at Ewald, ogsaa efter det kgl. Forbud, ikke havde afladt med at rase mod Kirken og Præsteskabet (»nihil a furore in Ecclesiam et Ministerium post interdictum remisit«).

Der var ogsaa andre end Præsterne, der efter Kongens Mening trængte til alvorlig Formaning og Irettesættelse, nemlig den studerende Ungdom. Naar Aarene 1733—34 i kirkelig Henseende havde en saa ualmindelig bevæget Karakter, var Grunden nemlig ikke mindst den, at Studenterne tog saa stærk Del i den Strid, der førtes, baade i akademiske Disputatser og ved Udspredelsen af satirisk-polemiske Angreb paa Pietisterne²⁾. Vel blev disse ikke sjældent rimede Satirer ikke trykte; men da de flittig afskrevne gik fra Haand til Haand, øvede de ikke ringe Indflydelse paa Stemningen blandt det store Publikum, ikke at tale om den Opsigt, som Studenternes Demonstrationer i Anledning af Forsamlingerne forvoldte. Det var disse Forhold, der — efter at Kongen allerede tidligere havde søgt at lægge Dæmper paa Studenternes

¹⁾ Theol. Samlung von alten u. neuen Beiträgen. Leipzig 1735, p. 245.

²⁾ Noget af denne Litteratur er meddelt i Kh. Saml. 3. IV, 64 ff. Skjønt ikke faa Studenter var blevne opvakte ved de pietistiske Præsters og navnlig Ewalds Forkyndelse, var dog de orthodoxe Præsters Tilhængere utvivlsomt de talrigste. En af de mest fremtrædende blandt disse var Holger Nyholm, Dekan i Kommunitetet, hvis Opposition ved en Disputats 3. Dec. 1733 vakte megen Opmærksomhed (Kh. Sml. 3. III, 828).

Ivrighed — foranledigede følgende kgl. Forordning, der udkom samtidig med ovenanførte.

Til Rektor og Professorer ved Universitetet i Kjøbenhavn.

Christian 6.

Vor Bevaagenhed tilførn! Eftersom Vi med særdeles Mishag maa fornemme, hvorledes en Del af de paa Universitetet i vores kongl. Residens-Stad Kjøbenhavn værende Studenter deres Tid og de af vores prisværdigste Forfædre den studerende Ungdom til bedste stiftede Beneficia Academica ikke til grundig Eruditions Erholdelse eller et ret christeligt og opbyggeligt Levned Fremdragelse, saaledes som de vel burde, anvende, men langt mere af en strafværdig Nysgjerrighed samme derhen misbruge, at de sig udi de mellem nogle Præster i bemeldte vores kongl. Residens-Stad opkomne bedrøvelige og dog Studenterne ikke vedkommende Tvistigheder melere med at ombære alle Slags, tildels aabenbar usandfærdige, Relationer og Fortællinger, saavelsom ogsaa formedelst deres utilbørlige Critiquer og Fordømmelser, samt anden deres, christelige Studenter højst uanstændige, Adfærd, underholde og i Gjerningen ere de fornemste Instrumenter, hvorved denne Ild, saavidt den nu ligger for alles Øjne, er bleven optændt og sig haver udbredet; at Vi intet skulde tale og om de ugudelige, uden Navn hid og did udsprede Pasquiller, hvilke dog efter Sproget og deres Indhold ej kan komme fra nogen anden end de saa kaldede Studenter: og Vi aldeles ville have afskaffet dette onde Væsen, saa er nu her ved vores allernaadigste Villie og Befaling, at I 1) alle Cives Academicos ved et eftertrykkeligt Programma om deres Pligt erindrere, og dennem alvorligen formaner, at de lade deres fornemste Maal sigte derhen, at de kunne bekomme grundig og levende Kundskab af den hellige Skrift og de derudi begrebne Guds Sandheder, saa og formedelst alvorlige Bønner og flittige Studeringer kunne

erholde og tilstrækkelig begribe og eje en god Kundskab udi de i Loven omtalte vores evangeliske Kirkes Tros-Bekjendelser. For alle Ting skal I dem kraftig indprente, at det er en hellig Gud, vi har at tilbede, som hader alt ugudeligt Væsen og derimod vil have et helligt Folk og hellige Tjenere, efterdi Hellighed er hans Husfolks ypperste Prydelse, paa det de i Tide kunne betænke, at de, som vil hengive sig til Herrens Tjeneste, for alting maa have et rent Hjerte og klare Øjne, det er en hellig Villie og en oplyst Forstand, at de maa beholde Troens Hemmelighed i en ren Samvittighed. Derimod skal de sky alle til dette Maal ej henhørende Ting og i Særdeleshed ganske og aldeles entholde sig fra at indmænge sig i de imellem Præsterne i vores Residens-Stad opkomne Tvistigheder, derom hverken publice eller privatim hadskelig at raisonere eller og derom noget til andre, i hvo det og maatte være, rapportere, langt mindre nogens Person, Meninger og Skrifter kritisere, eller med uanstændige Navne belægge; men de skulle sig i alle Maader christelig, modest og viselig, saaledes som det fromme Studenter ret egner og anstaar, forholde med den udtrykkelige Advarsel, at den, som herefter befindes herimod at have handlet, skal for altid have tabt alle beneficia Academica, og dertil være ubekvemme, saa og efter forefindende Omstændigheder med consilio alicuius, eller vel ogsaa med fuldkommen Relegation og Udelukkelse fra alle gejstlige og verdslige Betjeninge, uden Naade anses og straffes.

2. Skal Studenterne derhos paa det skarpeste bekjendtgjøres, at den, som andre offentlig med hadske Beskyldninger insulterer eller og enten selv eller ved andre, hvo det end maatte være, nogen paa Gaden søger at beskjemme og forurolige, desligeste den, som libellos famosos eller injurias scriptas imod andre, og i Særdeleshed Gejstlige, forfærdiger eller udbreder, saa ogsaa den, som paa andres Begjæring i gejstlige og theologiske Tvistigheder til nogens Nachdeel aflægger et Vidnesbyrd eller indgiver et Atte-

statum, som siden bevisligen findes at være urigtigt og usandt, skal, foruden evig Udelukkelse fra al Befordring i den gejstlige og verdslige Stand, end ydermere tilbørligen og paa det haardeste efter Lovens Bydende og ellers arbitrarie, andre til Exempel, blive straffet. Og paa det de Lyset skyende Pasqvillanter ikke skulle blive ustraffede, saa have I dem, som saadan en Universitetets Skandflæk aabenbarer, alle Tider tilstrækkelig Præmie at tilsige, og hannem samme, naar den skyldige ej selv saadan Præmie formaar at betale, virkelig ex Fisco Academico lade erlægge, og have I al optænkelig Flid for at opdage deslige ugudelige Folk at anvende, saasom Vi og enhver af Eder dette hermed paa det alvorligste anbefale.

3. Alt dette, som ovenbemeldt er, have I Provsten paa Regensen og Communitetet, saa og Ephoris over alle Stipendia, strax efter denne vor allernaadigste Befalings Erholdelse at communicere, paa det de sligt Studenterne tydelig og udførlig uden Forhaling kunne bekjendtgjøre, da Vi ogsaa allernaadigst ville, at enhver af Eder alle dennem, med hvilke han som Privatus Præceptor haver nogen Tilsyn, alt dette paa det skarpeste forestiller, og den samtlige studerende Ungdom derhos forsikrer, at Vi herudi ikke ville tilstede nogen Eftergivelse eller Indulgens; og haver I derhos Provsten paa Regensen og Communitetet paa det kraftigste at injungere, at han over alt dette alvorligen holder, og alumnos Collegii Regii saa vel som Convictorii ofte flittig derom paaminder, saa og nøje efterforsker, om nogen af dennem, som staar under hans Inspection, herimod offentlig eller hemmelig handler, da han, naar imod Forhaabning nogen Brøst herudi befindes, saadant strax for Eder, til videre Strafs Paafølgelse, skal andrage, saafremt han ellers ikke selv, om hans Efterladenhed skulde mærkes, vil paadrage sig vores højeste Unaade.

Vi har til Eder den allernaadigste Tillid, at I samtlige holde det for Eders Pligt at være, den Eder anbetroede Ungdom ved Eders Lære og Exempel derhen at lede og

føre, at de jo jage efter Sandhed og Fred, og lære at kjende i sin Kraft den Frelser, hvis Dyder de engang for andre vil tænke at prise og forestille, da Vi ogsaa efterdags, fremfor alle andre, til geistlige Embeder vil befordre dennem, som lade se en redelig og sand Alvorlighed til Gudsfrygt og et christeligt Levnedes Fremdragelse, ingenlunde tvivlende, at I jo denne vores allernaadigste og alvorlige Befaling paa det nøjeste efterkommer, og i disse Tider paa Universitetet ved Magt holder Ro og Enighed, saa kjær Eder ellers vor Hyldest og Naade monne være. Befalende Eder Gud. Skrevet paa vort Slot Frederiksberg den 23 April 1724.

Under vores Kongl. Haand og Signet.

Christian R.

Afskr. i Thottske Saml. 736. Fol. p. 492—4.

Efter at Kong Christian saaledes paa den eftertrykkeligste Maade havde givet sit Mishag med de kirkelige Stridigheder tilkende, mente han vel med en god Samvittighed at kunne tiltræde sin paatænkte Rejse til Hertugdømmerne. Kommissionens Protokol og Akter tog han med sig dels for selv at studere dem nøjere, dels for under et paatænkt Møde i Oldenburg¹⁾ med sin vigtigste Raadgiver, Grev Stolberg-Wernigerode, at faa Klarhed over, hvad der mulig endnu kunde gøres ikke blot for at faa Ro i Staten, men ogsaa for at fremme den sande Kristendom i de ham betroede Riger og Lande.

Allerede den 6. April 1734 havde Kongen sendt Stolberg en tydsk Oversættelse af Protokollen og udbedt sig hans Tanker derom, idet han havde tilføjet: »De vil deraf se, hvilke slette Sager, der er angivne, og hvor slet de er beviste, og hvorledes næsten intet er tilstaaet ved Kon-

¹⁾ Hertugdømmet Oldenburg hørte dengang til den danske Stat. Kongens Møde med Stolberg fandt Sted i Slutningen af Maj 34.

frontationen«. Hertil havde Stolberg svaret (21. April): »Det kjøbenhavnske Præsteskab har ganske vist i høj Grad forset sig; dog findes der ogsaa paa Modpartens Side nogle Omstændigheder, som heller ikke kan approberes. Jeg vedlægger altsaa min allerunderdanigste Mening, ligesom jeg haaber, at det vil være muligt at afhjælpe Sagen uden at gribe fejl, idet man i Religionssager ikke kan gaa forsigtigt nok til Værks«. Den af Stolberg vedlagte Forestilling er næppe bevaret. Men 30. April svarede Kongen fra Odense: »Deres Skrivelse af 21. April har jeg i Morges rigtig modtaget; jeg finder Deres Betænkning angaaende Kommissionen meget god«¹). — Protokollen beholdt Stolberg forat kunne bruge den ved senere Lejlighed, og hans Exemplar er nu vor Hovedkilde til Kundskab om Kommissionens Virksomhed, da den danske Protokol er tabt med Undtagelse af større Brudstykker i det holsteinske Arkiv.

Her hjemme drøftede man selvfølgelig ogsaa Kommissionens Resultater, hvorom dog Meningerne var ret delte. Fra orthodox Side har vi følgende Udtalelse af den lærde Professor Hans Gram²), der i et Brev af 10. April 1734 til Grev Christian Rantzau i Christiania ytrer:

»Med den christelige Commission har det saavidt naaet sit Endskab, at Præsterne og de af dem Anklagede ikke længer blive umagede [med] at møde der; saa Commissarierne vare nu ifærd med at gjøre deres Relation færdig. Men Hans Majestæt har dispenseret dem fra dette Arbeide, og i det Sted [at] levere sig den hele Protocol med alle Bilager, som H. M. selv agter at tage med sig paa den Holstenske Reise, og læse det igiennem per otium. Imidlertid ere vore orthodoxi Prædicatores ei saa ilde fornøiede med Commissionen, som man skulde tænkt; au contraire, de glæde sig, at have kunnet haft den Leilighed at lægge klart og aabenbart for Lyset med solidis probationibus, at

¹) Kongens Breve og Udkast til Stolbergs Svar i Ark. i Wernigerode.

²) Breve fra Hans Gram, udg. af Herman Gram, S. 43.

her ere vrangte Lærere og Lærdomme, som de, efter deres Eed og Pligt, burde prædike imod. Der siges og, at Ewald, Holst, og hvad mere af det Slags Folk her gives, have staaet sig i Commissionen ret som nogle Stympere; og er det galt nok at ville begynde en Reformation, naar man hverken selv er lærd nok dertil, og ei er forsynet med en dygtig Forfægter«.

Saaledes dømte nu Gram og med ham sikkert de orthodoxe Præster og mange Lægmand, der saa skjævt til det pietistiske Røre. En Mand, der havde hjemme i den anden Lejr, men havde nøjere Kjendskab til de nu afsluttede Forhandlinger, end Gram vistnok har haft, udtaler sig paa en anden Maade og ser navnlig Ewald i et meget gunstigere Lys end det, hvori Klagerne for Kommissionen fremstillede ham; og det kan næppe nægtes, og vil vel ogsaa nu indrømmes af de fleste, at havde end Ewalds Lære sine Udvæxter, der ikke kom overens med den orthodoxe lutherske Dogmatik, saa var han dog utvivlsomt en lærd Mand og en stor Opvækkelsesprædikant, der har afsat dybe Spor i den danske Kirkes Historie. Stykket, der har til Titel: »Einige beyläufige Anmerkungen über die Klagen der Prediger«, skal meddeles som Tillæg til denne Afhandling. Hvem den unævnte Forfatter er, kan ikke med Vished afgjøres. Heiberg har formodet (Kh. Sml. 5. III, 697), at det er Bluhme, hvad dog er tvivlsomt.

Den kongl. Kommissions Virksomhed var nu standset; men opløst var den ikke, og skjönt Vidneførelsen, hvortil de orthodoxe Præster havde sat ikke ringe Lid, og som de havde forberedt ved Optagelsen af de tidligere omtalte talrige Notarialvidnesbyrd, efter Kongens Villie var ophørt, havde han dog ikke afgivet den af ham bebudede Decision, som krævede moden Overvejelse og Raadførelse med Grev Stolberg. Der var jo ogsaa endnu anvist Kommissionen en vis Virksomhed ved Tilsyn med de gudelige Forsam-

linger¹⁾. Men det maatte i nogen Maade svække dens Anseelse, at et af dens egne Medlemmer, nemlig Prof. Reuss, fremdeles var mistænkt for Vranglære. Breve fra Christian VI til Geh.-Raad Rosenkrantz og Grev Stolberg vidne om, at Majestæten følte sig ret ubehagelig berørt deraf og helst vilde have Reuss afløst af en anden tydsk Theolog, hvis Læres Renhed ikke kunde omtvistes²⁾. Sagerne mod P. N. Holst og de svenske Separatister i Efteraaret 1734 ligesom de separatistiske Bevægelser blandt en Del af det til Waisenhuset knyttede Personale maatte ogsaa minde Kongen om, at de mest yderliggaaende Pietister maatte holdes i Tømme, hvis den lutherske Statskirke ikke skulde udsættes for Fare. Paa den anden Side viste den Heftighed, hvormed Christian VI optraadte i Anledning af et Smædeskrift, hvormed Studenten W. A. Lange anonymt havde angrebet Pietisterne og deres Beskyttere, at Kongen ingenlunde var til Sinds at lade Pietismens Modstandere frit Spillerum. Han vilde have Ro i det til hans Ledelse betroede Kirkesamfund. Dertil skulde hans endelige Decision, hvorved Kommissionens Arbejde afsluttedes, bidrage.

Som sædvanligt udarbejdede Kongen selv Udkastet til denne Forordning paa Tydsk³⁾ og tilstillede Geh.-Raad I. Rosenkrantz det med følgende Anvisning:

Mein lieber Geheimteracht!

Hierbey folgen zwey piecen, welche ich nöthig finde in der Cancelley expediren zu lassen, es müssen selbige ins Dänsche übersetzt werden, und darf man sich so viel bey der Übersetzung nicht an die Worte als haubtsächlich

¹⁾ Se foran S. 719.

²⁾ J. Møller, Mnemosyne IV, 358—70. H. L. Møller, Kong Kr. VI og Stolberg. S. 76—7. Kh. Sml. 5. IV, 341 og flere af Stolbergs Breve ndf. i Tillægget til denne Afhandling.

³⁾ Kongens tydske Udkast er udgivet af J. Møller i Mnemosyne IV, 373—77.

an dem Sens binden, und wolte ich meine eigene Hand
hernach gerne wieder haben, und bin übrigans

Monsieur

Friederichsberg
den 7ten Dec. 1734.

Votre tres affectione

Christian R.

Ikke længe efter forelaa det vigtige Akstykke i en dansk Gjengivelse, som sikkert kan tillægges Gehejme-expeditions-Sekretær Peter Neve, der havde den ikke altid lette Opgave at overføre Kongens jevnlig knudrede tyske Udkast til dansk Kancellistil. Det Kommissionen tilstillede Exemplar af Decisionen lyder, som følger¹⁾:

Decision angaaende de om falsk Lære indkomne Klagemaal.

Vi Chr. VI etc. gøre alle vitterligt: Efterdi det, desværre, mere end altfor meget er bleven bekendt, hvad for vidtløftige Disputter og Different sier, de enfoldige fromme Guds Børn til Forargelse, onde og modvillige Mennesker til Forstokkelse og ingen til Opbyggelse, nu en Tid lang haver rejst sig imellem nogle af Præsterne i Vores kongelige Residents-Stad Kjøbenhavn, anlangende en og anden Religionen betræffende Ting, da den ene har beskyldt den anden, dels for vildfarende og fordægtige Lærdomme, og at have saadanne Meninger, som ere imod det aabenbarede Guds Ord, den Augsborgiske Confession, de Symboliske Bøger og Vores Kirke-Ritual, dels ogsaa for at have udstrøet farlige og med fanatiske Talemaader opfyldte Tractater, Og Vi derfor, for at forekomme den deraf flydende Gemytternes Forbitring, Uro og andre befrygtende onde Suites, allernaadigst have funden for godt under den 28. Novembris i næstafvigte Aar en Commission allernaadigst at anordne og Commissarierne, i Kraft af det dennem meddelte Commissorio derhen at authorisere, at de oven-

¹⁾ Ledreborgske Mnskr.-Saml. 398 Fol.

bemeldte Tvistigheder med hvad dertil kan have givet Anledning skulde undersøge og begge Parter med hinanden confrontere, hvorefter ogsaa Commissarierne i allerunderdanigst Følge af saadan Vores allernaadigst Villie sig dette Værk med Møjsomhed have paataget, begge Parters Anliggende saavel formedelst de hørte mundtlige Recesser og den foretagne reciproque Confrontation, som og af de vidtløftige vexlede Skrifter noksom fornummet og begreben, samt de sluttede Acta med deres hosføjede Relation til Vores videre allernaadigste Resolution til Os allerunderdanigst have indsendt: Da, som Vi af alt dette paa den ene Side have fornummet, at al denne Splid og Uenighed haver haft sin Oprindelse dels af ilde og uden for deres rette Sammenhæng forstaaede og begrebne Expressioner, dels ogsaa af nogle trættekære og fredhadende Tilhøreres ugrundede Angivelser og Relationer, saa at, naar Sagen ret pondereres og ved Lyset beses, meget er bleven disputeret og klamret om en Del Ting, der vel kunde støde og roulere paa en og andre problematiske Bisager og Meninger, men dog ikke indeholde noget, der i sig selv er farligt og stridigt imod Troens Analogie eller og rører og hensigter til at omstøde dens rette og faste Grundvold, Og Vi paa den anden Side derhos nøje have overvejet og taget i allernaadigste Betragtning, at denne Sag ikke er af den Natur og Beskaffenhed, at den ved Vidners Afhørelse rettelig kan føres, forklares og afgøres, baade fordi deraf vilde gives Anledning til mangfoldige og hyppige sf Vidnerne aflæggende Eder, som dog, siden de uden Nød blev fordrede og deraf ingen Nytte kunde ventes, ere stridige imod al velskikket og anordnet Rettergangsmaade, saa og fordi Sagen i sig selv, hvorom der skulde vidnes, er af den Vigtighed, at den synes at gaa over Vidnernes Begreb, efterdi de fleste til deres Udsigende fremførte Punkter kunde tillige indeholde det, som var ondt og godt, sandt og usandt, og hvorover i det mindste nogle af Vidnerne kunde fristes med captieuse og deres Forstand overstigende

Spørgsmaal, at de derved kunde falde ligesom i Strikker og til deres Sjæls ubodelige Skade og Forlis begaa Mened, helst da endog en af Præsterne, som har klaget over falsk Lærdom, begynder selv at tvivle om sine Vidners Vished, foruden at ogsaa ved saadanne Eders Aflæggelse billig kunde være at befrygte, at det ene saavel som det andet Parti kunde have sine Vidner og Tilhængere, der enten ved den i alle Love saa højt forbudne forudgjorte Aftale, Indskydelse og Suggestion eller for Vild og Venskab Skyld, og paa det de ved det ene eller andet succumberende Partis Fald kunde finde sin Regning, maatte udsige det, som i sig selv var falsk og urigtigt, i Besynderlighed om man skulde lade dennem aflægge sin Ed, der uden Exception eller Restriction har villet sværge paa Ord, som for mange Aar paa ulige Steder og Tider ere forfaldne, eller og edelig har villet vidne om saadanne og de samme Ord uden ringeste Forandring, der af adskillige Personer paa adskillige Tider og Steder skal være udsagte, at Vi ikke skulle tale om den store Scandal, dette nødvendig maatte give, om man Tilhørerne uden Forskel vilde tillade deres Læreres Sandheds Vidnesbyrd ved deres for Retten tilbudne Vidnesbyrd for suspect og forkasteligt at angive og beskyldte. Thi have Vi nu af ovenbemeldte højvigtige Aarsager og paa Samvittighedens Vegne allernaadigst funden fornøden og tjenlig saadan Vidnernes Afhørelse i disse Religions-Stridigheder at ophæve, men derimod forekomme alle højstskadelige Følger og næst Guds Bistand og Velsignelse endogsaa i Religions-Sager at stifte Fred og Kærlighed i Vores Riger og Lande, allernaadigst resolveret i Sagen selv kongelig og efter den Os af Gud forlente højeste og uomskrænket Enevolds-Magt og Myndighed at decidere. Og er altsaa hermed Vores allernaadigste Villie og Befaling, at Geistligheden af begge med hinanden i Religions-Sager hidindtil uenige Partier efterdags skulde entholde sig fra at forkættre, forsmæde og bespotte hinanden eller den ene paa den anden at stikle, men de skulle alene be-

tjene sig af rene bibliske med den Augsborgiske Confession overenskommende Expressioner og Talemaader og altsaa efter Guds Ord og den bemeldte Augsborgiske Confession lære Sandhed, dog uden af Prædikestolene at forebringe Personalia eller at udvise menneskelige Passioner, som vel nedrive, men aldrig opbygge: Og befale Vi derhos hermed alvorlig og strengeligen, at alt dette, som om Præsterne her oven anført er, ligeledes in cathedra ved forefaldende Disputationer og ellers nøje skal iagttages og efterleves, efterdi ogsaa derfra, lige saa vel som af Prædikestolene, Gemytterne til Uenighed og Forbitring kunde ophidses. Og som hidindtil en Del Bøger i theologiske Materier ere blevne trykte og divulgerede, og hvoraf ligeledes er taget Anledning til Disputter og Twistigheder i Religions-Sager, saa byde og befale Vi hermed alvorligen og strengeligen, at ingen Bøger maa af nogen udgives og til Trykken befordres uden foregaaende vedbørlig Censur, saasom Vi allernaadigst ville, at det dermed i alle Maader stricte efter Loven skal forholdes. Skulde ellers nogen af ovenbemeldte stridige Partier herefter formene sig at være beføjet over en eller anden at klage eller noget imod ham at forebringe, da maa og skal det under Vores højeste Unaade ikke ske af Prædikestolen eller ex cathedra, hvorved ikkun Folk forarges og forvirres, men saadan en klagende kan sig derom til behørige Steder adressere, da enhver skal vederfares det, som Ret og Skel med sig fører; og dersom en eller anden er saa formastelig og understaar sig imod dette Vores allernaadigst kongeiige Forbud i Ord eller Gerninger at handle, da skal samme auses som den algemene Roligheds Forstyrre og efter den angrebne og fornærmede Dels eller og Vores derom befalede General-Fiscals bevislige Angivelse og Denunciation enten ved Pengemulkt eller Fængsel, eller og efter Sagens forefindende Beskaffenhed med Livsstraf, straffes og belægges. Hvorefter etc. Givet paa vort Slot Frederiksberg den 16. Dec. 1734.

[Paategning:] Denne Expedition er sket efter Hans Majestæts egenhændige i det tyske Sprog forfattede aller-naadigste Resolution, som Hans Majestæt tillige med Concepten, hvorudi De (o: Majestæten) et og andet med Deres høje Haand have tegnet, efter hosliggende 2de kongelige Billetter til hans Excellence Hr. Geheime-Raad Rosenkrantz af 7. og 14. Decembr: 1734¹⁾ har forlangt og igen allerunderdanigst bekommet tilbage, hvilket hermed testes af

P. Neve.

Læst i den kgl. Kommission 13. Januar 1735.

M. Woldike.

Da Kongen havde sendt Stolberg Decisionen, svarede denne (31. Dec. 1734): »Den gejstlige Decision er saaledes beskaffen, at jeg ikke kan skjønne andet, end at De nu vil faa Ro«.

Ro i Sindet kunde Kong Christian vel nok trænge til, thi han havde været stærkt optagen af Striden i den til hans Forsorg betroede Kirke. Hans Hjerte var hos Pietisterne; men naar han hørte, at Folk beskyldte ham for at ville indføre en ny Religion i Landet, saa gik det ham nær, da han vidste med sig selv, at denne Beskyldning var uretfærdig. Det han vilde, var at lede sit Folk til en dybere Religiositet og at føre Kristendommen videre ud i Livet, end Hævderne af »den rene Lære« hidtil havde formaet.

Det har hidtil været antaget, at Kommissionen opløstes d. 13. Jan. 1735, efter at Kongens Decision var læst og ført til Protokols. Dette forholder sig dog ikke saaledes, da der findes en den 18. Febr. 1735 dateret Skrivelse fra Kommissionen til Generalfiskal Hans Ursin, hvorved ifølge Kongens Befaling en Extract af Decisionen meddeles ham, særlig med Hensyn til de Punkter i samme, der angik

¹⁾ Billetten af 14. Dec. har jeg ikke fundet.

Generalfiskalens Embede¹⁾. Skrivelsen er undertegnet af alle Kommissionens Medlemmer, ogsaa af Schulin, der ellers ikke vides at have haft noget med Kommissionen at gjøre siden dens første Møde.

Overskuer man Kommissionens Gang, da ses det, at de orthodoxe Præster ingenlunde havde tabt Modet eller frafaldet deres Klager, men at de under Paaberaabelse af deres Præste-Ed og de gjældende Kirkelove har indtaget en saa fast Position, at de ikke var lette at rokke, og at de støttede af Biskop Worm gjorde, hvad de formaaede for at udnytte Situationen til deres Fordel. Men ligesaa vist er det, at Kongen, stærkt paavirket af Grev Stolberg, var kommen til det Resultat, at Præsternes Klager som oftest havde saa lidt at grunde sig paa, at de nærmest var et Vidnesbyrd om, at det kun stod ringe til med Klagernes egen Kristendom²⁾. Ikke uden Grund kan det derfor siges, at Kommissionens Undersøgelser har bidraget til, at Christian VI i den følgende Tid mere afgjort end forhen blev Pietismens erklærede Beskytter. Men for øvrigt kunde en orthodox Præst nu som før uden Ulæmpe fortsætte sin Gjerning, naar han kun afholdt sig fra Udfald paa Prædikestolen mod Pietisterne. En anden Sag var det, at Kandidater, der skulde søge Embede, sikrest kom frem, naar de havde gjort sig bemærkede som Tilhængere af Pietismen. Men en udpræget anti-pietistisk Holdning kunde dog til Tider være en anbefaling til Befordring. Bekjendt er det saaledes, at Kongen for at faa Hr. Andreas Wøldike bort fra Holmens Prædikestol gjorde ham til Biskop i Viborg³⁾, og senere Sognepræsten ved Frue Kirke i Kbh., Hr. N. Dorph, til Biskop i Christiania. Baltzer Seckmann, dansk Præst ved Garnisonskirken og ivrig Anti-pietist, gjordes til Stlfts-

¹⁾ Afskrift i Gl. kgl. Saml. 1496. 4to (sidste Blad).

²⁾ E. Holm, Danmark-Norges Hist. 1720—1814. II, 623.

³⁾ Se herom Kongens karakteristiske Brev til J. L. Holstein (Rørdam, Hist. Saml. og Studier II, 214—5).

provst i Aalborg. En af de Akademikere, der 1733—4 havde voldt mest Uro ved sine Angreb paa Pietismen, havde dette at takke for, at han blev kaldet til et Rektorat, som han maaske ellers ikke havde faaet. Den 12. Maj 1737 skrev Kongen nemlig til Holstein, der nu var Oversekretær i Kancelliet: »Rektoren i Slagelse skal være død; her vil nu være en god Lejlighed til at anbringe Mag. [Holger] Nyholm, der skal gjøre det Godes Fremgang megen Skade; han trækker næsten alle Studenterne til sig og bibringer dem mange daarlige Grundsætninger («böse Principia»). Han siges et søge om at blive Rektor i Slagelse. Gid De vilde antyde for Biskoppen, at Vi gjerne ser, at han sætter Nyholm derhen. Men det maatte antydes for Nyholm, at han skal blive ved sin Skole, men ikke undervise Studenter«. To Dage efter skrev Kongen til Holstein: »At Nyholm med stor Glæde har modtaget Rektoratet, har været Os meget kjært at erfare, som ogsaa at Biskoppen anser Nyholm for saa dygtig«¹⁾.

Man ser altsaa, at det særlig gjaldt for Kongen at faa Pietismens ivrigste Modstandere bort fra Kjøbenhavn, hvor Modstanden mod denne Retning havde været stærkest.

Tillæg.

Følgende Breve vedrørende kirkelige Forhold 1733—34 er dels Prøver af Christian VI's Ordre til Geh.-Raad Iver Rosenkrantz angaaende Reskripter og Forordninger, Kongen ønskede udstedte, dels Skrivelser fra Grev Stolberg-Wernigerode angaaende Spørgsmaal og Overvejelser, som den kgl. Kommission gav Anledning til. De første er hentede fra indenlandske Samlinger (Rigsarkivet og Mnskr.-Saml. paa Ledreborg), de sidste (tildels i Udtog og Oversættelse) fra Arkivet i Wernigerode.

¹⁾ Rørdam, Hist. Saml. og Studier II, 274—5. Jvf. Kh. Sml. 3. R. III, 826.

1.

Christian VI til Geh.-Raad I. Rosenkrantz.

Egenhændig. Udat. (Okt. 1733).

Hierbey folgen die Papiere, welche der Bischoff Worm uns vergangenen Freytag auf Friderichsberg übergeben, angehend den Cappellan Holst bey Trinitatis Kirche in Copenhagen. Wir finden des Cappellans conduite extraordinair und nicht zu excusiren.

Wir haben die sache wohl überlegt mit Gott und unsern gewissen. Und wollen ausz besonderen gnaden, und ob wohl der Cappellan ein viel ärgeres verdient hätte, doch weil er bey uns um gnade angehalten, und der liebe Gott uns glücklich zu hause gebracht, wir auch mehr lust zur gnade als schärffe haben, so gehet unser wille und befehl dahin erst, dasz der Bischoff ermædten Capellan vor sich fordere und ihm, in bey-seyn anderer Priester ausz der stadt, reprimandire über seine letzthin gehaltene predigt, und dasz er nach diesen sich nicht solte unterstehen mehr dergleichen öffentlich zu lehren, fals er sich nicht unser höchsten ungnade unterwerffen wolle; wen er sich aber aller anzüglichen reden enthalten wolte, so wolten wir ihm hiermit von aller weiter verdienster straffe befreyen ausz gnaden, und solte er bey seiner gemeine bleiben nach wie vor.

Weil er sich auch über die absolution einen scrupel machte, so möchte er, bisz er sich darüber gefast hätte, der absolution mit beding bedienen, auch diejenigen, welche er fünde und gewisz währe, dasz sie keine wahre hertzliche busze thäten, von der beicht und heiligen abendmahl abweiszen, bisz sie ihr leben enderten. Dieses sind kürztlich die sachen, welche durch ein rescript ausz der Cantzelley dem Bischof Worm weitläuftiger sollen anbefohlen werden¹⁾.

¹⁾ Rescript af 13. Okt. 1733 (se Kh. Sml. 5. IV, 325—6).

Hernach soll eine Order aufgesetzt, welche darnach soll gedruckt werden, an allen geistlichen in beyden Königreichen, dasz sie sich alles scheltens und polterns auf der Cantzel und sonderlich gegen die so genandten pietisten enthalten solten unter der straffe dasz erste mahl 50 Rthlr. an dasz nechste Hospital zu bezahlen, dasz zweyte mahl 100 Rthlr. und dasz dritte mahl der gänzlichen remotion, worauf alle Bischoffe sollen acht geben, dasz dieser unser wille nachgelebet werde, fals sie sich nicht wollen mit-schuldig machen¹).

2.

Christian VI til Geh.-Raad Rosenkrantz.

Friedensburg 10. Novbr. 1733

Weilen der alte Probst Reinberg in Copenhagen, und andere Priester daselbst, sich nicht gantz enthalten können aller unnützen Reden auf den Cantzeln, welche auch sollen gesagt haben, dass man hätte ihnen den Mund verstopft, wodurch sie vermuthlich auf unsere letzte Verordnung zielen; also wollen Wir, dass der Geheimterah in unserm Nahmen dem Bischoff Worm [befehle, dass er] sie noch einmahl warnen soll, die welche so gesprochen, sie möchten sich in acht nehmen, wenn sie nicht sichs selber wolten zuschreiben das Unheil, so ihnen begegnen konte. Auch wollen Wir, dass der Bischoff den alten Probst fragen soll, ob er vergangenen Sonntag vor 8 Tagen eine geistliche und eine weltliche Fabel auf der Cantzel hervorgebracht: worin selbige bestanden, und wohin er damit geziehet hätte. Wir finden auch höchst nöthig, dass der Geheimterah Rosenkrantz denen Professoren Theologiæ bedeute, dass sie denen Studiosis Theologiæ, welche dermahleins Priester-Dienste suchen wollen, in unserm Nahmen sagen sollen, dass sie sich der wahren Gottesfurcht befleissigen müssen, fals sie wolten geholffen werden.

¹; Rescript af 7. Okt. 1733 (se foran, S. 537).

3.

Biskop Worm til Geh.-Raad Rosenkrantz.

Kopenhagen 13. Novbr. 1733.

Hoch Wohlgebohrner Herr!

Nachdem ich von Sr Königl. M: allergnädigstem Befehl durch Ew. Excellence verständiget worden, habe ich den Stifts-Probst Mag: Reenberg gefraget, ob er nicht in der am Sonntag vor 8 Tagen gehaltenen Predigt gesagt habe, der Mund seye ihm gestopfet, und ob er sich nicht zweyer fabeln bedienet, deren die eine geistlich und die andere weltlich.

Das erstere leugnete er gänztlich, und dieweil ich den Tag in der Kircken gewesen, und mit aller Aufmercksamkeit seine Predigt angehöret, so heisset mich die Wahrheit und mein Gewissen hiermit zeugen, wie ich auf keinerley Weise habe mercken können, dass er etwas dergleichen geredet.

Das andere gestunde er zu, als welches sich auch also befunden; damit man aber sehen kann, auf was arth die zwey fabeln oder gleichnisse angeführet worden, so folget hierbey die Abschrift der gesammten Predigt zur allergnädigsten Nachsicht; solche ist mir diesen Tag ~~ver-~~ dem Stifts-Probst nach meinem Begehren zugesendet worden.

Ich habe also so wohl bemeldten Stifts-Probst als allen andern Stadt-Pfarr-Herren S^r K: M: allergnädigsten Willen vorgehalten, nemlich, dass sie S^r K: M: allergnädigsten Verordnung vom 7ten letztverwichenen Octob: genau nachleben solten, und sich vorsehen, auf was arth die Predigten eingerichtet wären, sofern sie sich nicht selbstn wolten zuschreiben, was sonstn heraus erfolgen könnte. Sie versicherten alle, dass sie solchem S^r K: M: Befehl nachkommen wolten. Die Pfarr-Herren von mir ersuchet, sie möchten ihren Mit-Brüdern und Mit-Dienern am Wort vor angeführten Sr Konig^{en} Maj^{ts} allergnädigsten Befehl kund

machen, so auch von ihnen ausser Zweifel wird gesehen seyn.

Also will ich allerunterthänigst verhoffen, dass was S^e K: M: allergnädigst befohlen haben, von mir in der allertiefsten Unterthänigkeit nachgelebet worden ist; der ich anbey, nechst beständigen geistlichen und ewigen Wohlseyns treuhertziger Anwünschung, allstets mit grosser Veneration verbleibe (etc.).

C. W. Worm¹⁾.

4.

Stolberg til Christian VI.

Wernigerode 17. Dec. 1733.

Ew. König. Maj. allergnädigstes Schreiben habe ich gestern abermahls in allen Respect erhalten, und ersehen, dass sich noch keiner angegeben, der falsche Lehre produciret. Dass aber Ew. König. Maj. noch zur Zeit mit äuserl. Dingen keine Reformation fürzunehmen gedencken, ist meines Erachtens sehr guth, in dem dadurch nichts reelles gebessert wird, wenn die Priesterschaft nach wie vor nichts tauget, zu dem wurde ein gantz neues Rituale auf einmahl viel Lärm geben, und ist demnach ein Appendix oder Declaration des alten besser. Ich will indessen befohlener massen einen Entwurff machen, welchen Ew. König. Maj. ansehen, und bis zu gelegener Zeit hinlegen könnten²⁾. Aber Allergn. HErr, einige Anstalten zu tüchtigen Leuthen zu machen, dass die Seelen Dero Unterthanen besser versorget, Ew. König. Maj. Selbst aber eine Clerisey überkommen, die Gott und den König zu fürchten und zu ehren wissen, ist meiner Einsicht nach eines der nöthigsten Stücke in Dero Reiche, in dem die Verabsäumung der

¹⁾ Dette Brev, som findes i Ark. i Wernigerode, er vistnok en Oversættelse af en dansk Original.

²⁾ Den 26. Dec. 1733 svarede Kongen, at det glædede ham, at Stolberg var af hans Mening, at der for Tiden ingen Ændringer var at gøre. »Naar jeg faar deres Tanker, vil jeg se, hvad der er at gøre ved Rituale».

Seelen für Gott ein Mord nach denen Ausdrüchen der heil. Schrift ist. Der Gehorsam der Clerisey ist auch die wichtigste Stütze der Souverainité, den man von einem weltlich gesinntten niemals fern zu hoffen hat.

Sluttelig anbefales Grev Hohenfeld, der intet har. Kongen bedes om at tage sig af ham »ob der Religion wegen«. Han er beslægtet med Gersdorferne.

5.

G. W. Baron v. Söhlenthal til Kongen.

Frederiksberg 20. Dec. 1733.

Söhlenthal sender Kongen det latinske Kirkeritual, da han intet dansk har kunnet faa. Præste-Eden har han for Tydeligheds Skyld oversat paa Tydsk. Kongen vil kunne se, at Præsterne vil kunne beholde deres Blod med god Samvittighed saa længe, indtil det er fastslaaet 1. at falske Lærdomme gaa i Svang; 2. at D. K. Maj. uagtet alle Forestillinger ikke vil afskaffe disse, og 3. at man vil tvinge Præsterne til at bifalde saadanne vildfarende Lærdomme. — Det første er endnu ikke slaaet fast; de to andre existere ikke. Söhlenthal indser altsaa ikke, hvorledes man kan be- raabe sig paa Præste-Eden. Han har, med H. t. hvad man har meldt Kongen om en mulig opstaaende Uro i Anledning af Kommissionen, alvorlig overvejet Sagen og fremstillet den for Gud »i Bøn efter min Svaghed«, og sender nu Kongen sit Udkast »i alle Stykker kristeligt og orthodoxt, saa ingen kan sige noget«. Kongen maa selv dømme.

»Das mir Allergnädigst zugeschickte Bedencken wird sobald als möglich durchlesen, und Ew. Königl. Mayt. meine allerunt. Meynung darüber allergehors. eröffnen, unterdessen aber mir gegen den Hof-Prediger Blum niemals etwas davon merken lassen«¹⁾.

G. W. B. v. Söhlenthal.

¹⁾ Formodentlig har Kongen anset Blume for Forfatter af denne Betænkning, der maaske er det »Forslag«, som omtales i Stolbergs Brev af 7. Jan. 34 (se ndf. S. 749).

Vedlagt findes Söhlenthals Forslag:

I Anledning af det udsprede ved Kommissionen foranledigede Rygte, at Kongen vil forandre Læren, maa Kongen erklære den evangeliske Religion efter Guds Ord og Conf. Aug. for uforbederlig. Kommissionen havde været nødvendig, da de fleste Præster i Kbhvn. havde klaget over falsk Lære og Kjætterier, hvorved Uro var opstaaet, som bedst af en Kommission grundigt og upartisk kunde fjernes, og en Grændse sættes for falske Beskyldninger. Kongen ønsker intet hellere end at udbrede Guds Rige og lede Undersaatterne paa den smalle Livets Vej. Den, der for Fremtiden taler om, at Kongen vil ændre Religionen, skal anklages for Majestætsfornærmelse.

Stolbergs Ytringer angaaende ovenstaaende Forslag:

Wernigerode 19. Jan. 1734.

Hvad Söhlenthals Udkast til et Patent angaar, saa kommer det an paa, »ob die Verbitterung und ein ungebührliches Raisonniren wegen der niedergesetzten Commission sehr gross ist, in dem Falle hätte dergleichen Edict einen reellen Nutzen; wo aber dieses nicht ist, so excusiret man sich nicht gerne gegen seine Untherthanen; solle das Edict aber publiciret werden, so wäre der Schluss zu moderiren; denn ein crimen læsæ Majestatis daraus zumachen wäre meines Erachtens ein wenig zu hart«¹⁾.

6.

Stolberg til Christian VI.

Wernigerode 27. Dec. 1733²⁾.

— — Die Commission betreffend so haben E. K. M. gar wohl verordnet die Priester per individuum zu vernehmen, ich bitte aber, die Sache gantz langsam tractiren zu lassen, dass das erste Feuer ein wenig verrauche, und

¹⁾ Noget Edict af den foreslaaede Art vides ikke at være udstedt.

²⁾ Svar paa Kongens Skrivelser af 12. og 19. Dec. St. udtaler sig først udførlig om Frawen (meddelt foran, S. 564).

wie E. K. M. höchst weislich das Corpus der lärmenden Priesterschaft durch die Ordre von 11. Decbr. getrennet, so will nun nöthig seyn, dass [man] wider sein gar zu generales Angeben etwas specieller einrichte und bedürffendes Falles gehörig bescheinige, da denn die Commission nach der heil. Schrift und der Augsb. Conf. quaestiones aus denen Beschuldigungen ziehen könnte, worüber die beschuldigten in beyder Theile Gegenwarth sich zu erklären hätten, dass aller Feder-Krieg vermieden würde, auch alle allotria wegfielen, da denn acta zu E. K. M. hohen Einsicht und decision eingeschicket werden müssten, ehe und bevor aber eine finale Resolution gegeben würde, so bitte alleruntert. um Communication der Acten, da ich das allergn. Vertrauen, so E. K. M. zu mir tragen, in etwas zu meritiren, nach erlangter Einsicht von Gott, mich euserst bestreben werde, ia! wenn es die Noth erfordert, gerne hinein kommen will. Für alle Drohungen und besorgende Revolte haben E. K. M. nicht zuzusorgen, sprengen die Priester das Volck auf, und man kan es ihnen beweisen, so schicket man sie als Revoltanter nach dem Holm; der people ist aber durch die Milice leicht im Zaum zu halten. Die Personen in der Comm. zu verändern ist kein Rath, denn das hiesse E. K. M. fürschieben. Die allegirten Bücher wollte mir wohl allerunterthänigst ausbitten zn sehen, was darin erhalten.

Die Anstalten zu Erlangung besserer Subjecten zu geistl. Ämtern ist, meiner Einsicht nach, das allernothwendigste, und keine Zeith zu verabsäumen; dass es aber bey ietzigen Coniuncturen nicht neuen Larm mache, zo hielte dafür, E. K. M. schickten nur für das erste durch Söhlenthal oder einen andern, worauf Niemand regardirte, ein paar Subjecta mir zu, die ich von hier nach Halle brächte, und in einigen Wochen wieder welche; so würde es Niemand gewahr; die 1000 Thlr. deutsch Geld aber, so Sie daran wenden, wird Gott 1000fach ersetzen.

Den Priester Eyd habe in dem Rituale nachgelesen,

derselve ist guth, in dem E. K. M. wider Gottes Worth und die Augsp. Conf. nichts verlangen.

(Derefter følger bl. a. Raad om, hvorledes Kongen paa en god Maade kunde faa Geh.-Raad Söhlenthal fjernet fra hans hidtilværende Stilling¹).

7.

Stolberg til Christian VI.

Udat. (omtr. 30. Dec. 1733).

St. takker for Forhørsberetningerne af 15., 18., 22. Dec. 33. Det vil falde Gejstligheden svært at justificere sine Udtalelser. Modparten maa have Meddelelse om, hvad der er indgivet, dernæst selv ad protocollum eller skriftlig erklære sig uden »Anzüglichkeiten«, »worauf durch eine einzige Resolution die ganze Sache zu heben steht«. — E. K. M. ist allergn. bekannt, dass

(1) in allen Ländern, wo Gott sein Reich gebaut, noch biss jetzo üblich, dass man rechtschaffene Prediger der falschen Lehre beschuldiget und zwar, so wie in Dänemarck geschiehet, sonderlich in den Puncten von der Rechtfertigung, guten Wercken, Beicht und Abendmahl. Denn alle, welche das Werck Gottes ernstlich treiben, dringen darauff, es sey nicht hinlänglich nur oben hinn so zu dencken und zu sagen: ich werde ohne mein Verdienst durch Christum gerecht, sondern es müsste eben der Glaube, durch den wir ohne Wercke gerecht werden, das böse Hertze ändern, Actor. XV v. 9. Hieraus fliesset nun von selbstn eine ernstliche Bemühung Gottes Gebothe zu halten, welche man auch wirklich halten kann, 1 Joh. 2, 4 und 3, 5 sq., obgleich auch Gläubige noch Fehler an sich haben, wie ein wohl geartetes Kindt wahrhaftig des Vaters-Willen thun kan, und auch thut, obschon der Vater manches übersehen muss.

¹) Foran S. 566 Not. 2 er dette henført til Kongens Raadgiver i kirkelige Sager, Baron G. W. Söhlenthal, medens det sikkert gjælder Broderen H. F. Söhlenthal (s. D. biogr. Lex. XVII, 42—3).

Wer nun das rechte innere Christenthum, so in einem wahrhaftig geänderten Hertzen bestehet, erfahren, bedienet sich der Beicht und des Abendmahls nicht mehr, wie vorhin, nur nach der Gewohnheit und ohne reelle Vermehrung der Liebe Gottes, sondern er verabscheuet alles opus operatum, und suchet überall in seinem Gottes-Dienst den rechten Kern, welcher ist die innere Vermehrung und Besserung seines Hertzens und Wandels.

Hieraus nehmen nun Christl. Lehrer Gelegenheit, diejenige [zu rügen], so ein ernstl. Chrth. suchen zu lästern, als wären sie in der Lehre der Rechtfertigung nicht richtig, als wollten sie eine totale Vollkommenheit haben, als verachteten sie die Gnaden-Mittel, und stabilirten den Separatismum.

(2) Kann es seyn, dass jemand in Articulis, so NB. den Glaubens-Grund nicht umstossen, irret, und doch ernstl. Gott fürchtet, sonderlich findet man dergleichen unter gemeinen Leuthen, dahero könnte wohl einer oder der andere die Wiederbringung aller Dinge oder die Erlösung aus der Hölle statuiren, welcher zwar hierinnen irrete, aber deswegen jedoch nicht zu verwerfen ist.

(3) Geschiehet es vielmahls, dass gemeine Leute, wenn sie sich bekehren, von diesem oder jenem Lehr-Satze sehr incommode Expressionen führen, aber einen unschuldigen Sinn darunter haben; denn wer kann von solchen eine rechte Theologische Accuratesse in Ausdrückung fordern, welche allein auf Academien gelernet werden; wann man solchen Gemüthern aber die Redens-Arthen mit Liebe expliciret, so nehmen sie solche gar geschwinde an.

(4) Geschiehet es gar wohl, dass gute Gemüther, wenn sie den Greuel der heuchlerischen und bloss äusserl. Wesens des Chrth. erkennen, auf die andere Seite zu weit ausweichen, und von dem äusseren Gottes Dienst nicht mit Ehrerbietung genug reden, so muss man solche nicht als Ketzer tractiren, sondern, wie gesagt, durch Liebe zurechte weisen.

(5) Wann E. K. M. diese Cautelen durch die Commission werden beobachten lassen, so bin ich fast gewiss, dass alle accusationes der Geistlichkeit wegfallen werden. Solte aber jemand wider Verhoffen, unter dem Prætext der Gottes-Furcht, würrckliche böse Intentiones haben, sich auch ärgerlich im Leben aufführen, so præjudiciret dieses dem rechtschaffenen Chrth. so wenig, als es Christo præjudiciret hat, dass Judas unter seinen Jüngern war. Gott machet auch solche Leuthe gar baldte offenbahr, und lasset sie der weltl^{en} Obrigkeit in die Hände fallen.

8.

*Stolberg til Christian VI.*Wernigerode 7. Jan. 1734¹⁾.

— — St. tilbagesender »Unmassgeblicher Vorschlag vom Heil. Predig-Amt« (af en unævnt Forfatter) tilsendt ham af Kongen og bemærker derom:

Præste-Embedets Fordærvelse er i nogle Henseender godt skildret; men Forslagene til Forbedringer forudsætter, at man allerede har gode Stud. Theol., gode Professorer, Biskopper, Provster, Præster og Lærere; thi i Mangel deraf vil de allerbedste Anordninger ikke være til nogen Nytte. Det kommer altsaa an paa, hvorledes Ds. Maj. skal faa fat paa saadanne Subjecter, og jeg veed ikke andet Middel end »entweder noch ein Paar gute Professores in das Land zu ziehen, oder den Hallischen Vorschlag zu accipiren«²⁾. Det første er dyrest, indtil Pladser bliver vacante; det andet vil vare et Par Aar. Henstilles til Kongens Overvejelse.

I Opsatsen er der visse gode Forslag: 1. At anbefale Bisper og Provster at føre nøje Opsyn med Præsternes Liv og at gaa skarpere løs paa offentlige Forargelser. 2.

¹⁾ Svar paa Kongens Brev af 26. Dec. 33.

²⁾ Nemlig at sende Studenter til Studering i Halle, hvorimod der fra ældre Tid existerede Forbud.

At anordne Katekisationer. 3. Ved indtrædende Vacanser at dele de Sogne, der er for store. 4. at udbrede Guds Ord, Arnds Sande Christendom og deslige skønne praktiske Bøger.

Forbuddet mod Halle er en stor Hindring, og Gud har i Sandhed nu de sidste 40 Aar brugt Halle til at danne tro Tjenere til at arbejde i hans Rige, og jeg og alle, som uden Fordomme have prøvet deres Sætninger efter Skriften, ere overbeviste om, at de ikke i noget Stykke afvige fra Luther, langt mindre fra den hell. Skrift, at altsaa dette Edict er højst skadeligt, ja sekterisk. »Es wäre ihm, nach meinem ohnmassgebl. Rath, aber also abzuhelfen: Wenn Ew. K. M. noch einen neuen Befehl ediren liessen, dass keine als tüchtige Subjecta zu geistl. Aemtern befördert werden solten, und solte, wenn ein Subjectum gehörige Tüchtigkeit hätte, nicht angesehen werden, an welchen Orten er studieret habe; so würde das gefährliche Edict, ohne Halle zu benennen, und ohne Dero Respect zu laediren, tacite aufgehoben«, — tillige anbefales at indskærpe den omhyggelige Besættelse af Præste-Embederne. »Gewiss Allernäd. Herr! werden Sie in denen Dingen, so Gottes seyn, für demselben treu und lauter erfunden, so werden Sie nicht allein an ihrer hohen Seelen, sondern auch in allen irdischen den Seegen davon tragen; die Exempel hiervon sind in denen Büchern der Chronic und der Könige im heil. Schrift so sorgsam angeführet«.

Vedlagt findes foruden ovennævnte »Unmassgebl. Vorschlag« et »Pro Memoria« (uden Forf.-Navn, men ikke usandsynlig af Söhleenthal), hvori det hedder: »Ich halte er nicht für gut, diesen Vorschlag genau zu censuriren, weil etwa dadurch das Vertrauen des Königs zu H. Prof. Reussen möchte können geschwächt werden; welches doch itzo gar nicht de tempore wäre, da Ihr. Maj. noch keine andere gute Theologos habe, dahero mein untherth. ohnmassgebl. Rath wäre, nur en general folgendes zu melden (og dernæst følger, hvad der staar i St.s Brev om Halle, kun med

den Tilføjelse, at »Reuss jo kunde foreslaa de fromme Kandidater«).

9.

Christian VI til Geh.-Raad Rosenkrantz.

Frderichsberg 19. Jan. 1734.

Mein lieber Geheimterah!t!

Da der Geheimterah Lud wig Pless seine Dimission genommen¹⁾, als wird in der Dänschen Cantzelley an alleu Collegien eine Order müssen aufgesetzt werden, worin ihnen angedeütet wird, dasz sie nach diesen, was die Cammersachen angeht, nicht mehr an ihm, sondern an die 3 ersten vom Cammer-Collegio, als da ist den Conferentz-rah Bierregaard, Etatzrah Bornemann und Etatzrah Thott, alles adressiren sollen, welche uns hernach von allen am Montag Nachmittag referiren sollen, gleich wie solches von die ehmaligen Deputirten der Rente-Cammer in Zeiten unsers in Gott ruhenden Herrn Vaters geschehen ist.

Morgen reisen wir nach Friedensburg, und werden also künftigen Sonnabend erst Conseil halten.

Da der Priester Ewald beym Waisenhouse sich auch über den Beichtstuhl Gewissen macht, er aber ein frommer und rechtschaffener Mann sonst ist, uns auch nicht vorbey gegangen²⁾, sondern um Dispensation bittet, als wollen wir, dass eine Order an die sämbtlichen Directeurs vom Waisenhaus soll aufgesetz werden, dass sie hätten ein ander tüchtiges subjectum für zu schlagen zum Capellan, welcher 200 Rthl. jährlich haben soll von Ewald seinen Lohn, so dass Ewald nur in allen 300 Rthl. Lohn behielte und die Kirchen-Taffel, welche ihm zu gelegt ist. Ewald verrichtete den nichts, biss er sich eines bessern bedacht, als die Predigten und cathechisirte; der Capellan aber müste predigen, cathechisiren, beichtsitzen und alle übrige

¹⁾ Se H. L. Møller, S. 56.

²⁾ Som Ole Hersleb.

acta ministerialia verrichten. Ich bin Meines lieben Geheimterahts

Wohl affectionirter

Friederichsberg d. 19ten Jan. a. 1734.

*Christian R.*¹⁾.

10.

Stolberg til Christian VI.

Wernigerode 30. Jan. 1734.

St. svarer paa Kongens Brev af 23. Jan. bl. a. følgende: Resolutionen m. H. t. Ewald er kristelig og naadig; men Historien med Sangbogen har gjort mig meget forskrækket. Jeg vil ikke haabe, Manden er skyldig; men skulde det være, saa bør han i Sandhed straffes haardt; thi at begaa Falsk er ikke en Kristens Værk, men et ondt Menneskes og en jesuitisk Yngels. Har han blot ladet Titelbladet censurere og ikke Værket selv, saa er han ikke redelig og altsaa haardt at straffe, for at D. K. Maj. offentlig maa vise, at De søger at befordre det retskafne, sande Væsen, men ikke onde Folk, og det er, hvad jeg i min sidste Note m. H. til Kommissionen allerund. har anført, at Hyklere tidsnok røber sig selv, naar man bare har Taalmodighed »und nicht das Gute mit dem Schein des Bösen ersticket«. Dog haaber jeg, at Manden er uskyldig. — Forslagene til at ophjælpe den danske Kirke har St. endnu ikke læst.

(De nævnte »Forslag« maa vistnok være en Forestilling af Biskop Worm, angaaende hvilken Stolberg i en vedlagt, udateret Koncept ytrer):

Præsterne beraabe sig alle i deres Gendrivelsler paa deres Præsteed og Konstitutionen, men fejle i Anvend.; thi først maatte vises, at der virkelig er falske Lærere i Landet, og saa maatte Elenchus udføres med Klogskab, alle Personalialia undgaas, og Sagerne paa Prædikestolen kun trakteres tetisk. »Deri er jeg af Hr. Worms Mening, at man forbyder alle Præster offentlig at dolere over falsk Lære,

¹⁾ Orig. i Ledreborgske Saml. 398 Fol. Jvfr. Kh. Sml. 4. R. III, 66.

men henviser dem til, at de maa bringe deres Besvælinger til kgl. Maj. el. den, hvem de allernaadigst blive befalede. M. H. til Forsamlinger indrømmer Hr. Worm, at ikke blot Husfædre med deres Domestiquer, men ogsaa nok 5 à 6 bekendte kan [have Lov til at] bede med hverandre og læse Guds Ord, kun Kvindekønnet skal ikke komme dertil (darzu kommen), og man maa ikke holde deslige Sammenkomster om Aftenen. Men efter min ringe Mening er i dette Stykke intet at forordne, førend man kan vise virkelige Excesser, som ere skete ved Aften-Forsamlinger af begge Køn. De første Kristne havde alle idet mindste de fleste af deres Sammenkomster om Natten. En saadan Forsamling er ogsaa »eine wilkürliche Societæt«, hvortil Tid for største Delen bliver taget, naar saadant er practicabelt efter de jordiske Forhold. De have et godt Formaal, og kunne altsaa ikke med god Føje forstyrres, førend Uordener opstaa derved. Paa de Steder, hvor halve, ja hele Nætter tilbringes med Karneval, Opera og Komædie og deslige, som alle give Lejlighed til allehaande »Unfug«, siger ingen noget. Hvorfor skal det saa nu kun være farligt, naar begge Køn kommer sammen for at bede? Deres K. M. gør altsaa »ohnmassgeblich« bedst i at lade Samvittighederne have behørig Frihed i alle Stykker, og først da at forordne noget, naar De ser, at der virkelig foregaar »Bosheiten«. »Zudem bin ich gewiss, dass, wenn es die ordentliche Berufsarbeit zu liesse, so würde kein Christ den Abend erwählen, sondern sie dürfen das Licht nicht scheuen, die ordentliche Arbeit erst ab zu warten. Werden alle Bälle und Spiel-Assembleen des Abends angestellt unter beyderley Geschlecht, solte dann nun Gott nicht eben das Recht haben, dass man ihm eine solche Zeit widme? Ein solches kan ich nicht begreifen.

11.

Stolberg til Christian VI.

Wernigerode 8. Marts 1734.

St. har læst de tilsendte Bøger, en ny Salmebog og Traktaten om de 8 Saligheder; da den første allerede 1712 er udgivet 1ste Gang af en Præst i det Slesvigske, og 1717 eftertrykt i Flensborg, kan den manglende Forbøn for E. Kongl. M. ej lægges E. Ewald til Last; men den paa Titelbladet værende Tilladelse af Summus Theologus Steenbuch kan han ej godtgjøre, og i Traktaten (som Stolberg allerede har faaet fra Grev Reus) findes nogle urimelige Udtryk, som maa holdes Forfatt., der skal være en Herrnhuter ved Navn Chr. David, tilgode, da han som Udlænding vel endnu ikke er Sproget ret mægtig, og som en, der ej har studeret, ikke er ret Herre over Distinktionerne; men Hr. E. Ewald, som har gjort Fortalen, skulde have rettet saadant og ikke ladet Værket trykke uden Censur med en fremmed Stad foran. Derfor bør han have »einen leidlichen Straff« for at gøre ham forsigtigere i Fremtiden og godtgøre for al Verden, at Eders Kgl. Maj. kun vil protegere det sande gode, men ikke Personernes Fejl. — Ved den allern. Ordre til Kommissionen angaaende Afhøring af Vidner¹⁾ finder jeg ikke det mindste at bemærke.

12.

Stolberg til Christian VI.

Udat. (Marts 1734).

St. remitterer Hr. Chr. Reenbergs Klageposter; finder kun daarlig Grund til hans Klager mod Ewald og Holst, »dass er alles auf hören sagen bauen will, welches ein schlechtes Fundament ist jemand zum Ketzler zu machen«. Reenberg regner blandt Kætterier de evidenteste guddommelige Sandheder (Exempler anføres), Viden oplæser; det

¹⁾ Se foran, S. 684.

er altsaa sandt, at Lærdom er en stor Hindring for Omvendelse. Derimod naar en Lærd har omvendt sig, og Lærdommen altsaa er bleven helliget, fører en saadan en overordentlig stor Nytte med sig. — — »Es ist ein ausgemachter Satz, dass theologice ein jeder für gottloss zu halten, biss das contrarium erwiesen worden, weil alle Menschen in Adam gefallen sind; in foro civili aber kehret man es billig um«.

13.

*Stolberg til Christian VI.*Wernigerode 15. April 1734¹⁾.

— — Was nun die Abhörung der Zeugen für die schreyende Geistlichkeit betrifft, so komt es auf die Puncte an, ob der Richter solche für relevant achtet oder nicht, in welchem Falle sie zu unternehmen wäre, damit niemand sich beklagen kann, er seye nicht sattsam gehört; die Abhörung aber, wann sie nöthig erachtet wird, müste allerdings für der Commission geschehen. Wegen Abstellung des Lermes unter dem Volcke habe meine allerunt. Meynung in Nr. 13²⁾ gemeldet, und könnte hinten nach noch wohl angehangen werden: Wer nun sich unterstehen wird weiter von solcher Lehre und einer neuen Religion zu sprechen, der solte hart bestraffet werden. Die Historie mit der Spreu ist malitieux³⁾, wann sie auf diese geistliche Sache ziehlen soll; soll sie aber der Königin Mayestæt Devotion und Begierde zur Kirche anzeichen, so wäre sie zu dulden. Da sie nun so zweidentig, so wäre am besten, man übersehe sie. Es ist gewiss, dass wann man Gott fürchten will, man Nachrede bey der Welt dulden muss, man seye hoch oder niedrig.

¹⁾ Svar paa Kongens Brev af 3. Apr. (ankom til Wernigerode 11. Apr.).

²⁾ For lettere Henvisnings Skyld plejede baade Stolberg og Kongen at numerere deres Breve

³⁾ Vistnok Hentydning til en af de haandskrevne Pamfleter, der løb om blandt Folk.

14.

Christian VI til Geh.-Raad Rosenkrantz.

Egenhändig. Udat. (April 1734).

Weil die commission so bestellt ist, die Klagen über falsche Lehren anzuhören und davon an uns allerunterthänigst bericht abzustatten, so lange ist mit der confrontation aufgehalten worden, dasz ihr Bericht wohl noch so bald nicht über alles wird einkommen können. Die animositeten der geistlichkeit und studenten aber sehr weit gehet, als finden wir höchst nöhtig, dasz zwey Orders aufgesetzt und zu unser unterschrift uns eingeliefert werden, die eine an dem Bischoff Worm, die andere aber an der sämtlichen Universitet und derselben professoren, worin ihnen anbefohlen wird, dasz sie dahin sehen sollen, dasz die biszhero unter der geistlichkeit obschwebende Differentien und disputen ruhen sollen, dasz die professores Theologiae, prediger und studenten sich nicht unterstehen sollen bey verlust ihrer chargen, und der studenten bey verlust ihrer künftigen beforderung etwasz von diesen biszhero obschwebende disputen so wohl auf der Cantzel als Cateder hervor zu bringen, noch sonst auf andere weisze sich in die disput mit gewalt oder List zu meliren, fals sie nicht wollen angesehen sein als unsers verbohts muhtwillige übertreTERS, und alle jetzt besitzende oder künftig zu hoffende chargen verlustig zu sein. Sonderlich aber wollen wir dieses proposito oder Kloster Probst Nolti¹⁾ anbefohlen haben, dasz er die Studenten zum ruhigen, christlichen und stillem Leben anrahten und anhalten soll, fals er sich nicht unsere ungnade und entsetzung seiner charge auf dem halsze ziehen will, maszen wir uns die entscheidung dieser disputen selber vorbehalten wollen.

Diese Order konte mutatis mutandis wohl einer ley[t]-stern für den Bischoff Worm [seyn] so wohl als der gantzen Theologischen facultet.

¹⁾ Chr. Nold, Bispens Vikar i hans akademiske Forretninger.

15.

Stolberg til Christian VI.

Wernigerode 22. Juli 1734.

— — Professor Reuss betreffend, so ist die Thesis sehr ambigua. Die Schrift setzet 1 Cor. 8, 6 so behutsam die zwey Personen zusammen, dass man klärlich siehet, sie lege beyden die Gottheit bei. Wie dieser Sats [von Reuss] gesetzet ist, kan es zwar eine gute Erklärung leiden, kan aber auch zu vielen Streitigkeiten Gelegenheit geben, und eine Anschuldigung, als ob er den Socianismum favorisire, causiren. Ich halte dafür, deutlich reden ist das beste, zumahlen in Mysterio Trinitatis. Dass er sich also verantworte, ist wohl gut. (Om Holst s. H. L. Møller, S. 78).

16.

Stolberg til Christian VI.

Wernigerode 19. Sept. 1734.

Ew. König. Maj. übersende hiermit allerunt. das befohlene videtur in der geistlichen Streitigkeit mit dem Annexo sub A., wie vermeine die Sache zu stillen¹⁾. Ew. König. Maj. werden hoffentlich sehen, dass niemand verschone; die Wahrheiten seyn durch viele menschliche Fehler gelauffen; allein sie bleiben doch gewiss Wahrheit, wann das menschliche davon komt, so Gott thun wird, und seinen Kindern nun zeigen wird behutsam zu werden. Ew. König. Maj. aber will Gott wahres und falsches unterscheiden lernen, auch dass Gerechte anstossen können. Der wolle seinen Zweck an Dero Seele zu Dero und Dero Landes Heyl ausführen. Haben Sie ja Gedult, wie Gott mit uns Gedult hat, denn die krancken Kinder Gottes seyn höher für ihn geacht als die gesunden Phariseer, wie die Schrift bezeuget, deren Bild Hr. Reenberg völlig represen-

¹⁾ Dette Aktstykke synes ikke bevaret. Det kan jo ellers formodes, at Stolberg deri har antydnet, hvorledes Kongen burde slutte Sagen, og at hans Tanker gjenfindes i Kongens endelige Decision.

tirt. Hr. Ewald hat zwar gefehlet, allein ich muss bekennen, dass ihn für einen Knecht Gottes halte. Gegen Madame Wolff ist nicht das geringste zu finden. Überlasse übrigens alles Dero hohen Einsigt, und verharre

E. Kön. Maj. (etc.)

C. E. G. z. Stolberg.

17.

Stolberg til Christian VI.

Wernigerode 26. Okt. 1734.

— — Prof. Reuss loss zu werden erfordert meines Erachtens nur noch ein wenig Geduld; denn wenn Gott E. K. M. einen tüchtigen Mann schencken solte, so läst er sich entweder von der Wahrheit überzeugen, und könte in der Universität sodann nützlich seyn, oder er gibt sich völlig ad Separatismum (welches befürchten) so ist es so am Ende.

18.

Stolberg til Christian VI.

Wernigerode 31. Dec. 1734.

E. K. M. dörfen wegen Seidlitz¹⁾ sich gar keine Bedencklichkeit machen, dann ich kan versichern, dass dieses die Hochachtung und Respect gegen E. K. M. bey ihm ungemeyn vermehret, und er solches als eine Gnade von E. K. M. ansiehet, da Sie ihm auf das unschuldigste, so von ihm raisonniret worden, wissen lassen; es wird es auch niemand erfahren, da er und ich es allein wissen, und er kann trefflich schweigen. Wegen Steinmetz gehet es ohnmöglich an²⁾. Gott wolle also einen andern zeigen.

¹⁾ J. A. Seydlitz, Hofdiakon i Wernigerode, besøgte 1734 Danmark (Kh. Sml. 5. III, 785); blev senere Hofprædikant og extr. theol. Professor i Kjøbenhavn (D. biogr. Lex. XV, 549).

²⁾ Det var Kongens Ønske at Steinmetz skulde være theol. Professor i Kbhvn. (afløse Reuss), men der blev ikke noget deraf (Kh. Sml. 5. III, 786).

Die Geistliche decision ist so beschaffen, dass nicht anderst absehen kann, als dass Sie nun Ruhe haben werden. Wegen Professor Reuss aber sieht es schlecht aus, seine Briefe seyn hierbey weitläufig beantwortet. Meine ohn-massgebl. allerunt. Meynung wäre: E. K. M. liessen ihn wissen: Sie fänden seine Fürstellung wegen der Beicht und Abendmahl nicht begründet, könnten dahero ihre Landesverfassung nicht ändern. Er habe solche gewust, und solche (wie ich nicht anderst weiss) beschworen; hätte sich also denen zu unterwerfen! so muss er sich in die Ordnung geben oder muss selber abdancken. Wegen derer, die den Eyd der treue nicht ablegen wollen, so ist ihnen in Liebe die Sache zu remonstriren und ihnen einige Bedenckzeit zu geben; bequemen sie sich aber nicht, so können solche Leute als perturbatores der republicue nicht geduldet werden.

(Om Løvenørns formentlige Protection for Studenten W. A. Lange, trykt hos H. L. Møller, S. 78, Not. 4. Stolberg takker for et tilsendt Skrift, der efter Stilen maa være af A. Hojer, der havde sendt ham sin »Dänische Historie«.

Noch muss allerunterth. melden, dass Graf Zinzendorf wieder 15 Persohnen, unter Führung eines Nitschmanns genandt, mit Englischen Schiffen nach St. Thomas schicken will, von wannen sie wieder ruckwärts, zweifels ohne durch Seeland oder vielmehr Coppenhagen, reisen dürfen. Sie seyn würcklich schon in Eberndorff angekommen, und haben nach America gewolt, so ihnen von denen trustees in London durch Brieffe untersagt worden. Nun seyn zwar einige redliche Leute dabey, seiner Gewohnheit nach, aber von seinen Geistern entremeliret. Kommen diese wieder hinein, so gehet das separatistische Wesen immer weiter. E. K. M. würden wohl thun, [wenn] Sie verstopfen die Quelle, und liessen ihn verbieten keine Leute mehr in Dero Lande zu schicken, und befehlen die in St. Thomas und Grönland heraus zu ziehen.

19.

*Einige beyläuffige Anmerkungen über die Klagen
der Prediger.*

I. Wenn man auf die Art und Weise merket, wie man in der gantzen sache procediret, so ist vieles dabey höchst bedenklich.

1. Sie haben die Stadt und wohl das gantze Land mit Klagen angefüllet, auf den Cantzeln so gewaltig wider falsche Lehren und Lehrer loss gezogen, so viele Lehrer und andere Leute, die von Herten Gott fürchten, aufs ärgerste angeschwärtzet und verdächtig gemacht, auch hernach endlich in der Königl. Commission ihre Klagen förmlich wiederhohlet: und haben doch diese leute, die sie beschuldigen, über dem, was sie ihnen schuld geben, niemals zuvor besprochen, niemals gewarnet oder ermahnet, viel weniger eines bessern (nach ihrem Sinn) zu überweisen und zu überführen gesucht. Ist das billig? ist dis der Lehre Jesu (Matt. XVIII. 15 sq.) und sonst der Schrift (Syr. 19, 13—17) gemäss?

2. Man beschuldiget uns, besonder H. Ewald, grosser und gefährlicher Irrthümer. Da ist ein Hauffen von allerhand Sätzen und Ausdrücke, die von vielen Jahren her aus seinen Predigten sollen gesammelt seyn. Kein Prediger würde es vor billich erkennen, wenn man ein paar worte oder sätze aus dem Zusammenhang seiner Predigt heraus nähme, und ihm hernach aus diesen falschen Lehren imputirte. Alle wissen, wie leicht man etwas unrecht verstehen, etwas aus unverständ oder bossheit mit Verletzung, Auslassung, Veränderung eines einigen Worts verkehren und verdrehen, und also falsches andichten und aufbürden kan, und wie ein Ausdruck, einige Worte, ein Satz, wenn er an sich im Zusammenhang der Rede gantz richtig und gut ist, falsch und unrichtig werden oder scheinen kan, wenn man ihn aus der Rede hinausreisst. Ich will nicht sagen, dass [es unrichtig seye, wenn] z. e.

H. Probst Reenberg aus dem, was die Leute aus seinen Predigten sagen und für das seine ausgeben, nicht für das seine erkennen und verantworten will (vide seine Deduction); da hätte ihnen also die Liebe sagen sollen: Quod tibi non vis fieri, id alteri ne feceris.

3. Man will mit Zeugen beweisen, dass H. Ewald diese Worte, wie sie wider ihn vorgegeben werden, also geredet. Man könnte gegen solche Zeugnisse, die auf worte gehen, so wohl meistens vor Jahr und Tag geredet sind, vielleicht aus dem Dänischen Gezetze excipiren; ich lasse aber dis. Dis mercke ich dabey als etwas sonderliches an, dass nun erst, wie es der Brief des H. Cap. Reenbergs an den Notarium publicum an den Tag leget, Zeugen aufgesucht werden, und dass besonders aller Student so gleichsam aufgeboten wird, dass sie anzeigen sollen, ob sie dergleichen Dinge gehöret. Wie solle nun da Ewald sich verantworten? Er sagt mit recht (in seiner Antwort auf H. Reenbergs beschuldigungen): alle Worte, die er von langen Zeiten her in seinen Predigten gesaget, könne er sich ohnmöglich erinnern, was er aber für Lehren und Meynungen habe und predige, das wisse er, und dass er solche irrthümer, deren er nun beschuldiget wird, nicht hege und nicht lehre, dafür könne er wohl eine Menge Zeugen stellen, und würden ihm dessfalls die meisten von den Commissarijs, die ihn sonst gehört, selbst Zeugniß geben. Und wenn es denn endlich auch wäre (welches eben doch nicht so leicht zu erweisen ist), dass ihm einige Worte und Ausdrücke in so vielen Predigten entfallen, die unrichtig gewesen oder zu seyn geschienen, so ist es doch höchst umbillich, ihn desswegen die falsche Lehre zu imputiren, die er selbst ausdrücklich verwirft. Es ist billig, dass er Ausleger seiner eignen Worten bleibe. Nun agnosciren aber die Adversarii in vielen Stücken, dass seine jetzo gegebene Erklärungen recht und richtig sind. So sind ja auch die meisten sätze, wie sie ihm aufgebürdet werden, nicht ein mahl von erheblichkeit, ja manches

wird vor böss angegeben, welches doch gantz recht und gut ist.

4. Dabey komt es sehr wunderlich heraus, dass eben in den Beschuldigungen XIII Theses (es sind aber nicht bloss einzelne sätze, sondern jede dieser so genannten thesen bestehet aus vielen Linien) das eine mahl dem H. Ewald, das andere mahl dem Studioso Hansen aufgebürdet und zugeleget werden¹⁾. H. M. Kaasböll gibt den H. Ewald darzu an, dass sie aus seinen Predigten und Catechisationen seyn; und H. Cap. Reenberg gibt den Hansen darzu an, er solle sie einmahl in einer Predigt im Waysenhouse so vorgebracht haben. So widersprechen sie einander selbst. Es ist dabey noch diss bedencklich: H. Reenberg variirt dabey in seiner eigenen Anklage. In der Deduction, die er bey der Commission am ersten eingegeben, setzt er kurze theses und saget, diss seyen die Worte des H. Hansen, und hernach in dem Extract, den er an Hansen selbst auf Befehl der Commission gabe, gibt er sie nur für Consequentzen an.

5. Es ist in diesen Anklagen auch diss keine Frucht der Liebe, dass die Ankläger die sache mit Consequenzienmachen wider alle wahrscheinlichkeit exaggeriren, und bey der geringsten Gelegenheit mit den argsten ketzernahmen um sich werfen, und die schweresten imputationes machen, z. e. Holst und Hersleb werden (in H. Kölickens schrift) Apostatæ genennet. Es seyen Socinianische, Fanatische, Anabaptistische, Calvinische, ja Teuffelslehren, kommt allenthalben vor.

6. H. Cap. Reenberg und andere suchen alle mögliche Gelegenheit die Obrigkeit wider ihren Gegenpart aufzubringen, vid. die Schriften H. Reenbergs, H. Bredenbergs, etc. Eben zu dem ende treibt man die Sache mit dem bekannten Gesangbuch so sehr.

¹⁾ Se foran S. 713.

II. Die Haupt-beschuldigungen sind diese:

1. Wegen der Absolution. Sie wollen Absolutionem plane absolutam haben (vid. Sekmanns Schrift) und dabey keine andere Kennzeichen der Busse als die Beicht oder das äusere Bekänniss und Bezeugen in dem Beichtstuhl (vid. Cap. Reenbergs Schrift).

2. Dass man Versammlungen gehalten. Ihre Beschuldigungen sind: Es seyn noch seit dem königl. Verboth solche Versammlungen gehalten worden (von Mad. Wulff, von einem Vollmächtigten namens Rybke), da Mann- und Weibs-Volck, alt und junge unter einander zusammen gelaufen, da eine privat persohn auch wohl eine Weibspersohn ihren Predigt-tag Predigt-stuhl wöchentlich und öffentlich gehabt, die Schrift erkläret etc. (vid. inprimis Koelikens, Kaasbøls, Reenbergs schriften). Von dieser Beschuldigung ist bis dato noch der geringste schein einiges beweisses nicht da. Vornehmlich ist Mad. Wulff angeklagt; die hat aber bissher deutlich gezeigt, dass sie keine Versammlungen gehalten. Nun berufen sie sich noch auf Zeugen. Die Absicht aber hierbey ist offenbahr diese: mit dem Nahmen der Conventicul und Versammlungen alle Gemeinschaft der ernstlichen und Christlichen Seelen zu stöhren und zu zernichten, wo ihrer etliche bekannte, nicht um anderen zu predigen oder die Schrift zu erklären, sondern für sich selbst zusammen kommen um sich mit einander zu erwecken u. zu erbauen; welches ja in h. Schrift deutlich befohlen ist.

So viel ist gantz gewiss nöthig und nützlich, wird wohl auch gerne von Ihro Maj. vergönnet werden, dass wohl 6. 7. bis 8 zusammen kommen dörrfen. Conventicula aber sind, wo in einem privat Hause gelehret und geprediget wird, dass da zusammen kommen kann, wer da will und wie viel da wollen. Diese sind bey uns nicht nöthig und nicht ohne Ursach verbothen.

3. Aus der zweyten beschuldigung folgern sie die dritte, dass Irrthümer seye in der Lehre von dem Geist-

lichen Priesterthum. Diss aber ist eine blosser Impu-
tation. Es ist dabey der Mühe wehrt, dass H. Kaasbölls
schrift in diesem Stük nachgelesen werde, sie kommt wohl
schlecht mit der schrift überein. Heftig sind hierinn auch
H. Kölikens beschuldigungen wider Mad. Wulff.

4. Mit gewalt wollen sie fast eine separirte Ge-
meine erzwingen. Die Hauptursache ist der Titel über
die Betrachtungen über die 8 Seeligkeiten, dessen sich nie-
mand annimmt noch annehmen kann. Denn es ist ein Privat-
Versehen von dem, der es unrechtmässiger Weise drucken
lassen. Der Auctor Christian David hat den Titell nicht
geschrieben. Der andere Beweis ist von den Versamm-
lungen, der nichts taugt. Sie haben sich ja bissher zur
Kirche in allem gehalten. Von den bekannten und schon
vieljährigen Separatisten ist hier die Rede nicht.

5. Von der Vollkommenheit. Hierinn wird (mit
allen insbesondere) Ewald von H. Kaasbölle und H. Reen-
berg beschuldiget. Man ziehet mit Gewalt einige Stellen
aus den im Waysenhouse edirten Büchern dahin, auch
einige expressiones, die er in seiner Predigt solle gebrau-
chet haben. Ewald hat sich deutlich erklärt, dass er
hierinnen richtig lehre. Insbesondere wird auch Mad.
Wulff hierinn von H. Köliken angeklagt; sie hat sich aber
auch deutlich und richtig erklärt.

6. Von der Krafft des Worts Gottes. Fast alle
wider Ewald: hat aber gezeiget, dass er richtig sey.

7. Von dem Dienst unbekehrter Lehrer und Pre-
diger. Ewald zeigt klar und deutlich, dass er der Wahr-
heit gemäss sentire und lehre: neml. dass die Wahrheit
und die Sacramente, wenn sie auch von unbekehrten Pre-
digern, aber nur recht, administrirt werden, kräftig seyn.

Diss ist eine von den grössesten Hauptklagen; Ewald
aber hat sich vielfältig deutlich und recht erklärt. Dis
aber gestehet Ewald, dass unbekehrte Lehrer keine völlige
göttliche Erleuchtung (so was [die] Schrift erleuchtet seyn
heisset) haben, und dis lehret nicht nur Spener und Aca-

demia Hallensis, sondern auch viele andere Theologi, e. gr. Buddeus, insbesondere auch unser berühmte Dänische Theologus Svaningius in der Vorrede zu seiner Bibel-Edition.

8. Von dem Busskampfe, vid. Kaasbølle & Bredenberg. Sie reden hart wieder den Busskampf, und wollen fast gar nicht davon wissen: machen ihn zu einem heydnischen und Platonisch od. Pöpstisch Purgatorio; es ist der mühe wehrt, dass man diese imputationes und exaggerationes nachsiehet.

9. Man führe die Leute zur Verzweiflung ist wohl eine blosser Imputation. Exempel, so sie angeführet, sind ganz anders befunden worden. Hingegen wollen sie nicht gelten lassen, dass ein Mensch, in was Zustand er seye, an seinem Glauben und Seeligkeit zweifeln solle, vid. Bredenberg & Reenberg.

10. Von der Obrigkeit. Sind wohl leere Consequenzen und unbillige imputationen.

11. Von einer grossen noch zukünftigen Bekehrung der Juden. Daraus macht H. Kaasbøll und H. Reenberg offenbahr unbillige imputationes und Consequenzen wider Ewald. Ewald gestehet, dass er, da er die ganze Epistel an die Roemer in seinen Exordiis erkläret, und also das XI. Cap. nicht vorbehey gehen können, davon geredet, dass nemlich eine grosse Bekehrung der Juden noch zu hoffen seye. Ewald zeiget, dass Lutherus selbst und viele Orthodoxi Theologi diese Lehre gehabt, und es ist wahr. Die Lehre ist nicht gefährlich, und nicht wider die Augsb. Conf. Sie ist auch schon in andern Kirchen hier wohl mehrmalen öffentlich vorgetragen worden, z. Ex. von H. Blume in der Schlosskircke, von H. Pastor Schreiber in der Deutschen Kirche.

12. Von der Wiederbringung. Ewald und Hansen gestehen, dass sie die Meynung bey sich selbst behalten und nicht öffentlich lehren oder an andere bringen. Es ist doch bedenklich, auf was für einen Grund der Hauptbeweis wider Ewald beruhet: Er war einmal bey denen

beyden Herrn, Hr. Prof. Wöldike und H. Probst Wöldike; diese sondirten ihn als im vertraulichen Gespräch; er gestunde ihnen aufrichtig, dass er diese Meynung habe, aber nicht lehre noch an andere bringe. H. Prof. Wöldike hatte ihm doch selbst damahls geantwortet, mehr könne man von einem nicht fordern.

13. Aus der erstgemeldten Lehre und aus einigen Parallelen in der neuen Bibel-Edition folgern sie (in besondere H. Kaasbölle), dass H. Ewald nicht nur ein subtiler sondern gar ein grober Chiliaster seye, und dis hat gar keine Warscheinlichkeit. Ewald hat sich richtig erklärt. Dis gestehet er, dass er glaube, dass die 1000 Jahre, Apoc. 20. noch nicht vorbey, was aber für ein Zustand dabey seyn werde, wisse er nicht.

14. Wider H. Holst ist auch dis noch von H. Seckmann vorgebracht; dass er lehre die Unwürdigen, die Ungläubigen, empfangen den Leib Christi im h. Abendmahl nicht. Holst bekennet, dass er einige Zweifel in der Sache habe, aber noch auf keiner Seite gewiss seye; dass er aber dies niemals gelehret. Wider H. Ewald wolte es H. Reenberg auch gerne aufbringen: der Beweiss ist aber noch nichts.

III. Hernach allegiren sie hin und her Facta, woraus sie beweissen wollen, dass diejenigen, die sie anklagen, die Leute verführen, insbesondere dass sie die Leute in Unruhe und Desperation bringen. Hierbey ist mancherley zn bedenken.

1. Es ist gantz wahrscheinlich, will nicht sagen offenbahr, dass manche Traurigkeit und Angst, die von Gott und seinem Wort zu heilsamer Busse gewürket ist, für Melancholey, für gefährliche Unruhe, und für Desperation angesehen und angegeben wird, dass man also das wahrhaftig gute für bös, das, was Gottes u. seines Geistes ist, für Gefährlich und für Teuffelisch hält.

2. Wenn es auch wahr wäre, dass Seelen von einer

ernstlichen Vorstellung von ihrem Verderben Gelegenheit genommen, unruhig und fast desperat zu werden, so kann man daraus nicht schliessen, die Lehre selbst und der Lehrer, den sie gehöret, seyen irrig, sondern sie haben es nicht recht verstanden, und nicht recht appliciret. Im Gegentheil ist gläublicher, dass, da so viele 100 und 1000 in der grössten Sicherheit dahingehen und beharren, ein falsches Evangelium und ein falscher Trost vieler Lehrer nicht die geringste Ursach davon seye.

3. Kein einiger solcher Casus von der Desperation, vielmenger dass das Waisenhaus-Volk (denn so nennen sie es) die Leute mit seiner Lehre in Desperation geführt, ist erwiesen, hingegen ist schon in einigen Factis das Gegentheil klar am Tage. Man lese in dem Protocoll die Passage von Benzen und Hammeken, weiter von Nordrup und Ewald, weiter von Nordrups Frau und Wulffin, ins besondere auch die giftige Beschuldigung von H. Reenberg wider Hansen wegen des von seinen Sinnen seyendes Priesters.

IV. Man mus aber vornemlich auf die Sache selbst merken, wider welche der Satan eigentlich in diesen ganzen handel streitet. Wenn man von den beklagten Persohnen nun gantz abstrahiret, wenn sie auch in einem u. andern nicht recht richtig wären; so ist doch dabey dis offenbahr, dass das rechtschaffene Wesen unter diesen allen und also die Sache und das Reich Christi von dem Satan angefochtet wird. Wer Augen hat zu sehen, der kan es bald merken, warum man alle aufsuchet, und die man nur kriegen kan anzuschwärtzen suchet, die ernstlicher Lehre und Lebens [sind], und mit dem gemeinen Christenthum nicht zufrieden seyn wollen; man kan hald sehen, dass es da hinaus will, dass die Kraft der Gottseeligkeit verleugnet und unterdrücktet werde unter dem Schein und Vorwand irriger und gefährlicher Lehre; man will von keinem Busskampf, von ernstlicher Busse, von wahrer hertzlicher Angst

über seine Sünden, von einem recht völligen Fleiss der Heiligung, von einer gänzlichen von forne anfangender Bekehrung (denn alle sind getauft, und haben, wie man meynet, nur einer täglichen Busse, poenitentia stantium, der täglichen Reue nöthig) u. dergleichen nichts hören u. nichts wissen. Hingegen solle das Amt eines Evangelischen Lehrers und Predigers darinnen bestehe, dass er nur gleich tröste, nur gleich Gnade und Vergebung verkündige; ja es scheint, man wolle eben dis haben. Der wahre Glaube seye nichts anders, als dass man nur sich fest einbilde und sich ohne weitere Aenderung des Sinnes und Hertzens darauf verlasse, dass Christus für uns gestorben.

Die Lehre von der wahren Reue und Bekehrung bleibt weg. Da doch Lutherus so ernstlich gezeüget, dass es ärger seye [als] alles andere, wenn man nur tröste, vom Glauben und Vergebung rede, und nicht zuvor ernstlich auf die rechte Busse und Bekehrung dringe. Man will, dass man ja die Leute nicht unruhig machen solle, man hält alles für gut, und für rechtschaffene Christen, darum solle keiner Zweifel [hegen] an seinem Glauben und an seiner Seeligkeit; ja zuletzt macht es (das opus operatum) der aüsserliche Gebrauch der Gnaden-Mittel alles aus, damit ist man versichert, dass man den wahren Glauben hat. Gewiss so kommt ein Glauben, bey dem man wissenschaftlich und vorsetzlich in Sünden bleiben kan.

Insbesondere ist es auch auf das gute Waysen-Haus angesehen. Diesem will der Satan wohl gern sein bisherig Seegen nehmen. Es ist aber dis höchstwichtig: Die Büchlein des Waysenhauses (die ja von den besten und bewährtesten Authoren, und nur übersetzt sind) seynd rechtmässig und schon lange in beyde Reiche ausgekommen, und haben an vielen Oerter Frucht und Seegen nicht gestöret, und die guten hie und da erweckten Seelen nicht verwirret und in grosse gefahr gestürtzet worden.

V. Es wäre wohl auch leicht aus denen eingegebenen Schriften manche bedenkliche Sache zu excerptiren, und gegen-imputationes zu machen. Ich will nur einige anregen: 1. man müsse aueh mit notorijs peccatoribus vorsichtig ungehen, denn man wisse ihre heimliche Thränen und heimliche Bekehrung nicht; wo sie nicht in ipso peccati actu gefunden werden, müsse man sie nicht vom heil. Abendmahl abhalten, vid. Reenberg über das Bueh: Selv-prøvelsens Fornødenhed.

2. H. Sekmann bringt es als eine falsche Lehre an, wenn man sage: hominem se habere mere passive in conversione, und eben dis ist nicht nur die Lehre, sondern die allgemeine, ordinaire Redensart aller unserer Theologorum u. Librorum Symbolicorum.

3. Ist es recht, wenn man haben will, dass niemand an seinen Glauben und an seiner Seeligkeit zweifeln solle? vid. Reenberg & Bredenberg. Aber dis ist genug; denn es ist nicht nöthig Gegenklagen zu machen. — Noch letztlich:

VI. Bei den Büchern, die angegriffen sind, ist auch wenig Gefahr, es mögen etwa einige Ausdrücke zu ändern seyn.

VII. Die Separatisten, Böhmische p. p. können anderer sache nicht böse machen. Es ist doch auch dies dabey bedenklich: Sie sind schon viele Jahre in der Stadt, und sind niemahls gewarnet oder erinnert worden, niemand hat sie gesucht besser zu unterweisen, und nun fängt man mit der Klage an. Sandorph ins besondere muss wohl für sich selbst stehen. Er ist aber auch von niemand gesucht oder erinnert oder eines andern überzeuget worden. So sind seine Meynungen doch nicht so schrecklich, wenn man seine Erklärung, wie es billigt ist, darüber höret.

Der Nahme des Herrn seye gelobet!

Er segne und mehre seine kleine Heerde!

Amen!

Vedlagt i Wernigerodes Arkiv findes følgende Billet:

Lieber Bruder!

Die zugesandte qvæstiones und Antworten sind durchgelesen. Die fragen sind öfters schlecht übersetzt, und übel eingerichtet; und nach denen Beschuldigungen des H. C. Reenberg wider mich abgefasset. Hätte ich selbst sollen die qvæstiones aufsetzen, so würden sie öfters viel anders lauten. Die Antwort ist ziemlich richtig und mehrentheils (wenige Stellen ausgenommen) mit meiner Meynung übereinstimmend; wäre der status controv: besser formirt worden, so wäre auch die antwort an vielen Oertern anders gefallen. Ich wünschte sonst nähere Nachricht zu haben von denen Personen, die hiermit zu thun gehabt, und der absicht an seiten des proponentens. Unterdessen dancke für die communication, und sende es hiernnit zurück. Der getreue Heyland leite uns in aller wahrheit durch seinen geist.

Enewald Ewald.

Ovenstaaende »beyläufige Anmerkungen» bærer ingen Dagsangivelse, men er kjendelig fra Marts 1734, da Kapellan Chr. Reenberg lod optage Notarialvidnesbyrd mod Ewald (s. foran S. 761), og er forfattet af en Mand, der nøje kjendte hele Forhørets Gang, altsaa vistnok et Medlem af selve den hemmelige Kommission. Men gjenløber man Rækken af disse, da bliver der næppe nogen anden at tænke paa end Etatsraad J. W. Schrøder, der, saa vidt os bekjendt, sltid skrev paa Tydsk og som Ewalds Meningsfælle gjerne vilde tage ham i Forsvar. Den »kjære Broder», til hvem Ewalds Billet er stilet, er sandsynlig J. B. Bluhme.

Udenrigsministeriet

Fra svenske Bibliotheker.

Ved **Ellen Jørgensen.**

I.

Til Sven Aagesøns Lovord over Thyra Danebods Skønhed: »Nam et vultum decor eximius venustabat, et rosa lilio maritata purpureum genis colorem inpinxerat«, føjer Stephanus i sin Udgave af Sven Aagesøns Danmarkshistorie en Note, der skal oplyse Ordene: »Et rosa lilio maritata«, og her læser man: »Ita et in Salutatione sua Rhythmica Virginem Θεοτοκον compellat Scholaris quidam de regno Daciæ, ut habet Inscriptio Codicis membranei MS., citimæ vetustatis, qui in mea asservatur Bibliotheca:

Salve Virgo, mater pia,
Fragrans Rosa, flos Maria,
Fragrans super lilia«¹⁾).

Det Haandskrift, som Stephanus omtaler, findes nu i Rigsbibliotheket i Stockholm, hvor det har Signaturen A 39; det bærer De la Gardies Segl og var da blandt »det schreffne Tøy«, som Historikerens fattige Enke afhændede til De la Gardie i 1652²⁾. Stephanii Navn staar ikke i Bogen, men ovennævnte Note giver alt, hvad der kræves til Identifikation.

Cod. Holm. A 39 er et lille Oktavhaandskrift, skrevet i

¹⁾ Svenonis Aggonis filii, quæ extant, opuscula (1642) 62. — Dr. H. F. Rørdam har i sin Afhandling om Stephanus [Historiske Samlinger og Studier (1891) I 74] først gjort opmærksom paa denne Note og det deri omtalte Manuskript.

²⁾ G. E. Klemming: Om Stephanii Boksamling (1850).

Slutningen af det 14de Aarhundrede paa Pergament. Texten begynder Bl. 2 og ender Bl. 18', Bl. 4 er revet ud, saaledes at kun en lille Rest sidder tilbage i Bogen. Bl. 1' læses: »Incipit recommendatio parvula sive salutatio beate Marie genetricis dei omnipotentis et virginis gloriose per quendam scolarem de regno Dacie«, en Indskrift, der stemmer overens med, hvad Stephanius nævner om sit Manuskript, og hvis man begynder Læsningen af Digtet »Salutatio beate Marie virginis gloriose«, finder man snart de citerede Linjer.

»Salve sancta parens dei,
 Salve mater nostre spei,
 Salve portus, ad quem rei Currunt post naufragium.
 Salve stella matutina,
 Ex qua prodit lux divina,
 Christus sub natura bina Mundo dans suffragium.
Salve virgo, mater pia,
Fragrans rosa, flos Maria,
 Quam celestis iherarchia Digno colit ordine.
 Salve nutrix nostri fratris,
 Cujus geris vicem matris,
 Missus est ab arce patris Summo celi cardine.
 Salve jubar veri solis,
 Expers culpe deum colis,
 Miro modo tue prolis Mater es et filia.
 Salve virgo gloriosa,
 Vallis mire fructuosa
 Virens, florens, spaciosa, *Fragrans super lilia* 1).

I de kursiverede Ord genkendes Stephanius' Citat, men aabenbart har han citeret efter Hukommelsen uden at hente Bogen i sit velfyldte Bibliothek 2).

1) Bl. 2.

2) I Stephani's Bibliothek fandtes ikke mindre end 3 Exemplarer af Petrus de Riga: Aurora, — Pergamentmanuskripter fra det 13de Aarhundrede, som alle erhvervedes af De la Gardie og nu findes i Stockholm og Upsala, nemlig 1) Cod. Ups. C 44, 2) Cod. Ups.

Efter at have bestemt Cod. Holm. A 39 som en Stephanisk Bog spørger vi om det middelalderlige Skrift og dets Forfatter, og vi spørger saa meget ivrigere, som Prøver paa latinsk Poesi fra Middelalderens Danmark er sjældne.

Som Indskriften Bl. 1' siger, er Haandskriftets lange Mariahilsen forfattet »per quendam scolarem de regno Dacie«. Hans Navn nævnes ikke, og hans Tid lader sig ene bestemme ved indre og ydre Kritik af det overleverede Arbejde. Af Digtets Karakter maa de, der er kyndige i middelalderlig latinsk Filologi og specielt Middelalderens latinske

Nr. 43 af De la Gardies Donation og 3) Nr. 21 fol. i Rigsbibliotheket, Haandskriftafdelingen: »Theol. utl., Kyrkobruk«. De er alle bundne i ensartede Pergamentbind, og foran og bag det egentlige Manuskript er indsat et Par Blade af Papir, paa hvilke Stephanus med sin kendte faste Haand har gjort nogle Noter. — Under Signaturen C 929 gemmer Upsala Universitetsbibliothek et Arbejde eller en Samling Smaaarbejder, skrevne af Stephanus; det første af disse er en Afskrift af nogle Rim, skrevne jævnsides i to Spalter og benævnte »Vetus Cato«, »Novus Cato« (Bl. 1—5'). I en Henvendelse til Læseren (Bl. 6—6') bemærker Stephanus, at disse Rimerier sagtens stammer fra en eller anden Munk, og han giver følgende Oplysning om sin Kilde — et Manuskript, der var i hans Eje: »Penes me MS. est Codex membranaceus, qui inter alias melioris notæ Antiquitates, Distica illa Catoni falso adscripta continet«. (Paa den Vis omtaler Stephanus oftere Haandskrifter i sin Samling. Jfr. H. F. Rørdam: Historiske Samlinger og Studier I p. 29. p. 48 fn.). Foruden Optegnelser fra Læsningen af Mathæus Parisiensis, Ammianus Marcellinus, Ovid m. m. indeholder Cod. Ups. C 929 Bl. 30—35' Lunde Ærkebiskoppens Krønike, hvis Fortale indledes med Ordene: »Ista infra scripta ad perpetuam rei memoriam collegit Dominus Nicolaus Archiepiscopus Lundensis«, mens Texten begynder: »Anno domini 1104 missum est pallium« og ender: »per inspirationem electus in Archiepiscopum Lundensem. Hactenus chronicon compendiosum archiepiscoporum Lundensium«. — I Upsala er fremdeles i Følge Dr. Collijns Inkunabelkatalog 2 Palæotyper, der har tilhørt Stephanus og siden De la Gardie, nemlig Homerus Opera, græce, Ἰλιάς, Ὀδυσσεΐα, ἕμνοι, Firenze 1482, 2°, — og Epistolæ græcæ variorum auctorum, Venezia 1499, 4° (Isak Collijn: Katalog der Inkunabeln der Universitäts-Bibliothek zu Uppsala No 726, 528).

poetiske Litteratur, skønne om Forfatterens Alder; af Haandskriftets Præg bestemmes kun en Tidsgrænse, det 14de Aarhundredes Slutning, efter hvilken man ikke tør søge vor Skolar.

Paa den ene eller den anden Maade har han været knyttet til Roskilde, thi medens hver Lignelse i det lange Digt har Henblik paa Jomfru Maria, og hvert »Salve« er en Hilsen til hende, hilses pludselig Kong Ro's gamle Stad og Domkirken med St. Lucius' Helligdom i følgende Linjer:

»Salve vas reliquiarum,
Mons, quo surgit fons rosarum,
Fons aquarum, flumen clarum, Regnum Ro reficiens«¹).

Det har nogen Interesse, om man saaledes kan stedfæste Forfatteren, thi i det 13de Aarhundredes Slutning og i første Halvdel af det 14de Aarhundrede var der Initiativ og Dygtighed blandt de Mænd, der samlede sig om Roskilde Kirke; man ser, at adskillige har været i Udlandet, adskillige har erhvervet akademisk Grad, og det synes, som man efterhaanden skal kunne samle en Del Vidnesbyrd om videnskabelig og litterær Sysse²).

¹) Bl. 5'.

²) I denne Forbindelse maa nævnes Roskildeklerken Jacobus Nicholai, Lady Mary af St. Pauls Skolar, hvis store Digt »Liber de distinctione metrorum« Professor Henrik Schück har fundet i Bibliothèque Nationale. (H. Schück: Bibliografiska och litteraturhistoriska Anteckningar 126). Digtet er forfattet i 1363 til Ære for Aymer de Valence, Jarl af Pembroke, utvivlsomt efter Tilskyndelse af Jarlens Enke Lady Mary, som siden grundede Pembroke Hall i Cambridge. I 1366 bad Lady Mary Paven om et Embede i Ely Stift for Roskildeklerken Magister Jacobus Nicholai (Acta pontificum Danica N° 630), men mere ved man foreløbig ikke om denne interessante Mand; Bibliotheket i Pembroke Hall synes ikke at gemme noget Minde om ham (Montague Rhodes James: A descriptive Catalogue of the manuscripts in the library of Pembroke College, Cambridge. 1905). — Fortællingen til Jacobus Nicholai's Arbejde begynder: »Incipit liber de distinctione metrorum taliter qualiter scriptus, factus et completus in recommendationem et memoriam incliti militis et do-

Skolarens Digt er et meget jævnt Skolearbejde paa 809 Linjer, en langsommelig og ensformig Lovprisning af Jomfru Maria i prydeligt Billedsprog. Forfatteren benytter den almindelige Maria-Typologi og henter sine Lignelser fra det gamle og det ny Testamente, fra de apokryfe Evangelier, fra Naturen og Menneskelivet, ligesom han efter Tidens Skik, saa godt han kan, tumler med overraskende Rim, hvorpaa følgende Stykke kan tjene som Exempel:

»Salve summi regis castrum,
 In planetis fulgens astrum,
 Ebur nitens alabastrum, Spes, res es pulcherrima.
 Salve claustrum castitatis,
 Templum summe majestatis,
 Exemplum humilitatis, Flos, ros, dos uberrima«¹⁾.

Det mere almindelige Forraad af Billeder og Sammenligninger til Marie Forherligelse strækker ikke til, og Forfatteren faar Brug for al sin Lærdom — de filosofiske Skoleudtryk:

»Salve noxe negativa,
 Amoris affirmativa,
 Proba, pacis inductiva, Concludens formaliter«²⁾,

saavel som Reminiscenser fra Læsningen af Oldtidskrifterne eller maaske snarere fra de latinske Skolebøger og fra Middelalderens Rustkamre for Tiden, de store kompilatoriske Værker med broget Indhold og løfterige Titler:

mini, domini Adamari, quondam comitis Penbrochie, compilatus per manus Jacobi Nicholai de Dacia, scolarem nobilis domine, domine Marie de sancto Paulo, Comitisse de Penbrok, domine de Weysex et de Montinaco, consortis relicte ejusdem domini comitis, completus autem anno Domini Millessimo CCC sexagesimo tertio die et festo sancti Jacobi zebeidei.

¹⁾ Bl. 2'.

²⁾ Bl. 7'.

»Salve spes, res oportuna,
 Voce te collaudant una
 Mars, Saturnus, sol et luna, Venus et Mercurius.
 Salve, quam colunt Ydee,
 Vellus aureum Medee,
 Tibi serviunt Napee, Thetis, Ceres, Dryades.
 Salve doxtrix, quam Lucanus
 Laudat, Omerus, Alanus,
 Plato, Cato, Claudianus, Neptunus et Plyades«¹⁾).

»Salve prudens plus Nasone,
 Letior Amphitrione,
 Pulchrior es Absolone Genis, vultu, crinibus.
 Salve major Tholomeo,
 Senior Partonopeo,
 Plus illustris Machabeo, Altis orta regibus.
 Salve nectar pre dulcore,
 Flos vernali madens rore,
 Plus es suavis in odore Quam nardus vel balsamus.
 Salve navis nostre prora,
 Lucis rutilans Aurora,
 Elena non tam decora, Nec Paris, nec Priamus«²⁾).

Man maa sige, at Forfatteren har gjort sig megen Møje med at finde Rim og lærde Navne, men til Tider har rigtignok Rim og Lærdom fordunklet Meningen. Den megen Lærdom og det hele overlevende Apparat har ogsaa tyngt ham, saaledes at han ikke kan finde sit eget Udtryk for, hvad der bevæger ham. Kun en enkelt Gang synes en stærkere Følelse at bryde igennem, Skolaren glemmer den sirlige Stil og taler til Jomfru Maria i jævne Ord:

»Salve, precor, ut salvare
 Me digneris et servare

¹⁾ Bl. 12'.

²⁾ Bl. 17.

De morsu mortis amare, Quamvis reus fuero.
 Salve virgo, spes salutis
 Laxa jugum servitutis
 Et fraugmenta juventutis Sume que nunc offero¹⁾.

II.

Haandskriftet C 691 i Upsala Universitetsbibliothek har forðum været i Anders Sørensen Vedels Eje. Medens Vedel søgte efter Kilder til Danmarks Historie, fandt han dette Haandskrift i Johan Friis' Bibliothek, og Sandsynlighed taler da for, at Bogen allerede i Middelalderen var i Danmark. Fuld Sikkerhed kan man ikke faa, thi det middelalderlige Ejermærke er udraderet med ret stor Omhu, saaledes, at man kun læser: »liber sancte marie . . . de . . .» Indskriften tør sættes til det 13de Aarhundrede.

Bogen selv er skreven i det 12te Aarhundrede, er en Pergamentcodex i Kvart eller rettere oprindelig Del af en større Pergamentcodex, thi det første Blad bærer middelalderligt Foliomærke XLVIII, det andet Blad XLIX, det tredje L og saa fremdeles til Bogens sidste Blad, der er mærket CXVII. Skriften er en stor fast Minuskel; Bogstaverne, der begynder Kapitlerne, er ret enkle oftest i to Farver: Rødt og Blaåt, Grønt og Lysbrunt, Rødt og Grønt etc., medens de Bogstaver, som begynder de enkelte Skrifter, der udgør Bogens Indhold, har Fremstillinger af Mennesker og Fantasydyr i fin Tegning og med Anvendelse af mange Farver og Guld.

Bl. 39' findes et Kort over Jerusalem og Omegn. Byens Plan er en Cirkel, i hvilken to Gader (vicus porte sancti Stephani, vicus porte montis Syon) danner Diameter, og en tredje Gade (vicus ad templum domini nostri) er Radius vinkelret paa Diametren, saaledes at Jerusalems-

¹⁾ Bl. 17'.

kortet faar nogen Lighed med en egen Art Verdenskort fra Middelalderen, de saakaldte T Kort. En fjerde Gade, der fører til Josaphats Dal bøjer af fra vicus porte sancti Stephani. Forsaavidt er Fremstillingen kartografisk, men iøvrigt fremstilles Bymuren, de 5 Porte, Stadens Bygninger halvt eller helt malerisk, ligesom man uden for Bymuren ser Oliebjerget og de andre Højder tegnede og malede som grønne Banker, og Marie Gravkirke i Josaphats Dal fremstillet som en Kirke med to Taarne, Apsis etc., Staden Jericho som en kirkelignende Bygning med højt opragende Taarn. Et Kort, der i alle Hovedtræk er ligt dette, men i Enkeltheder er mindre udarbejdet, findes i et Haandskrift fra St. Omer fra det 12te Aarhundrede¹⁾.

Ligesom Upsalahaandskriftets Miniaturer viser hen til Frankrig og England, saaledes ogsaa Haandskriftets Text. Manuskripter med samme eller lignende Indhold — Beretninger om det første Korstog, Jerusalemsbeskrivelse og legendarisk Fortælling i Tilknytning til det ny Testamente findes i ret stort Tal i franske og engelske Bibliotheker.

Upsalahaandskriftets Indhold er følgende:

- Bl. 1—37'. Robertus monachus: Historia-Iherosolomitana (9 Bøger).
- Bl. 37'—39. De situ sancte civitatis Iherusalem, en Beskrivelse af Jerusalem, hentet fra en anden Korstogs-kronike, nemlig Gesta Francorum.
- Bl. 40—50. Liber decimus historie Iheresolomitane. Denne Bog er ikke en Fortsættelse af Robertus monachus: Historia Iherosolomitana, men et Brudstykke af Gesta Francorum.
- Bl. 50—58'. De nominibus locorum sanctorum et de situ eorum, en Palæstinabeskrivelse, hvis Forfatter kaldes Fretellus.
- Bl. 58'—59. Navneliste over Jerusalems Bisper og Patri-

¹⁾ Reproduceret i Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux III 511.

arker, Jødernes Konger, de latinske Konger og Fyrster, til sidst en Liste over Lydbisper under Patriarken af Jerusalem.

Bl. 59'—63. De origine Pilati et actibus ejus.

Bl. 63—63'. De natione Jude, traditoris domini.

Bl. 63'—71. Relatio Nichodemi de passione et resurrectione domini nostri Ihesu Christi.

Vedel har Bl. 37' skrevet en Bemærkning om Textinddelingen af Munken Roberts Historie i Manuskriptet under Sammenligning med to Udgaver fra det 16de Aarhundrede, og paa nogle Blade af Papir, heftede foran Pergamentbladene har han skrevet Fortale til en paatænk Udgave af Robertus Monachus. Fortalen, som er dateret: Ribe, den 1. Marts 1584, er henvendt til en ung Adelsmand ved Navn Erik — en Adelsmand, der har været i Paris under Bartholomæusnatten, som følgende Linjer antyder:

•Tu, Erice, adolescens generose, audax coram spectator eras, non sine vitæ tuæ discrimine, funestæ istius cædis, editæ ante annos duodecim, in plurimos sanctos Dei martyres detestandis dolis peremptos in metropoli ejus gentis, quæ primæ fere laudis palmam in vindicanda terra sancta olim obtinuit•.

Bibliothekar S. M. Gjellerup svarede paa min Forespørgsel, at nævnte Hr. Erik næppe kunde være nogen anden end Erik Eriksen Lange til Engelsholm, som i 1572 var i Paris sammen med Mogens og Falk Gøye og deres Hovmester Søren Skøtt¹⁾, og som siden vandt en egen Navnkundighed som ulykkelig Guldmager²⁾.

Vedels Forarbejder til en Udgave af Robertus Monachus kom ud i Verden paa en eller anden Maade, thi i Paul Colomiès' Katalog over Vennen Isak Voss' Bibliothek læses under Afdelingen: •Libri Latini cum MSS. collati,

¹⁾ Ny khist. Saml. V 244 ff. ²⁾ D. biogr. Lex. X 19.

emendati vel alio quovis modo a viris doctis notati« som Nr. 9: »Robertus Monachus de bello sacro, nono et decimo libro editis auctior opere Andreae Velleji«¹⁾.

Selve det middelalderlige Manuskript, som Vedel havde syslet med, blev, efter at det var gaaet over i svensk Eje, beskrevet af Celsius²⁾, som ogsaa omtaler Vedels Fortale, men trykt blev Fortalen først i 1866 i Recueil des historiens des croisades, da Udgiveren af Grev Riant havde faaet at vide, at ogsaa et Upsalamanuskript indeholdt en Robertus Monachus Text³⁾. I det store fremmede Værk syntes den imidlertid saa godt gemt og glemt, at jeg ikke har betænkt mig paa her at fremdrage dette Minde om Vedels Arbejde og Arbejdsplaner⁴⁾.

Historia belli sacri gesti ante annos pene quingentos a principibus Christianis contra Saracenos pro recuperanda terra sancta, descripta a Roberto quodam, monacho Gallo, edita ante annos quinquaginta, libris octo, nunc decem completis denuo in lucem producta, opera Andreae Severini Vellei. Anno Domini MDLXXXIII.

Non defuturos arbitror, mi generose Domine Erice, qui (ut nunc sunt tempora) hunc autorem, quem T. G. offerimus, ut parum elegantem et minus purum putum carpere præsumant. Neque enim negari certe potest eum magis simplicis fidei ac candoris in historia scribenda fuisse studiosum quam religiosæ veritatis aut eloquentiæ alicujus peculiaris. Quorsum igitur hic, dices, editur, hoc ævo eruditorum et elegantium scriptorum tam fertili? Fateor ingenue, quum primum de eo edendo cogitassem, matura

¹⁾ Pauli Colomesii Opera (Hamburg 1709) 890.

²⁾ Bibliothecæ Regiæ Stockholmensis Historia auctore M. O. Celsio (Holmiæ 1751) 137 ff.

³⁾ Recueil des historiens des croisades publié par l'Académie des inscriptions et belles lettres. Historiens occidentaux. Tome III Préface L.

⁴⁾ Jfr. C. F. Wegener: Om Anders Sørensen Vedel. 110.

statim deliberatione me mutasse consilium, quod et rude esset et barbarum plane multis in locis ipsius dicendi genus, et narrationes quasdam a fideli pietate alienas historiæ inspergeret. Verum ubi altius mecum perpenderem neminem, quantumvis præstantem, autorem existere, qui nævis suis careat, etiam hujus errata apud æquos lectores veniæ locum repertura confidebam. Etenim quum professione monachus extitit, quo ulterius progredi potuit, quam eum iniqua ejus seculi, in quod inciderat, sinebant tempora? Neque dubium, si ipsi nostrum vivere contigisset seculum, quin et seipsum et sui ordinis morum ac studiorum rationes improbaret merito.

Feratur itaque in bibliothecis doctorum loco subselliorum imo. Et reponantur sane Salustius, Cæsar, Livius et alii de meliori nota historiographi tamquam in archivis principum, idque eo quo merentur styli elegantia et gravitatis argumenti jure ac nomine. Ex his orationem, ex his judicium formet juvenus, eloquentia et scientia politica studiosa, ut sapere et fari quæ sentit possit abunde. Hic Robertus noster eo se nomine non venditat. Sunt alii autores præstantes multi, ex quibus haurienda venit Latini sermonis elegantia et puritas. Neque ex hoc religionis fundamenta vera aut discenda aut defensanda petenda veniunt. Quæ quum ab innumeris scriptoribus sacris vulgata atque proposita sint, verendum non est, ut, qui judicio alioquin mediocri valeat, hujus lectione seduci aut labem aliquam queat attrahere.

At impedire tamen, inquires, poterit lectionem meliorum, quibus otium majori cum fruge impendi poterat. Profecto natura ita comparatum video, ut varietate delectemur et post serias ac graves occupationes, minoris momenti ac ponderis rebus quadam ceu animi jucunditate nos applicemus et inhæreamus sine fastidio. Tædet etiam reges, et tui ordinis, mi Erice, homines, assidue perorantes, audire viros oratores eloquentia et dexteritate acuminis judicii præstantes. Immo etiam, ubi colloquiorum aulicorum (quorum omnia acri quodam sale urbanitatis ac honestatis

condita esse oportet) pertæsum est, alloquia rusticorum lubenter fertis, et quadam etiam aviditate et patientia auscultare comperimini. Et quod mireris, sæpenumero quoque accidit, ut, quo rudius ac magis rustice res ipsas, pleno ac libero ore, sermoneque fuco et phaleris experte, explicent, eo majori cum applausu excipiantur et gratia. Sit sane hic noster autor alicui e media horum turba conferendus. Nemini tamen invito obtruditur. Legat eum nemo cum otii melius collocandi dispendio. Foveantur et circumgestentur in sinu delicati isti majoris nominis scriptores. Hic locum inveniet ubi saties cepit animos, multa gravium autorum lectione obrutos, atque secessum jam et relaxationem requirentes. Habet enim quo lectorem suum morari ac remunerari potest cum foenore, ut insumti in ipso temporis minime poeniteat. Rem tractat non futilem aut ludicram, sed quæ optanda solum esset ab aliis plenius et purius perscripta. Proponit exempla luculenta utriusque generis, ut invenias facile, quod laudes et in vita imiteris, quodque vicissim improbes ac totis averseris viribus. Quis enim, pectore natus vere generoso, ad memorabilia virtutis facinora non penitus inflammetur, ubi hinc legendo cognoscit quo ferventissimo gloriæ Dei et ecclesiæ zelo tot præclari principes, tot tamque nobiles heroes hanc expeditionem sacram sponte susceperint, gnaviter peregerint atque ope præsentis Dei opt. max. perfecerint? Deserta patria, relictis conjugibus cum liberis dulcissimis, posthabitis amplissimis ditionibus, prædiis, opibus ac deliciis omnibus, vitam devoverunt huic militiæ sacræ, neque prius quiescendum rati quam pulsis, fugatis ac cæsis Christiani nominis hostibus loca reciperent sancta, in quibus postea et cultum divinum, quantum ea ferebant tempora, postliminio quasi reductum restaurarunt et sedem liberi regni ac novi imperii constituerunt.

Magni, ut scis, mi Erice, restat nominis umbra Haraldorum, Gormonum, Canutorum et cæterorum nostræ gentis regum ac procerum veterum, sed summa et nullo

ævo interitura laus comitatur Svenonem, filium ejusdem nominis regis Daniæ, quod relicta patria comitem se præbuerit hujus militiæ votivæ. Prædicetur de eo, tantisper dum mundus durabit, quod adeo heroico ac magnanimo pectore juvenis (ut perhibet de eo historia) genere, fama et moribus illustris, adduxerit secum equites mille quingentos optime armatos, et superatis tandem maximis longinqui itineris molestiis, penetraverit Thraciam, atque, relicta Nicæa, demum non procul a Terma oppido, fortissime una cum suis solis Danis dimicans, cæsa jam hostium turba innumera, dono acceptis a patre moriebatur in armis. Quis in hæc intuetur exempla et fortitudinis non agitur atque animositatis stimulis, nisi, plane stipes sit et plumbeus?

Sed longe alia nostrorum est temporum ratio. Alius quoque, pro dolor! Reipub. Christianæ status. Respice, quæso, ævi nostri mores atque instituta. Crevit, nescio quorum ignavia ausim dicere, potentia Turcica. Discidia intestina et bella Christianorum civilia fenestram, immo valvas, aperuerunt Turcis, ut nostra nobis ante fores, ante oculos, e manibus eriperent. Exempla notiora sunt quam ut commemoratione longa opus sit. Tu, Erice, adolescens genere, audax coram spectator eras, non sine vitæ tuæ discrimine, funestæ istius cædis, editæ ante annos duodecim, in plurimos sanctos Dei martyres detestandis dolis peremptos in metropoli ejus gentis, quæ primæ fere laudis palmam in vindicanda terra sancta olim obtinuit. Ita nunc vice versa, cuncta retro sublapsa feruntur, fatali nimirum et debitæ nostris delictis culpæ, non virtuti aut magnanimitati hostium nostrorum peculiariter ascribendum. Neque enim illa est aut fuit unquam Turcorum industria aut militaris rei peritia, ut nostris ea in parte ullo modo superiores censendi sint. Docet præsens historia, sæpe, exigua militum nostrorum manu, una vice atque congressu fusos atque ad interneccionem cæsos esse plures exercitus Turcicos. Constat quoque veris narrationibus eorum qui inde huc ad nos redeunt, non esse gentem Mohometicam ita

fortem atque invictam, quemadmodum nostra nobis fingit ignavia et cæcitas, quin facile terris dolo ac fraude occupatis ejiceretur, modo nos ipsi nobis non deessemus, seria ad Deum paenitentia et mutua inter nos animorum concordia.

Sed extant hac de re multorum diserte scriptæ orationes, adeo ut supervacaneum ducam hic eadem oberrare, ut ajunt, chorda. Navarunt illi operam præclaram et laude dignam. Et faceret operæ quoque pretium, si quis historiam belli sacri in unum tanquam corpus redactum, oratione magis Latina, quam est nostri autoris aut Vilhelmi Tyrii, novo modo conscriberet.

Ego dum historiæ patriæ nostræ restaurandæ incumbo et varia ac laboriosa indagine ejus rei adminicula inquirō, incidi in hunc Robertum in bibliotheca viri omnium præstantissimi, piæ memoriæ Domini Johannis Frisii. Qui ultra quam me etiam optare competebat, totum se mihi, dum viveret, dedit, ita quod nihil aut celaret aut denegaret quod instituto meo arbitrabatur conducere. Accipe igitur, mi Erice, pro innata animi tui generositate summa, hoc nostrum dedicationi studium, benevola mente, et ex voluntatis promptitudine, non operis magnitudine, rem æstima.

Labor enim noster non ita magnus fuit in hoc autore edendo, nisi quod, dum eum reviderem, quædam inter legendum correxerim, quædam etiam penitus necessario immutaverim ac sustulerim. Adjeci librum decimum integrum, quem nobis exemplum dicti nostri Mæcenatis carissimi præbuit. Librum vero septimum, quem typographus industrius Henricus Petri unicum reliquerat, eum in duos secuimus, quemadmodum fieri jubebat codex antiquus. Cetera, quæ forte aliis videbuntur aut novanda aut penitus tollenda, aliorum reliqui arbitrio. Nam singula si ad vivum resequare placuisset, quid de ipso tandem restitisset autore? Erant in eodem volumine huic autori adjuncta quædam alia scripta vetusta, quæ alias forte communicabimus. Hac vice vix otii tantum suffurari licuit justis ac statis laboribus, ut subsecivis horis hæc conficerem.

Rogo iterum atque iterum, velit T. G. ista boni consulere, majora, si fata ferant, expectaturus in posterum. Oro Deum, ut T. G. conservet quam diutissime incolumem atque florentem in nominis sui gloriam ac patriæ communis usum salutarem. Amen.

Ripis phundusiorum Cal. Martii Anno Domini
MDLXXXIII

G. T.

addictus

Andreas Velleius.

III.

Cod. Ups. C 496 er en plattysk Bønnebog fra det 15de Aarhundrede af sædvanlig Karakter. Paa Bogens sidste Blad findes danske Optegnelser fra det 16de Aarhundrede, utvivlsomt skrevne af Fru Ide Gøye, som var gift med Otte Rosenkrantz Ottesen til Næsbyholm. Hun har optegnet Familjebegivenhederne, nævnt Dag og Time for Fødsel og Død i Hjemmet og saaledes givet et lille, tilforladeligt Stykke Slægtshistorie¹).

»Anno dni MDLI then søndag for kyndmyss tha wor Otte Rossenkrantzis Brullup wdi kiøpnehagenn.

MDLI Bleff Sophia Rossenkrantz Dater fød paa Nesby torsdaghenn for alle Helgenn dag, Der klockenn wor Emelum III och IIII om affthennen.

MDLII then Tisdag Effther wor froe dag Conceptionis, der klockenn wor V om Morgenenn Da Bleff Margrete Rossenkrantz dater fød paa Nesby.

¹) Se A. Heises Afhandling: Bidrag til Familien Rosenkrantz's Historie i det 16de Aarhundredes sidste Halvdel (Hist. Tidsskrift 5 R. VI, 589 ff.) og sammenlign de dør samlede Efterretninger om Familien paa Næsbyholm med Optegnelserne i Cod. Ups. C 496.

MDLIII thenn Fredag effther Sancti Michels dag tha fløtte wy aff Nesby och her nid till Nesbyholm.

MDLIII then XVI dag Nouembris tha wor Otte Rossennkrantz Ottessønn født her paa Nesbyholm torsdagen Nest ephther Sanctj Marthinj Epicopi dag, ssom klockenn war Emellem XI och XII. Och wor thett Othmarus Epicopi dag.

MDLV Langfredag der Clocken war Emellum VI och VII formiddag, tha bleff Beritte Rossennkrantzis Dater fød paa Skierwadt.

MDLVII thenn VIII dag Martii, da Bleff Mogens Rossennkrantz Ottisøn fød paa Nesbyholm. Om dagenn Clocken wor XII.

MDLVII Then Mandag Nest fore Sancti Michaelis ssom wor den XXVII dag wdi Septembris Om Natthen Rett ssom Clockenn wor Emellum XI och XII, Da døde Otte Rossennkrantz (hues siel gud haffue) Disse forskreffne Børns Fader. her paa Nesbyholm. Och Bleff hans liig Begraffuidt Her I Nesby Kircke then dag.

MDLVII then torsdag Nest ephther Sancti Michaelis dag, ssom wor denn XXX dag Septembris Om affthennen, der Clocken wor Emellum V og VI. Da døde Otte Rossennkrantz Denne forskreffne Ottis sønn (hues siel gud haffue) her paa Nesbyholm. Och bleff hans liig lagdt hoss hans salige Fader, ssamme dag.

Smaastykker.

XX.

Bidrag til Katekesens Historie.

Ved **H. F. Rørdam.**

1.

Medens det i Christian VI's Tid var en fortrinlig Anbefaling for en Præst, at han var en ivrig Kateket, kunde det tidligere under givne Forhold blive til hans store Skade. Et Exempel herpaa er Præsten Joh. Ant. Poggensee. Han havde siden 1704 været Kateket ved en Fattigskole i Holmens Sogn, og det er ikke usandsynligt, at Sognepræsten her, den dygtige og ansete M. Iver Brinck, har kaldet ham netop af Hensyn til hans Lyst og Evne til kateketisk Virksomhed. 1707 blev han resid. Kapellan i Nykjøbing paa Falster. Her kom han strax i uheldigt Forhold til Sognepræsten, Mag. Gregers Zimmer, der var en Mand af den gamle Skole og ganske uforstaaende overfor Poggensees Iver for at indføre en regelmæssig og flittig Katekisation i Kirken. Da Kapellanden ikke vilde give efter, kom det til en forargelig Retssag mellem de to Præster, og Enden blev, at Poggensee 1710 blev formelig afsat. Hos Im. Barfod, Den falsterske Gejstligheds Personalhistorie I, 47 ff., er udførligere fortalt om Sagen; men følgende kgl. Reskript til Fyns Stifts Biskop er ikke der omtalt:

Frederik IV (osv.). Vor Bevaagenhed tilforn. Saasom Her Johan Anthon Poggensee, Kapellan i vor Kjøbstad Nykjøbing i Falster, hos os allerund. har ladet anholde:

1mo at Catechisation maatte uden videre Ophold blive indrettet og altid continuere offentlig der i Byens Kirke, nemlig om Søndagen efter Aftensang og om Onsdagen een Gang; 2do at hannem og, foruden den offentlige Catechisation i Kirken, allern. maatte tillades een eller to Gange om Ugen at holde Examen i hans Hus for alle dem, som sig der vilde indfinde; 3^{tio} at de forsømmelige maatte være en maadelig Straf efter Lovens pag. 245 undergivne; 4to at hannem, formedelst hans Embedes Besværlighed, en dygtig Student maatte tilforordnes til Hører ved Catechisationen, og at samme allern. maatte fortrøstes, for tvende Aars tro og flittig Arbejd, at nyde Befordring; Og Vi af din derover indkomne allerunderd. Erklæring allern. have fornummet, at foruden den Vanskelighed, som Du hos fornævnte Hr. Johan Anthon Poggensee har funden for at forlige hannem med hans Sognepræst, som hannem fra slige Noviteter haver raadet og hindret, Du endog haver demonstreret hannem, at saadant hans Forslag og Begjæring er mere skadelig end nyttig, saasom den 27de Juli A° 1700 er udgaaet et Synodale¹⁾ anlangende Catechisation i vore Lande Lolland og Falster, hvorved, naar ikkun derover holdes, menige Mand noksom skal kunne informeres og opbygges: Saa give Vi Dig hermed allern. tilkjende, at Vi allern. tilfreds ere, at naar Catechisation sker efter Loven og det udgangne Synodale, det da derved kan forblive. Derefter Du Dig allerund. haver at rette og fornøden Anordning derom strax at gjøre. Befalendes Dig Gud. Skrevet paa vort Slot Rosenborg d. 7. Sept. A° 1708.

Frederik R.

D. Wibe.

Udskrift: Til velædle og velærværdige Doct. Christian Rudolph Müller, Biskop udi Fyns Stift²⁾.

¹⁾ Dette Synodale skyldes uden Tvivl Provst Thesirup i Nakskov (se foran S. 7).

²⁾ Afskr. i Thottske Saml. 736 Fol. p. 581.

Som ovenfor er bemærket, endte Striden mellem Kapellanen og Sognepræsten med, at den første blev afsat. Men saa skete det mærkelige, at samme Dag denne Dom overgik ham, blev han af Dronningen kaldet til det anselig Kald Strøby og Varpelev i Stevns Herred, hvortil Hds. Majestæt havde Patronatsret. Der kunde han katekisere saa meget, han vilde, uden at nogen lagde ham Hindring i Vejen — og han har vel ogsaa gjort det.

2.

Som en af Fortidens vel fortjente Præster, der udmærkede sig baade ved sin gejstlige Virksomhed, ved Lærdom og ved historisk Interesse, kan nævnes Hr. Laurids Axelson, Sognepræst i Vester- og Østerbølle og Provst i Rinds Herred († 1717), hvis Levned findes beskrevet i Dansk biogr. Lexikon I, 382 ved nys afdøde Bibliothekar S. M. Gjellerup, en Mand, der selv ved sin grundige Indsigt i dansk Kirke- og Kulturhistorie og sin retsindige Tænkemaade var vel skikket til at sætte en af Fortidens hæderværdige Personligheder i det rette Lys. Selv staar jeg i et vist Taknemmelighedsforhold til Laurids Axelson, der ved sin af Ign. Becher (1813) udgivne historiske Dagbog, der særlig omhandler Personer og Begivenheder fra min Fødeegn, i min tidlige Ungdom væsentlig bidrog til at give mig Sands for historiske Granskninger. Det er mig derfor kjært at kunne fremdrage et Stykke af denne Mand, som min Fader i sin Tid fandt i Arkivet i Laastrup Præstegaard og tænkte paa at udgive, da det giver et ret mærkeligt Vidnesbyrd om den Lærdom og Interesse for Ungdommens kristelige Undervisning, som for mere end 200 Aar siden fandtes i en afsides jydsk Præstegaard. Naar en Provst nu om Dage vil holde Visitats, indskrænker Meldingen til Provstiets Præster sig sædvanlig til et Par Linier; men L. Axelson skriver en lang pædagogisk Af-

handling i ualmindelig fint Latin¹⁾ for at forberede sine Embedsbrødre paa den tilstundende Visitats, der ikke, som nu sædvanlig, holdtes om Sommeren, men i Vinterens Hjerte, og hver Dag begyndtes ved Daggry og fortsattes med saadan Ihærdighed, at 15 Sogne kunde gennemgaaes i Løbet af 4 Dage.

Stykket, der nærmest giver Anvisning til, hvorledes Ungdommen paa bedste Maade efter dens Fatteevne kunde undervises i Børnelærdommen, meddeles efter Forfatterens Original, der er skreven med hans ualmindelig smukke og tydelige Haand, og tyder paa et ualmindeligt Anlæg som Skribent (og vel ogsaa som Taler).

Salutem & prosperitatem!

Reverendi Domini Fratres, Pastores Nomarchiæ
Rindensis meritissimi.

Stultum foret, ridiculumque, eundem calceum cuivis aptare pedi: nec minus stultum, si non prorsus inutile, eandem cuivis animo proponere doctrinam. Nam, quid ait ille: non omnibus annis omnia conveniunt, nec eandem quivis animus vel doctrinam vel institutionem capit. Aliter namque tractandi sunt pueri, aliter adulti: aliter qui valent, aliter qui destituuntur ingenio. Quod itaque facere solent prudentes Medici, qui pro ratione ætatis & virium medicatas potiones ægrotis propinant: quin idem observandum sit animarum curatoribus, nemo iverit inficias. Salutaris, inquam, doctrina, pro ratione ætatis & ingenii, cuivis proponenda: inprimis vero incipientibus, elementa ipsa, & principia coelestis philosophiæ, quàm brevissima simplicissimaque perspicuitate, tradenda. Quod quin fecerit, nobisque suo exemplo, ut idem faciamus, præluxerit prudentissimus ille, juxta ac laboriosissimus gentium Apostolus,

¹⁾ Dette minder om, at han var en Discipel af Rektor Niels Jensen (Aars) i Viborg, en af sin Tids ypperste Filologer og en udmærket Lærer, der hævdede Viborg Skole til en forhen ukjendt Anseelse. Hos denne Mand var L. Axelson i Kost.

nemo ambiget, qui accuratius perpenderit summum ipsius et vere paternum erga Corinthios studium, elegantissima hac verborum formula, 1. Epist. C. 3. v. 2 expressum: *γάλα ὑμᾶς ἐπότισα, καὶ οὖ βρῶμα.*

Quàm necessarium sit lac maternum tenellis corporibus, utileque iisdem nutrimentum suppeditet, præter experientiam provida luculenter satis demonstrat natura. Præterquam enim, quòd animalium uberibus de hoc liquore abunde prospexit, videmus nullum non animantis genus, natura duce, ubera foeturæ suæ tanto cum successu præbere surgenda, ut quo abundantior fuerit lactis materni copia, eò prospectiora capiat foetus quotodie incrementa. Vice verò versa, hoc deficiente nutrimento, deficientes foetus, & ad interitum usque flaccescentes, videre licet. Hinc fit, ut destitutæ puerili hoc nutrimento matres, lac vel parent artificio, vel, brutis animantibus expressum, infantibus dolo instillent, vel præmansum denique iisdem in os inferant, usquedum tandem solidum possint cibum capere, eundemque in succum & sangvinem convertere. Nec mirum. Est enim lac nutrimentum substantiæ purioris, concoctu facile, adeoque ventriculis parum firmis apprime congruum: et, si bene comminutus fuerit, cibum facilius in chylum et ipsum sangvinem resolvitur. Nec res Ecclesiæ, coelestis illius Hierosolymæ, & spiritualis nostræ Matris, aliter sese habent. Habet illa suos quoque alumnos, habet ubera, et quidem gemina, copiosissimo juxta et saluberrimo lacte distenta: duo, inquam, testamenta, promptuaria coelestis illius sapientiæ, cui, pascendis animabus nostris, quàm cibo alenois corporibus, non minus inest virtutis. Neque solido caret cibo, instructissima quippe exornata penu, variis referta doctrinis, exhortationibus, comminationibus & promissionibus, per libros Propheticos & Apostolicos hinc inde sparsis, ut eosdem, qui sibi familiares reddiderit libellos, in omnem usum varia, pro ratione & necessitate alumnorum Ecclesiæ, proferre possit & utilia nutrimenta quivis divinorum mysteriorum Oeconomus, et ad regnum Coelorum edoctus Scriba.

Unde patet, quanta cum cura. quanta cum diligentia, quanta denique cum circumspectione Antistitem divinæ hujus familiæ, in ejusdem administratione et coelestium horum thesaurorum distributione, versari oportet. Nec enim sanctum canibus porrigendum, nec porcis objiciendi sunt Uniones. Non defraudandus est suo cibo famelicus, nec onerandus nimio pastu, qui multum ferre nequit. Qui solidum capere cibum potest, ei non opus est lacte: at vero, qui adhuc infans est, lacte alendus. Hinc omni occasione intentum esse oportet animarum pastorem, et cujusvis naturæ indolisque observatissimum, ut fidum se dispensatorem præstare, & fructuosum agere pastorem possit. Neque enim ipsi attendendum est, quid ipse habeat in promptu, quidve ex penu sacra depromere possit, sed quid alumni concreditis conveniat: neque quam copiosa, sed quam apta: non quam varia, sed utilia: non quam compta, sed vera: non quam grata auribus, sed quam salutaria animabus, in medium proferre possit. Simplici scilicet orationis filo pertexenda est sacra tela, rudisque popellus non in persvasoriis humanæ sapientiæ verbis, sed in demonstratione spirituali et potente docendus. Inprimis vero cura parvulorum agenda, & providendum, ne quid lactentes detrimenti capiant. Quum potius in id incumbendum, ut tenellis animis cum lacte materno lac illud spirituale propinetur, & succescentes Ecclesiæ alumni sensim, ferendo solidiori cibo, præparentur.

Laudanda igitur, & quidem merito, est eorum opera, qui, quæ sine salutis dispendio ignorari nequeunt, coelestis doctrinæ capita paucissimis Catechismi pagellis comprehensa, grata adeo brevitate & perspicua verborum formula Ecclesiis nostris tradiderunt, ut a quovis (nisi stupidus prorsus & negligens) facillimo negotio percipi possint: auctores fuerunt, ut hoc, in erudiendis simplicioribus, omnes uterentur compendio. Neque enim dubium est, quin, ubi pauca hæc et perspicua sæpe fuerint audita, sensim radices agant, solidaque veræ pietatis et cognitionis divinæ ponant

fundamenta, quibus immobile tandem imponi potest salutis ædificium.

Quin idem à vobis, Venerandi Viri, præstitum sit, nullus ego quidem dubito. Ut autem constare possit, quo successu à vobis sit laboratum, quantumque alumni Ecclesiarum vestrarum, ex spiritualis hujus lactis propinatione, ceperint incrementi: vestræ non tantum Ecclesiæ, sed et earundem alumni (modo propositum meum ratum habuerit Deus!) sequentibus hisce diebus & horis, mihi coràm sunt inspiciendi. Videlicet

- Die ♂ 27 Febr. Testrup — oriente sole
 Simested — hor. 9 antem.
 Hvilsom — hor. 11 antem.
 Hvam — hor. 1 pom.
- ♀ 28 Febr. Tostrup — oriente sole
 Roum — hor. 9 antem.
 Klejtrup — hor. 11 antem.
- ♀ 1 Martij. Hersum — oriente sole
 Bieregraf — hor. 9 antem.
 Skalsz — hor. 11 antem.
 Laastrup — hor. 1 pom.
- ♀ 2 Martij. Lynnerup — oriente sole
 Uldbjerg — hor. 9 antem.
 Fieldzø — hor. 11 antem.
 Giedsted — hor. 1 pomerid.

Ut autem ad præfinitas horas comparere possint familiarum parentes utriusque sexus, liberosque suos & servitia, non tam in meum, quàm ipsius Dei conspectum producere: confido, Venerandi Viri, vos non modò ipsos in æde sacra mihi affuturos, sed & solitam, totiesque perspectam mihi præstituros operam in Auditoribus vestris præmonendis & convocandis, inprimis verò in iis adolescentibus nominatim consignandis, qui fortasse, quod militiæ patriæ nomen dederint, Catechumenorum se numero exemtos somniabunt.

Faxit Deus, ut, deposita omni malitia, & omni dolo, & simulationibus & invidentiis & omnibus obtrectationibus, quasi modo geniti infantes lac illud sermonis sincerum expetamus, & per illud augescamus! Siquidem gustaverimus, quod bonus sit Dominus. Ipsi quoque, velut vivi lapides, ædificati, flamus domus Spiritualis, sacerdotium sanctum, ad offerendum spirituales hostias, acceptas Deo per Jesum Christum. Cui laus & honor in seculum. Amen!

Valete V. V. et amate V.

Vester-Bølle 16. Febr. 1703.

L. Axelson.

[Paategninger]: Fra Vester Bølle til Testrupgaard d. 17 Febr. 1703 under min Forsegling.

L. Axelson.

Til Testrup d. 17, og d. 18 ejusd. sacris finitis forsendt til Evedrup og under min Forsegling. Ch. Ch. Kragbek.

Ankommen til Evedrup d. 19 om Morgen tilig, og strax paa timen forsendt til Thostrup under forsegling.

Jens Stygesøn Hosum m: m:

Ankommen til Thostrup d. 20 Febr. og strax forschicket til Hersom under Forsegling.

C. Munck.

D. 21 Febr. forsendt til Laastrup under min Forsegling.

Jesper Jensen Rønberg.

D. 21 Febr. ankommen til Laastrup sildig om aftenen. D. 22 dito tilig om morgenen forsendt til Uldberg under forsegling.

M: Cormontan.

Ankommen d. 22 Febr. til Ulberg og d. 23 om Morgenen bortsendt til Giedsted under Forsegling.

M. Maarthenssøn Veis m. m.

Forekommen mig i Evedrup præstegaard d. 23 Febr. 1703.

Claus Borch m. m.

Ovenstaaende efter min Mening ret mærkelige Prøve paa *L. Axelsons* Embedsstil kan minde om, at i *Thottske Saml. 1042.* 4to findes et Haandskrift, som har tilhørt ham

og indeholder forskellige til den latinske Filologi henhørende Stykker, hvoriblandt det første er en Afhandling af den i sin Tid navnkundige Filolog Caspar Scioppius »de Stilo«. Foran i Mnskr. staar: »Ex donatione Petri Septimii, pastoris Helstedendis, 1675. L. Axelson«. Denne Gave tyder paa, at Peder Syv har anset den da endnu unge¹⁾ L. Axelson som en Aandsfrænde. I »Rinds Herreds Krønike« har den lov- og historiekyndige Dannemand Christen Sørensen Testrup udtalt: »1717 i Novbr. døde min allerbedste Ven, Hr. Laurids Axelsen i Vesterbølle; han var en fin, lærd og meget oprigtig Mand; i ham fulgtes baade Lærdom og Levned ad, saa hans Lige var ikke i denne Egn«²⁾. Bedre Vidnesbyrd kan ingen Præst ønske sig.

XXI.

Bidrag til Slægten Engelbreths Historie.Ved **H. F. Rørdam.**

Da jeg foran S. 254 ff. meddelte nogle Efterretninger om Provst W. F. Engelbreths Forfædre, kjendte jeg ikke efterfølgende gamle Breve, der formentlig i genealogisk Henseende har Interesse, ligesom de vidner om den Aand, der besjælede Slægten og bar den oppe, ogsaa i de trange Tider. Enkelte Rettelser til det tidligere meddelte vil ogsaa findes i det følgende.

1.

*Herredsskriver Knud Engelbretsen til sin Son
Søren Engelbreth.*

Hjert-Elskede, Kjære Søn!

Da jeg læste Din sidste Skrivelse af 15 December med Monsr Brøndsted³⁾, glædede jeg mig hjertelig at se,

¹⁾ 1678 fik L. Axelson sin første Ansættelse, som Skibspræst (se Kh. Sml. 5. IV, 680).

²⁾ Saml. til jydsk Hist. og Topogr. II, 15.

³⁾ Gert Madsen Brøndsted, Forvalter paa Rathlousdal og Ejer af

kjære Søn er ved Helsen og Sundhed. Men gjør mig ondt, at Dine Ansøgninger til Dato er mislinget. Hvad skal vi arme Syndere sige; thi vi skal lade os nøje med Guds behagelige Villie, og dermed være fornøjet. — Hvad Dine Søkende her i Egnen anbelanger, da kan de ej fuldtakke den almægtige Gud for Helsen og dagligt Brød for dem og Børn, som (o: Brødet) de alle har uden nogen at gaa for nær i alle Maader. Gud i Naade lade det continuere.

Kjære Søns Søster, Edele¹⁾, i Kjøbenhavn har jeg Brev fra; er ved Helsen og lever nogenledes. Hvad sig Engelbret²⁾ angaar, da har jeg mange Breve fra ham og venter nu hver Dag Brev med Trondhjems-Fareren til Aarhus. Han er ved sin gamle Husbond, og til Dato er de meget vel fornøjede med hverandre. Han har ladet sig mærke at ville gjøre en liden Rejse her til Danmark; men han bliver, som han er, til førstkommende Paaske. Men i hans sidste Skrivelse beklager han sig, at han ikke har nydt nogen Skrivelse fra Dig, siden Du rejste fra Trondhjem, endskjønt han ikke een, men nogle Gange har taget sig den Frihed at skrive kjære Søn til. Beder mig derfor at [lade ham] vide, hvor Du er, og hvorledes han skal adressere det, som jeg og har ladet ham faa Efterretning om. — Din Søster Øllegaard er nu i Skanderborg hos Jomfru Steenstrup, som er en Datter af sl. Provsten i Torrild og lever af sine Midler meget honet, saa jeg forsikrer, at hun lærer ikke uden godt. Gud i Naade se til hende saa vel som hendes andre Søkende!

Hvad mig angaar, da haver Gud behaget at paalægge

Skjægs Mølle, Brevskriverens Svoger (se ndf. S. 800). Han var Farfader til Arkæologen P. O. Brøndsted. Naar sidstnævnte kalder W. F. Engelbreth »Fætter« (saaledes i et Brev, dat. Paris 21 Marts 1808), saa var de altsaa Næstsøkendebørn.

¹⁾ Se foran S. 255. Hun var sikkert opkaldt efter Baron Frederik Krag's 3die Hustru Fru Edele, f. Krag, Ejerinde af Stensballegaard (se D. biogr. Lex. IX, 430).

²⁾ Se ovf. S. 255; dør anført som Knud Engelbretsens yngste Barn, hvad han dog ikke var.

mig en Svaghed i min Mave af Svien og Urolighed Nat og Dag, saa at jeg er nu lige saa udtæret som en Dødning, Kræfterne er borte, og mine Ben kan ikke bære mig, og hvorlænge Gud vil, det skal vare med mig, er i hans Villie. Nu er det 27 Uger, siden det begyndte med mig. Imidlertid har jeg været aarsaget at anholde om hos Amtmand Woyda at begjære en Sætteskriver beskikket, som og nød Bifald, og fik min Svoger¹⁾ Rasmus Fænsteen authoriseret at betjene Skriver-Embedet, som han og har tildels forvaltet, som og er villig dertil, med mere Tjeneste, i hvad han kan. Gud i Naade se til mig og lad mig ikke blive liggende for længe paa min Sygeseng!

Nu vil jeg ønske Dig et glædeligt og lyksaligt Nytaar og mange paafølgende med Helsen og Sundhed, og [at] alt, hvad Du vil, vel maa lykkes og faa Fremgang, Gud til Ære og Dig til Nytte og Gavn!

Der jeg lever Din Fader,

Odder Nytaars Aften 1766.

Knud Engelbretsen.

P. S. I Anledning af min for om meldte Tilstand og Helbred haver jeg i Jesu Navn resolveret at indgaa en Contract med min Svoger Rasmus Fænsteen saaledes, at saa længe jeg lever, skal jeg nyde min Løn paa Amtstuen, saa vel som alt, hvad der kan falde uvisse; thi jeg forsikrer kjære Søn, at det er en ærlig Mand; men nu er det om at gjøre, at [faa] Hans Majt^s allernaadigste Bestalling. Kjære Søn veed selv, jeg har ingen Patroner; han har ikke heller. Hvad skal vi nu gjøre? Er derfor begge vores Begjæring, at kjære Søn vil bevise os den Tjeneste og bære Omsorg for indlagte Supplique ved Commissionær Heegaard eller en anden, hvem kjære Søn kan have nogen Kjendskab til; thi kan det lykkes, skal ikke mangle paa skikkelig Ducør. Skulde indlagte Supplique ej være saaledes

¹⁾ D. e. Svigersøn (s. foran, S. 255, hvor han kaldes Finsteen, hvilket Navn Familien siden bar. Fænsteen (ell. Fensteen) er dog den rette Form, stammende fra Byen Fensteen i Gosmer Sogn.

stilet, som nu brugelig er, maa jeg bede Dig, at Du vil sætte den over efter Dine Tanker, og skrive mit Navn under.

Nu kjære Søn, lad os se Din Godhed og gør Dit bedste. Vil og gjerne have den Glæde at se et Par Ord fra Dig, at dette er Dig til Hænde kommen, som kan ske til Rasmus Fænsteen.

Udskrift: A Monsieur, Monsr Søren Engelbret, Fuldmægtig ved Høj-Velbaarne Hr. Geheime-Raad Rissensteen¹⁾ à Sorø Academi.

2.

Enkefru Bolette Mønsted, født Engelbreth, fortæller sin Broder Justitsraad Søren Engelbreth om deres Slægt.

Alt, hvad jeg kan melde til Efterretning om vores sl. Forældre.

Anno 1700 var vores sl. Fader født i Christiania i Norge af skikkelige og honette Forældre, og havde været 18 Sødskende; deraf var vor Fader den yngste. Da han var ung, kom han til Jylland med Statholder Krag²⁾, som da ejede Herregaarden Stensballegaard, der ligger straks ved Horsens. Samme Herre lod ham oplære i Horsens i Regning og Skrivning. Vores Fader lærte da Musik paa Fløjte, Dus og Claver. Nogle faa Tider derefter blev Herredsskriver-Tjenesten ledig udi Hads og Ning Herrederne, saa skaffede Statholder Krag vores sl. Fader dette Levebrød. Saa fæstede han tillige Fillerup, en Mølle, af Gehejmerraad Rathlou, og vores Fader var elsket og meget agtet hos alle. Søgte saa ved Rodstenseje at spille paa Orgelværket i Odder Kirke. Derfor havde han aarlig 10 Tdr. Korn (4 Tdr. Byg og 6 Tdr. Havre) og 12 Læs Træ. Var gift udi 25 Aar, og velsignede Gud vores gode Forældre

¹⁾ D. e. Reitzenstein (s. foran, S. 256).

²⁾ Baron Frederik Krag, gift 2. Gang med Griffenfelds eneste Datter, der bragte ham Stensballegaard. Han var 1713—21 Vice-Statholder i Norge (D. biogr. Lex. IX, 430).

med 14 Børn, opammede ved vores elskelige sl. Moders Bryster. 6 af vores Sødskende døde smaa og uopfødte; men 8 af os blev opdragne i Guds frygt og Herrens Formanelse. Daglig var vores Forældres Velsignelse over os, at vi maatte skikke os christelig og skikkelig for Gud og vore Medmennesker. Vores sl. Fader døde i April Maaned 1765¹⁾ og blev begravet i Odder Kirke, som Oberstinden paa Rodstenseje selv ordinerede.

Begge hans Svigersønner, Fænsteen og Langberg, ærede og agtede ham højt i Livet. Døde ved god Forstand. Et Øjeblik før Gud kaldte ham, satte han sig op i Sengen og ønskede Guds Velsignelse over alle hans Børn. Han er gaaet for at berede os Sted; Gud lade os samles i Guds Rige alle.

Om alt, hvad jeg kan melde om vores
kjære Moder.

Hun var født 1711, saavidt jeg erindrer, paa Løvenholm. Da havde hendes Forældre Løvenholm og Sødringholm i Forpagtning. Da Pagtningstiden var ude, flyttede hendes Forældre (til Worsøe²⁾), et omflydt Land, ligger $\frac{1}{2}$ Mil fra Horsens i Fjorden; boede saa der en kort Tid. Døde saa hendes Fader først, [og] $2\frac{1}{2}$ Aar efter hendes Moder fra 8 levende Børn, 5 Sønner 3 Døtre. Min Moder var den næstældste. En Broder, hed Holger, rejste til Norge, og [mau] hørte aldrig til ham siden. En Broder, hed Detløv, Kjøbmand i Haderslev, er død. L. Worsøe, Provst i Hjelmlev Herred³⁾, avlede i Ægteskab 16 Børn. Vilhelm Adolf Worsøe, Stiftsprovst i Viborg; hvor mange Børn vides ej tilvise⁴⁾. Frederik Christian

¹⁾ Urigtigt for 1767.

²⁾ Efter denne Ø tog Børnene Navn, og formodentlig ere de Personer, som nu bære Navnet Worsøe, deres Efterslægt.

³⁾ Laurids W. var sidst Præst i Blegind og Hørning.

⁴⁾ Se Krog, Efterretn om Viborg, S. 154.

Worsøe¹⁾ ses i Gravskriften. Min sl. Moder, Marie Elisabeth med 14 Børn. Hans Møllers sl. Kone, Anne Sofie Worsøe, 8 Børn, alle døde uden Provst Brøndsted i Horsens. Hendes første Mand hed Gert Brøndsted²⁾. Den 3die Søster var gift med en Begtrup og avlede i deres Ægteskab 1 Datter; ere begge hensovede i Herren.

Der var Midler efter vores Mor-Forældre; men de skete stor Uret ved Skifte-Forvaltning, og disse Børn kom ud paa en Ø, som hedder Alrø. Der kom 2de Sønner: Provsten i Viborg kom til at vogte Svin for en Bonde, som var hans Formynder, Provsten i Vejlbj kom til at vogte Gæssene hos hans Formynder paa Alrø. Dette varede kun kort, da Overformynderen besørgede, at de kom i Horsens latinske Skole og forvandt (!) deres Hyrdestav til brave Mænd, og fik en bedre Hjord at sørge for. Vores sl. Moder kom til Provsten Bentzon i Være Præstegaard; der blev hun befriet af vores sl. Fader. Hun var en gudfrygtig og sagtomdig, venskabelig, omhyggelig Moder, for vores Fader en trofast Ægtefælle. Hendes Bekymringer for hendes Mand og Børn laa hende paa Hjerte. 3die Aar førend hun døde, faldt hun i en stor Melancholi. Men hun kom til Rette igjen, og derefter fødte hun Søster Øllegaard Sophie paa Mørkegaard³⁾.

¹⁾ Præst i Vejlbj og Homaa samt Provst i Sønder Hrd. Døde 1791. vel et Aars Tid eller to før ovenstaaende Efterretninger er skrevne. Forfatterinden døde nemlig 1794. Gravskriften er benyttet hos Wiberg, III, 502.

²⁾ Meningen af den lidt uklare Angivelse er altsaa, at Anne Sofie Worsøe først var gift med Gert Brøndsted og siden med Hans Møller, og at (af hendes 8 Børn i første Ægteskab) kun Sønnen Christian Brøndsted, Sognepræst i Horsens, Amtsprovst i Skanderborg Amt, blev i Live. Han var i sit 2det Ægteskab Fader til Arkæologen P. O. Brøndsted.

³⁾ Denne Datter var altsaa den yngste af den store Børneflokk. Hun var ikke født paa Mørkegaard, men levede her som gift. Se foran, S 255.

Hendes Gravskrift:

Her hviler blødt og sover sødt
 Fra Verdens Sorg og Møje,
 Fra Sygdoms Nød, som Kroppen brød,
 Nu skjult er hendes Øje,
 En Søster snild, en Nabo mild,
 Til 14 Børn en Moder.
 Saa far nu vel, o salig Sjæl,
 Hvil i Guds egen Gjemme.
 Dig Mand og Ven, Børn og Sæskend
 Paa Jorden aldrig glemme.

Skreven af L. Worsøe fra Blegem¹⁾.

1759 kom jeg²⁾ i Ægteskab med min sl. Mand og levede tilsammen udi 25 Aar og velsignet af Gud med 6 Børn, 4 Døtre (den ene er død) og 2de Sønner³⁾. Min sl. Mand var født 1722 i April d. 16 Dag, og døde (17)86 den 30 Maj. Hans sl. Fader var en agtbar, gudfrygtig Mand, Bonde i Mønsted By i hans egen indkjøbte Bondegaard, Fader til 11 Børn, hvoraf min sl. Mand var den yngste; en kjøn Kone var hans Moder, elskede hendes Børn og øpfødte dem i Gudsfrygt og god Opdragelse. Min Lykke i Giftermaal var Herren, der gav mig en god Mand, en fornuftig, ærlig og veltænkende for mig, mine Børn. Jeg ærer hans Støv i hans Grav, og en sorgfuld Dag hans Dødsdag, og fælder mange Taarer for hans hastige Bortgang af Verden. Han var 38 Aar, og jeg var 29, da vi havde Bryllup, og jeg er født 1731 d. 16 Junii.

Allerelskeligste Broder! nu ved jeg ej mere om vores afdøde Forfædre. Vores Morfader hed Søren Lauridsen⁴⁾,

¹⁾ D. e. Blegind (se foran S. 799, Not. 3).

²⁾ Forfatterinden, Bolette Engelbreth, gift med Søren Mønsted (se foran S. 255).

³⁾ Fem af disse Børn, fra hvilke Slægterne Mønsted, Aagaard, Schønning og Topsøe nedstammer, findes anførte i Lengnicks (ufuldkomne) Stamtavle over Familien Engelbreth.

⁴⁾ Kaldes ovf. S. 254 Søren Larsen Thestrup (det sidste Navn vel efter hans Fødested).

og Mormoder Johanne Møller. Hun var Adel, født i Holsten. Min Broders Navn var efter ham optaget¹⁾, og jeg efter min Fader-Moder Bolette. Jeg var paa Mejlgaard i 10 Aar og fødte 6 Børn, og 1769 i Junii Maaned købte min salige Mand Hessel for den Summe Penge 34,000 Rdl.

3.

Breve til Provst W. F. Engelbreth fra hans Moder²⁾, skrevne i hendes Dødsaar.

Elskelige kære Søn!

Dit saa meget kærlige og opmuntrende Brev af 29. Juli modtog jeg her den 6te August, og med samme Post et fra Din kære Kone af samme Dato. Hvor hendes Brev har hvilet over, er mig ubegribeligt, især da Driburg er saa langt borte³⁾; imidlertid glædede det meget at se Breve fra begge mine kære Børn. Gud give nu, at dette Bad maa gøre saa megen sand Nytte paa Din Helbred, som jeg inderlig ønsker og haaber. Saa fornøjer det mig, at Du tænker paa Tilbagevejen og forlader Driburg. Du har glemt at skrive, hvor jeg skulde adressere Brevene til Dig, naar Du tog fra Driburg. Men for en fjorten Dage siden talte jeg med Holm⁴⁾, og han sagde at have faaet Brev fra Dig, at naar Du tog derfra, tog Du til Göttingen. Og da jeg nu ikke kunde afholde mig længere fra at skrive Dig til, saa har jeg tænkt at adressere dette til Professor Eichhorn, som jeg ved Du yndede meget og kom flittig til, da Du, lille Søn, var i Göttingen paa Din første Rejse.

¹⁾ Meningen er, at Broderen Engelbret Knudsen Engelbretsen optog Navnet Møller efter sin Morfader.

²⁾ Mette, f. Teilmann, se foran, S. 256 og 281—2.

³⁾ Næmlig i Modsætning til det nærliggende Lyderslev. Om Bade-stedet Driburg og Engelbreths Ophold der sammen med P. O. Brøndsted s. foran, S. 290.

⁴⁾ Engelbreths Ungdomsven, Kancelliraad Povl Thoring Holm (s. foran S. 260).

Din Rejse i det Hannoverske kan jeg indse har rørt Dig meget, for et ømt og tænkende Menneske at se saa mange lidende og haardt nedtrykte Mennesker, der ingen Udveje ser paa deres Elendighed. Det er haardt og saare tungt. Gud i Naade lette deres og enhvers tunge Kaar. Den ny Kejser¹⁾ er ikke god.

Din kære Kone har inderlig glædet mig ved at berette mig, at Bispen var saa særdeles vel frvnojet i alle Dele, baade med Dit Embedes Førelse og med Skolelæreren, og bad Menigheden huske paa, at de havde en saa god Lærer o. s. v.²⁾. — — Din lille Kone har nu vist savnet sin kære Frits dobbelt, dengang Bispen var der; men hun skriver dog saa muntert og glæder sig ved at have den Tur overstaaet, og kan nu tage til Gæst hos de andre Præster. — — —

Med min Helbred er det endnu ikke saa vel, som jeg ønskede, da Matheden holder sig saa meget til. Jeg gaar saa meget, som jeg kan, ind i den store Have³⁾. — — Jeg kan gaa ad en Baglaage⁴⁾, og der er saa mange rare Bænke at sidde paa; naar jeg gaar lidt, bliver jeg straks saa kortaandet og har saa ondt i min venstre Side.

Jeg har derfor i Guds Navn besluttet i næste Uge at tage ind til Byen for at tale med Callisen⁵⁾, da han nu er paa sit Lyststed og kommer nogle visse Dage ind om Ugen. Stouds⁶⁾ har længe med flere raadet mig dertil, og jeg har sagt det til Bang⁷⁾ som blev meget alvorlig derved; men jeg bad ham paa bedste Maade at lægge over med Callisen, og jeg tror ikke, Du, min elskelige Søn, misbilliger mit Forsæt.

1) Napoleon, hvis Udsugelse af Nordtyskland den omtalte Elendighed skyldtes.

2) Se foran, S. 292.

3) Frederiksberg Have.

4) Vistnok den saakaldte Andebækslaage ud mod Frederiksberg By.

5) Den berømte Læge Dr. Henrich C.

6) Se foran, S. 262.

7) Professor Dr. med. F. L. Bang.

Gud glæde, velsigne og bevare Dig og føre Dig frisk
og vel hjem, og hils den gode Fætter Brøndsted fra mig.
Elsk Din til Døden hengivne Moder

M. sl. Engelbreths.

Friderichsberg d. 11te Augusti 1804.

Efter Guds naadige Villie og vise Beslutning mærker jeg, at min langvarige Svaghed daglig giver mig Erindring om min Døds Nærmelse, og jeg beder den gode Gud daglig vil være mig arme Synder naadig for Jesu Skyld, som jeg ved hans Naade haaber og trøster mig ved, at han i Naade vil forlade mig alle mine Synder fra min Ungdom og nu i min Alderdom. Da jeg har haft og haver daglig saa utallige og store Prøver paa Guds naadige Førelse for mig, saa beder jeg, den gode Gud vil i Naade for Jesu Skyld give mig en salig Udgang af denne Verden, og være min Styrke og Trøst i min Nød. O! al Trøstens Gud, vær min Talsmand, og bed for mig:

Naar Liv og Aande vil forgaa
i Dødens bittre Stunde,
o! at jeg da din Virkning saa
i Hjærtet føle kunde,
at jeg min Sjæl med god Forstand,
befale maa i Jesu Haand,
i evig Fryd at gemmes.

Og da Du, min inderlig elskelige Søn, stedse har været mig meget lydig og kærlig imod mig, og i Særdeleshed i min sørgmodige Enkestand, ved Tabet af min saa kærlige og gode sl. Mand og Din saa kærlige og ømme Faders Død, haver Du, min elskelige Søn, baaret al mulig Kærlighed og megen Ømhed og Omhu for mig, som den gode Gud vist vil belønne Dig og Dine for her og hisset, som jeg af inderligt rørt Hjærte daglig takker og vil takke Dig, saa længe jeg skal leve, og hist i de saliges Boliger, saa er min Begæring til Dig, min kære Søn, at Du ikke

vil fortryde dette mit Ønske efter min Død opfyldt, som er følgende:

1.

Min elskelige Sønnedatter og Navne¹⁾ skal have mit Guldur; men da Ameleringen mangler noget bag paa det er Du nok saa god, kære Søn, for hendes og min Skyld at lade det reparere. Og da min sl. Mand døde, havde jeg vist foresat mig af mine aarlige Renter og Pension at henlægge eller udsætte for hende Renterne af den Kapital, hende er tillagt, 2000 Rdl. i Mødrenearv; men da uventede Omstændigheder indtraf for mig med Assurancen²⁾, og derved betydelige Tab af de aarlige Renter for mig, og alle Tings fordoblede Priser har gjort det umuligt for mig, i hvor meget jeg har ønsket det; men jeg vil meget bede min saa kære Søn af mine øvrige Penge at tillægge hende det.

2.

At min Broderdatter i Tølløse, Andrea Telline Teilmann³⁾, maa nyde, da hun er opkaldt efter min sl. Søn, Andreas Teilmann⁴⁾, efter din sl. Faders og min Begæring, og med Løfte at skulle blive erindret og derved ikke tabe, saa ønsker jeg og beder Dig, at hun efter min Død maa nyde 200 Rdr.

3.

At min Broderdatter Engelke Marie Teilmann⁵⁾,

¹⁾ W. F. Engelbreths Datter af første Ægteskab (s. foran, S. 277).

²⁾ Se foran, S. 280.

³⁾ Hun blev 1808 gift med Søren Motzfeldt, Ejer af Søgaard ved Ringsted.

⁴⁾ Se foran, S. 257, hvor der dog urigtigt er sagt, at det var i »Posthusfejden« (1793), at han omkom, medens det skete ved et tidligere Sammenstød mellem Officerer og Studenter i »Philosophgangen« (s. E. Holm, Danmark-Norges Hist. 1720—1814. VI, 376. Carl Bruun, Kjøbenhavn III, 891).

⁵⁾ Hun blev 1816 gift med Præsten Carl Adolph Dahl i Fjaltring, efter hvis Død 1828 hun sad Enke i 45 Aar og døde 8 Aug. 1873 hos sin Broder i Ormslev Præstegaard, 93 Aar gl.

som har været hos mig paa 3de Aar, beder jeg, maa efter min Død nyde 150 Rdr., og at denne Sum maatte blive udsat for dem begge, og at de kunde nyde Renterne til, naar Gud vil, at de blive forsynede, eller naar de blive ældre, og veed at anvende Kapitalen til sand Nytte for dem selv. Saa beder jeg og, at min inderlig elskede Svi-gerdatter vilde give min Broderdatter Engelke Marie Teilmann af mit Huses Linned en Hørgarns Dug og 12 Ser-vietter, et Par Hørgarns Lagen et Par Pudevaar og et Par Blaargarns Lagen. (Derefter om Gaver til Brevskriverindens to Tjenestepiger). Saa beder jeg tillige, at Hr. Holst og Provst Plum¹⁾ maatte leveres hver 10 Rdl. med Begæring til Uddeling i hvert Sogn til de mest gamle og svage, den Dag jeg bliver begravet.

Og da jeg er overbevist i min Sjæl og Sind, at Du, min saa kære Søn, ikke fortryder eller ukærlig optager denne min Bestemmelse efter mine Dage, eller vil savne denne Summa, som ialt udgør 500 Rdr., som den gode Gud igen visselig rigelig vil velsigne for Dig og Dine, som med rørt Hjærte ønskes Dig, min saa kære Søn, af Din hulde Moder

M. sl. Engelbreths.

Udskrift: Til min kjære Søn, Provst Engelbreth.

Brevet er udateret, men sandsynlig fra Tiden ikke længe før Brevskriverindens Død (24 Dec. 1804).

¹⁾ Chr. Holst, Præst ved Trinitatis Kirke, og Fred. Plum, Præst ved Frue Kirke og Stiftsprovst.

XXII.

Skrifter och bref af Sven Rosén.

I det nys (1910) udkomne Bind af »Kyrkohistorisk Årsskrift, utg. af Herman Lundström» (9de Årg.) har E. Linderholm paabegyndt en Udgave af hidtil utrykte Skrifter af den i Kh. Saml. 5. R. IV, 229—57 og 599—605 omtalte mærkelige svenske Mystiker Sven Rosén, som længe var forglemt, men nu synes at skulle komme til Ære som en mindeværdig kirkehistorisk Personlighed, der, ligesom saa mange andre samtidige ved Pietismen og Dippelianismen vakte, Sjæle, efter forskellige Omskiftelser endelig kom til Hvile i Brødremenigheden.

De i nævnte Årsskrift fremdragne Stykker (fra 1736—8) (I. Påmindelser. II. Om Bönen. III. Om Gudstjänst och Kyrkotjänst. IV. Om lekamligt arbete. V. Om värdsliga präster) er Indlæg til Besvarelser af Anklager, der for Stockholms Konsistorium og andre Retter rejstes mod Rosén (jfr. Kh. Sml. 5. IV, 241 f.). De indeholde et kraftigt Forsvar for Mandens aandelige Stade, vidnende baade om en forbausende Skriftkundskab og en stor Veltalenhed, men tillige om en Skarphed i Dommen over det officielle Kirkevæsen, der ikke giver Søren Kierkegaards »Øjeblikke» noget efter.

»Påmindelserne» begynder med følgende kraftige Optakt:

»Guds ord är icke a) de utwärtas bokstafwerna, hworaf biblarne bestå, som tryckas, förnötas och förgås; b) icke heller de orden, som af mennisklig kraft kunna tagas på tungan och som ett annat ljud försvinna i luften; c) icke heller den idealiska kunskapen och tänckebilder om guddommeliga ting, som mennisko förnufft wid bibelens läsande och åhörande sammanletar och sig föreställer»¹⁾.

»Utan det är Christus det lifachtige liuset, som fram-bär hvad i Gud fördoldt varit; b) de lifliga werckningar i

¹⁾ Jfr. foran, S. 706, hvor en lignende Udtalelse af Chr. Sandorf findes.

siälen, hwarigenom Gud meddehlar kraft och uppenbarar sin wilja och sinne«.

Naar det antydes, at Meddelelsen agtes fortsat, saa henstilles, om der ikke var Anledning til ogsaa, foruden Skrifter og Breve, at fremdrage Roséns efterladte Dagbog eller i det mindste Uddrag af samme.

H. F. R.

XXIII.

Barselkvinders Indledning i Kirken¹).

Ved **Hugo Matthiessen.**

I »Dagligt Liv i Norden i det 16de Aarhundrede« VIII B. (illustr. Udg.) S. 143—155 har Professor Troels-Lund givet en udførlig Skildring af Barselkvinders Indledning, hvoraf det fremgaar, at denne Skik begyndte at ophøre her i Danmark for de højere Samfundslags Vedkommende o. Aar 1660.

Hvor overordentlig stærkt et Hold den samtidig havde blandt Almuen paa Landet, vil imidlertid fremgaa af følgende Notits i Todbjerg Kirkebog for 1666, Onsdagen mellem oculi og laetare: — »begraven Kristen Tostetes Kone i Haarup, og fordi hun døde, førend hun var gaaen i Kirke, bare de hende ind i Kirken for Alteret, offret paa Alteret 4 Skill.« (Viborg Landsarkiv). Selv den i Barselseng døde Kvinde skulde altsaa indledes og svare sit Offer ved Alteret, et skærpet Udtryk for den gamle Sædvane, der i Middelalderen havde en Parallel, naar Liget af en Kvinde, som døde under Nedkomsten, paa Ligbaare bares i Kirke med et slukket Lys i sin Haand (Troels-Lund VIII 148).

Naar Biskop Bircherod fortæller, at Indledningen i de første Aartier af d. 18de Aarh. »er ganske aflagt i Købstæderne«, gælder dette dog ikke alle Byer.

¹) Dette Emne er tidligere behandlet af Hr. Provst L. Koch i Kh. Saml. 5. I, 657 ff. Red.

I Fredericia holdt Skikken sig livskraftig langt op i d. 18de Aarh., og Forsøg paa at bryde ud hindredes ved Tvang og Bøder, som 1746, d. 5 Oktober, da der — blev indleveret 3 Mark til de fattige, som Povel Nielsen Pag maatte i Mulkt betale, fordi han til Forargelse for Menigheden og imod Kongens Lov lod sin Hustru efter Barse-seng gaae i Kirken uden sædvanlig Indlysning og Indledning af Præsten. (Frivillige (!) Bidrag til Fredericias Fattigvæsen 1732—53. Viborg Landsarkiv).

XXIV.

En Ansøgning paa Rim.

Ved C. Klitgaard.

I Ny kgl. Saml., 4°, 860, findes Afskrift af den nedenfor gjengivne Ansøgning, men da saavel Datum som Underskrift mangler — antagelig udeladt af Afskriveren — har man ikke kunnet oplyse nærmere om Ansøgeren, eller hvilken Hr. Christen i Nørhaa der omhandles.

Der er jo efterhaanden fremdraget ikke saa faa Ansøgninger i bunden Stil saavel fra geistlige som verdslige Personer og overvejende fra det 18. Aarh.s første Halvdel; men der var jo da ogsaa flere Poeter end Fluer i September, om ellers Holberg har Ret, saa det maatte jo sætte sit Spor.

Stormægtigste Herre og Nordens Monarch
 Indslutter i Naade og Miskundheds Ark
 En fattig Studenter af Bierregrav Bye,
 Som søger at nyde et Kald udi Thy,
 Hvor Præsten Hr. Christen¹⁾ paa Sengen er svag
 og længe har ventet Forløsningens Dag,
 At, naar han forløsis, ieg maatte da faae

¹⁾ Enten Hr. Christen Sørensen Hjortvang, †1708, eller Hr. Christen Nielsen Lund, †1735.

Hans Brød i Nørhaae at mætte mig paa.
 Jeg haver slet ingen patrone paa jord,
 Som for mig kan melde Væmodigheds Ord,
 Foruden min Gud, som haver i haand
 Og Kongernes Hierte kand bøie som Vaand.
 Han bøie og Kongens Hierte til mig,
 At sige: det skal vederfares dig.
 Saalænge man lever og Solen kand see,
 Retfærdigheds Sol lad skinne og lee
 Sin straalende Naade og Signende blus
 Hen over vor Konge og Kongelig Huus,
 Saa ønsker, saa beder i dybeste Nød
 En fattig, som trænger til Smuler af brød.

XXV.

Mystikeren og Lægen Hartvig Lohman.

I nærværende Tidsskrift (3. R. V, 1—53) er allerede leveret ret udførlige Bidrag til ovennævnte mærkelige Mands Historie. Imidlertid har Hr. Kredslæge Carøe senere gjort os opmærksom paa, at der i »Fynske Registre 1633—48« i Rigsarkivet findes endnu et Bidrag til Oplysning om, hvorledes det er gaaet Lohman, efter at han 21. Apr. 1635 ved Tilbagekaldelse af sine formentlige Vildfarelser var reddet fra den Forvisning, der, som et truende Sværd, allerede i flere Maaneder havde hængt over hans Hoved¹).

Hartvig Loumand fick bevilling paa sig att maa lade
 bruge her vdj rigerne.

C. 4. G. A. W. Att efftersom Hertvig Loumand, Chymicus och Medicus vdj vor kiøbsted Odensee, formedelst religionen haffuer verritt nogitt mistenkt, och de høylerde vdj vor kiøbsted Kiøbenhaffn effter voris naadigste befalling

¹) Jfr. Kh. Sml. 3. V, 25.

same sag haffuer forre hafft, som dennom haffuer erkleritt, at de med hannom er tilfredtz, och at hand kand tollereris, Och hand nu vnderdanigst er begerendis sig her vdj vorre riger och lande aff patienter, som hannem kand fornøden haffue, wformeent at maa lade bruge; saa och apoteckerne vdj vorre kiøbsteder at maa hannom for billig betaling lade verre følgactig, huis hand hoesz dennem kand behøffve och fornøden haffue; Da effterdj han sig for den mistenkelse for religionen imod de høylerde saaledes haffuer erkleritt, saa de med hannom er tilfredtz, haffuer vij aff vor gunst och naade bevilgitt og tilladt for^{ne} Hertvig Loumand at maa frie och wformeent lade sig bruge her vdj vore riger och lande, hosz huem hannom kand behøffve och fornødenhed haffue, saa och byde och befale Apoteckerne vdj vorre kiøbsteder, huor hand sig lader bruge, at de for billig betaling lader hannom bekomme, huis hand til hans medicin och brug kand fornøden haffue. Forbiudendis alle och en huer for^{ne} Hertvig Loumandt herimod, som forskreffuet staar, at hindre, eller i nogen maade forfang at giøre, vnder vor hyldist og naade.

Giffvitt Cronborg den 9. Maj 1635.

De i Kh. Sml. 4. R. V, 823 meddelte Dagbogsmeddelelser fra Sommeren 1634 tyde paa, at Lohman har fortsat sin Virksomhed i Odense. Den sammesteds omtalte, med hans Navn mærkede Bibel kan tyde paa det samme. Dens Titel, indfattet i en kobberstukken Ramme med mange Figurer, lyder:

Biblia sacrosancta ad Hebraicam ueritatem & probatissimorum ac manuscriptorum exemplarium fidem diligenter recognita et restituta. Basileæ apud Nicolaum Bryling. Anno M. D. LVII.

Bogen er trykt med en meget fin Stil og forsynet med to Indices. Følgende Personer have indskrevet deres Navne som Ejere:

Johannem Georgij, parochum Warnensem, possessorem agnosco. [J. G. Præst i Varnæs i Sønderjylland 1588—1617].

Hartwigi Lomanni.

Omnipotens gratiam largiat. Thomæ Olai Lundii. Anno 1671, quo Anno rudimenta tirocinij deposui.

Erasmus Josiades Lucas. [Præst i Norup i Fyn 1722-63].

Frederik Plum. [Biskop i Fyns Stift, † 1834].

E libris Joannis Christiani Rørdam.

H. F. R.

XXVI.

Et Vildskud.

Af **Henrik Pedersen.**

Som det undertiden gaar i Familier, hvor Flertallet af Medlemmerne kan gøre berettiget Krav paa Agtelse og Anseelse, at eet eller flere af dem bryder Slægtens gode Tradition og bliver dens sorte Faar, saaledes er det ogsaa gaaet i den grundtvigske Slægt, der har ydet vort Land saa mange dygtige Mænd, især Præster, og af hvilken vort Folks største Mand paa sit Omraade er udgaaet. Kraft og Dygtighed i Forening med et fromt kristeligt Sind har været Særkendet for Flertallet af Grundtvigerne; men de faa, der har brudt denne Regel, har til Gengæld gjort det til Gavns; de daarlige Egenskaber synes hos dem at fremtræde i lige saa stor Mængde og med lige saa stor Styrke, som de gode Egenskaber gør det hos de førstnævnte.

N. F. S. Grundtvig havde to ældre Brødre, der repræsenterer hver sin af de antydede Karakterretninger inden for Slægten. De afløste hinanden som Præster i de danske Kolonier paa Guineakysten, og de virkede der hver kun omtrent et halvt Aar; men medens den ældste af dem efterlod sig et Eftermæle som en from og nidkær Præstemand, lykkedes det den sidste ved Trods og et Levned,

der mindst af alt passede for en Præst, at gøre sig forhad og foragtet af sine foresatte og sine øvrige Virkefæller. (F. Rønning: Den grundtvigske Slægt).

Et lignende Eksempel paa en Grundtvig, der afveg fra det almindelige i Slægten, afgiver Skoleholder Grundtvig i Dragør, en Fætter til de to forannævnte og til N. F. S. Grundtvig.

Jørgen Grundtvig efterfulgte 1760 sin Fader som Præst paa Sejro; samme Aar giftede han sig med Ulrikka Eleonora Amundin, Provstens Datter i Kallundborg, og deres første Barn, som fødtes 1761, var en Søn, som fik Farfaderens Navn, Otto Krabbe Grundtvig. Da Hustruen døde en halv Snes Aar senere, flyttede Jørgen Grundtvig med en stor Børneflokk til Ledøje, hvortil han var kaldet som Præst. Hans Sønner skulde efter Slægtens Skik studere og blive Præster, og de fik deres første Undervisning af Faderen, for siden at fortsætte i Roskilde Latinskole, hvor adskillige Grundtviger før dem havde modtaget deres Uddannelse til Studenter.

Otto Grundtvig begyndte sit Latinskoleliv 1776; det var ved Optagelsen tvivlsomt, om han skulde sættes i 3^{die} eller 4de Lektie; men det viste sig snart, at han ikke kunde sættes højere end til 3^{die}, et Vidnesbyrd om, at den 15-aarige Dreng enten har været for daarligt begavet eller har været doven, vistnok mest af sidstnævnte Grund; thi medens han langsomt avancerer op gennem Latinskolens Klasser og af og til bliver Oversidder, saa hans yngre Broder endog naar ham, anføres der ved hans Navn forskellige Betegnelser, der skal udtrykke de Forhaabninger, Skolen satte til ham. »Af temmelig got Haab«, »af got Haab«, »temmelig got Haab«, »temmelig Haab« hedder det om ham, ja 1781 siges der rent ud: »Otto Grundtvig fra Lidøe, har i dette Aar været skamelig doven«, og det følgende Aar: »..... Ligeledes blev Otto Grundtvig, Peder Jensen Hage og Niels Ivar Biering sat nedenfor Jonas Roersløv for deres Dovenskab«.

1783 naaede han dog at blive Student, rigtignok som den sidste af de 10, der det Aar dimitteredes fra Roskilde Skole. Han tog nu fat paa theologiske Studier, men man kan dog ikke antage, at disse er blevet drevet med synderlig Flid; thi 1787 nævnes han endnu »Stud. Theol.«, og forøvrigt fik han aldrig Embedseksamen. Nævnte Aar døde hans Fader, og Otto Grundtvigs Arvepart efter ham udgjorde 50 Rdlr. Rimeligvis har han nu maattet afbryde sine Studeringer, og fra nu af skaffe sig sit Ophold ved eget Arbejde, da Hjemmet ikke har kunnet støtte ham.

1789 i November Maaned indberettede Sognepræsten i St. Magleby paa Amager, Provst Endorph, til Biskoppen: »Da dend gamle Skolemæster Casten Nielsen paa Dragø ved Døden er afgangen afvigte Torsdag Aften, giver jeg mig dend Frihed samē Dødsfald at indberette Embedet kand føde sin Mand, og torde jeg foreslaae nogen, var det Studiosus Hr. Grundtvig, da hand gierne, uagtet dette Embede, kunde læse til Attestats, men maaske hand ey vilde tage derimod«

Provstens Frygt viste sig at være ugrundet; Otto Grundtvig tog imod Embedet.

Det synes, at man i Begyndelsen har søgt at optage ham i Stedets »gode Selskab«, hvortil man maaske har ment, at hans gode Afstamning og hans Studenteruddannelse har berettiget ham. Søndag den 16 Maj 1790 havde Degnen i St. Magleby, Sieur Thomas Lorentzen, en Søn i Kirke; Fadderne var: »Madame Sara Schmidt, der bar Barnet, Madame Louise Olrog, Fogden Hr. Olrogs Kiæreste, Jomfru Sabine Sofie Endorph, Velærværdige Hr. Friderich Carl Schmitto, tydsk Compastor, Hr. Christian Laudrup, Hr. Poul Lorentsen Vintapper, Hr. Andreas Monefeld, Sr Otto Krabbe Grundtvig Skoleholder«. Resultatet har dog vistnok ikke svaret til Forventningerne, i hvert Fald ses Eksperimentet ikke st være gentaget.

Grunden hertil var vel nok væsentlig den, at han meget snart paadrog sig sine foresattes Misfornøjelse, da

han forsømte sine Embedspligter. Omkring 1792 indberetter Pastor Schmitto om ham: »... at Skoleholder Grundtvig ikke antager sig de ham til Underviisning anbetroede Børn med den Omhykkelighed, Nidkiærhed og Tydelighed, som jeg ønsker det. Da der ere paa Dragøe 2 Gaardmænd boendes, hvis Børn skal undervises i det nederlandske Sprog, saa har jeg tilbudt Grundtvig det, i Begyndelsen af hans Ankomst som Skolelærer og Ungdoms Opdrager, at lære ham dette Sprog rigtig at udtale og forstaae; men dette mit Tilbud er aldrig bleven agtet, og det for nærværende Tiid eneste Drengbarn, der er anbetroet hans Underviisning, maa føle den sørgelige Følge deraf, at det ikke engang kan læse rigtigt i de nederlandske Bøger, langt mindre nyder Barnet den højst nødvendige og uundværlige Katechisation«.

Men rent galt blev det, da han omtrent ved samme Tid lagde sig i Strid med Dragørs Bymænd, hvorom efterstaaende Klage bærer Vidne.

»Til Biskopen!

Vores danske Sognepræst Hr. Endorph har imod hans egen Villie giordt os stoer Hierte-Sorg og dermed tillige forarsaget sig selv daglig Græmelse og Fortrød, efter at han har skaffet os denne nu i Dragøe havende Skolemester Otto Krabe Grundtvig. Overalt beblander han sig i alle denne Byes Foretagender og Forretninger, og stifter derved den største Uorden conjunctim med denne nu værende Foged /: Rasmus Bertelsen :/ hvor han har insinueret sig, og endelig tilhjulpet at forrette Byeskriver Tienesten, imod alle vores Samtykke, da enhver forud kunde see, at Skolen derved vilde blive forsømt, som herpaa undertegnede vil gøtgjøre. — At han ubarmhiertig og uforsvarlig har behandlet vore Børn, dertil er Herr Provst Endorph kaldet, tillige med flere Vederhæftige Mænd, som er stedse villig at bevidne denne ubehagelige Sandhed. — Vores gode Herr Provst Endorph har ey forsømt hans bevægende Mo-

raler til Grundtvig, saavel om grove som fine Forseelser, men har disværrer hidindtil intet vilde frugte, hvorover forberørte hiertegaaende Aarsagers skyld vi Forældre ey længere kan forsvare at tie stille. Thi bønfalder vi samtlige Byemænd, Een for alle, og alle for Een, vores velsignede Biskop! saaledes at føye Anstalt for os og vore Børns timelige og evige Velfærd, — enten at instruere og befale hannem bedre Fliid i sit Kald, og gandske og aldeles nedlægge alle Verdslige Byeskriverier og juridiske Bekymringer, eller i manglende Fald at see ham et andet Sted i Verden besørget.

Nu velsignede Biskop! betragt Deres vigtige Embede slige samvittighedsfulde Omstændigheder angaaende! Saa forsikres vi allerede, at det billige, vi Forældre overensstemmende ønsker os, besørgeres — herover ventes, Periculum in Mora, en høygünstig Resolution.

Dragøe den 26de Janr. 1797.»

(25 Mænds Underskrifter).

Klagen synes at være Udslag af en mod Grundtvig langsomt fremvokset Misstemning, og der blev nu for Alvor taget fat paa at undersøge Forholdene.

Biskoppen indhentede Erklæringer fra begge St. Magleby's Præster, og disse var begge absolut imod Grundtvig, ligeledes Stiftsprovsten, der anbefalede Grundtvig til en alvorlig Advarsel. Denne maa dog have ladet vente paa sig; thi d. 23de December 1797 sendte de bekymrede Fædre atter den samme Klage med følgende skarpe Efterskrift:

«. . . . Men da ingen Svar derpaa er os værdiget, ey heller noget Sted anviist at hente Svar paa; Saa seer vi samtlige Fædre os atter paa vores kiære Børns vegne pligtskyldigst (: da vi nu igien ved Guds Forsyn ere forsamlede :) at oplede Originalen af denne her foranstaaende Copie.

«Thi er vores eenstemmige forlangende, at vente Oplysning om meerberørte vores Indlæg imod Grundtvig».

Dette gav Fart i Tingene; allerede 10de Februar 1798 kunde Stiftsprovsten meddele Biskoppen: »... at bemeldte Sr. Grundtvig udi Promemoria af 23 f. M. har tilmeldet mig, at han har frasagt sig det, hvilket han anseer som Anledningen til den hele Tvist og Klage — Byeskriver-Embedet udi Dragøe«.

Formelt var Grundtvig altsaa besejret, men i Virkeligheden fortsatte han sin Indblanden i Byens Sager i Ly af sin mægtige Forbundsfælle, Amtmandens indflydelsesrige Fuldmægtig Sieur Ibsen. Denne stræbte at tilrive sig næsten enevældig Magt i Dragørs Bystyrelse, særlig i de Perioder af Aaret, da Størstedelen af Byens Mænd var paa Søen, saa der ikke var nogen til at staa paa Byens Ret overfor hans egenmægtige Foranstaltninger. Han forsøgte f. Eks. at presse Penge ud af Bykassen ved at nægte Byregnskaberne sin Godkendelse. Han havde sørget for at faa en af sine Venner, den i Klagen omtalte Rasmus Bertelsen, til Foged i Byen, og disse to sammen med Grundtvig udgjorde nu et Treforbund, der af yderste Evne søgte at chikanere Bymændene. De fik da ogsaa gjort Forholdene saa utaalelige for Dragørboerne, at disse i April Maaaned 1799, umiddelbart før de atter skulde stikke i Søen, samlede og indgav en ny Klage til Biskoppen, hvori de besværede sig over, at Grundtvig, uagtet han havde nedlagt Byskriverbestillingen, endnu »beblandet sig i alle Byens Listers Indrættelser, og regierer som Regnskabsfører ved Grundsadte samt strandede Skibes til Byen erhvervede Mandsparters Deelinger, uden at tænke paa, at Byen lønner en rigtig udvalgt og antagen Byeskriver«. Fremdeles beklager de sig over hans mangelfulde Opfyldelse af Skoleholderembedets Pligter og over, at han kræver mere Løn, end der tilkommer ham, og de anfører i denne Forbindelse, at hans Misfornøjelse med Embedets ringe Indtægter ikke kan tages altfor alvorlig, siden »han i Begyndelsen kom til fods, men kan derimod nu som en anden fornæm Mand i fuld Pyndt ride til og fra Byen«. Der var nok

ogsaa en Historie med et »Laan« paa 18 Rdlr. af Byens Kasse, som han har maattet love at tilbagebetale efter visse aftalte Regler. Ganske morsomt betegnende for Dragørboernes Erhvervsforhold slutter Klagen saaledes: »Herover venter undertegnede, en forderlig og snarlig Medhandling! thi Søen er næsten aaben. Dragøe d. 16de April 1799«.

(30 Mænds Underskrifter).

Denne Klage blev Signalet til, at den gamle Strid blussede op paany og affødte et Væld af Skrivelser: Erklæringer fra Præsterne, Stiftsprovsten og Dragørs Byforstandere, nye Klager fra Bymændene, Attester om mishandlede Børn og endelig Modklager fra Grundtvig, der ingenlunde blev sine Modstandere Svar skyldig, men endog frejdig fremkom med et nyt Krav: en Regning over sine Udgifter til de Kvinder, der havde besørget Indfyringen i Skolens Kakkelovn, hvilke Udgifter han nu vilde have refunderet.

Imidlertid er Situationen dog vistnok blevet ham noget betænkelig, især da der i Horisonten begyndte at vise sig en truende Sky i Form af en oprækkende Bispevisitats. Vel var Biskop Balle langt ude i Familie med Grundtvig — han havde tidligere været gift med Grundtvigs Faster —, men denne Omstændighed kunde ikke ventes at være til Gunst for ham hos den alvorlige og retsindige Biskop, hvis der virkelig viste sig at være noget i Vejen med hans Embedsførelse og øvrige Forhold. Dette har sikkert bidraget til, at han nu blev mere medgørlig, saa det ved Amtmandens og Stiftsprovstens Mægling lykkedes at bringe et Forlig i Stand mellem de stridende Parter.

Det ses ikke, hvad Forliget gik ud paa. Grundtvig har dog nok ikke ønsket at træffe Bispen ved Visitatsen, eller det er maaske et heldigt Tilfælde, der har befriet ham for denne Ubehagelighed og bevirket, at Bispen maatte skrive i sin Dagbog: »Skoleholder Grundtvig var syg«.

For Resten forløb Visitatsen i Dragør Skole ret godt,

og Biskoppen fældede en ret gunstig Dom over Skolens Tilstand. Om Grundtvig kunde tilskrive sig Æren for dette Resultat, er dog tvivlsomt; thi under den heftige Strid havde Provst Endorph en Gang om Ugen gaaet ud til Dragør og undervist Børnene, fordi Forældrene havde bedt ham om paa denne Maade at bøde noget paa Grundtvigs Forsømmelse.

Alt tyder paa, at det fra nu af gik til Agters med Grundtvig. Da Biskoppen 1805 atter gæstede Dragør, fandt han Skoleforholdene der i en meget miserabel Tilstand, som han tilskriver Grundtvigs Uduelighed og Forsømmelighed, og værre er det vel sagtens blevet med Aarene.

Da de foreløbige Bestemmelser om Skolevæsenets bedre Indretning paa Landet udkom d. 10de Oktober 1806, havde man i Københavns Amt en meget stærkt interesseret Tilsynsmand for Skolevæsenet i Provst Eiler Hammond i Brøndbyvester. Han var meget virksom for at føre de nye Bestemmelser igennem, og han havde let Adgang til gode Lærere i de unge Mennesker, som han efter Kancelliets Befaling uddannede dertil i sin Præstegaard.

Et af de Steder, der kom til at nyde godt af hans Virksomhed paa dette Omraade, var Dragør, hvor han i Stedet for een Skole fik indrettet to og endda en Forberedelsesskole for de mindste Børn.

Til disse nye Forhold fandt han ikke en Mand som Grundtvig passende, han maatte fortrække og blev erstattet af to Seminarister fra Provstens Seminarium i Brøndbyvester.

Grundtvig maatte nu leve af, hvad der tilfældig tilbød sig, derfor træffes han 1811 som »Interimslærer«, formodentlig under en Vakance, i Nærum (Søllerød Sogn). Heller ikke her har han gjort Fyldest, og den strenge Provst gav ham ogsaa her et daarligt Skudsmaal for hans Skolegering, saa det har vel været een Grund til, at hans Ophold her kun blev af kort Varighed. I Juli Maaned 1812 kom han med sine fattige Ejendele syg til København og ind-

logerede sig i Lille Kongensgade 84. Her levede han sin sidste Tid uden engang at være i Stand til selv at betale sit Ophold, hvorom Skifteprotokollen fortæller saaledes:

„Anno 1812 — 28 Julii indfandt Skiftekommissionen sig ved Fuldmægtig Saxild med Betjenten Jørgensen hos Peder Torp i Huuset N° 84 i Lille Kongens Gade, for at foretage Skifte efter Studiosus Otto Krabbe Grundtvig, som her har logeret og i Gaar Aftes ved Døden er afgaaet. Herved tilstæde Torps Hustrue og den afdødes Broder Kongl. Toldbetjent Grundtvig — der anmeldte, at den Afdøde ikke har været Givt eller efterlader sig Livsarvinger, men hans Søkende ere hans Arvinger, som nærmere skal blive opgivne, om ernødiges. Det, den døde har efterladt, blev anviist og med Betjenten vurderet saaledes:

N ^o 1,	1 liden Sælskinds Koffert	4 Rdl.	„ Mark „	„ Skil.
N ^o 2,	1 gl. blaae Kjole 1 sort Vest og 1 Par Buxer	4	- „ - „ -	-
N ^o 3,	1 Par Nanqvins Buxer, 1 Skjorte og 1 Pr. Strømper	1	- „ - „ -	-
N ^o 4,	1 Hat og 1 Pr. Støvle	2	- „ - „ -	-
N ^o 5,	1 Bundt Bøger og Maculatur . . .	1	- „ - „ -	-

Mere blev ikke anviist, og Torps Kone, som ville tilsvare det anførte, sagde, at han ikke efterlod sig videre. Behandlingen blev stillet i Beroe.

J. Saxild.

A. E. Torp.

Grundtvig“

med paaholden Pen.

„Anno 1812 den 6te August blev foretaget Session i følgende Boe. —

Afg. Studiosus Otto Krabbe Grundtvigs Boe. —

Hvor da mødte den Afdødes Broder Toldbetjent Grundtvig og fremlagde en Regning med et Bielag for den Afdødes Begravelse og Huusleie, stor 42 Rdlr., for hvilken Fordring han begjærede sig Boets registrerede Effecter udlagte. Thi blev Boets registrerede og til sand Værdie for 12^{rdlr.} vurderede

Effecter udlagt og extraderet Toldbetjent Grundtvig for hans prioriterede Fordring imod hans Quitting herfor ved Navns Underskrift i Protocollen, hvormed denne Behandling blev sluttet.

Udlæg for Her Farver Grundtvig.

	Rdlr.	Mark.
Lig-vognen	2	„
Kappen til Kusken	„	2
Graven af Graven	1	2
Lig-Skamlen	„	4
Graver Kalen	1	„
Klokkeren	1	„
Over-Graveren	„	4
Under Graveren	„	4
Til nødvendig fortæring	3	„
Logie Penge for 3 Uger	3	„
The Penge for 3 Uger	1	3
Drikke Penge til Kusken	„	2

Kjøbh. d. 31 Juli 1812. i Alt 15 Rdlr. 3 Mark

betalt — Peder Jensen Torp.

Videre er udgivet: For Folkenes Ulejlighed 4 Rdlr. 3 Mark
For Ligkisten, som er anført paa Siden (af

Regningen) og er betalt af Farver Grundtvig 22 - „ -

Er i alt 42 Rdlr. „ Mark

De øvrige 20 Rdlr. er af mig betalt og udlagt.

K.havn d. 3 August 1812.

A. Grundtvig
Kongelig Toldbetjent.

Til Hoffestatsretten (!)“

Det er altsaa ikke som den fortjenstfulde Borger og endnu mindre som en værdig Repræsentant for det Navn, han bar, at Grundtvig bør mindes; thi det, der har bevaret hans Navn i de gamle Dokumenter, er kun hans

Trods, Selvraadighed og Forsømmelighed i sin Gerning, og for saa vidt var han bedst tjent med Forglemmelse. Berettigelsen til atter at fremdrage hans Navn maa derfor alene søges i, at de oplysende Træk af Datidens Kultur- og Samfundsforhold, som Skildringen af hans Liv giver, paa enkelte Punkter kan give vor Tid en klarere Forstaaelse af Liv og Sæder for hundrede Aar siden.

XXVII.

Christian VI's Gengivelse af en Prædiken af J. B. Bluhme.

Det er jo bekendt, at Christian VI var en stadig og opmærksom Kirkegænger. Et Vidnesbyrd i saa Henseende er følgende Optegnelse med Kongens egen Haand, der findes blandt hans efterladte Papirer i Rigsarkivet.

Am 4. h. Sontag nach Trinitatis gehaltene
predigt von H. Blum a. 1735.

Die Ähnlichkeit wahrer Kinder Gottes mit dem Bilde Ihres Himmlischen Vaters bestehet:

- I. In Barmhertzigkeit, dass man sich nach die noht des nächsten kündiget, ein hertzliches mitleiden mit ihm hat, alle kräfte anstreckt, ihm auss seinen nöhten zu erretten, geistliche und leibliche.
- II. In einen liebreichen urtheilen über den nächsten; 1. wir sollen unsern nächsten nicht richten, ohne dass es unser beruf ist. 2. wir fallen Gott in sein amt, 3. wir wollen nicht gerichtet seyn, 4. weil es wieder die Liebe ist, 5. weil wir so leicht fehlen können in unserm urtheil.
- III. In der enthaltung von aller rache; wir müssen für unsern nächsten behten, dass ihm Gott bekehre.
- IV. Wir müssen gerne vergeben.
- V. gerne geben.

Ob es nöhtig sey dem bilde unsers himlischen Vaters ähnlich zu werden? Ja. Den erst ist es der befehl Gottes, zweytens das Exempel Gottes, drittens der dreyeinige Gott arbeitet daran, 2. Cor. 3. v. 18; fiertens wir sollen selber auch daran arbeiten.

Wir sollen uns prüffen, ob wir das bild Gottes an uns haben; dessen bild wir tragen in der Zeit, dessen Bild werden wir auch tragen in der Ewigkeit; finden wir, dass wir das bild des teuffels noch an uns haben, so müssen wir unsern Heyland Jesum Christum anflehen, dass er des Satans bild zernichten, und seyn bild in uns aufrichten wolle. Finden wir aber, dass das bild Gottes in uns angefangen ist, so müssen wir Ihm dafür dancken und unsern Heyland bitten, dass Er uns darin erhalten und mehr und mehr Ihm gleichformig machen. *H. F. R.*

XXVIII.

Carl Gustavs Skærmebrev for Herlufsholm.

Wii Carl Gustaff, med Guds Naade Sverrigis, Gottis oc Wendis Konning, Storførste i Findland, Hertug til Esten, Carelen, Bremen, Wehrden, Stetin, Pomeran, Casuben och Windau, Første til Lante Rygen, Herre ofver Ingermandland oc Wismar, desligeste Phaltz Greffve ved Reihn, til Gülich, Cleve oc Bergen Hertug:

Effttersom wi den Skole til Herluffsholm med alt sit vnderliggendis Gods, efter deris vnderdanigste Ansøgning, vdi voris Beskermelse och Kongelig Protection naadigst hafve anammit, saa befaler wi her med alle woris Ofrigs oc Nedrigs Kriges Officerer oc gemene Soldatesque til Hest oc Fod naadigst oc alvorligst, at de for^{ne} Skole oc des vnderliggendis Gods, rørendis oc wrørendis, for Pløndring, Brandskat oc alle andre Exactioner, oc ved hvad Nafn det nefnis kand, icke alleniste w-anfectit lade forblifve, men oc dennom for Ofverfald beskerme, saa frembt de icke paa

det strengiste wil were straffet. Dette til Vitterlighed hafve wi denne Salva gvardi med woris egen Haand handlig vnderskrefuit oc woris Kongelige Indsegel ladit vndertrycke. Giffvit vdi woris Hofvit Quartier Wordingborg den 10. Februarii 1658¹⁾.

Carll Gustaff.

Det gik med dette Salvegarde-Brev som med mange andre, der vistnok i dyre Domme erhvervedes under Krigen, at de i Virkeligheden ikke betydede stort. I alt Fald blev Herlufsholm Gods saa medtaget under de svenske Troppers Hærjinger, at Stiftelsen var sin Undergang nær²⁾.

H. F. R.

¹⁾ Afskrift i Karen Brahes Mnsr. Nr. 283. Dateringen vækker Tvivl, da det almindelig siges, at den svenske Konge først 12. Febr. kom til Vordingborg.

²⁾ H. B. Melchior, Herlufsholm, Kbh 1822, S. 114 ff. I •Sjællandske Indlæg• for 1661 (og 1662) i Rigsarkivet findes nogle Breve fra Forstander Christen Bollesen (Luxdorff) paa Herlufsholm, hvori han skildrer Skolens slette Tilstand efter Krigen.

RETTELSER OG TILLÆG.

Kirkehist. Saml. 5. R. IV.

- S. 297, Lin. 3 f. o. Slynger, læs: Slyngler.
- 591, Lin. 10 f. o. Forslag, læs: Forlig.
- 660, Lin. 24 f. o. men, læs: min.
- 779, Lin. 16 f. o. nære, læs: være.
- 781, Naar der her siges, at Niels Astrup, der opholdt sig i Kirkeby, formodentlig har været Hjelpepræst under Vacancen i Farup Præste-Embede, saa er denne Formodning ikke rigtig. •Kirkeby• maa nemlig være Byen af dette Navn i Roager Sogn, hvor Kirke og Præstegaard findes og som var Niels Astrups Fødested, medens Præstegaarden i Farup Sogn ligger i Kærby og ikke i Kirkeby i benævnte Sogn. (Medd. af Hr. Boghdl. Jens Arnum og Hr. Sognepræst P. N. Petersen).

Kirkehist. Saml. 5. R. V.

- S. 126, Om Hr. Hans Teilmans Virksomhed som Præst ved Arresthuset i Kjøbenhavn er nys fremkommet nogle Oplysninger i i Hist. Meddelelser om Kjøbenhavn II, 274 f.
- 165, Lin. 13 f. o. Linstrup, læs: Lintrup.
- 229, Lin. 2 f. o. Jerne. Paa Klokken staar iernvvi, som mulig betyder Jernved.
- 256, Lin. 6 f. o. Reitzenskein, læs: Reitzenstein.
- 263, Lin. 5 f. o. teorisque, læs: terrisque.
- 405, Note, Ømark ved Nøragergaard i Durup Sogn omtales i Saml. til jydsk Hist. og Topogr. I, 369 og II, 25. I samme Tidsskrift 2. Række, I, 458 sammenblandes Ømark med Ødemark i Sjælland. (Medd. af Hr. Sognepræst A. Jantzen).
- 426, Lin. 1 f. o. fener, læs: feuer.
- - - 6 f. o. gröher, læs: gröber.
- - - 8 f. n. Apocol, læs: Apocal.
- 439, Lin. 14 f. n. Dürhop, læs: Dürkop.
- 443, Lin. 11 f. o. De opvakte i •Holsten•, som stod i Brevvexel med Mad. Wulfs, var Christian Bendixen, Hans Maas, Johan Abraham Danneward og Paul Ziegler, som det ses af et Brev, dat. Husum 27. Marts 1732, hvori der udtales Glæde ved at erfare, at •Brødre ogsaa fandtes i Kjøbenhavn•.
- 449, Lin. 3 f. n. 1 Tim. 2, læs: 1 Tim. 3,.

- S. 528, Not. Præst i Hjørlande 1737 var Hr. Peder Quist, og ikke dennes Søn, Frederik Quist. Imidlertid kan det være sandsynligt, at det er Forholdet til Sønnen, der har bragt Ole Hersleb til at søge til Hjørlande.
- 529, Lin. 1 f. o. »Herslebs Bolig«. Denne var i Kattesundet hos Spisemesteren ved Waisenhuset J. P. Piper. Paa Grund af Waisenhusets Brand har denne haft Bollg i Byen.
- 556, Hos G. Reichel: »A. G. Spangenberg, Bischof der Brüderkirche«, Tübingen 1906, siges, at Spangenberg 1733 kom til Kjøbenhavn »als Träger einer Fülle geheimer Aufträge des Grafen« (Z). Om adskillige af disse Hverv giver Reichel nærmere Oplysning. (A. Jantzen).
- 558, Not. 3, Hr. Kn. Heiberg har tilskrevet Red., at det formentlig er i et Brev fra Baronesse Söhlenthal, han har set den Anskuelse gjort gældende, at det er Biskop Worm, som har bevirket, at Frawen saa afgjort tog Afstand fra Pietismen.
- 566, Not. 2 rettes i Henhold til S. 747, Not.
- 574, Lin. 14 f. n. D. G. Zwergius var ikke født i Helsingør, men i Sørup i Angel, hvor hans Fader var Diaconus, inden han blev Præst ved Marie Kirken i Helsingør. (A. Jantzen).
- 642, Læs 13 f. n. Krefse, læs: Krafse.
- 668, Not. Olvag, læs: Olrog

Navne- og Sagregister.¹⁾

- Åbildgaard, P. C., Prof. 264-8.
Absolution, se Skriftemaal.
Adamus, Villads, Læge i Bergen. 143.
Adler, J. C. G., Orientalist. 259. 264.
463. 485.
Aflad. 413-5.
Agnes, Dronning. 221.
Akeleje, Mikkel Pedersen, Borgm. i Odense. 204.
Alandt, Niels, Fyrværker, Herrnhuter. 544. 553.
Alanus, Hans Jensen, Prof. 143.
Almuskolevæsen. 41-8. 54-98. 437. 814-22.
Als. 195-9. 316-9.
Alterstiftelser i Kirkerne i Odense. 202-6; i Svendborg 645.
Alterens Sakr., s. Nadvere d. hell.
Anchersen, Matthias, Bisk. i Ribe. 105. 330-2.
Andersen, Jacob, Pr. i Kallehave (Langebæk). 142. — Jens (Bældenak), Bisk. i Odense. 645-9. — Jens, Pr. i Gjerding. 593-5. — Marcus Giøe, Pr. i Nykjøbing M. 165.
Anna Sophia, Dron. 326. 569.
Askø. 294-7.
Aslaksen, Kort, Prof. 144.
Assens. 647-51.
Astrup, Niels, Pr. i Ribe. 825.
Axelson, Laurids, Pr. i Vester- og Østerbølle. 789-95.
- Bagger, Hans, Sjæl. Biskop. 206-7.
Balle, N. E., Sjæl. Biskop. 284. 290-3. 463. 815-9.
Balslev, And., Kat. i Kbh., s. Pr. i Stavning. 91. 107-11.
Bang, Hans, i Odense. 203.
Bansættelse. 132-7.
Barselkvinders Indledning. 807-8.
Bastholm, A., Pietist. 553-4.
Bech, Chr., Kat. v. Trin. Kirke i Kbh. 93.
Becherer, J. G., Mag., Herrnhuter. 525.
Benediktiner-Orden. 209-25.
Bentzen, Johs., Kjøbmd., Pietist. 694-7.
Bibeludgaver. 206-6. 666.
Bildt, Ølrik, Mester. 655.
Bille, Anders. 27-8. 39. — Eske. 647. — Frands. 28-9. 39.
Bille-Brahe, Preben, Greve. 262. 264.
Birch, Andr., Bisk. i Aarhus. 259. 270. 273. 312-4.
Bispe-Embedet. 9. 721-4.
Bjørnsen, Oluf, Ridder. 224.
Blegind og Hørning. 799. 801.
Bluhme, J. B., Hofpræst. 52. 75-6. 112 -5. 195-9. 332. 350. 373-9. 384. 532. 555-8. 575. 720. 770.
Bogcensur. 53. 710.
Borgia, Stefan, Kardinal. 264-5. 268 -71.
Bornemann, Cosmus, Prof. jur. 18. — Henrik, Biskop. 21. — Magdalene, g. m. Fr. Thestrup. 17-25.

¹⁾ Af Navnene i Fortegnelserne over studerende i Heidelberg, Tübingen og Giessen er kun et mindre Udvalg optaget i dette Register.

- Boye, Frederik, Kat. v. Trin. K. i Kbh. 129-31. 406-9.
- Boysset, Chr. Fr., t. Basnæs. 610-7.
- Branderslev, Laal. 7-8. 15.
- Brandt, Hans, Stud. jur., Separatist. 687. 689. — Hans Christian, Pr. i Nordborg. 198. 328.
- Bredal, Erik, Bisk. i Trondhjem. 585.
- Bredenberg, And., Kap. i Kbh., s. Pr. i Holbæk. 100. 667. 677-81. 762.
- Brinck, Iver, Pr. v. Holmens K. 55. 787.
- Brorson, Broder, Bisk. i Aalborg. 118-9. — Nicolai, Pr. v. Nic. K. i Kbh. 131.
- Brøndsted, Christian, Pr. i Horsens. 800. — Gert Madsen, Forvalter p. Rathlousdal. 795. 800. — Gert Johs., Pr. p. Askø. 290. 294-7. — Peter Oluf, Arkæolog. 289-90. 310-2. 796. 800. 804.
- Buch, N. V., Pr. i Lyderslev. 272. 277.
- Budolph, Cosmus. 19. — Morten. 20.
- Burenæus, Rud., Konrekt. i Bergen. 585.
- Buss, Ped. And., Foged i Lofoten. 585.
- Bussæus, And., Borgmester i Helsingør. 584-9.
- Bølle, Ejler Eriksen, t. Nakkebølle. 204.
- Børup, Morten, Dr. 601-2.
- Cappelen, J., Miss. i Grønland. 486.
- Carl, Prins. 567-8.
- Charisius, Jonas, kgl. Sekr. 143. — Peder, Diplomat. 251.
- Christensen, Pr. i Horst i Holsten. 361.
- Christian II. 646. — III. 647. — V. 206-7. — VI. 42. 62-131. 190-1. 369-73. 379-80. 510-75. 656-759. — VIII. 643.
- Christiensen, Jørgen, Pr. i Østofte. 643.
- Clemitsen, Hans, Vikar i Odense. 205.
- Corvinus, Antonius, Reformator. 32-4.
- Dalby, Bert. Hansen, Forst. for Duebrødre i Rosk. 145.
- David, Chr., Herrnhuter. 447. 451. 515. 543. 555-8.
- Dannesklold-Laurwigen, Grevinde. 547.
- Dass, Benj., Rekt. i Trondhjem. 548-52.
- Degne-Embedet. 44. 57. 48. 61-2.
- Detharding, Georg, Prof. med. 397-408.
- Didriksen, Bendix, Kap. i Nyborg, s. Pr. i Føvling. 623-4.
- Dorph, Niels, Pr. i Kbh., s. Bisk. i Christiania. 53. 121-3. 353-4. 739.
- Dorschæus, Chr., Kap. v. Trin. K. i Kbh. 165. 409. — Joh., Stiftspr. i Kbh. 8. 165.
- Drabitzius, Melchior Augustinus, Degn i Lyderslev. 292.
- Dresselberg, Anders og Vilhelm. 140. 247.
- Drukkenskab. 48-9. 51.
- Dybe, Ribe St. 416.
- Dybvad, Christopher, Dr. 576.
- Dürkop, Heinr., Pr. v. Petri K. i Kbh. 439.
- Dødningedansen. 632. (652-3).
- Daaben. 387.
- Egede, Hans, Miss. i Grønland. 454. 457. 502. — Povl, Miss. smst. 463. 714-5.
- Elert, Joh., Pr. v. Børnehuset og Pesthuset, Kbh. 668.
- Elev, Aarh. St. 161.
- Endorph, Pr. i St. Magleby p. Amager. 814-9.
- Engelbreth, Slægten. 254-8. 795-806. — Andreas Teilmann, Student. 257-8. 805. — Søren, Justitsraad. 255-8. 268-72. 795-9. — Wolf Frederik, Pr. i Lyderslev, Dr. theol. 258-314. 802-6.
- Engelholm, Snesere Sogn. 279-80.
- Erik Plovpenning. 219-22.
- Eskildsen, Hans, Pr. i Svenborg. 655-6.
- Ewald, Enev., Pr. v. Walsenhuset. 193-4. 323. 343-50. 423. 427. 546-7. 550-2. 555-6. 572. 677-81. 713-4. 718. 725. 751-2. 754. 758. 760-70.

- Fabricius, Otto, Miss. i Grønland, s. Pr. p. Christianshavn. 463-4. 484. 488-91. 494-5.
- Falster, Chr., Rektor i Ribe. 104. 332.
- Farstrup, Vib. St. 413-5.
- Farup v. Ribe. 554. 825.
- Fattigvæsenet. 56-7, s. Tiggeri.
- Fincke, Thomas, Prof. med. 141.
- Fog, Laurids, Pr. i Ribe. 330-1.
- Foss, Desiderius, Prof., Pr. i Kbh. 140. Mathias, Bisk. i Aalborg. 409-12. — Niels, Prov.-Med. i Lund. 147.
- Francke, G. A., Prof. i Halle. 513-8. 540.
- Frawen, Joh., kgl. Konfess. 181. 377. 558-75. 619-20. 826.
- Fredericia. 808.
- Frederik II. 590. — IV. 42. 45. 55-62. 588.
- Friccius, Chr. Heinr. og Friedr. Carl, Landkanslere. 596-7.
- Frick, Ped., Jesp., Fyrværker, Pietist. 544. 553.
- Friis, Johan, kgl. Kansler. 777. 784.
- Friis, Peder (Edwardsen), Pr. i Skjelskør. 610-7.
- From, Fred. Chr., Pr. i Lillehedinge. 276. 283-4.
- Fugl, Laur., Kat. i Aalborg, s. Pr. i Saltum. 117-9.
- Fæmø. 294-6.
- Føvling og Holsted. 624.
- Faaborg. 106-7. 111. 117.
- Faaborg, Michel, Pr. i Skjelby. 4.
- Gelmuyden, Chff., Pr. i Hardanger. 403. — Peter, Pr. smst. 402.
- Gemzøe, Dan., Kap. v. Nic. K. i Kbh. 667. 696.
- Ginge, Andr., Miss. i Grønland. 481.
- Gislev i Fyn. 205. 232.
- Gjentofte. 332-8. 623.
- Gjerlev og Draaby. 568-70.
- Gierløff, Chr., Miss. i Grønland. 468.
- Glahn, Henr. Chff., Miss. i Grønland. 465. 478-9.
- Gram, F., Overhofmarskal. 338. 340-2. 560.
- Gram, Hans, Prof. 104. 547. 730-1.
- Griesbach, Theolog i Jena. 307-8.
- Grothaus, Albert Gabr., Pr. v. Garnisons K. 669. — Theod., Dr. med. 525-6.
- Grotte, Verner Albertsen, Vikar i Odense. 204-6.
- Grundtvig, Slægten. 812-22.
- Grønland. 236-45. 454-508. 515. 554-5. 714-5. 759.
- Guldberg, Hans, Kap. v. Garnisons K. 669. — Jørgen, Pr. i Kærebæk. 615.
- Guldbjerg i Fyn. 231.
- Gyldenløve, Ulr. Chr., Gen.-Adm. Løjtn. 55.
- Gyldenstjerne, Jørgen, i Odense. 203. — Laxmand. 144.
- Göttingen, Univ. 261-3. 274. 802.
- Gøye, Ide, g. m. Otte Rosenkrantz. 785-6.
- Gaas, Hans, Pr. i Svenborg. 644-5.
- Hack, Matthis, Prof. 247.
- Hagerup, Ejler, Bisk. i Trondhjem. 321-2. 571.
- Hagedsted Kirke. 627.
- Halle, Univ. 362-3. 509-41. 749-50.
- Hammecke, Gerhard, Faktor, Pietist. 669. 692. 694-7.
- Hammond, Ejler, Pr. i Brøndbyvester. 819. — Josias, Kat. i Grønland. 473.
- Hansen, Christian, Klampenborg, Pietist. 332-8. — Gert, Herrnhuter. 325, 332. 343. 360-6. 697. 710-3. 762. — Thomas i Brønshøj, Reg.-Skriver. 333.
- Hartz, B., Miss. i Grønland. 491-3.
- Heidelberg, Univ. 138-53.
- Helgesen, Povl, Lektor. 637.
- Helligdagsforordning. 63.
- Helsingør. 584-7. 637-42.
- Hemmingsen, Niels, Dr. 208. 369.
- Herfølge. 325.

- Herlufsholm. 355-6. 823-4.
 Herrnhutere. 124. 360-7. 425-9. 461-2.
 474-83. 509-41. 606-9. s. Zinzen-
 dorf, Spangenberg.
 Hersleb, Ole, Pr. v. Vartov. 164-201.
 325. 360-6. 528. 539. 666. 668. 674.
 700. 826. — Peder, Biskop. 47. 102.
 164-5. 192-3. 321. 369. 391-5. 568.
 Hertzberg, Pr. i Viborg. 328-9.
 Hesus, Helius Eobanus, Prof. i Mar-
 burg. 30-2.
 Hjermand, Christoffer, Pr. i Bergen. 4.
 Hjort, Viktor Kr., Bisk. i Ribe. 257.
 Hjortshøj Kirke. 161.
 Hjørlande. 528. 627. 826.
 Hojer, Andreas, Dr. jur. 192. 587. 759.
 Holbæk. 47. 100.
 Hollænderby, s. Magleby.
 Holm, Ejiert, Pr. v. Frelsers K. Chr. havn.
 668. — Povl Thoring, Kancelliraad.
 260. 802.
 Holst, Christoffer, Kap. v. Frelsers K.
 668. — Pet. Nic., Kap. v. Trin. K. i
 Kbh. 167. 325. 539. 545-6. 668. 684
 -7. 725. 740.
 Holstein, J. L., Geh.-Raad. 51-2. 74-92.
 332-8. 354-8. 384-94. 659-720.
 Horneman, Chr., Maler. 273.
 Horsens. 800.
 Humanisme. 26-34.
 Humble, Langeland. 229.
 Hundslund, Aarh. St. 161.
 Hviid, And. Chr., Prof. 259. 294. —
 Mátth., Holmens Provst. 105. 107.
 — Ped. Jac., fh. Præst i Horne. 323.
 Hvitfeldt, Arild og Jakob. 247.
 Iversen, Chrff., kgl. Renteskriver. 145.
 Jena, Univ. 307-8.
 Jensen, Christen, kgl. Konf. og Prof. 11.
 — Jørgen, Apoth. i Nakskov. 15.
 Jersin, Jakob, Bisk. i Christiansand.
 401. — Jens Din., Bisk. i Ribe. 402.
 605.
 Jonsen, Peder, Rekt. i Nysted, s. i Ny-
 kjøbing F. 129.
 Junghans, Jørg. Malthesen, Kat. 55.
 Jæger, Nic., Pr. i Elmelunde. 357-8.
 Kalundborg. 326. 366-7.
 Karise og Alslev. 115-6.
 Karmeliterorden. 161-2. 637-42. 647.
 Kateketembedet, Katekisation. 8. 40
 -131. 787-95.
 Kiel, Univ. 2.
 Kinast, Johs., Hører i Ribe. 332.
 Kingo, Th., Biskop i Odense. 6-7.
 Kirkeritualet. 187. 198. 351. 743.
 Kirketugt. 43. 48. 51.
 Kisby, Jens W., Pr. v. Vartov. 668.
 Kjeldesmed, Oluf Christensen, Pr. i
 Viborg. 147.
 Kjøbenhavn. 207-8. 541-57. Frue K. 53.
 77-91. 101-3. 323. 622-3. 667. Nico-
 lai K. 53. 56. 75. 77-91. 353. 667.
 Helligaands K. 8-9. 55. 667. Trini-
 tatis K. 53. 75. 77-91. 130. 668. 740.
 Holmens K. 53. 55. 58. 63-74. 93-4.
 101-5. 668. Garnisons K. 58-9. 62.
 98. 670. Citadels K. 58-9. S. Petri
 K. 667. Vor Frelsers K. 668. Var-
 tov (Helligaands Hosp.) 165-91. 622
 -3. 668. Waisenhuset. 62. 105. 119.
 129. 131. 325. 343. 370. 546-7. 602
 -6. 673-4. 767-8. Arresthuset. 126
 -8. 165. 668. 825. Pesthuset 165.
 668. Universitetet. 319. 322-4. 596.
 692-3. 725-9.
 Knie, Andr., Pr. i Naurup. 367.
 Knud Lavard. 210-1. 216. 221. 234.
 Kolding, Antonius Hansen, Gen. Provst
 p. Gulland. 622.
 Konfirmation. 368-96. 546-7.
 Korsør. 326.
 Krafse, Jesper. 202. — Mogens, Bi-
 skop i Odense. 642.
 Kragh, J. P. M., Miss. i Grønland. 471.
 494. 496-501.
 Krohold. 48-9. 51.

- Kuur, Sev. Mich., Auktionsdirektør, Separatist. 689. 718.
- Køllichen, Chr., Kap. v. Frue K. i Kbh. 188. 432-3. 438-48. 667. 762.
- Kølmer, And., Kap. v. Holmens K. 668.
- Kaasbøll, E. C., Pr. v. Helligaands K. i Kbh. 166. 433. 435. 444-51. 535. 667. 684-6. 762. 765.
- Langberg, Familien. 255. 799.
- Lange, Erik Eriksen t. Engelsholm. 777-85.
- Lange, Wilh. Alb., Student. 759.
- Langhorn, Henrik, Fændrik, Pietist. 193. 428.
- Langaa i Fyn. 227.
- Lasson, Anna Margr., Forfatterinde. 420-1.
- Laurberg, Palæmon, Kapt. Reg. Skriver. 610-7.
- Laurensen, Peder, Reformator. 647-8.
- Layritz, Herrnhuter. 367.
- Laxmand, Povl. 639-40.
- Ledøje, Sjel. 233.
- Lejel, Dankert, Læge i Kbh. 145.
- Lemvig, And., Prof. med. 140.
- Lerche, V., Geh.-Raad. 181. 422.
- Lessøe, Hans, Pr. i Karise. 111-7.
- Leth, Chr. Langemach, Pr. i Kbh., Prof. Cat. 53-4. 74-5. 130. 342-3.
- Lett, Severin, Hr. i Odense. 203.
- Lillelund, Laurits, Kap. i Faaborg. 106-7.
- Lille Lyndby, se Lyndby.
- Lintrup, Jens, Pr. i Magleby. 277. 283. — Søren, Herrnhuter. 325-6. 666.
- Lodberg, Jac., Pr. i Kbh., s. Bisk. i Odense. 41. 56. 59. 60.
- Lohman, Hartvig, Læge, Mystiker. 810-2.
- Londemann, Edv., Lekt. i Bergen. 397-408.
- Lucassen, Joh., Rekt. i Nyborg. 3.
- Lumby i Fyn. 228.
- Lund, B. C., Pr. i Hellested. 283.
- Lyderslev og Frøslev. 272-314.
- Lykke, Joachim, Ridder. 205.
- Lynar, Greve. 530.
- Lyndby (Hille) og Ølsted. 104.
- Lyngby, Kongens. 332. 439.
- Lynow, Ove, Bogtrykker. 677.
- Lütken, Fr. Informator, Pietist. 619. 703.
- Løchte, J. K., Miss. i Grønland. 494-8.
- Løvenørn, Povl, Krigsminister. 759. — Povl, Søofficer. 477.
- Machabæus, Chr., Forst. for Sorø Skole. 589-91. — Johs., Prof. 37.
- Magleby p. Amager. 105. 814-9.
- Magleby og Holtug. 277. 283.
- Malling, Ove, Statsminister. 260.
- Malmø Skole. 29. 39.
- Mangor, Chr., Pr. i Gjentofte 332-8.
- Marburg, Univ. 29-36.
- Martens, Conrad, Herrnhuter. 419. 423-4. — Maria, s. Wulf.
- Masius, H. G., Prof. 315.
- Mesinge i Fyn. 230.
- Michelsen, Hans, Rekt. Herlufsholm. 247.
- Mission i Grønland. 454-508. — I Ostindien. 599. — I Vestindien. 193-4. 759.
- Moltke, Joach. Godske, Greve. 256. 272.
- Monrad, Erik, Pr. i Thoreby. 618. — Frederik, Pr. i Aagerup. 618-21. — Hans Diderik, Gen.-Krigskommissær i Trondhjem. 619.
- Mossin, Hans, Pr. i Kbh. 53. 75. 91. 107-11. 434-5. 668. 686-92.
- Moth, Kirstine, g. m. O. Thestrup. 2. 21. — Matthias, Geh.-Rd. 21. — Rudolf, Vice-Biskop i Odenss. 3.
- Mouritsen, Isak, Rekt. i Lund. 140. 248.
- Mule, Slægten. 11. — Else, g. m. Fr. Thestrup. 10-17. — Hans, Pr.

- i Nyborg. 1—6. 11. — Jens, Dr. med. 143.
- Mumme, Christoffer, Bisk. i Aalborg. 388-91.
- Munk, Ebbe. 204. — Frederik. 142. — Hans. 142.
- Myhlenphort, Insp. i Grønland. 492-3.
- Müller, Chr. Rud., Biskop i Odense. 369. 788. — Marcus, Hofpræd., s. Biskop i Bergen. 316. 403.
- Mynster, J. P., Biskop. 288-90.
- Møen. 673. — Tugthus. 356.
- Møller, Claus, Pr. i Bragerneæs. 119.
- Mønsted, Søren, til Hessel. 255. 801.
- Nadvere, d. hell. 333-8. 687-90. 719. 766 (se Skriftemaal).
- Nakskov. 7-8. 15.
- Nannestad, F. E., resid. Kap. i Storehedinge, s. Pr. i Lille Lyndby. 291-3.
- Neve, Peter, Geh.-Exped. Sekr. 733. 737.
- Nexøe, Marcus, Kat. i Bragerneæs, s. Pr. i Vorbasse, 119—25.
- Nicolai, Jacobus, de Dacia, Magister. 774-5.
- Nimb, Jens, Kap. v. Holmens K. 669.
- Nitschmann, Dan., Herrnhuter, Miss. i Vestindien. 194-5. 511. 527. 607-9. 759.
- Nold, Chr., Kommunitetsprovst. 756.
- Nordrup, Matth., Vinhandler. 435-6. 449. 694.
- Nyborg. 1-7. 12-3. 75. 101. 205. 230. 234-5. 524.
- Nyegaard, Anna Christlne, g. m. E. Londemann. 397-408. — Peder Nielsen, Pr. i Resen og Humlum. 401-2.
- Nyholm, Holger, Rekt. i Slagelse. 725. 739.
- Nykjøbing, F. 7. 129. 787-9.
- Nørhaa i Thy. 809—10.
- Odder, Aarh. St. 254—5. 797-8.
- Odense. 202-6. — S. Knuds K. 202-3. 227. — S. Albani K. 203-4. — St. Hans K. 204. 231. — Vor Frue K. 204-6. 231-2.
- Oremands Gd. i Allerslev S. 279-80.
- Otzing, Alex. Olsen, Kap. v. Frue K. i Kbh. 622.
- Overtro. 409-12. 591-5.
- Palladius, Pedor, Sjæl. Biskop. 38.
- Paludan, Peter, Pr. i Kalundborg. 366.
- Parvus, Petrus, Prof. 28. 39.
- Paulli, Hieron. Chr., Boghdl. 420-1.
- Pedersen, Chr., Domprovst i Viborg. 202. — Chr., Kannik i Lund. 641-2. Pest 1348—50, 633.
- Petersen, Cort, Separatist. 687. — Hans, t. Engelholm. 279.
- Pietisme, Pietister. 41-131. 164-201. 314. 321-6. 330-42. 352. 417-53. 509-10. 541-75. 657-770.
- Piper, Dines, Herrnhuter. 332. 360-6. — Joh. Pet., Spisemester i Wh., Separatist. 167. 687. 824. — Pet. Chr., fh. Præst i Udbynedre. 323. 693.
- Plate, Joh., Pr. i Trondhjem. 327.
- Plessen, C. A., Geh.-Raad. 194. 510-2. 526-7. 530. 568. 606-9. 615. — C. Ludvig, Geh.-Raad. 751.
- Plum, Frederik, Bisk. i Odense. 806. 812.
- Poggensee, Joh. Ant., Kap. i Nykjøbing F., s. Pr. i Strøby. 757-9.
- Pontoppidan, Erik, Hofpr. 76. 195-7. 315-43.
- Povlsen, Chr., Prior i S. Knuds Kl. i Odense. 202-6. — Niels, Gen.-Vikar i Odense. 205.
- Preuss, Jac., Boghdl., Separatist. 688-90.
- Præstekonvent. 316-9.

- Qualen, Benedict. 141. — Otto, Amtmand i Flensborg. 141.
- Quast, Nic. And., Taffeldækker. Pietist. 548.
- Quist, Fred., kgl. Konfess. 131. 463. 479. 826. — Peder, Pr. i Hjørlande. 826.
- Quistgaard, Ivar, Borgm. i Kbh. 261.
- Quitow, Ejler, t. Lykkesholm. 142.
- Rachlev, Jak., Kat. i Grønland. 476.
- Rantzau, Christian, Greve, Statholder i Norge. 534. 566. 730. — Conrad, Greve, Statsminister. 294. — Henrik, Statholder. 589-91.
- Rasch, Johan, Pr. i Halsted. 7.
- Rasmussen, Jørgen, Pr. i Svenborg. 646. 651.
- Reenberg, Christian, Kap. v. Nik. K. i Kbh. 436-7. 451-2. 544-54. 667. 684. 692-7. 710-4. 762. 770. — Claus Chr., Præst i Aalborg. 24. — Frands. Læge i Aalborg. 29. — Morten, Provst i Kbh. 188-9. 618. 662-7. 670-5. 741-3. — Peder Jensen, Pr. i Thoreby. 618.
- Rehling, Henrik, Kat. v. Holm. K. 91. 110-1.
- Reitzenstein, Wolf Veit Christoph, Amtmand. 256. 259.
- Resen, Hans Povlsen, Sjæll. Biskop. 369.
- Reuss, Henrik (VI), Greve. 351-2. 533.
- Reuss, Jer. Fred., Prof. 193-5. 332. 515-6. 553. 555-6. 659-64. 690-2. 718. 732. 750-1. 757-9.
- Reventlow, Chr. Ditlev, Greve. 422-3.
- Rhuman, Vulfg., Prof. 145.
- Ribe. 104-5. 125-6. 330-2.
- Riber, Chr. Hansen, Bisk. i Aalborg. 592. 595. — Thomas, Kan. i Aarhus. 161.
- Riisbrigh, Børge, Prof. 260.
- Rinds Herred. 789-95.
- Ringsted, S. Bendts Kirke. 209-25. 234. S. Hans Kapel. 234.
- Ritual, s. Kirkeritual.
- Roager. 825.
- Rogert, Povl, Kap. i Nakskov. 15.
- Rohn, A. C., Pr. v. Petri K. i Kbh. 553. 667.
- Rose, Knud, i St. Hans Kl. i Odense. 204.
- Rosén, Sven, Sværmer. 807-8.
- Rosencrone, Marcus G. L., Greve. 397-8. 405.
- Rosenkrantz, Iver, Statsminister. 561-4. 569. 658-9. 720. 732. 740-3. 740-3. 750-1. 756. — Otte Ottesen t. Næsbyholm. 785-6.
- Roskilde. 774.
- Rosæfontanus, s. Parvus.
- Rudkjøbing. 228.
- Rønne, B. F., Pr. i Lyngby. 499.
- Røpke, Andr., Separatist. 547-8. 692. 697.
- Rørdam, H. Chr., Dr. theol. 280-3. 812.
- Sadolin, Jørgen Jensen, Bisk. i Odense. 368. 650-1. 654.
- Salmebog, Ægidius's. 677-9. 752. 754.
- Saltum og Hune. 118-9.
- Sandersen, Jens, Pr. i Gjentofte. 621-3.
- Sandorf, Chr., Hørkræmmersvend, Separatist. 689. 697-708. 713.
- Schiøtt, Preben, Kap. v. Frue K. i Kbh. 75. 77. 101-3.
- Schmitto, Friedr. Carl, tysk Compastor i St. Magleby. 814-6.
- Schou, Henrik, Miss. i Grønland, s. Pr. i Branderup. 494.
- Schouboe, Pr. i Dybe. 416.
- Schreiber, Matth., Pr. v. Petri K. i Kbh. 667. 765.
- Schrøder, J. W., Etatsrd. 52. 369-78. 384. 513-5. 658-64. 691. 770.
- Schulin, Joh. Sigism., Etatsrd. 324. 658-61. 738.

- Schurman, Henrik Mandrup, Klokker v. Holmens Kirke. 75-7.
 Schwartzkopf, Edv., Student. 547. 567-8. 572.
 Schytt s. Schiøtt.
 Seckmann, Baltzer, Feltpræst, s. Pr. i Nyborg, Kbh. og Aalborg. 60. 101. 2. 117. 669. 708-10. 738. 769.
 Seerup, Matth. Worm, Kat. i Kbh., s. Pr. i Faaborg. 75. 77. 105-7. 330-2.
 Seidewitz, Hoffrøken. 321. 427.
 Selmer, Chr. Matth., Kat. i Christiania, s. Pr. i Bergen. 99-100.
 Separatisme, Separatister. 120-4. 327-30. 332-8. 358-60. 544. 687-92. 732. 764. 769.
 Seydlitz, J. A., Hofpræd. Prof. 758.
 Sinning, Niels Clausen, Bisk. i Oslo. 144.
 Skeby i Fyn. 227. 625.
 Skeel, Slægten. 250-1. — Herman Andersen. 26-39. — Jakob. 34.
 Skiby, Horns Hrd. 625-37.
 Skjelskør. 610-7.
 Skjörping og Faardrup. 610-7.
 Skoler, s. Almueskolevæsen.
 Skriftemaal, Skriftestol. 115. 167-99. 343-51. 763.
 Skrok, Chr. Claussen, Pr. i Assens, s. i Svenborg. 644-56.
 Slange, Niels, Historiker. 181.
 Slagelse, Skole. 739.
 Slingerup. 227.
 Sonnerup Kirke. 627.
 Sophie Christiane, Markgrevinde af Brandenburg-Culmbach. 511. 518. 575. 619.
 Sophie Hedevig, Prinsesse. 511. 567-8.
 Sophie Magdalene, Dronning. 511-2. 525. 575. 755.
 Spangenberg, A. G., Herrnhuter. 193-5. 352. 515-7. 526-35. 826.
 Stack, Christian og Matthias, Herrnhutere. 542.
 Stavning, Ribe St. 111.
 Steenbuch, Hans, Prof. theol. 658-64. 678. 754.
 Steenlosius, Samuel, Stud. 547.
 Steensen (Steno), Niels, Prof. i Kbh. 3. Stege. 47. 99. 356.
 Steinmetz, J. A., Abbed i Klosterberge. 362. 534. 540. 758.
 Stephanius, St. H., Historiograf. 771-3.
 Stolberg-Wernigerode, C. E. Greve. 42. 49-51. 112-4. 200. 350-1. 373-4. 377. 510-41. 560-1. 573-4. 657-759. 717. 729-30. 737-59.
 Stoud, Fr., Etatsrd. 262. 264. 803.
 Strøby og Varpelev. 789.
 Stub, Iver, Prof. 147.
 Stygge, Ulrik, Bisk. i Aarhus. 139. 161.
 Støtterup, Morten, Separatist. 327-30.
 Støvring, Jesper, Pietist. 326. 544. 553. 694. 725.
 Svenborg. 651. 656. — Vor Frue K. 231. 655-6. — S. Nicolai K. 643-56. Graabrødre Kloster. 643. 654-5.
 Sverdrup, Jørgen, Provst i Grønland. 468-9. 498.
 Syv. Peder, Pr. i Hellested. 795.
 Söhlenthal, G. W., Baron. 113-4. 195. 350-1. 373. 377-8. 512. 525-6. 619. 703. 744-5. 747. — Baronesse. 425-7. 524. 541. 826.
 Saabye, Egede, Miss. i Grønland. 470.

T
 Tanderup i Fyn. 229.
 Tellmann, Andreas, Amtsforv. i Vordingborg. 256-7. — Hans, Pr. i Arresthuset i Kbh., s. i Bragerenæs. 125-9. 825. — Hans, Pr. i Tølløse. 282. 292. — Mette g. m. Søren Engelbreth. 256. 802-6. — Peter, Pr. i Tostrup. 282.
 Terpager, Peder, Lektor i Ribe. 330.
 Thaysen, Pet. Chr., Separatist. 553.
 Thestrup, Frands, Bisk. i Aalborg. 1-25. 41. 55. — Oluf, Pr. i Dalby. 2.
 Thillerup, A., Pr. i Farup. 553-4.

- Thorhalleson, Egil, Provst i Grønland, s. Pr. i Bogense. 464. 472-3. 478-9. 483.
 Tiggeri. 355-6.
 Tobiesen, L. H., Dr. phil. 261.
 Todbjerg, Aarh. St. 808.
 Torm, E. J., Politimester i Kbh. 547.
 Tornekrandts, Niels Christensen, t. Kjølbjgd. 414.
 Trelund, Hans, Bisk. i Viborg. 328-9.
 Trondhjem. 125-7. 139. 165-6. 566-7. — Waisenhus. 326-7.
 Tübingen, Univ. 246-53.
 Tychonius, Chr. Lassen, Stiftspr. i Viborg. 328-8. 391-4.
 Tønder, Niels, Pr. i Trondhjem. 125-6.
- Ulkild, Bisk. i Aarhus. 157.
 Urne, Axel, Christofer og Ejler Knudsønner. 147. — Hans, Provst i Odense. 231. — Lage, Bisk. i Roskilde. 219. — Marquard, Kan. i Roskilde. 29. 34.
 Ursin, Hans, Gen.-Fiskal. 737.
 Ussing, Bagge, Kat. i Kbh., s. Pr. i Lille Lyndby. 75. 77. 103-5.
- Wandal, Hans. d. y., Professor. 315.
 Wanning, P. G., Miss. i Grønland. 494-6.
 v. Warnstedt, Chr. Hans., Amtmand p. Antvorskov. 612-7.
 Vedel, Anders Sørensen, Historiograf. 777-85.
 Vedersø, Ribe St. 415.
 Wegersløff, G., Stiftspr. i Christiania. 99-100.
 Vejlbj og Homaa. 800.
 v. Velkyrk, Joan. Bernardus. 28.
 Vestenskov og Kappel. 17.
 Vestindien, dansk. 193-4. 513. 526-7. 606-9. 759.
 Wiberg, Thomas, Miss. i Grønland. 478.
- Viborg. 329-30. 799. — Skole. 790.
 Vigersted Kirke. 631.
 Villadsen, Peder, Pr. i Svenborg, kgl. Sekretær. 646-7.
 Willumsen, Jørgen, Ridefoged i Sorø Amt. 355.
 With, Povl, Kap. i Stege. 99.
 Wittenberg, Univ. 27-9. 36.
 Vognsen, Peder, Bisk. i Aarhus. 158-9.
 Wolf, N. G., Miss. i Grønland. 481. 490. 493.
 Vorbasse og Grene. 125.
 Worm, Chr. V., Sjæl. Biskop. 41. 43 -52. 56. 73-93. 180-91. 319. 353-8. 384-7. 613-7. 658-64. 675-7. 826. — Oluf, Prof. 18. — Villum, Prof., Konf.-Rd. 21.
 Worsøe, Familien. 799-800.
 Wulf, Jac., Kap. v. Helligg. K. i Kbh. 188. 667. — Matthias, Bygningsentrep. 421-3. — Maria W.s. 324. 355. 415-53. 697. 825.
 Væ i Skaane. 635-6.
 Wøldike, Andreas, Holmens Provst. 661-2. 668. 697-708. 739. — Marcus, Prof. theol. 659-64. 715-6.
- Zeisberger, Melchior, Herrnhuter. 425.
 Zeuthen, Jens Rasmus, Pr. p. Fæmø. 260. 294.
 Zimmer, Ch., Pr. i Dannemare. 545-8. — Gregers, Pr. i Nykjøbing F. 787-8.
 Zinzendorf, Greve. 320-1. 352. 424-5. 427. 510-41. 607. 759.
 Zioniterne i Drammen. 120.
 Zoega, Georg, Arkæolog. 267-8. 271. 289.
 Zwergius, D. G., Pr. i Slangerup. 594. 826.
- Ægidius (Gjødesen) Bertel Christian, Pr. i Varnæs, Salmudgiver. 677-9. 752. 754.
 Ærreboe, Rasmus, Not. publ. 545-54. 699.

Øhlenschlæger, Adam. 307-12. Ørslev i Fyn. 228. Østergaard, C. C., Miss. i Grønland. 499. 501. Østofte, Laaland. 642-3. Agerup og Kirkerup v. Roskilde. 618-21.	Aagesen, Svend, Historieskriver. 771. Aagaard, Chr. Rømer, Pr. i Bring- strup. 325. 697. Aalborg. 24-5. 117-8. 326. — Stift. 9-10. Aarhus, Jac. Madsen, Prof. th. 140. Aarhus. 154-63. 600-2. Aarup i Fyn. 235. Aars, Niels Jensen, Rektor i Viborg. 790.

STYRELSEN

I

SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE.

- Dr. *Holger Fr. Rørdam*, Sognepræst i Lyngby, Formand.
 Provst *L. Koch*.
 Professor *Vald. Ammundsen*.
 Docent *J. Oscar Andersen*.
 Holmens Provst, Lic. theol. *H. M. Fenger*.
-